Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.264 (2021)

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Special Issue - 02, Oct. 15, 2021

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

'Special Issues on Current Challenges In front of Indian Society'

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

'Special Issues on 'Current Challenges In front of Indian Society'

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Special Issue - 02, Oct. 15, 2021.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, *Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. N. T. Kamble, *Professor, Department of Sociology, Swami Vevekanand College, Shirur Tajband.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain*, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, Ex. *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. S. P. Gaikwad, *Principal, Dayanand College of Arts, Latur.*
Dr. Archana Jagatkar, *Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. Mahendrakumar Jadhao, *Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. K. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. O. Belokar, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, *Ex. Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. M. V. Kolhe, *Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.*
Dr. Nalini I. Borkar, *Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
Dr. P. H. Gajbhiye, *Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajkumar Bhagat, *Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.*
Prof. Jayendra Pendse, *Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
Dr. Prakash Sonak*, Head, Deptt. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.*

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. Amol M. Khandve, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), *Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University. Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi,N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Ex. Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Pradeep K. Meshram (Sociology), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Ashok T. Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics), *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Bharti D. Katekhaye, (Home Economics)*, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science), *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी ३० मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी ३० नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–५० व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा ३००० शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अंतीम राहील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेसाठी लेख/शोधनिबंध फक्त ईमेलवरच पाठवावे. Email:rjbhagat1968@yahoo.co.in

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला १० वर्ष पूर्ण होत आहेत. दहाव्या वर्षातील हा दुसरा विशेषांक. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या लॉकडावूनच्या काळातही आपण आपल्या जर्नल चा कोविड–१९ हा विशेषांक जुलै, २०२० मध्ये प्रकाशित केला होता. तसेच आताही हा दुसरा विशेषांक आम्ही प्रकाशित करीत आहोत. या विशेषांकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबददल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे आभार.

गोंदिया शिक्षण संस्था व्दारा संचालित सेठ नरसिंगदास मोर कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स ॲन्ड श्रीमती. जी.डी. सराफ सायन्स कॉलेज तुमसर जि. भंडारा, वुमेंन्स कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स, न्यु नंदनवन, नागपुर व नगर परिषद शिवाजी कॉलेज मोवाड जि. नागपुर याच्या सयुक्त विद्यमाने भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने (सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय) या विषयावर एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद आभासी पध्दतीने दिनांक २७ सप्टेंबर २०२१ ला सकाळी १०.३० ते दुपारी ३.३० या कालावधीत घेण्यात आली. ही राष्ट्रीय परीषद झूम या ॲपवर ऑनलाईन घेण्यात आली. झूम वर १०० प्रतिनिधी व यूटयूबर ११० प्रतिनिधी या परिषदेला उपस्थित होते. या एक दिवशीय राष्ट्रीय परिषदेचा सविस्तर अहवाल या अंकाच्या शेवटी दिलेला आहे.

या परिषदेच्या निमित्ताने आम्ही प्राध्यापक, संशोधक व विद्यार्थी यांच्याकडून उपरोक्त विषयांवर शोधनिबंध मागविले होते. आम्हाला जवळपास ९२ शोधनिबंध प्राप्त झालेत त्यापैकी आमच्या समिक्षा समितीने योग्य ठरविलेले शोधनिबंध आम्ही या विशेषांकात प्रकाशित करीत आहोत. नेहमीप्रमाणे आपण या अंकाचेही स्वागत कराल ही अपेक्षा.

मित्रांनो, आपले जर्नल पिअर रिव्हियूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्हियूड असेल तरी प्राध्यापकांना अे. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफीकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

आपल्या सर्वांसाठी अजुन एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले "Social Issues and Problems" हे जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्याकंन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नल ला आता Impact Factor सुध्दा प्राप्त झालेला आहे. www.sjifactor.com च्या मुल्याकंनानुसार आपल्या जर्नल ला २०१७ मध्ये ५.६४६, २०१८ मध्ये ५.९८२, २०१९ मध्ये ६.७६७, २०२० मध्ये ७.११५ व २०२१ या व र्षासाठी **७.२६४** Impact Factor प्राप्त झालेला आहे. या संदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक डिसेंबर, २०२१ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता
डॉ. राहुल भगत
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व
श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा – ४४१९१२
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in
Mobile – 09420359657, 09834988337

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

- CONTENTS –

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Grey Shades of Covid Lockdown in Urban Pockets of India	Anjali Tendulkar	…1
2.	Education and Caste Based Discrimination	SonuKahali/Sipra Sagarika	…4
3.	New National Education Policy and Indian Society	D. S. Shambharkar	…8
4.	Effect of Covid-19 on Unorganized Workers in India	Rita Chandarana	…11
5.	Covid-19 and Issue of Migrant labourers	Salma Aziz	…15
6.	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Shrikant Nityanath	…18
7.	New Agriculture laws and Farmers Movements	Kavita Kanholkar	…22
8.	Impact of Covid-19 on Indian Society	Pradeep patil	…25
9.	Unemployment: Causes and Effects	Devesh Kamble	…28
10.	Issues and Challenges in Indian E-Business	Milind Gulhane	…30
11.	Impact of New Education Policy: Challenges & Opportunities	Pradhnya Kamdi	…32
12.	Issues and Challenges of Scheduled Caste in Rural India	Milind Ghate	…35
13.	Challenges and Opportunities in Indian Commerce Education	Rekha Gulhane	…38
14.	Challenges in the Life affecting the sensibility of youth	Mangesh Shamkure	…41
15.	Current Social Challenge: Inequality in Gender	Pramila Bhujade	…43
16.	Causes of Poor Social Status of Tribal Youth in India	Naresh Dhurve	…46
17.	Impact of National Education Policy 2020	Sunil Narnaware	…50
18.	The Benchmarking Pedagogical Changes to Transform…	Vijay V. Warhate	…53
19.	Impact of Covid-19 Pandemic on Physical…	Mohammed Ajaz Sheikh	…57
20.	Role of Social Media In Combating Coronavirus	Munia Harisingh	…59
21.	Major Issues In front of India	Radheshyam Dipte	…62
22.	Impact of Covid-19 on Indian Society	Mangala Ambadkar	…66
23.	Domestic Violence in Indian Society in pandemic	Kavita Hedaoo	…69
24.	Effect of Covid-19 on Indian Society	Ramesh Dhere	…72
25.	Farmer Protest and Three Farms Law-2020	Ajay Choudhary	…74

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

- CONTENTS –

26.	Consequences of Privatization on Govt. Companies	Amita Raghtate	…76
27.	स्कुली बच्चोंपर कोविढ–१९ का प्रभाव	शुभा नीखरा	…78
28.	भारतीय समाजपर कोरोना का प्रभाव	अनिलकुमार गुप्ता	…81
29.	ओबीसी आरक्षण धोरणाचे पुनर्विलोकन झाले पाहिजे	नारायण कांबळे/ व्ही. एल. येरंडे	…83
30.	खाजगीकरणाचे शिक्षण व आरक्षणांवरील परिणाम	विद्या खंडारे–गोवंदे	…88
31.	कोरोना टाळेबंदीचे सामाजिक दुष्परिणाम	विलास चव्हाण	…91
32.	नवीन कृषी कायदे व शेतकरी आंदोलन	जगदीश ससाणे	…94
33.	कोविड–१९ चा भारतीय समाजावरील परिणाम	लिना गादेवार	…97
34.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा उच्च शिक्षणावर प्रभाव	रंजना तिजारे	…100
35.	कोविड–१९ विश्वव्यापी महामारीमुळे भारतीय समाजात उद्‌भवलेल्या समस्या	चंद्रशेखर भेजे	…103
36.	भारतातील बेरोजगारीची समस्या	बबन सेलकर	…106
37.	वर्तमान शिक्षणप्रणाली आणि बहुजन समाजाची अस्वस्थता	अशोक भक्ते	…109
38.	बाढती बेरोजगारी: भारतासमोरील गंभीर आव्हान	ज्योती सेलुकर	….112
39	बाढती बेरोजगारी: प्रश्न आणि आव्हाने	बिरादर प्रतिभा	…116
40	वाढती बेरोजगारी: प्रश्न आणि आव्हाने व उपाय	राजेश बालोदे	…119
41	कोविड–१९ चा सामाजिक परिणाम	रविंद्र मोहतुरे	…122
42	भारतातील शेतकरी चळवळीच्या वर्तमान स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास	सुहास नांद्रे	…125
43	भारतातील आदिवासी समाजासमोरील प्रश्न आणि आव्हाने	भिमराव उबाळे	…128
44	अफगाणिस्तानातील वर्तमान राजकीय परिस्थिती आणि भारत	कुणाल राठोड	…131
45	समाज माध्यमांतील फॉरवर्ड होणारे संदेश व त्यांचा समाजावरील परिणाम	मोहिनी कनकदंडे	…134
46	कोविड–१९ व टाळेबंदीमुळे भारतीय समाजासमोर निर्माण झालेली नवी आव्हाने	हेमंत देशमुख	…137
47	कोविड–१९ महामारीचा भारतीय समाजावरील परिणाम	वसंत निनावे	…140
48	जागतिकीकरण: कृषी क्षेत्राची दुरावस्था: नवीन कृषी कायदे	प्रदीप भानसे	…143
49	मराठा व ओबीसी आरक्षण	प्रदीप गजभिये	…146
50	कोविड–१९ चा भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेवर परिणाम	प्रमोद शेंडे	…148
51	भारतातील वाढती बेरोजगारी: प्रश्न आणि आव्हाने	प्रतिक ठाकरे	…151

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

- CONTENTS –

52	अफगाणिस्तानातील राजकीय परिस्थिती आणि भारत	राजेंद्र कांबळे	…154
53	अनुसूचित जातींचे प्रश्न आणि आव्हाने	राजकुमार भगत	…156
54	अनुसूचित जमातींच्या समस्या	राजु भदाणे	…158
55	भारतीय रेल्वेचे खाजगीकरण: समस्यांचे समाधान की आव्हान	सरीता उदापुरकर	…161
56	वाढती बेरोजगारी एक गंभीर समस्या	सतिश जाधव	…163
57	नवीन कृषी कायदे आणि शेतकरी आंदोलन	सविता पाटील	…166
58	कोविड–१९ चा संगीतावर पडलेला प्रभाव	एस. व्ही. शिंदे	…170
59	कोविड–१९ चा भारतीय राज्यव्यवस्थेवरील परिणामाचा अभ्यास	स्वामी विरभद्र गुरप्पा	…172
60	कोविड–१९ चा ग्रंथालयावर झालेला परिणाम	रंजना व्यवहारे	…175
61	नवीन राष्टीय शैक्षणिक धोरणाचे परिणाम: एक आकलन	किशोर झिलपे	…178
62	कोविड–१९ चा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम	रामदास वैद्य/जयश्री पवार	…181
63	कोविड–१९ चा ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या कार्यप्रणालीवर झालेला परिणाम	रविंद्र वाघ/शितल पाटील	…185
64	कोविड–१९ च्या काळात भारताचे आरोग्य क्षेत्र व आशा कार्यकर्त्यांचे योगदान	वैशाली निकम/रविंद्र वाघ	…188
65	कोविड–१९ चा मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम	भारती मस्के	…191
66	ओबीसी आरक्षण आणि मराठा समाज	राहुल भगत	…194
67	मराठा आरक्षण: प्रश्न आणि आव्हाने	दिपक पवार	…197
68	अफगाणिस्तान संकट व वैश्विक प्रभाव	सचिन वेरूळकर	…201
69	ऑनलाईन शिक्षण पध्दती: भारतीय शिक्षणासमोरील आव्हान	नलीनी बोरकर	…204
70	कोरोना आणि वर्तमान समस्या: एक आकलन	संजय सिंगनजुडे	…207
71	भारतीय समाजावर कोविड–१९ चा परिणाम	विजया राउत	…211
72	अनुसूचित जातींचे प्रश्न, आव्हाने व उपाय	रमेश घोनमोडे	…214
73	राज्यपाल पदाच्या विशेष संदर्भात केंद्र व राज्य संबंध	दिपाली भावे	…217
74	मराठा आरक्षण: वास्तव आणि विपर्यास: एक अभ्यासनीय संपादन	गोविंद काळे	…219
75	एक दिवशीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषदेचा अहवाल		…221

Grey Shades of Covid Lockdown in Urban pockets of India

Dr Anagha Tendulkar, *Sophia College for Women (Autonomous) anaghatendulkar@gmail.com 9322253653*

Abstract: *The paper attempts to capture the essence of the impact of pandemic induced lockdown on the family care system for elders. It gauges the dimensions of recasting the role of family in a pandemic. It comments on the complexities of challenges faced by the in-house family care givers while providing care to the senior citizens. The research paradigm is qualitative with a heavy reliance on the technique of non-standardised interview, gently probing into the perceptions of senior citizens about the unprecedented emergency of complete lockdown due to Covid Pandemic.*

Key Words *- Covid, Lockdown, Elders, Family*

Introduction: "Ageing is not the same experience in different societies or even in the same society at different times. (1979, Ward, p 70) India has woken up to the reality of Population Ageing late. When developing countries start ageing rapidly; the repercussions are vividly different than the greying of developed nations. The distinction could be attributed to two factors - In developing nations the load and responsibility of helping elders is largely shouldered by the government. In the developing countries such an arrangement is not feasible due to demographic load, limited resources and perhaps lack of a strong will on the part of the government to reach out to the elders. The institution of Family is a cultural universal. It exists and is operational in all types of societies and has had a perfectly established efficacy score in terms of care giving matrix in most of the societies. In India, it is deemed as a lifeline of social affairs and custodian of social wellbeing for individuals. The institution typically had the predicament of providing care to the very young and very old members of family.

In the wake of the forces of industrialization and globalization the institution of family has evolved and has undergone visible changes. Simultaneously, the position of elders is under continuous revision. In traditional set up, status based on seniority implied that elders conventionally occupied a position at the nucleus and played a key role in decision making. They were consulted with; their opinions were factored in and they were referred to while taking major family decisions. Industrialization and massive urbanization revised the otherwise well-established structure as well as the age-old functions of the institution of family. The classical gender and age-based line and staff organizations in family were challenged, altered, experimented with. Subsequently newer equations of authority and functioning provided a new profile to the institution. In a fresher and faster scenario, the young and energetic members of the family claimed their status, bargaining for their rights, aiming at their happiness, and redefining the boundaries of their self-made family; the senior members were forced to renounce their conventionally occupied central position. Unfortunately, the seemingly shrinking institution of family had no alternative position to offer to the elders after displacing them from their coveted central position. Having robbed of the social roles the elders have been experiencing a sense of anomie leading to despair and confusion.

The first case of Covid 19 was found in India on 30th January 2020. As numbers of Covid cases surged, a complete lockdown was announced on March 26th, 2020 in India. Schools, colleges, factories, offices, public places like gardens, malls, and community halls were shut down. Transportation facilities like buses, railways, and cab service were off the road. This implied young ones at home as well as the working population not getting out of homes. At the same time religious places like temples, churches, mosques which are frequented by senior citizens were ordered closed. Meeting places for senior citizens like associations for elders, day care centres, community care centres were shut down.

Methodology: The basic objective of this endeavour is twofold. First to list out the difficulties faced by the family care givers. This group included only women care givers with varied family roles that they occupied. A daughter, a daughter in law, a sister, a wife. Second to collect first-hand information about the feelings and perception of elders with regard to the COVID situation and review the problems faced by them in the lockdown phase in urban pockets. It would be pertinent to note that the young- old as well as the old- old categories were included in the second group of participants. The nature of the study is descriptive and exploratory, the paradigm is qualitative and therefore inductive. The technique of data collection is non-standardized interview. Two reference points were plotted for actual data collection. The first round happened in the month of May 2020, which is the initial period of lockdown. The second round of interviews were conducted in the month of January 2021 which is the latter half of the lockdown. It must be noted that eighty percent of the interview interactions were telephonic.

Interpretation: The Covid 19 crisis and the subsequent lockdown resulted in an unprecedented alteration in the structure and functioning of the institution of family defying all the theories of evolution or growth. In sub urban areas even in normal circumstances families operate in a curiously specific manner. Early morning both husband and wife travel

out of their home towards their workplace. They spent many hours either at the workplace or in work related affairs but certainly away from home and commute back at night. The hectic schedule and competitive work culture rip them off all the energy and vigour leaving them drained out, incapable of consciously planning and executing any plan to establish or nurture intimate quality relations with their near and dear ones. The size of operational family shrinks in the morning leaving the elders members of family behind. And expands back at night for around twelve hours. The living arrangement as well as the division of labour revolves around the dynamic nature and operations of the family. The lockdown changed it all in no time.

Two groups were discerned, one of home makers and another of working women. The home makers who were not going to office, were set in their domestic roles as care givers to young and old members in the family. During the initial period of lockdown, these women were immensely puzzled. As one of them mentioned, "The confusion set in not because of my constrained social mobility due to lockdown; but because the elders were now at home 24 by 7." The little gateways for these caregivers, when the elders visited temples or went strolling to garden, to meet friends in neighbourhood, were unavailable during lockdown. It resulted in the homebound women care givers also missing out of the window periods for themselves. It compelled these care givers to reformulate their day- today regime. With no domestic help at their disposal the care givers developed health problems. Many were unable to handle the additional work pressure. Sleep schedule was altered. Anxiety, irritability, nervousness, headache, fear of illness, uncertainty were the typical problems reported by them. Most care givers were unwilling to take ownership of the challenge that lockdown presented them with. All of them spoke about the valid trepidation of doctors not being available if need be for the elders in the family and felt agitated about their limited capacity to handle clinical situation. Most of them confessed that they shouted at, quarrelled, and argued with the elder's members in the family. They were not mentally prepared to shoulder the added responsibility. They perceived the elders as added burden to their already augmented responsibility. Some reported strained relationship with the in laws.

The second round of interviewing evoked a marginally different response from the care givers. Majority of them had settled the crisis by making sensible arrangement of domestic help by then. However, for most of them the Wear and Tear was high. Their complaints had an evident gender and kinship dimension. To elaborate further, daughters were less bitter and complaintive about the added responsibility. Daughters in law were nastier and less understanding in their remarks. Two of them confessed that they strongly suggested to their spousal partner to explore an alternative arrangement for 'his' parents. The tension had snowballed into bigger discomfort, massive arguments, and major strain in family in one household. Yet, in broader terms most of the care givers reconciled with the inevitable impact of lockdown and continued to shoulder their domestic responsibilities. They worked out their indigenous solutions to most of the situations that emerged on the home front due to lockdown.

The second category of care givers, working middle age women started 'work from home'. Paid care takers had disappeared from the scene completely and the working family members were compelled to be in a care takers role. In initial phases it created a myth of their physical presence at home as their ready availability as care givers. This category of care givers expressed anxiety about the lockdown situation in the initial period of lockdown. They were frustrated, worried, and felt helpless about the situation. This category started facing the double burden of keeping their boss happy at the online workplace as well as maintaining cordial relationship with the elders' members in the family. This group reported complete anomie and a sense of frustration. There were many moments when they 'gave up', 'withdrew' or 'let go'. Interestingly, in the second phase of data collection the same group claimed that, 'Things are under control'. The working women better managed and reportedly successfully mitigated the lockdown situation.

The second group of stake holders and the most precious one was the group of elders' population itself. This group was broadly divided into two categories to get a realistically comprehensive feel of the phenomenon. Elders living by themselves, experienced unprecedented anxiety during initial period. But settled down eventually and made peace with reality rather gracefully. They verbalised the following problems -

Fear and Anxiety - The fear about how things would span out was the most prevalent feeling. Anxiety about their children who were physically not with them. The fear of unknown and the uncertainty about future made them feel extremely anxious and vulnerable.

Disconnectedness and a sense of isolation - Due to lockdown many elders' citizens living independently stared feeling lonely even in a populous city like Mumbai. For many senior citizens the main source of socialization were the trips to the religious places. Visiting these places daily or regularly gave them a sense of peace and harmony with the outer world. With these places shut down: they were unable to meet people, and hence felt **"socially distant"** and **"alone".**

Alienation - Social isolation generated a sense of alienation in them. Some of their narratives had an underpinning of frustration. **Vulnerability** - All of them specifically spoke about their inability to accept the Covid 19 related happenings around them. Many

lost their brother, sister, close relative, partner, and friends to Covid pandemic. But since, they couldn't go visit or see any one final time or even attend the cremation or burial; they felt miserable about it. A parallel thought of nobody would come to our rescue if need be made them feel extremely vulnerable.

Media scare - Many complained of television news as a huge stressor. The news coverage was depressing to them and yet the ONLY contact with the outside world. It did 'more harm than good', as most of the news were about increasing death rate and highlighted that the senior citizens are the most susceptible to Covid 19 infection.

Absence of domestic help - Lack of a regular house help, meant they had to do the cooking and cleaning themselves. While this was only applicable during the initial part of lockdown, it became **"physically draining"** and most of them felt more tired than before. A representative narrative is quite suggestive of their feelings - "Medicine ran out in between the Lockdown and I was initially unable to restock it, as they were unavailable at the pharmacy, which was a source of **worry.** **I** was due for an appointment with the eye doctor which had to be cancelled. It left me feeling a **little uneasy**. I **felt helpless** as I was dependent on others to get my essential supplies. As I couldn't go out and buy things (like earlier), I had to make certain changes to the provisions that I normally stocked in. Like my favourite coffee. Others can't look and buy things for me, like I can."

Several senior citizens formulated their own solutions for this situation. They got together with their neighbours who were extremely enterprising. All of them got together in localities and constantly checked on each other. They spoke from either side of the wall to maintain social distancing and often sent over some dish, cooked food they had made, so she wouldn't have to work in the kitchen too much. They also enquired about stock of supplies and ordered or arranged for the same collectively. They bought extra supplies when they placed orders online. It is of particular significance to note that some of these respondents by the second round of data collection, announced that they were seriously considering the alternative of shifting in with their children.

There are strikingly different observations in the category where elders lived with other generational members. The land and man ratio were drastically amended during lock down within the family. The cohabitation among different generational members did create strain and tensions. Many elders mentioned slight arguments, scuffles with the other members in the family especially in the earlier part of lockdown. However, in the second half of lock down elders seemingly accepted the reality and some started enjoying it.

Excerpts from the interview -

"To be very honest, I am **enjoying the lockdown**. Even vacations or family holidays are not so much fun, and the reason being family. I have never been able to bond with my family the same way as I am currently **bonding**, because my children go to work and when they come, they are very tired to have family time and my grandson would be busy with classes, sports etc. I am **enjoying this lockdown**, I am **able to spend time with family I am very happy**, experiencing a **deeper sense family bonding, I realised what is family, and found out how much I enjoy being with them"**

"The Covid19 lockdown situation for me is **not very different from the normal lifestyle**. I have two heart operations and a knee surgery as well, so I have always been at home not going out much except for paying visits to the Doctor and going to the temple every evening. I am **lucky to have a family** who is always there for me and despite my health conditions, always chooses to be there for me. With family by my side, I needn't worry about what will happen to me in this lockdown. Another thing is that I have been able to **connect with my son**, in this lockdown my son had the time to look at me and noticed that I have such a wrinkled skin. I couldn't have asked for anything more." The positive highlights of the conversation with the elders about lockdown were Quality time with family members, increased sense of belonging and togetherness, reviving old family memories, enhanced feeling of identity. All of it cannot painted in black.

Concluding Comments: Elders in India constitute a heterogeneous group. It would be extremely simplistic to arrive at a single monolithic profile of this group. There are diverse and innumerable variations in the features, needs and requirements of this group. For this paper, Ironically the only unifier in the spectrum of varieties of groups was the lockdown due to Covid 19 . Subsequently these groups were studied, reviewed, and understood using multiple lenses. A systematic assessment, sensitive to the varying configurations of different clusters of elders was deemed imperative.

Though Pluralism and heavy subjectivity across narratives defy generalisations, certain common observations have emerged out of this project. Covid induced restricted social and civic engagement in associations other than family did impact all the senior citizens adversely. Care givers experienced unprecedented stress and anxiety. Despite the discomfort that the lockdown caused, the points of inconvenience that elders faced; it is important to note the vital role played by the institution of family during the crisis. The elders staying by themselves typically suffered a lot more than the group laced with the family support. There is an exceedingly reliable perception based on the current engagement with the subjects to conclude that clusters of elders armed with immediate family support found themselves better equipped to handle the Covid related situation. Those without

immediate family cover had to struggle more, put in more efforts. Based on the narratives by elders and care givers; it would be appropriate to reiterate the significant role of the institution of family in urban pockets of India.

References:

1. *Aiken, Lewis R. (1995) Ageing An Introduction to Gerontology. Sage Publications.*
2. *Akundy, Anand. (2004) Anthropology of Ageing- Contexts, Culture and Implications. Serial Publications, New Delhi.*
3. *Bagchi, Anil. (2006) the Ageing World. Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd. and Pearson Education in South India.*
4. *Bali, Arun P. (Ed.) (1999) Understanding Greying People of India. Inter-India Publications, New Delhi.*
5. *Cowgill, D. O., Holmes, L.D. (eds) (1972) Ageing and Modernization. Appleton-Century- Crofts. New York.*
6. *Harper, Sarah. (2006) Ageing Societies: Myths, Challenges and Opportunities. Hodder Education*
7. *International Directory of Organisations Concerned with the Ageing. 1978 Supplement. UN.*
8. *Kart, Cary, S., (1990) The Realities of Ageing. An Introduction to Social Gerontology. (Third Edition). Allyn and Bacon.*
9. *Liebig, Phoebe. S. & Rajan, Irudaya.S. (eds.) (2005) An Ageing India.Perspectives, Prospects and Policies. Indian Reprint, Rawat Publications.*
10. *Muttagi, P. K. (1997) Ageing Issues and Old Age Care. A Global Perspective. Classical Publishing Company, New Delhi.*
11. *Tibbitts, Clark. (ed), (1960) Handbook of Social Gerontology: Societal Aspects of Ageing. Chicago University Press, Chicago*
12. *Ward, Russell. A. (1979) The Aging Experience. An Introduction to Social Gerontology. J. B. Lippincott Company*
13. *https://www.unicef.org/india/stories/caring-elders-during-covid-19-pandemic*
14. *https://www.who.int/teams/social-determinants-of-health/demographic-change-and-healthy-ageing/covid-19*
15. *https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7530459/#:~:text=We%20present%20here%20the%20first,rhinitis%20or%*
16. *https://science.thewire.in/health/india-covid-19-mortality-comorbidities-age-health-ministry/*

Education and Caste Based Discrimination: A Sociological Understanding

***Miss Sonu Kahali**, Research Scholar & **Dr. Sipra Sagarika**, Assistant Professor in Sociology, Department of Sociology, Post Graduate Department of Social Science, Fakir Mohan University, Balasore, Odisha*

Abstract: *This paper aimed to analyze caste-based discrimination in the sphere of education in India. It focuses on the problems of scheduled caste students who are suffered from their caste in educational institutions and also analyzes the scheduled caste female student problems. Firstly it overviews the Indian educational system for scheduled castes, secondly, the discriminating factors that a scheduled caste face in the field of education, and thirdly it analyzes the female scheduled caste student's problems to access education.*

In this paper, further the researcher uses all secondary data to meet its research objectives. The main objective of this research is to find out the caste-based discrimination in the educational sphere and their discriminating characteristic on females. This paper also includes another important aspect where scheduled caste females face discrimination in educational institutions. They are doubly oppressed because of their caste and their gender.

***Key Words**: caste based discrimination, education, scheduled caste females*

Introduction: Our former president Honorable APJ Abdul Kalam said that, "Education is the most powerful weapon which you can use to change the world." Education is the power to bring change in society. It is for everyone and no one should deprive of it, it is the way we acquire knowledge and also a human right. It is the means through which poverty can be eradicated from socially and economically marginalized adults which also contributes to development to society. Education is a helping tool for a human society that not only develops a single portion of life but also socially, psychologically, emotionally, and economically so many things in human life. It is also aware of people about their rights and stops being exploited. It is a process of a socially organized and regulated element with Individual transformation capability within it. Basic education is a necessity for creating the requisite attitudes and environment for social and economic changes towards development. In the Indian constitution where education is provided for all without any discrimination based on caste, race, and religion which mentioned in article 45 of the constitution that within ten years of every child is can access Free and Compulsory Elementary Education which provided to all children up to the age of 14 years. And various measures are adopted to bring all children's to the schools despite his or her caste, gender, and class where they belong.

In India, the educational backwardness is identified by certain category which includes scheduled caste and other backward class, and chiefly women. Mostly scheduled caste those face caste discrimination, not in the society but also the educational institution too. When it comes to women they are discriminated against because of their gender. In the sphere of education discrimination found in the pattern of seating in the schools, availability of teachers, assessment system, lack of equal opportunity in classroom participation, the content of the textbooks, especially schools demands supports after school hours which is the difficult situation for scheduled caste students who belong to socially and educationally background families, so discrimination in school is not the only factor but other external factors are also responsible. One of the reasons is that they do not have academic support from the family or in the community

which makes them more vulnerable to social as well as educational exclusion.

Caste role in Education: In India, the caste role in education is discriminating where it excluding from their rights. Education is an important tool for social transformation but caste-based discrimination makes it difficult and slows one. Discrimination is found in the schools across India, where scheduled caste students face discrimination, and sometimes they are excluded from the activities and the students of other communities. It was found that teachers are not interested to work hard on the scheduled caste students with the mentality that these lower caste community children have no future and involve themselves in the menial, traditional, caste-based occupations later in life. Caste in the educational sphere affects the performance of students and mostly poor children's are lower education participation found which is higher portion students in schools and they belong from the marginalized household which can be scheduled caste, scheduled tribe, Muslims, females those are vulnerable to access education because of their poor conditions. In India, more than six million children are out of school which is 75 % those are mostly scheduled caste 32.4%, Muslims 25.7%, and Adivasi 16.6%.[1]

The school environment plays an important role in student's interests and disinterests in school's participation and performance of the students. Historically, In India scheduled castes to belong to the lower caste in the Hindu caste hierarchy which is exploited and suppressed in the society from the hundred years before. In Recent times Government prohibited caste-based discrimination legally but it still exists. In India, children from scheduled caste, scheduled tribes, and women are considering a large number of educationally deprived students.

Caste-based Discrimination in Primary Education: Various caste-based discrimination is found in a rural government school where lower caste students face discrimination for their caste. There is some of the discrimination factors are mention below-

Mid-Day-Meal Scheme: These schemes aim for improving the nutritional standards of all children in the schools where scheduled caste students are discriminated against by sitting separately from the higher caste students. In some schools, higher caste students' parents are requesting to the teacher to sit separately and do not eat on the plates where lower caste students eat. In the prepared food which is cooked by scheduled caste not accepted by the higher caste students, they go home for the meals avoid eating in the schools. In Rajasthan, the Valmiki community children ask to separate and their plates are not washed by the helper of the school who washes only upper-caste student plates only. In the village they are not allowed to drink water directly from the pot, they need someone to pour water from a distance.[2]

Seating Arrangements in Schools: The moment a scheduled caste student steps into the school where the discrimination starts. Where scheduled caste students are asked to sit on the backbench and upper caste are sit on the front bench in the school classrooms. This situation is reminding us the Dr. B.R Ambedkar who was asked to sit separately from the classroom.[3]

Mental and Sexual Abuse: According to the International Dalits Solidarity report, in school 14 cases of violence have been reported and 12 cases are about sexual abuse of children from a marginalized community, and also higher numbers of students dropouts and suicides are results of bullying them in the esteemed institutions.[4] A case in Rajasthan, where a school principal beat eleven-year scheduled caste children for drinking water directly and give them transfer certificates for removing them from school. Another issue is bullying, scheduled caste more subjected to bullying in the schools for their caste by higher caste children. Bullying is another form of harassment which practiced but underreported.

Teacher Perception and Stereotype: It was a belief that scheduled caste students are dull and less intelligent than the upper castes. Where teachers make them feel that they are not intelligent and inferior in the class. Scheduled caste feels inferior to take subjects like math, science, and Sanskrit. Last names are the identity that easily says one's caste, where teachers do not evaluate fairly when they know they belong to a scheduled caste.[5]

Toilet Cleaning: In schools where toilet facilities are provided to the school children are leaned by the scheduled caste children. Female students are more discriminated against in this where they are asked to clean the toilets.[6] Even are some schools toilets are not used by the students but used by the school staff. The traditional occupation of scheduled caste forces them to do this in the schools. This is mostly practiced among the SCs and STs Community where school established.

Barriers of Scheduled Caste Students Educations: Education and developments are closely related to each other. Country progress when their populations are more literate and innovative which means literacy one of the important indicators for the development of any nation. In the present situation education is an empowering tool for development but for the development, everyone should get an education which is not when we look at the caste-based discrimination in the sphere of education. There are some barriers of scheduled caste students educations are mention below-

Socio-economic and cultural reasons: The scheduled caste students in the sphere of education find themselves as handicapped because of their socio-economic and cultural situations which are not favorable for them to access education. They are considered first-generation learners who are

historically derived from the tradition of learning, reading, and writing, and so on related to learning. Their parents are mostly illiterate who cannot support or help their children in their education. When they get enrolled in schools they do not get any support, do not have that atmosphere, home support to augment, and any help to supplement the learning in schools.

The important reasons or barriers to access education for scheduled castes include- i) they are mostly the first-generation learner. ii) The time when they should devote to studies, they involved in a home task which is found less in higher groups or community. iii) Because of the poor conditions of their family, the scheduled caste children are mostly engaged in the work for the pursuit of better economic conditions.

Caste-Based Discrimination in Higher Education: In India, Caste-based discrimination issues are pervasive in all educational institutions. In higher education, there is an increase in enrolment across social groups such as SCs, STs, first-generation, females, and other lower caste in India. Higher education discrimination based on caste is little different from the school's scheduled caste discrimination. Where Due to vast diversities in between colleges students in higher education institutions are facing lots of issues related to caste discrimination, social justice, and so on. From primary schools to higher schools scheduled caste students to face discrimination because of their castes. In India, Higher Education is the third-largest after the United States and China, where from 988 total universities, states universities are 429, central universities are 54, deemed to be universities are125, and private universities are 380 were there in India according to University Grant Commissioner 2021.[7] Caste-based discrimination in the institution of higher education was neglected by policymakers and political class, where scheduled castes students face intensified humiliation, harassment, segregation, and derogatory comments. Despite legal safeguards, even in the most prestigious and well-known educational institutions, lower-caste students have experienced discrimination and harassment in modern society.[8]

Nature of Discrimination in Higher Education: In higher education, the nature of discrimination and harassment is quite sophisticated that why it is very difficult to capture.[9] For instance, upper-caste students refuse to stay with lower castes in a hostel and scheduled caste teachers are discriminated against in the staff room by the upper caste teachers, sharing water from the same pot, and sitting in the same dining table where the place mostly Scheduled castes are discriminated. Let take an example to understand this-

In Dhavangere University 2015, a scheduled caste student Hucching Prasad MA in journalism was abducted and torture by Hindu activists because of writing a book "Vadalu Kicchu" which means pain inside. Because of this, all upper-caste students stop talking with him, even his teacher stops contacting him.[10] Many scheduled caste students are discriminated against by their peers; in hostels upper-caste students do not allow scheduled caste students to poster their icons in the hostel rooms. Upper caste students have their groups where information is never shared with the lower caste students about the competitive exams, conferences, jobs, and so on.

Higher Education Discrimination on Dalit Research scholars: Dalit research scholars were discriminated against because of their caste where upper caste supervisor did not allow them to the scholar to research their interest and supervisor force them to change the topic after they work for 3 or 4 years. And also discriminated in the Ph.D. thesis and synopsis writing where they do not have any support or help from the supervisor. The supervisor does not help in formatting research objectives, chapterization, relevant material for research, editing, etc.

Scheduled Caste Teacher Discrimination: Not only students but also teachers who experienced discrimination in the higher education, where they are not treated equally with upper-caste teachers, authorities from the universities, colleagues, and from the upper caste students. In social science teachers who cannot teach the theory parts in the classrooms and imposed other courses on them and change the energy of the department chairperson. Where also science teachers complained that separate office spaces are denied to them, not give any space to set their laboratories while other teachers have the opportunity to set their laboratories. When it comes to upper caste students who discriminate against lower caste teachers when they are allotted under the scheduled caste teacher for their research works which is the last choice under whom the so-called upper-caste students want to pursue research. So it is clear that discrimination is through the selection of the guide where upper castes students want to work under upper-caste teachers even though scheduled caste teachers specialized in the same subjects. Let's take an example of a Dalit teacher-

A teacher taught 32 years on mostly research methodology and his specialization in Urban Sociology. He says that not even upper castes students chose me for their Ph.D. supervisor, so he only supervises Dalit, minorities, tribals. OBC scholars from different parts of South Asia. Also, his colleague only takes suggestions related to caste and also asked me to contribute a seminar and publication on Dalits to help them.[11] They feel discriminated against when their colleague is inviting them for participation in the seminars and organized by the upper caste teachers. They also face discrimination from the University Dean, rectors, and vice-chancellors, and so on higher authorities. They are discriminated also against in the

allotment houses which have been years marked for them.

SCs Female Students to Access Education: *"If you educate a man you educate an individual, but if you educate a woman you educate a family. - Dr. James Kwegyri-Aggrey"* In India, the education of female students has greater importance in the development of the country which also plays a significant role in improving the standard of living in the country. When women are found educated it leads to improvement of quality of life not only as an individual but also whole family and society as a whole. In India, it is found that girls are deprived and unprivileged for education due to several factors, and their gender inequality and their caste are the serious hurdles for the access of Scheduled caste female education.

Female Education in India: In Indian history, females have major roles and its mythology is full of stories are filled with various female's grave stories and it also finds that most females are educated. In this country which is filled with goddesses and its story and one of the goddess is worshiped and considered as a Goddess of education namely "Sarasvati". This is a country of male domination and women are second in the gender category. Females are mostly considered as liability for the family and make them believed that they are inferior and subordinated to men. According to the Manusmriti, where Manu believed that "A young girl or an old woman should not do anything independently. Where a woman in her childhood is always under the control of her father, in the young age she should be under the control of her husband, and in old age when her husband dies she will be under the control of her son."[12]

Caste-Based Discrimination among Females students: In Indian society, females are included as second sex dominated by males, inferior and not equal with males and they are coming under the marginalized. The patriarchal culture never importance female education in India. It is a stereotype that females work is to take care of the family and the children. When it comes to the scheduled caste women the discrimination becomes double which is on one hand discrimination because of their gender and also discrimination because of their caste. Mostly scheduled caste situations and environments have never supported a female to get an education if anyone desired to get the education they will discriminate by saying that they are less deserving than an upper caste, they are less intelligent because they got admission from the quota and so on. For example-

In Haryana state, Dr. Kaushal Pawar coming from a scheduled caste known as Balmiki Caste which is the lowest caste where she belongs, when she was started her career in the study they face lots of discrimination. When she was at the school she was asked to clean toilets, when she wanted to study Sanskrit it was not accepted for the teacher who only teaches Sanskrit to upper-caste students. Finally when she was enrolled for Ph.D. in Jawaharlal Nehru University [JNU] from Delhi, where she thinks caste-based discrimination should not be there because of the educated people, but slowly it turns to wrong that where she stayed at hostel her roommate discriminates her because of her caste. In 2012, when she was delivering a lector on the Situation of Shudra in Vedas at Harvard University she was appeared in the famous television show by Amir Khan known as "Satyameva Jayate" where her caste-based discrimination story.[13]

In India, where caste plays a vital role and the women's social conditions are very poor, they face gender inequality and when they are from the scheduled caste background it is more difficult for women to develop their status in society. Another example is in below which will clearly understand the scheduled caste female career in academic is the society and situations come under when they enrolled in higher education are mention below-

Payal Tadvi 26 years a medical student from Mumbai's TN Topivala National Medical college committed suicide because of caste discrimination and harassment by her seniors on May 22 in the year 2019. Her seniors troubling her, make her humiliated, and punish her because of this she committed suicide in her hostel room.[14] The accuser not only ill-treated her but also her friends.

Conclusion: Scheduled castes are mostly humiliated, lynched, threatened, harassed, and finally killed. These cases are evidence that caste still exists in Indian society. The scheduled caste female's condition in the society is very poor where they are easy to bullying for their caste by upper-caste; their intelligent is judged by their caste, where reservation is helping them to develop their condition through the education reservation there are also upper caste people who are against this and make lower caste believed that they are inferior to them and they are less intelligent like them because of their caste quota they are studying with them there is no intelligent, innovation, and creativity that a scheduled caste student have.

References:

1. *Kurian. C. Oommen, [2015], "When school continues to exclude, can education reduce caste discrimination in India". OXFAM: a movement to end discrimination.*
2. *Murthunjay. Aushman. "Caste- based discrimination in Indian schools." https://medium.com/age-of-awareness/caste-based-dis*
3. *Ibid.*
4. *Das. Snayini. [2020], "Caste is not a matter of past. Is that why Indian schools won't discuss it?. Youth Ki Awaz.*
5. *Murthunjay. Aushman. "Caste- based discrimination in Indian schools." https://medium.com/age-of-awareness/caste-based*
6. *Ibid.*
7. *University Grant Commissioner [UGC] 2021*
8. *Desai. S and Kulkarni.V, "Changing educational inequalities in India In the Context of quota policy", Demography, [2018] p-245-270*
9. *Kumar.V, "Discrimination on campus of higher learning: A perspective on below", Economic and Political Weekly, p-33-39*

10. *Mondal. Sudipto, "Attacked by the Anti-Caste book, Dalit Students forced to Vacate hostel", , India new, 2015 Jan 20.*
11. *Ibid.36*
12. *Krishnan.Kavita, [2020], "One cannot be feminist in India if you are not fight with Manusmriti", The Indian Express.*
13. *Masoodi. Ashwaq.[2017] "From Manual scavenger to professor, the journey of Kaushal Pawar", Mint.*
14. *Satheesh. Shone, "Payal Tadvi suicide case: the death of a doctor", Mint. 2019.*

New National Education Policy and Indian Society

Dr. D. S. Shambharkar, *Professor & Head (Political Science) S. B. Mahila Mahavidyalaya Mahal Nagpur.*

Abstract*: Every country has to march towards progress and prosperity. But only industrialization or factory production cannot be a scale for count. It needs so many things. Education is top on the list. No country can survive without a quality education as it makes ideal citizens and pave way to learned society for effective democracy. Hence each country adopts educational policy according to the needs. India cannot be a exception. We have just seen release of New Education Policy 2020 for making radical change. It will take place of old education policy 1986. There are so much things making difference in this field as well effecting Indian society. But along with new recommendations some misses and doubts are seen in the policy which is discussed in the paper.* *(****Keywords****: NEP, PARAKH, Curriculum, GDP, School Education, NHERC, Aganwadi etc)*

Introduction: Recently New Education Policy 2020 (NEP 2020) is approved by Union Government that outlines the vision of India's New Education System. It replaces the previous National Policy on Education 1986. This policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform country's education system by 2021 and make sweeping reforms in school and higher education including teaching. In January 2015, a committee under former Cabinet Secretary T. S. R. Subramanian started the consultation process for the NEP. Based on the committee report in June 2017 the draft NEP was submitted in 2019 by a panel led by former ISRO Chief Krishnaswamy Kasturiragan. This was later released by Ministry of Human Resource Development for public consultations. Over two lakh suggestions from 2.5 lakh Gram Panchyats, 6600 Blocks, 6000 Unban Local Bodies, and 676 Districts were received. The vision of NEP is stated as "National Education Policy 2020 envisions an India-centric education system that contributes directly to transforming our nation sustainably into an equitable and vibrant knowledge society by providing high-quality education to all".

Aims of NEP are as follows: a) To increase state expenditure on education from around 4 to 6 percent of the GDP as soon as possible. b) The policy raises the importance of mother tongue and regional languages. c) Medium of instruction until class 5 and preferably beyond should be in these languages. d) Sanskrit and Foreign Languages will also be given emphasis.

According to the policy children learn and grasp non-trivial concepts more quickly in their home language. Thereafter, the home or local language shall continue to be taught as a language wherever possible. This will be followed by both public and private schools. It also states that no language will be imposed on the students. The government clarified that the language policy in NEP is a guideline and that it was up to the states, institutions and schools to decide the implementation. A more detailed language strategy would be released in the National Curriculum Framework in 2021. NEP also aims changes in School Education. The 10+2 structure will be replaced with 5+3+3+4 model and implemented as follows:

Foundation Stage: This is again subdivided into two parts: 3 years for of preschool or Anganwadi followed by classes 1 and 2 in primary school. This will cover children of ages 3-8 years. The focus of studies will be in activity-based learning.

Preparatory Stage: Classes 3 to 5, which will cover the ages of 8-11 years. It will gradually introduce subjects like speaking, reading, writing, physical education, languages, art, science and mathematics.

Middle Stage: Classes 6 to 8, covering children between ages 11 and 14. It will introduce students to the more abstract concepts in subjects of mathematics, sciences, social sciences, arts and humanities.

Secondary Stage: Classes 9 to 12, covering the ages of 14-19 years. It is also subdivided into two parts: classes 9 and 10 covering the first phase while classes 11 and 12 covering the second phase. These 4 years of study are intended to inculcate multidisciplinary study, coupled with depth and critical thinking. Multiple options of subjects will be provided. There are changes in examination patterns: 1) Instead of examinations being held every academic year school students will only attend three examinations in classes 3, 5 and 8. 2) Board examinations will be continued to be held for classes 10 and 12 but will be re-designed. Standards for this will be established by an assessment body, PARAKH. To make them easier these examinations would be conducted twice a year, with students being offered up to two attempts. The examination would have two parts, namely the objective and the descriptive. 3) Policy aims at reducing the curriculum load of students and allowing them to be more Inter-disciplinary and multi-lingual.

Report cards will be holistic offering information about the student’s skills. 4) Coding will be introduced from class 6 and experiential learning will be adopted. 5) The Midday Meal Scheme will be extended to include breakfasts. More focus will be given to students’ health, particularly mental health, through the deployment of counselors and social workers.

For Higher Education NEP proposes a 4-year multi-disciplinary Bachelor's degree in an undergraduate program with multiple exit options. These will include professional and vocational areas to be implemented as: a) A certificate after completing 1 year of study. b) A diploma after completing 2 years of study. c) A Bachelor’s degree after completion of a 3-year program. d) A 4-year multidisciplinary Bachelor’s degree (the preferred option) e) M. Phil. courses are to be discontinued to align degree education with Western models. f) A Higher Education Council of India (HECI) will be set up to regulate higher education. Its goal will be to increase gross enrollment ratio. It will have 4 verticals: i) National Higher Education Regulatory Council (NHERC), to regulate higher education, including teacher education, while excluding medical and legal education. ii) National Accreditation Council (NAC) will be a meta-accrediting body. iii) Higher Education Grants Council (HEGC) will be established for funding and financing of universities and colleges. This will replace the existing National Council for Teacher Education, All India Council for Technical Education and University Grants Commission. iv) There will be General Education Council (GEC) to frame “graduate attributes”, namely the learning outcomes expected. It will also be responsible in framing a National Higher Education Qualification Framework (NHEQF). The National Council for Teacher Education will come under the GEC as Professional Standard Setting Body (PSSB). g) Other PSSBs will include professional councils such as Veterinary Council of India, Council of Architecture, Indian Council of Agricultural Research and National Council for Vocational Education and Training. h) The National Testing Agency will now be given the additional responsibility of conducting entrance examinations for admissions to universities across the country, in addition to JEE Main and NEET. i) The policy proposes that higher education institutes like the IITs make changes with regard to the diversity of learning. j) It also proposes to internationalize education in India. Foreign universities can now set up campuses in India. k) The fees of both private and public universities will be fixed.

The NEP also speaks about teacher education. To become a teacher, a 4-year Bachelor of Education will be the minimum requirement needed by 2030. The teacher recruitment process will also be strengthened and made transparent. NCTE will frame a National Curriculum Framework for Teacher Education by 2021 and National Professional Standards for Teachers by 2022. The policy aims to ensure that all students at all levels of school education are taught by passionate, motivated, highly qualified, professionally trained, and well equipped teachers. Under NEP numerous new educational institutes, bodies and concepts have been given legislative permission to be formed. These include: i) National Education Commission headed by the Prime Minister of India. ii) Academic Bank of Credit, a digital storage of credits earned to help resume education by utilizing credits for further education. iii) National Research Foundation to improve research and innovation. iv) Special Education Zones, to focus on the education of underrepresented group in disadvantaged regions. v) Gender Inclusion Fund for assisting the nation in the education of female and transgender children. vi) National Educational Technology Forum, a platform to facilitate of exchange of ideas on technology usage to improve learning.

The policy proposes new language institutions such as: i) The Indian Institute of Translation and Interpretation. ii) The National Institute for Pali, Persian and Prakrit. iii) The National Mission for Mentoring. iv) National Book Promotion Policy. v) National Mission on Foundational Literacy and Numeracy.

There are appreciations and criticism on the policy. Appreciations say a ‘positive step forward’, ‘ground-breaking’ and ‘the policy lays down the road map pretty nicely’ whereas critics say that the policy was passed without discussion in the Parliament. Internships under the policy would lead to child labor. Hash tag ‘#RejectNEP2020’ and ‘#Reject NEP’ are trended on twitter. A social media campaign protested over the inclusion of Hindi in schools in the South Indian States. Some criticizes it as threat to the federal character of the educational structure, commercialized education and undermined independent research activity. Draft’s merit based college admissions criteria did not take into account reservations and the caste-based discrimination and oppression faced by many in the country.

Some critics have shown misses and lapses of the policy as follows:

Early childhood Care and Foundation (ECCE): To maintain status quo of curriculum is under one ministry and implementation with three different ministries. NEP recommendation of a joint task force is not seem an adequate measure addressing this gap. There is no clarity about anganwadi or pre-primary learning centre whether they will be equipped with a high-quality teacher and worker.

Foundation Literacy and Numeracy (FLN): There is no definition of clarification how literacy will be measured. A national Book Promotion Policy is mentioned. There are more than policy books then to which priorities can be given. Now in Samagra Shiksha this is followed. This may find unintended consequences. An exclusive focus on foundational learning may be advantageous to advanced students and other may keep away from the learning.

Universal access to education at all levels: On this issue clarity is unseen on the ratio of social workers or councilors to children. What level they will be appointed or whether they will be sourced from existing personnel of ministries. Child marriage and child, child labor responsible for school dropouts are overlooked. What about those, who are unable to access schooling of open learning courses due to social and economic reasons?

Curriculum and pedagogy in schools: The policy emphasis on use of local languages then what about existing three languages formula and high performing government run Kendriya Vidyalayas. The policy speaking about list of pedagogies, values, skills and methods though seems good are mostly covered in the present National Curriculum Framework 2005. The issue of mother tongue home language and local language is not considered about migrant and Adivasi families. To focus on Indian knowledge systems covering subjects like yoga, Indian philosophy and Adivasi or indigenous ways of learning can be difficult for the educators as they presently are struggling to teach basic syllabus. Further it is challenge to integrate such ideas in secular and inclusive manner. Idea of National textbooks is an effort to over-centralize education. Teachers may get confuse about prescribed classroom practices because of lengthy work list. This may lead to lack of focus and limited success in any single approach.

Testing and assessments: Performance Assessment Review Analysis of knowledge for Holistic Development (PARAKH) and National Testing Agency could lead to over-centralization and as well over-testing of children at national and state levels. Funding is linked to performance of the states. That may result gap in low-income and low performing states causing central funding in future. This may be stratification in education. The development of holistic progress report card for students and parents is to be accessed through All India based software with periodical tracking but how the existing glaring digital divide will be bridged. Focus is on gifted student increase admission to IITs and NITs promoting Olympiads and other competitive testing. Then what about poorer families not affording preparation and examination fees for same? This can deepen existing social inequalities in higher education. High testing culture will pressurize children to perform. Teachers and schools will only emphasis on teaching for the test then what about the holistic learning approach envisioned in the policy? NEP aims to fulfill the five-decade old commitment spending 6% of GDP on education but where are the concrete steps? For this we need additional Rs 9.82 lakh crore annually for free elementary school education. This can be shift to market-based approach towards education from Right to Education Act 2009 providing guaranteed and free and compulsory education to 6 to 14 age group children in accordance with Article 21A of Indian Constitution. Absence of concrete financial commitments for education and Potential commercialization of school education cannot be overlooked. Due to all these reasons poor students particularly girls dropping has to be considered. Most of the government schools are with lack of teachers and teaching. According to the Annual Status of Education Report (ASER) 2018, 35% of rural private school students in grade 5 cannot read a basic grade 2 level paragraph. Data also shows that private schools continue to be more inaccessible to girls than boys with 47.9% of boys attending private schools against 39% boys. Considering the exclusion profiteering and discrimination by private schools continues even during the pandemic. Legally enforceable comprehensive regulatory and enforcement framework for such schools is very much missing in NEP. New Education Policy may seem superficial. As far necessary resources are concern it can be difficult to impart it actually. Whatever changes may have to bring but it essential implement on the bottom level. Now the focus needs only and only on effective and efficient implementation. Central as well as state Governments need to work hand in hand in order to making change in classrooms on ground level. According to Amitabh Behar CEO Oxfam India "We strongly welcome the focus back on questions of equality and quality in the NEP, particularly the reorganization that without 6% GDP spend the education goals will remain hollow. However the laudable objectives mentioned in the policy-increased GDP spend and focus on the mother tongue-must be implemented well and government needs to ensure they get translation into real action and not get shredded by partisan politics, vested interests and bureaucratic apathy." He adds "What is now needed is an honest and sincere dialogue with all stakeholders and an action plan to convert this into a reality". Hope while implementing the NEP all doubts will be cleared and make it effective.

References:
1. *Siddesh Sharma & Madhukar Banuri: NEP-2020: Hits and Misses, idronline-org August 7, 2020*
2. *New Education Policy 2020: www.oxfamindia.org, 2020.*
3. *National Education Policy 2020: www.ruralindiaonline.org*
4. *New Education policy 2020: www.education.gov.in*
5. *New education System in India, www.taxila.in*
6. *Ramesh Pokhariyal Union Minister: Education Policy-it is a Higher Class Act, economictimes.indiatimes.com*
7. *Sonam Chandwani: National Education Policy 2020: Challenges and Criticism, kslegal.co.in, 11 February, 2021*
8. *Rishani Singh: New Education Policy: Advantages & Disadvantages, times of india.indiatimes.com May 25, 2021*
9. *Khushi Agarwal: Why We Must be Critical of the New Education Policy 2020, faminismindia.com, August 6, 2020*
10. *Advantages and Disadvantages of New education Policy in 2020: edten.com, December 29, 2020*
11. *Arunima Sinha: Why the New Education Policy 2020 is Full of Loopholes, dailyo.in, July 30, 2020*
12. *Krutika Dudharejiya: Critical Analysis of New Education Policy 2020, probono-india.in, August 8, 2020.*

Effect of Covid- 19 on Unorganized Workers in India

Ms. Rita Chandarana, *Assistant Professor, Department of Economics, Maniben Nanavati Women's College, Mumbai. Email: rita.radiya@gmail.com Contact No.: 9975090465*

Abstract: *World is facing the global emergency due to Novel Coronavirus (named SARS-CoV-2 latter) and its disease 'coronavirus disease 2019 (COVID-19)' which was first time reported in Wuhan, China in December 2019. The outbreak of COVID-19 is not limited to Wuhan or China but it has affected more than 200 countries of the world. Government of India (GoI) and state governments of India have taken several steps including international travel restrictions, quarantine, isolation, Janata Curfew and lockdown to fight against the pandemic of COVID-19. Several states have imposed lockdown either completely or partially since March 31, 2020. Factories, transportation, hotels, malls, markets, etc. were closed. As a result, economic activities were stagnant. The fight against the COVID 19 in India created a new problem of hunger in pours, unregistered unorganized labourers and migrant workers. The research article presented here attempts to examine the effect of Covid-19 on unorganized workers.*

Key Word: *Covid-19, Unorganized Workers, Informal Workers, Unemployment etc.*

Introduction: India's Unorganized or Informal sector is the backbone of the economy. At present, the unorganized sector is at the forefront of the Indian economy in terms of providing employment as well as solving the problems of poverty and unemployment. The unorganized sector employs male, female and child labourers in rural as well as urban areas. Overall at present, the unorganized or informal sector employs more than 90% of the nation's labour force and contributes about 30% to the national income. Mostly India's informal labour force is gaining employment as self-employed and working workers.

The government announced a nationwide lockdown in March 2020 to fight the Covid 19 pandemic. Factories, transportation, hotels, malls, markets, etc. were closed. As a result, economic activities were stagnant. Unorganized poor workers have been adversely affected by the sudden lockdown. The research article presented here attempts to examine the effect of Covid-19 on unorganized workers.

Objectives of study: 1. To explain the meaning of Unorganized Sector and Workers. 2. To identify the impact of Covid 19 on Unorganized Workers. 3. To examine the Government Measures for affected unorganized workers

Sources of Data Collection: The study is based on secondary data sources like published government reports, newspapers articles, blogs, academic papers.

Meaning of Unorganized Workers: According to the National Commission for Enterprises In Unorganized Sector" (NCEUS), "Unorganized workers include those who are employed in the unorganized enterprises and household sector and those who are employed in the formal sector who do not receive employment and social security benefits from employers, except for regular workers who receive social security benefits."

Unorganized workers are defined in Section 8 (m) of the Unorganized Workers Social Security Act, 2006 of India. The law states that "Domestic or self-employed workers working in the unorganized sector or wage-based workers and workers working in the organized sector who do not receive the social security benefits specified in Schedule II of the Unorganized Workers Social Security Act, 2006, are defined as unorganized workers. " The following benefits are outlined in Schedule II of this Act. – a) Workers' Compensation Act, 13. b) Industrial Disputes Act, 13. c) State Insurance Act for Workers, 18. d) Workers Provident Fund and Miscellaneous Provisions Act, 13. e) Maternity Benefit Act, 181. f) Gratuity Payment Act, 19

In short, according to the Unorganized Workers Protection Act 2006, workers who do not receive pension benefits, provident fund, gratuity, maternity benefits, etc. and who receive wages mostly on a day and hourly basis and who do not represent any labour union are known as unorganized workers. The proportion of workers employed in the formal and informal sector in the organized and unorganized sector here in India is given in graph.

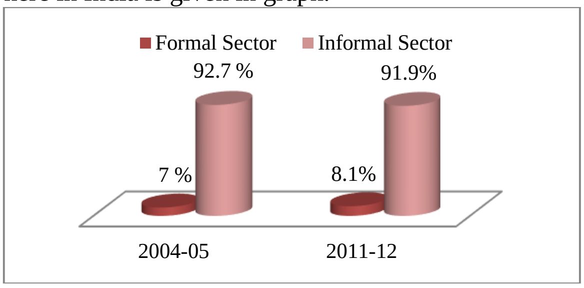

According to the 2011-12 NSSO (National Sample Survey Organization) report, the proportion of unorganized workers in India is 92% and only 8% of the workers are employed on an organized basis. In the unorganized agricultural and non-agricultural occupations, workers are found to be engaged in temporary work such as farm labour, cobbler's, animal husbandry, fishing, carpentry, ferrying, lifting bricks and sand in the construction sector, housework, making beedi, sewing clothes, weaving garbage, etc. .

Impact of Covid-19 on Unorganized Sector workers of India: World is facing the global emergency due to Novel Coronavirus (named COVID-19)' which was first time reported in Wuhan, China in December 2019. The outbreak of COVID-19 is not limited to Wuhan or China but also it has affected more than 200 countries of the world. World health organization (WHO) has taken the issue of COVID 19 very seriously and has declared it as pandemic on March 12, 2020. COVID-19 produces the mild symptoms common to other respiratory infections. In some cases it exhibit severe disease among certain groups including older populations and individuals with underlying health issues such as cardiovascular disease and diabetes. Government of India and state governments of India have taken several steps including international travel restrictions, quarantine, isolation, Janata Curfew and lockdown to fight against the pandemic of COVID-19.

Several states like Kerala, Delhi, Madhya Pradesh, Rajasthan, Haryana, Punjab, West Bengal, Chhattisgarh, Bihar, Assam, Karnataka, Gujarat, Maharashtra, Uttrakhand, Jammu Kashmir, Laddakh, Odisha, Andhra Pradesh and Tamilnadu and Uttar Pradesh have imposed lockdown either completely or partially since March 31, 2020. On the call of Prime minister of India for Janata Curfew on March 22, 2020, the peoples stayed at home from 7 a.m. to 9 p.m. In Janata Curfew, all passenger trains and bus facility was suspended. Later the suspension of public transport was extended to March 31, 2020. As on March 24, 2020, Government of India had declared the complete lockdown of India for 21 days from March 25, 2020 to break the chain of Covid-19 infection. The lockdown in India was not limited to 21 days but it was continued to May 31, 2020 in four steps lockdown 1.0, 2.0, 3.0 and 4.0. During lockdown, all schools, colleges, Universities, coaching centers, public meetings, weddings, gyms, markets, games, hotels, restaurants, cinemas, malls, public transport (train, flight and bus) and private firms were closed. The essential services like food, hospitals, banks, postal service, police and security was continued during lockdown. Certain relief was also given in lockdown to boost the economy and provide the livelihood from April 20, 2020.

The fight against the COVID 19 in India created a new problem of hunger in poor, unregistered labourers and migrant workers. The situation of hunger in unorganized sectors was associated with lockdown. The unorganized sector comprises of midwives, domestic workers, fishermen, barbers, vegetable and fruit vendors, newspaper vendors, toddy tappers, scavengers, carriers of head loads, drivers of animal driven vehicles, loaders and unloaders, agricultural labourers, bonded labourers, migrant workers, contract and casual labourers, small and marginal farmers, landless agricultural labourers, those engaged in animal husbandry, beedi rolling, labeling, packing, building construction workers, leather workers, weavers, artisans, salt workers, workers in brick kilns and stone quarries, workers in saw mills and oil mills.

The following is an attempt to examine the impact of the lockdown on various workers working in the unorganized sector.

According to survey report by the Azim Premji University for the post-lockdown October-December period found that almost one out of every five workers in the unorganized sector are either out of labour market or remain unemployed.

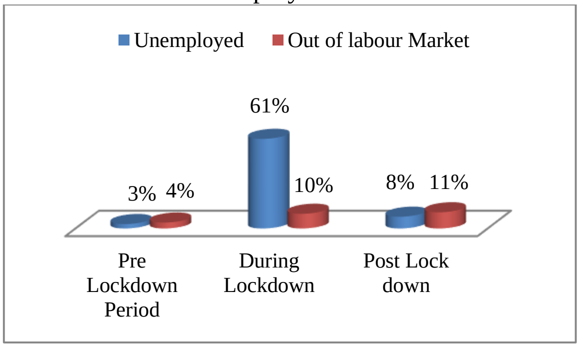

The survey showed that while 3% were unemployed and 4% were out of the labour market in the pre-lockdown period (February), during the lockdown, 61% were unemployed and 10% were out of the labour market. And if one compares that with the post-lockdown period, at least 11% are still out of the labour market and 8% are unemployed. More than two-thirds (69%) of those employed in February had lost work during the lockdown. Six months later, nearly 20% were still out of work, i.e. they did not find even one day of work in the month preceding the survey. The survey takes an informal worker as employed if he or she has done work even one day in the previous month. It means the estimate of being unemployed or out of the labour market is highly conservative. The survey said employment recovery has been uneven and urban India lags behind in the recovery. It said while 27% in urban India are still out of work, the number was 14% in rural India during October-December. The survey said even six months after the lockdown ended, the economy was yet to recover entirely from the covid shock. While one-fifth of those employed before the lockdown are still without work, women have fared worse than men.

According to Estupinan and Sharma the total wage loss for all workers in the period between March 24, 2020 and May 3, 2020 (at 2017-18 prices) was ₹86,448 (₹864.48 billion). The wage loss of organized workers was ₹5,326 crore and unorganized workers ₹81,122 crore. In proportionate terms, unorganized workers suffered more losses than organized workers, i.e. unorganized workers lost 22.62 per cent wages in comparison to 3.66 per cent for organized workers.

Agricultural sector contribute 16.5% in the GDP and 43 % of the total workforce of the country is employed in agriculture._ 90% of the workers working in the agricultural sector are getting employment in the unorganized sector. The sudden lockdown on COVID-

19 had adverse effects on wage labourers and marginal farmers working in the agricultural sector. In the agricultural sector, mainly labour availability, transportation problems and debt repayment issues were raised. Lack of transportation and interrupted supply chain made it difficult for farmers to enter the market. Economic condition of the farmers deteriorated at this time, the question of repaying the debt also came up and the debt increased. Loans are usually repaid by farmers in the banking sector in the months of April and May and loans are taken from the bank again at the beginning of the new season. But as a result of the lockdown, farmers were unable to repay the debt and had to rely on the informal sources for finance. Survey conducted by non-profit action Aid India during the third phase of lockdown, between May 14 and May 22, under which over 11,530 workers across 21 states were interviewed. According to non-profit Action Aid India survey report 70% workers of the agriculture sector reported losing their livelihood by the third phase of lockdown. Prior to the lockdown, close to 52 per cent of workers in the agricultural sector reported working more than 40 hours per week. During the lockdown, only around 12 per cent workers reported continuing to work more than 40 hours in a week.

According survey report of non-profit action Aid India 84 % workers in the construction sector reported losing their livelihood by the third phase of lockdown. The construction sector seems to have witnessed the most dramatic decline in the intensity of work. Prior to the lockdown, around 62 per cent of the workers worked for more than 40 hours a week, but during the lockdown, 71 per cent of workers reported that they worked zero hours. Only around 12 % of workers stated that they worked for more than 40 hours after the lockdown was announced.

The CMIE (Centre for Monitoring Indian Economy) predicted 112 million job losses from April-May 2020, the majority of which are the self-employed and the casual workers. According to the World Economic Forum, India has around 139 million migrant workers. The pandemic caused severe hardships to the migrants. Most of the migrants are casual workers or daily wage workers. With the lockdown in effect, many were jobless. Without money, food, and transportation, many migrants either walked or cycled on their return. Traveling in large numbers made physical distancing impossible. More than 300 migrant workers died from various reasons like starvation, accidents, and not receiving timely medical care. There was an influx of migrants as the states eased the lockdown restrictions.

About 14 million people are employed in the fishing sector in India on an unorganized basis .It also contributes 1.1% to the nation's GDP. Most of the fishermen in India (80%) engage in small scale activities. The activity was banned in the resulting lockdown on Covid - 19. Then the economic situation of these small fishermen deteriorated. As well as falling supply in the market resulted in higher prices of the product. So that the sellers of fish had the adverse effect. In addition, the situation was aggravated by the lack of storage facilities. At the same time, declining exports in the sector have hit fishing and other allied industries hard.

During the 21-day lockdown, most of the migrant workers returned to their villages. Most of the workers migrate from states like UP, Bihar, Andhra Pradesh to the city of Bhiwandi, known as City of Power loom Industries, and 50 km from Mumbai, for employment. These workers receive around 5000 to 7000 wages every 15 days. During the lockdown, these workers lost their jobs as a result of the closure of the units and moved back to their villages for subsistence. After being unlocked they are slowly coming back to the city for employment.

The weavers were severely affected by the non-settlement of past time payments. As well as the whole family being involved in it, the total income of the family was reduced. Demand for ready-made garments declined as a result of declining demand and restrictions on weddings. There was a sharp decline in the income of workers employed in tailoring and sewing.

According to government report, there are about 4 million domestic workers in India and 65% of them are women. These workers are usually employed on a daily, weekly and monthly basis. The government urged the people to maintain strict lockdown and social distance to prevent the spread of Corona virus. Due to this and lack of transportation many domestic servants became unemployed and had to fight against hunger. During lockdown female domestic servants also faced domestic violence.

There are about 500,000 restaurants in India that employ 3.3 million waiters and other employees and contribute 3% of GDP. The resulting lockdown on Covid-19 had the adverse effect on the restaurant and its employees due to social restrictions, restrictions on business hours and restrictions on gatherings of individuals. The number of customers at the restaurant was low even after unlock. This has resulted in a reduction in the number of employees.

Maintaining a social distance in the market during the lockdown resulted in vendors losing a source of revenue due to lack of customers. Many were also unable to support their families. Even after the lifting of the lockdown restrictions, due to fear of virus people were not going to market and due to this there was not a significant increase in street vendor's revenue. It is estimated that the private security industries employ about 9 million people on an unorganized basis. The area includes shopping malls, theatres and many offices. The closure of the sector as a result of the lockdown also raised questions about the employment

of security guards. With Unlock these people have slowly found employment but some of them are moving to the village with their families.

Government Measures: Various initiatives have been taken for the welfare of Unorganized Workers during lockdown by labour Minister.

1) Immediately after the lockdown, directions were sent from Ministry of Labour & Employment to all the State Governments/UTs instructing them to provide financial assistance to construction workers from Building & Other Construction Workers' Cess Fund. It is estimated that the highest proportion of migrant workers are from construction field. Till date, about two crore migrant workers have been provided Rs. 5000.00 crores directly in their bank accounts from Building & Other Construction Workers' Cess Fund being maintained by various States. 2) Due to the intervention of Ministry of Labour & Employment more than two lakh workers were paid their due wages amounting to about Rs. 295 crores. 3) after the lockdown, Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana with a financial package of Rs. 1.7 lakh crore was launched to help poor, needy and unorganised sector workers of the country. Under this package, 80.00 crore people have been provided 5 Kg. Wheat/Rice and 1 Kg. pulses. Aim of the Government was to ensure that no one is without food during this pandemic and challenging time. 4) Per day wages under MGNAREGA have been enhanced from Rs. 182 to Rs. 202. 5) Government has also announced the measures to strengthen Infrastructure Logistics, Capacity Building, Governance and Administrative Reforms for Agriculture, Fisheries and Food Processing Sectors. 6) Government of India has launched PM SVANidhi Scheme to facilitate collateral free working capital loan upto Rs.10,000/- of one-year tenure, to approximately, 50 lakh street vendors, to resume their businesses. 7) In order to facilitate employment of migrant workers who have gone back to their Home State, Pradhan Mantri Garib Kalyan Rojgar Abhiyan has been initiated in 116 districts in Mission Mode. Under this campaign, rural infrastructure would be built with involvement of migrant workers and about Rs. 50,000/- crores would be spent for this purpose. In a similar manner, many projects involving migrant workers have been initiated for building of Roads, Highways etc. by the Transport Ministry in order to facilitate employment of migrant workers. 8) Twenty lakh crore financial package under Aatm Nirbhar Bharat has been launched specifically to create employment opportunities, for migrant workers, workers of unorganized sector, strengthening of MSME Sector and promoting rural economy. It includes plethora of initiatives for all these sectors. 9) In order to provide minimum financial assistance to the workers through their EPF Account, Ministry of Labour & Employment under Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana has permitted all the EPF members to withdraw 75% of their total provident fund deposited in their EPF Account. Till date, about Rs. 39,000/- crore have been withdrawn by the member of EPFO. 10) In order to facilitate migrant workers who are returning back to the Destination State for work, Ministry of Labour & Employment has issued Advisory Guidelines for all the State Governments/UTs on 27th July, 2020. Under these guidelines, States/UTs have been directed to nominate a State Level Nodal Officer to coordinate the implementation of various measures for the welfare of migrant workers who are coming back for employment. Further, the State of Origin and Destination State will also coordinate for screening and testing of migrant workers as per the protocol devised by the Ministry of Health & Family Welfare. States have also been directed to prepare a proper data base of migrant workers for their easy identification and welfare measures among them. This data would also facilitate in enrolling them to various Social Security Schemes of Government of India.

Conclusion: The unorganized sector is at the forefront of the Indian economy in terms of providing employment as well as solving the problems of poverty and unemployment. The unorganized sector which include agricultural sector, construction, Fisheries, street vendors, petty service providers, salt pans, domestic work, fire reworks industries, beedi industries etc comprises the overwhelming majority of workers in the country. The unorganized workers work under extreme conditions without any proper benefits. Social security measures, protection and support for the unorganized sector workers is very necessary for both economic and social development. The government laws protecting these workers should be strictly implemented and those who exploit these workers should be punished severely.

References:

1. *https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7373682/*
2. *https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/pdf*
3. *https://nextbillion.net/covid-19-impact-india-agriculture/*
4. *https://www.moneycontrol.com/news/coronavirus/covid-19.*
5. *https://www.thehindubusinessline.com/economy/covid-19.*
6. *https://www.livemint.com/news/india/one-out-of-every-five-in-*
7. *https://www.wiego.org/sites/default/files/resources/file/pdf*
8. *https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1654819*
9. *https://www.downtoearth.org.in/news/economy/covid-19.*
10. *https://blog.ipleaders.in/impact-of-pandemic*

Covid-19 and Issue of Migrant Labourers

***Salma Aziz**, Abeda Inamdar Sr. College, Pune 9823060232 salma_aziz22@hotmail.com,*

Abstract: *We are witnessing complete lockdown in our life, which we never have been thought of so. The present risk of Covid-19 has not only affected the economy of the country but also affected our social, cultural, political, religious and personal life to a large extent. The present article tries to understand the effects of Covid-19 on the migrant labourers in India with respect to the Ulrich Beck's risk society concept. Further this article tries to give an idea of how government's decision of forceful lockdown has affected the workers who were out of their home town for their livelihood. And most workers particularly migrant workers lost their jobs and place to stay, walked miles to reach their hometowns. Loss of work, loss of earning had developed uncertainty among workers. Further an attempt has been made to understand the relation between uncertainty and modern slavery as many of the migrant workers suffer from no work, no earnings and desperate to work for little earning to fulfil the needs of their family.*

Key words: *Covid-19, Risk, Uncertainty, Slavery*

The Covid-19 crisis, which originated in China, has smashed the rest of the world with full force in social, cultural, economic and political aspects of life. We are witnessing complete lockdown in our life, which we never have been thought of so. For the first-time educational institutions, shops, malls, work places are closed. Similar to other countries in the world, the effects of Covid-19 have been experiencing by we Indians. The present risk of Covid-19 has not only affected the economy of the country but also affected our social, cultural, political, religious and personal life to a large extent. In the present article, I am attempting to analyse the current crisis with Ulrich Beck's concept of risk society and trying to understand how it is important to be a rational, scientific and above all humanist in any of the situations. The current crisis has made us to realize about the effects of human actions on human beings and on society at large. Still there is an argument about the origin of the corona virus and it's spread all over the world. I do not want to indulge myself in this argument in the present paper, but I just want to focus about the effects of this virus on common human beings especially of labourers, though it had affected every section of society including children, adults, seniors, men, women, rich, poor, and so on. The impact of the present pandemic needs a separate understanding and discussions in detail with the help of Sociological perspectives on every aspect of life. Anyhow, let me talk on my topic for the present article that is "Covid-19 and issue of migrant labourers in context to Ulrich Beck's Risk Society".

Often in common parlance, risk is defined as potential exposure to a given danger or hazard in terms of health and wealth. It is also sometimes regarded as anticipating uncertainty and it is mostly subjective in nature. The concept of Risk Society was mainly developed and conceptualized by German sociologist Ulrich Beck and later expanded by Anthony Giddens and Niklas Luhmann. Ulrich Beck is considered as the pioneer of the idea on risk society and has substantial contribution to the idea of modernization and risk society. He defines risk society, as a systematic way of dealing with hazards and insecurities induced and introduced as modernization itself. The key pillars on which the risk society thesis rests are; 1) The development of new, man-made, mega risks that threaten the existence of humanity on a global scale. 2) Globalization, with a world risk society. 3) Expert dependence, the insensibility and complexity of risk that leave both politicians and the individual dependent on scientific knowledge. 4) Individualization, old social structures such as social class are replaced, or at least hidden by, a new political self-fulfilling subject. 5) Risk positions, although social class and other social structures diminish, inequality remains but in the shape of risk positions. Ulrich Beck wrote extensively about risk and globalization. He was of the opinion that as technological change progresses more rapidly; it produces new forms of risk. According to him the global risks of the "World Risk Society" have the following three characteristic features: 1) Delocalisation (their causes are not limited to one geographic location) 2) Incalculability (their consequences are in principle incalculable) 3) Non-compensability (human genetics makes possible irreversible interventions in human existence).

All these mentioned features can be seen in the risks of Covid-19 and they have even increased and become more complex day by day. Many risks of Covid-19 are socially, politically and culturally constructed; a lot of myths and fake news have appeared about their influence. People are still confused about the effects of corona virus and living with number of doubts. Fardin Mansouri and Fatemeh Sefidgarbaei (2021) mentioned about the effects of Covid-19 with the help of three dimensions mainly; distance, time, and society. They were of the opinion that- The distance aspect means that the disease is non-localized so that it has distanced from the state-nation level and has spread to the world community. On the distance side, we find ourselves encountering a peril that has no boundaries. In fact, coronavirus is the real phenomenon of globalization, even though we must keep in mind that we must see global threats and

opportunities together. Undoubtedly, living in the post-Covid-19 world requires a rethinking of the intelligent system for all nations. From this perspective, the current outbreak should be considered an opportunity to make significant changes in future life. It could be argued that coronavirus is the invasion of reality and kind of a slap in the face of the individualistic world, requiring social solidarity, empathy, cooperation, and moralization. The time aspect points out the critical periods of the disease and its different consequences, which should be considered separately. On the time side, the long incubation period of the disease, as well as the prolongation of the anti-Covid-19 vaccine production and the spread control process, have become a global problem. These issues have long-term consequences in various social, economic, and political dimensions for all governments worldwide, demanding extensive and expansive efforts to deal with them. Finally, the outbreak of coronavirus should be considered one of the most important social events in the twenty-first century. The most significant inherent characteristics of all pandemic crises, including Covid-19, are the emergence of social stress and anxiety due to the unfamiliarity and ambiguity of the phenomenon, disruption in institutions' order and function, and reduced social interactions. Thus, we can say that social risks have become part of our daily lives. And Beck, defined them as the systematic way of dealing with the perils and insecurities resulting from modernization. He attributed this issue to a broad change, which he called "reflexive modernization", where the unintended and unpredictable impacts of modern life on modernity take place.

The present article tries to understand the effects of Covid-19 on the migrant labourers in India with respect to the Ulrich Beck's risk society concept. Ulrich Beck who elaborated risk theory has argued that risk theory is not about classifying and cataloguing risks to individuals and groups but it examines how societal system of governance of capitalism and modernity engenders and promotes risks to the entire population. Thus, risk theory is not only about the identifying pain, threats, and dangers and about classifying risks. Rather, it is about how social processes have manufactured risks and identifying these processes; it is about the way the societal system is enmeshed in the economic system (capitalism and industrialization), the political system around the nation-state (political parties and ideologies) and the system of experts (technologists and scientists); these three are interconnected and the way these are understood and deployed in a crisis creates manufactured risks (Sujata Patel www.iipsindia.ac.in).

Further, according to Beck, the assessment of risks is difficult because the discussion is being held almost exclusively in scientific categories and those affected by risks are therefore at the mercy of the experts' judgment, mistakes, and controversies. This is evident in the current crisis. Questions such as the danger of the virus, the interpretation of the death rate or the question of why the number of deaths in Italy is so high compared to the infection rate can only be answered by experts. The average citizen is dependent on them (Experts)? For his or her assessment. Moreover, misinformation about the extent, origin and various other aspects of the disease thrives. We were enacted as puppets; whose control was in the hands of few, who made us suffer just like the demonetization decision of earlier times. On March 24, 2020, Prime Minister Narendra Modi called for a complete lockdown of the entire nation for 21 days in an effort to contain the Covid-19 pandemic. The incident involved millions of internal migrant workers leaving their cramped settlements in cities and migrating to their homes, as the places where they were working were closed and they lost both jobs and place to stay. No job means no earning, no earning means no food to eat. Risk led to uncertainty in the life of masses. Millions of migrant workers had to deal with the loss of income, food shortages and uncertainty about their future. Workers without jobs and facility of living started migrating to their home town. The UN High Commissioner for Human Rights, Michelle Bachelet, warned about the effects of the "sudden announcement" of a lockdown in the country. She stressed the need to ensure that measures to counter Covid-19 are neither discriminatory "nor exacerbate existing inequalities and vulnerabilities." Later, in June 2020, two UN Special Rapporteurs alerted about the "well-being of more than 100 million internal migrant workers suffering hardship after Covid-19 measures forced them to travel long distances home, many on foot." Ravish Kumar (2020) blogged, "It's not a morning walk. It's not a pilgrimage….I call this march of workers a silent march. They are in shock."

Migration is the movement of people away from their usual place of residence, across either internal (within the country) or international (across countries) borders. The latest government data on migration comes from the 2011 Census. As per the Census, India had 45.6 crore migrants in 2011 (38% of the population) compared to 31.5 crore migrants in 2001 (31% of the population). Between 2001 and 2011, while the population grew by 18%, the number of migrants increased by 45%. In 2011, 99% of total migration was internal and immigrants (international migrants) comprised 1%. Further according to the 2011 Census, India has 5.6 crore inter-state migrants, most of who come from the Hindi speaking belt of Uttar Pradesh, Bihar, Jharkhand, Rajasthan and Madhya Pradesh who mostly migrate to states like Delhi and Maharashtra, especially metro city like Mumbai termed as the '*sapnokinagri'* (dream cities). A majority of such migrants work in the informal/unorganised sector; a large number are daily wagers and very few have any form of a valid identity card, given their

transient existence. There are an estimated 139 million migrants in the country, according to the World Economic Forum and many of them work in informal sector. They are mostly from rural areas but live-in cities for work for most of the year. After the lockdown was enforced, many of the workers were brutally evicted from their workplaces and were seen walking miles to their villages or towns on foot. This lockdown made us to think that India is an urbanised country and many of Indians are self-sufficient to fulfil their needs without earning for long. Most epidemiologists and economists agree that the Indian experiment of lockdown and controlling pandemic has been unsuccessful. Due to differing circumstances, some groups of people are more vulnerable to the impacts of Covid-19 than others. Migrants (including domestic migrants) may not be able to get home and may not have access to local healthcare or the same legal rights as local workers. Those without a right to work may be particularly vulnerable at this time. Many migrants live in crowded accommodation or dormitories where social distancing is challenging to implement. They have limited access to personal protective equipment, such as masks or sanitizer. Infection risks are high, yet few are offered hardship benefits or incentives. The lockdown to control the spread of corona virus by the government made these workers to migrate. We have witnessed number of migrant workers stories during this lockdown phase, where we saw how these workers were in questions about their future. They were not sure what it is going to be, and how they are going to handle the situations. Thus, in the case of migration, there is always a degree of uncertainty. The extent of uncertainty versus risk is necessarily variable over space and time, and perhaps over the course of the migration cycle. Uncertainty in migration has two sources. The first is imperfect knowledge about current conditions both in the place of origin and possible destinations. This raises the issue of there being competing understandings of knowledge. While this is the reality faced by migrants, modern governments and governance find it difficult to formulate policies on the basis of uncertainty. They, therefore, seek to convert uncertainties into quantifiable risks. This is evident in India, until very recently, most Indians were unaware of a statute titled the Inter-State Migrant Workmen (Regulation of Employment and Conditions of Service) Act, 1979, which had been covered in number of discussions on television.

Many migrants who are now jobless, may not be eligible for assistance from the government, or eligible for receiving unemployment benefits. Food shortages and homelessness are therefore on the rise, and lead to the risk of modern slavery. When people are desperate, they are more willing to compromise their working conditions and expectations when it comes to pay, accommodation and simply being able to eat. In this way, there is a potential for exploitation to increase exponentially, because you have so many people who are desperate for work. Rather than receive minimum wage, they will accept the bare necessities – food and accommodation, just to survive. Further when we think of migrant labourers at international level, then we find out that these workers can often lack freedom of movement because of their immigration status, and their passports may be taken. They are therefore at greater risk of exploitation as they seek to return to their home countries or travel to find work irregularly and out of desperation. Border closures mean aspiring migrant workers already recruited, and those who returned home for document processing, are stranded in origin countries without employment, many heavily indebted and at risk of debt bondage. Migrant workers across the world, are at increased risk of facing xenophobia and discrimination currently as society grapples with this pandemic. In India, thousands of them marched along interstate highways to their homes. On their way, many were beaten, lathi-charged and sent back from the borders by the police for breaking rules of social distancing amid the lockdown and many of them lost their lives due to lack of food, water, shelter, heart attacks and due to accidents.

Conclusion: Human have always had to face risks of one or the other kind, but today’s risks are qualitatively different from those that came in earlier times. Sociologists like Ulrich Beck and Anthony Giddens argue that human civilization has been facing risk since early period in terms of natural disasters that is external risks such as drought, earthquakes, famines etc. that spring from the natural world and are unrelated to the actions of humans. Today we are increasingly confronted by various types of manufactured risk that are created by the impact of our own knowledge and technology. As technological change progresses more rapidly producing new forms of risk, and there is a constantly respond and adjust to change. To promote decent work for migrant workers in India; the followings may be included: a) Developing a policy framework that gives priority to migrants. b) Creates linkages between state and central policies on healthcare, education and social security, and facilitating convergence of state and central resources. c) Migrant workers must be able to believe that this is a country for all, without any discrimination. They do not require mercy; they should be allowed to live with dignity. According to Beck, the risk society is a "disaster society" in which the state of emergency threatens to become the norm. Thus, the prevention and management of disasters can be accompanied by a reorganization of power and responsibility. The risk society tends towards "legitimate totalitarianism" based on the right to "prevent the worst." We have secretly fantasised about enforced discipline of authoritarianism to tide us over the coronavirus pandemic and lockdown; strict rules and school-like punishments began to resurface! While the decision of

lockdown should be appreciated, we should also ask if it is the best response that the government could have taken, was it taken at the right time and can the government genuinely claim that it is doing all that it can?

References:

1. *George, R. (2015). Globalization: A Basic Text. 2nd Edition.*
2. *Giddens, A. (2009). Sociology, (VI Ed.). London: Polity Press.*
3. *Giddens, A. D. (2017). Essentials of Sociology. New York: W. W. Norton and Company.*
4. *Patel, Sujata. Risk, Trust and the Pandemic: A Sociological Perspective. www.iipsindia.ac.in*
5. *R, Ranjan. (2020). Impact of Covid-19 on Migrant Labourers of India and China, Critical Sociology Journal. Sage Publication.*
6. *Rath, Swatiprava. (2021). Pandemic and the Risk: A Sociological Analysis of Present Condition of Indian Society Due to Covid-19. www.indianjournals.com*
7. *Sefidgarbaei, F. M. (2021). Risk society and Covid-19. Springer: Canadian Journal of Public Health.*
8. *Tooze, A. (2020). The sociologist who could save us from coronavirus. www.foreignpolicy.com*
9. *https://www.un.org/en/academic-impact/researching-india*

Impact of Covid-19 on Indian Economy

Dr. Shrikant Nityanath, *Institute of Dr. B. R. Ambedkar Studies and Research, Gulbarga University, Kalaburagi – 585106 Karnataka, India. Mobile – 9481001315 E-Mail- sn.chimma@gmail.com*

Introduction: The global economy is expected to shrink by over 3% in 2020 the steepest slowdown since the Great Depression of the 1930s. IMF Report Corona virus was first reported in Wuhan, China, in December 2019. Let us first consider what Corona virus is Covid is a large group of viruses that creates illness. It ranges from the common cold to more severe diseases like Severe Acute Respiratory Syndrome and Middle East Respiratory Syndrome. The new Corona virus is a special kind of virus that has not been identified in humans so far. I have been pondering many questions in my mind like will Covid-19 change the way world works, will things go back to normal as before Covid-19, what will be the fundamental change take place in common public, business people, industrialists, and economies. The next few months will be very crucial. We have to alter the concept of normal in this pandemic. In this research paper, I will explore and describe the impact of Covid-19 on the Indian economy. If past trends of similar infections are analyzed, it can be helpful to bring any conclusion as to what we should do to move forward. How can we overcome this pandemic either through mass vaccination or social distancing what type of life are we expecting in the time of Covid-19? In simple words, I can express that liquidity is expected to reduce as the borrowing cost in real terms will be increased. Though, RBI is continuously making an effort to soften interest rates. Commercial banks and financial institutions are tensed due to the fear of insolvency, NPAs and bankruptcies increase very much. The focus and stress of government will be to meet out the hyper demand for necessity goods. In contrast, business owner of luxurious and comforts goodwill stress on covering their outstanding money amount due from debtors. Mergers and partnerships will not take place in this pandemic period when everyone is bearing enormous losses.

Objectives of Research: 1) To focus on the impact of a pandemic on different sectors of the economy. 2) To reflect the need for policy intervention.

Research Methodology: This part of the research furnishes the research methodology used in this study. This study considers February-2020 to Julay-2020 as its study period. The review uses secondary data. The data is collected through various magazines, newspapers, and government websites for this study. This study focuses on descriptive research design. The sample design chooses for this study is illustrative.

Impact of Pandemic on Indian Economy: This pandemic has created new issues for the Indian economy that leads to a severe disastrous impact on the demand and supply side. Impact on Demand Front: Aviation, Hospitality, and Tourism are the worst sufferers sectors that are bearing the maximum brunt of the present pandemic Covid-19. Due to the lockdown effect, the closing of shopping malls and cinema theatres has severely affected the retail sector by reducing the consumption of essentials and entertainment purposes items. There is a decline in the level of income, particularly daily wage earners due to slow economic activities in many sectors like retails, constructions, transport, and entertainment, etc. that ultimately leads to fall in consumption front. There is a postponement of buying decisions by consumers due to widespread fear and panic. The transportation sector is severely affected due to the lockdown effect, which causes a restriction in traveling as all schools, colleges, universities, and private firms are opting for work from home culture approach. Hotels and restaurants are seen as significant sufferers as there is the cancellation of leisure trips, business trips, conferences, seminars, workshops, internships, etc. Impact on Financial Market: Financial market is seen extremely volatile that leads to colossal wealth erosion, huge crashes due to uncertain conditions regarding future prediction, and results of Covid-19.

The wreck of the stock market is responsible for declining consumption levels. May 12, 2020, was the black day as there were significant slides in domestic equity markets. Both BSE and NSE slipped more than

8% in a single day. There was 2020 points drop in the BSE Sensex, and 868 points fall in NSE Nifty. This drop has regularly taken place till date as stock investors resorted to continuous selling amid increasing cases of Covid-19. Indian stock markets again jumped to a new low level on May 19, 2020. BSE Sense closed 581 points low at 28,288, and NSE Nifty closed 205 points lower at 8236. Volatility and wealth erosion of investors are expected in equity markets during Covid-19. Impact on Supply Front: If I focus on the supply front, delay in the supply chain of goods from China due to the shutdown of factories has adversely affected many Indian manufacturing sectors, which depend on China for their raw material and final products. The problem of a shortage of raw material is faced by some crucial areas like electronics, automobiles, chemical products, and pharmaceuticals, etc. Business sentiments, investment, and production schedules of firms get hampered due to the spread of Covid-19. Exports of India have affected adversely due to the slowdown in manufacturing activity in China and other markets like Asia, the US, and Europe.

Impact on International Trade: China has been a game-changer for Indian markets dealing in many commodities like gems and jewelry, seafood, petrochemicals, etc. The outbreak of Covid-19 had made a negative impact on the exports of China. For example, the fishing sector is predicted to bear a loss of more than 1300 crores due to a reduction in exports. Even India exports 36 percent of its diamond to China. Jaipur incurred significant losses of 8000-10000 crores due to the cancellation of four major trade events between February and April. India exports 34 percent of its petrochemicals to China. Because of export restrictions to China, petrochemical commodities are expected to furnish a reduction in prices. Due to Covid-19, the impact on India's trade is about US dollar 348 million as per the report of UNCTAD. As a result of a manufacturing slowdown in China that is adversely affecting world trade, India has become the top 15 economies that are adversely affected. If I talk of India, the overall impact on business is given below:

Chemical Sectors	129 Million Dollars
Textiles and Apparel	064 Million Dollars
Automobile Sector	034 Million Dollars
Metals and Metal Goods	027 Million Dollars
Wood Products and Furniture Electrical Machinery	015 Million Dollars 012 Million Dollars
Leather Goods	013 Million Dollars
Source: Report of UNCTAD, 2020 m	

Let's have a definite look of Covid-19 on some sectors of an economy: i) Digital and Internet economy forms a new platform that is playing vital role everywhere which are described below: Online Education and online skills, webinars, conferences, training programs, etc.; Online groceries, essential goods; Sudden increase in digital content like PPTs, PDFs, audio and video lectures, etc. ii) Fast Moving Consumer Goods and the Retail sector will boost up immensely. iii) With continuous fear of Covid-19, food outlets, chain stores, malls catering to low consumer demand, so digital platform to purchase the goods will lead a shoot up. iv) Firms selling chemicals will feel a big jump due to increased consumer demand for sanitizers, drugs, disinfectants, and medicines, etc. v) Pharmaceuticals firms are set to observe growth prospects shortly.

Many lives will be lost, and millions more get adversely affected. There is an immediate need for introspection within countries to make realignment of businesses. It's a common saying when life offers you a lemon, make it lemonade. The same is required to be followed in this situation of Covid-19. There may be a silver lining in this too. We all may have to wait patiently for the rain clouds to depart. If we look deeply, so we find that China is coming back to normal even though it too has faced the wrath of Covid-19. China is still a dominant exporter of raw material and final products. In this scenario of Covid-19, Technology will now come on the frontline need in most corporations, whether it is the corporate world or education field or purchasing of online products, etc. Before Covid-19, Technology was taken as a support function tool as a means to get an end. Work from home culture will be the new normal. Many corporations had realized that employees working from home are equally efficient and productive as compared to when they were working from the coming to their departments. I suppose it will reduce infrastructural costs. Cities now are more focusing on sustainable development models. Environment, social, and governance will be a new way forward by non-environmentally friendly business units. Extra mediators are given a backward push with the introduction of new and compact value chains. It will help to improve the efficiency and productivity of labor.

The best strategy to survive in this Covid-19 is to focus on sales without profit by business owners. The survival of business will become a new standard and more essential than claiming massive valuation based on sales growth. Data and data analysis will become an original path to explore in this Covid-19. Everything in this new ordinary world is based on data, so misuse of data through artificial intelligence will become a popular trend. We are well known that government and private entities are not very prompt and efficient in rolling out contact tracing tools that have poor implementation and pose severe privacy and data security problems. As per my common understanding, data can play a lead role in eliminating the impact of any viral news, information, etc. like any protests, false charges to someone, misinformation, diseases Data and IT security will lead to a significant aspect for the

industrial units and business owners. It will become a tough task for traditional businesses to survive in the present era without access to information that ultimately will become a lifeline. There is a shift from a heavy asset model to an asset-light model where economic activities will be undertaken through public trusts, real estate investment trusts, infrastructure investment trusts. The last two are innovative vehicles that allow developers to monetize revenue-generating real estate and infrastructure assets while enabling investors or unit holders to invest in these assets without actually owning them. Equity financing will become a popular tool instead of debt financing. Indian economy stands to take advantage of a fall in crude oil prices, but the population in the age group of 15-35 years can create an issue of low consumer demand. These days the world market is dominated and controlled by right-wing politicians who focused on Make Local, Consume Local. In the post-Covid-19 era, curtailment and reduction of trade restrictions and free markets can be seen and expected to bloom. The success mantra in this Covid-19 period is "You need to live, to be in the game." Those businesses that can have the capability to survive financially will be victorious in the coming times. Once the world overcomes with this pandemic, there will be an increase in the aviation sector, travel and tourism, hospitality, entertainment, and rental demand. Construction, cement, bricks, metals, cloths, cosmetics, waste management, hair salons, minerals, transportation will also seem to increase endlessly. On the other hand, a paper business can be wiped out from the world full as everyone has started to choose an environmentally friendly way to read and study. Electronic media will be the new normal after Covid-19.

Growth Projections of India: The Indian economy is experiencing slow growth during the last quarter of the current fiscal. The outbreak of Covid-19 may lead to stagnant growth even in the first quarter of FY 2020-21. Many credit rating agencies have revisited and revised the growth path of India in particular reference to the impact of Covid-19 that create travel restrictions, supply chain disturbances, the decline in consumer demand, and investment rate. The economic growth of India has been reduced by Fitch Ratings from 5.1% projected earlier to 4.9% for 2019-20. It did so because it predicts low domestic demand and supply chain disturbances because of Covid19, which badly makes an impact on manufacturing industries. Standard and poor’s having also lowered the economic growth of India from 5.7% projected earlier to 5.2% for 2020. OECD has revisited and revised down forecast of economic growth of India to 5.1% for 2020-21 and 5.6% for 2021-22. OECD has also given a warning about global growth in 2020 could come down by 50 basis points as compared to what was projected in November last year. Moody has also dropped the economic growth of India from 5.4% estimated earlier in February to 5.3% for 2020. Indian economy can bear a considerable cost due to the outbreak of Covid-19, which ranges between US$ 387 million and US$ 29.9 billion in lower consumption demand predicted by the Asian Development Bank.

Covid-19 and Global Growth: The global economy is growing at 3 percent in the year 2020, which depicts far worse situations if compared to the global financial crisis of 2008 as per the IMF Report. Many first countries are expected to shrink by the following percent in this year 2020.

Itlay	Spain	France	Germany	UK	US	Japan
9.1%	8%	7.2%	7%	6.5%	5.9%	5.2%
Source: IMF Report						

Developed countries have poorly affected, and they are seemed to grow by -6% in 2020 on the one hand, and the other hand, developing countries are seemed to shrink by-1%. The growth rate story will become worse if China is excluded from this list of countries because the growth rate is seemed to be 2.2% in this year of 2020. GDP figures for China reduced by 36.6% in the first quarter of 2020. On the contrary, output in South Korea dropped by 5.5% even though the country did not follow lockdown but practiced the methodology of aggressive testing, quarantining, and contact tracing. If we are talking and focusing on Europe, the figures for GDP in France, Spain, and Italy dropped by 21.3%, 19.2%, and 17.5%.

Need for Relevant Policies on Government Front: There is an urgent need to form a combination of monetary, fiscal, and financial markets measures to help businesses and the common public to cope with this spread of virus and crisis environment. For framing appropriate action plans and policy, it is significant to know the specific issues that businesses and the public, in general, are facing recently. At this juncture, it is necessary to provide support to Indian industries and economies by the Indian Government and RBI.

i) There is a need to reduce the cost of funds through a reduction in policy rates. ii) There is a need to increase credit limits for all banking accounts by 25 percent. iii) There is a need to provide relaxation in the factory compliances to enable the industries to continue operation even in fewer laborers over longer work keeping in mind the healthier and safe environment. Social distancing is followed in this and can bring a positive outcome. If required, health concerns and lockdown decisions must be followed strictly. iv) There is a need to raise expenditure on public health to maintain adequate supplies to manage the problem of Covid-19: medicines, medical kits for the medical professionals, masks, gloves, more health clinics, more hospitals, etc. v) Compliances under Companies Act: There is a need to extend the deadlines for declaration of financial results (May 31), filing of returns with ROC & others, etc. vi) There is a need to allow for 30-60 days grace period in utility, statutory, and GST payments for affected areas and industries

without impacting credit history. vii) Government and RBI should direct all banks not to reduce and eliminate the offering of loans under project delays situation because of Covid-19. viii) All pending payments to vendors are required to be passed immediately by the government departments. GST refunds should be cleared at the earliest. ix) There is a need to provide reasonable and more straightforward terms for credit to those sections of businesses that are adversely affected and to those who will stop production activities due to lockdown decisions of government. x) GST Returns/Procedures: The deadlines for paying taxes every month need (i.e., 20th) to be deferred, and filing of returns is expected to be extended. All show-cause notices/inquiries may be suspended, including those relating to excise. xi) There is a need to follow leniency in levying of penalties for late filings or payments like late filing of Bill of Entries, late filing of Import General Manifest (IGM), etc. xii) There is an urgent need to increase overdraft facilities to state governments from the RBI. It is required to pay the pending GST compensation immediately. xiii) There is a need to provide income support to low-income families through Direct Benefit Transfer. PM Kisan Yojana is already doing it for farm households. Farmers should be supported by giving Minimum Support Prices for their harvests. There is a need to provide relief programs to those farmers who have lost their output due to unseasonal rains and weather harshness. xiv) Ensure liquidity to surplus levels and give individual liquidity facilities to those banks, companies, NBFCs that are bearing financial strain because of risk factors in the financial market or due to massive demand shock. xv) Direct Taxes: Carry forward period of MAT may be increased from 15 to 17 years. xvi) Personal Tax: Additional deduction facilities may be provided to salaried classes at a flat rate so that they can spend additional expenditure on the Corona preventive measures. xvii) As we all know, there are large numbers of people who will lose their jobs in many sectors like the retail, hospitality, travel and construction industry, etc., so the government is required to provide some incentives to employers to keep the five workers until corona virus problem. xviii) There is a need to shut down shops in many cities, but there should be a proper time announcement to open these shops to ensure sufficient accessibility of essential goods to consumers. xix) Shipments from China have started to arrive though the ships are not being allowed to unload their products in India due to fear of Covid-19. The government should find ways to facilitate the safe and fast unloading of shipments in India. Work out a mechanism to reduce quarantine delays at ports. xx) Regular planning is needed for planning at the district level, so constant communication is required to be maintained. Any early discussion of planned measures and joint planning with industries will help to avoid shock to supply chains at a local level. xxi) There are no guidelines, so far, for exchanging cash currency, which can be the main route of spreading of Corona virus. xxii) There is a problem of illiquidity in the corporate bond and commercial paper market. RBI needs to take steps either directly or through the commercial banking system to ensure a sufficient flow of funds in the market. xxiii) Other services: The governments imposed restrictions on the opening of malls, gyms, clubs, salons, restaurants, hotels, educational institutions, nonessential products shops, etc. There is a need to provide particular incentives to those people who are employed in these sectors as well as to the companies. But certain services like banking and hospitals are not under lockdown effect. xxiv) The employers need to pay salaries continuously for this period. These salaries are required to be adjusted either in overtime working or in working on Sunday. While changing, holidays of 10 days given to workers will not be taken into account. xxv) Simple rules for the buy-backing of shares. There is a need to provide flexibility in minimum floor rule to give a boost in the primary market for QIPs (Qualified Institutional Placement)

Conclusion: This is high time to reset everything as the world has become standstill for a few months due to the outbreak of Covid-19. We all are allowed to rethink, redesign, and restructure everything. If we involve in doing the right things, we may be able to fix challenges in new platforms that can face and bear humankind's environmental damage, maybe it pollution, self-centered growth or inequality, or concentration of economic power and wealthy think the most significant point is that we must ensure and make the best of efforts that this black phase of life should never happen with all of us again. I am sure that humankind has never taken lessons and w wisdom from history. Let's hope for the better, healthy, safe, prosperous, and, of course, sustainable future ahead.

References:

1. *https://www.livemint.com/news/india/coronavirus-outbreak-in-india-could-cost-theeconomy-29-9-billionadb;11583480504316.*
2. *https://www.livemint.com/news/india/india-s-growth-could-be-the-next-casualty-ofthe-coronavirusoutbreak;11583175486263.*
3. *https://www.financialexpress.com/economy/growth-pangs-fitch-cuts-indias-fy20-gdpgrowth-forecastcheck-revised-estimate;188*
4. *https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/coronavirus-moodyscuts-india-growthforecast-to-5-3-for-*
5. *https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/what-is-the-impact-of-coronavirus-onindian-economy-1582870052-1.*
6. *https://bfsi.eletsonline.com/covid-19-and-its-impact-on-indian*

New Agriculture Laws and Farmers Movements

Dr. Kavita Kanholkar*, Orange City College of Social Work, Nagpur. Mobile: 9860827944*

Abstract*: The 2020–2021 Indian farmers' protest is an ongoing protest against three farm acts which were passed by the Parliament of India in September 2020. A stalemate between the central government and the farmers has been seen for the past few months. Even as the farmer protests against the three new agriculture-related laws have gathered momentum, one thing seems obvious: Much of the opposition really is just to one of the three laws. Even in that one the 'Farmers Produce Trade and Commerce Act' there are only some contentious provisions, which, although key, can still leave doors open for negotiation.*

Key words*: MSP, Farm Act, Farmaras Movement.*

Introduction: Farmers make up 60 per cent of the Indian population; farming 18 per cent of the country's gross domestic product. Marginal farmers comprise 85 per cent of the total population of farmers. The average annual debt amount per agricultural household is estimated to be around Rs 104,602. These trends can be associated with increasing farmer distress, urban migration and suicide rates in rural India, especially among farmers. Farmers, farmer unions and their representatives have demanded that the laws be repealed and have stated that they will not accept a compromise. Farmer leaders welcomed the Supreme Court of India stay order on the implementation of the farm laws in January 2021 which remains in effect. Farmer leaders also rejected a government proposal, dated 21 January 2021, of suspending the laws for 18 months. Eleven rounds of talks have taken place between the central government and farmers represented by the farm unions between 14 October 2020 and 22 January 2021; all were inconclusive with the government only agreeing to two of the farmers demands related to stubble burning and an electricity ordinance. A Supreme Court appointed committee has submitted its confidential report before the court. Six state governments (Kerala, Punjab, Chhattisgarh, Rajasthan, Delhi and West Bengal) have passed resolutions against the farm's acts, and three states (Punjab, Chhattisgarh and Rajasthan) have tabled counter legislation in their respective state assemblies. None of the counter legislation passed the respective state governors.

The acts, often called the Farm Bills, have been described as "anti-farmer laws" by many farmer unions, and politicians from the opposition also say it would leave farmers at the "mercy of corporates". The farmers have also demanded the creation of a Minimum Support Price (MSP) bill, to ensure that corporates cannot control the prices. The government, however, maintains that the laws will make it effortless for farmers to sell their produce directly to big buyers, and stated that the protests are based on misinformation.

Homage to the dead: On 20 December, the 25th day of the protest, to honour the memory of 41 farmers who have died since 15 September, called shahid by the farmer's leaders, national 'Shradhanjali Diwas'. On 4 January 2021, on the insistence of farmer's leaders, government ministers and officials of National Democratic Alliance Government participated in two-minute silence during the seventh round of talks between the government and farmers leaders held in Vigyan Bhavan, New Delhi. On 11 February 2021, Rahul Gandhi, in the Lok Sabha proposed that the house observe two minutes silence for farmers who had lost their lives during the protests.

Farmers protest turn into a pan-India movement: Almost immediately after parliament cleared the farm laws late last year, tens of thousands of farmers from grain-growing Punjab and Haryana states trudged towards the capital New Delhi. Stopped by authorities from entering India's capital, growers have camped on highways to New Delhi, in India's longest-running farmers' protest against the government. Several rounds of talks between the government and farm union leaders failed to break the deadlock. Some government ministers and leaders from Modi's ruling Hindu nationalist Bharatiya Janata Party (BJP) initially dismissed farmers' protests as demonstrations by a handful of rice and wheat growers only from Punjab and Haryana. As the days went on, farmers from other parts of the country galvanized into action by either joining the protest near New Delhi or organising a series of demonstrations in different states. Other than calling for the withdrawal of the laws, farm union leaders put forth another demand - a law that would force the government to buy every farm produce at a state-set guaranteed price. The new demand gained traction among farmers from across the country, beyond Punjab and Haryana - known as India's grain belt.

Farmers want to intensify their movement in Uttar Pradesh: After farmers' protests became more broad-based, union leaders turned their gaze to Uttar Pradesh, home to 240 million people. Modi's BJP came to power in Uttar Pradesh in 2017, and the state assembly election is due by early next year. Farm union leaders plan to paint the BJP as an anti-farmer party ahead of the state assembly election, especially in western Uttar Pradesh, where agriculture is a mainstay. According to protesters, farmer leaders will go to every city and town in Uttar Pradesh to convey that Modi's government has overlooked growers' interests. The

election in Uttar Pradesh, which sends 80 lawmakers, or more than any other state, to parliament in New Delhi, is seen as a barometer of the popularity of the federal government. While the BJP is expected to pull out all the stops to hold on to the state, farmer groups will try to hit the ruling party where it hurts most.

Hindu and Muslim farmers of Uttar Pradesh come together to oppose farm laws: Farmer leader Rakesh Tikait, a former Modi ally from Uttar Pradesh, has turned the protest from Punjab and Haryana into a broader movement across the politically critical heartland. In western Uttar Pradesh, which sends 130 lawmakers to the state assembly, the upper caste landlords from the Jat community and the farmhands who typically come from the lower strands of the rigid Hindu social hierarchy have joined hands to oppose the farm laws. Thousands of farmers, mostly from Punjab, Haryana and western Uttar Pradesh, have been camping at several Delhi border points since 26 November last year, demanding a repeal of three farm laws — Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Act, 2020; the Farmers Empowerment and Protection) Agreement on Price Assurance and farm Services Act 2020 and the Essential Commodities (Amendment) Act, 2020. They also demanded a legal guarantee on Minimum Support Prices (MSP) for their crops.

Farmer unions in Punjab and Haryana said the recent laws enacted at the Centre will dismantle the minimum support price (MSP) system. Over time big corporate houses will dictate terms and farmers will end up getting less for their crops, they argue. Farmers fear that with the virtual disbanding of the mandi system, they will not get an assured price for their crops and the “arthiyas" —commission agents who also pitch in with loans for them, will be out of business. Their demands: The key demand is the withdrawal of the three laws which deregulate the sale of their crops. The farmer unions could also settle for a legal assurance that the MSP system will continue, ideally through an amendment to the laws.

They also wanted the government to withdraw of the proposed Electricity (Amendment) Bill 2020, fearing it will lead to an end to subsidised electricity. Farmers say rules against stubble burning should also not apply to them.

Key provision of the laws: The massive campaign organized by India’s farmers against laws to deregulate the agricultural sector has entered its ninth week. The government in New Delhi, led by the Bharatiya Janata Party (BJP), has tried to negotiate a compromise. But its attempts to placate the farmers have thus far failed. The strength of the mobilization has now compelled the government to suspend the laws for 18 months and form a new committee including representatives of the government and the farmers to address their grievances. The farmers’ leaders insist that the laws must be completely repealed. Reportedly, more than 50 of their members have died, taking their lives in desperation or succumbing to illness during the cold winter nights. The thousands of farmers encircling the capital insist they will remain until their demands are met.

Get your news from people: The agricultural sector only contributes about 15 per cent of national income, yet more than half of India’s workers depend on it for their livelihood. The vast majority are small farmers, sharecroppers and landless laborers who struggle to stay afloat on precarious wages, shrinking plots and the vagaries of the monsoon. The costs of production continue to rise. Growing indebtedness, either to informal moneylenders or formal banks, has tragically compelled thousands to take their lives over the past two decades. Inadequate public investment in roads, irrigation and cold storage and poor credit facilities have severely constrained the productivity of Indian agriculture. Systematic reform is long overdue. Last week, the Supreme Court of India stayed the implementation of the agricultural reforms, appointing an expert committee to find a solution. Yet its members support the laws, leading the farmers’ representatives to dismiss them as pro-government mediators. The court has damaged its already weakened credibility by failing to articulate plausible constitutional grounds for its sudden and arbitrary involvement. High judicial intervention has inflamed the situation, rather than ending it.

Farmers revolted: Advocates of the three landmark reforms passed by the Indian parliament last September claim they will expand the choice farmers have. They argue that allowing large corporations to dominate the sector will spur land consolidation, investment in mechanization and generate economies of scale that will enhance productivity. Yet, consider the fine print of these laws and the larger economic realities facing small farmers in India. The vast national marketplace in the making will only be available to those who can afford to get their produce across state borders. The majority of farmers will still have to sell their crops locally. There is also a very real risk that agricultural deregulation will lead to farmers being paid less than the minimum support price. That has already happened in some Indian states where similar reforms were tried.

The new laws also expose small farmers by removing the courts from resolving disputes that are likely to take place. India’s legal system is infamously backlogged, but compelling small farmers to seek redress through local administrative processes leaves them vulnerable to the influence of large corporations. Massive power asymmetries will encourage corporate oligarchies. But what may be in Canada’s national interest could easily come at the expense of millions of small farmers, sharecroppers and landless workers, who are right to fear being forced off the land to face harsh economic insecurity.

Strengths and opportunities: The bills will empower farmers through greater market access and expanded opportunities for commercial outcomes. By eliminating the APMC monopoly, the bills do away with the long-standing challenge of middlemen. The bills could also lead to an open market, enabling improved price discovery, supply chain efficiencies and dynamic market linkages. The liberalisation of the market will introduce corporate and private investments in the industry. These investments can strengthen infrastructure, improve tools and modernise the sector. The open-market structure also allows the farmers to sell their produce online, an important change in an increasingly digital universe. The increase in competition can potentially work to increase prices for farmers who are currently at the mercy of middlemen. In addition to these benefits, the availability of contract farming provides farmers with a price assurance instead of subjecting them to market uncertainty. There is also the possibility of firms providing farmers with input material as a part of contracts, thereby reducing input costs.

By amending the Essential Commodities Act, 1995, the government does away with stockpiling restrictions on several commodities. In doing so, the government intends to stabilise prices by driving supply chain efficiencies through access to stock. These bills have the potential to create a similar impact as the New Economic Policy of 1991. This, however, is dependent on several independent actors and their motives.

Weaknesses and threats: By loosening the grip of APMCs, the government risks the possibility of farmers receiving prices below the minimum support price (MSP). A similar law was passed in Bihar in 2006 when the state abolished APMCs. A recent study conducted by the National Council for Applied Economic Research reported an increased volatility in grain prices. Another weakness in the plan is the lack of policy-level support for transporting farmer produce. At least 85 per cent of the Indian farming community comprises marginal farmers who do not have access to markets or transportation facilities. The bills also create a sudden power vacuum in the market, thereby creating uncertainty in the production market. In case of gradual collapse in APMC systems, the government has not currently envisioned an alternate price setting mechanism. Agriculture falls in the state list under the Constitution of India. However, the existence of Entry 33 in the concurrent list gives both the Centre and states the power to control production, supply and distribution of products in trade and commerce related to agriculture. With several state governments expressing dissent over the bills, it is likely that they would undermine the bills by exercising their power. It is also difficult to ensure that the big corporates do not enslave the already marginalised farmers. By allowing both verbal and written contracts, the Centre places the farmers at the vulnerable end of the bargain with no redress. It is highly likely that big corporates bury the farmers in an avalanche of legal resources. There is no denying that there is a widely disproportionate access to legal resources between farmers and corporates and there seems to be no real law in place to safeguard the interests of the farmers. Both farmers and consumers run the risk of exploitation by placing the market in the hands of big businesses.

Conclusion: Despite being visionary in intent, the bills come with their own share of loopholes. In rushing the bills through parliament on the strength of numbers, the Union government seems to have handed the short end of the stick to the states and farmers.

Some states are contesting the bills in the Supreme Court, while others are trying to circumvent their way around them. In order to truly transform agriculture in India, the central government needs to be far more inclusive in their planning and decision-making processes.

It also needs to assure the farmers that the bills are not an attempt to phase out government procurement. Overall, the bills need significant amendments before vision can turn into reality.

References:

1. *Iftikhar, Fareeha (2021-01-12). "Farmers reject SC committee, demand repeal of farm laws". Hindustan Times. Archived from the original on 2021-01-19. Retrieved 2021-01-15.*
2. *"Government will abide by Supreme Court order on farm laws: President Kovind". The Hindu. Special Correspondent. 2021-01-29. ISSN 0971-751X. Retrieved 2021-02-09.*
3. *"Farm laws stir: Talks with Centre '120% fail', say farmer leaders; next round on January 19". Scroll.in. 2021-01-15. Archived from the original on 2021-01-15. Retrieved 2021-01-15.*
4. *"Govt agrees on power subsidy, stubble curbs; talks on MSP, repeal to continue". The Indian Express. 2020-12-31. Archived from the original on 2020-12-31. Retrieved 2020-12-31.*
5. *. Rai, Arpan, ed. (2021-01-28). "West Bengal passes resolution against three farm laws, sixth state to do so". Hindustan Times. Retrieved 2021-03-26.*
6. *"Farm Bills have potential to represent significant step forward for agriculture reforms in India: IMF". The Hindu. Press Trust of India. 2021-01-15. ISSN 0971-751X. Retrieved 2021-01-27.*
7. *Palnitkar, Vaibhav (2020-09-21). "Here's Why Farmers Are Protesting the 3 New Agriculture Ordinances". The Quint. Archived from the original on 2020-10-31. Retrieved 2020-10-28.*
8. *Gettleman, Jeffrey; Singh, Karan Deep; Kumar, Hari (2020-11-30). "Angry Farmers Choke India's Capital in Giant Demonstrations". The New York Times. ISSN 0362-4331. Archived from the original on 2020-12-01. Retrieved 2020-12-01.*
9. *"Ordinance to put farmers at mercy of corporates". The Tribune (Chandigarh). 2020-06-15. Archived from the original on 2020-12-11. Retrieved 2020-12-02.*
10. *Kulkarni, Sagar (2020-09-22). "Now, farmers will be back to serfdom, at the mercy of big corporates: Manish Tewari". Deccan Herald. Archived from the original on 2020-10-06. Retrieved 2020-12-02.*
11. *Singh, Prashasti, ed. (2020-09-28). "Farmers across India protest against farm bills. In photos". Hindustan Times. Archived from the original on 2020-10-05. Retrieved 2020-10-07.*

12. "PM Modi reaches out to farmers amid anger". Hindustan Times. 2020-09-28. Archived from the original on 2020-10-08. Retrieved 2020-10-07.
13. Mathur, Swati (2020-09-28). "Farm bills 2020: President Kovind gives assent to controversial farm bills, laws come into force immediately". The Times of India. Archived from the original on 2020-10-03. Retrieved 2020-10-07.
14. Mahajan, Anilesh S. (2020-11-30). "What agitating farmers want, and why the Centre may not oblige". India Today. Archivedfrom the original on 2020-12-06. Retrieved 2020-12-06.
15. "Tractor rally: Why protesting farmers deviated from original routes". Hindustan Times. MSN. 2021-01-26. Retrieved 2021-01-28.
16. "India protest: Farmers breach Delhi's Red Fort in huge tractor rally". BBC News. 2021-01-26. Retrieved 2021-01-29.
17. Jump up to:[a] [b] Hannah Ellis-Petersen; Aakash Hassan (2021-01-26). "Violent clashes as Indian farmers storm Delhi's Red Fort". The Guardian.
18. "Farmer unions agree to sit for talks with the government today". mint. 2020-12-01. Archived from the original on 2020-12-01. Retrieved 2020-12-03.
19. "Farmers Protest: What exactly are the farmers agitating about? What are they demanding from the government?". Gao connection | Your Connection with Rural India. 2020-11-28. Archived from the original on 2020-11-28. Retrieved 2020-12-03.

Impact of Covid-19 on Indian Society-A Sociological Perspective

Dr. Pradeep D. Patil, *Shri Chhatrapati Shivaji College, Omerga, Dist Osmanabad Mobile: 9421374284*

Abstract: *The present paper is an attempt to understand the social consequences of Covid-19 on Indian society. It is based on four months of observation of the researcher, discussion with common people, telephonic interview, and media report. The main objective of the study is to highlight the issues and problems which Indian society is facing during the pandemic crisis. It was found that in the Covid-19 crisis education system got crippled and the student community is facing chaos, confusion, and mental stress. Every educational institute came up with its own guidelines which have led to creating so many problems among the student community. The study further observed that during this pandemic crisis labor class also faced a lot of socio-economic problems. Due to the misinformation and mismanagement, they got tremendously affected and so many laborers became a victim of Covid-19. The study also highlights many issues and problems which the society is facing during a pandemic crisis such as the impact of Covid-19 on family, elderly people, front liners, and community.*

Key Words: *Covid-19; Indian Society; Issues; Pandemic; Problems etc.*

Introduction: Covid-19 is a deadly pandemic that has engulfed the whole world. It has led to adverse effects on society as a whole. Everywhere there is a lot of chaos and confusion among the people. Lakhs of deaths have taken place all over the world which has created fear and anxiety among people. No one is quite sure when this pandemic will end and as such uncertainty is present in the society. It has also crippled the whole economy of the world. People are forced to live within the four walls of their houses. Fear psychosis has taken place in society due to the Covid-19 virus which has created so many problems among the people. This pandemic came suddenly and led to the emergence of various social and economic problems that no one was ready to face. Many developed and developing countries are trying their hard to find a vaccine for this deadly disease, but till now nobody has been successful which has further led to chaos and confusion among people. If we see the position of India during the pandemic crisis, it was observed that the Indian government has handled the Covid-19 crisis very efficiently and tried to control the spreading of virus to some extent despite the fact that the Indian population is the second-largest in the world. The business standard report on 1st July 2020 shows that the India's recovery rate of Covid-19 victims is 59.52 percent which shows improvement in the recovery rate of Covid-19 victims day by day. If we see the death rate of Covid-19 victims, it is just less than five percent. The study has also observed that many developed countries such as France, Italy, America, UK, Brazil, Mexico, Spain, and other countries have suffered a lot and a large number of Covid-19 victims have died. It is not right to say that their respective government has done nothing for their fellow citizens. However, the respective government has tried too hard to save their fellow citizens whatever the resources were available. But the virus is so much strong that it kills a large number of people across the globe which is the biggest challenge and worries for the global leaders as well as the scientific community that how to save the life of human beings and how to control the socio-economic loss due to pandemic. There is no guarantee that in future this pandemic would not come again.

Impact of Covid-19 on Labor Class: During the Covid-19 crisis, the labor class is the worst affected one economically as well as socially. The crisis has created a lot of chaos and confusion among the labor class. There is no proper correspondence between the center and state governments regarding the welfare of the labor community. Some of the states even refused to accept their labors during the crisis due to the fear that it might spread the disease more in their respective states. All this has further created a lot of problems among the labor community. It was further observed that the labor class suffered more due to misinformation and spreading of fake news. They just

move from their host state to their native places without any transport and proper arrangements. Some of them even travelled miles on foot to reach their home. Though the respective state governments tried a lot to help these laborers but that was not enough. Large number of laborers walked to their home haphazardly without thinking and had to face serious consequences such as some of them even lost their lives due to accidents caused by trains, buses, and trucks

Impact of Covid-19 on Family: In the pandemic crisis, most of the families are living under depression and anxiety. There is uncertainty and they are worried about the future and education as well as health of their children. The earning member of the family is also under depression regarding the future prospects of his job especially those who are working in private sectors. There is no economic security as the Covid-19 is spreading very fast. The working women within the family are facing overburden of work and also role conflict. Most of the working women stated that after the pandemic their social life got disrupted as they suffer from overburden of work. They are neither able to concentrate on their official work nor pay proper attention to their family. They have to work from their home as well as take care of the family at the same time. Earlier they were going to offices and working there but now sitting at home and doing both office work and the household chore is becoming very difficult for them. This is leading to conflict and misunderstanding within the family.

All this has adversely affected the health of the women within the family. They are suffering from fatigue and mental pressure. The study further observed that due to the pandemic children are the worst sufferers. They are the most vulnerable group with in the family as such the parents are very much worried about them. Nobody allows them to go outside and play with their peer groups since the parent worry that they might become the victims of pandemic. Due to this pandemic, they are staying within the house throughout the day and busy watching mobile, laptop, and TV. This all has affected their health tremendously as watching these gadgets has led to many bad side effects such as problems of eyesight, mental stress, etc.

In this pandemic it was further seen that the social relations/bond with in family got tremendously disrupted. Nobody comes to visit each other during this crisis and all the families are living aloof without any visitors. The kinship bond with in the families has weakened as now the families prefer to remain isolated from their relatives and friends. It was also seen that the families are celebrating their social and cultural functions within themselves and in a simple way. They are not inviting their neighbours and their relatives due to the fear of pandemic. Due to this the interpersonal relations has got seriously affected.

Impact of Covid-19 on Elderly People: The elderly people are the ones who are a more vulnerable group. The study has observed that the majority of the victims of the pandemic have been the elderly ones. Because their immunity is not strong and they are also physically weak. As such they are living under constant fear and suffer from anxiety. Due to the lockdown, they are not able to go outside for regular health check-up and they are at the greater risks of suffering from various diseases such as diabetes, thyroid, Blood Pressure, joint pain, and heart problems. They are not able to go to the pathological labs for a regular test since last four months. It was also observed that those elderly people who are living alone with no one to take care of them are badly affected. The elderly people hesitate to take help from the outsiders/ relatives due to the fear of Covid-19.

The pandemic and subsequent lockdown in the country has increased the suffering of the elderly people. The elderly people cannot go out even to buy their medicines. The elderly people further revealed that domestic help such as maids also cannot come to help them due to this pandemic and as such, they are forced to do all their domestic work themselves which is very difficult for them. Throughout the day they are just watching TV and particularly listening news which is again filling their mind with all the negativity regarding Covid-19. All this has resulted in tremendous mental strain and stress among them.

Most of the elderly people reported that from the last four-five months there is a total shutdown of public transport and because of that they are facing a lot of health issues without medicine. In the rural region, the social conditions of elderly people got tremendously affected during the pandemic. Their health status is affecting day by day due to the lack of proper medical facilities. Their family members are unable to get medicine due to continuous lockdown in their respective regions and due to lack of transport facilities. The elderly people are living constantly in fear and anxiety as they know that they are the ones who are being easily targeted by this virus.

Irresponsibility within Society: In the pandemic crisis, it was observed that the people were showing irresponsible behaviour which led to the spreading virus very fast in society. People were not following their rules/norms which were given by the centre and state government. The irresponsible behaviour was seen during the migration of laborers, where thousands of migrant laborers came out of their respective places and gathered at one place without thinking about the consequences of the CORONA virus. People were moving from one place to another place without proper precautions due to which many migrant laborers became victims of Covid-19. However, it could be seen that this irresponsible behaviour on part of the migrant labors was due to the fact that were hungry and were in panic.

The study has further seen that rural society. Irresponsibility within Society In the pandemic crisis,

it was observed that the people were showing irresponsible behaviour which led to the spreading virus very fast in society. People were not following their rules/norms which was given by the centre and state government. The irresponsible behaviour was seen during the migration of laborers, where thousands of migrant laborers came out of their respective places and gathered at one place without thinking about the consequences of the CORONA virus. People were moving from one place to another place without proper precautions due to which many migrant laborers became victims of Covid-19. However, it could be seen that this irresponsible behaviour on part of the migrant labors was due to the fact that were hungry and were in panic. The study has further seen that rural society was not much affected by the Covid-19 due to the geographical structure. But over time rural society also got tremendously affected by the irresponsible behaviour by the people. Now the Covid-19 is spreading in the rural region which is going to become the biggest challenge for the centre and state government. In rural regions, there is not much health infrastructure and medical facilities. If the virus reaches in rural society very fast, then the people are going to face the biggest threat. It was also observed that during the pandemic crisis, people were celebrating their social, religious, and cultural functions in a grand manner which has resulted to spread of virus very fast in society. The social and religious functions became a spreader of Covid-19. Many people got affected during the social functions which further created a big challenge for the authorities to trace them and put them in quarantine centre. People totally broke their norms and rules which were set by the authorities. There are many cases where it is seen that the social and cultural function For Example: (According to News 18 report on 30 June 2020. In Rural Patna there was a wedding ceremony in which the groom died after two days of his wedding due to Covid-19. In this wedding, more than 100 people were tested CORONA positive in Paliganj district. The weeding appears the biggest infection chain in Bihar. There were about 350 people who attended the marriage and the explosion of the CORONA has triggered panic in the area. Although, most who tested positive were asymptomatic.

Conclusions: From the above discussion, it can be concluded that the pandemic has created so much panic, fear, and anxiety in the society that the people have faced so many problems socially as well as economically. In the pandemic crisis, it is the front-liners who are facing great risk for their life as they are ones who are in direct contact with the Covid-19 victims. Even their family members are at greater risk. There are so many social consequences which have emerged during the pandemic crisis such as the education system got tremendously affected and the student community is suffering a lot. However, the community also turned so hostile that they did not allow to perform the last rites of the Covid-19 victims who died. The labor class also faces a lot of socio-economic problems. It was also seen that the families have also suffered a lot particularly the elderly people who are easily affected by the disease. The irresponsibility within the society led to spread virus very fast such as religious gathering, the celebration of social functions, etc. It was observed that the pandemic has created such a situation in the society that the dead people do not die with dignity. There is uncertainty in the society regarding when the virus will end due to which the people are living in fear and anxiety. The above social consequences that have emerged due to Covid-19 crisis are unseen by the society before.

References:

1. *(2020) Coronavirus Worldometer | 15 countries with the highest number of cases, deaths due to the Covid-19 pandemic. Deccanherald.*
2. *Agrawal P (2020) No Dignity In Death: Dead Bodies Of Covid-19 Patients Thrown Into Large Pits In Karnataka, Staff Suspended. The Logical Indian Crew.*
3. *(2020) No dignity for the dead: Puducherry health workers throw body of Covid-19 patient into grave; probe ordered. Free Press Journal.*

Unemployment: Causes and Effects

Dr. Devesh M. Kamble, *Dept. of Ambedkar Thought, Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts, Commerce and Science, Bramhapuri, Dist. Chandrapur 441206 Mob.No. 9422474297 Email ID- devesh8271@gmail.com*

Abstract: *The change in inequality in income and wealth among the population is possible only in a long-term perspective. The normal instrument that can cause the change in income, or decrease in inequality is the employment structure. In India unorganised sector employees amounts to 96 percent while organised sector costume mearly 6 percent of the employment. Target group programs and policies has a short term impact. Employment generation is more effective and sustainable. Employment of migrant labourers facilitates regional distribution of capital and reducers regional income inequality. Unemployment it is therefore creating the problem of income inequality, regional income inequality, poverty health, education, labour migration, and gender inequality. The causes of unemployment should be targeted so as to evolve a sustainable unemployment policy.* ***Keywords****: sustainable, inequality, migration, demonetisation.*

Introduction: Unemployment is not an isolated question in the economic, social, political and cultural life of a Nation. The challenges are therefore not faced in any one field of National life but in all the fields of national life. It is therefore imperative to deal with the question of unemployment from all directions to mitigate the problem of unemployment. Unemployment is not merely a question of work but it is a question of poverty, it is the question of national development, it is the question of economic growth, it is the question of social equality, freedom, independence, fraternity and justice, it is the question of health, education, and gender equality, welfare of schedule caste, schedule tribes and minorities. Unemployment is also concerned with skill development, under employment, disguise employments, seasonal employment, structural employment, psychical employment, technological unemployment, frictional employment and vulnerable unemployment. The target group policies and programs have a short term impact on an unemployment, skill development, education, health, increase in per capita income of employee is sustainable.

Employment scenario in India: Unemployment rate is it ratio between persons who are not currently in job but are actively searching for one. The total workforce Indian labor force consists of 49. 50 crores workers out of which 43.3 crores 94% are in an organized sector and 2.6 crores that is 6% are in organized sector (NSSO). In India 1.2 crore people enter the workforce every year whereas the base of job creation is far below the requirement. During 2015 only 1% of jobs were created then the required. The base of job creation has fallen steadily from high of 9.3 percent in 2011 to 5 percent in 2015. In September 2018 India had 31 million jobless people .During the corona virus crisis and the lockdown an estimated 14 crore people lost job, 45% of house household across the nation saw drop in income. It is estimated that 32,000 crores per day was the loss to the Indian economy in first 21 days of lockdown in March April 2020. It is the general feeling that the loss was due to covid pandemic. However the facts and figures show a different story. In the year 2016-17 manufacturing industry employment was 51 million people while in the year 2020-21 it was27.3 million. This indicates the severity of employment crisis in India even before the COVID-19 pandemic. This has exposed the failure of government initiative to deal with the problem of unemployment. In 2019 of the total workforce 42.6 % of workforce was employed in agriculture and the remaining are almost equally divided in industry and service sector. According to the CEDA- CMIE bulletin we find out that in the major 7 sectors of economy that is manufacturing, real estate and construction, financial services, non-financial services, agriculture and public administration make up for 99% of total employment. Agriculture sector in 2016-17 employed 140.6 million people which increased to 150.8 million in 2020-21 with growth rate of of 4.1 %. In 2021 manufacturing sector was the worst affected first by demonetisation and then by the covid-19 pandemic .It employed 51 million people in 2016 -17 which declined to 27.3 million in 2020-21 a decline of 46%. All this happened despite the governments push to improve manufacturing in the country with the" Make in India" project. Real estate and construction also saw dip from 66.9 million in 2016-17 by 25% to reach 53.7 million in 2021. Mining employment dip from 1.4 million people to 0.88 million people in 2020-21 Financial sector employment Rose from 5.3 million in 2016-17 to 5.8 million in 2021. Public administration dip from 9.8 million in 2016-17 to 7.9 million in 2021.

From the above data we can conclude that employment increased only in agriculture sector and financial sector rest all the sectors the performance was very poor. This again shows that the situation was deteriorating since 2015-16 despite the fact that economic has picked up in 2015. Also before demonization and Covid -19 pandemic .I t is the failure of economic policies and programmes of the government to deal with the problem of unemployment. Agriculture employment increase indicates reverse migration of working population. This happens when employment opportunities reduces

in other sectors of economy. Agriculture employment is itself doubtful as it faces problems of disguise unemployment, seasonal unemployment, under employment, structural Unemployment etc. Government failed to take timely measures and prevent the problem of unemployment.

Economic and Social effects of unemployment: Unemployment leads to the vicious circle in society by causing problems of illiteracy, poverty etc. It denies social justice and enhances social unrest by increasing the disparity between haves and have not's. Severe financial hardship creates the problem of poverty, debt, homelessness, family tension, breakdown, alienation, shame and stigma, increasing social isolation, crime, erosion of confidence and self-esteem and health (Dixon 1992). In such a state of affair he further drops from the employable category. Social division widens between families of employed and unemployed and also families with both parents working and only one parent working. Female soul parent has higher rate of joblessness. Unemployment has devastating effect on social and economic life of people. Unemployment is not just the problem of getting job but it is a wider social problem, it is an economic problem.

Political Consequences of Unemployment: A stable political system exist only in conducive social, economic and cultural environment. Youth unemployment is associated with political violence and armed conflict in developing countries. India is a democratic country. Dr Babasaheb Ambedkar in his address to the parliament stated that political democracy can exist only if we bring democracy in social and economic life as soon as possible. If we failed to so the oppressed will blow away the canopy of political democracy, we have earned with much labor. Unemployment weakens the mechanism of transmitting productivity gains into wage growth, increasing the degree of social conflict. Unemployment. Negatively impacts the federal government's ability to generate income and also tends to reduce economic activity. When unemployment is high fever people are paying taxes to the government at the same time Unemployment means there are fewer people with disposable income to spend on goods and services, affecting indirect taxes and weakens government's efforts to create jobs. Unemployment thus has a negative impact on long term economic growth. Unemployment waste resources, generated redistribute pressure, distortions, increase poverty, limits labor mobility and promotes social unrest and conflict. The other effect of unemployment includes over exploitation of available labor resources, reduces human capacity, loss of human resources and increases poverty (Dawson 101).

The Cultural Causes of Unemployment: Indian society is fatalistic society it believes more on miracles than strength of their arms. The religious teachings also glorifies poverty and takes away the human initiative and self-help. Moreover Indian society is divided into hundreds of caste and sub caste, this division is said to be done on the basis of division of labor. This division of labour is rigid. As Doctor Ambedkar says, it is not the division of labor but division of laborers. Brahmin will rather die but will not do work which according to his religion not assigned to his caste or is below the dignity of his caste. On the other hand the shudras and untouchables are not allowed to do work which is outside the preview of his caste. Unemployment create this divide more prominent. The problem of unemployment and poverty is also the creation of culture. The non-representative nature of bureaucracy and government has increased the problem of unemployment and poverty. The efforts to remove unemployment and poverty are thawed by unrepresentative bureaucracy. Bureaucrats tries to help people of their own caste. Representation at all levels is therefore nursery to deal with the problem of unemployment and poverty.

Conclusion: Unemployment is not merely an economic problem or a problem of getting job but it is also a problem of social security, social stability and political stability. Unemployment is also a problem of culture and religion .There is no doubt that unemployment has very devastating effect on the social and mental status of individual but also on the economic, social, political ,cultural and religious life of a nation . It is therefore most important to deal with unemployment very seriously so that a nation will become stable politically and economically. To optimally utilization it's resources and increase the national wealth. Harmony should be established between target group programs and policies to deal with short term goals and to create employment opportunities which are more sustainable and fulfil the long term goal of national development. The normal structure of employment in India is to be changed and more and more job opportunities to be created in organised sector and also to bring many unorganized sectors in ambit of organised sector.

References:

1. *Dixon D(1992)-U empowerment: the economic and social cost 2nd edition Research for action no1 Brotherhood of St Lawrence, Melbourne*
2. *Smith R (1987)- Unemployment and Health: a disaster and a challenge.Oxford University press London*
3. *NSSO REPORT 2019-2020*
4. *ECONOMIC SERVEY 2021*
5. *Dr Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches. volume 1 Education Department Government of Maharashtra*
6. *Report of Center for Economic Data and Analysis, Ashok University 2021*
7. *Report CMIE 2021*
8. *Bimal Jalan – problems and prospects 1992 Penguin .*

Issues and Challenges in Indian E-Business

Dr. Milind D Gulhane*, Department Of Commerce****,*** *Women's Arts and Commerce College, Nagpur.*

Abstract: *Today there's demand for a business that is versatile enough to reply to any fluctuations within the running of the business. What differentiates associate degree on- demand business from its competition is that the indisputable fact that it's responsive in real time - because the events occur. This can be doable solely as a result of all its business processes area unit totally integrated, and also the IT infrastructure exists in associate degree on- demand operative surroundings. This is a research paper that when in short presenting this E-Business state of affairs in India, analyses the scope, performance and issues of E- Business in our country. The objectives of this paper area are - To study the current position of E-business in India. To analyse the future of electronic Business in India. To study the challenges faced by E-Business players in India. The penetration of e-business is low compared to markets just like the North American nation and also the GB however is growing at a way quicker rate with an oversized range of recent entrants. India is nevertheless to witness a breakthrough E-commerce success story notably in on- line retail. E- commerce creates new opportunities for business; it conjointly creates new opportunities for education and lecturers line. It raises key challenges that area unit being moon- faced by customers with reference to e- commerce viz., moral problems, Perceptions of risk in e- service encounters, challenges for e- business education and system.*

Keywords: *E-Business, India, Challenges*

Introduction: E- commerce is something that involves a web group action. This may vary from ordering on- line, through on- line delivery of paid content, to money transactions like movement of cash between bank accounts. The e- business is one among the largest things that have taken the Indian business by storm. It's making a complete new economy, that incorporates a tremendous potential and is essentially dynamic the method businesses area unit done. It's blessings for each patrons furthermore as sellers and this win- win state of affairs is at the core of its extraordinary rise. Rising incomes and a bigger kind of merchandise and services which will be bought over the net is creating shopping for on- line a lot of enticing and convenient for customers everywhere the country.

Electronic commerce is presently a vital ingredient of India's trade facilitation policy. Since 1991, when economic reforms expressly passed off in our country as a results of gap of the economy with a read to integrate itself with the worldwide economy, the requirement to facilitate international trade each through policy and procedure reforms has become the muse stone of India's trade and financial policies. Resultantly, previous couple of years have witnessed a historic period in the midst of the wide unfold use of the net, internet technologies and their applications. Electronic Business as a part of the knowledge technology revolution became wide utilized in the planet change general and Indian economy particularly.

As a logo of globalisation, e- business represents the innovative of success during this digital age and it's modified and remains dynamic the method business is conducted round the world. The commercialisation of the net has driven electronic commerce to become one among the foremost capable channels for inter-organizational business processes.

Advantages of E-Commerce to Businesses in India: There is a rising awareness among the companies in Bharat regarding the opportunities offered by e- commerce. Easy Internet access is that the essential issue that may lead to fast adoption of internet commerce. Safe and secure payment modes area unit basic in conjunction with the requirement to create and popularize innovations like Mobile Commerce. Ecommerce provides a brand new place for connecting with customers and conducting transactions. Virtual stores operate twenty four hours daily, seven days every week. Several virtual retailers represent one company whereas others, like high on-line looking, represent an association of corporations.

Global Trade: E- business is one among the foremost factors within the globalisation of business. Alternative factors embrace decreases in trade barriers, globalisation of capital markets. Indian e- business has grown up and is predicted to be $30 billion by FY22.

Virtual Businesses: As a results of e- business, business corporations currently have the flexibility to become virtual businesses. Virtual business uses electronic means that to interact business as opposition the normal means that of face to face group action.

Lower search costs: The Internet brings low search prices and high worth lucidity. E- business has evidenced to be extremely price effective for business considerations because it cuts down the price of promoting, processing, inventory management, client care etc. It conjointly reduces the load of infrastructure needed for conducting business.

Round the clock: Customers can do transactions for the merchandise or enquiry about any product/services provided by a corporation anytime, anywhere from any location.

Greater Economic Efficiency: We have achieved bigger economic potency (lower cost) and a lot of fast

exchange (high speed, accelerated, or period of time interaction) with the assistance of electronic business.

Key drivers in Indian e-commerce are: i) Increasing broadband net and 3G penetration. ii) Rising living standards and a growing, upward mobile use with high disposable incomes. iii) Availableness of abundant wider product vary compared to what's out there at brick and mortar retailers. iv) Busy lifestyles, urban traffic jam and lack of your time for offline looking. v) Lower costs compared to brick and mortar retail driven by disintermediation and reduced inventory and land prices. vi) Augmented usage of on- line classified sites, with a lot of shopper shopping for and mercantilism second- hand merchandise. vii) Evolution of the net marketplace model with sites like eBay, Flipkart, Snapdeal, Infibeam, etc. The evolution of e-business has come back a full circle with marketplace models taking centre stage once more.

Literature Review: India has an online user base of concerning more than 150 million as of Gregorian calendar month 2020. The access of e- business is low as compared to markets just like the United States and also the United Kingdom however is growing at a far quicker rate with an oversized range of recent entrants.

Cash on delivery may be a distinctive issue to our country and may be a most well- liked payment technique. India contains a spirited money economy as a results of that around eightieth of Indian e- business tends to be money on Delivery.

E- business in Asian countries remains in burgeoning stage however it offers in depth chance in developing countries like India. Extremely intense urban areas with terribly high acquisition rates, immense rural population with quick increasing acquisition rate, a chop- chop growing net user base, technology advancement and adoption and such different factors build India a dream destination for e-business players. Moreover, podgy price of private computers, associate degree nascent put in base for net use and a additional more competitive net Service supplier market has additional fuel to the fireplace in augmenting ecommerce growth in Asia's second most thickly settled nation.

India's e business trade is on the expansion curve and experiencing a surge in growth. The web Travel trade is that the biggest phase in e business and is flourishing mostly thanks to the Internet- savvy urban population. The opposite segments, classified underneath on- line non- travel trade, embody e- Tailing, on- line classifieds and Digital Downloads. The web travel trade has some non- public firms like Makemytrip, Cleartrip and Yatra furthermore as a robust government presence in terms of IRCTC that may be a triple- crown Indian Railways initiative. The web classifieds phase is broadly speaking divided into 3 sectors; Jobs, married and realty. An outline by the net and Mobile Association of India has exposed that India's e- business market is mounting at a median rate of seventy percent annually and has fully grown over five hundred percent since 2010. Apparently, a lot of on- line users in India are willing to create purchases through the net. The e- commerce market in India was mostly dominated by the web travel trade with eightieth market share whereas electronic retail command second place with 48% market share.

E- Tailing and digital downloads are expected to grow at a quicker rate, whereas on- line travel can still rule the most important proportion of market share. Thanks to inflated e- commerce initiatives and awareness by brands, e- Tailing has practised tight growth in line with the Indian Ecommerce. The full on- line transactions in India was Rs. 20070 crores within the year 2020- 2021 and it had been predicted to touch Rs. 9210 crores by the year 2021- 2022. Overall e-commerce market is expected to reach Rs 2, 10,900 crores by the year 2022 with each online travel and e-tailing. Another big segment in e-commerce is mobile/DTH recharge with nearly 1 million transactions daily by operator websites.

Conclusion: The e-commerce market in India has grown by 37 percent in the last 5 years and is expected to touch Rs. 210 crores by 2022. According to Forrester, the Indian e-commerce market is expected to grow at a CAGR of over 60 percent between 2020 and 2025, which is the fastest within Asia-Pacific region. The key factors that are driving this growth are the rise of Internet usage (growing at 20 percent) & 3G penetration, and increasing smartphone users with availability of Internet on mobile phones. Despite the advantages of e business in India, there are certain challenges to be faced which are as follows:

1. Indian Customers Come Back A Lot Of The Commodities They Purchase On- Line: E business in Asian countries have several first time consumers. This implies that they need not however created up their mind regarding what to expect from e- business websites. As a result, consumers generally fall prey to publicizing. However by the time the merchandise is really delivered, they reveal regret and come back the products. Although client regret may be a world drawback, however it's all the additional rife during a country like Asian country, wherever a lot of the expansion comes from new consumers. Returns area unit valuable for e- business firms, as reverse supply presents distinctive challenges. This becomes all the additional complicated in cross- border e- business.

2. Payment Gateways Have A High Failure Rate: As if the preference for money on delivery wasn't unhealthy enough, Indian payment gateways have an extraordinarily high failure rate by world standards. E- business firms exploitation Indian payment gateways area unit losing out on business, as many customers don't try creating payment once more when a dealings fails.

3. Web Penetration Is Low: Internet penetration in India remains little fraction of what's there during a

variety of western countries. On prime of that, the standard of property is poor in many regions. However each these issues area unit on their last legs. The day isn't so much once property problems wouldn't feature during a list of challenges to e- business in India.

4. Feature Phones Still Rule The Roost: Though the entire variety of itinerant users in our country is incredibly high, a major majority still use feature phones, and not smartphones. As a result this client cluster is unable to form e- business purchases on the move. Although India remains a handful of years far from the scales tipping in favour of smartphones, the speedy downward spiral within the value of entry-level smartphones. I expect that subsequent few quarters can witness announcements of latest smartphones in our country between Rs. 3000 – 5000 value purpose that ought to stimulate growth in smartphone possession. As a result E- Business market will see escalation in the near future.

References:

1. *Elizabeth Goldsmith and Sue L.T. McGregor (2000); E-commerce: consumer protection issues and implications for research and education; J Consumer Studies & Home Economics; Vol.24, No.2, June 2000, pp.124–127.*
2. *Patric Barwise (2001); TV, PC or Mobile? Future media for consumer e-commerce; Business strategy review; Vol.12, issue 1; 2001; pp.35-42.*
3. *Johnson, C. (2003). U. S E-commerce: the year in review, Cambridge, MA: Forrester Research.*
4. *www.google.co.in*
5. *www.emarketer.com*
6. *www.wikipedia.org*

Impact of New Education Policy: Challenges & Opportunities

Dr. Pradhnya Kamdi, *Assistant Professor of History, Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad*

Abstract: *The new Education Policy 2020 announced by the Government of India recently. The changes and recommendations in this policy will change the whole higher education system of India. Many HEIs may be affected by this. The National Education Policy-2020 that is reformed after a very long period i.e. thirty four years stressed a lot on holistic approach with multi-disciplinary courses and students square measure expedited with a bucket system of selecting subjects of their interest. This paper focuses on the new education policy 2020 in the domain of the Higher education system of India. This paper also outlines the salient features of NEP and its impact, challenges and opportunities in the existing education system.*

Keywords: *New Education Policy 2020, NEP 2020, Higher Education,*

Introduction: The National Education Policy (NEP) may be a policy developed by the Centre Govt. to promote education amongst India's folks. The policy covers instruction to high schools and higher Education Institutions in each rural and Urban part of India. The primary NPE was published by the Centre Govt. by Prime Minister Indira Nehru Gandhi in 1968, the second by Prime Minister Rajiv Gandhi in 1986, and the third by Prime Minister Narendra Modi in 2020. The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Union board outlines the vision of India's new education system.

The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy may be a comprehensive framework for instruction to teaching furthermore as education in each rural and concrete Bharat. The policy aims to remodel India's education system by 2021. The language policy in NEP may be a broad guideline and consolatory in nature; and it's up to the states, institutions, and faculties to determine on the implementation. The NEP 2020 enacts various changes in India's education policy. It aims to extend state expenditure on education from around four-dimensional to six of the gross domestic product as presently as doable. In Jan 2015, a committee beneath former cupboard Secretary T. S. R. Subramanian started the consultation method for the New Education Policy. Supported the committee report, in June 2017, the draft NEP was submitted in 2019 by a panel crystal rectifier by former Indian house analysis Organisation (ISRO) chief Krishnaswamy Kasturirangan. The Draft New Education Policy (DNEP) 2019 was later released by the Ministry of Human Resource Development, followed by a number of public consultations.

Objectives of the study: The primary objective of this analysis is to review the latest Education Policy 2020 on higher education. The study conjointly outlines the salient options of NEP and analyses however they affect the prevailing education system.

Research methodology: This analysis may be a descriptive study. The required secondary knowledge was collected from varied websites, magazines, journals, different publications, etc. This knowledge was then analysed and reviewed to attain the inferences and conclusions.

Various Education Policies of India: After independence in 1947, the GOI faced several challenges like illiteracy. To determine the problems of illiteracy, the GOI floated and sponsored different kinds of programs, policies, and rules. The primary Education Minister of India, Maulana Abul Kalam Azad, envisaged the uniform education system through

strong central government management over the education system and policies. The Union Government has based the University Education Commission (1948–1949), the teaching Commission (1952–1953), Kothari Commission (1964–1966), and the University Grants Commission (November 1956); to arrange the proposals to modernize the 5 education systems of Asian nation. Jawaharlal Nehru, India's 1st Prime Minister accepted the Science Policy Resolution to market the education of sciences. The government has funded superior education establishments (for promoting engineering and science) like the Indian Institute of Technology (IITs). The Union Government formed the National Council for Educational analysis and coaching (NCERT) in 1961 as an associate degree autonomous body. The target of this mechanism is to advise the governments on the formulation and implementation of policies related to education.

The First National Policy on Education, 1968: Based on the report and proposals of the Kothari Commission (1964–1966), the then Prime Minister Indira Gandhi's government declared the first NEP in 1968. The policy was thought-about with "radical reform" and recommending equal opportunities (for each rural and concrete sectors) of education to realize national integration and more glorious cultural and economic development. However, the choice to adopt Hindi as a national language evidenced controversial. The policy drawn up the utilization and learning of Hindi to push a standard language throughout Asian nation.

Second National Policy on Education, 1986 : In 1986, Rajiv Gandhi, the previous Prime Minister, launched a replacement National Policy for promoting education in any respect at economic levels. The adopted policy is thought for "Special stress on the Elimination of Inequalities and to Equalize the academic Opportunity", irrespective of the solid (scheduled caste, scheduled tribes), gender (predominantly for females), and economic standing. The policy is known for the growth of scholarships, subsidies, allowances, course of study, and numerous different methods to push social integration. Revisions in Second National Policy on Education in1992 and 2005. In 1992, the previous Prime Minister PV Narasimha Rao revised the NEP. This education policy is thought for the adoption of the Common Entrance Examination (CEE). The previous Prime Minister of India, Manmohan Singh, introduced a revised "Common Minimum Program" policy. The Program of Action (PoA) 1992, under the NEP, 1986, planned a standard entrance examination for all India-based occupation and technical coaching admissions. Third National Policy on Education, 2020 In 2019, the Ministry of Human Resource Development (MHRD) released a Draft on NEP, 2019, that was trailed by many ideas and consultations offered by the stakeholders and public. The Draft NEP discusses reducing curriculum content to reinforce essential learning and critical thinking.

As per the Draft NEP 2020, the policy's vision includes the following key changes to the current system: (a) Moving towards a higher educational system consisting of large, multidisciplinary universities and colleges, with at least one in or near every district; (b) Moving towards a more multidisciplinary undergraduate education; (c) Moving towards faculty and institutional autonomy; (d) Re-vamping curriculum, pedagogy, assessment, and student support for enhanced student experiences; (e) Reaffirming the integrity of faculty and institutional leadership positions through merit-appointments and career progression based on teaching, research, and service; (f) Establishment of a National Research Foundation to fund outstanding peer-reviewed research and to actively seed research in universities and colleges; (g) Governance of HEIs by highly-qualified independent boards having academic and administrative autonomy; (h) "Light but tight" regulation by a single regulator for all of higher education, including professional education; and (i) Increased access, equity, and inclusion through a range of measures, including open schooling, online education and Open Distance Learning (ODL), keeping in view needs of learners with disabilities, and substantial increases in scholarships at private/philanthropic universities for disadvantaged and underprivileged students.

The key points of the new policy: How the student will not only be an examinee but also how he will develop holistically. A new strategy has been adopted by studying the new trends of global change. The government will do whatever it takes to make the Indian education system competitive in the world. Pattern changed the prevailing 10 + 2 pattern of education is about to change. The 10 + 2 format has been completely abolished under the new education policy. Instead, the pattern is now 5 + 3 + 3 + 4. The first 5 years will be the foundation. It will have 3 years Pre-primary and then Class 1 and 2. Then Class 3 to 5 will be the second stage, then the third stage will be 6th to 8th class. So the last 4 years will be 9 to 12.

Silent Features: 1. The importance of board exams will decrease. 2. NCERT Curriculum: For the first time, a curriculum will be decided for pre-primary school. The course will be applicable to all pre-primary schools in the country. NCERT will decide the course. Preference should be given to education up to the fifth standard in the mother tongue. 3. Emphasis on vocational curriculum. 4. The school report card will be changed. 5. Big changes in higher education. 6. Regulators of higher education throughout the country. 7. New Education Commission.

Some other important aspects of the new education policy: 1. By 2040, all colleges will have to create multi-subject institutions with more than 3000

students. 2. By 2030, there will be at least one major higher multi-subject college in each district. 3. The curriculum of the institutions should be such that emphasis should be laid on the development of public institutions. 4. Colleges will have the option to run open distance learning and online programs. 5. All types of deemed and related universities created for higher education will only now be known as universities. 6. The goal will be to develop the intellectual, social, physical, emotional and moral abilities of human beings together.

Major Points of NEP: The new instruction regulative structure can make sure that distinct body, accreditation, financing, and tutorial standard-setting roles area unit performed by separate, autonomous, and sceptre bodies. These four structures are going to be established as four independent verticals among one umbrella establishment, India's instruction Commission (HECI). There are a unit heaps of reforms and new developments that are introduced by NEP within the instruction sector. a number of the salient options are: 1) Single regulative body for higher education: The NEP aims to ascertain instruction Commission of India, which is able to be the one regulatory body apart from legal & Medical Education. 2) Multiple entry and exit programme: There will be multiple entry and exit choices for those that would like to depart the course within the middle. Their credits are going to be transferred through tutorial Bank of Credits. 3) Tech- primarily based possibility for adult learning through apps, TV channels: Quality technology-based choices for adult learning like apps, on-line courses/modules, satellite-based TV channels, on-line books, and ICT-equipped libraries and class Centres, etc. are going to be developed. 4) E-courses to be obtainable in regional languages: Technology are going to be a part of education coming up with, teaching, learning, assessment, teacher, school, and student coaching. The e-content to be obtainable in regional languages, beginning with eight major languages – Kannada, Odia, Bengali among others to affix the e-courses obtainable in Hindi and English. 5) Foreign universities to set-up campuses in India: World's prime a hundred foreign universities are going to be expedited to control in Republic of India through a replacement law. According to the HRD Ministry document, "such (foreign) universities are going to be given special dispensation relating to regulative, governance, and content norms on par with different autonomous establishments of India." 6) Common exam for all colleges: The common exam for all teaching institutes to be control by National Testing Agency (NTA). The examinations are not mandatory.

Steps to be taken by all HEIs: 1. Institutional Development Plans that contain specific plans for action on increasing participation from SEDGs, including. 2. Mitigate chance prices and costs for following higher education. 3. Build admissions processes a lot of inclusive. 4. Build info a lot of inclusive. 5. Increase employability potential of upper education programmes. 6. Develop a lot of degree courses in Indian languages and bilingually. 7. Guarantee all buildings and facilities square measure wheelchair-accessible and disabled-friendly. 8. Develop bridge courses for those students that will return from underprivileged instructional background. 9. Offer socio-emotional and educational support for all such students through appropriate counselling and mentoring programme.

Conclusion: The new education policy encompasses a commendable vision, however its strength can rely upon whether or not it's able to effectively integrate with the opposite policy initiatives of presidency like Digital Asian country, Skill Asian country and therefore the New Industrial Policy to call a couple of, so as to result a coherent structural transformation. NEP has reassuringly provisioned for time period analysis systems and a consultative watching and review framework. This shall empower the education system to constantly reform itself, rather than expecting for a brand new education policy each decade for a shift in course of the study. This, in itself, are a noteworthy accomplishment. The NEP 2020 could be a defining moment for pedagogy. Effective and time-bound implementation is what is going to make it actually path-breaking the academic policy of 2020 has abundant scope for the multidisciplinary approach with digital learning, autonomy to courses and course of study and therefore the advancement of technology, business and education globally, is paving method for holistic development of the code. Prominence is given to music, art, instruments, business courses, that aren't emphasized within the NEP 1986. Hence, there is much scope for the multidisciplinary approach with student-centric learning.

References:
1. *Aithal, P. S.; Aithal, Shubhrajyotsna (2019). "Analysis of Higher Education in Indian National Education Policy Proposal 2019 and Its Implementation Challenges". International Journal of Applied Engineering and Management Letters. 3 (2): 1–35. SSRN*
2. *Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times.*
3. *Ranganathan S. (2007), Educational Reform and Planning Challenge, Kanishka Publishers, Distributors, New Delhi.*
4. *Rohatgi, Anubha, ed. (7 August 2020). "Highlights | NEP will play role in reducing gap between research and education in India: PM Modi". Hindustan Times.*
5. *https://niepid.nic.in/nep_2020.pdf accessed on 25/09/2020*

Issues and Challenges of Scheduled Caste in Rural India

Milind R. Ghate, *Department of Sociology, Hislop College, Nagpur. Mob-9960381754. jnumilind@gmail.com*

Introduction: India is heterogeneous society where more than 6500 castes and sub-castes exist. Each and every caste has their own culture and traditionsit found hierarchies between castes and sub-castes on the basis ofpurity and pollution. Scheduled castes (Dalits) considered as polluted caste in Varna system. Caste is based on the ideas of Varna, karma and dharma written in Mnausmriti. These ideas transformed into hierarchical society like Brahmins, the Kshatriyas, The Vaishyas and the Shudras. Beyond four the varnas there were out caste people or avarna, achhoot, chandal etc. these four or five groups occupied different status and positions in caste order, Brahmins are on top having high position in varna system. Untouchables given lower status in order. Prof. Jodhka very interestingly pointed out that 'caste as an Indian tradition'. Further he argues that Jati, Varna, or many other similar terms has been used in different parts of India for a very long time. Caste describes a variety of prevailing social divisions and hierarchies of status and class. These division actually includes the idea and practice of pollution on untouchability (Jodhka, 2012: 06). Hence, upper caste Hindu people often discriminate the avarna people as untouchables. Upper caste Hindus are still practicing untouchability in their day-to-day life. It means every part of Indian subcontinent dalits are facing caste prejudices and humiliation. Sometimes upper caste Hindu people attacks on dalits by different manners.

Caste system in India: Caste is based on socio cultural system of India. Also it is a socio-cultural institution in India. Hence, few sociologist and social Anthropologist have conceptualized the caste in very different context, occupations, customs, beliefs systems and communal relations etc. Caste is translated word from English term. Caste as word is also derived from Spanish word caste (Ibid: 6). There are many scholarships on caste system in India who have contributed immensely from different perspectives. For instance, Rural settlements are based on caste hierarchal system in different parts of India and Dalits communities are force to live away from the main settlements of village, though their services were required by the upper caste community, they have given separate segregation from the village community and their employment is also in low value jobs, they have to live in miserable and humiliating conditions (Jodhka S, 2012: 81). Indian sociologist Prof. G.S. Ghurye has studied Indian society from the structural functional perspectives. He has mentioned six characteristics of caste system in India.

Segmental division of society: on the bases of caste Indians have been divided in different groups. Their status and positions are already fixed by birth. No one can change their group though he may be rich or poor, intellectual or absurd. Here, ascribed status is important. Each caste has their own life style, rituals and eating habits. Because of this kind of segmental division Indian army has defeated by British army in Panipat War.

Hierarchy: it is soul of caste system. All individuals have divided according to their caste. Brahmins are secured highest status in hierarchical order and rest of the community has given their status on the bases of their caste in which they born. These hierarchy is very rigid in nature.

Restrictions on social intercourse: the Varna system has fixed role of castes. Manusmiriti has mentioned some rules about social intercourse. For instance, whom to touch or whom to not touch. What kind of food or drink to accept from whom? It means there were some restrictions on social relations imposed by Hindu order.

Restrictions on marriage: According to Ambedkar, caste is endogamous group. Some of these were imposing or super imposing endogamy over exogamy. The Brahmins initially adopting a policy of closing their door of commensal relations including marital alliance, others which subsequently followed by remaining caste groups (Ambedkar, 1979). Many individuals married only within their castes and gotras. There are other two types of marriages takes places in Indian society, called as Anulome and PartilomeVivah, but it is very rare.

Restricted choice of occupation: each caste has been allotted work according to their caste. Manusiriti, explain has allocated duties to all castes orderly. For instance, Brahmin has allocated teaching and studying of Vedas, Kshetriy has to ensure security for society, Vaishy look after trades and Shudra and untouchables have to give their service to the above all three varnas i.e upper caste hindus.

Religious and civil rights and privileges: Division of castes in the villages is very visible in nature. Certain sacred duties used to perform by Brahmins or upper caste Hindus. Similarly, Shudras and Atishudras are not allowed to perform religious rituals and worships. Certain civil rights reserved for some upper caste group; they enjoy the privileges which Varna system has given to them.

Structure of Indian Village: Prof. M.N. Srinivas is one of the pioneer Indian sociologist who studied Rampura Village through structural perspectives. He is the one who actually highlights the relations of villagers of Rampura. While participatory observation he produced Sanskritization concepts by studying Coorgs society and during his stay in Rampura he produced the concept of Dominant Caste (Srinivas:

1987). Mahatma Gandhi believes that village being the decentralized small political unit in which individual will have direct access in the local government. The individuals are the architect local governance like, Village Panchayat, Customary Village Councils, etc. Gandhi explains, Village structure is like mini swaraj where as people are in centered, non-exploiting unit, based on simple economy, it gives job security for all villagers. Nobody will be unemployed, rest of the citizens voluntarily co-operate and works for being independent in terms of food, cloth and other necessities of life (Vyas, H.M: 1883).Even Dumont observed that Indian Villages are economically almost perfect self-sufficiency. Karl Marx has also pointed the existence of caste and slavery in the context of the village, he found strict division of labour within the village which operates by Varna system (Srinivas, 1994: 24) Dr. Ambedkar criticize Gandhian ideas of Village swaraj. Dr. Ambedkar always concern about the downtrodden people where no place for untouchables. He focused on Village structure and the positions of untouchables in Varna system. Ambedkar often asked the questions that, why only untouchables are only oppressed in the villages, although Muslim and Christians stay in Villages as Minority but constantly the untouchables were targeted by Caste Hindus. No one dares to trouble the Muslims in Villages. Untouchables are victims of Hindu society.

Questions and Challenges before Scheduled Caste: India got its independence almost 76 years back. Our constitution ensured social equality to all its citizen. By article 17 abolished untouchability practices in any form is forbidden. Also, the untouchability Act, 1955 has given safeguards in terms of punishing offenders practicing untouchability then it renamed as the protection of civil rights act, 1976. Hence, in 1989 Prevention of Atrocities against SC and ST came into action preventing atrocities against SC/ST.But Caste discrimination and atrocities still continues. MacKim Marriot argues in his village studies that the correlations of caste rank and power now existing in little communities, for example, The Brahmans of the Tanjore village of Kumbapettai seems to owe their wealth, power and ritual authority.[1] Atrocities on Scheduled Caste: What is Caste atrocity? Many scholars and respondents often asked about the question about atrocity. Prof. Nandu Ram Rightly pointed out that "Atrocities are to be viewed as social and physical violence committed collectively or individually by those groups, castes and communities or their members who try to have more access to the existing resources and monopolies of their status Superiority over others. The targets of such atrocities are those who have traditionally been degraded and deprived and who try to find a place other than that prescribed to them in the social structure. Their efforts are likely to disturb the status quo and intercept the unlimited chances of the privileged ones, hence, violence and atrocities against them[2]. Therefore, caste atrocity is not the problem of law and order. It has different dimensions. Dr. Ambedkar said that caste is not unlike other problems like dowry, child marriage, and violence old age problems. Hereby dominant castes Hindus try to suppress the lower caste people. Lower caste people are denied equal rights which rights upper castes enjoyed. It is a kind of strategy to keep particular sections people aside from natural resources and jobs. Caste atrocities on Dalits is a common phenomenon occurs in India. It became the most important social issue in current scenario of Indian society. Some of caste atrocities became widely known, but it benefits only for political parties, they politicize the issues polarizing communities. Most of time the caste atrocities cases are not reported by victims, because of pressurized by offenders of particular dominant caste. Sometimes it could not be registered a case because of the police or officers are from the same communities. "About 40% victims (SC victims) go to police stations to register complaints only when they have the support of their fellow caste people, though about 30% of them do it even without such support. About 10%of them go to police station only when they have the support of Non-Governmental Organizations (NGOs), and about 20% do so on instigation by the caste Hindu enemies of the accused‖. ―on an average in about 30% cases, the victims (SCs) are threatened in overt and covert forms by the police, and thereby discouraged from filing cases under these special laws[3]

Caste is foundation of Indian society where structural inequality exists in all communities including marginal sections and tribes. A caste atrocity after 75 years of independence caste discrimination prevails in all parts of India. It means modern institutions has failed to bring social equality in society, Dalits are still facing different kind of social, economic, political, religious and cultural prejudice in its everyday life. Statistics reports says that every week 13 Dalits are murdered more than 5 houses are burnt, almost 6 persons of Dalits are being kidnaped on regular basis. 3 dalit women are raped more than 11 dalits are beaten up in every 20 minutes (Diwakar, Paul: 2011). Highest rates of atrocities against Dalits are in nine states like Rajasthan, Madhya Pradesh, Bihar, Uttar Pradesh, Telangana, Oddisha, Tamil Nadu, Andhra Pradesh and Maharashtra. Many upper castes Hindus argue that economic system is responsible for atrocities. They try to give non caste colour to caste atrocities. For instance- Khairlanji massacre. Nagpur Bench of Bombay High court.

A Dalit man who beaten up to death for touching upper caste Hindus food. BhuraSoni and Santosh Pal are accused of brutally thrashing Devraj Anuragi (25) on Monday at Kishanpur village in the district. He died a few hours later[4].Another two incidents took place in Madhya Pradesh and Gujrat.

Maharashtra state always considered as progressive state in India, but in terms of atrocities and caste discrimination is popular in India. The problem of atrocities and untouchability is as an important as the problems of any. The problems of untouchability is serious, perhaps more serious as other problems in India. For instance, in 2012, about 17 percent of Maharashtrian were poor but more persons that about 25 percent SC/ST people suffered from discrimination and isolation and atrocity. It indicates that caste related problems are increasing day by day compare to other problems (Thorat: 2017, 28). The practice of untouchability means denial of citizenship rights which is very much humiliated thing for so called untouchables. A scholar from IIDS Professor Sukhdev Thorat argues that if Poverty is a daily experience of hunger, but discrimination in not only related with poverty but it is a daily experience of Humiliation and contempt. Therefore, this kind of experiences which is faced by marginal groups under suppression and dominance by upper caste Hindus, only few cases came into limelight and get registered. Further he pointed out that government has to recognize that practicing untouchability means it is kind of denial social and economic rights on a vast scale which others enjoy. The denial of access to public amenities like water, and denial economic rights like land, employment, trade and business, and discriminatory access to government schemes in some spheres. This economic discrimination reduces the access to sources of income and lead to high poverty among lower caste (Ibid).

The group of marginal sections often suffered from hurting of human dignity through caste abuse and contempt, using abusive language which is very common in Indian villages that brings hurt and humiliation to untouchables, but Indian Sociologist did not find anything about it, they found only reciprocal activities in terms of barter system not caste-based humiliation and discrimination and conflict which is in build in that. Discrimination is also faced in the purchase of land for agricultural use and for residence in high caste localities, in access to common land and grazing land and tanks or other water bodies used by the villagers (Thorat:2017, 16). Khairlanji massacre initially happened over land disputes, turned into caste atrocities and four live has taken. The latest NCRB report included a section on crimes against the SC/ST community in 19 metropolitan cities. These cities seem modern but this modernity only extends as far and high as their buildings not their minds. Their minds are very narrows towards lower caste.

According to the National Crime Records Bureau report, during 2009 to 2016 of the 1.44 lakh cases of atrocities registered against SC people. This is government's data; we can't imagine about the unrecorded cases which is happening everyday in cities and villages. The administrative itself dominated by upper caste people and they refuse to support a person from the scheduled castes.

Atrocities against SC: Comparative study:

Atrocities	2009	2010	2011	2012	2013
Murder	624	570	673	651	676
Rape	1346	1319	1557	1576	2073
Kidnapping/ Abduction	512	511	616	490	628
Decoity	44	42	36	27	45
Robbery	70	75	54	40	62
Arson	195	150	169	214	189
Hurt	4410	4376	4247	3855	4901
SC/ST(Prevention Of Atrocities Act)	11143	10513	11342	12576	17975

Source-NCRB Report-2016

If we analyze the aforesaid data that atrocities are increasing over period of time. Whereas the number of incidences of crimes against the SC communities in 2016 alone were 40,801. The atrocities against SC community seems is daly activities and most which does not become the part registered cases. This kind of hatred mentality which is rooted in the behaviour of high caste, therefore, untouchables are victims of such behavior. State wise data indicates that none of the above state is spare from the atrocities which are faced by SC community. Uttar Pradesh is highest atrocity cases recorded, following Rajasthan and Madhya Pradesh. These states are very upper caste dominated peopled called as landlord. They easily exploit and discriminate lower caste people by using their economic and political resources. How state and court is responding the atrocity cases. There are almost 108217cases are pending form court trial out of that only 31256 cases which sent for trial during the year. How Indian states look after incidences of atrocities which occurs in every part of India. It says that 60% respondent replied that police who works for society but they weren't helpful towards atrocity cases. Caste discrimination and atrocity is real face of Indian society though India entered in 21st century.

Many organizations were conducted survey in different parts of India, they found it caste-based discrimination and caste atrocities is prevailed everywhere in India as above tables stated. Manuski Organization reveals that extreme form of untouchability is practicing in rural India. Scheduled Caste does not have access to have cordial relations with so called upper caste people. According to Navsarjan trust report indicates that 90.8 percent Dalits are not allowed into temples. Upper caste Hindu keeps separate utensils at their home to serv food or tea to the marginal sections (Teltumbade, 17)

Conclusion: the problems of Scheduled caste groups are innumerable. Rural communities have become the epicenter of casteism, whether it the Kharlani case or other case, ordinary dalits are always the victims of uppers Hindus. Scheduled caste often treated unfairly for petty reasons. Even today in public

places in the village Scheduled caste community is treated with inferiority and on multiple occasion they have to be humiliated by upper caste hindus. Due to those who have included high and low categorical sentiment in the society, Scheduled caste have to face different types of discrimination in their everyday life. Scheduled caste women also are often held hostage and subjected to metal and physical injustice. Therefore, Dr. B. R. Ambedkar has taken a different approach to villages than Mahatma Gandhi.

Work Cited:

1. *Marriot, MacKim, 2017 Village India: Pp-189*
2. *Gaikwad, Shankar, 2015:pp-46*
3. *Ramaiah, A Journal of Law and Conflict Resolution Vol. 3(9), pp. 151-168, November 2011*
4. *The Wire, 11 December, 2020*

References:

1. *Ambedkar, B.R. (1989) 'Untouchables or the Children of India's Ghetto and other Essay', in Vasant Moon (edi), Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol-V, Education Department, Government of Maharashtra, Bombay, India.*
2. *Jaffrelot, C. (2005) Dr. Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste, Permanent Black, Delhi, India.*
3. *Jodhka, S.S. (1998) 'From Book View to Field View: Social Anthropological Constructions of the Indian Village, Oxford Development Studies, Vol-26, No.3, Pp. 311-331.*
4. *Jodhka, S.S. (2002) 'Nation and Village: Images of Rural India in Gandhi, Nehru and Ambedkar, in Economic and Political Weekly, Vol-XXXVII, No. 33, Aug-2002, Pp. 3343-3353.*
5. *Jodhaka, S.S. (2012) Caste, Oxford University Press, New Delhi.*
6. *Karade, Jagan (2015) Caste based exclusion, Rawat Publication, New Delhi.*
7. *Marriot, MacKim, (2017) Village India: Studies in the little Communities, Rawat Publication, New Delhi.*
8. *Srinivas, M.N. (1959), Dominant Caste in Rampura, American Anthropologist, Vol. 61. No. 1.*
9. *Srinivas, M.N. (1958) The Dominant Caste and other essays, Oxford University Press, New Delhi.*

Challenges and Opportunities in Indian Commerce Education

***Dr. Rekha Gulhane**, Asst. Professor – Department Of Commerce, Shree Niketan College, Nagpur.*

Aabstract: *The higher education system in India has grown in an exceedingly remarkable way, mainly within the past-independence period, to become one of the most important organisations of its kind within the globe. As a result today India's 80 million student population could also be a force to reckon with. Among them are potential thought leaders-researchers and academics-positioned at the helm of information creation. Our universities today don't face a shortage of academics ready to be recruited a university, whilst our industries find adequate talent which is able to be inducted with minimal on-boarding. These issues are significant for the country, because it's now engaged within the utilization of upper education as an influential tool to make knowledge based information society of the 21st century. The paper is an outcome of a review of a substantial number of secondary sources on the issues and challenges of upper education in India. Further the challenges and opportunities for the higher education in India and commerce education in particular is discussed.*

Key words: *Higher Education**,** Commerce Education, Opportunities, Challenges*.

Introduction: The higher education system in India has grown during an exciting way, mainly within the past-independence period, to become one in every of the foremost important organisations of its kind within the globe. There has been considerable improvement within the instruction scenario of India in both quantitative and qualitative terms. Instruction in India is seen mutually of the ways to upward social mobility. However, the system has many problems concerned nowadays, like financing and management including access, quality and relevance, re-orientation of programmers by laying importance on health consciousness, values and ethics and quality of upper education together with the assessment of institutions and their education. These issues are significant for the country, because it's now engaged within the employment of higher education as an influential tool to create knowledge based information society of the 21st century. As a result today India's 80 million student population could also be a force to reckon with. Among them are entrepreneurs and executives of the long run industry-ready and highly wanted. The first commerce school was established in Chennai in 1886. Commerce classes started within the Presidency College, Kolkata in 1903. In post-independence period, commerce education has emerged as the ice breaker for the Techno managerial revolution. Commerce has grown from a particular subject to a well-developed faculty in most of the colleges and had acquired a self-importance amongst different academic disciplines.

Objectives: 1. To Test the position of higher education in India. 2. To evaluate the commerce education in India.

Methodology of the study: The study is principally supported by the secondary data. The secondary data is taken from the books, annual reports of upper education, periodicals, journal and newspapers.

Status of Higher Education in India: There are 57 universities, 354 state universities, 283 private universities and 156 deemed universities, in India as listed by the university grants commission (UGC), the apex regulatory body for teaching. All the university are legitimately allowed to grant degrees. State universities are the only institutions that are allowed to affiliate private still as public colleges under them.

However, these colleges are allowed to figure only within the individual federal state borders. Private Institutes offering specialised courses, which match specific demands of a sector or industry, regularly are affiliated to state statutory universities. Affiliated colleges are called 2f and 12b colleges in step with the foremost recent figures, there are approximately 9,395 such affiliated colleges in India supported by the UGC. U.P. and Maharashtra have the foremost number of affiliated colleges of 1,677 and 1,185 respectively. Karnataka (766), Chhattisgarh (488), Gujarat (486), Tamilnadu (468,) state (433), and Telangana (450) too have sizable amount of affiliated colleges under their state universities.

While private universities haven't got affiliated colleges, these universities also offer professional yet as regular courses in it. Even after 74 years after independence, we are distant from the goal of universal literacy. There are number of faculties within the country, but they don’t have proper basic infrastructure. But on a positive note, Indian professional are considered among the foremost effective within the planet and are in great demand. This implies the integral power of Indian education system. As a result, students from various parts of the world are coming today for pedagogy in India.

Present Indian Higher Education Scenario: While many reasons are often cited for the Indian Higher Education scenario, these all boil right all the way down to decades of feudally managed, regally sculpted institutions run with inadequate funding and excessive political and bureaucratic interference. India should attempt to become knowledge economy to push inclusive growth. The two major areas to be focused to form sure that Indian pedagogy system is sustainable and meets global standards are: 1. Quality of education- In terms of infrastructure, teachers, accreditation, etc. 2. Affordability of Education- Ensuring poor and deserving students don’t seem to be denied of education.

Analysing of Commerce Education: Commerce education: Commerce education is that area of education which develops the desired knowledge, skills and attitude for the success handling of trade, commerce and industry. In step with the wants of the business and society independent professions have emerge within the style of controller, cost and work accountant, company secretary and business administrator.

Status of commerce education in India: The Sydenham College of commerce and economics, Mumbai was established in 1913 as the first institution for learning movement in commerce. Since then it has experienced tremendous growth. Commerce faculties are established in many universities. The most objectives of education are to develop human resources to face any challenges of the life. The role of commerce education is to develop human resources to beat the challenges within the field of commerce and business. To achieve this goal the commerce education must be specialise in linkage with business and industries. It should be more real-world and as like on job training and hands on understanding.

Trends in Commerce Education and Research: Commerce can be explained as the exchange of things useful between persons or companies. Any exchange of cash for a product, service or information is taken into account a deal of commerce convenient for business also as individuals. Education is developing inherent abilities and power of scholars. It’s the method by which society deliberately transmits its accumulated knowledge, skill and values from one generation to a different. Education inherent sense is any act or experience that encompasses a formative effect on the mind, character or ability of a personal.

New Developments in commerce education: E-commerce: E-commerce involves conducting business using modern communication instrument like internet, telephone, e-data interchange, e-payment, money transfer system. E-commerce provides multiple benefits to the consumers within the variety of availability of products at lower cost, wider choice and save time. Similarly, online services like internet banking, tickets includes airlines, railways, bus bill payment, hotel booking etc. are tremendous benefit for the purchasers. E-commerce education has been phenomenal in making a deep impact on teaching. Growth within the internet over the previous couple of decades has led to great impact on communication and research within the institutes.

E-learning: It has become a very important mode of education. Since the regular courses in India have gotten very expensive and highly competitive, distance and online educating is fast developing as a tremendous option for the scholars e-learning opportunities are immense in India. Even the space teaching programs are saving wonderfully. Distance learning is availed through various types like interactive CD-ROM programmes, mobile learning programs, Tele courses or broadcast course via television or radio, postal correspondence programs and plenty of more.

E-banking: Online banking (internet banking or e-banking) allows customers of monetary institutions to conduct financial transactions on a secured website operated by the institutions which may be a retail bank, virtual bank, banking concern or savings and loan association.

Challenges and Opportunities in Commerce Education: Commerce is taken into account together as the foremost popular career options in India. Commerce education is back bone of the business and essential for the successive development of the state. This education stresses on developing the people and making optimum use of obtainable resources. Commerce education develops the connection of individuals with each other. Commerce training covers

extensive space of trade, industry and society. It provides skill focussed teaching to students and society.

Challenges: i) Challenges and techniques for controlling inflation and promoting growth. ii) Emerging issue in global economy, commerce and management. iii) Role of foreign direct investment and foreign institutional investments. iv) Challenges and methods of IMF and World Bank for international competition.

Opportunities: i) At the undergraduate level, bachelor of commerce, a 3 year full time course, and master of commerce at the postgraduate level is a 2 year full time as well as part time course. After completing course within the field of commerce, a student can join any private institute or government organizations as a specialist in any of the commerce stream and that they may also pursue professional courses like company secretary, comptroller, and ICWA, MBA. ii) A graduate in commerce may opt careers in financial services as financial advisors, stock brokers, merchant bankers, budget consultants, financial portfolio manager, and tax consultants. iii) In the bank, require commerce graduates and post graduates with specialisation in banking. Insurance companies can even require commerce graduates and post graduates with specialization in insurance. Industrial segment also are imply commerce graduates and postgraduates with specialization in accounting skill including engineering background.

Conclusion: The new challenges before the country at the start of the twenty first century is to become a developed society by the year 2025, which needs that not only a vibrant economy driven by knowledge should be ushered in soon, but also a brand new society where justice and human values prevail should be created. Moreover challenges in pedagogy aren't any longer only nation centric.

With growing emphasis on information technology, teaching was viewed as increasingly essential for the global population. Information technology and mobile technology is now forcing education sector to vary in step with the necessity of the time the foremost emerging dimension of the business and commerce education within the 21st century is that the need for grad school to use technology and make it integral a part of curse contents.

Education has now become commercial and almost given a status of an industry, there's explosion of technologies and knowledge altogether sphere. The standard of commerce education has become a significant marketing issue within the changing environment. The current economy requires the kind of skills and knowledge that our courses offer. The changes are in no time and our courses also must keep up with the changes.

References:

1. *A.B.Ghosh, Commerce Education, Sultan Chand and Company, New Delhi,1969*
2. *Allen, I.E. and Seaman, Making the Grade-Online Education in the United States, 2006.*
3. *Ballal, H.S. (2009), FICCI-Higher Education Summit, Nov 6, 2009, New Delhi*
4. *Barnett, R. (1992), Improving Higher Education. Total Quality Care. Buckingham. SRHE/Open University Press.*
5. *Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007), 'India in the knowledge economy – an electronic paradigm', International Journal of Educational Management Vol. 21 No. 6, pp. 543-568.*
6. *Carl Dahlman and Anuja Utz, India and the Knowledge Economy: Leveraging Strengths and Opportunities (World Bank Report No. 31267- IN).Washington, DC: World Bank, 2005.*
7. *Chauhan, S. P. C. (2008), Higher Education: Current Status and Future Possibilities in Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan, and Sri Lanka.*
8. *D. J. Balamurugan and L. Priya Bharsini, Issues and challenges of management education in India: A global review, International Journal of Applied Research, ISSN print: 2394-7500, ISSN online: 2394- 5869.*
9. *D.S. Ranjitha, Trends Issues and Challenges in Management Education in India, International Journal of Current Research and Modern Education [IJCR ME], ISSN (Online):- 2455- 5428, Volume- 1.*
10. *Dr. M.K. Ghadoliya, Khushal Das, Issues and challenges in higher education: with special reference to Commerce and management education in India, International Journal of Applied Research, ISSN print:- 2394-7500, ISSN*
11. *K.B.Powar, Indian Higher Education, Concept Publishing House, New Delhi, 2002.*

Challenges in the Life affecting the Sensibility of Youth

Mangesh B. Shamkure, *Women's College of Arts & Commerce, New Nandanwan, Nagpur. 98233 56016*

Abstract: *Present research paper sheds light on the obscurities and challenges in the lives of modern era's Indian youths who are working in the corporate sector.Chetan Bhagat masterfully describes the hedonistic lifestyle of Indian youths who are indulged pleasure-seeking. The paper also discusses how globalization and modernization have affected the lives of Indian youths and brought metamorphic changes in the cultural values. Bhagat's characterization is so realistic which makes the readers to feel the issues of youths. The paper also deals with the thwarted ambitions of youths, issues of patriarchy faced by young working women, and negligence of family affection.*

Keywords: *Chetan Bhagat, One Night @ the Call Centre, Indian Youths, Globalization, Modernization*

Introduction: Chetan Bhagat's'One Night @ The Call Center' published in 2005 deals with the metaphysics theme called a conversation with God. Bhagat here touches upon the entry of God proving peculiarity of the novel. With the objective method of narration and interestingly descriptive style Chetan Bhagat narrates that the lady goads him to pen down the novel enumerating the harrowing grief and excruciating angst of today's youngsters. The novel brilliantly copes with the conversation between the characters who disclose their ambitions and aspirations, angst and frustrations through the intense and passionate activities. One Night @ The Call Center traces the inner world of newly recruited technocrat hankering for prosperous future. Bhagat selects his protagonists and his characters belonging to middle class families as usual. The story confronts societal norms, individuality, dominance of practices and customs, ambitions and aspirations etc. It transcends mundane aspects of human life and makes social commentary from the viewpoint of youth's sensibility caused by contemporary socio-economic challenges.

The shifting paradigms of life conditions prepare the new fabric of new methods of social behaviour, personal relations, value system and the commitments to social order. Every shade of life in the wake of multicultural society furnished Chetan Bhagat with new possibilities of making representation of them in his fictional world. If Five Point Someone is the fictional account of the challenges of new aspirants of IITs, the novel One Night @ The Call Center can be appreciated as **the microcosm of the obscurities and challenges of life affecting the life and sensibility of youth working** in them. The marked distinction between the aspiration of these workers and impending perils of human predicament presented in the novel, have become a mockery of the emerging challenges of life. (Agrawal: 48)

Bhagat sheds light on the deteriorating, crumbling conditions of Indian culture. We witness even today youth goes crazy when any fashion or style or fad come into vogue. Dr. R. Vadivelraja aptly says, "This is a social order. Everybody is looking for money. Nowadays in the new generation, hungry generation, dialects, genres, gathering places, slang music, social class can be important factor. Today, in India youngster may keep unsocial hours, neglect his family obligations, drink excessive cocktails and date each other with casualness that horrified parents. Everybody wants a high salary, a fashionable life-style. They are our country's most generation." (Vidivelraja: 7961)

Objectives: The scholar proposes to work with the following objectives. 1) To explore harrowing grief and excruciating angst of today's youngsters. 2) To critically analyze the obscurities and challenges of life affecting the life and sensibility of youth.

Hypotheses: The scholar proposes to work with the following hypotheses. – "Chetan Bhagat's One Night @ Call Centerreflects obscurities and challenges of life affecting the life and sensibility of youth."

Research Methodology: Present research prominently deals with Chetan Bhagat's' One Night @ Call Center'. Descriptive and analytical research methods are used in the present research. MLA 8 style has been used for citing the references. Data has been collected from primary as well as secondary sources. Chetan Bhagat's novel and interviews are used as primary data sources and the works of other authors, research papers, speeches, various magazines, newspaper articles are used for the research as secondary data sources. Data regarding the research is taken from various sites, journals, magazines and newspaper articles.

One Night @ TheCall Center: A Mirror to theObscurities and Challenges of Life Affecting the Life and Sensibility of Youth: One Night @ The Call Center is centred upon primarily six characters - three boys and three girls. All have to work at Connexions call center, Gurgaon, Haryana. All of them know deeply they have dark side secrets, suppressed aspirations and frustrated dreams. They pursue their job for the greed of mammoth. The commencement of the story begins with a dramatic turn when author confronts a girl during the journey. She convinces him that after narrating a story to him, he would have to write a book; and she continues the story of six call centre employees who receive a call directly from God at midnight. The story bring to fore unrequited love, suppressed ambitions, pent-up emotions, unfulfilled aspirations and hide-bound patriarchal hierarchy.

Opportunities for the employment at the call centre and multinational companies have been grown exponentially with the impact of globalization, privatization and liberalization. Their impacts have been felt in every walk of life.Globalization means the increasing interaction of people, states or countries through an international flow of money, ideas and culture. It is mainly an economic progress of integration that has cultural and social aspects. (Tantry and Jaoolkar: 2) The interaction between Vroom and Southern American customer shows how the call center agent has to face dark grim, abject condition of call center, suffering humiliation, embarrassment and degradation. Sometimes Vroom desperately presses the button on mute in order to not to pay the attention to call to hear words. Confronted with such racial discrimination Vroom's inner self condemns him and gets burst into anger. He bangs his fist on the table. He curses the politicians of India murmuring if they had built the reservoir of opportunities for the youth, the youngsters of our country should not have strayed here and there, and they have not hear abusive and discriminatory comments from stupid customers. Even after the seventy five years of Independence, India is still silently called underdeveloped country. Seventy five percent children are malnutritioned, they don't have access to quality education. Those who have access to higher education, they struggle a lot to pay the exorbitant fees of the institution. The author comments, "Some people break into tears when they are upset. Some people break whatever is around them" (ON@TCC:170).

The writer delineates minutely description of how call centers operates, how the employee deals with consumer of home appliances like refrigerators, ovens and vaccum cleaners. Sometimes it becomes cumbersome and tedious job to make the customer understand in a very lucid language on the part of agents. The tense atmosphere is very at the commencement of the novel. The ways and manners the characters have to cope with the calls of customers one after another constantly while maintaining the composure and patience politely despite customers' rude and arrogant behavior. The relentless verbal abuse and aggressive behavior affects the healthy equilibrium of mind, resultantly collapse of emotional balance. The psychological stress is reflected:

I was splashing my hands in the water pointlessly in the sea. I can't even swim in a pond, let alone in the Indian Ocean. I was in the water while my boss Bakshi was in a boat next to me. He was pushing my head down in the water. I saw Priyanka drifting away in a lifeboat. I screamed even as Bakshi used both his hands to keep my head submerged. Salt water filled my mouth and nostrils as I heard loud beeps at a distance. My nightmare ended as my cell phone alarm rang hard in my left ear and I woke up to its Last Christmas ring tone. (ON@TCC:11)

As usual, Chetan Bhagat favours his character who hail from middle class and put forth explicitly and candidly trails and turbulation facing in their lives. Fuelled with ambitions and aspirations, his characters aspire for no-sky-limit dreams and go out of box by dismantling the routine rut. Their angst and anxieties, pent-up and bottled-up emotions and fears are the reflections of today's Indian youth. Shyam is a modest and humble youth who lacks extraordinarily talents, and nurse dream of becoming a teacher by pursuing Bachelor of Education. But under financial constraints and family obligations he is forced to work. He gets beset with depression and frustration, pushing into the abysmal fear of losing the job. Following lines precisely unveils the stress and depression in the life of youngsters:

'Things are bad around here, my friend,' Vroom said. 'Bad news may be coming.' 'What do you mean? Are they cutting jobs?' I asked, now a little worried and anxious, alone with being frustrated. It's amazing how all these nasty emotions decide to visit me together.

'I am trying to find out,' Vroom said, clicking open a window on his screen. The western computers.Account is really suffering. If we lose that account, the call centre will sink.' (ON@TCC: 51)

Thus, Chetan Bhagat's 'One Night @ The Call Centre' is the realistic portrayal of the depression, frustration, angst and anxieties, pent-up and bottled-up emotions and fears of today's Indian youth.

Conclusion: In the conclusion, the grim, depressed, stressful and pathetic life of modern era's youths is dexterously portrayed by Chetan Bhagat in his novel entitled 'One Night @ The Call Centre'. Chetan Bhagat put forward the disquieting picture of modern era in which youths are leading hedonistic life as well as how globalization and modernization have affected the lives and sensibility of Indian youths. The paper discusses also about the issues of Indian middle-class youths i.e. career, marriage, family disputes, depressed lifestyle etc. The dark reality of youths serving in the corporate sector is meticulously represented by Chetan Bhagat.

Works Cited:

1. *Agrawal, Beena, ChetanBhagat: A Voice of Seismic Shift in Indian English Fiction. Jaipur, India: Yking Book, 2013.*
2. *Behra, Namrata Campus setting in Five Point Someone. IROS Journal of Humanities and Social Science (2015) Print.*
3. *Bhagat Chetan. One Night @ The Call Center, New Delhi : Rupa and Company 2005*
4. *Chattergee, Partha. Culture Changes in India Identity and Globalization. Rawat Publication. Jaipur 2000 Print*
5. *Dhawan, Tapan K. Ghose& R. K. Chetan Bhagat The Icon of of Popular Fiction. New Delhi : Prestige Books International, 2014 Print*
6. *Gupta, O.P. "Feminism and Modernity: Concept and Problems in Modernity", Feminism and Empowerment, Ed. AbhaAwasthi and A.K. Shrivastava. Rawat Publications, Jaipur, 2001 Print.*
7. *Rao, G. Nageswara. A Rich Kaleidoscope of Human Relations, Emotions and Experiences in ChetanBhagat's Novels. The Criterion (2013) Print.*

8. *Singh, Yogendra. Essays on Modernization in India. Manchar, New Delhi: Manohar 1989 Print.*
9. *Srivastav, Ramesh K. Hunour in Five Point Someone: What not to do at IIT, Tapan K. Ghose& R.K. Chetan Bhagat: The Icon of Popular Fiction. New Delhi : Prestige Books International, 2014 Print*
10. *Vadivelraja, Dr.R. "Socio-scientific Issues As Found in Chetan Bhagat's "One Night @ The Call Center" International Journal of Development Research, Vol 6, No. 5 2016, pp. 7959-7962, http://www.journallijdr.com/socio-scientific-issues-foundChetanBhagat*

Current Social Challenge: Inequality in Gender

Dr. Pramila Haridas Bhujade, *Head & Assistant Professor, Department of Sociology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur. Mobile No 7507824398.*

Aabstract: *Gender inequality is the social problem by which men and women are not treated equally. The treatment may arise from distinctions regarding biological, psychological or cultural norms prominent in the society. Some of these distinctions are empirically grounded while others appear to be socially constructed. Studies show the different experiences of genders across many domains including education, Life expectancy, personality, interests, family life, careers and political affiliation. Gender inequality is experienced differently across different cultures and it also affect people, Gender inequalities and their social causes, impact India's sex ratio, women's health over their lifetimes, their educational attainment and economic conditions. Research shows gender discrimination mostly in favour of men is many realms including the workplace. While Indian laws on rape, dowry and adultery have women's safety highly discriminatory practices are still taking place of an alarming rate, affecting the lives of many today.*

Key words: *Gender, discrimination, differences, property inheritance.*

Introduction: Gender means social, cultural and psychological pattering of differences between male and female. Gender inequality unequal treatment between male and female 1. Gender the socio- cultural differentiation of man and woman. 2. The way society distinguish men and women and assign them social roles. Inequality in gender basically discrimination from the male against the female in all kind of opportunities.

Gender inequality could be at – 1. Home, 2. Workplace, 3. Education, 4. Healthcare, and 5. Living.

Objectives: 1) To highlight the roles and duties of person in patriarchal setup. 2) To know effect of Gender. 3) Describe the role of society and awareness is curbing the Gender bias.

Methodology: The secondary sources were used for collect data such as several, books, articles, online resources and websites.

Inequality in Gender: A casual factor of violence against women. India has the lowest and the declining gender ratio. In General 940 females against 1,000 males as per 2012 census.

Sex ratio and child sex ratio (0-6) years India

Year	Sex rate	Child Sex ratio
1991	927	945
2001	933	927
2011	940	914

Source – census of 2011

Gender inequality interlinked with social and economic forms of inequalities:- Male child enjoy all the best in food, cloth, living and education. Whereas Female child is treated as a burden. The marriage expenses and dowry has to be taken care by the girl's parents. The male child is considered as caretaker of the parents during their old age.

Reason for the inequality in India it is much diversified and complex way. In Indian society Birth of a son is celebrated. Birth of a daughter is filled with pain. Sons are grown up with love, respect, better food and proper health care. Boys are encouraged to be outgoing. Girls are encouraged to be homebound.

All these differences are gender differences created by the society. It is the patriarchal system in India just to be blames for the discrimination. Efforts have been taken to break the mould. Provide space for female membership in the joint family. Equal share in the family property among the female and male descendants. But in spite of this the female exclusive discrimination subordination has continued because of the patriarchal values. The male child right to final to the parents. Funeral right only man can perform it is here the social basis of gender inequality and gender discrimination germinate. Birth of male child has become a social necessity this increased female foeticide. The status of women in Indian has been subject to many great changes over the past few millennia. From equal status man and women very low status the history of India even been politics are needed to reshape social welfare and gender inequality and society limits government ability to act on economic incentives. There are gender disparities in human rights, resources, economic opportunities and political right. However women in India continue to face violence such as rape, acid throwing, dowry killings, prostitution, and sexual assault. Women enjoyed equal status and rights during the early Vedic periods. However 500 B.C. the status of women declined. Mughal period the status of women become decline although reform movements allowed women to be admitted to religious orders, women in India faced

Confinement and restrictions. In modern India women have held high post including President, Prime minister, and Speaker of the Loksabha, Leader of the political party, and Leader of the opposition.

Influence on Economy: No society, No nation, No country civilised the power of woman Gender inequality has adverse impact on development goals. It hampers the overall well-being because blocking women from participation in social, political, economic activities can adversely affect the whole society. Invest in human capital is the effective means of reducing poverty and encouraging sustainable development, Women get less education compared to male, Women get less employment opportunities house hold and family responsibility. This has impact of the economy of the country. Critical aspect of gender inequality unequally resources access and possess in society. This relation is moreover economic organisation has become established law different and political organization. Many of consider female dominated profession nurse, teacher and male dominated profession driver, electrical engineer. In service sector women occupy the service sector jobs at higher rates than men. These days' women in India have stormed all male aspects. Piloting, top-photographers, economic sector, engineers, Truck driver. Female considered all previous male dominated in India changes in societal forms in cultural and traditional influences. Mind-set can only change this scenario. Inequality of gender in work place – when workers perform the same work but one group of workers is paid more than another. To bring changes in the society through Media, Civil society, Youth, Women and girls should contribute a lots.

Inequality of Gender at home: Women labour force increased. Women are expected to put their education and career goals on hold to raise children. There are factors which hinder them like lack of facility, financial, condition, social, cultural Regional aspects. 54% of Indian women are literate compared to 76 percent of men. In villages women are discouraged to take education. However when it comes to secondary education girls are still advantaged. Moreover women's employment rates are low and seem to have declined in recent years. In the rural area girl children are made to perform household and agricultural work. This one is the major factors role that limit girl's education. Girls work such as Cleaning the house, preparing the food, looking after the siblings the elderly and the sick person, grazing the cattle and collecting fire wood.

Physical safety of the girl and fear sexual harassment are other reasons that obstruct girl's education. Sexual harassment is violence. Other factor limiting female education-poverty. Economic role is a main role. In families with many children, where costs exceed the income of the family. Girls are the first to be denied schooling. In the urban areas there is a difference in the opportunities that girls get for education and employment. Lack of education they do home workers, seasonable labour. There is a little benefits in educating a girls when she works in the market place or field. Though the chances for girls are less. Whenever given the opportunity of girls have excelled more than boy. But the more girls left out from education.

Inequality of Gender over Property Inheritance: Women suffer from unfair and biased inheritance and divorce laws. Rules laid down by Manu in 200 B.C – 'by a young girls and young woman, or even by an aged one nothing must be done independently, even in her own house.' In Childhood a Female must be subject to her father, in youth to her husband, when her father is dead to her sons, a woman must never be independent. Laws entitles a wife or daughter to some property after the death of a husband or male relative. Laws discriminate against women by entitled a daughter only to half the inheritance that a son would receive all male relatives or spouse the right to-1) administer women's wealth 2) requiring estates to distribute properly only after consulting male beneficiaries prohibiting women. From owning certain types of property. Research has been done on the gender distribution of property assets and to determine effects of intra household asset distribution on women's economic security. The lack of control over income and assets shows economic inequality

Inequality in Healthcare and Gender: Women face discrimination from the childhood. Gender disparity and nutrition. Gender determinant of malnutrition among the children and malnutrition is a frequent direct cause of death among girls below age 5 Girls are breast fed for shooter duration in infancy. In childhood and adulthood, males are fed first. Adult women consume 1000 calories per day. Than man according to estimates. Nutritional deprivation has two major consequences for women's 1) They never reach their full growth potential and 2) Suffer from anaemia, which are risk factors in pregnancy. This condition results in Women and infant deaths and Low birth weight infants. Women receive less healthcare facilities than men. In primary stage parents discriminate their girl children by neglecting them during illness. As the adult they get sick health as a result. Many women in rural areas die time of child birth. Due to easily preventable complications women social training tolerate to suffering from childhood. Female ratio decline because of family background.

As a Result necessary to obtain a son preferably the first male child for – Inheritance, Marriage and Procreation become inevitable social necessity. This necessity became most cherished desire of the parents. Second value of male child grand value gradually so acceptable. Segmented to girl child. Death of young girls in India exceed those of young boys by over

300,000 each year. Every 6th infant death is due to gender discrimination.

In India the study conduct by the association when first male child born there is no discrimination against the next child even if it happens to be female baby. The gender is high even male 900 and female 1000 male child. When the first children are female the ratio is as low as 219 female babies per 1000 male babies. The reason is that parents give rise patriarchal values. They give traditional value hand over to the productively generations.

Scope for Improvement: The constitution of India ensures gender equality in its preamble as a fundamental right but also empowers the state to adopt measures of positive discrimination in favour of women by ways of legislation, reservations and policies. Women find place in local governance structure, overcoming gender biases. One billions woman's elected in a local panchayat. 1993-1/3 seat reserved for women in local body.

The pre-natal Diagnostic Tech 12 Act in 1994 – a step in removing gender discrimination. This Act prenatal test and female foeticide. The government also announce the national policy for empowerment of women in 2001. Brings but advancement development and empowerment of women. The government drawn National policy for empowerment of women which is a policy statement outlining the state's response to problems of gender discrimination This is issue to rethink on it and strategies women dignity and rights UN secretary General Kofi Annan, "Gender equality is more than goal in itself. It is a precondition for meeting the challenge of reducing poverty, promoting sustainable development and building good governance".

There is a need for new kinds of institutions new norms and rules that support equal relations between women and men. "Today woman are organize themselves to meet the challenges that hamper their development. In a carefully control study women embrace digital technology more than man, despairing the stereotype of Techno phobic women".

Digital information and communication technologies have the potential to provide access to Employment, Education, Income, Health Services, Participation in various field, Protection and Safety.

So if women are provided with modern information and communication technologies, these digital tools give them an opportunity to fight inequalities in the work place and at home. Thus it is rightly said man and woman are like two wheels of a carriage. The life of one without the other is incomplete.

Conclusion: The women of today are strong, intelligent and constitute 49% of our population their labour and hard work in several areas today is considerable. It is rightly said that you can't ignore a woman as she is the force to back as despite facing several patriarchal barriers. Suppressions, dominance and violence. She has emerged stronger. They play a vital Role in the social, economic – political, cultural process apart from being good homemakers. Their various achievements tell us that they certainly contribute at home, society and community and also in national development. Their work and labour should be recognized and appreciated to make them empower in the process of growth and development for the betterment of society.

References:
1. *Economic Dimensions of Gender in equality – A Global perspective by Janet M. Rives*
2. *Preventing violence against women and children by Ronald B Taylor*
3. *Sociology of Gender, Rege, Sharmila 2003, New Delhi, Saga, Publications.*
4. *I Illich Toward a history of needs throwing the baby out with the bath water, Bantam, 1977, PP Vii, Xiv*
5. *Judith Butter Gender Trouble feminism and the subversions of identity.*
6. *Julia Kristeva; Female Genius.*
7. *https://www.gale.com/intl/primary-sources/womens-studies*
8. *https : //www.epw.in/journal/2017/21/web-exclusives/html*
9. *Https: //en.wikipedia.org/wiki/disability studies.*

Causes of Poor Social Status of Tribal Youth in India

***Naresh R. Dhurve**, Associate Professor, Tirpude College of Social Work Nagpur. dhuve.naresh@gmail.com*

Abstract: *The word tribal generally refers to Indigenous, aboriginal, native, or first people living in remote, isolated places sans even the ordinary infrastructure .In India, they are identified as scheduled tribes. Constitution order of 1950 declared 212 tribes located in the then states as 'Scheduled Tribes'. Tribes though had been the original inhabitants of India are still one of the vulnerable sections of the society. From the ancient time till to date there has been a tremendous change in them so laying down their exact characteristics or defining them would be difficult. But can cumulate that they live in closed groups, have their own culture, tradition, norms and rituals off lately which has been highly influence by Hinduism. They also have a standard source of livelihood and their life revolve in and around the forest and its produce. Modernization, globalization and industrialization has forced them to leave their inhabitants, and dwell like non-tribes. Displaced from their land and standard livelihood these tribes are now facing multiple challenges chief of them being poverty.*

Key Words: *Tribal, Indigenous, Scheduled Tribe, Living Condition, Social Status, Poverty, Schemes, Policy.*

Introduction: World tribes are generally referred to as Indigenous people, aboriginal people, native people, or first people. Legalizations worldwide have concluded that certain native people are more vulnerable to exploitation, marginalization, oppression, forced assimilation, and genocide. So internationally and nationally these group of people have been provided various rights to safeguard their interest, culture and provide holistic development. Indigenous people live in remote, isolated places outside the mainstream of economies with little or no infrastructure like roads, schools, and health posts and developmental support. Constitution of Indian Union, Article 366 defined the Scheduled Tribe as such tribes or tribal communities or parts or groups within such tribes or tribal communities as or deemed under article 342 to be Scheduled Tribe for the purpose of Constitution. Constitution order of 1950 declared 212 tribes located in the then states as 'Scheduled Tribes'. Even in the post-independence era, tribal exploitation continued till some legislation like the Bonded Labour System Abolition Act, Prevention of Atrocities Act and Provisions of Extension to Scheduled Areas Act and the Forest Rights Act were enacted. Constitution of India has also made special provisions for tribal development and to bring them in par with main stream people and referred them as schedule tribes as they were the weakest section of India's population, from the ecological, economic and educational angles. But till now most of the schemes and enactments are unreachable for the tribal communities and ruining their traditional livelihood and making them the poorest of the poor.

Living Conditions: tribal residing away from rural-urban sector have their main livelihood based on gathering food from forest. For others residing in remote areas livelihood is rearing live stocks like cows and buffaloes, while those residing in rural have shifted to permanent cultivation. And use wet cultivation by transplanting method and rotate crops. Some work in their owned fields, while a major bulk work as agricultural labourers and participate in seasonal migration to the neighboring states. Tribes staying in hilly region chose shifting cultivation with minimal tools like stick or hoe and to meet both. The ends picking other source of income too. Those residing in urban have moved to manual laboring. Rest of the tribal are still using their craftsmen skills like colored hand loom weaving, black smith, and etc. along with other source of livelihood. Lack of education, and limited productivity due to poor health might be the major factors of menial jobs, low income and poverty. Lack of minimum asset threshold, the inability to cope with shocks, social exclusions, and discrimination, are also the factors promoting poverty among the indigenous people. Poor housing or overcrowded houses can negatively impact the overall health status of the residents and promote infectious and parasitic diseases (such as diarrheal diseases and rheumatic fever), eye and ear infections, skin conditions, and infections of the respiratory tract. While overcrowded houses specifically influence the health of children in terms of respiratory conditions, skin infections and meningitis, and possibly mental health. Low income, unemployment, rural and remote location, and legal impediments to home ownership are a few challenges related to housing that tribal are facing. Modernization, industrialization, developmental projects like construction of dams, mining, and forest protection legislations have dislocated and deprived tribal of their basic right on land, water and forest. Dislocation from their own land and forest has left minimum livelihood avenues and pushed them further underemployment, injustice and poverty and towards unemployment, Consumption of poor quality of water promotes gastroenteritis, diarrhea. typhoid fever and hepatitis Contaminated water can also promote parasitic diseases associated such as dysentery and diarrhea Young children are particularly at risk of suffering from potentially severe consequences due to infection with water-borne diseases.

Measures undertaken: Indigenous people are now widely being recognized as stewards of national and global natural resources and biodiversity. The vital role

of indigenous peoples in sustainable development had been reaffirmed in The World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Johannesburg.

The Organization for Economic Co-operation and Development several international agencies and member countries have formulated specific policies and guidelines in support of indigenous peoples since the early 1990s. This international agencies and member countries of the Organization for Economic Co-operation and Development working for the betterment of indigenous communities include, the World Bank in 1991, The Netherlands in 1993; Denmark, Germany and IDB in 1994, Spain in 1997, the European Union in 1998, and the Asian Development Bank in 1999 The Development Council Resolution of 30 November 1998.““From 1992 Rio Declaration, Agenda 21, The United Nations Programme of Action recognized indigenous peoples as a "major group" The World Conference on Human Rights, 1993 exhorted states to take concerted positive steps to ensure respect for human rights, recognizing the value of the diversity of the distinct identities, cultures and social organizations of indigenous peoples In Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities (now named the Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights), 1994 approved the draft United Nations declaration on the rights of indigenous peoples. The period from 1995-2004 was proclaimed the International Decade of the World's Indigenous Peoples, by the United Nations General Assembly.

United Nations Economic and Social Council, in 2000 formed Permanent Forum on Indigenous Issues to discuss indigenous issues relating to economic and social development, culture, the environment, education health and human rights and act as an advisory body. The European Commission, in 2002 organized a conference in collaboration with the International Alliance of Indigenous-Tribal Peoples of the Tropical Rainforests and with the Rainforest Foundation for dialogue between the European Commission and indigenous peoples' delegates from around the world to suggest on how the European Union could implement its resolution on indigenous peoples more effectively. The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP), provided the right to maintain, control, protect and develop their cultural heritage, traditional knowledge, cultural expressions, manifestations of their sciences, technologies and cultures, including human and genetic resources, seeds, medicines, knowledge of the properties of fauna and flora, oral traditions, literatures, designs, sports and traditional games and visual and performing arts. Simultaneously it has also given them the right to maintain, control, protect and develop their intellectual property over such cultural heritage, traditional knowledge, and traditional cultural expressions under Article 31.

In 2007 the General Assembly of the United Nations adopted the universal Declaration of the Rights of Indigenous Peoples. The shareholders of Newmont Mining voted overwhelmingly to include the interests of Indigenous people in their company's policies in that same year.

Article 244 (1) ensures submission of Annual Report's by Governors to the President of India regarding schedule areas administration and establishment of Tribal Advisory Council to advise on ST advancement and welfare, Article 275(1) (promises grant-in-aid for promoting the welfare of STs and for raising the level of administration of the Scheduled Areas), Article 330, 332, 335 (reservation of seats for STs in the Lok Sabha and in the State Legislative Assemblies and in services), Article 340 (empowers the State to appoint a Commission to investigate the conditions of the socially and educationally backward classes) and Article 342 (empowers state to specify those Tribes or Tribal Communities deemed to be as STs) Panchayat (Extension to the Scheduled Areas) PESA Act, 1996, provide powers to Panchayat and Gram Sabhas for tribal development. Indian, government also promoted grass-root level participation in planning and decision making by extending Schedule Areas through the Panchayats (Extension of the Schedule Areas) Act, 1996 in the 73rd and 74th Amendments of the Constitution. Planning Commission of India has included tribal development plan in its five-year plan from time to time. For education and literacy among schedule tribes government of India has started Sarva Shiksha Abhiyan which aims at universalizing primary education and seeks participation of ST parents in programmes. And along with it The National Programme of Nutritional Support to Primary Education or the Mid-Day Meals acts, and hostels for ST girls and boys was passed for retention of the primary students Residential schools were also started under the scheme of Ashram Schools for ST boys and girls For isolated schedule tribes education, National Policy on Education, 1986 was passed which was later revised in 1992. The scheme of 'Post-Matric Scholarships' (PMS), Book Banks for professional and technical courses, special coaching to merit ST students under the scheme of 'Up gradation of Merit of ST Students', Along with the above reservation of seats, relaxation in minimum qualifying cut-off percentages, remedial coaching and scholarships were given to schedule tribes students pursuing higher and technical education Schedule tribe were also provided concessions for improving their skills in the up coming/modern trades which have better employability. Special Legislations of the Protection of Civil Rights (PCR) Act, 1955 and the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) (POA) Act, 1989 was enacted to bring down the atrocities against ST & SC Established 118 Special

Courts in 12 states for dealing with ST cases. Apart from the above schemes and programmes the Indian Government also encourage Voluntary Organization to work in areas of tribal socio-economic development through Grant-in-Aid. Central also provides 100% assistance to States, UT and NGO's for implementing an integrated action plan incorporating supply of safe drinking water, food and nutrition security, health coverage, educational facilities etc.

Present Status of Tribal: Since independence various policies, developmental plans, policies, special strategies and programs, have registered a definite quantifiable improvement in the socio-economic status of the tribal but still they are nowhere near to the main stream society. Among three core sectors of education, health, and economic development their still exists the persisting gap. In 1971 Indian ST population was 6.9% which grew to 8.6% by 2001. Positive growth rate has been recorded among ST's population but remote tribes Great Andamanese and Sentinelese of the Andaman & Nicobar Islands have registered a steep downward curve in the graph. In 1991 the sex ratio of ST was on much higher side than the general population but it declined to a great extent from 1971. It could be due to higher mortality amongst females and their limited access to health services leading to gender issues. Literacy rates are increasing from last three development decades. Compared to the general population ST literacy rate progression is still very low and lot needs to be achieved. Dropout rates of general and ST students have shown a decline but still ST dropout's rates are still a matter of concern. Schemes and programmes promoting employment cum-income generating activities to raise tribal families above BPL has been successful to some extent during the period of 1993-94 and 1999-2000 as Planning Commission of India. But it discouraging to note that the rate of growth among tribal compared to general population is much lower and still need attention as a large number of tribal are landless with no productive assets and with no access to sustainable employment, minimum wages and women tribal denied to equal and minimum wages.

Position of tribes is very vulnerable today even after implementation of schemes, programs, policies and measures. Factors promoting this are very low literacy rate and the economic status of tribal compared to the general population. In addition to it factors such as relocation from their lands due to planned social developments on their lands, loss of their traditional livelihood, lack of negotiation power, forced exposure to mainstream economy, society, culture, and political systems have left them disintegrated.

Political isolation, low voice in decision making, Lack of legislation implementation in the correct spirit, discussion of tribal aspirations and problems from their point of view is needed, rather than an examination of such issues through the lens of policy makers, the bureaucracy, or the civil society.

Challenges in Improving Living Conditions: Major hindrance in improving tribal overall living conditions are factors such as displacement, overall betterment policies, industrialization social status, poor health, education and cultural assimilation. Each of these factors promoting hurdle in improving living conditions are discussed briefly in the coming paragraphs. Displacement: Currently one of the biggest challenges that worldwide native people are facing is assault from open cast and underground coal mining, hydro electric projects, oil, large irrigation dams, logging, super-thermal power plants, and agro & mineral based industrial units along with dispossessing from their own land and denial of access to valuable resources. This people revolt and protest but fail to face world's extractive industries due to lack of co-operation from government. Tribal land is also taken away from them through fraudulent transfers, forcible eviction, mortgages, leases and encroachments. Due to displacement, incomplete rehabilitation and land alienation of the tribe's from their land has further given arise to problems such as unemployment, physical violence, threat to property, access to limited resources, humiliation, debt bondage, poverty and women/children exploitation Indian tribes are facing displacement issues from the time of colonial rule. Due to displacement tribes are forcibly coming in contact with non-tribes who are not only influencing their customs, traditions and culture but also exploiting them because of their ignorance and innocence Money lenders, middlemen, politicians and corrupt government officials are further pushing them towards poverty. The policies and provisions for the betterment of tribes are proving to be ineffective Displacement and resettlement are also causing trauma, exploitation and agitation as the amount give in displacement and resettlement are unable to compensate their loss of livelihood and pushing them to further poverty and low standard of living.

Effect of schemes /policy implementation: Schemes and other policies undertaken by central and state governments keeping in view the interest of larger population of tribal have imposed restriction on them to practice their traditional livelihoods like shifting cultivation, hunting, fishing, collection of herbal produce from forest Indian Forest Department and many experts state that shifting cultivation is the root cause of soil erosion, floods and ecological imbalance. But shifting cultivation is interwoven with their social, physical climate, terrain habits, customs etc. But improvement in shifting cultivation is being planned without taking into account the effects on their socioeconomic conditions. Which are further adding to their existing challenges. Tripura Jhumias adivasi's were provided subsidies and encouraged to carry on settled agriculture. The Renuka Ray Committee and Dhebhar Commission were critical towards it and the project was a failure as the focus was only on moving

from shifted agriculture to settled agriculture The main reason of failure of this project was lack of understand issue in the backdrop of the peoples' socio-cultural and economic relations. The other reason for failure was due to placing the tribal practicing subsistence economy in direct competition with largely monetized economy. The other main or substantial livelihood is gathering resources form forest is also restricted due to reservation of forest and the Forest Conservation Act, 1980. Due to which the tribes are facing grave problems. when they have crop failures, and famine. Due to which there is direct confrontation between the Government and the adivasi in some areas like Adilabad, Khammam and Srikakulam in Sothern zone, Bastar, Garhchiroli, Chandrapur and Nasik and Singhbhum in Central zone. In some regions there is friction going on in between the Forest Department and the Revenue Department about the demarcation of Forest Villages till to date. This friction has created some serious problems in Central India region such as Singhbhum, Sonbhadra and Gadchiroli and promoted many naxalite movements in Bihar, Orissa and Andhra Pradesh. Industrialization and modernization has forced the tribe's to withdrawn from their traditional artisan livelihood. Lack of proper earning has forced them to move to urban area and pick menial jobs for their livelihood Industrialization has also opened new livelihood source for Central Indian tribes especially belonging to Bihar, Orissa and Madhya Pradesh Maximum of the tribal of Madhya Pradesh work in Manganese industry as factory workers Apart from minimizing their market for craft and art items industrialization and modernization is also depriving the young tribal from acquiring and preserving their traditional wisdom like traditional water harvesting techniques, indigenously developed irrigation channels, construction of cane bridges in hills, adaptation to desert life, utilization of forest species like herbs, shrubs for medicinal purposes, meteorological assessment etc. Industrialization has also introduced us to social cleavage that is the rich are becoming richer and the poor are becoming poorer.

Poor social status: Extreme poverty is one of the biggest challenges faced by worldwide indigenous people even after having territories with rich natural resources, intellectual assets, and cultural property as their right to self governance and control over their assets has been taken away from them. Eviction, violence, exclusion, discrimination, disenfranchisement, health issues, and the destruction of their culture are the other main causes promoting poverty among the indigenous masses. Outstanding number of tribe direct or indirect source of livelihood is agriculture. Factors like traditional methods, poor irrigation facilities, lack of fertile soil, damage due to wild animals and pests, and uncertainties like cyclones, droughts, etc are ruining their source of income and pushing towards poverty.

Eviction of indigenous people by government from native land to exploit natural resources for the interest of the overall masses, legislations that classify basic indigenous activities as illegal and punishable in the name of conservation, forceful removal of natural resource such as mineral, timber, water, and agricultural lands for business interests, and exploitation of intellectual property such as stories, traditional ways and artwork, without compensation are impoverishing the land, creating ecological imbalance and pushing native people towards extreme poverty. Factors like neglect from the civil society, indigenous welfare funds released improper and misuse, and lack of enforcement or lengthy legal procedure have denied their access to legal avenues have further worsen indigenous people situation. Poverty has further made indigenous people homeless, illiterate, and more vulnerable to diseases.

Poverty along with factors such as low literacy levels, low purchasing/bargaining power, lack of resources for engaging in gainful activity, meeting emergent expenditure and indulging heavily in liquor has created indebtedness challenge, indebtedness is future pushing them into poverty, and forcing them to part with their meager resources to pay off the loans.

Conclusion: Tribes though had been the original inhabitants of India are still one of the vulnerable sections of the society. From the ancient time till to date there has been a tremendous change in them so laying down their exact characteristics or defining them would be difficult. But can cumulate that they live in closed groups, have their own culture, tradition, norms and rituals off lately which has been highly influence by Hinduism. They also have a standard source of livelihood and their life revolve in and around the forest and its produce. Modernization, globalization and industrialization has forced them to leave their inhabitants, and dwell like non-tribes. Displaced from their land and standard livelihood these tribes are now facing multiple challenges chief of them being poverty.

Many measures, policies, enactments, programs, facilities and reservation have been granted by the policy-makers to bring them in main stream. Philanthropic organizations, NGO's and many like-minded individuals are also working in the same line. The condition of the tribes residing in urban areas is far better than those in remote areas. As tribal residing in rural area have small land holdings, they are chiefly underemployed, less qualified, have poor health status and limited public services access. But if we see their overall condition, it seems to be improved but still far behind other vulnerable sections of the society.

References:

1. *2011 Census Primary Census Abstract*
2. *Biswas, P.C. (1956) Santals of Santal Pargana. Delhi: Bhartiya Adimjati Sevak Sangh. Deliege, Robert (1985) Bhils of Western India. Delhi: National Publishing House*

3. *Census of India 2011, Primary Census Abstract, Scheduled castes and scheduled tribes, Office of the Registrar General & Census Commissioner, Government of India (October 28, 2013).*
4. *Desai, A.R. (1969) Tribes in transition. In A.R.Desai (Ed.) Rural Sociology in India. Bombay: Popular Prakashan, pp. 221-31.*
5. *Dhar, Aarti (4 November 2009). "Sustained economic activity not possible under shadow of gun: PM". The Hindu (Chennai, India).*
6. *Government of India (2006) Draft, National Tribal Policy (A Policy for Scheduled Tribes of India). July 2006. New Delhi: Ministry of Tribal Affairs*
7. *Govind Sadashiv Ghurye (1980), The Scheduled Tribes of India, Transaction Publishers, ISBN 0-87855-692-3, retrieved 2008-11-25*

Impact of National Education Policy 2020 on Libraries

Mr. Sunil Narnaware, *Librarian, Learning Resource Centre, Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad*

Abstract: *A well-defined, visionary and best education policy could be a measure for each country as a result of education is that the key driver of economic and social progress. Taking into consideration their several traditions and culture, different countries have adopted varied education systems. Recently our Union Cabinet declared its New Education Policy 2020 that supposed to rework our nation sustainably into an equitable and vivacious information society, by providing high quality education to all. It's a welcome step, which is able to evoke a paradigm shift India's education system and can rework it into a contemporary, progressive, and equitable one. The NEP introduced new type of online teaching and learning, blended learning, so students should spend their time online to learn and also for searching information related to them. Considering this the roles of academic libraries totally change. Time under new education policy where the government or even the new education policy saying we have to create thinkers we have to create innovators we have to create entrepreneurs, the library shape has to be changed totally. This article is predicated on NEP 2020 focuses on impact of NEP 2020 on academic libraries in India, also discuss Emphasis on the Library within the NEP and Collection of the Library, as recommended by the NEP.*

Keywords: *National Education Policy 2020, NEP2020, Library, Academic Libraries.*

Introduction: Long back India's initial Education Policy was introduced within the year 1986. Regarding cardinal years thereafter, a brand new policy referred to as National Education Policy 2020 (NEP 2020) is introduced by the Union Cabinet. NEP 2020 so replaces National Policy on Education of 1986. The policy signifies an enormous milestone for India's education system, which will actually build Asian nation a horny destination for teaching world-wide.

The actual consultation method for the New Education Policy was started beneath the billet of former cupboard Secretary Shri. T. S. R. Subramanian. Supported the committee report, in June 2017, the draft NEP was submitted in 2019 by a panel crystal rectifier by former Indian house analysis Organisation (ISRO) Chairman Dr. K. Kasturirangan. The Draft New Education Policy (DNEP) 2019 was then discharged by the MHRD, followed by variety of public consultations. Thereafter, the Ministry undertook a rigorous consultation method in formulating the draft policy. In the method of emergence the new policy document has been updated, revised and at last approved on twenty ninth Gregorian calendar month, 2020. National Education Policy 2020 (NEP 2020), that was approved by the Union Cabinet, and outlines the vision of India's new education system. The policy envisions an India-centred education system that contributes directly to reworking the nation sustainably into an equitable and vivacious information society, by providing high quality education to all. The policy provides a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as occupation coaching in each rural and urban Asian nation. The policy aims to rework India's education system by 2021. The policy unambiguously endorses and envisions a considerable increase publicly investment in education by each the Central government and all State Governments.

Vision of the NEP 2020: NEP 2020 aims at building a world best education system frozen in Indian attribute, and aligned with the principles enunciated within the discussion below, thereby reworking Asian nation into a world information world power. An education system rooted in Indian ethos that contributes directly to transforming India, that is Bharat, sustainably into an equitable and vibrant knowledge society, by providing high-quality education to all, and thereby making India a global knowledge superpower. The curriculum and pedagogy of our institutions must develop a deep sense of respect towards the fundamental duties and Constitutional values, bonding with one's country, and a conscious awareness of one's roles and responsibilities in a changing world. To instil a deep-rooted pride in being Indian, not only in thought, but also in spirit, intellect, and deeds, as well as to develop knowledge, skills, values, and dispositions that support responsible commitment to human rights, sustainable development and living, and global well-being, thereby reflecting a truly global citizen.

Main Feature of NEP 2020: According to NEP 2020 the main features are: 1. 10+2 board structure is

dropped. 2. New school structure will be 5+3+3+4. 3. Up to 5 preschool, 6 to 8 Mid School, 8 to 11 High School , 12 onwards Graduation. 4. Any Degree will be 4 years. 5. 6th std onwards vocational courses available. 6. From 8th to 11 students can choose subjects. 7. All graduation courses will have major and minor Example - science student can have Physics as Major and Music as minor also. Any combination he can choose. 8. All higher education will be governed by only one authority. 9. UGC AICTE will be merged. 10. All University government, private, Open, Deemed, Vocational etc. will have same grading and other rules. 11. New Teacher Training board will be setup for all kinds of teachers in country, no state can change 12. Same level of Accreditation to any college, based on its rating college will get autonomous rights and funds. 13. New Basic learning program will be created by government for parents to teach children up to 3 years in home and for preschool 3 to 6. 14. Multiple entry and exit from any course. 15. Credit system for graduation for each year, student will get some credits which he can utilize if he takes break in course and come back again to complete the course. 16. All schools exams will be semester wise twice a year 17. The syllabus will be reduced to core knowledge of any subject only. 18. More focus on student practical and application knowledge. 19. For any graduation course if student completes only one year he will get a basic certificate, if he completes two years then he will get Diploma certificate and if he completes full course then he will get degree certificate. So no year of any student will be wasted if he breaks the course in between. 20. All the graduation course feed of all Universities will be governed by single authority with capping on each course. Now we can hope our education system will be at par with modern countries and future of our children will be bright.

Sustainable Development of Education: The SDG goals stress on Education is mirrored within the 2030 set up of sustainable development of Education in our country, making certain that Education is inclusive and equitable to give lifelong learning opportunities for all – together with youngsters, adults, and professionals within the field of Education. In fact, fifty hours of skilled Development is needed to confirm that educators have the mandatory skills and pedagogic understanding and practices for execution the new education policy. All practices enclosed within the Library and colleges should be inclusive and equitable. Being inclusive , it should carries with it all teams |of people to receive the services of a library and embody all individuals from totally different tribes, rural, socially economically deprived teams, youngsters with special desires and minorities.

NEP 2020 and Academic Libraries: Under new education policy where the government or even the new education policy saying we have to create thinkers, we have to create innovators, we have to create entrepreneurs the library shape has to be changed totally. The library has to act, it is the place especially the academic libraries have to act a place of Idea factory where student, teachers, research Scholars connect and confirm the challenges in achieving the things that is the role of life ideas, innovation strategies, creativity theme work this is the place this is the library for tomorrow and you have to start acting now because implementation of an NEP is going to be at a very fast. Space library planning, create virtual classroom, study areas, group discussion rooms, make a space ideas pace, cooperative learning space these are the demands of the time let student come and have their assignments in the library. Now the traditional education system changes rapidly. Online education, blended learning will replace it so it's our duty to acquire such skills to fulfil the need of users and to face the challenges of NEP 2020.

To provide best practices to support the elemental principles of Education, the teacher-librarian to collaborate with lecturers that may promote basic principles set down within the NEP. And, this will be done by following – Curiosity & Passion comes through cluster teams.

The NEP emphasizes the teachers and faculty, including the Librarian, to have an attitude of service. Keeping that in mind- the Library becomes the education service center of resources in print, digital, and personnel.

Projects with Librarian: A cooperative project of making project work that's driven by students interests, strengths, and decisions can alter students to achieve its potential as suggested by the NEP that has prepared the elemental principles mentioned below:

a) To help acknowledge, establish and foster every individual's strengths and abilities whereas promoting every student's holistic development in each educational and non-academic sphere. b) The flexibleness of selection of learning. c) Multidisciplinary and a comprehensive education across the sciences, social sciences, arts, humanities, and sports once learning concerning Asian country and therefore the world. d) Stress is on abstract understanding instead of rote. e) Critical thinking to encourage logical decision-making, problem-solving & innovation. f) To produce opportunities to precise themselves creatively employing. g) A style of technology tools or drama or writing or service. h) Social, ethical, and emotional capacities & inclinations.

Library a learning place: Library is a Learning Hub, wherever the training surroundings exists and may interact and supply a spread of learning experiences to the scholars. Wherever the main focus is on the twenty first century skills, with the inclinations that kind the core of the individual's character. Librarian's tutorial practices and information, therefore, should embody a spread of

inclinations in a casual setting to assist students develop the inclinations cited within the NEP are: a) Values like sympathy, respect for others, cleanliness, courtesy, democratic spirit, the spirit of service, responsibility, pluralism, equality, and justice. b) Life skills, like communication, cooperation, teamwork, and resilience to be enclosed. c) Scientific temper and evidence-based thinking, creativity, and innovativeness; a way of aesthetics and art. d) Oral and written communication; collaboration and teamwork; problem-solving and logical reasoning; line of work exposure and skills; e) Digital acquisition, coding, and machine thinking; f) Ethical and ethical reasoning; data and follow of human and constitutional values; gender sensitivity. g) Promoting multilingualism and also the power of language in teaching and learning.

Collaboration activities of lecturers and Librarians are must.

Emphasis on the Library within the NEP emphasizes the subsequent, and that they are: a) Enjoyable and sacred books for college students the least bit levels square measure developed, together with through high-quality translation. b) Academic libraries to create a culture of reading. c) Digital libraries to be established and serve the community throughout non-college hours and book clubs might meet in academic libraries to more facilitate in depth reading. d) A National Book Promotion Policy can take in depth initiatives to confirm the provision, accessibility, quality, and audience of books across geographies, languages, levels, and genres. e) Facility to remote access of resources. f) Separate library website to serve more resources.

Collection development of the Library, as per the NEP 2020 is: i) Digital. ii) Multi-lingual. iii) Multi-leveled books. iv) Bi-lingual books. v) Indian literature with global literature. vi) Blend of modern and classical literature in all languages. vii) Books based on inquiry, critical thinking and problem solving. viii) In addition to high-quality offerings in Indian languages and international languages, language learning is encouraged to help students learn about the cultures of the world and enrich their global knowledge. ix) Folklore and stories from different states. x) Resources to include pride in India, and it's diverse, ancient and modern culture and knowledge systems and traditions. xi) And resources to lead to Global awareness

Libraries are strong within the instruction systems. Academic libraries square measure the hearts of establishments and therefore the government can strengthen and increase the procurance of reading materials like books, journals, and different learning and teaching materials. Steps are taken for more improvement of digital libraries and on-line accessibility of library books. E-content is provided in regional languages additionally.

Conclusion: We know that a well-defined, well-designed and comprehensive education policy is important for our country at college and university levels because of the rationale that education results in economic and social progress. Even today, adoption of an acceptable education system is critical in thought of the prevailing conditions. Thus, to be precise, it is a well accepted incontrovertible fact that education policy invariably results in good and quality education in an exceedingly good country.

If a library professional or Librarian nurtures the profession to become a teacher-librarian, they'll conjointly request continuous skilled Development of fifty hours a year as prescribed by the NEP 2020. For colleges to execute new practices offered by the NEP 2020, they're going to be introducing a wave of skilled development opportunities which will be provided to any or all college members. Here may be a probability for professional persons to find out with the others within the colleges remodelling your role from a controller to a Teacher of Teacher.

References

1. *British Council, UK. India's New Education Policy 2020: Highlights and opportunities. Available on: https://educationservices.britishcouncil.org/insights-blog/india%E2%80%99s-new-education-policy-2020-highlights-and-opportunities. Access on 24/09/2020*
2. *B. L. Gupta and A. K. Choubey. 2021. Higher Education Institutions – Some Guidelines for Obtaining and Sustaining Autonomy in the Context of NEP 2020. International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), Vol. 9, Issue 1, January, 2021, Available online at: www.ijaresm.com*
3. *https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English.pdf*
4. *https://www.ugc.ac.in/pdfnews/5294663_Salient-Featuresofnep-Eng-merged.pdf*
5. *P. S. Aithal et. al. (2020). Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards Achieving its Objectives. International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMTS), Srinivas Publication, Vol. 5, No. 2, ISSN: 2581-6012, August, 2020. Pp. 22-31. Available on: www.srinivaspublication.com*
6. *Ministry of Human Resource Development (MHRD). Draft National Education Policy 2019 (Summary). Available on: https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/English1.pdf*
7. *Source: https://www.ugc.ac.in/pdfnews/5294663_Salient-Featuresofnep-Eng-merged.pdf*

The Benchmarking Pedagogical Changes to Transform Indian Society through the National Education Policy 2020 (NEP-2020)

***Dr. Vijay V. Warhate**, Dept. of Physics, S. N. Mor College, Tumsar, 9822919088; vvwarhate@gmail.com*

***Abstract:** - The scope of education is wider than the known Universe. Targeted quality education can transform Indian Society. To make the National Education Policy 2020 (NEP-2020) as an exact tool to achieve the goals of education, it is quite essential to understand the benchmarking changes of NEP. NEP-2020, digital revolution and teaching innovations can propel Indian education to global standards.*

NEP-2020 outlines the vision of India's new education system and aims to bring transformational reforms in school and higher education and thus shape India into a global knowledge superpower. In this paper, the NEP-2020s Higher Education changes discussed and criticized with recent situation and possible future. This paper highlights on NEP-1986, NEP-1986/92 in the higher education system and compare them with NEP-2020. Various innovations and predicted implications of NEP-2020 on the Indian higher education system along with its merits are discussed. Finally, some suggestions are proposed for its effective implementation towards achieving its objectives. The effectiveness of NEP depends on the difference of feedback taken from real educationists and leading educationists. Although NEP-2020 aims at making progressive changes in the Indian education system, a clear plan to implement these changes is missing. By considering only real educationists' analytical observations, here suggested for making it happen and for the prosperity of the country.

***Keywords:** Education Policy, Dropout, Resource Mechanism, Quality Institutions, Restructuring of Education, Multidisciplinary and Vocational Educational, Educational Research, Regulatory System, Technology - Online and Digital Education*

Introduction: Right, quality education is fundamental for achieving utmost students' potential. National development in terms of social, cultural, economic, scientific and industrial depends on the potential in human resource which is an educated student. Systematic education policy is essential for offering school and college education in a country due to the reason that education leads to progress in society. Different countries use different education systems with different stages during its life cycle of school and College education levels. Recently, the Government of India received a draft Education policy suggested by an expert committee headed by Dr. K. Kasturirangan, former chairman of Indian Space Research Organization (ISRO). The committee suggested both incremental and drastically changes in existing Indian education policy and give guidelines to effective implementation in the country by 2030. This is also in line with the Objectives of fourth Sustainable Development Goals to provide quality education for all citizens through fourth Educational Industry Revolution (EIR 4.0) in the country. **[1]** The vision embedded in the NEP 2020, which, when fully implemented, promises to make education holistic and a lot more rewarding.

First time that an NEP has extended government outreach to pre-schooling, which will include nursery education and kindergarten levels. For this, the NCERT will be the nodal body to shape a National Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Care and Education (NCPFECCE) for children up to the age of eight. The early childhood education will be a collaborative effort between the ministries of Education, Women and Child Development, Health and Family Welfare, and Tribal Affairs. **[2]**

National Education Policy 2020: Key Highlights

a) The 10+2 (= 12) structure in the school has been replaced by 5+3+3+4 (=3+12) (It will include 12 years of schooling and 3 years of Anganwadi and Pre-schooling) b) Exams will be held for classes 3, 5 & 8 not every year as before. c) Emphasis on Foundational Literacy and Numeracy, no rigid separation between academic streams, extracurricular, vocational streams in schools; d) Mother tongue to be medium of instruction in schools up to class 5. e) Vocational Education to start from Class 6 with Internships. f) 4-year undergraduate course makes comeback (Colleges have option 3Yr or 4Yr format) g) Higher Education curriculum to have Flexibility of Subjects. h) Multiple entry / exit options to students. i) Academic Bank of Credits to be established to facilitate Transfer of Credits. j) HIGHER EDUCATION COUNCIL OF INDIA (HECI) to be set up (Among various goals, to increase Gross enrollment ratio 26.3% in 2018 to 50% by 2035). k) Light but Tight Regulation of Higher Education, single regulator with four separate verticals for different functions. l) A National research foundation to be created to foster strong research culture and build higher research capacity. m) To encourage holistic education, NEP proposes HE institutes like IITs include Art and Humanity subject (iit move towards holistic education by 2040). n) NEP 2020 advocates increased use of technology with equity; National Educational Technology Forum to be created. o) Public Investment in Education sector to be 6% of the GDP. p) HRD ministry has also been renamed as Ministry of Education

The basis of National Education Policy 2020: Develop a) foundational capacities of literacy and numeracy and b) 'higher-order' cognitive capacities, such as critical thinking and problem solving with social, ethical, and emotional capacities and dispositions also. An ancient and eternal Indian knowledge and thought like the pursuit of knowledge (Jnan), wisdom (Pragyaa), and truth (Satya) considered as a guiding light for this Policy. The new education policy wants to re-establish teachers, at all levels, as the most respected and essential members of our society, because they truly shape our next generation of citizens. Also want to recruit the very best and brightest. **[3]**

Previous Policies: The implementation of previous policies on education has focused largely on issues of access and equity. The unfinished agenda of the National Policy on Education 1986, modified in 1992 (NPE 1986/92), is appropriately dealt with in this Policy. A major development since the last Policy of 1986/92 has been the Right of Children to Free and Compulsory Education Act 2009 which laid down legal underpinnings for achieving universal elementary education. **[2]**

Principles of NEP-2020: Education is to develop good human beings capable of rational thought and action, possessing compassion and empathy, courage and resilience, scientific temper and creative imagination, with sound ethical moorings and values. It aims at producing engaged, productive, and contributing citizens for building an equitable, inclusive, and plural society as envisaged by our Constitution. Learning depends on a good education institution where a safe and stimulating learning environment exists, where a wide range of learning experiences is offered, and where good physical infrastructure and appropriate resources conducive to learning are available to all students. Attaining these qualities must be the goal of every educational institution. However, at the same time, there must also be seamless integration and coordination across institutions and across all stages of education. The fundamental principles that will guide both the education system at large, as well as the Individual institutions within it are quoted widely.

The Vision of NEP-2020: An education system contributes directly to transforming India, that is Bharat, sustainably into an equitable and vibrant knowledge society, by providing high-quality education to all, and thereby making India a global knowledge superpower.

The vision of the Policy is to instill among the learners a deep-rooted pride in being Indian, not only in thought, but also in spirit, intellect, and deeds, as well as to develop knowledge, skills, values, and dispositions that support responsible commitment to human rights, sustainable development and living, and global well-being, thereby reflecting a truly global citizen.

School Education: The extant 10+2 structure in school education will be modified with a new pedagogical and curricular restructuring of 5+3+3+4 covering ages 3-18 as shown in the following simplified table.

Age in Years	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**
Old Str. 10+2				N	KG1	KG2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	XI	XII
New 5+3+3+4				N	KG1	KG2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	XI	XII
Group				Foundational (5)					Preparatory (3)			Middle (3)			Secondary (4)			

The major reforms in school education brought by NEP-2020 include universalization of Early Childhood Care Education (ECCE), national mission to focus on basic literacy and basic numeracy, no rigid separation between arts and sciences streams and removal of separation between vocational and academic and curricular and extra-curricular **[4, 5]**

The National Foundational Literacy and Numeracy Mission which is to be implemented by 2025 will be launched by the end of this year, said Mr. Khare. The National Council of Educational Research and Training (NCERT) will introduce the curricular framework for the new school structure, including early childhood care, by the next academic year. The proposal to make the mother tongue the medium of instruction till Class 5, which has stirred up the fiercest debates, is dependent on State governments, according to the education minister, who would not even confirm that the policy will be implemented by centrally-run schools. **[4, 5]**

Higher Education:

Quality Universities and Colleges: A New and Forward-looking Vision for India's Higher Education System. This policy envisions a complete overhaul and re-energizing of the higher education system to overcome challenges and thereby deliver high-quality higher education, with equity and inclusion. The policy's vision includes the following key changes to the current system: (a) moving towards a higher educational system consisting of large,

multidisciplinary universities and colleges, with at least one in or near every district, and with more HEIs across India that offer medium of instruction or programs in local/Indian languages; (b) moving towards a more multidisciplinary undergraduate education; (c) moving towards faculty and institutional autonomy; (d) revamping curriculum, pedagogy, assessment, and student support for enhanced student experiences; (e) reaffirming the integrity of faculty and institutional leadership positions through merit-appointments and career progression based on teaching, research, and service; (f) establishment of a National Research Foundation to fund outstanding peer-reviewed research and to actively seed research in universities and colleges; (g) governance of HEIs by high qualified independent boards having academic and administrative autonomy; (h) "light but tight" regulation by a single regulator for higher education; (i) increased access, equity, and inclusion through a range of measures, including greater opportunities for outstanding public education; scholarships by private/philanthropic universities for disadvantaged and underprivileged students; online education, and Open Distance Learning (ODL); and all infrastructure and learning materials accessible and available to learners with disabilities.

Institutional Restructuring and Consolidation: The main thrust of this policy regarding higher education is to end the fragmentation of higher education by transforming higher education institutions into large multidisciplinary universities, colleges, and HEI clusters/Knowledge Hubs, each of which will aim to have 3,000 or more students. Moving to large multidisciplinary universities and HEI clusters is thus the highest recommendation of this policy regarding the structure of higher education. A university will mean a multidisciplinary institution of higher learning that offers undergraduate and graduate programs, with high quality teaching, research, and community engagement. The definition of university will thus allow a spectrum of institutions that range from those that place equal emphasis on teaching and research i.e., Research-intensive Universities, those that place greater emphasis on teaching but still conduct significant research i.e. Teaching-intensive Universities.

A stage-wise mechanism for granting graded autonomy to colleges, through a transparent system of graded accreditation, will be established. With appropriate accreditations, Autonomous degree-granting Colleges could evolve into Research-intensive or Teaching-intensive Universities, if they so aspire. By 2040, all higher education institutions (HEIs) shall aim to become multidisciplinary institutions and shall aim to have larger student enrolments preferably in the thousands, for optimal use of infrastructure and resources, and for the creation of vibrant multidisciplinary communities. Since this process will take time, all HEIs will firstly plan to become multidisciplinary by 2030, and then gradually increase student strength to the desired levels. University, worldwide, means a multidisciplinary institution of higher learning that offers undergraduate, graduate, and Ph.D. programs, and engages in high-quality teaching and research. The present complex nomenclature of HEIs in the country such as 'deemed to be university', 'affiliating university', 'affiliating technical university, 'unitary university' shall be replaced simply by 'university' on fulfilling the criteria as per norms.**[3]**

It is estimated that the total spending on research in India is of the order of US $ 6 billion. The higher education institutions in India spend about 8% of overall research spending i.e. about US $ 500 million. Only a few universities conduct research of any significance – even these are concentrated in the IISCs and IITs; in short, very little is achieved by the country's higher education institutions in research and innovation. Most private universities pursue no research programs to speak of; while state universities are generally starved of funds. **[6]**

National Education Policy: Higher Education Increase GER to 50 % by 2035. NEP 2020 aims to increase the Gross Enrolment Ratio in higher education including vocational education from 26.3% (2018) to 50% by 2035. 3.5 Crore new seats will be added to Higher education institutions.

Holistic Multidisciplinary Education: The policy envisages broad-based, multi-disciplinary, holistic Under Graduate education with flexible curricula, creative combinations of subjects, integration of vocational education and multiple entries and exit points with appropriate certification. UG education can be of 3 or 4 years with multiple exit options and appropriate certification within this period. For example, Certificate after 1-year, Advanced Diploma after 2 years, Bachelor's Degree after 3 years and Bachelor's with Research after 4 years. An Academic Bank of Credit is to be established for digitally storing academic credits earned from different HEIs so that these can be transferred and counted towards final degree earned.

Multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs), at par with IITs, IIMs, to be set up as models of best multidisciplinary education of global standards in the country. The National Research Foundation will be created as an apex body for fostering a strong research culture and building research capacity across higher education.

Regulation: Higher Education Commission of India (HECI) will be set up as a single overarching umbrella body for entire higher education, excluding medical and legal education. HECI to have four independent verticals – National Higher Education Regulatory Council (NHERC) for regulation, General Education Council (GEC) for standard-setting, Higher

Education Grants Council (HEGC) for funding, and National Accreditation Council (NAC) for accreditation.

HECI will function through faceless intervention through technology, & will have powers to penalize HEIs not conforming to norms and standards. Public and private higher education institutions will be governed by the same set of norms for regulation, accreditation and academic standards.

Rationalized Institutional Architecture: Higher education institutions will be transformed into large, well resourced, vibrant multidisciplinary institutions providing high-quality teaching, research, and community engagement. The definition of the university will allow a spectrum of institutions that range from research-intensive Universities to Teaching-intensive Universities and Autonomous degree-granting Colleges. Affiliation of colleges is to be phased out in 15 years and a stage-wise mechanism is to be established for granting graded autonomy to colleges.

Motivated, Energized, and Capable Faculty: NEP makes recommendations for motivating, energizing, and building capacity of faculty through clearly defined, independent, transparent recruitment, freedom to design curricula/pedagogy, incentivizing excellence, movement into institutional leadership. Faculty not delivering on basic norms will be held accountable

Teacher Education:A new and comprehensive National Curriculum Framework for Teacher Education, NCFTE 2021, will be formulated by the NCTE in consultation with NCERT. By 2030, the minimum degree qualification for teaching will be a 4-year integrated B.Ed. degree. Stringent action will be taken against substandard stand-alone Teacher Education Institutions (TEIs).

Financial support for students: Efforts will be made to incentivize the merit of students belonging to SC, ST, OBC, and other SEDGs. The National Scholarship Portal will be expanded to support, foster, and track the progress of students receiving scholarships. Private HEIs will be encouraged to offer larger numbers of free ships and scholarships to their students. **[5]**

The Draft National Education Policy, 2019 lacks commitment to the idea of common school and encourages segregation and differentiation of schooling experiences for different socio-economic groups. **[7]**

Suggestions: i) To integrate the Indian education system with global patterns, do enrich the "teaching-learning" and instill root-think-to-act at international level. Provide one year opportunity for minimum 5000 nationwide students to study at foreign educational institutes. ii) Suggest, thrust on vocational education and experiential learning will be adopted as in NEP-2020. At the last two years of high school, provide opportunity for the best students to take some college level classes available. iii) NEP-2020 suggests, "a Higher Education Council of India (HECI) will be set up to regulate higher education and the council's goal will be to increase gross enrollment ratio." In Higher education, focus to impart standard quality education and its respective high-end utilization not mere the numbers, here suggests. iv) Notably, we had the quality standard education like CSIR-NET in Physics. Now these days, its quality, standard and utilization going in waste due to leading educationists. v) California Institute of Technology, the university was ranked the 2nd in engineering and technology, the 1st in physical sciences, and the 5th in life sciences **[8]**. Like this the ranking of HEIs should be with respect to abstract not crowd based. vi) Increase the proportion of students who continue their study to get a Ph.D. to Nobel Research to aim to be Notable students of the university in such world-famous companies as Blackbaud, Alphabet, AT&T, Intel and Dropbox.

References: -

1. *Aithal, P. S.; Aithal, Shubhrajyotsna (2019). "Analysis of Higher Education in Indian National Education Policy Proposal 2019 and Its Implementation Challenges". International Journal of Applied Engineering and Management Letters. 3 (2): 1–35. SSRN 3417517*
2. *Here's Why You Can Rejoice Over the New NEP. And Why You Cannot (thewire.in)*
3. *Government of India (2019). Draft national education policy 2019. (Dr Kasturirangan Committee Report). New Delhi: Ministry of Human Resource Development, Government of India. Retrieved from https://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/Draft_NEP_2019_EN_Revised.pdf*
4. *Final National Education Policy 2020 (PDF) (Report). Ministry of Human Resource Development, Govt. of India.*
5. *"NEP 2020: Maharashtra CM directs to appoint experts' committee for implementation of new education policy". Hindustan Times. 21 August 2020. Retrieved 15 September 2021.*
6. *Government of India (2015b). Report of the committee for evolution of the new education policy (R. T. S. Subramanian Committee). New Delhi: Ministry of Human Resource Development. Retrieved from http://niepa.ac.in/New/download/NEP2016/ReportNEP.pdf*
7. *Maniar, Vikas (14 September 2019), "Overlooking the Idea of Common School in the Education Policy" (PDF), Economic and Political Weekly, 54 (37): 18–19*
8. *Best Universities in the US | Education in the United States (united-states. Education)*

Impact of Covid-19 Pandemic on Physical and Mental Health

Dr. Mohammed Ajaz Sheikh*, DPES, D. B. Science College, Gondia*

Abstract*: The Covid infection 2019 (COVID-19) is significantly influencing life all throughout the planet. Confinement, contact limitations and monetary closure force a total change to the psychosocial climate in influenced nations. These actions can possibly compromise the emotional well-being of youngsters and youths altogether. Despite the fact that the current emergency can carry with it openings for self-improvement and family union, weaknesses might offset these advantages. Nervousness, absence of friend contact and diminished freedoms for stress guideline are primary concerns. Another fundamental danger is an expanded danger for parental psychological instability, abusive behavior at home and kid abuse. Particularly for youngsters and youths with exceptional necessities or hindrances, like incapacities, injury encounters, previously existing emotional wellness issues, transient foundation and low financial status, this might be an especially difficult time. To keep up with normal and crisis kid and young adult mental treatment during the pandemic is a significant test however is vital for restricting long haul ramifications for the psychological wellness of youngsters and teenagers. Dire examination questions contain understanding the emotional wellness impacts of social separating and monetary strain, distinguishing hazard and flexibility factors, and forestalling long haul outcomes, including—yet not limited to—kid abuse. The adequacy of psychiatry is another profoundly significant issue is to assess the viability of health and ideal its applications to kid and juvenile psychiatry.*

Introduction: Covid sickness 2019 (COVID-19) is significantly influencing lives all throughout the planet. Separation, contact limitations and monetary closure force a total change to the psychosocial climate of influenced nations. The current circumstance influences kids, teenagers and their families extraordinarily. Kindergartens and schools have been shut, social contacts firmly restricted and out-of-home recreation time exercises dropped. Guardians are approached to help their kids with self-teaching, while simultaneously telecommuting. Outside help by other relatives and social emotionally supportive networks have fallen away. Adjacent to stresses and nerves identified with COVID-19, the monetary circumstance has deteriorated with high and rising degrees of joblessness in totally influenced nations. This has come down on youngsters, teenagers and their families which could bring about trouble, emotional wellness issues and savagery.

As the pandemic is advancing through stages, this paper assesses the effect these stages may have on psychological wellness of youngsters and youths and the arrangement of mental administrations. This paper features some vital difficulties and worries for treatment and exploration on youngster and juvenile psychiatry (CAP) across Europe during the distinctive pandemic stages and proposes a few suggestions that can be taken on right away.

Three periods of the pandemic. Pandemic contaminations can be separated into three stages: readiness stage, punctum most extreme stage and return to ordinariness stage. Inside each stage, diverse mental responses exist: Epidemiological estimates lead to a leveling and prolongation of the bend.

During the pandemic (stage one and two) : During the new Coronavirus infection 2019 (COVID-19) episode in China, 54% of the members of an enormous web-based review appraised the effect of the flare-up on their emotional wellness as moderate to extreme, with burdensome manifestations and uneasiness being the conditions regularly expressed. The current emergencies forces diverse weights on kids. They incorporate the socio-environmental effect of the pandemic, which is perceived to be huge. The climate of youngsters is influenced at various levels– including local area and family - just as the singular kid itself.

Local area related dangers for psychological well-being: Since the pandemic was declared, at the local area level, there has been interruption of, or more restricted admittance to fundamental administrations, like kindergarten, schools, and routine clinical consideration. A few nations have seen a re-association of clinic administrations, with temporary consideration (counting re-doling out specialists and medical attendants not normally engaged with basic consideration). There have been terminations, halfway terminations or decreased administrations of inpatient and day-care offices, with outpatient contacts diminished in certain spots to crisis cases as it were. A few clinics have been not able to acknowledge new inpatients because of the danger of disease. Questions have emerged on the most proficient method to manage the danger of tainted patients in shut units contaminating staff and different patients. There have been worries for the conceivable future absence of satisfactory assets for psychological well-being administrations as most assets are coordinated towards ICU and physical consideration. Significantly, even the movement of youngster insurance administrations and at present existing projects of help or management by youth government assistance offices have been disturbed or interfered. The absence of admittance to these fundamental administrations can be especially destructive for weak youngsters and additionally

families. In addition, relaxation time exercises have been restricted. In many nations, kids have not been permitted to utilize normal jungle gyms, gathering of people exercises are precluded and sports clubs are shut. Social relations have been emphatically restricted to nearest relatives. In a few nations, contact to peers has been denied or seriously restricted. This can contrarily affect youngsters and teenagers given the significance of friend contact for prosperity. As called attention to by a new audit, school terminations might not significantly affect lessening diseases and forestalling passings. Consequently, conceivable unfortunate results, for example, loss of schooling time, limited admittance to friends and loss of every day structure should be considered while assessing the benefits and weaknesses of this specific measure. Additionally, in certain networks, slander of contaminated kids and families might happen.

Difficulties inside the families: At the family level, the pandemic has prompted a re-association of regular daily existence. All relatives need to adapt to the pressure of isolation and social removing. School closures have prompted self-teaching and expected delay of tests. Guardians have encountered expanded strain to telecommute, to keep occupations and organizations running just as to deal with tutoring kids at home simultaneously, while parental figure assets including grandparents and the more extensive family have been limited. Family associations and backing might be upset. Dread of losing relatives who have a place with a danger gathering can increment. If there should arise an occurrence of death, the pandemic upsets the typical loss cycles of families. Despondency and grieving of lost relatives, particularly in situations where contact with the contaminated part is limited or rejected, could prompt change issues, post-horrible pressure problem, sorrow and even self-destruction of both, grown-ups and youngsters. It likewise has fallen on the guardians' shoulders to educate and disclose to youngsters about the COVID-19 pandemic, and to deal with dread and tension going with these unsure occasions. All relatives might have own feelings of trepidation identified with COVID-19. Taken together, this can bring about gigantic pressure and mental trouble for all relatives.

The long way back to ordinariness after the pandemic (stage three)

One significant test after the pandemic will be to manage its squeal. One principle result will be the monetary downturn and its suggestions for emotional well-being of kids and their families, as examined previously. During the intense period of the pandemic, stressors, for example, social separating, re-association of day to day life, school and organizations, dread of Covid-19 diseases, and perhaps loss of relatives/companions are at first in the front line. Monetary issues might be perceived chiefly after the intense period of the pandemic, in spite of the fact that their beginning stage was in a previous stage. A few guardians may have lost their positions or organizations, while others may need to manage an aggregated responsibility or face significant re-association at work. For youngsters and teenagers, the strain from school to get up to speed for time lost during the intense period of the pandemic might increment. Notwithstanding, there is proof that rate and heading of progress in macroeconomic conditions instead of real conditions influence cruel nurturing. This proposes that the assumption for a negative monetary improvement is a more grounded determinant of negative parental conduct than genuine downturn, which could point towards the end that brutal nurturing and viciousness will have its peak during the intense period of the pandemic

Conclusion: There are various pandemic-related emotional well-being chances for youngsters and youths. During the intense stage, the primary weight has been related with social removing, expanded strain on families and decreased admittance to help administrations. After the pandemic, financial downturn and outcomes of tension, stress and savagery openness might be dominating issues to meet in CAP care. Notwithstanding the troublesome conditions, CAP experts will keep up with ordinary and crisis treatment quite far to lessen unfortunate results for kids and youths. Adaptability and imagination have been expected to guarantee treatment during the various periods of the pandemic. All CAP experts ought to know about the various emotional wellness dangers related with the pandemic. Coronavirus related psychological well-being hazard has lopsidedly hit distraught and underestimated kids and teenagers. An exceptional spotlight ought to be set on these youngsters to forestall irritating previous detriments.

References

1. *"Coronavirus". Oxford English Dictionary (Online ed.). Oxford University Press. April 2020. Recovered 15 April 2020. (Membership or taking an interest organization participation required.)*
2. *"Indications of Coronavirus". U.S. Places for Disease Control and Prevention (CDC). 13 May 2020. Documented from the first on 17 June 2020. Recovered 18 June 2020.*
3. *"Questions and answers on Covids (COVID-19)". World Health Organization (WHO). 17 April 2020. Documented from the first on 14 May 2020. Recovered 14 May 2020.*
4. *"Coronavirus antibodies". World Health Organization (WHO). Recovered 3 March 2021.*
5. *"Coronavirus Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU)". ArcGIS. Johns Hopkins University. Recovered 20 September 2021.*

Role of Social Media in Combating Coronavirus

***Munia Nimishaben Harsingh**, PhD Scholar, Department of Sociology, Shree Govin Guru University, Godhra, Gujrat. Email: nimisha29munia@gmail.com Mobile: 9824760330, 9824751425*

Abstract: *The present research study focuses on the role of mass media in playing an informative role as an effective means of tacking serious social challenges such as corona virus. Mass media can be considered an effective means of communicating information to the public during lockdown. This survey seeks to know the contribution of mass media such as television, radio, news paper, mobile phones etc. in the situation of a lockdown. The present study was taken during lockdown in situation of covid-19 in which information was obtained by Google form due to keep social distance. Data figures show that a maximum of 97.1% respondents had knowledge of corona virus. Finding out about the media devices in their possession, it was found that 54.9% has mobile phones, 39.2% had television, 1%had computers and news paper were available to 4.9% respondents. Among these media, the number of respondents using mobile phones was the highest. 46.1% respondents believed that basic information about corona had reached to them through mobile phone and 43.1% respondents believed that it had reached to them through television. The role of mass media in providing information during lockdown was significant and the number of followers was even higher. 87.3% of respondents believed that misconceptions and fears about corona virus were dispelled by mass media. 84.3% respondents downloaded the AROGYA SETU application.*

Key words: *corona virus, social media, an informative role of social media*

Introduction: What human beings have researched has made their lives better than ever before. There are many means of conveying messages to the masses or society. These can range from traditional media to electronic media of the current technology age. There has been a gradual progress in these mediums with the passage of time. These medium works not as adversaries but as collaborators so these mediums have become more powerful. Mass media can be divided in to three main types. One is traditional mass media, the other is print media and the third is electronic media, in which modern media is gift of technology. Traditional mass media was considered effective in ancient times, but nowadays people living millions of kilometres away can be reached through modern media. Due to newspaper, radio, movies, internet, mobile phones etc., now the message, knowledge, understanding can be conveyed to the wider society at once. These mediums have played a very important and informative role in day in tackling a serious situation that could be considered a challenge to the human society today, such as the corona virus. Through these, mediums have become very useful for spreading awareness among the people of the whole society and taking effective measures.

Emergence and general introduction of corona virus: Covid-19 is a new virus that was first seen in Wuhan, Hubei province, China. The connection to the infected was found there from the city's largest sea food and animal market. This indicated that the virus may have been detected in animal and that it is now spreading from human to human. If a person has fever, cough, cold, or difficulty breathing, they may be infected with corona which can be diagnosed by contacting the nearest health centre and seeking appropriate treatment. The outbreak of the novel corona virus in the world began rapidly in December 2019 due to which the world Health organization declared March 11, 2020 as a global pandemic. The government of India had started preparation to face covid-19 to prevent the spread of corona virus and form a coordinated point of view.

The first case of covid-19 infection reported in Kerala, India. On January 27, 2020 at 20 years old female presented to the Emergency Department in General hospital, Thrissur, Kerala.

Mass media as a means of communication: 'A mass medium is essentially a working group organised round some device for circulating the same massage, at about the same time, to large numbers of people.' - Wilbur Schramm.

Today's era is known by various names. Given the prevalence and influence of mass media everywhere, it is more appropriate to call today's age the age of mass communication. It can also be called the age of Mass communication. The mass media is at the forefront as a very important factor in creating a revolution. Its influence is more visible on human thoughts, attitude, beliefs and values as well as vision and philosophy of life and this effect is increasing day by day. This effect has been felt not only in one or two countries but in the whole world. Fast moving vehicles have made today's world geographically smaller. So, through mass communication, human exchanges have become global by transcending the boundaries of nations and frame works of political system and economic frameworks. As a result, the world has become mentally one. Global society and culture are being created. The great thinkers of transmigration have identified this newly created global situation as Global village years ago. And that's fair. If the whole world is coloured by its influence, then India cannot be left.

Communication media includes folk media, print media, as well as electronic media. From folk diaries

and folk songs to electronic media Such as Television, Internet, mobile phones, computers today has become the age of communication technology. We can see that today the world has become a world village due to the development of communication tools as a means of conveying information to the general public in the present times. The development of social media has expanded from such a simple platform to face book, Instagram, Snap Chat. Geo cities was launched on November 1994, one of the first social networking services. Classmates.com was launched on december17 and Six degrees.com is an online business created by people registering with their own name. A news report said it was widely regarded as the first social networking site because it included a list of profiles friends and school organization that could by registered users. A 2015 study found that the world spent 22%of their online time on the social networking site. From which it can be said that social media is a popular platform that is attracting people. It is believed that the rise in popularity of social media is due to the widespread and daily use of smart phones. Here are the social platforms and their launch dates.

No.	Social media platform	Launch Date
1	Open Dairy	20,October,1998
2	Live Journal	15,April,1999
3	Friendster	22,March,2003
4	LinkedIn	5,May,2003
5	hi5	27,June,2003
6	MySpace	1,August,2003
7	Orkut	22,January,2004
8	Facebook	4,February,2004
9	Flickr	10,February,2004
10	Bebo	July,2005
11	Yahoo!360	16,March,2005
12	Twitter	15,July,2006
13	Tumblr	12,February,2007
14	Kakao Talk	18,March,2010
15	Instagram	5,July,2010
16	Snapchat	September,2011
17	TickTok	November,2016

The mass media has played an effective role in delivering information to the people during the period of the epidemic at the time of the corona virus epidemic, the whole world, including India, was facing socio-economic and psychological problems. Police, doctors, nurse, etc were respected for their effective roles as corona warriors. But even social media has not backed down from playing an informative role.

Objectives: a) The purpose is to obtain information about respondent's general knowledge of corona virus. b) Obtaining information about the media devices of the respondents. c) Obtaining information about the most commonly used devise in the media. d) Obtaining information on the contribution of mass media in providing information about corona virus during lockdown. e) To get information about the respondent's health awareness through mass media.

Data collection: The present study examines the informative role of mass media in combating corona virus. The questionnaire method had been used to gather information in this research. Face to face information could not be obtained due to the need to maintain social distance in the severe case of corona virus and the situation of lockdown. So that the Google form questionnaire was delivered to the respondents. Questionnaire was prepared in Guajarati language. The Study obtained information from social media users. Because the questionnaire was sent to the respondents through social media. The Information of 102 respondents was obtained. This information was taken for period of May 2020 to the month of July 2020.Out of which about one hundred respondents gave complete information .The two respondents gave incomplete information.

Data analysis: Analyzing the data, it was found that the number of respondent was 38 women and 62 men. about marital status in 102 respondents it was found that 29 were unmarried and 73 were married. here is the information of the respondents belonging to different age groups. According to the information received, we can see that the number of persons in the age group of 18 to 30 and 31 to 40 is the highest. And the part of survey may have been done through a medium of communication so we can say that the youth class uses more media.

Respondents are from different district of Gujarat state like Ahmadabad, Bhavnagar, Dahod , Amreli, Jamnagar, Kutch, Panchmahal, Rajkot, surendra nagar, Districts. From the study of the above respondents, the number of respondents studying Std10 passed, 12 passed respondents were total 5, graduation degrees passed respondents were total 30, the number of respondents studying Master Degree or more was 64.

First of all ,the general information regarding the corona virus of the respondents regarding the contact and information about the pre cautionary measures were obtained in which it was found that : 98% of respondents knew what a corona virus is. 96.1%of respondents were fully aware of what Precautions should be taken to prevent the spread of corona virus. Most of the respondents had knowledge of corona virus and its precautionary measures. 99%of the respondents had information about the 'AROGY SETU' application announced by the Government. Since 99% of the people know the application, the awareness of the people towards the steps taken by the Government can be seen.

Knowledge of common symptoms of corona virus infection from 102 respondents, 99 respondents had

given accurate and complete information while 3 respondents had given incomplete information.

Information on what media devices the respondents had, is provided here. 54.9% had mobile phones, 39.2% had a television .4.9% of people had a news paper. 1% had a computer. Radio was not available to anyone. Out of these the number of respondents with mobile phone device was the highest. more and more people were spending time using the media. Respondents spent a minimum of two hours and a maximum of 6 to 8 hours behind the media. Basic information on the means by which basic information about corona has reached the respondents. 46.1% of respondents received basic information about corona through mobile phone. 43.1% of the respondents had access to information about this through the medium of television. While 9.8% respondents received information through news paper .respondents rarely used radio. The contribution of computer was 1%.

There were 87.3% respondents who believed that accurate information obtained through such media dispels misconceptions and fears about corona virus. While 12.5%respondents said 'NO'. 84.3% respondents downloaded the 'Arogyasetu' application. While 15.7% had not yet downloaded the 'Arogya Setu' application.Earlier we saw that even through 99% of the respondents knew the 'Arogya Setu' application. Only 3% of the respondents downloaded it from there.

Conclusion: The mass media developed by human society has played an important role in providing information, in the current serious situation like corona virus. Mass media especially television, news paper, radio, computer, as well as mobile phones have played a special role. Finding about corona virus Form respondents suggest that almost all respondents knew about corona virus. People also knew what basic steps first needed to take to combat corona virus. They also knew about health-related application. During the day, they spent six to eight hours in the mass media, especially behind the mobile phone. The information it is known that the mobile phone is at the forefront as the information will be provided. The mobile phone is more welcome in today's youth as it is a handy and easy to carry electronic device and lockdown situation this device is very useful.

This research paper presented based on the research done during the time when corona virus was introduced in India and considering the situation and the information obtained. It is important to note here that according to a report in the news paper 84.94% of the information on social media has been proven wrong. As Indians are number one in spreading misinformation about corona, Indians are also number one in the world in being misinformed. Given the current situation, the "Stop the Spread" campaign is being carried out by who concerned about the misinformation being spread on social media by the world health organization. It has been started that any information should be trusted only after proper verification and the dissemination of misinformation should be stopped. The report was presented with the topic named 'prevalence source analysis of covid-19 misinformation 138 countries in the journal named sage journal of Library association and institutions. In particular, it was noted that India has proved to be number one in the world with 18.7% misinformation. This is due to the fact that people of India are the most active and dependent on social media and do not know much about the internet.

References:

1. *https://www.wbhealth.gov.in/uploaded_files/corona_virus.pdf*
2. *https://www.health.gov.au/news/health-alerts/*
3. *Wilbur Schramm: Mass communication, Illinois: University of Illinois press, 1960.*
4. *Dr.Ramnik Bhatti, sociology of mass communication, university granth nirman board, 2004.*
5. *Dr.Anil vaghela, sociology of mass communication, anada prakashan*
6. *J. K. Dave, social change,Anada prakashan*
7. *https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7530459/*
8. *https://dhr.gov.in/sites/default/files/Hindi.pdf*
9. *https://en.wikipedia.org/wiki/Social_media*

Major Issues In-front of India

***Dr. Radheshyam Dipte**, Head, Department of English, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara. 9657850031*

Abstract: *India is the largest democracy and the second largest populated country. We are proud of our great heritage. We have great sages like Lord Buddha and have produced great leaders like Mahatma Gandhi, to name a few. The world reveres them for their, wisdom, scholarship and great vision. We boast of our position as the 'World Guru', thanks to our philosophical attitude and wisdom. We believe in tenets of non-violence and vasudhev kutumbam. India has taken giant leaps in the last few decades. We are now the world's third-largest economy. However, we suffer from 'Let it be' attitude. This 'take it easy' attitude retards our growth and hampers our progress. We do not persevere for the final solution. We lack the characteristic of tenacity. This has imperilled our development. This is what has held our country back from achieving true greatness. We can't resist 'chalta hai' (let it be) attitude. We manage everything and call it patting ourselves 'Managed everything with jugaad'.*

We have many issues before us, which continue to pose hurdles in the progress of the nation. If we wish to improve the prevailing condition of our society, the social, political and economic issues should be taken into consideration. Corruption, crime, condition of the road network and so many others are staring at us and needed to be looked into immediately. With the proliferation of information and technology, more awareness and awakening is found among the masses. Many organisations are sprouting to find a fruitful solution to these problems, but with a little success. The endeavour ought to be made from the both sides - from public as well as from the government. Hon'ble Prime Minister Shri Narendra, in a speech, says," "Chalta hai ka zamana chala gaya hai… Change can happen. Badla hai, badal raha hai, badal sakta hai… this should be our attitude.... "

***Key words**: Corruption, Literacy, Sanitation, Frankeistein, Phoenix*

India has many challenges before her. India must address these issues immediately, if she wants to keep her head up in the world. Some issues are discussed below:

Corruption: Corruption, as it is defined by the World Bank, is a form of dishonesty or a criminal offense which is undertaken by a person or an organization which is entrusted with a position of authority, in order to acquire illicit benefits or abuse power for one's private gain ...... Corruption and crime are endemic sociological occurrences which appear with regular frequency in virtually all countries on a global scale in varying degrees and proportions. ("Corruption").

The most widely spread endemic in India is corruption. Hardly any office or institution is untouched by this disease - be it a private and public sector. Because of Bofors scam the government under the leadership of Late Prime Minister Shri. Rajiv Gandhi had to step down. It is an open secret that many influential politicians and affluent honchos have deposited their wealth earned through wrong means in Swiss Bank. The government has been trying to bring it back to the country, but has not succeeded so far.

The country has suffered much loss to the economy because of corruption. Though most of us are concerned, when the time comes to act, we, the people of India, remain mute spectators.

Illiteracy: Literacy is popularly understood as an ability to read and write in at least one method of writing, an understanding reflected by mainstream dictionaries. In this view, illiteracy would be considered to be the inability to read and write. The percentage of illiteracy in India is alarming. .... The condition in villages is worse than in cities. ("Literacy")

Illiterate adults are generally found to be financially poor. Illiterates cannot be employed in the sophisticated fields that the modern society demands. Widespread menaces like superstition, blind faith, quacks, observance in gender disparity and other social ills have roots in illiteracy. Literacy enhances social understanding, human to human relationship and helps attain social maturity. Nearly, 100% literacy rate is found in the developed countries. Maximum literacy rate has certainly contributed to the development of these developed countries.

Many people who are counted as literate can barely read or write. NEP 2020 has declared flexibility among educational streams, which may enhance literacy and true education as per the needs of the hour and one's inclination. If we have to come at par with other countries, much need to be done in this area.

Education System: 'India produces many degree holders but a few educated people', it is said. The education system of India is blamed every now and then for being too theoretical, but not practical and skill-based. Students have eyes on scoring marks, not on gaining knowledge.

Macaulay propagated the extant education system. He succinctly put forth his views and motives: "Macaulay held western culture in high esteem, and was dismissive of the existent Indian culture, which he perceived as stagnant and something which had fallen well behind mainstream European scientific and philosophical thought. He saw his undertaking as a "civilising mission":

"We must at present do our best to form a class who may be interpreters between us and the millions

whom we govern; a class of persons, Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, in morals, and in intellect. To that class we may leave it to refine the vernacular dialects of the country, to enrich those dialects with terms of science borrowed from the Western nomenclature, and to render them by degrees fit vehicles for conveying knowledge to the great mass of the population." ("Macaulayism")

The 42nd amendment to the constitution in 1976 made education a 'concurrent subject'. Many experiments are done in the field of education and new education policies are suggested. Rabindranath Tagore had written many articles offering suggestions to change the education system of India, and established 'Shantiniketan' (Viswa-Bharati). But still, success is as elusive as ever.

Basic Sanitation: A new entrant in a village knows that he has come near the village by stinking smell. Sanitation is an awesome problem in India. Slum areas do not have toilets. People are thus forced to defecate in the open, which causes numerous diseases like diarrhoea, cholera, dehydration, etc. Many rural schools also have no toilets, because of which parents hesitate to send their kids, especially girls, to school. A growing population is aggravating the problems. For example, the sewage system in Delhi was designed for three million people. But Delhi now has more than 14 million of population; as a result the present sanitation system proves inadequate. This is not just the case of Delhi; every state and region in India is the same.

Though 12 million toilets claim to have been built under Swachh Bharat Abhiyan in the last five years, as per a UN report, 44% of the population continues to defecate in the open. Sanitation, solid waste management, and drainage continue to pose challenges in India.

Under the Swachh Bharat (Clean India Mission), India built about 1.5 million toilets in 2019 and over 100 million toilets during the past 5 years. In total, when the mission completed in October 2019, 60,000 villages were open-defecation free. But much needs to be done.

Many women (300 million) have no or limited access to safe bathrooms. In some extreme cases, the problem puts females' life at stake because of the unfamiliarity of toilet facilities. Rainy season with too much water and Hot summer with draught situation disrupt the water supply system.

Healthcare System: (Danigond, Ashvini) Healthcare is a neglected issue in India, as major attention drawers are agriculture, infrastructure and IT. 50% of all villagers have no access to healthcare providers; Infant Mortality Rate (IMR) is 34 per 1000 live births; mal-nutrition adds to the woe.

It is imperative that the government look towards improving primary healthcare as a public good. It is necessary to create medical facilities in the form of infrastructure. There is a severe shortage of trained manpower in the medical stream; this includes doctors, nurses, paramedics and primary healthcare workers. The situation remains worrisome in rural areas, where almost 66 per cent of India's population resides.

Shortage of efficient and trained manpower, unmanageable patient-load, public health policy and proactive healthcare are some of the problem surfaced during current Covid 19 pandemic, and need to be addressed immediately.

There is a need to adopt technology, wherever possible, to streamline the operational and clinical processes for healthcare facilities in order to manage efficient patient flow. In addition, there is the challenge to think beyond the obvious and promote virtual care protocols, and telehealth services, can reduce the patient-load burden to a large extent.

Poverty: Poverty is the state of not having enough material possessions or income for a person's basic needs. Absolute poverty is the complete lack of the means necessary to meet basic personal needs, such as food, clothing, and shelter.

"People in India don't have even an address since they don't have even land or house of their own, and hence here is no question of their access to social security programmes. At best, they receive a little charity from the charitable. Urban areas are worse with about 2 per households in this category while in rural areas, the percentage is about 0.6," Gyan Pathak portrays pathetic picture.

Poverty is a curse that Indian society faces. Poverty is such an issue that leaves a man no-man. 80% of the poor in India live in villages. Rajasthan, Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Bihar, Jharkhand, Orissa, and Chhattisgarh have the poorest areas. 43% of the poor belong to Scheduled Caste or Scheduled Tribe categories, as per World Bank statistics (2016). This disparity needs immediate attention of the government.

Governments contest general election in the name of 'Promises to Eradicate Poverty'. Popular slogans like 'Garibi Hatao' are proclaimed. Nevertheless, it is seen that the poor are becoming poorer and rich are becoming richer. Planning commissions bring new policies. Much is being done to raise overall financial status of the people, but still more needs to be done.

Pollution: Pollution is an offshoot of the development of the world. We mismanaged the pristine earth so much that this monster stands before us with open mouth ready to devour the entire flora and fauna. Mankind can scarcely escape the disastrous faith.

Degradation of land, depleting natural resources, and loss of biodiversity are the main issues of concern due to pollution. Untreated sewerage is the major cause of water pollution. The Ganga and Yamuna rivers are today two of the most polluted rivers in India. Same is the condition of other rivers that pass through populated cities. Additionally, increasing construction and vehicular traffic also contribute to pollution in the cities. India must embark on a model of sustainable

development. Greenhouse gas emissions must be controlled. Non-polluting fuels like solar energy and wind energy should replace fossil fuels. We should keep aside petty benefits and look for sustainable development through non conventional energy sources. If immediate action is not taken, this Frankenstein's monster will gobble up the earth.

Women's Safety: India is a country with a lot of paradoxes. We have goddesses whom we worship, but kill women for dowry. Interestingly, the Europeans designate their country as Fatherland. We venerate our country as the Motherland. We practise pantheism, which respect all beings. Our sages considered, 'trees our relatives'. Sant Tukaram said - वृक्ष वल्ली आम्हां सोयरीं वनचरे। पक्षी ही सुस्वरें आळविती।। (=The Birds, Trees, Animals are the forms of god and presence of its creatures. The birds give its melodious rhythmic love to the entire world. For all of us, they are our blood and flesh.).

Both men and women enjoy equal opportunities, but as far as freedom and safety of women are concerned, India lags behind. Issues like domestic violence, rape, the portrayal of women in media, etc., must be tackled immediately.

A woman does not feel safe inside or outside the house. Every day there are cases of gang rape, brutal murder, protest, demonstrations and petitions. We all blame her for being out late hours, for wearing revealing, western dresses, for being in male company and the list is endless. We suffer from evil tendencies like Patriarchal mind-set, Objectification of women, Delayed punishment, and such others. Lack of awareness, lack of Infrastructure (like toilet facilities), etc are the causes for women's demeaning status. We need to implement many reforms like - A complete women safety mechanism, police reform/ smart policing, Night drop vans, cabs, Auto rickshaws, National level Network of volunteers, Psycho-Social counselling, et al. However, most importantly, measures like societal change, sex education, self-defence training, sensitizing people by both print and electronic media, Amendment of acts, etc. are necessary. Swift, harsh and stringent punishment may reduce the number of rape cases in our country.

Infrastructure: India needs to work swiftly on its infrastructure development, towards better roads, affordable housing and services like water, sanitation, primary healthcare, etc. The Urban infrastructure problems in India are: Urban residence, Business premises, Power, Urban transport, Water, Sewerage, Airports, Railways, Seaports, Roads, Bridges, Tourism infrastructure, Solid waste management, Projects in SEZ, Health care, Entertainment, Communications, and many more. It is imperative to address these issues. Rural infrastructure problems in India have gone from bad to worse in recent years. However, the government of India has taken some important steps to arrest the age old problems of rural India through various schemes. In rural region, the immediate focus area to be covered is: Power, Irrigation, Drinking Water, Rural housing, Roads, Health care, Education, Telecommunication, etc.

India has two India's within – Urban and Rural. We must minimize distinction between both. Rural India should not feel that they are being given a step-motherly treatment. The disparity must be minimized.

Unemployment: Unemployment, nowadays, is very common among the youth. The government of India must take the necessary steps to eradicate it by creating more government and public sector job opportunities. As per the 2018 data, the rate of unemployment has increased to 3.53% from 3.52% in 2017; If not tackled immediately, will imbalance harmony and coherence in society.

Many young people are coming out of universities. But, we have a few jobs to offer to them. A major chunk of the population is without jobs. This leads to frustration among youth. The youth may take to wrong means for earning livelihood. Many pass marriageable age without getting married. Unemployment unsettles social structure and leads to corruption. Government's policies like Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act 2005, National Career Service Scheme, National Rural Employment Programme and Deen Dayal Antyodaya Yojana proved inadequate to provide work to the jobless. It is generating vicious circle: it adversely affects Supply – demand ratio. Production in the form of commodity is there but, no consumer (money at hands) to buy it. The whole impact is on economy.

Agricultural Distress: India is widely famous for its agriculture throughout the world. But the sad plight of our country lies in the fact that, here, farmers face too many problems like - lack of basic amenities of irrigation systems, agricultural implements and short or long-term loans. The exploitation of farmers at the hands of moneylenders is a very prominent and common issue that immediately needs to be looked into. Farmers' suicides appear in the media almost every day. Agriculture needs to be revived at the earliest.

India's most of the farming is done in rural parts of the country. While India has witnessed an improvement in rural fortunes, it has not been enough to bridge India's rural-urban gap.

There has been a paucity of fresh investments in agriculture sectors. Despite several efforts made by the governments in order to solve the problems related to agriculture in India, India has no coherent agriculture policy in place. A coherent farm policy addressing issues of sustainability and productivity growth in Indian agriculture is the need of the hour.

India has not preserved and developed its natural resources when it comes to farming. Little was done in order to preserve resources mainly related to irrigation.

This is the reason for migration and severe water crisis in Maharashtra and elsewhere.

In India there are several restraints on price control. Those restraints are to be freed from Indian agriculture. Apart from it, commercial risks due to volatile prices, restrictions on movement of farm produce, and the lack of access to global markets exasperate the situation.

Government statistics have rarely shown any increase in the total net irrigated area in India. Minor irrigation projects should receive more attention from policy makers. Minor irrigation structures are very important for recharging of wells, flood control and drought mitigation.

The fertilizer sector has not witnessed any major fresh investment in the last 15 years. It needs to be boosted up. Most of the agricultural areas are un-irrigated. That is why monsoon remains crucial for the overall growth in the agricultural sector. The construction of minor dams, *Bandhare* may alleviate the problem. Agriculture sector which is the backbone of Indian economy should be given due attention.

The rise in Global Protectionism: India is still in its developing phase, on the way to becoming a developed nation. The problems are encountered by the exporters of IT services, and tariffs imposed on the exports of products. The purchase of crude oil from Iran is likely to hamper the Indian economy and increase its import bill. Moreover, India faces a constant threat of tariffs from many countries, and pressure to open up its domestic market. Therefore, the government must take necessary steps to protect the interests of India from foreign powers that are constantly interfering in all spheres. The proper steps can catapult India economy and it can attain the status of a global superpower.

Conclusion: India has a lot of problems before her. The world thought that India would not survive, would crumble into fragments, would be subjugated and once again would succumb to enslavement after independence. Nevertheless, India proved all conjectures wrong. After seventy plus years of her independence, India stands as a major force to reckon with in the entire world. Under the leadership of successive governments, India has progressed with leaps and bounds.

Indian culture is one of the oldest civilizations, and has survived through its chequered history. India gifted much to the world in the form of wisdom and edification. Today, the entire world looks at India for guidance and leadership, which is being aptly provided by us. The future lies with full of hopes and promises. We have umpteen challenges before us, but have inherent knack to overcome all difficulties. We will rise even from the ashes like mythological bird phoenix; we will emerge as the world superpower and prove to the world the poet Iqbal's words- 'Sare Jahan se Accha Hindosta Hamara' (=Better than the entire world, is our Hindustan,...).

Sources and References:

1. *"Agriculture". 'Problems with Indian Agriculture', Jagaran Josh, n.d. Web. 25.09.2021. https://www.jagranjosh.com/*
2. *"Corruption". 'Corruption', Wikipedia. 23.9.2021. Web. 24.9.2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Corruption*
3. *Danigond, Ashvini. '5 reasons why India's healthcare system is struggling', BusinessLine. May 28, 2021. Web. 24.09.2021. https://www.thehindubusinessline.com/*
4. *"Infrastructure". 'Infrastructure Problems in India', BusinessMaps of India. 7.05.2021. Web. 25.09.2021.*
5. *Iqbal, Muhammad. 'Sare_Jahan_se_Accha', 25.09.2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Sare_Jahan_se_Accha*
6. *"Literacy". 'Literacy' Wikipedia. 23.9.2021. Web. 24.9.2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Literacy*
7. *"Macaulayism". 'Macaulayism', Wikipedia. 11.9.2021. Web. 24.9.2021.nhttps://en.wikipedia.org/wiki/Macaulayism*
8. *Modi, Narendra. " Chalta hai attitude must go, should be badal sakta hai': PM Modi", Indian Express, 14.9.2021. Web. https://indianexpress.com/article/*
9. *Paikaray,Trupti . 'Visualizing women's safety and security in India', Times of India, October 6, 2020, Web. 24.09.2021.*
10. *Pandey, Rubi. 'Current Major Issues in India', 31.08.2020. Web. 26.09.2021. https://www.mapsofindia.com/my-india/*
11. *Patel, Alpesh. 'Chalta Hai attitude holding India's great potential', The Policy Times, 19.12.2018. Web. 26.09.2021. https://thepolicytimes.com/chalta-hai-attitude*
12. *Pathak, Gyan. 'Poverty in India', TheHitvada, (The Opinion page). 23.9.2021. 25.9.2021. Nagpur Edition.*
13. *"Pollution". 'Air Pollution in India', Wikipedia. 24.9.2021. Web. 24.9.2021. https://en.wikipedia.org/wiki/*
14. *"Poverty". 'Poverty in India', Wikipedia. 23.9.2021. Web. 24.9.2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Poverty_in_India*
15. *Umak, Lokesh. 'The Poem By Saint Tukaram: Vrukshavaalli Amha Soyari Vanchari', n.d. Web. 25.09.202*
16. *"Unemployment". 'Unemployment in India', Wikipedia. 15.09.2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Unemployment_in*
17. *Zhang,Dingnan. '10 Facts about Sanitation in India', The Borgen Project, 26.01.2020.https://borgenproject.org/*

Impact of Covid-19 on Indian Society

Dr. Mangala V. Ambadkar, *HOD of English Department, Nagar parishad Shivaji College, Mowad 7517870450*

Abstract: *Whenever the word Covid-19 is uttered, even today when we are taking a relieved breath, goosebumps feel in the mind and on the body. Its impact can be felt and told by only those who have gone through it and suffered devastation caused by it. Those who came out safely through it can be considered fortunate. One thing I noticed is that who so ever fell a pray of covid-19 are those who have neglected it or took it lightly. One day delay made the things worst. Everywhere the discussion goes on the only topic and i.e. Covid-19 and its impact on society. We can see the deaths caused by pandemic but those who are left behind are living a very miserable life. Their pangs know no bounds. Life itself become death. They are experiencing life in death. Things as they have never been happened in human history.*

Key words: *Covid-19, pandemic, devastation, impact, society, lockdown*

Introduction: Covid-19 birth place as we all know is China Wuhan. Its worldwide spreading was so rapid that WHO (World health organization) declared it as ‘Pandemic’ on 11 March 2020. When news of an epidemic began to spread in a Chinese city in early 2020, no one anticipated the scope of the epidemic for the entire world in a very short period. From Wuhan (China) to New York (USA) through Africa, South America, Asia, and Europe, the new coronavirus, coronavirus disease 2019 (Covid-19) or severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2), has paralyzed, to a greater or lesser extent, the life in many countries, causing thousands of deaths and about 6 million infections. In India the first Covid-19 positive case has been reported in Kerala on 30 January 2020. Currently, India has been experiencing sparkled growth in Covid-19 cases. As of 18 June 2020, India has reported 160,384 active cases, 194,324 recovered cases, and 12,237 death cases. The government of India along with various state governments have initiated several strategies to control the spread of the disease. Since 25 March, India has observed four phases of nationwide lockdown, which was extended up to 31 May 2020. The on-going lockdown (fifth phase) is further extended till 30 June 2020 only in containment zones along with essential services are resuming in a planned manner starting from 8 June 2020.

The closures of the educational institution due to the outbreak of Covid-19 lead to an unprecedented impact on education. During the lockdown, teachers are instructed to teach through online learning platforms argued that there is a need to adopt innovative teaching for continuing education and to overcome mental stress and anxieties during the lockdown. The outbreak of Covid-19 results in the To curb this contagious deadly disease, which was a common goal for all, the governments around the world prompted, compel to impose lockdown. Lockdown for everyone in the form of social, physical distancing, avoiding face to face teaching learning and restrictions on immigration. It has caused a serious impact on almost every society, every sector of the earth. It has brought out a magical change in the climate of the world. The mother earth who could not breath smoke-free air since modernization and industrialization made it’s entry in the world, breathed pure air. During lockdown it became possible to see the cities, its building and its towers as it lay opened due to smokeless climate. Whenever we came on the road, it seemed that the whole humanity had disappeared from the earth. The norms we are following during Covid-19 seemed to be a new form of untouchability. In the contemporary society due to covid-19 all the constitutional norms of eliminating untouchability and prompting integration seems to be failed as people are asked to maintain social distancing. Impact of covid-19 has been multiple and not only limited to society at large. From the perspective of the economy both rural and urban have been imparted adversely.

Issues of Migrant Workers: Covid-19, a cold blooded, short breathed modern demon has touched each and every being who come in its contact. Workers were not exception for that. Everyone has seen the issues being faced by migrant workers. Their condition was even worse than other when they were dragged out from their work. There were no transportation to reach the home as there was lockdown. Lockdown was started from summer and many have tried to reach their destination by walking with their small kids and pregnant wives. In this attempt many have lost their lives on the road. Can we imagine their pain? No, never. How can we? At that time when workers were going through miseries. We were sitting in our home safe under fans and some in A. C.’s and relishing various new dishes. How can we feel their pains? Only those can feel it who bear it. Some celebrities and social workers came forward to help them by making arrangements of their transportation.

Issues of Gig Workers: Apart from migrant workers, gig workers have gone through a similar issue. Though it has not got much attention. In the media. These workers for example Cab drivers, taxi drivers, delivery boys affected much as they earn their lively-hood by carrying passengers and delivering things. For them Covid-19 came in the form of snatcher of their Roji -Roti. They were silent sufferer as they have not got much attention in the news.

Impact of Covid-19 on Education: The most important system of any country is education. No one can deny it. Education is undeniably crucial in contributing to a country's welfare and individual's growth. But it has been jeopardize by covid-19. It affected the lives of each and every school going children and college going students. The worst thing is that its impact is not temporary but everlasting. According to studies the epidemic has denied 32 crore students of an education. According to UNESCO report the pandemic will adversely affect over 290 million students across 22 countries. The closures of the educational institution due to the outbreak of Covid-19 lead to an unprecedented impact on education. During the lockdown, teachers are instructed to teach through online learning platforms argued that there is a need to adopt innovative teaching for continuing education and to overcome mental stress and anxieties during the lockdown. The new word comes into use i.e. online teaching instead of classroom teaching. The outbreak of Covid-19 results in the digital revolution in the higher education system through online lectures, teleconferencing, digital open books, online examination, and interaction at virtual environments A significant positive impact of Covid-19 also reported learning efficiency and performances by adopting online learning strategies. The online mode of the teaching-learning process is often discriminatory to poor and marginalized students. It is identified that hearing-impaired students face challenges in online learning During this lockdown period, the closing of educational institutions hampered the education system and the teaching-learning process. Understanding the teaching-learning process in this crisis period is imperative to design effective interventions for the smooth running of teaching and learning. With this backdrop, the present study aims to identify the learning status, mode of learning, and problems related to study during this lockdown amidst the Covid-19 pandemic. There are positive as well as negative sides of online teaching-learning.

Negative side of on-line teaching: Online teaching-learning gives rise to problem of educational resources. For the kids of well to do people resources are not hurdles. They can make available these resources to their children very easily. But what about the children of farmers and farm workers. They don't have even a single mobile in their homes. Many parents even if their financial condition was not so sound, anyhow they bought mobiles for their children. Though they have mobiles what about internet access. In a village where there is a problem of range many students have to climb on a tree to catch a range. We can imagine how they can learn in such a situation. Another problem in teaching and learning on mobiles or laptops is lack of technical knowledge. Not only had the students faced obstacles in learning but teachers also. It is also found in some cases, if parents are not alert the students make a show of learning and enjoy game on mobiles. Some students even sleep in the class if they find the subject to grasp or understand. It is also found that many have problems in handling the modern technology. This online teaching learning method creates a big gap between rich vs poor and urban vs rural students. In urban area some educated parents managed online teaching learning and support their kids in their learning but in rural area where the parents are not literate or though they are literate but not having the knowledge of modern teaching methods, their kids are in a double disadvantageous position. The difficulties were grouped under a lack of technical support, it includes a lack of technical infrastructure, limited awareness of online teaching platforms and security concerns. Moreover, due to covid-19 and online education hampered the co-educational activities to a great extent which are essential for overall development of students. We could see a good amount of confusion, the postponement or delay in examinations, academic sessions or the like. There is not enough space for the so- called co-curriculum. The digital world was a dilemma for the teachers who were expert in book, Chalk-talk, and class room methods. They had to be trained to meet the challenges of the present situation and go ahead with online teaching. Many students struggled to obtain gadgets needed for digital learning. Even students went to the

Due to lockdown and closure of schools deprived many children from mid-day meal which was a great blessing to many students. It results in malnutrition. Schools which are run on the fees from students, due to pandemic their source of income stopped and they became jobless.

Positive Side of Online teaching-learning: The outbreak of covid-19 has taught us that change is inevitable. It has brought a great change in education sector which enabled the educational institutions to grow and opt for platforms with technologies, which have not been used before. Pandemic has opened gates to innovative methods of learning and transmission of knowledge across the globe It was very challenging to India as many people in India live in areas without internet. The education sector trying its best to overcome the problem arose due to pandemic. Many attempts were made to continue education at all level with online method. But it could not be made available to everyone. Positive side of it is that, learning cell in our brain became more active to think about and analyses, how to continue with education of young minds. Covid -19 accelerated adoption of digital technologies to deliver education. Education institutions moved torward blended learning and encouraged teachers and students to acquire technology survey. Soft technology, online webinars, virtual classrooms, teleconferencing, digital exams, and assessments became common phenomenon where

otherwise we might have merely defined them or they might have come into practical use a decade later or more.

There was unimaginable collaboration among all the stakeholders in the field of education including administration, teachers, students, parents and companies making the software for transfer of knowledge in innovative ways. Many found that global education and worldwide exposure to ideas is available for those who seek after it. Another advantage of digital learning is that we can learn as per our pace and time.

The expenditures on travel, tours and the purchasing of study materials has gone down and it could result in savings in their hard times.

Impact of Covid-19 on Healthcare Professionals: Healthcare professionals continue to provide their services to patients in these tough times. However, they too are facing a new set of challenges. Patients may not be able to reach consultation rooms because of movement restrictions and drug companies are unable to engage with doctors due to social distancing requirements. Doctors and healthcare workers who are responding to a global health crisis—trying to protect individuals, families and communities in adverse situations with stretched resources, shortage of personal protective equipment (PPE) and other equipment's—have found themselves as unexpected targets in the fight against Covid-19. We have seen how doctors worked during summer wearing PPE kit for 24 hours. They not only bear this hotness but the rage of people who could not bear the shock of death of their near and dear one due to their own mistake of hospitalizing their patient. Government hospitals in India are inundated in such public health crisis with lack of adequate facilities, equipment and infrastructure are other quoted reasons. The private hospital sectors have largely shut down to non-emergency admissions, and people find it difficult to access medical aid. Aggressive emotional response of relatives may sometimes boil over with frustration exhibited in the form of damage to the healthcare facilities and verbal or physical violence against the healthcare personnel. The situation is being made more difficult as health units and professionals in some government hospitals highlight shortage of PPE but do receive hostile response from hostile hospital administration. Health professionals are recognized as 'newer untouchables'. People are panicked about catching Covid-19 from medical workers or being stigmatized for having contracted it themselves.

Conclusion: This paper has presented a study of corona virus disease outbreak in India and its impact on various sectors of India especially education. All the sectors in India affected very much in many ways. No one escape from its impact. But the most affected sector is education. Colleges and universities have been deeply impacted. Managing the learning curve, reaching out to every student, and creating a safe remote learning environment are some of the challenges at hand. And with educational institutes facing financial difficulties — it will take a while to restore normalcy. The educational institutes like schools, colleges, and universities need to take charge and offer assistance to parents, faculty, and students at all levels. Government is trying in its own way to assist the workers. Every citizen of India, who can help affected people, should come forward and help them. Only then we can come out of this crisis.

***References*:**

1. *WHO Timeline-Covid-19.2020. Pelmin2020*
2. *Coval 2020 UNESCO (2020)*
3. *MoHFW.2020.*
4. *Abidah HIdaayatullaah Simamora Fehabutar Mutakinati 2020. Raju*
5. *Gosh k Violence against doctors: a wake-up call. Indian J Med Res 2018:148:13*
6. *https://theprint.in/india/doctors-hospital-workers-are-also-fighting-abuse-and-violence-as-virus-stigma-panic-grows/401144/*

Domestic Violence in Indian Society in Pandemic

MS. Kavita Hedaoo*, Research Scholar, JJTU, Rajasthan Mob.no. 9226884443, E-mail- glckavita@gmail.com*

Abstract*: Domestic violence is a well-established practice in Indian society since the post-Vedic period. The position of women has not yet changed in this scientifically, technologically advanced 21st century. Rather the position of women has been deteriorating day by day. Despite sufficient laws, civil and criminal, the rate of domestic violence has not been mitigated. The current Covid-19 pandemic lockdown once again proved the status quo in the sufferings of women. Covid-19 has witnessed a 2.5 times increase in domestic violence. This paper focuses on meaning, forms, causes, consequences of domestic violence and legal protection.*

Keywords*:- domestic violence, criminal law remedy, civil law remedy.*

Introduction: Domestic violence is a well-established practice in Indian society since the post-Vedic period. The position of women has not yet changed in this scientifically, technologically advanced world. Once again the Covid-19 pandemic has proved that women's are still sufferings. Covid-19 pandemic has restricted our life within four walls. We all have learnt many new norms and faced new problems during this unprecedented pandemic. Some of the problems, some sections of our society experienced which had been prevailed in the society. Domestic violence is one of such problems which has elevated during the period of lockdown. According to National Commission of Women data, India recorded a 2.5 times increase in domestic violence from February 2020 to March 2020. In the first four phases of lockdown more cases of domestic violence has been reported than in the last 10 years during the same period.[1] This pandemic again draws our attention towards the challenge of domestic violence in our Indian society. Domestic violence has been existing in our society since the post-Vedic period. Hence, we can say that the challenge before our society is as old as the society itself.

Ancient Hindu philosophy of institution of family and marriage made man "God and Master" of wife and endowed to women highest duty to obey orders of husband. The Hindu literature shows that violence against women in domestic was allowed in society. Manu, Kautilya endorsed the right of a husband to use physical force as a corrective method over erring wife in the same way as a father uses over a son. Kautilya allows a husband to beat his wife with an instrument like bamboo bark or ropes or palm on her hips. Manu also established absolute control of man over woman. Manu put a woman under the control of her father in her childhood and husband at a young age. Manu prescribed the duties of a married woman in such a way that she was not allowed to do any work without the permission of her husband. Manu also supported violence against women by allowing the supersession of wives in certain circumstances. Manu stated that a barren wife is to be superseded in the 8th year, in the 10th year whose children die-off, in the 11th year who is bearing the only daughter and immediately who talks harshly.[2] The great epics Ramayana and Mahabharata also delineate the prevalence of domestic violence on women during the period of Ramrajya. The sufferings of Sita after her abduction by Ram could be treated as an example of the prevalence of violence to women even in rich and monarch families. In present Indian society, domestic violence women continue. A family which is the centre of love, co-operation, faith, and understanding is also a venue of violence against women. Women are attacked inside a home by their family members. In conjugal relations, wife-beating is the most popular form of violence. The husband reinforced his dominant position by using the coercive method. A woman being subordinate, submissive, dependent on her husband continues in such a relationship. Many women continue in relation with such men because they don't consider particular actions as domestic violence and endorse the authority of the husband to beat her. Hence, ignorance of the meaning and forms of domestic violence make it unreported and unresponsive. At this point, it is very necessary to understand the meaning and forms of domestic violence.

Objective: 1. to study the meaning, forms, causes, consequences of domestic violence. 2. to study criminal and civil law remedies. 3. To study the effect of covid-19 on domestic violence

Research Methodology: This paper is doctrinal research. The researcher has used books, websites, and newspapers for the collection of information.

Definition of Domestic Violence: Domestic violence occurs when a family member, partner or ex-partner abuses others. Both partners can be abused, but in many cases, such abuse occurs against women and inflicts severe injury on a woman. Therefore, it is gender-based violence.

Domestic violence can be committed in various forms. Any definition would be insufficient unless and until it covers all forms of violence. Some of the definitions are as follows-

Black's Law Dictionary- "Domestic violence means violence between members of a household, usually spouses, an assault or other violent act committed by one member of a household against other."

United Nations Declaration on the Elimination of Violence Against Woman defines violence against women as "any act of gender-based violence that results in or is likely to result in physical, sexual or

psychological harm or suffering to woman, including threats of such acts coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or private life." [3]

Art. 2 of Declaration specifies further ambit of the definition given in Art. 1 and states that violence against women shall be understood to encompass, but not be limited to the following ---

(a) Physical, sexual and psychological violence occurring in the family, including battering, sexual abuse of children in the household, dowry-related violence, marital rape, female genital mutilation and other traditional practices harmful to women, non-spousal violence and violence related to exploitation."[4]

The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 defines domestic violence and includes physical, sexual, verbal, emotional or economic violence. Section 3 of the Act states "any act, omission or commission or conduct of the respondent shall be constituted as violence if it harms or injures or endangers the mental or physical health, safety, life, limb or well-being of aggrieved and includes causing physical, sexual, verbal, emotional or economic abuse. Any injury or harassment to the aggrieved party to complete unlawful demand of any dowry or other property or valuable security also constitute domestic violence.[5] It also includes threats to abuse an aggrieved person or person related to her or any injury or harm, physical or mental to an aggrieved person.

Forms of Domestic Violence: Domestic violence can be in form of direct physical violence or indirect physical violence. Indirect physical violence may include any conduct to threaten the aggrieved person without touching the body of the victim. Hence, destruct objects in front of the victim, striking/throwing objects near the victim, shouting at kids, hitting the head on the wall in front of the victim, punching on a wall etc. Domestic violence may be in form of mental or emotional, verbal or non-verbal. It also includes psychological abuse, economical abuse, and spiritual abuse.

Physical Violence: Physical violence means intentional use of physical force causing injury, harm, disability or death of victim eg. Kicking, biting, twisting arms, legs, fingers, beating with or without object etc.

Sexual Violence: Sexual violence also includes the use of physical force to compel to engage in sexual acts against the will or absence of a state of mind.

Psychological Violence: Such violence includes insult, direct or indirect statements that create the feeling of unworthiness, isolation from friends and family, control the action of the victim. Such kind of violence incapacitates the victim by losing self-confidence.

Economic Abuse: When the abuser has complete control over the victim's money and other economic resources by which abuser compels the victim to beg for money. Hence, by this force victim may be denied to complete her education or work outside the home. An abuser creates obstructions in attending the workplace or in achieving goals.

Spiritual Abuse: Spiritual abuse occurs when the perpetrator prevents the victim from practising religious beliefs, religious ceremonies or obstruct the victim from visiting religious places.

Causes of Domestic Violence: Ordinarily, it is stated that domestic violence occurs in poor, uneducated families. But many types of research have proved that even in rich, well-equipped and educated families, women are subjected to violence. Drunkenness is used as an excuse for domestic violence. But researches have proved that in all domestic violence cases, abusers are not in a drunken position. Hence, drunkenness may increase the possibility of attack, but it is not the cause of domestic violence. Sometimes there is no cause to attack to woman. On trivial causes such as insufficient salt, tasteless food (in view of the abuser), food not served on time can be reasons for the attack. Hence, such a mere fight may infuriate the abuser and further, it may predispose to severe attack on the victim. Incidences show that there is no such cause that can be articulated as a cause of domestic violence. So long as the attitude of man to use power or show power exist, anything can be the reason for an attack

Consequences of Domestic Violence: Domestic violence is a direct or indirect attack on the human rights of women. It has a physical, economic, psychological impact on victims. Injuries inflected may incapacitate the victim permanently or may result in the death of the victim. Psychologically victims may remain in shock, depression, stress. Hence, the continuous attack may decrease the self-confidence of a victim. It affects the work performance of the victim.

Children of the victim also suffer a lot in such situations. Domestic violence may result in injury to children when they try to interfere. Sometimes the dispute between husband and wife leads to inflicting injury or attack upon children. Children who experience attack copy behaviours of elders during their childhood or young age. Such incidences may develop stress-related problems among children.

Laws on Domestic Violence in India:

Criminal Law Remedy- Prior to 1983, there was no specific legal provision to deal with domestic violence in India. In absence of a specific provision, crimes could be registered under the general provisions of the Indian Penal Code. These general provisions were not enough to deal with domestic violence. By Amendment Act of 1983, S. 498-A was inserted. S. 498-A declares cruelty by husband and relatives of a husband as a cognizable offence, punishable by imprisonment for a term which may extend to 3 years and also fine.

Explanation to this section defines cruelty. It includes not only grave injury, bodily harm or danger to life, limb or health including physical or mental and

harassment or torture. This section particularly takes cognizance of harassment where it occurs intending to meet the demand for any property or valuable security. Hence, cruelty occurring for dowry purposes has been specifically dealt with by S. 304-B and S. 498-A of IPC.

Civil Law Remedy- Till the year of 2005, the only remedy available to the victim was under criminal law, which had failed to provide any immediate relief to the victim. To provide an immediate civil remedy the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 has passed. This is the first Act that defined 'domestic violence legally. This Act covers all kinds of abuses which were not covered by any law earlier. Hence, Act provides for relief in physical, sexual, verbal, emotional and economic violence.

This Act covers not only violence against married women but also covers violence against sisters, widow, mother, daughter, a woman in a relationship of cohabitation, single woman. Hence, any woman who lives in a domestic relationship can resort to this law and the term 'respondent' includes not only an adult male person but relatives of a male person. Hence, an aggrieved wife or female in a live-in relationship can file a complaint against relatives also.

Section 4 of the Act, empowers any person to give information about domestic violence to the concerned Protection Officer if he believes that such action has been or is being or likely to be committed. Hence, it is not at all necessary that the information must be given by an aggrieved woman. We can say that this S.4 has rebutted the presumption that domestic violence is a private matter. This provision also enables a woman to take the assistance of another person in seeking relief.

Under this Act, an aggrieved woman can ask for various reliefs like protection order, residence order, monetary relief, custody order and compensation order. However, the Act provides for criminal prosecution if the respondent fails to comply civil remedy awarded. Breach of any order is punishable by imprisonment up to one year which may be simple or rigorous or fine up to Rs. 20,000 or with both. Such offence is cognizable and non-bailable.

Conclusion: Our legislature and judiciary have recognized the human rights of women in our society. Criminal and civil remedies are provided to confer peaceful, safe, secure life to each woman. But still, incidences of violence are increasing in our country. Covid-19 lockdown once again proved that still barbaric evil continuous in our society. Lockdown has restricted the movement of everyone and locked women with their abusers. Lockdown also affected the economic condition of families due to the shutdown of commercial establishments and small scale businesses. Psychological stress, economic stress, day and night availability of women in the home has resulted in more commission of violence inside the home. National Commission for Women data revealed that there is 2.5 times increase in domestic violence during four months of lockdown. Some women's organizations also reported that they have received more reports of domestic violence than had in the last ten years during a similar period. The periodical continuous lockdown since last more than 1 and half years continued the domestic violence also. In the year 2021 also National Commission for Women has received more than 2,300 domestic violence complaints in January 2021 to May 2021. It is the highest for any year since the year 2000. (The Hindu, dated June 24, 2021). Such a spike in cases shows that laws have failed to tackle this violence. Apart from the law, more appropriate actions are needed to be taken to control domestic violence. The coordination between police, medical servants, NGO's is essential to deal with the victim. Awareness of laws and remedies, proper implementation, more stringent punishment may reduce the rate of violence.

References-

1. *www.unwomen.org, Your questions answered: Women and Covid-19 in India, July 27, 2021, retrieved on 22/9/21*
2. *Madhu Shastri, Status of Hindu Women, RBSA Publication, 1990 p. 60.*
3. *Art.1 of Declaration on the Elimination of Violence against Women, General Assembly resolution 48/104 of 20 Dec. 1993*
4. *ibid.*
5. *S. 3 (b)*
6. *www.unwomen.com*
7. *Madhu Shastri, Status of Hindu Women*
8. *The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005- bare Act*
9. *Indian Penal Code- bare Act.*
10. *www.thehindu.com*
11. *www.un.org*

Effect of Covid-19 on Indian Society

Dr. Ramesh N. Dhore, *Principal, Samata Shikshan Mahavidhyalaya, Mowad Dist. Nagpur. 9890158677.*

Abstract: *The effect of pandemic covid-19 is observed in all over states in India and world. The current study is to understand the effect of covid-19 on the Indian people. It is a major health crisis that changes the life of huge number of peoples across the globe. The novel corona virus, later designated as covid-19 is a harmful disease that can scatter human families. The virus initially started spreading from the city of Wuhan located in China in December end 2019 and by mid-march 2020, the WHO declared the virus as global pandemic due to substantial global-wide spread of the disease affecting many countries in response to this global health crisis, quarantine and lockdown measures were implemented at National levels. Further the measures included suspensions of flights, and avoidance of travelling, cultural activities, malls, weddings and all related things are avoided and make strict rules, Excluding-Medical shops and services. The prime objective of this research is to study the effects of the pandemic. Education system got collapsed and the student community is facing confusion, mental, emotional, physical, economical, educational and professional stress as well as migrant peasants, merchant, business personnel, common people and farmers suffered to get quality of life.*

Keywords: *Covid-19, Indian society, Effect, Health Care, Corona virus, Pandemic, Crisis, Dignity*.

Introduction: Covid-19 is the multiple issues in Indian societies and related to all over stages in India. Out of this the main issue related to Social, Economical, Educational, Marketing, Agriculture, labors, Business, Psychological levels and many more have been noticed which has created the devastating impact on the lives of the people; Effect of covid-19 has been infinite and not only limited society at large. It has led to adverse effect on society as a whole. Every where there is a lot of confusion among the people which has created fear and anxiety. It has also lost the whole economy. People are pressurized to live within the four walls of their houses and the people no one was ready to face. Several states in India are trying to find a vaccine for this deadly disease. But it was observed that the Indian Government has handled the covid-19 crisis very sensitively and tried to control the spreading of virus. The study has also observed that many states have suffered a large number of covid-19 victims have died. Sometimes question arises that how to save the life of people and to control the socio-economic loss due to pandemic. No one can say that in future this pandemic would not scatter again. Under these circumstances those who did not have many resources left with them have started to move their villages because of the unavailability of jobs, works and money in the respective cities. Walking thousands of miles bare footed with heavy legs with their families, we can feel that pain? There are restrictions of travelling from one village to another village, district to district. During travelling number of causes are identified positive when tested. Special when they are taking international visit. At that time all the State Government are continuously focusing on identifying the several causes affected by covid-19. Health care professionals faced lot of difficulties in maintaining the quality of health care in these days. Many states, Districts, are locking their population and enforcing strict quarantine to control the spread of this highly communicable disease because it very rapidly spreads from one person to another person. Most of the industries have slowed down their manufacturing of the products. Most of the sectors including industries are affected by the cause of this disease. The most common symptoms of this viral infection are fever, cold, cough, bone pain and breathing problems and ultimately leading to pneumonia. This being a new viral disease affecting humans for the first time, at that time vaccines were not available. Number of innovative and advance planning, government also under dark. The emphasis is on taking extensive precautions such as extensive protocols such as regular washing of hands, sanitization of all things, avoidance of face to face interaction, social distancing, wearing of masks.

High burden of the activities of medical system. Overloading of medical shops. Disruption of medical supply chain. Challenges in the diagnosis, quarantine and treatment of peoples in hospitability.

Financial stress, loss of jobs, school closure, disruption of normal life of children, decrease demand for manufactured products, increased demand in food sector, domino effect on health and nutrition, need to sell home for medical bills, stress, fear and anxiety during physical distancing seen in children and adults. The first case of covid-19 pandemic in India was found on 30 January 2020. In this situation the education sector, including school, college and university became close and all the examinations were postponed.

Objectives: 1. in this paper the main objective of the study is to examine the various problems and issues being faced by the Indian society during the pandemic. 2. To observe various measures taken by Government of India for Societal during this pandemic. 3. To highlight positive and negative effects of covid-19 on societal.

Methodology: The present study is based on secondary source of data such as observation, discussion, media report, daily newspaper, and telephonic communication and from authentic websites, some journals and some e-contents relevant

to effect of covid-19 is based on the personal observation on the present situation by the researcher for the last year. The researcher also more discussion with the common people to find out their views in that situation and telephonically communication many respondents to know about their personal experiences. All this help the researcher for right conclusion.

Finding of the study:

A) Irresponsibility of society: 1) In the pandemic crisis, people were celebrating their social religious and cultural functions being permission manner which has resulted to spread of virus very fast in society. 2) It is also observed that the people do not take seriously covid-19 and not follow the rules and regulation thus the society is going to suffer and face great problems. 3) Lack of cleanliness is another foremost reason for invasive spreading of this deadly virus. Madhya Pradesh is the exception where impact of covid-19 was less as compared to other states. This was due to their social reform amongst the people to achieve clean state. According to Swacch Sarvekshan 2017, Bhopal ranked 1st as a cleanest and greenest capital and Indore as cleanest city in India.

B) Effect of covid-19 on community: 1) In India, it was observed that in many cases the community members were negative to performing the last rites of the covid-19 victims. 2) Nobody takes care about the welfare of their community members.

C) Effect of covid-19 on corona warriors: 1) The family of corona warrior suffer from additional fear and anxiety as their family members go outside and are in direct contact with covid-19 patients. 2) It was seen that many corona warriors have died while serving the nation such as doctors, police and paramilitary forces.

D) Dignity of dead people: 1) It was seen that people do not want to risk their own lives and lives of their family members. 2) It is very painful to see that during this crisis people are in so much fear. They are not giving due respect to the dead people.

E) Effect of covid-19 on senior citizens: 1) It was also observed that the senior citizen people are living in fear and anxiety as they know that they are the ones who are being easily suffered by this virus. 2) It is seen that the family stops accepting the suffered person and live them alone in the hospitals. Even the family members do not receive the dead body of the victims.

F) Effect of covid-19 on family and workers class: 1) In the pandemic crisis most of the families are living under depression and they are worried about the future, health and education. 2) During covid-19 crisis, the workers class is the worst affected socially and economically and suffered more due to misinformation and spreading of fake news.

G) Effect of covid-19 on educational system: 1) it has been observed that the educational system collapsed entirely due to pandemic. 2) It was observed that there is a wide communication gap between the student community and educational authority regarding various guidance and counseling. Parents were not ready to send their children in the school. The teachers in rural area schools are not well trained to take online classes.

Conclusion: 1) It is need to strengthen the knowledge and information technology, infrastructure to be ready for fighting the covid-19 well in advance for Indian societal and educational institution. 2) The concept of work from home has been greater relevance in such pandemic situations to reduce the spread of virus.

Suggestions: 1) To strictly conduct awareness of hygiene and cleanliness. 2) To follow the rules and regulations enforced by the government. 3) At current times access to advance technology and internet is an urgent requirement.

References:
1. *Banerjee.D. – The covid-19 outbreak -2020.*
2. *WHO. Covid-19 – Situation report 2020.*
3. *WHO. Covid-19 –Weekly epidemiological update Feb. 2021.*
4. *https://www.covid-19india.org on April 2020.*
5. *Agrawal P (2020) No Dignity in Death. The Logical Indian Crew.*
6. *Sahu P- closure of universities due to corona virus disease*

Farmer Protest and Three Farms Law-2020

Mr. Ajay Choudhary, *P. G. Department of Sociology, Hislop College, Nagpur*

Abstract: *This article examines the new farms law 2020 which has been enacted as a law for the farmers and traders to enjoy the freedom choice of purchase and sale of farmer's products. Although, it has been projected the beneficiary aspects to farmers' fraternity but the farmers especially from the Punjab and Haryana registered their disagreement on the implementation of new farms laws. Highlighting the distress and expectation of farmers, it then examines the discourse to explain the unseen impact of the farms law and mapping the possibility of multiple effects on the farmer's market economy.*

Key Words*: Farmar Protest. Farms Law-2020.*

Social scientist studied the society with different approaches and provided the various interpretations to explore the validity of social facts. It has been observed that social science scholarship perceived two types of perceptions, firstly, society has been the organic unity and for others, it is indulged with social inequalities having roots in various societal institutions. Caste as a basic element often associated with each of materials and non-material facts of society but it is found that except sociological imagination could able to explore the caste scholarship in many dimensions. In this regard, some of the social issues carry the caste consciousness as well as the class consciousness but it depends on the context of issues. As it is a known fact that contemporary issues which may be appear to be positive and negative are effects of the past events.

Some reflection on Farmer Protest: By taking this cue into the consideration, the farmers protest since more than year become a matter of debate and discourse among the print and electronic media. Although, the main stream media might be playing its democratic role but social media unprofessionally or professionally is sharpening the ethos of democratic principles in the context of unheard voices of Indian society. Socially, the protest as another aspect of perpetuating the democracy only when the laws are unable to satisfy the enigma related to justice in every aspect. The ongoing farmers protest could be portrait under this paradigm which is mobilizing the other parts of India against the three farms acts passed by the parliament of India in September 2020. The farmers and farmers unions' representative reflected their disagreement over the laws and stated to disqualified or invalid it without expecting any comprising from the side of farmers itself[1]. It also proposed by government to suspend law for 18 months but oppose by the farmers and also stay order brought by esteem supreme court on 21st January, 2021[2]. As per the media report, eleven rounds took placed between the central government and representative of farms unions but it went fruitless. Understanding the grave situation, the respected Supreme Court embedded the committee to look after it and submit the report related to it.[3] It has been said that three farm laws are anti- farmers in nature and six non-BJP state governments passed the resolution against the farms acts which the ruling government call the opposition as 'double standard' because some of the opposition parties like Congress, NCP and AAP .[4, 5] The farmers demanded for the minimum support price (MSP) so that the corporates could not able to control the prices and rather the farmer would have complete rights for selling their products directly to the byers which might have not been reached to level of apprehension. As a result of it, the farmer of Punjab and Haryana initiated their protest against the ruling government. Although many strategies applied on the farmer protest to cease them to reach Delhi and it has been reported that two to three lakhs people were involved in the support of farmers.[6] It has been said that the farmer protest is product of misunderstanding and misconception about the farms law and it has been claimed by the government that some of farmer unions are in favor of implementation of law.[7]

Mistrust and Expectation of Farmers: Now the question is why and for what the farmers are protesting against the farm laws. It is very interesting that ruling government often took decision like demonetization and lockdown, etc. which surprised the educated and elites' class but it has created huge impact on those people who are earning hand to mouth. Although, the government displaying their sincerity and committing for the development and progress of farmers but the farmers are not in position to accept the ruling government promises. The reasons behind are the struggle between the theory and praxis. Though, the farmers seem to agree on MSP but with little doubt on it. Why it is so? The reason can be fetched from the previous experience of farmer market economy, in which MSP fixed by the government but the farmers has been selling it below the MSP[8]. Hence, the farmer is in hope that government would bring MSP under the legal rights of farmer so that corruption and undue prices should not be acquired from the farmer's products. Hence, it has been suggested that if the ruling government wished to provide the higher prices of their product than it should be bring under the preview of law so that corporate world would not cross the prices determined by the government. It is well known fact that the price of vegetables, rice, wheat, bajra, etc increased by the retailers to exporter on the name of processing and marketing and gain the profit from it but the looser is always farmer and consumers only.

Trying to Understand the Three Farms Law 2020: If any one study the three farms law passed by the government would be definitely impressed by its theoretical framework but the way our Indian society have structure based on different societal inequalities like caste, class and gender, would doubt on positive effect of these farms law on the farmers. Let's take the Farmers Produced Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill, 2020[9] mentioned that farmers could deal their product directly with Big Company, warehouses, cold storage or free to setup their own shop to sell their products to consumers without consulting the Agricultural Produce Market Committee (APMC). According to this act, the traders can buy or sell the farmers products either from farmers or traders from the other state or even within the intra-state also. The chapter I of this act in 1(c & d clause) defining the farmer but also included the farmer producer organization which implies as an association or groups of farmers. Here if we list out the agricultural organization in India, most of the organization associated with farmer but not belong to big corporate houses. It is not clear in act, if the corporate sector would promote under the scheme or programme sponsored by the central or state government, would it be considering the farmer or farmer association? This left un-answer in this bill. Similarly, (n) clause of Chapter-I of this bill, explaining the meaning of 'trader' who could buys farmers produced either for self or on the behalf of one or more person for the purpose of wholesale trade, retail, end-use, value additions, processing, manufacturing, export, consumption or for such other purpose. This clause may provide the scope for the private corporate sector to replace the small farmer association and may be possibility that state and money power used to control or monopolize the farming sector in gradual manner. The riddle may arise that this could have happened years decades but why now? The answer to this question goes to covid 19 lockdown periods and only the agricultural sector was/is continued despite of add situations and circumstances. Second, the farmer (Empowerment and Protection) Agreement on Price Assurance and farms Service Bill, 2020 ensure the contract farming with the buyer for cultivating the products in demand in a specific price. It has been ensured that farmer must aware about the prices they are going to get before they cultivate. Third, the Essential Commodities (Amendment) Bill 2020, in which it stated that government power would be restricted in relation to production, supply and distribution certain commodities except cereals to onion and potatoes.[10] According to this act, government could impose stock holding limits and decide the prices only when unavoidable circumstance occurs like war to famine, etc. that would become base of prices rise in the market. In this regard, out of these three laws, the essential discontent seems to be with Farmers Produced Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Bill, 2020 only and rest two would become imperative only if the first would be rectified according to perception of farmers. It has been said that these laws basically benefit to big corporation house only who are interested in agriculture sector and would gradually handover to private corporates without paying any attention towards the agriculture business or losing control on them[11]. It shows that corporate house would more concentrate on the maximizing their profits only if the farmers products are beneficiary to their growth and maybe they would rely on the mercy of corporate houses only. This may be assumption and speculation based on the consumers everyday life experiences which has to examine and analyses through difference lenes to explore the truth.

Some Critical Observations: It has been often said that development and progress of country must be analyzed only through the eyes of under-privilege or most marginalized community or individual in society because it provides to examine the nature of policies in relation to whether it has been reached to grassroot level. It implies that farmer protest must be address as it is well known fact that farmer hardly acquiring the benefits from the products they produced and always face the issues related to their socio-economic conditions. In other words, one should examine the agriculture growth in relation to what farmer is producing rather must examine that how much it has increased or contributed in growth of farmer earning. Secondly, it is agony that policy makers and educated class in general perceive any Indian issues in monolith manner without paying any attention towards social cleavages exist in society. What it indicates that such issues in fact coverup the larger issues related to Women farmers, dalits farmers, Adivasi farmer, issues to landless labour which seems to be tiny but it is not. Therefore, it is essential that those who are at lower rung due to their socio-economic condition must allowed to speak for they so that feeling of 'we' must emerges in the form of citizen not as a slave of the India. Even if the farmer protest movement get successful, the major issues related to caste, class and gender would be continue below the castle of development and progress that may fall down at anytime and anywhere.

References:

1. *https://thewire.in/agriculture/farmers-protests-repeal-farm-laws-govt-india, access on 30/09/2021, 10.44pm*
2. *https://theprint.in/india/eleventh-round-of-talks-between-modi-govt-and-farmers-fails-no-date-for-next-meeting/590520/ access on 30/09/2021, 11.17pm*
3. *https://www.indialegallive.com/constitutional-law-news/supreme-court-news/supreme-court-appointed-farm-laws-committee-invites-views-suggestions-before-february-20/ access on 01/10/2021, 12.27 am.*
4. *https://www.hindustantimes.com/india-news/west-bengal-passes-resolution-against-three-farm-laws-sixth-state-to-do-so-101611832758966.html access on 01/10/2021, 5.06pm*

5. *https://www.hindustantimes.com/india-news/ravi-shankar-prasad-slams-opposition-for-double-standards-on-reforms-in-farm-sector/story-l8lfpUJjNzvbPYt1KKrASL.html access on 04/10/2021, 23.03pm*
6. *https://www.indiatoday.in/india-today-insight/story/what-agitating-farmers-want-and-why-the-centre-may-not-oblige-1745475-2020-11-30 access on 02/10/2021, 23.05pm*
7. *https://www.hindustantimes.com/india-news/tomar-writes-open-letter-to-farmers-says-misunderstanding-created-regarding-reforms/story-rMono1UvhISTvdVNmM1HSM.html access on 02/10/2021, 23.14pm*
8. *https://www.nationalheraldindia.com/india/why-are-farmers-protesting access on 03/10/2021, 11.58*
9. *See The Farmers' Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Ordinance, 2020, The Gazette of India, CG-DL-E-05062020-219745*
10. *https://idronline.org/the-farm-bills-all-you-need-to-know/ access on 03/10/2021, 20.58*
11. *https://www.nationalheraldindia.com/india/why-are-farmers-protesting access on 03/10/2021, 21.12*

Consequences of Privatization of Government Companies

Dr. Amita D Raghatate, *Women's College of Arts & Commerce, New Nandanwan, Nagpur.* 9503454288

Abstract: *Privatization is an effective tools for restructuring and reforming the public sector which runs without significant aim and mission while private sector is perceived to be fundamentally more self motivated, profitable and reliable for superior quality and products and services.*

Nowadays privatization is being seen as solution towards the problems of public enterprises as these enterprises on being transferred from the public to the private hands will become less politicized which as result will help in ceasing the administrative corruption. It will also help in increasing the tax revenues from profits and strengthening the public treasury. The advantages of privatization can be perceived from both microeconomic impacts that privatization exerts.

Introduction: Privatization is the process of transferring ownership of a business enterprise agency or public service from government to the private sector. Privatization means permitting the private sector to set up industries which were previously reserved for public sector. The main reason for privatization was that public sector undertaking were running in losses due to mismanagement and political interference .And increase competition and efficiency. Privatization of PSUs was inevitable. India has a mixed economy in which both Private and Public Sectors exist especially in the areas ok Banking Telecom, Road Transport, Education, Health care, Manufacturing, Education among others. Many Business analysts and experts on Economy are of the view that privatization could bring more problems like unemployment taking the economy backwards due to its inherent issue. When public sector enterprises were stared in the country, the time was different and the need of the country were also different. The policy that was right for 50-60 years ago-There is always room for improvement. Today when we are doing these reforms, our biggest goal is to use public money properly.

Privatization: It refers to mode of working by being outside the control of the government. It is the process of transferring ownership of the public sector i.e. a government to the private sector. Privatization indicates emergence of a new culture in the society in which marketization, competition, efficiency become the guiding principle in economic decision-marking. The government has decided to give special treatment to some of the important profit making PSU (public sector undertaking) and they were given the status of Navratans. These are like GAIL (Gas Authority of India Ltd.) MNTL (Mahanagar Telephone Nigam Limited) etc. Government has granted greater operational, financial and managerial autonomy to some other profit making enterprises, called Mini rattans.

Privatization of Public Sector: Key Facts: Generally speaking privatization is a way of altering the relationship between the state and the private sector to enhance the role of private sector in the functioning of the national economy as a whole .Accordingly, privatization broadly means any process that reduces the state's dominant role in directly owning and running the economic activities of a nation. Many countries like China with state controlled economies have gone far enough to open doors of economies to invite private players to achieve faster growth rate. The craze for privatization has risen manifold after the ideological defeat and disintegration of the state. When the government monetizes the private sector of the country fills that space. The private sector also brings investment, global best practices. Top quality brings manpower, changes in management. This makes things more modernized, modernizes the entire sector, expands the sector rapidly and creates new opportunities for jobs. Monitoring is equally necessary to ensure that the entire process remains transparent, under the rules. That is, with Monetize and Modernize we can increase the efficiency of the entire economy further. The amount received due to the decisions of the government can be used in public welfare schemes. The money that comes from Assets Monetization and Privatization, makes the house of the poor, that money is used to build roads in the village, that money is used to provide clean water to the poor. There are so many

such things related to the common human. Even after so many years of independence, our country has such deficiencies. Now the country cannot wait longer for this.

Objective: 1) Reduction in number of industries reserved for public sector and introduction of selective competition in the reserved area. 2) Disinvestment of shares of selected public sector in order to raise resources and to encourage wider participation of general public and worker in the ownership of business. 3) Improvement in performance through MOU (Memorandum of understanding) system.

Privatization is the need of the hour. As the world economy tends to become one global village privatization is beneficial for the growth and sustainability of the state-owned enterprises. Following the trend of privatization across the world, The Indian government in the 1990s also introduced privatization amid hue and cry from many of the political and social groups. Indian economy has a tremendous potential for growth .The economy which used to rise at 3-4 %of GDP had steadily registered rising growth from 7 to 9 percent after introduction of reforms.

Advantages of Privatization: a) It reduces the fiscal burden of the state by relieving it of the losses of the SOEs. b) It reducing the size of administration. c) It enables the government to mop-up funds. c) It helps the government to trim the size of the administrative machinery. d) It enables the government to concentrate more on other essentials state functions. e) It help in accelerating the pace of economic development as it attract more resources from the private sector for development. f) It may result in better management of the enterprises. g) It may also encourage entrepreneurship. h) Improve accountability to shareholders and consumers. i) It reduces the fiscal burden of the state by relieving it of the losses of the SOEs and reducing the size of administration. j) It enables the government to mop-up funds. k) It helps the government to trim the size of the administrative machinery. l) It enables the government to concentrate more on other essentials state functions. m) It helps in accelerating the pace of economic development as it attract more resources from the private sector for development. n) It may also encourage enter preneurship.

Disadvantages of Privatization: a) No Welfare state: The concept of welfare state may get defeated with the privatization of economy. b) Private sector would not care about the society as its main objective is to earn profits. c) Less social Development: Government or public sector companies also keep doing social work simultaneously. In case privatization happens, it will result in fewer funds for society because private companies have no obligation to do social work. d) Unemployment: Privatization will also result in retrenchment of employees. In private sector enterprises there is emphasis on performance which indirectly results in work pressure and meeting deadlines or targets and individuals who have been doing work for year without much pressure find it k o difficult to adjust to new setting and many end up resigning from their service. e) Long Term Risk : Risk of short term gains is prominent in private companies. There are decisions to start ventures which resulting short term benefits but may not be good for long term. f) Lack of welfare: Major of private companies have profit make as their main motive. They do not involve in public welfare service like free education to poor, free medical treatment, etc. g) Political Pressure: When private companies fail to deliver, the public has no powers to intervene. The government does not always have time or expertise to force them to keep their promises. h) Ignores the weaker section: Privatization encourages practices like providing best quality services for richer people who not more. i) Lack of proper norms. j) Ambiguity of objectives. k) Wrong timing. l) Lack of political consensus. m) Wrong labour strategies. n) Wrong environment. o) Problem of culture change. p) Prevalence of monopoly elements.

India opt for privatization or continue with the current system, is a burning discussion topic in view of the various steps taken in different sectors. Whether the move will benefit the country or will not be feasible needs to be discussed. Given the importance of this topic, B-schools have included this topic in their Group Discussion and Extempore rounds. The key facts about the topic and important points of discussion which can be presented during GD round are shared below.

"When public sector enterprises were started in the country, the time was different and the needs of the country were also different. The policy that was right for 50-60 years ago, there is always room for improvement. Today when we are doing these reforms, our biggest goal is to use public money properly. There are many public sector enterprises that are making losses. Many of these have to be supported by taxpayer's money. In a way, which is the right of the poor, it is the right of the youth filled with aspiration. Today the country has a lot of underutilized and un-utilized assets under the control of the government. With this thinking, we have announced the National Asset Monetization Pipeline. We have targeted to monetize around 100 such asset like oil, gas, airport, power. Of these, investment opportunities of 2.5 trillion rupees are expected. And I will also say that this process will continue. The mantra that the government is moving forward with is Monetize and Modernize.

When the government monetizes the private sector of the country fills that space. The private sector also brings investment, global best practices. Top quality brings manpower, changes in management. This makes things more modernized, modernizes the entire sector, expands the sector rapidly and creates new opportunities for jobs. Monitoring is equally necessary to ensure that the entire process remains transparent,

under the rules. That is, with Monetize and Modernize we can increase the efficiency of the entire economy further. The amount received due to the decisions of the government can be used in public welfare schemes. The money that comes from Assets Monetization and Privatization, makes the house of the poor, that money is used to build roads in the village, that money is used to provide clean water to the poor. There are so many such things related to the common human. Even after so many years of independence, our country has such deficiencies. Now the country cannot wait longer for this. Our priority is the common citizen of the country, its needs, its needs, it should remain. The government is working fast in this direction.

Privatization of Public Sector: Need of the Hour: As PM Modi says, Privatization is the need of the hour. As the world economy tends to become one global village, privatization as a policy norms seems to override political compulsions as an instrument for achieving competitive efficiency and resource optimization. Privatization is beneficial for the growth and sustainability of the state-owned enterprises. Following the trend of privatization across the world, the Indian government in the 1990 also introduced privatization amid hue and cry from many of the political and social groups.

Conclusion: Privatization refers to reduce in involvement of state or public sectors by involving of private sector in economic activities. Increase in the efficiency of government undertaking and provide better goods and services to the consumers. Privatization is beneficial for the growth and sustainability of the state-owned enterprises. Following the trend of privatization across the world, the Indian government in the 1990s also introduced privatization amid hue and cry from many of the political and social groups. And negative impact of privatization has expensive. Natural monopolies have been sold off.

References:

1. *Organization of commerce and management, Maharashatra Board.*
2. *International Business Environment, Seth publication*
3. *www.elibrary.imf.org*
4. *www.Economictimes .indiatimes.com*
5. *www.Ppp.worldbank.org*

स्कुली बच्चों पर कोविड–१९ का प्रभाव

***शुभा नीखरा**, शोधार्थिनी (पी.एच.डी.), जीवाजी विश्वविद्यालय ग्वालियर, मध्य प्रदेश, भारत* shubhanikhara@gmail-com

***सारांश:** भारतीय समाज भी विश्व के अन्य समाजों की तरह कोविड–१९ जैसी वैश्विक महामारी से अछूता नहीं रह सका है। बच्चे समाज का महत्वपूर्ण अंग व राष्ट्र का भविष्य हैं। बच्चों का मन व मस्तिष्क परिवर्तनों से अधिक प्रभावित होता है। इस दौरान बच्चों का लगभग एक शैक्षणिक सत्र घर पर ही बीता। इस शोध पत्र का उद्देश्य बच्चों पर कोविड–१९ के कारण मानसिक, शारीरिक व शैक्षणिक स्तर पर पड़नेवाले प्रभावों का अध्ययन करना है। कोविड–१९ का बच्चों के मानसिक व शारीरिक स्तर पर सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों प्रकार का प्रभाव पड़ा तथा शैक्षणिक स्तर पर कोविड–१९ का नकारात्मक प्रभाव पड़ा है।*

***कुंजी शब्द**: स्कूली बच्चे, कोविड–१९.*

प्रस्तावना: भारतीय समाज, कोविड–१९ महामारी के कारण कई महीनों तक व्यवस्थाओं में आये परिवर्तनों से बहुत अधिक प्रभावित हुआ है। समाज का सबसे महत्वपूर्ण अंग बच्चे होते हैं वही हमारे देश का भविष्य हैं, जो कि महामारी से बहुत अधिक प्रभावित हुये हैं। कई महीनों तक स्कूल, खेलकूद के मैदान, पार्क बन्द रहे साथ ही मास्क लगाने की अनिवार्यता भी रही। इन सब परिवर्तनों का प्रभाव इतना अधिक रहा कि बच्चे भी मानसिक, शारीरिक तथा शैक्षणिक स्तर पर बहुत अधिक प्रभावित हुये हैं। कोविड–१९ के सकारात्मक व नकारात्मक दोनों पक्ष रहे। घर पर अधिक समय व्यतीत करने पर परिवार के सदस्यों के साथ भावनात्मक सम्बन्धों की डोर मजबूत हुयी एवं घरेलू कार्यों में बच्चों ने सहयोग भी दिया है। जिससे बच्चों के मन में सहयोग और सहभागिता की भावना भी अधिक विकसित हुई है। इस विषय पर विशेषज्ञों ने भी सुझाव दिये कि बच्चों को एक–दूसरे से जुड़ा रहना चाहिए और दूसरों की मदद भी करनी चाहिए। बच्चों ने परिवारजनों के साथ इनडोअर गेम भी खेले और अपने परिवारजनों के साथ गुणवत्तापूर्ण समय भी व्यतीत किया। जबकि ऐसा सामान्य परिस्थितियों में परिवारजनों और बच्चों की व्यस्तता के कारण बहुत कम ही सम्भव हो पाता था। बच्चों के अधिक समय घर पर रहने एवं महामारी के भय से माता–पिता ने बच्चों के भोजन की गुणवत्ता पर ध्यान दिया जिससे बच्चों के पौष्टिक भोजन की मात्रा में वृद्धि हुई है। वहीं दूसरी ओर स्कूल बंद होने के कारण बच्चों ने प्रातःकाल देर से उठना प्रारंभ कर दिया था। पार्क और खेलकूद के स्थानों के बंद रहने के कारण अधिकांश बच्चों ने अन्य गतिविधियाँ जैसे योग, व्यायाम, नृत्य एवं इनडोर खेलों को विकल्प के रूप में विकसित किया। ऑब्जर्वर रिसर्च फाउंडेशन की एक रिपोर्ट के अनुसार बच्चों ने मोबाइल, कंप्यूटर, टीवी पर औसतन ५ घंटे अधिक बिताये। बच्चों का विद्यालय के सहपाठियों एवं मित्रों के साथ समय बिताना स्वस्थ्य मानसिक विकास के लिए बहुत आवश्यक है। किन्तु कोविड–१९ के समय बच्चों का अपने मित्रों से प्रत्यक्ष रूप से न मिल पाने के कारण बच्चों पर इसका नकारात्मक प्रभाव परिलक्षित हुआ। एम्स के चिकित्सकों द्वारा किये गये शोध से पता चलता है कि ४२.३ प्रतिशत बच्चों में चिड़चिड़ापन और ३०.८ प्रतिशत बच्चों में आनाकानी करने की समस्या में भी अभिवृद्धि हुई। लगभग एक सत्र तक विद्यालय बन्द रहने के कारण बच्चों की शिक्षा पर भी नकारात्मक प्रभाव पड़ा है। ऑनलाइन कक्षा में विभिन्न समस्याओं व पढ़ाई के प्रति अरुचि ने बच्चों को शिक्षा की दृष्टि से पीछे धकेल दिया है। यह भी देखने में आया कि बच्चों के द्वारा विषय से संबंधित प्रश्न पूंछने में भी परिवर्तन आया है तथा ऑनलाइन परीक्षा में बच्चों द्वारा नकल करने की प्रतिशतता में वृद्धि हुई। अजीम प्रेमजी

विश्वविद्यालय द्वारा प्रकाशित शोध पत्र के अनुसार इस दौरान ५४ प्रतीशत छात्रों में मौखिक, ४२ प्रतिशत छात्रों में पढ़ने और ४० प्रतीशत छात्रों में भाषा लेखन की क्षमता प्रभावित हुई है। उक्त बिंदुओं को दृष्टिगत रखते हुए शोधार्थिनी द्वारा कोविड–१९ का बच्चों पर शारीरिक, मानसिक एंव शैक्षिणिक स्तर पर पड़ने वाले प्रभावों को जानने के उद्देश्य से झांसी जिले के स्कूली बच्चों पर शोध किया गया है।

उद्देश्य: कोविड–१९ के कारण उत्पन्न परिस्थितियों, तदोपरान्त जीवन शैली में हुए परिवर्तन के कारण बच्चों पर पड़े– १) मानसिक एवं शारीरिक प्रभावों का अध्ययन करना। २) शैक्षणिक स्तर पर पड़े प्रभावों का अध्ययन करना।

उपकल्पना: प्रस्तुत शोध में विषय से सम्बंधित निर्धारित किये गए उद्देश्यों की पूर्ति हेतु निम्न उपकल्पनायें प्रतिपादित की गयी – १) कोविड–१९ के कारण उत्पन्न परिस्थितियों में बच्चों का अधिकांश समय घर पर व्यतीत हुआ जिसके कारण बच्चों एवं पारिवारिक सदस्यों के मध्य सम्बन्धों में निकटता आयी। २) बच्चों का अधिकांश समय घर पर व्यतीत होने के कारण उनके खान–पान पर अधिक ध्यान दिया गया जिससे उनके स्वास्थ्य पर सकारात्मक प्रभाव पड़ा। ३) बच्चों द्वारा स्क्रीन (मोबाइल, कम्प्यूटर, टीवी आदि) पर अधिक समय व्यतीत करना तथा मित्रों के साथ नहीं खेल पाने के कारण बच्चों में अवसाद के लक्षण दिखाई दिये। ४) विद्यालयों में कक्षा लगाने के स्थान पर मोबाइल पर कक्षाएं लगाने से बच्चों के शैक्षणिक स्तर में गिरावट आयी।

समंकों का विश्लेषण: शोधार्थिनी द्वारा शोध कार्य हेतु दैव निदर्शन विधि का प्रयोग करते हुये झांसी जिले के स्कूली बच्चों पर कोविड–१९ के कारण पड़े मानसिक, शारीरिक एवं शैक्षिणिक प्रभावों का अध्ययन किया गया है। जिसके लिए झांसी जिले के ६६ उत्तरदाताओं (परिवार के सदस्य) से साक्षात्कार द्वारा प्राप्त तथ्यों का सारणीयन कर विश्लेषण किया गया है।

कोविड–१९ का प्रभाव बड़ों के साथ–साथ बच्चों पर भी परिलक्षित हुआ है। कोविड–१९ के कारण बच्चों का अपने मित्रों के साथ आउटडोर गेम खेलना बंद हो गया था। बच्चों का पूरा समय घर पर ही व्यतीत हुआ जिसके कारण बच्चों की अपने परिवार के सदस्यों के साथ संबंधों में निकटता आयी है। बच्चों का परिवार के सदस्यों के साथ समय व्यतीत करने के संबंध में शोधार्थिनी ने तथ्य एकत्रित किये जिसका विवरण दिया गया है– ऐसे उत्तरदाताओं की संख्या सर्वाधिक है जिनके बच्चों ने पहले की अपेक्षा कोविड–१९ से उत्पन्न परिस्थितियों में पारिवारिक सदस्यों के साथ अधिक समय व्यतीत किया है जिसका प्रतिशत ५९.१ है। कोविड–१९ के कारण घर पर रहने से बच्चों की अपने पारिवारिक सदस्यों के साथ संबंधों में निकटता आयी है, बच्चों पर यह कोविड–१९ का सकारात्मक प्रभाव रहा है। वहीं कोविड–१९ के कारण उत्पन्न परिस्थितियों में पहले जैसा समय व्यतीत करने वाले बच्चों का प्रतिशत २२.७ है। पहले की अपेक्षा परिवार के सदस्यों के साथ कम समय व्यतीत करने वाले बच्चों का प्रतिशत १८.२ है।

बच्चे भावात्मक रूप से अपने परिवार की अपेक्षा मित्रों के अधिक नजदीक होते हैं किंतु कोविड–१९ के कारण बच्चों का अपने मित्रों से मिलना, उनके साथ समय व्यतीत करना बंद हो गया था। घर पर रहने के कारण बच्चों ने अपनी भावनाओं को परिवार के सदस्यों के समक्ष व्यक्त करना प्रारंभ कर दिया, जिसका सकारात्मक प्रभाव यह रहा कि बच्चे एवं परिवार के सदस्यों के मध्य संबंधों में निकटता आयी है। शोधार्थिनी ने इस संबंध में आंकड़े एकत्रित किये हैं जिसका विवरण है– उत्तरदाताओं से प्रश्न किया गया कि पहले की अपेक्षा कोविड–१९ के समय से बच्चों एवं परिवार के सदस्यों के बीच भावनात्मक संबंधों में निकटता आयी है। भावात्मक संबंधों में पहले से अधिक निकटता आयी ऐसे बच्चे सर्वाधिक संख्या में है जिसका प्रतिशत ७२.७ है। भावनात्मक संबंधों में पहले की अपेक्षा कोई परिवर्तन नहीं हुआ ऐसे बच्चों का प्रतिशत २२.७ है। भावनात्मक संबंधों में निकटता पहले से कम हुई है ऐसे बच्चों का प्रतिशत ४.६ है। कोविड–१९ के कारण बच्चों का समय घर पर व्यतीत हुआ। बच्चों ने परिवार के सदस्यों के साथ घर के कार्यों में अपना योगदान दिया। बच्चों ने अपनी क्षमता के अनुसार घर के कार्य किए जैसे– पौधों को पानी देना, कपड़े उठा कर रखना, खाना परोसना आदि। शोधार्थिनी ने इस संबंध में तथ्य संकलित किये जिसका विवरण है– सर्वाधिक संख्या में बच्चों ने पहले की अपेक्षा कोविड–१९ के समय घरेलू कार्यों में अपना सहयोग दिया जिसका प्रतिशत ५९.१ है। पहले जैसा ही सहयोग देने वाले बच्चों का प्रतिशत २२.७ है। पहले की अपेक्षा कम सहयोग देने वाले बच्चों का प्रतिशत १८.२ है। पारिवारिक सदस्यों के साथ घरेलू कार्यों में सहयोग करने से बच्चों व परिवार के सदस्यों के मध्य संबंधों में मधुरता आयी है तो वहीं दूसरी ओर बच्चों में सहयोग की भावना में भी अभिवर्धन हुआ है। भोजन की प्रकृति का प्रभाव बच्चों के शारीरिक व मानसिक विकास पर पड़ता है। बच्चों के भोजन में पौष्टिकता को प्राथमिकता दी जानी चाहिए। कोविड–१९ के कारण बच्चे घर में रहे जिससे पारिवारिक सदस्यों के द्वारा बच्चों की दिनचर्या का ध्यान रखना सरल था। कुछ माता–पिता बच्चों के भोजन में पौष्टिकता पर ध्यान नहीं देते थे किंतु कोविड–१९ जैसी महामारी से भयभीत होकर भय के कारण बच्चों की दिनचर्या व पौष्टिक भोजन पर ध्यान दिया। शोधार्थिनी ने इस संबंध में आंकड़े संकलित किये जिसका विवरण है– पहले की अपेक्षा कोविड–१९ के समय बच्चों के खान–पान की पौष्टिकता पर कम ध्यान देने वाले उत्तरदाताओं का प्रतिशत ४.६ है। इसमें कुछ उत्तरदाता पुलिस, डॉक्टर, मेडिकल आदि रोजगार से संबंधित है। बच्चों के खान–पान पर पर पहले जैसा ही ध्यान देने वाले उत्तरदाताओं का प्रतिशत १३.६ है। वहीं पहले की अपेक्षा बच्चों के खान–पान पर अधिक ध्यान देने वाले उत्तरदाताओं का प्रतिशत ८१.८ है। शोधार्थिनी द्वारा अवलोकन में पाया गया कि कुछ उत्तरदाता बच्चों के खान–पान की पौष्टिकता की बात तो करते हैं, किंतु उनके परिवार में कोविड–१९ के समय बच्चों के भोजन में फास्ट फूड की अधिकता रही है। स्कूल जाने से बच्चों की दिनचर्या नियमित रहती है। स्कूल जाने के लिए बच्चों को प्रात:काल निर्धारित समय पर उठना पड़ता है। बच्चों के घर पर रहने से उनकी दिनचर्या में परिवर्तन आया एवं बच्चों के प्रात:काल उठने के समय में भी परिवर्तन हुआ है। जिस संबंध में शोधार्थिनी ने तथ्य संकलित किये जिसका विवरण है– कोविड–१९ के समय प्रात:काल देर से उठने वाले बच्चों की संख्या सर्वाधिक है जिसका प्रतिशत ८१.८ है। कुछ उत्तरदाताओं का कहना है कि बच्चे घर पर रहते हैं जिस कारण, उनके प्रात:काल उठने का कोई समय निर्धारित नहीं है। पहले के समय पर उठने वाले बच्चों का प्रतिशत १३.६ है। पहले की अपेक्षा जल्दी उठने वाले बच्चों का प्रतिशत ४.६ है। बच्चों के सर्वांगीण विकास के लिए शारीरिक व मानसिक विकास दोनों आवश्यक है। कोविड–१९ ने बच्चों की शारीरिक गतिविधि को अधिक प्रभावित किया है। बच्चों का अपने मित्रों के साथ आउटडोर गेम खेलना बंद हो गया जबकि आउटडोर गेम खेलने से बच्चों का शारीरिक व्यायाम भी हो जाता है। आउटडोर गेम के विकल्प के रूप में बच्चों ने घर पर शारीरिक गतिविधियां प्रारंभ की हैं। इस संबंध में शोधार्थिनी ने तथ्य एकत्रित किये जिसका विवरण है– आउटडोर गेम के विकल्प में बच्चों ने घर पर किस प्रकार की शारीरिक गतिविधियां प्रारंभ की हैं इसे जानने का प्रयास किया गया। घर पर योग, व्यायाम करने वाले बच्चों का प्रतिशत ३६.३ है। वहीं नृत्य करने वाले बच्चों का प्रतिशत

३१.८ है। इसके अतिरिक्त घर पर अन्य इंनडोअर गेम खेलने वाले बच्चों का प्रतिशत ४.६ है। घर पर किसी भी प्रकार की शारीरिक गतिविधि प्रारंभ नहीं करने वाले बच्चों का प्रतिशत २७.३ है। जिसमें अधिकांश बच्चे मोबाइल पर गेम खेल कर तथा टी. वी. आदि देखकर समय व्यतीत करते हैं। कोविड–१९ के कारण बच्चों का घर से बाहर जाना बंद हो गया, जिसका प्रभाव बच्चों के मानसिक विकास पर भी पड़ा है। बच्चों के मानसिक स्तर को सामान्य रखने में पारिवारिक सदस्यों की भूमिका अहम् होती है। अपने मित्रों व बाहरी दुनिया से अलग हो जाने से बच्चों के स्वभाव में चिड़चिड़ापन आया है। शोधार्थिनी ने इस संबंध में आंकड़े संकलित किये जिसका विवरण है– कोविड–१९ के समय बच्चों के स्वभाव में चिड़चिड़ापन अधिक आया है ऐसे बच्चों का सर्वाधिक प्रतिशत ५९.१ है। बच्चों के मानसिक स्तर को सामान्य रखने के लिए पारिवारिक सदस्यों को बच्चों के साथ अधिक से अधिक समय व्यतीत करना व भावनात्मक संवाद करना आवश्यक है। पहले से कम चिड़चिड़ापन हुआ ऐसे बच्चों का प्रतिशत ४.६ है। बच्चों के स्वभाव में कोई परिवर्तन नहीं हुआ जिसका प्रतिशत ३६.३ है। मोबाइल, टीवी, कंप्यूटर आदि उपकरणों का प्रयोग ज्ञानवर्धन के लिए करना लाभकारी है किंतु मनोरंजन के लिए उन उपकरणों का अधिक प्रयोग करना स्वास्थ्य के लिए हानिकारक है। शोधार्थिनी ने इस संबंध में तथ्य संकलित किये जिसका विवरण है– उत्तरदाताओं से प्रश्न किया गया की कोविड–१९ के समय से बच्चे टीवी, मोबाइल, कंप्यूटर ख ऑनलाइन पढ़ाई के अतिरिक्त, में कितना समय व्यतीत करते हैं। पहले से कम समय व्यतीत करने वाले बच्चों का प्रतिशत ४.६ है। पहले की अपेक्षा कोई परिवर्तन नहीं आया ऐसे बच्चों का प्रतिशत १३.६ है। पहले की अपेक्षा अधिक प्रयोग करने वाले बच्चों का सर्वाधिक प्रतिशत ८१.८ है। जो कि बच्चे के स्वास्थ्य के लिए हानिकारक है। माता–पिता को इस संबंध में गंभीरता से विचार करने की आवश्यकता है। कोविड–१९ का प्रभाव बच्चों के मनोरंजन की प्रकृति पर भी पड़ा है। बच्चों का स्वस्थ मनोरंजन होना अतिआवश्यक है। शोधार्थिनी ने इस संबंध में आंकड़े एकत्रित किये जिसका विवरण है– कोविड–१९ के समय से बच्चों को मनोरंजन के लिए टीवी, कंप्यूटर, मोबाइल नहीं दिए जाने पर बच्चों की प्रतिक्रिया किस प्रकार की रही। बच्चे पहले से अधिक नाराज होते हैं और खाना ना खाकर या चिल्लाकर अथवा चुप होकर अपनी नाराजगी व्यक्त करते हैं। जिसका प्रतिशत सर्वाधिक ४०. ९ है। मोबाइल, टीवी, कंप्यूटर नहीं मिलने पर पहले जैसा व्यवहार करने वाले बच्चों का प्रतिशत ३१.८ है। वहीं अपने परिवार के सदस्यों के साथ इनडोअर गेम जैसे– अंताक्षरी आदि खेलने वाले बच्चों का प्रतिशत २७.३ है। इलेक्ट्रॉनिक उपकरण नहीं दिए जाने का बच्चों पर यह सकारात्मक प्रभाव रहा है। ऑनलाइन पढ़ाई करते समय यदि परिवार के सदस्य बच्चों पर ध्यान नहीं देते हैं तब ऐसी स्थिति में बच्चे पढ़ाई के प्रति लापरवाही करने लगते हैं। शोधार्थिनी ने इस संबंध में तथ्य संकलित किये जिसका विवरण है– उत्तरदाताओं से प्रश्न किया गया कि कोविड–१९ के समय से बच्चा जब ऑनलाइन कक्षा में पढ़ाई करता है तब परिवार का कोई सदस्य उसके पास उपस्थित होता है। कभी–कभी उपस्थित होने वाले उत्तरदाताओं का प्रतिशत ३१.८ है। प्रतिदिन उपस्थित होने वाले उत्तरदाताओं का सर्वाधिक प्रतिशत ५० है। वहीं बच्चों की पढ़ाई के समय उपस्थित नहीं होने वाले उत्तरदाताओं का प्रतिशत १८.२ है। कुछ उत्तरदाताओं ने बताया कि ऑनलाइन पढ़ाई से बच्चे पहले की तुलना में कमजोर हो रहे हैं। ऑनलाइन पढ़ाई में बच्चों की रुचि कम होती है। कक्षा की अपेक्षा ऑनलाइन पढ़ाई में बच्चों को समझने में कठिनाई होती है। जिसका प्रभाव बच्चों के पूर्व ज्ञान पर भी परिलक्षित हो रहा है। शोधार्थिनी ने इससे संबंधित तथ्य संकलित किये हैं जिसका विवरण है– उत्तरदाताओं से प्रश्न किया गया कि ऑनलाइन कक्षा के कारण बच्चों के पूर्व ज्ञान पर किस प्रकार का प्रभाव पड़ा है। ऐसे बच्चों की सर्वाधिक संख्या है जिनके पूर्व ज्ञान में कमी आयी है। जिसका प्रतिशत ७१.२ है। वहीं पूर्व ज्ञान सामान्य रहा ऐसे बच्चों का प्रतिशत १२.१ है। परिवार के सदस्यों द्वारा बच्चों पर ध्यान नहीं दिया गया। जिसका प्रतिशत १६.७ है। अधिकांश उत्तरदाताओं ने बताया कि ऑनलाइन कक्षा के कारण बच्चों के पूर्व ज्ञान में कमी आयी है। ऑनलाइन पढ़ाई के सकारात्मक व नकारात्मक दोनों पक्ष हैं। ऑनलाइन परीक्षा देते समय शिक्षक बच्चों पर कक्षा की तरह ध्यान नहीं दे पाते हैं। ऐसी स्थिति में यदि परिवार के सदस्यों द्वारा बच्चों पर ध्यान नहीं दिया जाये तब बच्चे प्रश्नों के उत्तर देने के लिए पुस्तक या अन्य सामग्री का प्रयोग कर सकते हैं। शोधार्थिनी ने इस विषय से संबंधित तथ्य संकलित किये जिसका विवरण है– ऑनलाइन परीक्षा देते समय बच्चों द्वारा पुस्तक व अन्य सामग्री का प्रयोग करने वाले बच्चों का प्रतिशत ६३.६ है। जिसमें से कभी–कभी पुस्तक व अन्य सामग्री का प्रयोग करने वाले बच्चों का प्रतिशत २२.७ है। ऐसा करना बच्चों के भविष्य के लिए अहितकर है। माता–पिता को इस विषय पर गम्भीरता से विचार करने की आवश्यकता है। वहीं प्रश्नों के उत्तर देने के लिए पुस्तक व अन्य सामग्री का प्रयोग नहीं करने वाले बच्चों का प्रतिशत ३६.४ है।

निष्कर्ष: इस शोध में वैश्विक महामारी कोविड–१९ के कारण उत्पन्न परिस्थितियों और परिवर्तनों से स्कूली बच्चों पर पड़े मानसिक, शारीरिक एवं शैक्षणिक प्रभावों का अध्ययन किया गया। बच्चों और परिवारजनों के बीच बिताए गये समय, उनके बीच भावनात्मक सम्बन्ध, सहभागिता, भोजन की पौष्टिकता, प्रात:काल जागरण का समय, आउटडोर खेलों के विकल्प, बच्चों के स्वभाव में परिवर्तन, स्क्रीन टाइम में परिवर्तन, अवसाद के लक्षणों और ऑनलाइन शिक्षा से संबंधित प्रश्न किये गये तथा संकलित किये गये समंको के विश्लेषण से पता चला कि बच्चों द्वारा परिवारजनों के साथ अधिक समय व्यतीत करने पर उनके परस्पर भावनात्मक सम्बन्ध मजबूत हुए और बच्चों की घर के छोटे–छोटे कार्यों में सहभागिता बढ़ी है। बच्चों के भोजन की पौष्टिकता में वृद्धि हुयी है। वहीं दूसरी ओर स्कूल और मित्रों से लंबे समय तक दूरी के कारण बच्चों के स्वभाव में चिड़चिड़ापन और नाराजगी बढ़ी है। ऑनलाइन शिक्षा पद्धति ने बच्चों के शैक्षणिक स्तर में गिरावट की है, जिससे बच्चों का बहुमुखी विकास बाधित हुआ है। अत: शोध में निष्कर्ष निकला कि कोविड का बच्चों के मानसिक एवं शारीरिक स्तर पर सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों प्रकार का प्रभाव पड़ा तथा शैक्षणिक स्तर पर कोविड का नकारात्मक प्रभाव पड़ा है।

सन्दर्भ सूची :

1. *Webinar on ÞFinding the Light Inside: Mental Well&being and the Pandemicß on 22 May 2021.*
2. *https://pib-gov-in/PressReleasePage-aspÛ\PRID¾1720977*
3. *The Impact of COVID&19 on Children and Adolescents: Early Evidence in India: Issue Brief Issue No- 448 March 2021.*
4. *www-orfonline-org*
5. *https://zeenews-india-om/hindi/india/aiims&study&on&childre*
6. *Research Paper on ÞLoss of Learning during the Pandemic: Field Studies in Education | February 2021ß.*
7. *https://archive-azimpremjiuniversity-edu-Field_Studies_Loss*
8. *Research Paper on ÞMyths of Online Education Azim Premji University: Field Studies in Education | September 2020.*
9. *https://archive-azimpremjiuniversity-edu-n/SitePages/pdf/Myths*
10. *https://indiaspendhindi-com/covid&19/children&forget&le*

भारतीय समाज पर कोरोना का प्रभाव

***प्रा. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता,** समाजशास्त्र विभाग, जि. के. कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय, कावराबांध तह. सालेकसा जि. गोंदिया.*

प्रस्तावना :– महामारी किसी भी देश के लिए एक बहोत बडी आपदा होती है। भारत सहित पूरे विश्व में प्राचीन काल से लेकर वर्तमान काल तक महामारी किसीन किसी आपदा के रूप में आती रही है। जिसके कारण बडी संख्या में लोगों की सामूहिक मृत्यु हुई है। इन महामारीयों के प्रकोप के कारण किसी देश की सामाजिक, आर्थिक मानसिक, सांस्कृतिक, धार्मिक सेहत पर बहुत बुरा प्रभाव पडता है। जैसा कि हम सभी जानते है कि लगभगग पिछले २ साल से अधिक का समय हो चुका है संपूर्ण मानव समाज कोरोना महामारी के सायें में जि रहा है एवं उससे संघर्ष करता आ रहा है। कोरोना नामक विषाणू पहली बार चीन के वुहान शहर में नवम्बर माह में पाया गया था। किन्तु देखते ही देखते इसने कई देशों में अपने पैर पसार दिए इसिलिए विश्व स्वास्थ्य संगठन ने ११ मार्च २०१९ को इसे वैश्विक महामारी घोषित किया। प्रारंभ में इससे बचने के लिए पर्याप्त औषधीयों के अभाव एवं इसकी संपूर्ण जानकारी न होने के कारण इसने मानव को बहुत बहुत ज्यादा हानी पहुचाई एवं इससे बचने का एक मात्र उपाय लाकडाउन समझ में आए एवं भारत के साथ साथ विश्व के अनेक देशों ने इसका सहारा लिया किन्तु यह पर्याप्त उपाय साबित नही हुआ। कुछ समय के पश्चात इसके टिके तैयार हुए एवं लोगों को टिका लगाए जाने लगा। कोरोना कि सुरूवात से लेकर टिका लगने तक के कालखंड में जो भी समय व्यतित हुआ है। उसने न सिर्फ भारत को हि बल्की विश्व के ज्यादातर देशों को प्रभावित किया है।

भारतीय समाज पर कोरोना का प्रभाव : आज यह एक सामान्य मानव व्यवहार है कि लोग अपने घर, परिवार, मित्रों सहयोगियों और सहयात्रियों के साथ ऐसी दूरी न बरते जैसे वे दूसरे गृह से आए हो। यानी जरूरत पड़ने पर उनसे गले मिले सामूहिक आयोजनों में जैसे जन्मदिन से या प्रमोशन की पार्टि शादि–व्याह और अन्य सार्वजनिक समारोहों में बढ–चढकर किस्सा ले। कोरोना के आक्रमण के उपहांत यह आवश्यक हो गया है कि जहा तक संभव हो कथित तौर पर इन सभी सामान्य दिनचर्यायों में तुरंत आवश्यक परिवर्तन लाया लाए लोंग अब इन परिवर्तनों के साथ जिने के आदि भी हो जुके है। अब तो ऐसी सलाह भी दि जा रही है कि यदि सार्वजनिक स्थानों पर आपका व्यवहार मित्रवत न होकर थोडा शत्रुतापूर्ण भी है तो इस संक्रमणकालीन दौर में असे एक सामान्य व्यवहार माना जाए यही नही संक्रमक रोग से पिडीत रोगी से दूरी बनाने के मामले में अब यदि कोई कटूतापूर्ण व्यवहार करता दिखे तो आश्चर्य नहीं होगा। कुछ घटनाओं के कारण अभी भी ऐसे हालात बने हुए है। आज कोरोना के कारण समाज में प्रत्येक व्यक्ति के व्यवहार में परिवर्तन आचुका है एवं यह मानव की मजबुरी है कि उसे एक दुसरे से दूरी बनाए रखना है एंव कोरोना के नियमो का पालन करना है। कोरोना के लिए भारतीय समाज पर प्रभाव को हम निम्न बिंदूओं के आधार पर स्पष्ट कर सकते है।

कोरोना का महिलाओं पर प्रभाव: युध्द और प्राकृतिक आपदाओं की हालत में महिलाएँ और बच्चे ही सबसे ज्यादा प्रभावित होते है दुनिया भर में महामारी का रूप लेने वाले कोरोना वायरस भी इसका अपवाद नही हैं। भारत में लंबे लॉकडाउन की वजह से महिलाओं पर दबाव है। यह बात अलग है कि इसकी चपेट में आने वालों में महिलाओं के मुकाबले पुरूषों की तादाद ज्यादा है। लेकिन इस बीमारी के महामारी में बछने से भारतीय परिवारों में अगर कोई सबसे ज्यादा प्रभावित होते है तो बच्चों के चौबीसों घंटे घर पर रहने की वजह से उन पर कामकाज का बोझ पहले के मुकाबले बढ गया है इसके साथ ही घरेलू नौकरानियों के छूटी पर जाने की वजह से समस्या और गंभीर हो गई है। अब उनको महिलाओं की मुश्किलें भी कम नहीं है। अब उनको एक और घर से काम करना पड रहा है। और दूसरी आरे घर का भी काम करना पड रही है, कई महिला अधिकार संगठनो ने प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी को पत्र लिखकर शहरी और ग्रामीण महिलाओ के बडें समूह को भी सामाजिक सुरक्षा योजनाओं के दायरे में शामिल करने का अनुरोध किया है।

बढता दबाव : देशव्यापी लॉकडाउन के दौरान जहाँ बच्चों को स्कुल से छट्टी मिल गई है और कई नौकरी पेशा लोंगो को दफतर नही जाने और घ्रर में काम नही करने का मौका मिल गया है। वही लाखों की तादाद में नौकरीपेशा महिलाओं की समस्याएं दोगुनी हो गई है। अब उनको घ्रर से काम करने के साथ ही घर का भी जास काम संभालना पड़ रहा है। कोरोना वायरस का आतंक बढने के बाद महानगरों और ाहरों की तमाम हाउसिंग सोसायटियों और कालोनियों में घरेलू काम करने वाली नौकरानियों के प्रवेश पर पाबंदी लगा दी गई थी। कइयों ने डर के मारे खुद ही आने से मनाकर दिया। इसकी वजह से महिलाओं को झाडू–पोछा से लेकर कपडे धोने तक के तमान काम भी करने पड़ रहे है। आयटी कंपन्नी में नौकरी करनेवाली सुनिता सेन कहती है, ''यह बेहद मुश्किल दौर है। घ्रर से दफतर का काम करना पडता है। उसके बाद पति औश्र दो बच्चों को समय पर खाना–पीना देना औश्र हजार दूसरे काम लगता है पालग हो जांऊगी'' सुनिता इस मामले में अकेली नही है देश की लाखो महिलाए उनकी जैसी हालत से जूस रही है। कामवाली के बिना खान पकाता साप–सफाई और बच्चों की देख–रेख उनके लिए टेढी सीर सीर साबित हो रही है। यही वजह है कि ज्यादातर महिलाओं ने काम पर नहीं आने के बावजूद कामवालियों को वेतन देने का फैसला किया है। खासकर मध्यम वर्गीय समाज में पितृसत्तात्मक मानसिकता हावी होने की वजह से माना जाता रहा है देख–रेख और कपडे धोने का काम महिलाओं का है, पुरूषों का नहीं। हालांकी अब कामकाजी दंपत्तियों का है, पुरूषों का नही। हालाकी अब कामकाजी दंपत्तियों के मामले मे यह सोच बढ रही हैं लेकिन अब भी ज्यादातर परिवारों में यही मानसिकता काम करती है। नतीजतन इस लंबे लॉकडाउन में ज्यादातर महिलाए कामकाज के बोझतले पिसने पर मजबुर है समाज विज्ञान के प्रोफेसर रहे सुविनय सेन गुप्ता भी है। लेकिन अबतक इस ओर किसी का ध्यान नही गया है। ज्यादातर घरों में महिलाओ और पुरूषों के बीच कामकाज का बटवारा समान नहीं है पति–पत्नी दोनों के घर से काम करने की स्थिति में भी पत्नी को अपेक्षाकृत ज्यादा बोझ उठाना पडता है।

घरेलू हिसा के मामले बढे. है : आम तौर पर 'घर' इंसान के लिए सबसे ज्यादा सुरक्षित माना जाता है लेकिन लॉकडाउन के दौरान यह महिलाओं के लिए सबसे ज्यादा असुरक्षित साबित हुआ है हाल ही में राष्ट्रीय महिला आयोग को दिल्ली की एक युवती ने बताया कि उसके पिता और भाई उसके साथ लगातार मारपीट कर रहे है। त्रिपूरा मे एक भाई ने अपनी बहन को ससुराल में पिटाई से बचाने की गुहार महिला आयोग से लगाई। न सिर्फ भारत में हि बल्कि कोरोना के कारण दुनिया भर में लाकडाउन कि स्थिति है और महिलाओं को प्रताडित किए जाने की घटनॉए भी किसी एक देश तक सीमित नही है। दुनिया के कई देशों जैसे चीन,फ्रॉन्स, स्पैन, अमेरिका आदि में महिलाएँ लाकडाउन के

कारण हिंसा की शिकार हो रही है। इसलिए संयुक्त राष्ट्र महासचिव एंटोनियो मतेरेस ने विश्व के सभी देशों मे अपील की है कि कोविड–१९ से बचने की रणनीति में महिलाओं की सुरक्षा पर विशेष ध्यान देने की जरूरत है क्योंकि लाकडाउन महिलाओं को सुरक्षा और न्याय से वंचित कर सकता है।

महिलाओं के यौन जीवन पर प्रभाव : कोरोना वायरस के कारण लोगों की जीवन शैली काफी हद तक प्रभावित हुए है। कोरोना ने न केवल लोगों के शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य पर असर डाला है, बल्कि इस ने लोगों की पूरी दिनचर्या बदल कर रख दी है। इसने लोगो के व्यवहार को भी काफी हद तक प्रभावित किया है। अब एक नई स्टडी में यह बात सामने आई है कि कोरोना महामारी के कारण यासैन संबधों को लेकर महिलाओं के व्यवहार में भी बदलाव आया है, कोरोना के दौर में महिलाओं की यौन इच्छा तो बडी है लेकिन उनके यौन जीवन की गुणवत्ता में कमी आई है, इटरनेशनल जर्नल आक गायानोकोलॉजी एण्ड ऑस्ट्रेट्रिस में यह स्टडी रिपोर्ट प्रकाशित हुई है। अग्रेजी हेल्थ वेबसाईट मेंडिकल एक्सप्रेस की एक रिपोर्ट के मुताबिक, एसेलर मैटरनिटी एंड चिल्ड्रन्स हॉस्पिटल की टीम नेतुर्की की महिलाओं के यौन व्यवहार पर कोरोना महामारी के प्रभाव पर यह अध्यन किया। इस अध्यन में ५८ महिलाओं को शामिल किया गया और उनसे यौन संबंधो पर सवाल किए गए। महिलाओं के मुताबिक, महामारी के दौरान उन्होंने हर सप्ताह औसतन २.४ बार संयोग किया वही महामारी से पहले छ से १२ महिनों में वे औसतन दो बार ही यौन संबंध बनाती थी। स्टडी में यह भी पता चला की कोरोना संकट को लेकर अधिकतर महिलाएँ अभी गर्भवती नही होना चाहती।

प्रधानमंत्री से मांग : कई महिला अधिकार संगठनों ने प्रधानमंत्री को भेजे एक पत्र में महिलाओं के तत्काल सामाजिक सुरक्षा योजनाओं का एलान करने का अनुरोध किया है। इन संगठनों ने दैनिक मजदूर असंगठित क्षेत्र और प्रवासी मजदूरों को भी इन योजनाओं में शामिल करने को कहा है। पत्र भेजने वालों मं आल इंडिया डेमोक्रटिक वुमेनस एसोसिएशन समेत आठ संगठन शामिल है उन्होने कोरोना और उनकी वजह से लंबे लाकडाउन के चलते महिलओ के सामने पैदा होने वाली मुश्किलों पार गहरी चिंता जताई है। पत्र मं कहा गया है कि खासकर अकेली, महिलाओं, विधवाओं, दैनिक मजदरी करने यह असेगठित क्षेत्र में काम करने वाली और ऐसे परिवारो जिनकी कमान महिलाओं, दैनिक मजदरी करने या असंगठित क्षेत्र में काम करने वाली ाऔर ऐसे परिवरो जिनकी कमान महिलाओं के हाथों में है को सामाजिक सुरक्षा कानूनों के तहत कोई सुरक्षा नही मिली है उनके सामने कामकाज के दोहरे बोझ के साथ ही वित्तिय संकट भी है। पत्र में इन तबके की महिलओं को एक मुक्त पॉ:पाच हजार रूपय की सहायता देने की अपील की गई है, युध्द या दैविय आपदाओं में महिलाओं को ही सबसे ज्यदा दिक्कतों का सामना करना पडता है। कोरोना के कारण जारी यह लंबा लॉकडाउन ऐसी तमाम आपदाओं पर भारी साबित हो रहा है। गांव, शहर, ग्रहिणी या कामकाजी कोई भी महिला इससे सुरक्षित नही है, मौजूदा हालात में सरकार को इस आधी आबादी की सेहत और सुरक्षा पर ध्यान देना चाहिए।

कोरोना का बच्चों पर प्रभाव:

शारीरिक एव–मानसिक प्रभाव : इस अध्ययन से जुडे भारतवंशी डॉ. नील चंचलानी ने कहा, हमे पुर्वानुमान होना चाहिए कि स्वास्थ्य देखभाल की पहुंच कम होने औश्र महामारी की रोकथाम के उपायों के चलते उन्हे शारीरिक और मानसिक सेहत के साथ ही सामाजिक मोर्चे पर भी अप्रत्यक्ष रूप से प्रतिकूल प्रभाव का सामना करना पडता है।

मोबाईल फोन और टी.वी. की ओर झुकाव बढ़ा : कनाडाई मेडिकल एसोशिएशन जर्नल (सी.एम.एजे) में छपे अध्ययन में बताया गया है कि सामाजिक जुडाव और नियमित दिनचर्या के अभाव में बच्चों का मोबाइल फोन और टीवी की ओर झुकाव बढ सकता है साथ ही शारीरिक गतिविधी में कमी भी आ सकती है। इसके चलते एकाग्रता में गिरावट के साथ ही डिप्रेशन (अवसाद) और एग्जाइटी एकाग्रता का खतरा बढ सकता है। ऐसे में बच्चों का खास ध्यान रखने की जरूरत है।

मानसिक बिमारीयों का बढ़ना : एक अध्ययन में यह कहा गया था की कोरोना की रोकथाम के लिए लगभग पूरी दुनिया में लॉकडाउन और सोशल डिस्टेंसिंग जैसे उपाय अपनाए जा रहे है। इनका बच्चों और किशोरों की मानसिक सेहत पर गहरा असर पडता है इन्हे डिप्रेशन और एंग्जा जैसी मानसिक समस्याओं का सामना करना पड़ता है।

बच्चों को लंबे समय तक रहेगा खतरा : बच्चों में कोरोना संक्रमण के मामले भले ही कम रहे हों लेकिन इस महामारी का उनके भावनात्क और मानसिक स्वस्थ्य पर गहरा असर पड़ रहा है। विशेषज्ञों का कहना है कि कोरोना का एक अदृश्य खतरा बच्चों को भविष्य मं लंबे समय तक प्रभावित करेगा। घरों में कैद बच्चे भले ही आवश्यक कर्मचारी या फ्रंटलाइन योध्दा नहीं है लेकिन वे दुनिया का साझा भविष्य जरूर है।

टीकाकरण से हुए दूर : बच्चों को बीमारियों से बचाने का एक ही तरीका होता है टीकाकरण लेकिन कोरोनाकाल में दूनिया भर में घटों में कैद बच्चों में टीकाकरा की दर जेती से घट गई है। पीडियाट्रिशनों का कहना है कि बच्चे अचानक खाना, काली खॉसी से लेकर मेनिजअटिस तक के जरूरी टीकों से दूर हो गए है। घर से बाहर निकलने से डर रहे अभि भावक वैक्सीन की तय तारीख आगे के लिए टाल रहे है। सरकारों ने भी बच्चों को लेकर गंभीरता नही दिखाई है। २४ से ज्यादा देशों में राष्ट्रीय टीकाकरण कार्यक्रम रोक दिया गया है।

भावनात्मक दबाव और बेचैनी से घिरे : डाक्टरों का कहना है, बच्चों के मन औश्र दिमाग में भी महामारी का भय व्याप्त है। परिवर में बडे सदस्यों मं घबराहट का असर उन पर भी पड रहा है। कई घरों में बडे–बुजुर्गो की कोरोना से मौत बच्चों के लिए सदमे जैसा है। इसमें दो राय नही हैं अभिभावक उनका पूरा ख्याल रख रहे हैं लेकिन उन्हे भय से निपटने के लिए वर्तमान और भविष्य में ज्यादा मदद की जरूरत रहेगी।

निष्कर्ष : कोरोना महामारी ने भारतीय समाज को इस कदर प्रभावित किया है की, लोगों को आर्थिक, सामाजिक, एवं धार्मिक क्षेत्रो में अनेको परेशानीयों का सामना करना पड रहा हैं। कई लोगों के रोजगार चले गये, समाज की आर्थिक स्थिती खस्ताहाल हो चुकी है, बच्चें जो अपना शैक्षणिक सफर सुरू करने वाले है उनके भविष्य पर प्रश्न चिन्ह लग चुका है, समाज की लगभग सारी व्यवस्थाऐं डामाडोल हो चुकी है, भारत जैसे कृषिप्रधान देश में जहा की ज्यादातर आबादी गावों में रहती है। उनके आय के साधनों पर इस महामारी ने रोक लगा दी है। ऐसे ही अनेको परिनाम भारतीय समाज पर दिखाई देते है।

संदर्भ :

1. *https://www.jagran.com*
2. *https://www.amarujala.com*
3. *https://www.dw.com*
4. *https://www.bhopalsamachar.com*
5. *https://www.aajkijandhara.com*
6. *https://dhyeyaias.com*

ओबीसी आरक्षण धोरणाचे पुनर्विलोकन झाले पाहिजे

डॉ. नारायण कांबळे, *प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद ता. अहमदपूर जि. लातूर*
डॉ. व्ही. एल. येरंडे, *माजी प्राचार्य, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा, जि. लातुर*

प्रस्तावना: सध्या देशाच्या राजकारणात ओबीसी (OBC) जाती समुहाचे आरक्षण हा प्रश्न अत्यंत संवेदनशिल व तेवढाच राजकीय बनला आहे. या सर्व जाती समुहांची जातनिहाय जणगणना करावी अशी मागणी जोर धरते आहे. प्रामुख्याने उत्तर भारतातील राजकीय नेते याबाबत आग्रही आहेत. अगदी इंद्रा सहानी खटल्यापासून (१९९२) २०१० पर्यंत व पुढे आज या मागणीने जोर धरला आहे. मंडल आयोगाच्या अहवालानुसार या देशात ५२ ते ५४ टक्के ओबीसी समाज ज्यात एकुण ३७४३ जाती आहेत. तेंव्हा त्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात सामाजिक, शैक्षणिक तसेच राजकीय क्षेत्रात आरक्षण मिळाले पाहिजे. विशेष म्हणजे या प्रवर्गात समाविष्ठ असलेल्या एकुण जाती किती व त्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात सर्वच क्षेत्रात पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळते की नाही हाखरा प्रश्न आहे. ओबीसी समर्थकांकडून असाही दावा केला जातो की, १९३१ साली झालेल्या 'जातनिहाय' जणगणनेनुसार देशात ओबीसी जातींची लोकसंख्येची टक्केवारी ५४ एवढी होती. आज तब्बल नऊ दशकानंतर ती किती आहे, याची प्रत्यक्षदर्शी पध्दृतीने तपासणी झाली पाहिजे. वास्तविक पाहता देशात जर ओबीसी समाजाची लोकसंख्या (जाती गटांची) साडेतीन हजार पेक्षा जास्त असेल तर त्या सर्व जातीगटांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व संतूलित पध्दतीने प्राप्त झाले आहे काय? या प्रश्नाचे उत्तर सरकारकडे नाही. कारण मागील ९० वर्षात जातनिहाय जणगणना झालेली नाही. मंडल आयोगाने ठोकताळा पध्दत वापरून तसेच विविध घटकराज्याकडे प्राप्त असलेली आकडेवारी जमा करून त्या आधारावर देशातील ओबीसी प्रवर्गातील जाती निश्चित केल्या आहेत.

दुसरा महत्वाचा मुद्दा असा की, ज्या साडेतीन हजार पेक्षा जास्त जातींना ओबीसी प्रवर्गात आयोगाने मान्यता दिली, त्यातील किती जातींचे सामाजिक मागासलेपण तपासले गेले यावर आता विचार मंथन चालू आहे. शिवाय मागासलेपणा सिध्द झालेल्या किती घटकांना शासकीय सेवा, शिक्षण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील प्रतिनिधीत्व मिळाले आहे, हा प्रश्न आज कळीचा बनला आहे. आज देशातील नऊ घटकराज्यातील काही जातीसमूह ओबीसी प्रवर्गात समावेश व्हावा म्हणून आंदोलन करत आहेत. त्याची प्रतिक्रिया म्हणून यादीत समाविष्ठ असलेले ओबीसी प्रवर्ग त्यांच्या समावेशनाच्या प्रचंड विरोधात आहे. मागील तीन दशकापासून सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक वेळा ओबीसीकरणाची पध्दती चुकलेली आहे, दर दहा वर्षांनी या प्रवर्गाचा मागासलेपणा तपासून त्याचे पुनर्विलोकन केले पाहिजे अशा सूचना करूनही केंद्र तसेच कोणत्याही राज्यसरकारांनी प्रत्यक्षदर्शी (इंपेरिकल डाटा) पध्दतीने ओबीसींच्या सर्वांगिण मागासलेपणाची तपासणी केली नाही. सन २०१५ व २०२१ अशा दोन वेळा न्यायालयाने याचा पुनरूच्चार केल्यानंतर तसेच ओबीसींचे राजकीय आरक्षण रद्दबातल झाल्यानंतर आता सरकारला जाग आली. आता येऊ घातलेल्या जणगणनेत 'जातीनिहाय जणगणना करून ओबीसी समाजघटकांची एकूण लोकसंख्या, त्याची टक्केवारी व त्यानुसार सर्वच क्षेत्रात प्राप्त झालेले पुरेसे प्रतिनिधीत्व तपासणे हाच एकमेव कायदेशीर तसेच रास्त मार्ग आहे. असा इंपोरिकल डाटा तयार करूनच या प्रश्नाची सोडवणूक करावी लागेल. तेंव्हा राज्यकर्त्यांनी चालढकल अथवा वेळकाढू भूमिका न घेता जातिनिहाय जणगणना केली पाहिजे.

या प्रश्नाची पार्श्वभूमी: मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार ओबीसी आरक्षण लागू झाले असले तरी त्याला स्वातंत्र्यपुर्व काळाची पार्श्वभूमी आहे. १८७१ ते १९५० असा आठ दशकाचा हा इतिहास आहे. ब्रिटिशांनी १९३१ साली जातनिहाय जणगणना केली असली तरी तत्पुर्वीच मागासवर्गांना आरक्षणाची तरतूद केली होती. पुढे जातीनिहाय जणगणना झाल्यानंतर ब्रिटिश सरकारने भारतीय समाजाचा मागासलेपणा निश्चित करण्यासाठी तीन प्रकारात सामाजीक स्तररचना निर्माण केली होती. त्यानुसार एस.सी. समाजाला १५ टक्के, एस.टी. समाजाला ७.५ टक्के व इंटरमेडिएट (म्हणजे आजचा ओबीसी) समाजाला १० टक्के आरक्षण बहाल केले होते. इथे एक बाब लक्षात घेतली पाहिजे की, वरील दोन समाजाचे आरक्षण जातवाचक होते. तर इंटरमेडिएट क्लास म्हणून मान्यता प्राप्त झालेले सर्व समाजघटक वर्ग (ब्से) यात मोडत असत, पर्यायाने हे आरक्षण वर्गवाचक होते. म्हणजे ब्रिटिशकाळापासून आजतागायत इतर मागासवर्गीयांना मिळालेले आरक्षण जातीवर आधारित नसून त्या घटकांची लोकसंख्या तपासून त्यातील सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक मागासलेपणा तपासून लागू करण्यात आले होते. इंद्र सहानी प्रकरणात निकाल देतांना सर्वोच्च न्यायालयाने देखील हेच अधोरेखित केले होते, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

पुढे ब्रिटिशांनी १९४२ साली एक आदेश जारी करून इंटरमेडिएट वर्ग तयार केला व त्या वर्गाला १० टक्के आरक्षण लागू केले. यासाठी एकूण २२८ जाती निश्चित करण्यात आल्या होत्या. हेच समाजघटक आजचे इतरमागासवर्गीय (व्ठब) आहेत. ब्रिटिशांनी ज्या २२८ जातींचे समावेशन केले होते त्यात क्रमांक १४९ वर मराठा अशी नोंद करण्यात आली होती. विशेष म्हणजे या दोन्ही प्रवर्गाचे आरक्षण १९५० पर्यंत सुरू होते. तात्पर्य, १८७१ पासून १९२१ पर्यंत ब्रिटिशांनी आपल्या दप्तरी मराठा अशी नोंद केली नव्हती. केवळ कुणबी व कुणबी शेतकरी अशीच नोंद होती. मराठवाडा विभाग वगळता अशीच स्थिती होती. (कारण मराठवाडा निजाम राजवटीत होता) मराठा ही नोंद १९२१ नंतर आलेली आहे याचा अर्थ १९२१ पर्यंत कुणबी पर्यायाने आजचा ओबीसी प्रवर्ग अशीच मराठा समाजाची नोंद होती, हेच या पुराव्यातून स्पष्ट होते. सहाजिकच १९३१ मध्ये जेंव्हा जातनिहाय जणगणना झाली तेंव्हा मराठवाडा विभागातील मराठा समाज ओबीसी प्रवर्गात समाविष्ठ होऊ शकला नाही.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ब्रिटिशांनी तयार केलेल्या स्तररचनेनुसारच एस.सी. एस.टी व इतर मागासवर्ग गृहित धरून संविधानातील कलम ३४०, ३४१ व ३४२ नुसार आरक्षणाचे लाभधारक घटक ठरविण्यात आले. यापैकी ओबीसीचे आरक्षण घटनादत नाही. केंद्र आणि राज्यसरकारांनी स्वतंत्रपणे मागास वर्ग आयोगाचे गठन करून ते निश्चित करण्याची जबाबदारी सरकारवर टाकली आहे. अयोगांनी आपला विवेक आणि समन्यायबुध्दी वापरून ओबीसी प्रवर्ग निश्चित करणे आवश्यक होते. १९५३ व १९७८ मध्ये नियुक्त केलेल्या कालेलकर व मंडल आयोगाने स्वातंत्र्यपुर्व काळात झालेल्या जणगणनेचाच आधार घेऊन (जातनिहाय) ठोकताळा पध्दतीने इतर मागास वर्गांना २७ टक्के आरक्षण बहाल केले. मात्र ते करतांना ओबीसी जातींची एकुण लोकसंख्या किती तसेच नक्की एकूण जाती किती याचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास केला नाही. मात्र भविष्यात जातीनिहाय जणगणना करून तपासणी करावी अशी सरकारला शिफारस केली होती, जी आजपर्यंत कोणत्याही

सरकारने अंमलात आणलेली नाही, म्हणून आज ही वेळ आली आहे. ओबीसीकरणाची पध्दतच चुकलेली आहे.

ओबीसीकरणाची पध्दतच चुकीची: वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे स्वातंत्र्यपुर्व काळात झालेल्या जातनिहाय जणगणनेनुसार इतरमागास वर्गांचे आरक्षण ठरविण्यात आले. मात्र हे आरक्षण म्हणजे संवैधानिक मुलभूत अधिकार नव्हता व आजही नाही. सर्वोच्च न्यायालयाने एका निकालपत्रात हे स्पष्टपणे नमुद केले आहे. मुख्य म्हणजे ओबीसी प्रवर्ग निश्चित करण्यासाठी कोणतीही सुस्पष्ट तरतूद वा मार्गदर्शक तत्वे राज्यघटनेत नमूद केलेली नाहीत. तर वेळोवेळी गठीत करण्यात येणाऱ्या मागासवर्ग आयोगाकडे ही जबाबदारी सोपविण्यात आलेली आहे. राज्यघटनेतील कलम ३४० नुसार हे सरकारने हे काम आयोगाकडून करून घेणे घटनाकर्त्यांना अपेक्षित होते. प्रचलित इतर मागासवर्गांच्या आरक्षणासंदर्भात संविधानातील कलम १५(४)व १६(४) नुसार पुढील प्रमाणे तरतूद आहे. 'नागरिकांच्या सामाजिक–शैक्षणिक मागासलेपणाच्या अनुषंगाने त्यांच्या उन्नतीकरिता कोणतीही विशेष तरतूद राज्याला करता येईल. हा आयोग वस्तूस्थिती मांडणारा व त्याला उचित वाटतील अशा शिफारसी करणारा अहवाल राष्ट्रपतींना सादर करेल.'

उपरोक्त घटनात्मक तरतूद असली तरी इतर मागासवर्ग निश्चित करण्याचे कोणतेही सामायीक धोरण नाही. केवळ ठोकताळे वापरूनच आरक्षण बहाल केलेले आहे. ब्रिटिश काळातील इंटरमेडिएट वर्ग म्हणून ज्या जातींचा समावेश होता, त्यातच थोडेफारअंतर्गत फेरबदल करून १९५५ ते १९९० पर्यंत ही प्रक्रिया कायम होती. वास्तविक पहाता कलम १५(४) नुसार मागासलेला वर्ग हा एकवचनी शब्द आहे. मात्र राज्यघटनेनुसार ओबीसी हा काही एक प्रवर्ग नसून अनेक वर्गांचा समूह आहे. त्यात सामील असलेले अनेक वर्ग हे प्रत्यक्षात स्वतंत्र सामाजीक गट किंवा एकक आहेत. त्यातील प्रत्येक वर्गाचे शासकीय सेवेतील प्रतिनिधित्वाचे प्रमाण, सामाजिक मागासलेपण, सामाजिकस्तर, व्यवसायाचे स्वरूप, शैक्षणिक स्थिती व आर्थिक उत्पन्नाची साधने भिन्न भिन्न आहेत आणि हे भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक सामाजिक वास्तव आहे. कालेलकर तसेच मंडल आयोगाने आपल्या शिफारशित ही निरिक्षणे नोंदवलेली आहेत व या पार्श्वभुमीवरच अनुक्रमे १९६१ व १९८१ मध्ये जातीनिहाय जणगणना करण्याची सरकारला शिफारस केली होती, परंतू मागील सहा दशकांपासून शासनकर्त्यांनी याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे आज ओबीसी राजकीय आरक्षणावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. इंद्रा सहानी खटल्याचा निर्णय देतांना सर्वोच्च न्यायालयाने देखील याकडे लक्ष दिले नाही.

महत्वाचा मुद्दा म्हणजे १९३१ च्या जणगणेनुसार मराठा कुणबीची लोकसंख्येची टक्केवारी ३२ एवढी होती. तर कुणबी वगळता इतर ओबीसी २२ टक्के होते. तेव्हा आज देशात जर ५४ टक्के ओबीसी असतील तर त्यात मराठा कुणबी देखील समाविष्ठ आहेत. महत्वाचे म्हणजे मुळ ओबीसी यादीत नसलेले माळी, वंजारी, भंडारी, आग्री, लेवा पाटील, गुजर, वाणी, सोनार, तेली या जातींचे सामाजिक तसेच शैक्षणिक मागासलेपण कधी व कसे तपासले, त्यासाठी कोणती पध्दती व निकष लावण्यात आले याचा तपशिल आज कुठेही उपलब्ध नाही. मंडल आयोगाने काही प्रश्नावल्या तयार करून नमूना निवड पध्दतीने ओबीसीकरण निश्चित केले आहे, जे शास्त्रीय नाही.

आयोगाचे अहवाल आणि शिफारशी: याचा अर्थ इतर मागासवर्ग निश्चित करण्यासाठी ओबीसीकरणासाठी वापरलेली पध्दत चुकीची आहे. जातीवर आधारित आरक्षण देणे घटनाबाहय ठरेल असा अभिप्राय कालेलकर आयोगाने दिल्यामुळे नेहरू सरकारने अहवालच गुंडाळून ठेवला. पुढे १९६५ साली महाराष्ट्रात देशमुख समिती स्थापन करण्यात आली होती. त्यानुसार ऑक्टोबर,१९६७ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने मराठा, तेली, माळी या जातींना ओबीसी प्रवर्गातून वगळले होते. मात्र कालांतराने तेली आणि माळी या दोन जातींचा ओबीसीत समावेश झाला व मराठा जातीला वगळण्यात आले. १९७७ मध्ये केंद्रात मोरारजी देसाईंचे सरकार सत्तेवर आल्यानंतर पुन्हा ओबीसी आरक्षणाचा प्रश्न ऐरणीवर आला, तेव्हा सरकारने बी.पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय मागास आयोगाचे गठन केले. मंडल आयोगाने एकुण ३७४३ जातींचा ओबीसी प्रवर्गात समावेश करतांना मराठा जातीला मात्र वगळले.

मंडल आयोगाने देखील समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दतीचा अवलंब करून ओबीसी जाती किती, त्यांची लोकसंख्येची टक्केवारी किती व त्यांचे मागासलेपण याबाबत तपासणी केली नाही. विविध घटकराज्यांकडून आकडे मागवून घेतले व त्याच आधारावर देशात एकुण ३७४४ एवढया इतरमागास जाती आहेत अशी आपल्या अहवालात नोंद केली. तत्वत: या जाती व त्यांची लोकसंख्या ग्राहय धरली तरी प्रत्येक जाती गटाचे मागासलेपण किती प्रमाणात आहे हे आयोगाला सांगता आले नाही. शिवाय काही जाती समुह आरक्षणापासून कायम वंचित राहिले, त्यांचे सर्वच क्षेत्रातील मागासलेपण सुक्ष्म पध्दतीने सर्वेक्षण करून शोधण्यात आले नाही. जेंव्हा या आरक्षणाला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले (१९९२) तेंव्हा देखील सर्वोच्च न्यायालयाने इंपेरिकल डाटा तयार करून आरक्षणाची तपासणी करावी व त्या प्रमाणात मर्यादा ठरवावी अशा सूचना केंद्र सरकारला केल्या होत्या.

पुढे राष्ट्रीय मागासवर्ग अधिनियम १९९३ मधील कलम ११(१) नुसार तसेच महाराष्ट्र राज्य मागासवर्ग अधिनियम ११ नुसार दर दहा वर्षांनी किमान एकदा तरी ओबीसी प्रवर्गातील यादीत असलेल्या जाती समुहाचे मागासलेपणाचे पुनर्विलोकन केले पाहिजे. आरक्षणाचे लाभ घेऊन प्रगत व उन्नत झालेल्या जातींना वगळले पाहिजे. त्याचप्रमाणे नविन मागास जातींना नव्याने समाविष्ठ करून लाभधारक केले पाहिजे अशा सूचना सरकारला केल्या होत्या. मार्च २०१५ मध्ये रामसिंग विरूध्द भारत सरकार या खटल्याचा निर्णय देताना या शिफारशी व सूचना पून्हा अधोरेखित केल्या होत्या. तात्पर्य, मागील चार दशकापासून ओबीसी आरक्षणाच्या वैधतेबाबत विविध आयोगांनी तसेच न्यायालयाने (त्या त्या वेळी न्यायप्रविष्ठ झालेल्या प्रकरणात) ओबीसी जाती गटांचे मागासलेपण आणि आरक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाज घटकांबाबत अनेक वेळा चर्चा होऊन देखील शासनकर्त्यांनी याकडे जाणीवपुर्वक दुर्लक्ष केले. आता ओबीसी जातींचे राजकीय आरक्षण न्यायालयाकडून प्रश्नांकित झाल्यानंतर पुन्हा हा प्रश्न निर्माण झाला कारण इथेही न्यायालयाने इंपेरिकल डाटा (प्रत्यक्षदर्शी स्थिती) तयार करून व त्याची तपासणी करूनच आरक्षण देता येईल अशी स्पष्ट भूमीका घेतली आहे. सरकारकडे मात्र जातनिहाय लोकसंख्येचा डाटा उपलब्ध नाही. सरकार या बाबत प्रतिकूल आहे. कालेलकर आयोगाने देखील आपल्या अहवालात येणाऱ्या जणगणनेत (१९६१) जातीनिहाय इतर मागासवर्गीयांची लोकसंख्या निश्चित केली जावी अशी सरकारला शिफारस केली होती. मात्र वर स्प ट केल्याप्रमाणे हा अहवालच गुंडाळून ठेवल्यामुळे देशातील इतर मागासवर्गांची लोकसंख्या किती व त्यांचे प्रतिनिधीत्व किती हे निश्चित होऊ ाकले नाही, १९७८ पर्यंत दोन जणगणना झाल्यातरी त्या जातनिहाय करण्यात आल्या नाहीत. पुढे जेव्हा मंडल आयोगाचा अहवाल १९९० मध्ये स्विकारण्यात आला त्यात देखील आयोगाने जातनिहाय जणगणना करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली होती.

१९९० मध्ये जेंव्हा या आरक्षणाला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले (तोच खटला इंद्रा सहानी खटला म्हणून ओळखला जातो)

या खटल्यात निर्णय देतांना देखील न्यायालयाने ५० टक्केची मर्यादा घालतांना जातनिहाय जणगणना करावी अशी सरकारला शिफारस वा सूचना केली होती. विशेष म्हणजे दोन्ही आयोगांनी (कालेलकर व मंडल) ओबीसीकरणासाठी जी पध्दत वापरली त्यावर नाराजी व्यक्त केली होती. या आरक्षणाच्या धोरणात सुसूत्रता आणण्यासाठी केंद्र तसेच राज्यसरकारांनी लवकरात लवकर एक राष्ट्रीय आयोग स्थापन करावा तसेच घटकराज्यांनी देखील स्वतंत्र आयोग स्थापन करावेत अशी सुचना केली होती.

याच काळात (१९९२–९३) केंद्र सरकारने राज्यघटनेत ७३ वी व ७४ वी घटनादुरूस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थेत इतर मागास वर्गीयासाठी एकत्रित ५० टक्के आरक्षण केवळ विवेकावर आधारित देण्यात आले. मात्र हे लागू करतांना संवैधानिक बाबींकडे दुर्लक्ष करून राजकीय मेहरबानीच्या स्वरूपात हे लागू करण्यात आले होते. उपरोक्त घटनादुरूस्त्या नुसार बहुतांश घटकराज्यांनी या संदर्भात कायदे केले. परंतु कायदे करत असतांना सदरील समाजघटकांचा सामाजिक–राजकीय मागासलेपणा शास्त्रीय पध्दतीने तपासण्यात आला नाही. जातीनिहाय लोकसंख्येची आकडेवारी उपलब्ध नसल्यामुळे ते शक्य झाले नाही. न्यायालयाने यावरच बोट ठेवत इंपेरिकल डाटा तयार करून राजकीय आरक्षण दिले जावे अशी भूमिका घेतली. या राजकीय आरक्षणाला १९९४ मध्ये कर्नाटक राज्यात आव्हान देण्यात आले होते. त्याचा निर्णय २०१० मध्ये आला. व त्यानुसार इतर मागासवर्गाची त्या त्या घटक राज्यातील लोकसंख्या किती व प्रत्येक जाती समुहाला स्थानिक स्वराज्य संस्थेत मिळणारे प्रतिनिधीत्व किती याचा मागासवर्ग आयोगाची नियुक्ती करून डाटा (प्रत्यक्षदर्शी) तयार करावा व त्यानुसार राजकीय आरक्षणाचे प्रमाण वा प्रतिनिधीत्व निश्चित केले जावे असे अपेक्षित होते. मात्र मागील दहा वर्षात महाराष्ट्रासह एकाही घटकराज्याने या पध्दतीने अभ्यास करून पुरेशा प्रतिनिधीत्वाची स्थिती तपासली नाही. वास्तविक पाहता महाराष्ट्र सरकारला राज्यमागास आयोग नियुक्त करून हे करता आले असते. परंतु जातनिहाय लोकसंख्या तपासून सर्वेक्षण अहवाल तयार केला तर ते त्यांच्या राजकीय हितसबंधासाठी कितपत अनुकूल ठरेल अशा राजकीय स्वार्थच्या भितीपोटी ओबीसींचे जातनिहाय प्रमाण शोधले नाही. नसता आज केंद्राकडे इंपेरिकल डाटा मागण्याची वेळ आली नसती. या संदर्भात न्या. आनंद निरगुडे यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यमागासवर्ग आयोगाचे गठन झाले असले तरी अजून तरी हा आयोग केवळ कागदावरच आहे.

सरकार एवढे प्रतिकूल कां?: तात्पर्य, १९९२ पासून आजपर्यंत ओबीसी प्रवर्गाच्या राजकीय आरक्षणातील संतूलन साधण्याचा प्रयत्न सरकारने केला नाही. तत्वत: जागांचे विभाजन केले असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र राजकीयदृष्टया प्रस्थापित व आर्थिकदृष्टया सक्षम आणि सामाजिकदृष्टया प्रगत असलेल्या केवळ पाच टक्के समाज घटकानींच राजकीय आरक्षणाचे लाभ उचलले आहेत. राज्यकर्त्यांनी तसेच विविध राजकीय पक्षांनी आपल्या व्होटबॅंकेसाठी सतत राजकीय तडजोडी करत दबंग (प्रबळ) ओबीसी जातीचेंच राजकीय हितसबंध जोपासले आहेत. ज्या ओबीसी प्रवर्गात महाराष्ट्रात २२८ जाती आहेत असे गृहित धरले तरी त्यातील राजकीय आरक्षणाच्या लाभधारक जाती किती? व त्यांची राजकीय प्रतिनिधीत्वाची टक्केवारी किती आहे, हे सरकार आकडेवारीसह सांगू शकत नाही. सर्वच राजकीय पक्षांना ओबीसी हा आपल्या हक्काचा मतदार वाटतो. अगदी ज्या पक्षात मराठा नेत्या–कार्यकर्त्यांचे वर्चस्व आहे, ते देखील या मनोवृत्तीला अपवाद नाहीत. त्यामुळे लाभार्थी घटकांचे पुनर्विलोकन करण्याच्या भानगडीत ते पडू इच्छित नाहीत. कोणत्याही परिस्थितीत ओबीसी जातसमुहांना नाराज करायचे नाही. या समान कार्यक्रमावर सर्वच राजकीय पक्षांचे एकमत आहे. मात्र आरक्षणापासून किंवा राजकीय आरक्षणावर तसेच सामाजिक आरक्षणावर देखील मुठभर जातींचीच मक्तेदारी व एकाधिकारशाही प्रस्थापित झाली आहे. न्या. रोहिणी आयोगाने या असमतोलाबाबत निरिक्षणे नोंदवली आहेत.

ओबीसींच्या राजकीय आरक्षणाचे थेट संबंध सामाजिक तसेच शैक्षणिक मागासलेपणाशी आहे. इथे देखील ७५ ते ८० टक्के समाज घटकांना पुरेशा संधी प्राप्त झाल्या नाहीत. शासकीय सेवा, शिक्षण या क्षेत्रात देखील वंचित घटक अधिक प्रमाणात आहेत. शासनकर्त्यांच्या हे लक्षात आल्यानंतर क्रेमीलिअर पध्दती लागू करण्यात आली तरीही वंचित वंचित घटकांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व प्राप्त झालेले नाही. आरक्षणाचे लाभ घेणाऱ्या विविध जाती गटात देखील नवे प्रस्तापित वर्ग तयार झालेले आहेत. सामाजिक, शैक्षणिक मागासलेपणाचा अपरिहार्य परीणाम म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थात देखील उमेदवाऱ्या मिळविण्यात ते अपयशी झालेले आहेत. आरक्षणाचा अर्थ 'पुरेशा प्रतिनिधीत्वाचा अभाव' व सर्वांना विकासाच्या किमान समान पातळीवर आणणे हा असेल तर सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला अनुसरून ओबीसी समाज घटकांतील राजकीय मागासलेपणा जातीनिहाय जणगणना करून अधोरेखित करावा लागेल. 'जात' ही जर भारतीय समाजाची वास्तविकता असेलतर 'जातीनिहाय जणगणना' करणे व त्यानुसार प्रतिनिधीत्वाचे प्रमाण वा टक्केवारी निश्चित करणे अगदी अपरिहार्य झाले आहे. शासनकर्त्यांनी हे समाजवास्तव मान्य करून इंपेरियल डाटा तयार केला पाहिजे. २०२१ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात या बाबत याचिका दाखल झालेली आहे. न्यायालयाने पुन्हा प्रत्यक्षदर्शी पध्दतीने डाटा तयार करून त्यानुसार राजकीय प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे याचा पुनरूच्चार केला आहे. मात्र केंद्र–राज्य सरकारे या बाबत फारशी गंभीर नसल्यामुळे न्यायालयाने मर्यादाबाहेर दिलेले राजकीय आरक्षण रद्दबातल ठरवले आहे.

महाराष्ट्रातील ओबीसींच्या राजकीय आरक्षणाचा प्रश्न: या निर्णयामुळे महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूकात काही ठिकाणी आरक्षण धोक्यात आले आहे. ५० टक्के ची मर्यादा ओलांडून ते देता येणार नाही असा न्यायालयाने निर्णय दिल्यानंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणात आरोप–प्रत्यारोपाचे राजकारण सुरू झाले. सत्ताधारी म.वि. आघाडीने जाणीवपूर्वक हे आरक्षण घालवले असा आरोप विरोधी पक्षांनी केला तर केंद्रात सत्तेवर असलेल्या भाजप सरकारने आम्हाला 'इंपेरियल डाटा' उपलब्ध करून दिला नाही असा आरोप करून ठाकरे सरकारने केंद्राच्या माथ्यावर खापर फोडले. न्यायालयाचा निर्णय आल्यानंतर सरकारने अध्यादेश काढून काही प्रमाणात दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला.

वास्तविक पाहता ओबीसींचे राजकीय आरक्षण न्याप्रविष्ठ कां झाले? यावर मात्र कुणी बोलत नाही. केंद्र असो की राज्य सरकार यांच्या वेळकाढू धोरणचा हा परीणम आहे. राज्यघटना अमंलात आल्यानंतर हे आरक्षण दहा वर्षे असेल अशी तरतूदी होती. परंतू सर्वच सत्ताधाऱ्यांनी मर्यादा वाढवत आता ती २६ जाने. २०३० पर्यंत केली आहे. एक राजकीय मेहरबानी म्हणून हे आरक्षण बिनबोभाड चालू होते. आत ते न्याय प्रविष्ठ झाल्यानंतर केद्र तसेच राज्यसरकारांच्या मर्यादा अधिकच उघडया पडल्या मागील सात दशकांपासून विविध आयोगांनी ज्या काही सूचना व शिफारशी सरकारला केल्या होत्या, त्याकडे सर्वच पक्षांनी दुर्लक्ष केल्यामुळे आज न्यायालयाने हस्तक्षेप केला आहे. १९५० नंतर आजतागायत आपण जातनिहाय जणगणना कां केली नाही, या प्रश्नात या न्याय प्रविष्ठ होण्याचे उत्तर आहे. आपल्या जनाधाराला सोयीस्कर ठरेल, पर्यायाने राजकीय हितसबंधांना अनूकुल ठरेल अशाच सवंग लोकप्रियतेवर आरूढ होऊन राजकारण करणारे धोरण सतत कायम

राहिल्यामुळे आपण जातीवर आधारित लोकसंख्या जाणीवपूर्वक तपासली नाही.

स.न. २०११ मध्ये जी जणगणना झाली ती काही जातनिहाय झालेली नाही. फक्त सामाजिक–आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी काही पैलूवर आधारि तपासणी करण्यात आली होती. याचा अर्थ लोकसंख्या निहाय सर्व जाती समुहाचे प्रतिनिधत्व त्यातून स्पष्ट होत नाही. याच आधारावर केंद्र सरकारने सदरील डाटा परिपूर्ण नाही त्यामुळे इंपेरिकल डाटा म्हणून त्याचा आधार घेता येणार नाही असे न्यायालयात स्पष्टपणे सांगितले. त्यामुळेच घटकराज्यांना हा डाटा देण्यास नकार दिला. पर्यायाने मागील ९० वर्षापासून (१९३१ पासून) ओबीसींची लोकसंख्या आहे त्या स्थितीत स्विकारण्यात आली. आत सदरील आकडेवारीला न्यायालयात आव्हान दिल्यामुळे हा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. केंद्र तसेच घटकराज्यांना ५० टक्केची मर्यादा ओलांडता येणार नसल्यामुळे २७ टक्के आरक्षणाची विभागणी कशी करावी हा राज्यासमोरील पेच प्रसंग आहे. तेंव्हा या पार्श्वभुमीवर ओबीसींच्या राजकीय आरक्षणाची वस्तूस्थिती काय आहे व राजकीय पातळीवर कसा विपर्यास केला जातो आहे, यावर चर्चा करणे क्रमप्राप्त ठरते.

१९५१ मध्ये पहिली जणगणना झाल्यानंतर १९५३ मध्ये केंद्र सरकारने कालेलकर आयोग स्थापन केला होता या आयोगाने आपल्या अहवालात इतर मागासवर्ग समाजघटकांची पुढील जणगणनेत जातीनिहाय लोकसंख्या निश्चित केली जावी अशी नेहरू सरकारला शिफारस केली होती. परंतू हा अहवालच गुंडाळून ठेवल्यामुळे देशातील ओबीसी समाजघटकांची लोकसंख्या किती व त्यांचे प्रतिनिधीत्व किती हे निश्चित होऊ शकले नाही. पुढे दोन जणगणना झाल्या तरीही जातनिहाय झाल्या नाहीत. १९७८ मध्ये आलेल्या मंडल आयोगाने देखील देशात जातनिहाय गणना झाली पाहिजे अशी सूचना सरकारला केली होती. पुढे इंदिरा गांधी चे सरकार आले व मंडल आयोग बासनात गुंडाळून ठेवण्यात आला. १९९० मध्ये व्ही.पी. सिंग सरकारने मंडल आयोग लागू करण्याचा निर्णय घेतला. मात्र १९९२ मध्ये त्याला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले तोच इंद्रा सहानी खटला म्हणून ओळखला जातो. या खटल्याचा निर्णय देतांना न्यायालयाने ५० टक्के आरक्षणाची मर्यादा घातली. मात्र दोन्ही आयोगाने जातीनिहाय जणगणनेची जी शिफारस केली होती, त्यावर न्यायालयाने काहीही वक्तव्य केले नाही. मात्र ओबीसीकरण निश्चित करण्यासाठी वापरण्यात येत असलेल्या पध्दतीवर नाराजी व्यक्त केली होती. व या आरक्षणात सूसूत्रता आणण्यासाठी केंद्र तसेच राज्यसरकारांनी लवकरात लवकर आयोग स्थापन करावेत अशी सूचना केली होती.

याच काळात (१९९२–९३) केंद्र सरकारने राज्यघटनेत ७३ व ७४ वी घटना दुरूस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थेत इतर मागासवर्गीयासाठी एकत्रित ५० टक्के आरक्षण केवळ विवेकावर आधारित अंमलात आणले. मात्र हे लागू करतांना संवैधानिक तसेच कायदेशीर बांबीकडे दुर्लक्ष करून राजकीय मेहरबानीच्या स्वरूपात हे राजकीय आरक्षण लागू केले.(ओबीसी समाजघटनात असलेल्या २२८ जातींच्या राजकीय मागासलेपणाचा कसलाही तुलनात्मक तसेच प्रमाणात्मक अभ्यास न करता सरसरळ ५० टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले) उपरोक्त घटनादुरूस्त्या नुसार बहुतांश घटकराज्यांनी या संदर्भात कायदे केले. परंतु कायदे करत असतांना सदरील समाजघटनांचा सामाजिक–राजकीय मागासलेपणा शास्त्रीय पध्दतीने तपासण्यात आला नाही. न्यायालयाने यावरच बोट ठेवत इंपेरियल डाटा तयार करूनच राजकीय आरक्षण दिले जावे अशी भूमिका घेतली आहे. या राजकीय आरक्षणाला १९९४ मध्येच कर्नाटक राज्यात आव्हान देण्यात आले होते, त्याचा निर्णय सन २०१० मध्ये आला व त्यानुसार इतर मागासवर्गीयांची त्या त्या राज्यातील लोकसंख्या किती व प्रत्येक जातीसमुहाला स्थनिक स्वराज्य संस्थेत मिळणारे प्रतिनिधीत्व किती याचा मागासवर्ग आयोग नियुक्ती करून डाटा तयार करावा व त्यानुसार आरक्षणाचे प्रमाण निश्चित केले जावे असे अपेक्षित होते. मात्र मागील दहा व ाति महारा ट्रासह एकाही घटकराज्याने या पध्दतीने अभ्यास केला नाही, ही वस्तूस्थिती आहे. वास्तविक पाहता महारा ट्राला आयोग नेमून हे करता आले असते परंतू जातनिहाय सर्वेक्षण केले तर ते त्यांच्या राजकीय हितसबंधासाठी कितपत अनूकुल ठरतील या राजकीय स्वार्थाच्या भितीपोटी ओबीसींचे जातनिहाय प्रमाण ोधले नाही. नसता आज केंद्राकडे इंपोरिकल डेटा मतागण्याची वेळ आली नसती. न्या. आनंद निरगुडे आयोग देखील आजपर्यंत केवळ कागदावरच आहे.

ओबीसी जातींच्या आरक्षणाचा प्रश्न: स्थानिक स्वराज्य संस्थातील निवडणूकात ओबीसी समाजघटकातील उमेदवारांना दिले जाणारे आरक्षण ५० टक्केची मर्यादा ओलांडून देता येणार नाही, असा सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय दिल्यानंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणात याची आरोप–प्रत्यारोपासहित चर्चा सुरू झाली. सत्ताधारी मवि आघाडीने अगदी जाणीवपूर्वक हे आरक्षण घालवले असा आरोप विरोधी पक्षांनी सुरू केला तर केंद्रात सत्तेवर असलेल्या भाजप सरकारने आम्हाला 'इंपेरिकल डाटा' दिला नाही असा आरोप करून सत्ताधाऱ्यांनी केंद्राच्या माथी खापर फोडले. सर्वोच्च न्यायलयाचा निर्णय आल्यानंतर ठाकरे सरकारने अध्यादेश काढून काही प्रमाणात हे आरक्षण वाचवण्याचा प्रयत्न केला व त्यानुसार आता या निवडणुका ५० टक्के मर्यादेच्या आधिन राहून पार पडतील. सर्वच निवडणूकांना जीवन मरणाचा प्रश्न बनविलेल्या सर्वच राजकीय पक्षांना अध्यादेशाने काही अंशी दिलासा मिळाला.

वास्तविक पाहता ओबीसीचे राजकीय आरक्षण न्यायप्रविष्ठ का झाले यावर मात्र कोणतेही सरकार बोलत नाही. केंद्र सरकार असो की राज्यसरकार असो की राज्यसरकार यांच्या वेळकाढू धोरणाचा हा परीणाम आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. राज्यघटना अंमलात आल्यानंतर (२६ जाने. १९५०) हे आरक्षण दहा वर्षासाठी असेल अशी तरतूद होती. परंतू सर्वच सत्ताधाऱ्यांनी मर्यादा वाढवत जानेवारी २०३० पर्यंत केलेली आहे. एक राजकीय मेहरबानी म्हणून हे आरक्षण बिनबोभाट चालू होते. परंतू आता ते न्यायप्रविष्ट झाल्यानंतर केंद्र तसेच राज्यसरकारांच्या मर्यादा अधिकच उघडया पडल्या. मागील सात दशकापासून विविध आयोगांनी ज्या काही सूचना व शिफारशी सरकारला केल्या होत्या, त्याकडे सर्वच पक्षांनी दुर्लक्ष केल्यामुळे आज न्यायालयाला हस्तक्षेप करावा लागला आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. १९५० नंतर आजतागायत आपण जातनिहाय जणगणना कां केली नाही या प्रश्नात या आरक्षण न्यायप्रविष्ठ होण्याचे उत्तर आहे. आपल्या जनाधाराला सोयीस्कर ठरेल, पर्यायाने राजकीय हित सबंधाना अनुकूल ठरतील असेच सवंग लोप्रियतेवर आरूढ होणारे धोरण सतत कायम राहील्यामुळे आपण जातीवर आधारित लोकसंख्या जाणीवपूर्वक तपासली नाही.

सन २०११ मध्ये जी जणगणना झाली ती काही जातनिहाय झालेली नाही. फक्त सामाजिक–आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी काही पैलुंचा अभ्यास करण्यात आला होता. याचा अर्थ लोकसंख्या निहाय सर्व जातीसमूहाचे प्रतिनिधीत्व त्यात स्पष्ट होत नाही. याच आधारावर केद्रसरकारने सदरील अहवाल परिपूर्ण नाही, त्यातील आकडेवारीत प्रचंड त्रृटी आहेत, परिणामी इंपेरिकल डाटा म्हणून त्याचा आधार घेता येणार नाही असे सर्वोच्च न्यायालयात सांगितले व घटकराज्यांना ती आकडेवारी देण्यास स्पष्ट नकार दिला आहे. पर्यायाने मागील ९० वर्षापासून (१९३१) ओबीसीची लोकसंख्या आहे त्या स्थितीत

स्विकारण्यात आली. आता सबंधीत आकडेवारीला न्यायालयात आव्हान दिल्यामुळे हा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. केंद्र तसेच राज्यांना ५० टक्के ची मर्यादा ओलांडता येणार नसल्यामुळे २७७ टक्के आरक्षणाची विभागणी कशी करावी हा राज्यसमोरील एक पेचप्रसंग आहे. तेंव्हा या पार्श्वभुमीवर ओबीसींच्या राजकीय आरक्षणाची वस्तूस्थिती काय आहे व राजकीय पातळीवर त्याचा विपर्यास कसा केला जातो यावर चर्चा केली आहे.

मंडल आयोगाने देखील समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दतीचा अवलंब करून ओबीसी जाती किती आहेत व त्यांचे सामाजिक, शैक्षणिक मागासलेपण याबाबत तपासणी केली नाही. विविध घटकराज्याकडून इतरमागास जातीचे आकडे मागून घेतले व त्याच आधारावर देशात २३९८ मागास जाती आहेत अशी नोंद केली. तत्वत: या जाती व त्यांची संख्या ग्राहय धरली तरी प्रत्येक जातीगटाचे मागासलेपण किती हे आयोगाला सांगता आलेले नाही. शिवाय काही जाती समुह आरक्षणापासून कायम वंचित राहिले. त्यांचे मागासलेपण सर्वेक्षण करून शोधण्याचा प्रयत्न आयोगाने केला नाही. जेंव्हा या आरक्षणाला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले तेंव्हा देखील सर्वोच्च न्यायालयाने इंपेरिकल डेटा तयार करून आरक्षणाची मर्यादा ठरवावी हे सरकारला सांगितले होते. पुढे राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोग अधिनियम १९९२ मधील कलम ११(१) नुसार 'दर दहा वर्षानी किमान एकदा तरी ओबीसी प्रवर्गातील यादीत समाविष्ट असलेल्या जातीसमुहाच्या मागासलेपणाचे स्वतंत्रपणे पुर्नविलोकन केले पाहिजे व त्यातील प्रगत वर्गाना ओबीसी मधून वगळले पाहिजे, त्याच प्रमाणे नविन मागास जाती किंवा वर्गांना ओबीसीत नव्याने समाविष्ट केले पाहिजे.' अशा शिफारशी केल्या होत्या. मार्च २०१५ मध्ये रामसिंग टे भारत सरकार या खटल्याचा निकाल देतांना सर्वोच्च न्यायालयाने ही शिफारस अधोरेखित केली होती.

आता २०२१ मध्ये पुन्हा सर्वोच्च न्यायालयाने ओबीसीच्या राजकीय आरक्षण संदर्भात इंपेरिकल डेटा गोळा करून राजकीय मागासलेपण सरकारने तपासले नाही म्हणून या आरक्षणाला स्थगिती दिली, आणि पुन्हा एकदा ओबीसी आरक्षणाचे राजकारण सुरू झाले. सन २०१५ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने हा प्रश्न उपस्थित केल्यानंतर केंद्रसरकारने न्या. रोहिणी आयोग २०१७ मध्ये स्थापन केला. या आयोगाचा अहवाल सरकारला सादर झाला नसला तरी तो जवळजवळ पूर्ण झाला आहे. या अहवालात देखील ओबीसी अंतर्गत समांतर आरक्षणाची शिफारस केली आहे. ओबीसी प्रवर्गाचे त्यांच्या राजकीय मागासलेपणा व पुरेसे राजकीय प्रतिनिधीत्वाचा आधार घेऊन काही महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आहेत. कारण १९९२ पासून आजतागायत कोणत्याही सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील प्रचलित आरक्षण धोरणात राजकीय मागासलेपणा शोधून फेरबदल केलेले नाहीत. तब्बल तीन दशकांपासून हे राजकीय आरक्षण म्हणजे केवळ ५ टक्के ओबीसी घटकांचीच मक्तेदारी झालेले आहे. राजकीय मागासलेपण तपासण्याऐवजी राजकीय मेहरबानीलाच अधिक प्राधान्य दिल्यामुळे अनेक समाजघटक राजकीय प्रतिनिधित्वापासून कायम वंचित राहिले आहेत. ओबीसीचे राजकीय आरक्षण हा मुलभूत अधिकार नाही या न्यायालयाच्या निर्णयाला अधिन राहून केंद्राने तसेच प्रत्येक राज्यसरकारांनी आता लाभधारक व वंचितांचे प्रमाण प्रत्यक्षदर्शी पध्दतीने तपासून आरक्षणातील सामाजीक न्याय व पुरेसे प्रतिनिधीत्व या तत्वाला बांधिल राहून ओबीसीच्या सामाजिक, शैक्षणिक तसेच राजकीय आरक्षण धोरणाचे पुनर्विलोकन केले पाहिजे.

संदर्भ :

१. *Mulchand Rana, Reservation in India: Myths and realities (New Delhi), concept Publishing House, 2008.*
२. *Sandeep Mukharji, Reservation in India, Penguin Random House India 2013 (Delhi)*
३. *Amarsingh Pande, Reservation Policy in India, (SC, ST, & OBC) Variety Books Publishers, New Delhi (2015).*
४. *डॉ. बाळासाहेब सराटे, अॅड. श्रीराम पिंगळे, सामाजिक मागासलेपणाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण, हर्मिश प्रकाशन पुणे, २०१८.*
५. *कोकाटे श्रीमंत, मराठा आरक्षण: लढा सामाजिक न्यायाचा.*
६. *प्रशांत रूपवते, आरक्षणाची वाटचाल आणि ओबीसी आरक्षण, २०१६.*
७. *रावसाहेब कसबे, डॉ. विजय खरे, आरक्षण: वास्तव आणि विपर्यास, २००८, पुणे विद्यापीठ प्र.*
८. *तांबोळी शमशोद्दीन, आरक्षणाची वाटचाल आणि ओबीसी आरक्षण, २०१६*
९. *डॉ. नारायण कांबळे, आरक्षण: सत्या आणि विपर्यास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००८*
१०. *बाळासाहेब सराटे, मराठा आरक्षण: लढा सामाजिक न्यायाचा, छ. शिवाजी महाराज प्रबोधिनी प्रकाशन,औरंगाबाद,२०१५*
११. *विद्याधर कांदे पाटील, मराठा आरक्षण : व्यथा आणि वास्तव, जिजाऊ प्रबोधिनी लातूर, २०१७*
१२. *डॉ. नारायण कांबळे (संपा) मराठा आरक्षण: वास्तव आणि विपर्यास, शब्दशिवार प्रकाशन, २०२१*
१३. *पुरूषोत्तम खेडेकर, आरक्षणातील बनावाबनवी, प्रकाशित लेख, २०२१*
१४. *पुरूषोत्तम खेडेकर, मराठा आरक्षणाचा खुन : बापट आयोग, जिजाई प्रकाशन पुणे, २००१*
१५. *Rohini Commission Report, Sub. Categorisation of OBCs, Feb. 2021*

खाजगीकरणाचे शिक्षण व आरक्षणांवरील परिणाम

डॉ. विद्या खंडारे–गोवंदे, *सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली. मो. ९४२३७५८३५०*

सारांश: *२४ जुलै १९९१ रोजी तत्कालिन पंतप्रधान पी. व्हि. नृसिंहराव सरकारने अधिकृत स्वरूपात नविन आर्थिक धोरणाच्या माध्यमातून खाजगीकरणाचा स्विकार केलेला आहे. यानंतर सत्तेवर आलेल्या प्रत्येक सरकारने वेगाने हे धोरण चालू ठेवलेले आहे. खाजगीकरणाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला आहे, हा आता संशोधनाचा विषय झाला आहे. भारताने कल्याणकारी राज्या बरोबरच समाजवादी रचनेचा स्विकार केला. याचा अर्थ या देशात टोकाचा समाजवाद किंवा भांडवलवाद स्विकारला जाणार नाही तर या दोघांचा सुवर्ण मध्य साधून मिश्र अर्थव्यवस्था स्विकारली गेली. ज्या देशाच्या शिक्षणाचा पाया मजबूत त्या देशाचा झपाटयाने विकास होतो हे ओळखून भारतीय संविधान निर्मात्यांनी सामाजिक न्यायाच्या तत्वाचे पालन व्हावे म्हणून, चौदा वर्षा खालील मुला–मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जावे अशी तरतुद केली आहे. युनिस्कोच्या अहवालानुसार शिक्षणाच्या खाजगीकरणातून शिक्षणाचे सार्वजनिकीकरण कोणत्याच देशात झालेले नाही. खाजगीकरण स्विकारल्यानंतर जवळपास मागील तीस वर्षाचा अनुभव पाहता शिक्षणाचे खाजगीकरण म्हणजे, जनतेला शिक्षणाचा हक्क नाकारणे आहे. सरकार शिक्षणावरील खर्च कमी करीत आहे. खाजगीकरणाच्या नियमानुसार 'गुणवत्तेला प्राधान्य' या सबबीखाली आरक्षणाच्या धोरणाला तिलांजली दिली जात आहे. खाजगीकरणामुळे आरक्षण व्यवस्थेला बगल देवून छुपे सामाजिक असंतुलन निर्माण केले जात असल्याचे दिसून येत आहे. आरक्षण संपवावे असं सांगणारा एक मोठा वर्ग आहे, हे आरक्षण सरळ मार्गाने संपवता येणार नाही म्हणून खाजगीकरणाच्या माध्यमातून हे संपविले जात आहे कि काय अशी शंका येते.*

मुख्य शब्द: *जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, शिक्षण, आरक्षण.*

प्रस्तावना: विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात जागतिक स्तरावर विशेषत: अमेरिका, इंग्लंडसह विकसित देशात जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण या नविन संकल्पनांचे वारे वाहू लागले. अर्थात हे पाश्चिमात्य देश सर्वागिण स्वरूपात विकसित असल्यामुळे तेथिल समाजव्यवस्थेत अनुकूल होते. हे नाकारता येणार नाही. अल्पावधितच हे पाश्चिमात्य देशांचे प्रारूप जगातील बऱ्याच विकसनशिल देशांनी स्विकारले. भारतामध्ये खाजगीकरण, उदारिकरण व जागतिकीकरण याचा स्विकार सातव्या पंचवार्षिक (१९८५–१९९०) योजनेत कमी–अधिक प्रमाणात केलेला दिसतो. मात्र २४ जुलै १९९१ रोजी तत्कालिन पंतप्रधान पी. व्हि. नृसिंहराव सरकारने अधिकृत स्वरूपात याचा स्विकार केलेला आहे. वाजपेयी सरकारने तर खाजगीकरण करण्यासाठी एक स्वतंत्र र्निगुंतवणूक मंत्रालयच काढले होते. अनेक कंपन्यांचे खाजगीकरण केले देखील. त्यावेळेसच पेट्रोलियम–बँका–विमा क्षेत्रातील संस्थाच्या खाजगीकरणाचा मोठा कार्यक्रम राबविला होता. यानंतर सत्तेवर आलेल्या प्रत्येक सरकारने वेगाने हे धोरण चालू ठेवलेले दिसते. हया उदारकिरण, जागतिकीकरण व खाजगीकरणाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला आहे, हा आता संशोधनाचा विषय झाला आहे.

खाजगीकरण ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे, या प्रक्रियेमुळे, शिक्षण व्यवस्था, सेवाक्षेत्र, शासकिय उपक्रम व समाजव्यवस्था यावर सामाजिक, आर्थिक, राजकिय व सांस्कृतिक परिणाम पडत असल्याचे दिसत आहे. आज आपण देशामध्ये बघितले तर सर्व सार्वजनिक सेवा खाजगी व्यक्तींकडे हस्तांतरीत केल्या जात आहेत. रेल्वे, शाळा, विमान, दवाखाने, पर्यटन, महामंडळ, नोकऱ्या सर्वाचे खाजगीकरण केल्या जात आहे. उच्च शिक्षणांत वेगवेगळया खाजगी संस्था प्रवेश करीत आहेत. उच्च शिक्षणांची संधी, समान न्याय याविषयीचे आव्हाने पुढे येत आहेत. सरकारी नोकऱ्या दिवसेंदिवस कमी होत आहेत. खाजगी मालकिच्या काही कंपन्या मध्ये कायम स्वरूपाची नोकरी होती, कामाची हमी व सुरक्षितता होती त्या लोकांना सुद्धा कंत्राटी स्वरूपात कामावर ठेवण्याची परवानगी कंपन्यांना मिळाली आहे. तिनशे कामगारां पर्यंत कामगार असलेल्या कंपन्या, कामगारांना विनापरवानगी कामावरून कमी करू शकतात, असा निर्णय घेण्यात आल्याचे दिसते. देशातील बहुतांश सरकारी क्षेत्रे खाजगी व्यक्तींच्या ताब्यात असल्याने शासनाचे नियम त्यांना लागु होणार नाहीत. काही नियमांच्या माध्यमातून कामगारांना कामाची सुरक्षीतता व पगाराची निश्चितता होती तसे कायदे कालबाहय करून भांडवलदाराला पोषक कायदे निर्माण झाल्याने असुरक्षिततेची भावना सर्वसामान्यांना होत आहे. यामुळे सामाजिक न्यायाला तडा जात आहे असे म्हणावे लागेल, कारण सामाजिक असमतोल व विषमता कमी करण्यासाठी संविधानाने आरक्षणाचे धोरण स्विकारलेले आहे. जे समुह, गट, जाती, अनेक वर्षापासून वंचित होते त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी, त्यांना माणूसपण बहाल करण्यासाठी, त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी, शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि सरकारी रोजगारामध्ये त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा मिळतात. भारताच्या राज्यघटनेमध्ये हे उपाय आणि सुरक्षाविषयक तरतुदी समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. आरक्षणाच्या धोरणाची रचनाच अशी आहे की लाभार्थीनाच त्याचा लाभ व्हावा. खाजगीकरणाचा वेग वाढल्यामुळे सरकारचा हस्तक्षेप कमी होत असल्याचे दिसत आहे, यामुळे शिक्षण, रोजगार आणि आरक्षणावरही त्याचा परिणाम झाला आहे.

संशोधन पध्दती: संशोधन विषयाच्या संबंधित तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा उपयोग केला आहे. यामध्ये क्रमीक पुस्तके, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट इत्यादी.

उद्देश: १. खाजगीकरण ही संकल्पना समजून घेणे. २. खाजगीकरणाचे परिणाम जाणून घेणे.

ग्रहितके: १. खाजगीकरणाचा विपरित परिणाम शिक्षणावर झाला आहे. २. खाजगीकरणामुळे आरक्षण कालबाहय होत आहे.

इंग्रजी शब्द privatization चे मराठीत भाषांतर खाजगीकरण आहे. खाजगीकरणाच्या व्याख्या काही शास्त्रज्ञांनी केलेल्या आहेत.

पिटर ड्रकर या व्यवस्थापन शास्त्रज्ञांच्या मते, खाजगीकरण म्हणजे सर्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगातील शासकिय भांडवल काढून घेण्याची प्रक्रिया होय. डेव्हिड हेरॉल्ट यांच्यामते, साधन सामुग्रीच्या उपयोगासाठी बाजार विरहित पध्दती ऐवजी बाजाराधिष्ठित पध्दतीचा स्विकार करण्याची प्रकिया म्हणजे खाजगीकरण होय. सारांशरूपाने खाजगीकरण म्हणजे सरकारी मालकिचे विविध सार्वजनिक उपक्रम किंवा उद्योग, व्यवसाय, सेवा क्षेत्र यांची मालकी खाजगी व्यक्तीकडे, खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरण करणे होय, असे म्हणता येईल.

या खाजगीकरणामध्ये साधारणपणे पुढील बाबींचा समावेश होतो. १. सरकारी मालकिच्या सर्वाजनिक उपक्रमांची मालकी खाजगी क्षेत्राकडे सोपविणे. २. सार्वजनिक उपक्रमांच्या व्यवस्थापनात खाजगी व्यक्तींचा,

क्षेत्राचा समावेश करणे. ३. सरकारी मालकिसाठी आरक्षित असलेल्या उद्योग व्यवसायात खाजगी क्षेत्राला परवानगी देणे. ४. सार्वजनिक उद्योग कंत्राटी तत्वावर, भाडेतत्वावर चालविण्यासाठी हस्तांतरित करणे.

खाजगीकरण स्विकारण्याची गरज: अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांनी इ.स. १७७६ मध्ये लिहलेल्या The wealth of nation या ग्रंथात असे म्हटले होते की, ''सरकार आर्थिक व्यवहार सांभाळू शकत नाही.'' त्यावेळी जागतिक पातळीवर ॲडम स्मिथ यांचे विचार हास्यास्पद मानले गेले होते. सन १९३६ मध्ये केन्स या अर्थतज्ज्ञाने बाजारपेठा नियंत्रित करून, सरकारने स्वत: गुंतवणूक करण्याचे एक वेगळेच अर्थशास्त्र मांडले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ४० वर्षे याच सिद्धांतावर भारतासह जगातील विकसित भांडवली देशांची उत्तम उभारणी झाली. पण भारतात इ.स. १९८० ते १९९० या दहा वर्षाच्या काळात अर्थव्यस्थेमध्ये मोठया प्रमाणात अस्थैर्य निर्माण झाले होते. त्याची कारणे खालील प्रमाणे–

१. राजकोषिय तुट व कर्ज बाजारीपणा – १९८० च्या दशकामध्ये राजकोषिय तुट मोठया प्रमाणात निर्माण झाली. ही राजकोषिय तूट १९८९–९० मध्ये आठ टक्के पेक्षा अधिक झाली होती. राजकोषिय तूट व व्यवहारतोलावरील तूट भरून काढण्यासाठी सरकारने मोठया प्रमाणात कर्ज घेतले होत.पण ही तूट भरून निघाली नाही. त्यामुळे आर्थिक अस्थिरता वाढली.

२. आखाती युध्द – सन १९९१ मध्ये सुरू झालेल्या पहिल्या आखाती राष्ट्रातील युध्दामुळे जागतिक स्तरावर तेलाच्या किंमती मध्ये वाढ झाली. साहजिकच याचा परिणाम भारतावर ही झाला. त्याच बरोबर आखाती देशात काम करणाऱ्या भारतीयांकडून येणारे परकिय चलन मोठया प्रमाणात घटले. परिणाम अर्थव्यवस्था ढासळली गेली.

३. उच्च चलनवाढ व अत्यल्प परकिय चलन साठा – इ.स. १९८० ते १९९० या दहा वर्षाच्या काळात चलनवाढीचा दर जवळपास तेरा टक्के इतका होता. याच दरम्यान केवळ पंधरा दिवस आयातीसाठी पुरेल इतकाच चलनसाठा सरकारकडे शिल्लक राहिला होता.

अशा अभूतपूर्व संकटावर मात करण्यासाठी भारत सरकारने जागतिक नाणे निधी (International monetary fund) व जागतिक बँक (World Bank) कडे सात अब्ज डॉलर चे कर्ज मागितले पण हे कर्ज देण्यासाठी ज्या अटी घालण्यात आल्या त्याचाच एक भाग म्हणून जागतिकीकरण, उदारिकरण व खाजगीकरण स्विकारल्या गेले, असे सांगितले जाते.

भारताने कल्याणकारी राज्याबरोबरच समाजवादी समाजरचनेचा स्विकार केला. याचा अर्थ या देशात टोकाचा समाजवाद किंवा भांडवलवाद स्विकारला जाणार नाही तर या दोघांचा सुवर्ण मध्य साधून मिश्र अर्थव्यवस्था स्विकारली गेली. देशाच्या सुरक्षेच्या व एकता अखंडतेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे उद्योग केवळ भारत सरकारच्या मालकिचेच राहतील. उदा. सैन्याकरिता लागणारा दारूगोळा निर्माण करणारे उद्योग, पैशाची टाकसाळ इत्यादी. तर दुय्यम दर्जाच्या उद्योग, व्यवसायात खाजगी क्षेत्रास परवानगी दिली परंतु या उद्योगात देखील खाजगी भागभांडवल सहभाग ४९ टक्के पेक्षा कमी राहील याची काळजी घेतली होती. १९४८च्या औद्योगिक धोरणातून समाजवादी समाजरचना पूर्णपणे दृष्टीपथास येते, समाजवादी अर्थव्यवस्थेत खाजगी उद्योजकांकडे तिरस्काराने पाहिले जाते. तर सरकारीकरणांस अधिक प्राधान्य दिले जाते. त्यामुळे सगळ्याच क्षेत्रात सरकारची मक्तेदारी निर्माण होते आणि प्रत्येक सेवेचे सरकारीकरण होते, परंतु २४ जुलै १९९१ पासून स्विकारलेल्या खाजगीकरणामुळे उद्योग, व्यापार, सेवाक्षेत्र, यासह शिक्षण व आरक्षण यावर ही परिणाम झालेले दिसतात.

शिक्षणक्षेत्रावर झालेला परिणाम : ज्या देशाच्या शिक्षणाचा पाया मजबूत त्या देशाचा झपाटयाने विकास होतो हे ओळखून भारतीय संविधान निर्मात्यांनी सामाजिक न्यायाच्या तत्वाचे पालन व्हावे म्हणून, भाग चार मधील कलम ४५ नुसार, चौदा वर्षा खालील मुला–मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जावे अशी तरतुद केली आहे. त्याचबरोबर युनेस्कोने शिक्षणाचे चार उदिष्टे सांगितली आहेत. अ) व्यक्ती आणि समाजाचा एकत्रित विकास. आ) शिक्षणातून जगण्यासाठीची कौशल्ये आत्मसात करता आली पाहिजेत. इ) सतत शिकत राहण्याची, कायम ज्ञान आत्मसात करण्याची उर्जा शिक्षणाच्या माध्यमातून विकसित होत गेली पाहिजे. ई) सर्व समुहामध्ये जात, धर्म, लिंग, प्रदेश या मध्ये न अडकता सहजीवनाची प्रेरणा विकसित केली पाहिजे. या चार उदिष्टांची पूतर्ता ज्या शासकिय ध्येय धोरणातून, निती मधून पूर्ण होते, त्यास आपण परिपूर्ण शिक्षण असे म्हणतो.

युनिस्कोच्या अहवानानुसार, शिक्षणाच्या खाजगीकरणातून शिक्षणात सार्वजनिकीकरण कोणत्याच देशात झालेले नाही. खाजगीकरण स्विकारल्यानंतर जवळपास मागील तीस वर्षाचा अनुभव पाहता शिक्षणाचे खाजगीकरण म्हणजे, जनतेला शिक्षणाचा हक्क नाकारणे आहे. असे म्हणावे लागेल. दिवसेंदिवस सरकार शिक्षणावरील खर्च कमी करीत आहे. विनाअनुदान, कायम विना अनुदान व स्वायत्त शिक्षण व्यवस्था निर्माण करून गरीबांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचे प्रयत्न चालु आहेत. शिक्षण व्यवस्था खाजगी यंत्रणेकडे, व्यक्तींकडे सोपविणे समाजहितास घातक ठरणार आहे. शिक्षण हे सरकारी नियंत्रणाखाली राहणे अगदी योग्य आहे. शिक्षणावरील सरकारी नियंत्रण काढून घेतल्यास शिक्षण दिशाहीन होवू शकते व मुठभर लोकांपुरते मर्यादित राहू शकते. भारतीय संविधानात शिक्षणाचा अत्यंत गांभीर्याने विचार केला गेला आहे तरीही शिक्षणक्षेत्र आज सर्वाधिक अस्थिर होतांना दिसत आहे. त्यात नविन शैक्षणिक धोरणाने अधिक भर घातली आहे.

खाजगीकरण स्विकारल्यामुळे अनेक खाजगी शाळा, महाविद्यालये व विद्यापिठे अस्तित्वात येत आहेत. या शिक्षण संस्थांची नियमावली व निकष भारतीय शिक्षण व्यवस्था, समाजव्यवस्थाशी विसंगत असलेली दिसतात. या शिक्षण संस्थातून आकारले जाणारे शिक्षण शुल्क व इतर शुल्क सामान्य विद्यार्थ्यांना परवडणारे दिसत नाही. 'स्पर्धेचे शिक्षण' या गोंडस नावाखाली सामान्य विद्यार्थ्यांना शिक्षण क्षेत्रापासून वंचित केले जात आहे. ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक व शहरी भागातील अकूशल स्वरूपाची कामे करणारा समाज मुलांना शिक्षण देण्यापेक्षा बालमजूर म्हणून वापर करण्यात अधिक रस दाखवितांना दिसत आहे. खाजगीकरणामुळे सरकारी अनुदानावर चालणाऱ्या शाळा, महाविद्यालये झपाटयाने बंद पडत आहेत. याउलट खाजगी शाळा महाविद्यालयाचे लोण अधिक फोफावत आहे. हे लोण ग्रामिण भागाबरोबरच शहरी भागातही वाढत आहे. शिक्षणाच्या या खाजगीकरणाचा सर्वाधिक दुष्परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर होण्याची भीती अधिक असलेली दिसते कारण पालक प्रचंड फी भरू शकत नसल्याने घरातील मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिल्या जाईल या उलट मुलींना उच्च् शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अलिकडील काळात शिक्षणक्षेत्राकडे व्यापारी वृत्तीने पाहणाऱ्यांची संख्या अधिक वाढत असलेली दिसते. यामुळेच खाजगी शाळा, महाविद्यालये व त्यांना चालवणारे भांडवलदार यांची मनमानी दिवसेंदिवस वाढत आहे, हे तत्वत: मान्य करावे लागेल. खाजगीकरणामुळे सामान्य कुटूंबातील उच्च शिक्षित मुलं–मुली बेरोजगार असलेली दिसतात. या बेरोजगारीमुळे गुन्हेगारी प्रवृत्तीत वाढ होत आहे. शिक्षणक्षेत्र हे सातत्याने नवनवे प्रयोग करीत राहण्याचे क्षेत्र नाही. तरीही सातत्याने प्रयोग केले जात आहेत. सन २००५ मध्ये भारतीय संसदेने खाजगी विद्यापीठाचा कायदा मंजूर

केला. या कायद्यामुळे विदेशी विद्यापीठांना भारतात प्रवेश करणे सोयीचे झाले आहे. या विद्यापिठांना फीस रचना, प्रवेश प्रक्रिया ठरविण्याचा पूर्ण अधिकार असेल. जर खाजगी व विदेशी विद्यापिठांना भारतीय शिक्षणक्षेत्रात प्रवेश दिला तर शिक्षणाचे बाजारीकरण, व्यापारीकरण होउन देश उभारणीसाठी उच्च शिक्षण ही संकल्पना कालबाहय ठरेल. या विद्यापिठांना कोणीही हरकत घेवू शकणार नाही. मुठभर श्रीमंताचे हितसंबंध जोपासले जाण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. श्रीमंत लोकांना पदव्या बहाल केल्या जातील, श्रीमंतानाच मोठया पगाराच्या नोकऱ्या मिळतील व गरीब व मध्यमर्गीय यापासून वंचित राहतील. विशेष म्हणजे यामध्ये मागासलेल्या लोकांसाठी कोणतेही आरक्षण असणार नाही. उच्च शिक्षणाच्या आर्थिक जबाबदारीतून बाहेर पडण्याची शासन शोधत असलेली ही पळवाट असलेली दिसते. शिक्षण ही सरकारचीच जबाबदारी आहे व आजही समाजातील केवळ सात टक्के विद्यार्थीच उच्च शिक्षण घेत असलेले दिसतात. सरकारने शिक्षणक्षेत्रातून आपली जबाबदारी झटकणे समाजाच्या हिताला हानिकारक ठरणार आहे.

आरक्षणांवरील परिणाम: राखीव जागांचं धोरण अंमलात आणणारे शाहू महाराज हे भारतातील पहिले राज्यकर्ते ठरले आहेत, म्हणूनच शाहू महाराजांना आरक्षणाचे जनक म्हणतात. २६ जुलै १९०२ रोजी राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानातील मागासवर्गीय लोकांसाठी आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. सरकारी नोकऱ्यांतील पन्नास टक्के जागा राखीव, आरक्षित ठेवल्या. शाहू महाराजांनी संपूर्ण बहुजन समाजाला आरक्षण दिलं होतं.त्याचबरोबर बहुजन समाजाला शिक्षणाचं दारं खुली करुन दिली होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय संविधानकारांनी, ज्या समूहांवर, गटावर, जातींवर वर्षानुवर्षे अन्याय झाला, सार्वजनिक जीवनात ज्यांना सन्मानाने वागवलं गेलं नाही, शिक्षणापासून, संधींपासून ज्यांना वंचित राहावे लागले, त्या सर्व ऐतिहासिक अन्यायाची दुरुस्ती करत, अधिक समताधिष्ठित समाज निर्माण व्हावा या उद्देशाने आरक्षण धोरण स्विकाले. सर्वांना संधीच्या आणि दर्जाच्या समान पातळीवर आणण्याचा हा मोठा प्रयत्न आहे. भारतीय संविधानातील कलम १४ नुसार, भारतीतील सर्व नागरिक समान आहेत. आणि असे असूनही कलम १५ आणि १६ नुसार, बालके, महिला, अनुसूचित जाती , अनुसूचित जमाती यांच्या करीता विशेष तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. (इतर मागासवर्गीयांकरता उच्च शिक्षण आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये १९८९ च्या मंडल आयोगानंतर विशेष तरतूद केली गेली.) वरवर पाहता या दोन्ही बाबी परस्परविरोधी वाटतात, असे असले तरीही समानतेच्या तत्त्वाला मौलिक अर्थ देण्याच्या दृष्टीने या तरतुदी महत्त्वाच्या आहेत. सामाजिक न्यायाचा हा पाया आहे. कारण कलम १४ नुसार, सर्वांना औपचारिक समता आहे. परंतु सामाजिक लोकशाहीच्या अनुषंगाने विचार केल्यास हया विशेष तरतुदी अधिक महत्त्वाच्या आहेत. हा भेदभाव आहे असे जरी वाटत असले तरी तो सकारात्मक स्वरूपाचा भेदभाव आहे. आरक्षणाबाबत ही अतिशय मूलभूत बाब ध्यानात घेणे गरजेचे आहे.

जवळपास १९७२ पासूनच आरक्षण संपवावे असं सांगणारा एक मोठा वर्ग आहे, परंतु संविधानिक तरतूद इतकी मजबूत आहे की कुणाच्या विरोधाने आरक्षण बंद होवू शकत नाही, मग खाजगीकरणाच्या माध्यमातून हे संपुष्टात आणता येईल का? हा शोध चालू असल्याचे दिसते. खाजगीकरणाच्या नियमानुसार 'गुणवत्तेला प्राधान्य' या सबबीखाली आरक्षणाच्या धोरणाला तिलांजली दिली जात आहे. सामाजिक असमतोल व विषमता कमी करण्यासाठी संविधानाने आरक्षणाचे धोरण स्विकारलेले आहे. खाजगीकरणामुळे आरक्षण व्यवस्थेला बगल देवून छुपे सामाजिक असंतुलन निर्माण केले जात आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. खाजगीकरणातून सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागास विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या सवलती कमी केल्या जात आहेत. शिक्षण संस्थांमध्ये यापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या आरक्षणाला अधिक कमजोर करण्याचे काम केले जात आहे. विद्यार्थ्यांना मिळणारी शिष्यवृत्ती सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणाच्या आधारावर दिली जाते. परंतु खाजगीकरण धोरण यास बगल देतांना दिसत आहे. आज देशातील विविध उद्योग, सेवाक्षेत्र, शिक्षण संस्था, खाजगी भांडवलदाराकडे हस्तांतरीत केले जात आहेत. यावर कोणीही बोलण्यास तयार नाही. नुकतेच झालेल्या संसदीय अधिवेशनात उद्योग व सार्वजनिक उपक्रम मंत्री अरविंद सावंत यांनी सांगितले की, सध्या आम्ही १९ कंपन्याचे खाजगीकरण करत आहोत. याचे कारण आर्थिक विवंचना असे सांगितले जात आहे. हे आरक्षण सरळ मार्गाने संपवता येणार नाही म्हणून खाजगीकरणाच्या माध्यमातून हे संपविले जात असल्याचे दिसत आहे. म्हणजे आरक्षण कालबाहय होत आहे. यामुळे ब्रिटिश कालीन भांडवलवादी गुलामगिरी पुन्हा येईल का अशी भिती व्यक्ती होत आहे. आजही सरकारी सुविधेविषयी लोकांना आपुलकी वाटते. कमीतकमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचणे हे सरकार आणि सरकारी उपक्रमाचे ध्येय असते. सरकारी उद्योग व व्यवसाय देशाची संपत्ती आहे. त्यामुळे आरक्षण नष्ट करण्याच्या नादात खाजगीकरण स्विकारले तर सरकारला फार मोठी किंमत चुकवावी लागेल. खाजगीकरण हे राष्ट्रवाद निर्माण करण्यात अडथळा आहे. सामाजिक न्यायाच्या तत्वाचे पालन करावयाचे असेल तर खाजगी क्षेत्राला देखिल आरक्षण प्रणाली राबविणे अपरिहार्य आहे.

खाजगीकरणांवर उपाययोजना: काही मोजक्या लोकांना फायदा मिळावा म्हणून केले जाणाऱ्या खाजगीकरणामुळे देशांत बेरोजगारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. देशात कोरोनासारख्या गंभिर आजाराने उग्र स्वरूप धारण केले आहे, त्यात महागाई वाढल्यामुळे देशांतील सामान्य लोकांचे बेहाल होत आहेत. खाजगीकरणाचे आव्हान पेलण्यासाठी काही उपाय योजना करणे गरजेचे आहे. हे उपाय पुढीलप्रमाणे – १. समाजात वाढणारी सामाजिक विषमता नियंत्रित करून ती कमी केली पाहिजे. २. समाजातील अगदी तळागाळातील माणसां पर्यंत विकासाची फळे पोहचविण्यासाठी रोजगार निर्मिती वाढविली गेली पाहिजे त्याच बरोबर लघु उद्योग, उदरनिर्वाहाचे व्यवसाय,यांना विशेष तरतुदी करून संरक्षण दिले पाहिजे. ३. भारतीय संविधानाला अपेक्षित सामाजिक न्याय, सामाजिक व आर्थिक लोकशाही निर्माण केली पाहिजे अन्यथा हा समाज श्रीमंत लोकांच्या हातचे खेळणे होवू शकेल. ४. सरकारी उद्योगाचे खाजगीकरण झालेले असले तरीही शासकिय नियमानुसार तिथे आरक्षण प्रणाली राबविली जावी. ५. जरी शासकिय पदे कंत्राटी स्वरूपाची असली तरी शासकिय नोकऱ्यातील आरक्षण टिकवून ठेवले पाहिजे. कायमस्वरूपी नोकरीची हमी दिली पाहिजे. ६. कंत्राटी पध्दती नाहीशी करण्यासाठी ठोस उपाय योजना केल्या जाव्यात. या करीता कायदा करून कर्मचाऱ्यांना संरक्षण दिले जावे. ७. लहान मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण हया संविधानात्मक अधिकाराचे पालन केले पाहिजे. शिक्षण हे सरकारी नियंत्रणाखाली राहणे अगदी योग्य राहिल, म्हणून सरकारने शिक्षण क्षेत्रातून बाहेर पडून खाजगीकरण करू नये. ८. शिक्षण संस्थातून आकारले जाणारे शिक्षण शुल्क व इतर शुल्क सामान्य जनतेला परवडतील असे असावेत. ९. अलिकडील काळात शिक्षणक्षेत्राकडे व्यापारी वृत्तीने पाहणाऱ्यांची संख्या अधिक वाढत असलेली दिसते. यामुळेच खाजगी शाळा, महाविद्यालये व त्यांना चालवणारे भांडवलदार यांची मनमानी दिवसेंदिवस वाढत आहे, यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ठोस उपाययोजना केली जावी. १०. देशात शांतता व जातीय सलोखा निर्माण करण्यात शिक्षणाची महत्तवाची भूमिका असते, शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकामध्ये सहकार्य व

विश्वासाची निर्मिती झाल्यास समाजात शांतता प्रस्थापित होईल.राष्ट्रीय आणि सामाजिक एकतेसाठी शिक्षण हाच पाया आहे म्हणून शिक्षणावर एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या कमीत कमी वीस टक्के खर्च केला जावा. सन १९६४ साली स्थापन करण्यात आलेल्या कोठारी आयोगाने शिक्षणावर जीडीपीच्या सहा टक्के खर्च करण्याची शिफारस केली होती. परंतु आजपर्यंत कोणत्याच सरकारने साडेतीन टक्केपेक्षा जास्त खर्च शिक्षणावर केलेला नाही.

भारताचे पहिले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भांडवलवादाचा प्रभाव समाजावर वाढू नये म्हणून समाजवादी समाजरचनेचा पुरस्कार केला याचा अर्थ नेहरूंना संपूर्ण खाजगीकरण अमान्य होते. तर राजर्षी शाहू महाराजांनी समाजात सामाजिक न्याय यावा याकरीता सर्वप्रथम आरक्षण धोरण राबविले, म्हणजे आपल्या समाजव्यवस्थेत गरीब श्रीमंत दरी कमी करण्यासाठी आरक्षण आवश्यक आहे. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला वाघीणीच्या दुधाची उपमा देवून शिक्षणांस घटनात्मक अधिष्ठाण प्राप्त करून दिले. सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, खाजगीकरणाचे धोरण यशस्वी करावयाचे असेल तर भारतीय मुल्य, समाजव्यवस्था, व सामाजिक न्यायाच्या तत्वाचे पालन करणे इष्ठ ठरेल.

संदर्भ ग्रंथः

१. निरज जैन, नवी गुलामगिरी, लोकायत प्रकाशन
२. कराडे जगन, जागतिकीकरणः भारता समोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिवपेठ, पुणे–३०
३. लोकमत ई पेपर–मुंबई– दिनांक १२/०९/२०२०
४. डॉ. पद्माकर दुभाशी, 'जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अर्थकारण', पुणे, विद्या प्रकाशन, २००६.
५. चंद्रकांत केळकर, 'नाणेनिधी व जागतिक बँक यांचा नववसाहतवाद', मुंबई :लोकवाड्मय गृह, २००१.
६. ॲडमिरल विष्णू भागवत, 'जागतिकीकरणः नवीन गुलामगीरी', नागपूर, समता प्रकाशन, २००६.
७. https://marathi-thewire-in/new&education&policy
८. भास्कर मून, संपादक, अवेक इंडिया, मार्च २०२०.
९. भास्कर मून, संपादक, अवेक इंडिया, जून २०२१.
१०.https://maharashtratimes-com/editorial/samwad/private&drea

कोरोना टाळेबंदीचे सामाजिक दुष्परिणाम

डॉ. विलास चव्हाण*, समाजशास्त्र विभागप्रमुख, शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर जि. नांदेड. मो. ७५०७५९३०८२*

प्रस्तावना: आज आधुनिक काळात तंत्रज्ञान आणि विज्ञानाच्या सहाय्याने प्रत्येक राष्ट्र जगावर वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीबरोबरच रासायनिक व सुक्ष्मजीव यांच्या सहाय्याने नवनवीन अस्त्र व शस्त्र शोधत आहेत. या नवनवीन शोधांचा परिणाम म्हणून नैसर्गिक समतोल बिघडून प्राणघातक विषाणूंचा जन्म होताना दिसून येत आहे. जगात आतापर्यंत देवी, प्लेग, पोलीओ, झिंका, इबोला, मर्स, स्वाईन फ्लु, सार्स इत्यादी विषाणूजन्य आजाराने खूप मोठ्या प्रमाणात माणसाचे बळी घेतलेले आहेत. या विषाणूजन्य आजारांपैकी एक आजार म्हणजे कोरोना होय. कोविड–१९ या आजारास कारणीभूत असणारा कोरोना विषाणू हा सार्स, इबोला, मर्स या विषाणूंच्या प्रवर्गात मोडणारा आहे. पण सार्स किंवा मर्सपेक्षा कोरोनाच्या संसर्गाची शक्ती अधिक असल्याने तो झपाट्याने पसरतो. आजपर्यंत भारतात ३.३७ कोटी लोकांना कोरोनाची लागण झालेली आहे. तर कोरोनाने एकूण ४.४७ लाख लोकांचे बळी घेतलेले आहेत.[१] या विषाणूजन्य आजाराने मानवी जीवन भयभीत होऊन टाळेबंदीमुळे चार भिंतीच्या आत कोंडले गेले आहे. कोणत्याही प्रकारची पूर्वकल्पना न देता केंद्र सरकारने २२ मार्च २०२० रोजी देशात टाळेबंदी जाहीर केली. कोरोनाचा संसर्ग रोखण्यासाठी त्या टाळेबंदीत सतत वाढ करण्यात आली. कोरोनाचा प्रादूर्भाव रोखण्यासाठी करण्यात आलेल्या टाळेबंदीचे देशातील अनेक गोष्टीवर विघातक परिणाम झालेत त्या परिणामांपैकीच एक परिणाम म्हणजे मानवी समाज जीवनावरील परिणाम होय. प्रस्तुत शोधनिबंधात कोरोनाच्या टाळेबंदीतून निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचा उहापोह करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टः कोरोनाच्या टाळेबंदीतून निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे. **गृहितकः** कोरोना टाळेबंदीमुळे सामाजिक समस्यांत वाढ झालेली आहे. **तथ्य संकलन**: प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक तथ्यांचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण:

१. **कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ**: 'घरी रहा सुरक्षित रहा' हा संदेश टाळेबंदीतून देण्यात आला. घर (कुटुंब) हे सुरक्षेचे ठिकाण आहे. पण ज्या घरात सुरक्षा मिळावयास पाहिजे त्याच घरात टाळेबंदीच्या काळात स्त्रियांवर अत्याचाराचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. कारण कोरोना महामारी अगोदर आपण खुल्या समाजात वावरत होतो. टाळेबंदीमुळे सर्वच लोकं घरात कोंडल्या गेली. मित्र नातेवाईकांचा सहवास संपुष्टाला आला. काही लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या. काही लोकांची पगार कपात झाली. घरातील खर्च वाढत गेला. पती–पत्नी आणि मुलं घरात कोंडल्यामुळे भावनिक कोंडमारा झाला. भावनिक उद्वेगामुळे राग अनावर होऊन तो राग घरातील स्त्रियांवर व्यक्त होऊ लागला. त्यातून स्त्रियांच्या छळात वाढ झाली. प्रसार माध्यमातून घरगुती अत्याचाराबद्दल प्रकाशित झालेली आकडेवारी विचारात घेतली असता जगातील सर्वच देशात घरगुती हिंसाचारात वाढ झाली आहे. यात स्पेनमध्ये टाळेबंदीच्या पहिल्या दोनच आठवड्यात महिलांकडून मदत केंद्रावर मदतीसाठी १८ टक्के जास्त कॉल्स आले. फ्रान्समध्ये ३० टक्के, इंग्लंडमध्ये २५ टक्के, ऑस्ट्रेलियामध्ये घरगुती हिंसेपासून कशी सुटका करून घ्यावी हा गुगलवर सर्वात जास्त वेळा प्रश्न विचारला गेला.[२] भारतातही या समस्येची पाळेमुळे खोलवर रूजलेली आहेत. राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अहवालानुसार २४ मार्च २०२० ते १ एप्रिल २०२० या ९ दिवसाच्या कालावधीत ६९ तक्रारींची नोंद झाली आहे.[३]

२. **सामाजिक संबंधात दुरावा**: 'मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे' असे ॲरिस्टॉटल या विचारवंताने म्हटले आहे. त्यांचे हे विधान खरेही आहे. व्यक्ती–व्यक्तीमधील दृढ अशा सामाजिक संबंधातून समाजाची निर्मिती होते. एकसंघ आणि सुयोग्य समाजातूनच व्यक्तीला मानसिक समाधान मिळते व जगण्याचा आनंद प्राप्त होतो. परंतु कोरोना महामारीने जगामध्ये भय आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण केली व संबंध मानवी जीवनामध्ये एक प्रकारची गतीशुन्यता आणली आहे. कोरोनाग्रस्त रूग्णाकडे दया भावनेने पाहणे अपेक्षित होते, पण त्याऐवजी तिटकारा अधिक प्रकर्षाने जाणवतो. कोरोनामुळे व्यक्ती–व्यक्तीमधील नातेसंबंधात दुरावा आलेला दिसून येतो. त्याचे शेजारी व नातेवाईक असंवेदनशील होताना दिसतात. काही ठिकाणी तर नुसत्या संशयावरून वाळीत टाकल्याचे प्रकार घडत आहेत. कोवीड योद्धयांनी आपल्या जीवाची पर्वा न करता स्वतः समाजसेवेत झोकून दिले आहे. परंतु अशा योद्धयांसोबत देखील लोकं दुजाभाव ठेवून व अंतर ठेवून वागत आहेत.

कोरोनाने मृत्यू झालेल्या रूग्णांचे नातेवाईक व मित्रमंडळी अंत्यविधीसाठी पुढे येत नाहीत. इतकी विवेकशुन्यता समाजात या आजाराने निर्माण झालेली आहे.

३. **बेरोजगारी व दारिद्रियाच्या संख्येत वाढ:** खरे तर कोरोनाच्या आधीच भारतीय अर्थव्यवस्था एक प्रकारच्या गर्तेत अडकलेली होती. नोटबंदीचा परिणात तसेच रूपयाचे अवमुल्यन, जीडीपीची घसरण याचा परिणाम म्हणून लहान मोठे उद्योग बंद पडले होते. या सर्वाचा परिणाम म्हणून बेरोजगारी वाढत चालली होती. त्यात कोरोनाच्या संकटाने आणखी मोठी भर घातली. लॉकडाऊनमुळे अनेक उद्योगांना फटका बसला असून हॉटेल, रिटेल आणि त्याच्याशी संबंधित उद्योग उद्ध्वस्त झाले. या क्षेत्रातील ४ कोटी कर्मचाऱ्यावर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळली.[४] 'सेंटर ऑफ इकॉनॉमी'ने जाहीर केलेल्या अहवालानुसार ३ मे २०२० पर्यंत देशातील बेकारी २७.११ टक्के झाल्याचे म्हटले आहे. या रिपार्ट संदर्भात इंडियन एक्स्प्रेसने दिलेल्या वृत्तात शहरात बेरोजगारीचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे २९.२२ टक्के असून ग्रामीण भागात २६.६९ टक्के इतके आहे.[५] याचा अर्थ असा की, ग्रामीण भागापेक्षा शहरात लॉकडाऊनचा फटका जोरदार बसला असून हजारो सुक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग बंद झाल्याने लाखो श्रमिक, मजूरांचे हाल होत आहेत. वृत्तपत्र वितरक, भाजी फळे विक्रेते, सुतार, गवंडी, गाडी–मोटार दुरूस्ती करणारे, शेतकरी व शेतमजूर अशा विविध क्षेत्रातील लोकांचा लॉकडाऊनमुळे रोजगार गेल्यामुळे कौटुंबिक गरजा भागविणे जिकरीचे झाले आहे.

४. **आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ**: कोरोनाचा वाढता प्रादूर्भाव रोखण्यासाठी केंद्र सरकारने कोणत्याही प्रकारची पूर्वकल्पना व नियोजन न करता पहिल्यांदा टाळेबंदी जाहीर केली. ती टाळेबंदी पुढे सतत वाढविण्यात आली. टाळेबंदीचा परिणाम म्हणून अनेकांचे रोजगार गेले. काहींच्या पगारात कपात झाली, तर काहींचे अत्यंत जिव्हाळ्याची माणसे मृत्यूमुखी पडली. अशा अनेक अडचणीवर मात करून जगणे अशक्य वाटू लागले. अनेकांमध्ये चिंतेचे प्रमाण वाढले. यातूनच काहींना मानसिक आरोग्याच्या तक्रारी जडल्या आहेत. कोरोना पश्चात तर मानवाच्या सामाजिक वृत्तीला तडा जातोय. संवादाचा अभाव वाढताना दिसून येत आहे. कोरोना आजाराच्या भितीतून व कोरोनाने पतीच्या निधानानंतर अनेकांनी आत्महत्येचा पर्याय निवडलेला दिसून येतो.

५. **वृद्ध, निराधार, अपंग यांचे हाल**: कोरोना टाळेबंदीमुळे वृद्ध, अपंग, निराधार यांच्यासमोर अनेक प्रकारच्या समस्या उभ्या आहेत. विशेषत: आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व परावलंबी असलेल्या व्यक्तींचे पालनपोषण, उदरनिर्वाह, वैद्यकीय उपचार तसेच पैसा आहे पण सेवासुश्रुशा करणारे कोणीच जवळ नाही असे एकाकी जीवन जगणारे लोक यांना शेजारी सुद्धा मदत करत नाहीत. टाळेबंदीमुळे बाहेर जाता येत नाही. बाहेर पडले तरी जीवनावश्यक वस्तू मिळत नाहीत. परिणामी उपासीपोटी झोपण्याची वेळ या लोकांवर आली. दुर्धर आजाराने ग्रस्त असलेले वृद्ध, निराधार, अपंग औषधोपचाराअभावी मृत्यूमुखी पडले तर काहीचे खूप हाल झाले.

६. **घटस्फोटांच्या याचिकांमध्ये वाढ**: कोरोना महामारीच्या काळात कौटुंबिक न्यायालयात दाखल झालेल्या घटस्फोटाच्या याचिकांची संख्या वाढलेली दिसून आली. किरकोळ, क्षुल्लक कारणावरून जसे की, नवरा घरात कमी पैसे देतो, टीव्ही, मोबाईलवर जास्त वेळ देतो, घरात कामात मदत करत नाही, मुलांची नीट काळजी घेत नाही. अशा तक्रारी महिलांकडून येत असल्याने क्षुल्लक गोष्टींवरून बहुतेक घटस्फोटाचे अर्ज दाखल झाले. टाळेबंदीच्या काळात कौटुंबिक न्यायालयात घटस्फोटाचे ७ हजार २७३ खटले दाखल झाले आहेत. त्यापैकी ३ हजार २३२ याचिका दोघांच्या संमतीने दाखल करण्यात आल्या. याचे एकमेव कारण कोरोना काळात एकमेकांना वेळ न देणं हे आहे. सामाजिक माध्यमांचा अतिरेकी वापर हेही कोरोना काळातील घटस्फोटाचे कारण आहे.[६] बऱ्याच लोकांना घरी दररोज एकत्र जास्त वेळ घालवण्याची सवय नसते. काही कुटुंबामध्ये ही परिस्थिती अनावश्यक ताण–तणाव निर्माण करते. जसे की, ज्यांच्यामध्ये कोरोनाच्या आधीपासून घरात ताण–तणाव आहे. 'मेल ऑनलाईन' या मासिकात आलेल्या बातमीनुसार चीनमध्ये कोरोना प्रादुर्भावामुळे बहुतांश लोकं घरात अडकलेली आहेत. त्यामुळे त्यांची सततची होणारी भांडणे विकोपाला जात आहेत. चीनमध्ये एकत्र राहणे हेच घटस्फोटाचे कारण आहे. 'टेलीग्राफ' या इंग्लंडमधील प्रसिद्ध वर्तमानपत्रात 'सोलिया वालडेन' यांनी म्हटले आहे. अनेकांच्या वैवाहिक नात्याला तुटण्याच्या सीमेरेषेवर आणत आहेत. कदाचित माझ्यावरही अशीच परिस्थिती ओढण्याची दाट शक्यता आहे.[७] एकंदरीत नेहमीपेक्षा या कालावधीत सगळीकडेच कुटुंबातील पती–पत्नीचे वाद विकोपाला जाऊन वैवाहिक नात्यात संघर्ष होऊन घटस्फोटाचे प्रमाण वाढलेले आहे.

७. **धार्मिक धृविकरणाला उत्तेजना**: देशात कोरोनाचा फैलाव वेगाने होत असतांना या विषाणूमुळे देशात धार्मिक तेढ निर्माण होते की काय असे चित्र दिसू लागले आहे. दिल्लीच्या निजामुद्दीन परिसरात तबलीगी जमात तर्फे धार्मिक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते. या कार्यक्रमात देशविदेशातील धार्मिक मुस्लीम सहभागी झाले होते. नेमके याच वेळी देशात कोरोनाचा फैलाव वेगाने होण्यास सुरूवात झाली. कोरोना फैलावाचे मुख्य प्रसार केंद्र म्हणून तबलीगी जमातचा वेगवेगळ्या प्रसारमाध्यमांनी जोरदार प्रसार केला. देशात अगोदरच वेगवेगळ्या कारणांवरून मुस्लीम द्वेष आहे. तो या प्रकरणाने आणखीन वाढला. कोरोना विषाणूचा प्रसार करण्यात प्रामुख्याने तबलीगी जमातच्या कार्यक्रमात सहभागी झालेल्या लोकांमुळे झाली आहे असं केंद्रिय आरोग्य मंत्रालयाचे सहसचिव लव्ह अग्रवाल यांनी म्हटलं.[८] हिमाचल प्रदेशमधल्या उना जिल्ह्यातल्या बनगढ गावात तर ३७ वर्षीय मोहम्मद दिलशाद यांनी आपल्या घरात आत्महत्या केली. काही दिवसांपासून त्यांना गावातल्या इतर लोकांचे टोमणे आणि भेदभावाला सामोरे जावं लागत होतं. कारण ते तबलीगी जमातच्या कार्यक्रमात सहभागी झाले होते. देशातील काही ठिकाणी मुस्लिमांवर हल्लेही झाल्याचं समोर आलयं. या पार्श्वभूमीवर जागतिक आरोग्य संघटनेने धर्माच्या आधारावर कोविड–१९ च्या रूग्णांना वेगळ पाडू नका असं म्हटलं आहे.[९] सध्या भारतावर फक्त कोरोना व्हायरसचं संकट आहे असं नाही. देशावर आणि समाजावर कोरोनातून दुसरं भयंकर संकट घोंगावत आहे ते म्हणजे धार्मिक धृविकरण. मुस्लीम विरोधकांनी आणि त्यांच्या प्रसार माध्यमांनी कोरोना जिहादसारख्या संकल्पना जन्मास घालून इस्लामोफोबियाला खतपाणी घातले गेले. याचा परिणाम म्हणून हिंदू आणि मुस्लीम समाजात दरी निर्माण झाली. त्यात पुन्हा मुस्लीम समाजाबाबतचे अनेक प्रकारचे बनावट व्हिडीओ प्रसारित केले गेले की, बघा मुसलमान कसा कोरोनाचा प्रसार करत आहेत.[१०] तबलीगी जमात मरकज प्रकरणावरून आधीच वाद सुरू असताना उत्तर प्रदेशच्या मेरठमधील 'वेलेंटिस रूग्णालय'ने छापलेल्या जाहिरातीवरून आणखी वाद सुरू झाला. या जाहिरातीमध्ये संबंधित रूग्णालयाने ठेवलेल्या अटी या मुस्लीम धर्मीयांविषयी दुजाभाव करणाऱ्या होत्या. मुस्लीम लोकांनी रूग्णालयात येताना कोरोना चाचणी करून निगेटीव्ह असल्याचा अहवाल घेऊन यावे असे नमुद करण्यात आले होते.[११] अशा प्रकारच्या आततायी व द्वेषमुलक मानवी वर्तनातून दोन धर्मियात कलुशित भावना वाढीस लागून धार्मिक धृविकरणास खतपाणी घातले जाते.

८. **वंशभेदाला चालना**: मानवाचे आणि समाजाचे दुभंगलेपण ही समाजशास्त्रीय समस्या कोरोना विषाणूपेक्षा भयावह आहे. कोरोना

महामारीच्या काळात वंशभेदभाव वाढलेला दिसून आला. कोरोना विषाणूची उत्पत्ती चीनमध्ये झाल्याचे तज्ञांनी स्पष्ट केले. याचा परिणाम म्हणून चीनविरोधात एक मानसिकता तयार झाली. समाज माध्यमांवरून चिनी लोकांबद्दल शिवीगाळ, अपमान, द्वेष या पद्धतीने प्रसारित करण्यात आला. मिचमिच्या डोळ्यांनी तिरस्करणीय व्यक्तींनी कोरोनाचा प्रसार केला अशी सरळसोट भूमिका घेतली गेली. भारत, अमेरिका, ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया येथील लोकं डिजीटल पद्धतीने अशा तिरस्करणीय गोष्टी करत होते. अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी तर 'चायनीज व्हायरस' असे ट्विट केले होते. व्हाईट हाऊसच्या जबाबदार अधिकाऱ्याने 'कुंग फ्लू' ही संकल्पना तुच्छतेने वापरली. यानंतर 'चॉप फ्लूई' व 'राईस बेबीज' हे शब्द अपमान करण्यासाठी सर्रासपणे वापरले गेले.[१२] मानवी जातीचे हे वर्णद्वेषीकरण मानवा–मानवात भेद निर्माण करणारे आहे.

९. **अनाथांचा प्रश्न**: समाजात ज्या बालकांचे आई–वडिल दोन्हीही हयात नाहीत, त्यांना अनाथ म्हटले जाते. तसे पाहता ही व्याख्या अपूर्ण आहे. आई–वडिल हयात नसणे इथून तर त्या बालकाच्या आयुष्यातील प्रश्नांना सुरूवात होते. कोरोना महामारीने अनेक अजान मुलांनी आपल्या आई–वडिलांना गमावले आहे. त्यामुळे जगात १५ लाखाच्या वर मुलं अनाथ झाली आहेत. भारतात १ लाख १९ हजार मुलं अनाथ झाली आहेत. द लांसेटमध्ये या संदर्भातील माहिती प्रकाशित झाली आहे. या माहितीनुसार महामारीच्या पहिल्या १४ महिन्यात दहा लाखाहून अधिक मुलांच्या आई–वडिलांपैकी एक किंवा दोघांचा मृत्यू झाला आहे. अशाच प्रकारात उर्वरित ५ लाख मुलांनी त्यांच्या घरात राहणाऱ्या आजी–आजोबांचाही मृत्यू झालेला आहे.[१३] म्हणजेच या महामारीने अनेक कुटुंब उद्धवस्त झाले आहेत. ज्या लहान मुलांनी आपले आई–वडिल गमावले आहेत अशा अनाथ झालेल्या मुलांना बेकायदेशीर दत्तक घेणार्या संस्थांचे या कालावधीत पेव फुटले. काही स्वयंसेवी संस्था आणि व्यक्ती पैसा कमविण्यासाठी जाहिराती प्रकाशित करताना दिसून येतात. असे बेकायदेशीर दत्तक घेणे आणि देणे बाल न्याय कायदा २०१५ नुसार गुन्हा आहे.

१०. **सामाजिक बहिष्कारात वाढ**: जात पंचायत विरोधी लढा लढुन सामाजिक बहिष्कार विरोधी कायदा पारीत करण्यात आला. परंतु याच कायद्याला तिलांजली देत कोरोना काळात सामाजिक बहिष्कार टाकण्याचे प्रकार उघडपणे घडलेले दिसून येतात. या कालावधीत परदेशातून प्रवास करून आलेल्या व्यक्तींकडे संशयाने पाहण्यात येऊ लागले. शहरातून ग्रामीण भागात स्थलांतर करून आलेल्या लोकांकडे देखील संशयातून पाहण्यात आले. त्यांच्यासाठी गावाच्या सीमा बंद करण्यात आल्या. व्यवहार बंद करण्यात आले. आपल्या जीवाची पर्वा न करता डॉक्टर, परिचारिका व आरोग्य सेवक आणि कोविड योद्धे यांच्याकडे देखील लोकं संशयाने पाहू लागले. काही डॉक्टर व परिचारिका यांचा परिवारास संसर्ग नको म्हणून त्यांची सोय हॉटेलमध्ये केली गेली. कारण परिसरातील रहिवाशांनी या लोकांना विरोध केला. रूग्णांच्या नातेवाईकांना समाजाकडून वाईट वागणूक मिळत असल्याच्या तक्रारीत वाढ झाली. काही लोकांनी आमच्या परिसरात कोरोना रूग्णालय व अलगीकरण केंद्र नको म्हणून विरोध केला. एका बाजूला कोरोनाशी लढणार्या योद्धयांचे टाळ्या वाजवून, पुष्पवृष्टी करून स्वागत होत आहे तर दुसऱ्या बाजूला मात्र राहत्या घरी, शेजारच्यांकडून त्यांना अपमानास्पद वागणूक मिळत आहे. 'सोशल डिस्टन्सिंग ऐवजी सोशल बॉयकॉट'चा अनुभव अनेक ठिकाणी बघावयास मिळत आहे.

११. **अफवामुंळे समाजात गोंधळ**: कोरोना विषाणूच्या प्रकोपामुळे अगोदरच भयभीत झालेल्या भारतीय समाजात आणखी भयभीत करण्याचे काम या काळातील फेकन्युज व अफवा कारणीभूत ठरतात. जसजसा कोरोना विषाणूचा प्रादूर्भाव वाढत होता तसतसा भारतात फेकन्युज ही सुद्धा एक मोठी समस्या ठरत होती. या फेकन्युजला खरे मानून अनेक प्रकारचे गैरसमज व अघोरी उपचारपद्धती या कालावधीत लोकांनी अवलंबिल्या. जसे की प्रतिकारशक्ती वाढविण्यासाठी गोमय व गोमुत्राचा वापर, अमुक काढ्याने प्रतिकारशक्ती वाढते इत्यादी. भारतातल्या ५ फॅक्ट चेक वेबसाईटने जानेवारी ते जून २०२० या सहा महिन्यात ज्या बातम्या फेकन्युज असल्याचं सांगितले. या ५ फॅक्ट चेक वेबसाईटने या सहा महिन्यात तब्बल १४४७ फेकन्युजचा खुलासा केला. यातल्या ५८ टक्के फेकन्युज या कोरोनाशी संबंधित होत्या. आज कोरोना शब्दाचा धसका न घेणारे जगाच्या पाठीवर दुर्मिळ असतील. एवढी या विषाणूने कुप्रसिद्धी प्राप्त केली आहे. विशेष म्हणजे अशा प्रसंगी अफवांचा बाजारही तेजीत आहे. काही लोकं शाकाहारी आहाराचे महत्त्व पटवून देत आहेत. तर काही मांसाहार केल्याने कोरोना होत नाही असा प्रचार आणि प्रसार करत आहेत. याचा परिणाम म्हणून शाकाहारी व मांसाहारी या दोन गटात संघर्ष निर्माण झालेला दिसून येतो. उपचार पद्धतीमध्ये ॲलोपॅथीला नावे ठेवणारी व आयुर्वेदाचे महत्त्व पटवून देणारी विचारसरणीही दिसून आली. रामदेव बाबा यांचा समाजमाध्यमांवर एक व्हिडीओ व्हायरल झाला. ज्यात त्यांनी लस घेतल्यानंतरही डॉक्टरांचा मृत्यू झाला, एवढेच नाही तर ॲलोपॅथी औषधामुळे देशभरात लाखो लोकं मृत्युमुखी पडली असं वक्तव्य केले होते. त्यावर ॲलोपॅथी डॉक्टरांच्या संघटनेने आक्षेप देखील नोंदवला होता. अशा प्रकारच्या बेजबाबदार अफवातून समाजमन गोंधळून गेले आहे.

निष्कर्ष: १. कोरोना महामारीच्या टाळेबंदीमुळे कुटुंबातील महिलांवर अत्याचाराचे प्रमाण वाढले. २. कोरोना संसर्गाच्या भितीतून व्यक्ती–व्यक्तीतील संबंधात दुरावा वाढलेला दिसून आला. ३. कोरोना टाळेबंदीमुळे अनेकांवर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळली. काहींच्या नोकऱ्या गेल्या. त्यामुळे दारिद्रयात भर पडली. ४. टाळेबंदीमुळे वृद्ध, निराधार, अपंग या लोकांचे खूप हाल झाले. ५. टाळेबंदीच्या कालावधीत कौटुंबिक ताण–तणावातून घटस्फोटाच्या संख्येत वाढ झाली. ६. कोरोना प्रसारासाठी मुस्लिम धर्मिय कारणीभूत आहेत अशा फेकन्युजमुळे भारतीय समाजात धार्मिक धृविकरण झाले. ७. कोरोनामुळे अनेकांना आपले प्राण गमवावे लागल्यामुळे अनाथ मुलांचा प्रश्न निर्माण झाला. ८. केंद्र सरकारच्या अविवेकी व नियोजनशून्य एकाएकी कोणतीही पूर्वकल्पना न देता जाहीर केलेल्या टाळेबंदीमुळे भारतीय समाजाला अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला.

संदर्भ:

१. *JHU CSSE COVID&19 Data 28-09-2021*
२. *www-baramatizatka-com/Uncategorized] लॉकडाऊनमध्ये घरगुती, कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ, प्रा.उत्तम मदने, १२ एप्रिल २०२०.*
३. *https://kartaryasadhana-in लॉकडाऊन आणि घरगुती हिंसाचार*
४. *https://www-bbc-com कोरोना व्हायरस :*
५. *द वायर मराठी, ७ मे २०२०.*
६. *mymahanagar-com, २६ डिसेंबर २०२०.*
७. *दैनिक सकाळ, ९ एप्रिल २०२०.*
८. *www-bbc-com, १ एप्रिल २०२०.*
९. *BBC News, मराठी, ८ एप्रिल २०२०.*
१०. *लोकसत्ता, ४ एप्रिल २०२०.*
११. *mymahanagar-com, २० एप्रिल २०२०.*
१२. *मुराळी, एप्रिल २०२०.*
१३. *lokmat-news18-com, २१ जुलै २०२१.*

नवीन कृषी कायदे व शेतकरी आंदोलन : एक सामाजिक दृष्टीक्षेप

प्रा. जगदीश केशवराव ससाणे, *टी. के. कोलेकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, नेसरी मोबा. ७२७६३०७७८०*

प्रस्तावना :— गेले वर्षभर दिल्लीत शेतकऱ्यांचे नवीन कृषी कायद्याविरोधात आंदोलन सुरु आहे. २० सप्टेंबर २०२० मध्ये संसदेत नवीन कृषी कायदे प्रचंड गदारोळामध्ये, विरोधी पक्षाच्या विरोधास न जुमानता व कुठल्याही शेतकरीपक्ष व संघटनेशी चर्चा न करता कोरोना महामारीतील बंदचा फायदा घेऊन सरकारने पारित करून घेतले तसेच सप्टेंबरमध्ये त्यावर राष्ट्रपतीची सही होऊन त्याचे कायद्यात रुपांतर झाले व हा नवीन कृषी कायदा संपूर्ण देशात लागू करण्यात आला, आणि येथूनच शेतकरी व केंद्रसरकार यांच्यात संघर्षाची ठिणगी पडली.

खुल्या बाजारात शेतातील माल विकतांना शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक थांबावी यासाठी १९५५ मध्ये एपीएमसी कायदा (कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायदा) मंजूर करण्यात आला. या कायद्यात असणाऱ्या अनेक त्रुटीमुळे बाजारातील अडत्यांनी शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूकच केली. यातील कायद्यानुसार शेतकऱ्यांना आपला माल कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्येच विकणे बंधनकारक आहे. तसेच जर खरेदी विक्रीचा व्यवहार ठरला तर शेतकऱ्याला त्यावर कर द्यावा लागतो. अशा अनेक त्रुटी या कायद्यात आहेत, मात्र त्याचे अनेक फायदेही शेतकऱ्यांना मिळाले आहेत. मनमोहन सिंग सरकारने कृषी क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी स्वामिनाथन आयोग नेमला मात्र काही कारणास्तव तो बासनात गुंडाळून ठेवण्यात आला. पुढे २०१४ मध्ये भाजपाने केंद्रात सत्ता आल्यास, शेतकऱ्यांची मते मिळवण्यासाठी, स्वामिनाथन आयोग लागू लागू केला जाईल असे आश्वासन दिले. २०१४ ला प्रचंड बहुमत मिळाल्याने केंद्रात भाजपची सत्ता आली. मात्र फेब्रुवारी २०१५ मध्ये याच भाजपा सरकारने सर्वोच्च न्यायालयात आपण स्वामिनाथन आयोग लागू करण्यास असमर्थ असल्याचे शपथपत्र दाखल केले, त्याची कारणेही त्यांनी त्यात दिली आहेत. पुढे शासनाने २०२० मध्ये शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी, त्यांना आर्थिक उभारी देण्यासाठी, कर्जातून त्यांची मुक्तता करण्यासाठी व २०२२ पर्यंत त्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी म्हणून नवीन कृषिविषयक विधेयक मंजूर करून घेतले. मात्र असे करतांना कोणत्याही शेतकरी संघटनेशी चर्चा न करता हे विधेयक कोणाच्याही ध्यानीमनी नसतांना सप्टेंबर २०२० ला लागू केले. मात्र शेतकरी संघटनांनी याला मोठ्या प्रमाणात विरोध करत कोरोनाकाळातही आंदोलन छेडले, ते आजतागायत सुरूच आहे. भाजपप्रणीत केंद्र सरकारने हे विधेयक म्हणजे प्रतिष्ठेचा मुद्दा बनवला आहे तर शेतकऱ्यांनी या कायद्यांना 'काळे कायदे' असे संबोधून प्राण गेले तरी बेहत्तर मात्र हे कायदे केंद्र सरकारला रद्द करायलाच लावणार अशी भूमिका घेतली आले. यातून केंद्र सरकार विरुद्ध शेतकरी असा संघर्षच जणू पेटला आहे. या आंदोलनाला भारतातून मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद तर मिळतोच आहे तसेच भारतातील बहुतेक शेतकरी संघटनांनी व राजकीय पक्षांनी पाठींबा दिला आले. मात्र शेतकरी संघटनेने हे आंदोलन गैरराजकीय आंदोलन ठेवले आहे, कदाचित यामुळेच हे आंदोलन एक वर्षाचा काळ लोटून गेला तरी अजूनही सुरूच आहे. सदरहू शोधनिबंधात शेतकऱ्यांनी या नवीन कृषी कायद्याला विरोध का केला आहे, शेतकऱ्यांनी कोणकोणत्या समस्येला तोंड देऊन आपले आंदोलन सुरु ठेवले, यामध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका आणि शेतकरी आंदोलनाची पुढची भूमिका काय असेल याचा उहापोह करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी द्वितीयक स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

उद्देश — प्रस्तुत शोधनिबंधात पुढील उद्देशांचा समावेश केला आहे. १. नवीन कृषी कायद्यांचा थोडक्यात आढावा घेणे. २. मुख्य तीन कृषी कायद्याची थोडक्यात चर्चा करणे. ३. कृषी आंदोलानातील प्रमुख नेत्यांची भूमिका तपासणे. ४. शेतकरी चळवळीसमोरील समस्यांचा उहापोह करणे. ५. शेतकरी आंदोलनाची पुढील दिशा तपासणे.

गृहीतकृत्ये — १. शेतकऱ्यांचा नवीन कृषी कायद्यांना होणारा विरोध रास्त आहे. २. नवीन कृषी कायद्यामुळे शेतकरी संघटना एकजूट झाल्या आहेत. ३. शेतकरी आंदोलनाला समाजाच्या सर्व स्तरातून पाठींबा मिळत आहे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधात द्वितीयक स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये वर्तमान पत्रे, विविध साप्ताहिके, मासिके ई. तसेच सोशल मिडिया, विविध वेबसाईट, विकिपीडिया ई. चा उपयोग करण्यात आला आहे.

विश्लेषण : 'संकटात संधी' या उक्तीप्रमाणे कोरोना महामारीत केंद्र सरकारने (भाजपा) नवीन कृषी बिल किंवा कायदे संसदेच्या दोन्ही सभागृहात विपक्षाच्या मोठ्या गदारोळातही पास करून घेतले. असे कायदे गडबडीत संमत करून घेण्याची सरकारला काय गरज होती हे आता सर्वाना समजू लागले आहे. कोणत्याही शेतकरी संघटनेशी चर्चा न करता, इतकेच काय आरएसएस व भाजप प्रणीत किंवा संलग्नित शेतकरी संघटनांशीही अशा कृषी कायद्याबाबत कसलीच चर्चा न करता हे कायदे शेतकऱ्यांच्या माथी मारले. याचा परिणाम व्हायचा तोच झाला. शेतकऱ्यांनी या नवीन कायद्याविरुद्ध आंदोलन छेडले. आणि आज एक वर्ष उलटून जात आहे तरी हे आंदोलन सुरूच आहे. गंमत म्हणजे आरएसएस व भाजप प्रणीत किंवा संलग्नित शेतकरी संघटनाही या आंदोलनात आता उतरल्या आहेत. हे आंदोलन आणखी किती दिवस चालेल माहित नाही, पण आंदोलन करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे म्हणणे आहे कि जोपर्यंत केंद्र सरकार हे कायदे रद्द करत नाही तोपर्यंत हे आंदोलन चालूच राहणार. तर केंद्र सरकारने हे नवीन कृषी कायदे रद्द होणार नाहीत मात्र, आम्ही त्यात संशोधन करण्यास तयार आहोत अशी भूमिका घेतली आहे. त्यामुळे भारतासमोर फार मोठा पेच निर्माण झाला आहे.

हे नवीन कृषी कायदे असे आहेत — १. अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयक २०२०. २. शेतकरी (सशक्तीकरण व सरंक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार विधेयक, २०२०. ३. शेतकरी उत्पादने, व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) विधेयक, २०२०.

यातील प्रत्येक विधेयकावर थोडक्यात चर्चा पुढीलप्रमाणे:

१९५५ मध्ये तत्कालीन सरकारने अत्यावश्यक वस्तूंच्या साठेबाजीवर प्रतिबंध आणला पण सध्याच्या सरकारने तो प्रतिबंध काढून टाकला त्याऐवजी केवळ युद्ध व नैसर्गिक आपत्तीत अत्यावश्यक वस्तूंची साठेबाजी करता येणार नाही असे विधेयक आणले. यामुळे वस्तूंच्या किमती वाढतील, त्यांचा काळाबाजार व साठेबाजी मोठ्या प्रमाणत होऊन अत्यावश्यक वस्तू दिवसेंदिवस महाग होत जातील. म्हणजे मोठे व्यापारी किंवा साठेबाजी करणारे कमी किंमतीला शेतकऱ्यांकडून माल खरीदी करतील आणि ज्यादा किंमतीला जनतेला विकून मालामाल होतील. यात शेतकरी व जनतेचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होईल. विशेष बाब म्हणजे अत्यावश्यक वस्तूंच्या यादीतून कडधान्ये, डाळी, तेलबिया, खाद्यतेल, कांदा व बटाटे यांना वगळण्यात आले आहे. नव्या कायद्यामध्ये कंत्राटी शेतीला कायद्याचे स्वरूप केंद्र सरकारने दिले आहे. याचा अर्थ असा होतो कि शेतकऱ्यांना आता आपल्या उत्पादनासाठी घाऊक विक्रेते, प्रोसेसिंग इंडस्ट्री तसेच इतर कंपन्याशी करार करता येणार आहे. त्यासाठी किंमतही अगोदरच ठरवता

येईल. यावर स्पष्टीकरण देतांना सरकारचे असे म्हणणे आहे कि यामुळे मध्यस्थ, आडते व दलाल यांच्या त्रासातून व पिळवणूकीतून शेतकऱ्यांची पूर्णपणे मुक्तता होईल आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल. शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य विधेयकामुळे शेतकऱ्यांना कृषी उत्पन्न बाजार समितीने मान्य केलेल्या किंवा मान्यता दिलेल्या बाजाराबाहेरही आपल्या मालाची खरेदी विक्री करता येणार आहे. NSSO च्या मते संपूर्ण भारतात एकूण उत्पादनापैकी फक्त ६ टक्के खरेदी कृषी उत्पादन बाजार समिती मार्फत होते तर बाकी ९४ टक्के विक्री शेतकरी इतरत्र करतात. मग शासन हे विधेयक आणून काय सिद्ध करू इच्छित आहे ते समजत नाही. या कायद्यामुळे बाजार शुल्क न मिळाल्यामुळे राज्यसरकारचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होणार आहे. तसेच यामुळे हजारो मध्यस्थ, दलाल, आडते व त्यांचे कुटुंब उध्वस्त होणार आहे हि पण भीती आहे. अशा लोकांमुळे आपल्याला त्रास झाला किंवा पिळवणूक झाली, त्यांना हटवा असा सूरही कधी शेतकऱ्यांनी काढलेला नाही किंवा त्यांच्या विरुद्ध आंदोलन केल्याचे चित्र पाहायला मिळाले नाही. मग सरकारला तसे का वाटते माहित नाही. मात्र शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अशा मध्यस्थ, दलाल किंवा आडत्यांचे महत्व खूप आहे.

या सर्व घटनामुळे शेतकरी चिंतीत झाला आहे. प्रमुख शेतकरी संघटना व त्यांचे नेते यांनी या कायद्यांना 'काळे कायदे' असे संबोधून या कायद्यांना केलेला विरोध रास्त आहे अशी भूमिका घेऊन केंद्र सरकारविरुद्ध आंदोलन छेडले आहे. आता प्रश्न उरतो कि मग फक्त पंजाबमधील शेतकरीच या कायद्याविरुद्ध किंवा सरकार विरुद्ध एवढे आक्रमक झाले आहेत का? याचे उत्तर नाही असे आहे. कारण पंजाब, हरयाणा, उत्तरप्रदेश तसेच देशाच्या इतर भागातूनही शेतकऱ्यांनी आपापल्या पद्धतीने विरोध करुन या आंदोलनाला पाठींबा दिला आहे तसेच प्रत्यक्ष सहभागही नोंदवला आहे. तसेच देशभरातून केवळ ६ टक्के कृषी मालाची खरेदी एपीएमसी मार्फत होत असली तरी एकट्या पंजाबमध्ये तब्बल ९० टक्के शेतमालाची खरेदी एपीएमसी मार्फत होते. हरियाणा व पश्चिमी उत्तरप्रदेशातील तांदूळ खरेदी याच पद्धतीने एपीएमसी मार्फत होत असते. यात एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे ती म्हणजे देशातील एकूण कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांपैकी ३३ टक्के बाजार समित्या एकट्या पंजाब राज्यात आहेत. त्याच बरोबर देशातल्या फक्त ६ टक्के शेतकऱ्यांना एमएसपी मिळतो, त्यातही पंजाब व हरियाणातील शेतकऱ्यांचा वाटा सगळ्यात जास्त आहे असे मानले जाते. त्यामुळे या नव्या कृषी कायद्यांचा परीणाम केवळ पंजाब व हरियाणातील शेतकऱ्यावर होणार आहे असे नसून भारतातील समस्त शेतकऱ्यांवर होणार आहे हे निश्चित.

कृषी उत्पन्न बाजार समिती व शेतकरी : काही राज्यांमध्ये बाजार समित्या बरखास्त केल्या गेल्या आहेत तर बिहार राज्याने २००६ मध्येच कृषी उत्पन्न बाजार समिती बरखास्त केली आहे. त्यामुळे तेथील शेतकऱ्याचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न चाळीस हजाराच्या आत आहे तर पंजाबमधील शेतकऱ्याचे वार्षिक उत्पन्न अडीच लाखापर्यंत आहे तर हरियाणामधील शेतकऱ्याचे वार्षिक उत्पन्न दोन लाखाच्या आसपास आहे. हे सर्व बाजार समितीमुळे शक्य आहे असे पंजाब व हरियाणातील शेतकरी मानतात. महाराष्ट्रात अशा तीनशे बाजार समित्या आहेत. मुळातच शेतकऱ्यांना आपल्या मालाची विक्री व व्यापाऱ्यांना त्या मालाची खरेदी सहजपणे एकाच ठिकाणी करता यावी म्हणून कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची निर्मिती केली गेली. आता समस्त शेतकऱ्यांचा असा समज आहे कि नवीन कृषी कायद्यामुळे या बाजार समित्या हळूहळू बंद होतील आणि खाजगी कंपन्या मनमानी करून वाटेल त्या दाराला माल खरेदी करतील ज्यामुळे शेतमालाला कमी भाव मिळतील व शेतकरी बरबाद होतील. या बाजार सामित्यावरच शेतकऱ्यांची अर्थव्यवस्था उभी राहिली आहे असे म्हंटले तर वावगे ठरू नये. शिवाय राज्यसरकारला कराच्या माध्यमातून महसूल मिळतो तो बंद होणार आणि मध्यस्थ, आडते किंवा दलाल यांचेही नुकसान होणार हे हि तितकेच खरे आहे. शिवाय कृषी उत्पन्न बाजार समित्या बंद झाल्यातर एमएसपी कायमची बंद होणार, त्यामुळे शेतकरी या नव्या कृषी कायद्यांना विरोध करत आहेत.

एमएसपी आणि शेतकरी : मुख्यत: पिकांची आधारभूत किंमत निश्चित करतांना पुढील बाबींचा विचार केला जातो. १. कॉस्ट A2 – यानुसार शेतकरी आपल्या खिशातून जो खर्च करतो जसे कि बी–बियाणे, खते, मजूर, विविध मशिनरी तसेच लीजवर जमीन घेतली असेल तर यांचा समावेश होतो. २. कॉस्ट A2+FL – यानुसार शेतात शेतकऱ्यांचे कुटुंबही कामं करतात, ज्यामध्ये त्यांच्या कामाचाही मोबदलाहि धरला जातो. ३. कॉस्ट C2 – यास कॉम्प्रेहेन्सीव कॉस्ट असे म्हणतात. याचा अर्थ यामध्ये कुटुंबातील मजूर, जमिनिचे भाडे, तसेच शेती कामासाठी गुंतवलेल्या रकमेवर होणारे व्याज याचा समावेश होतो. म्हणजे खर्चाची गणना करण्याचे हे व्यापक सूत्र मानले जाते. यासाठीच कृषी तज्ज्ञ आग्रही आहेत. नोंद घेण्याजोगी बाब म्हणजे कृ षी तज्ज्ञ डॉ. एम.एस. स्वामिनाथन यांनी आपल्या आयोगात C2+50 याचा आग्रह धरला आहे किंवा तशी शिफारीश केली आहे.

याच्याही पुढेही जाऊन 'भारतीय किसान संघ' याने एमएसपी पेक्षा लाभकारी मूल्याची मागणी केली आहे. मात्र अजूनही सरकार C2+FL या सूत्राचा अवलंब करूनच एमएसपी ठरवत आहे. तृणधान्य, कडधान्य, तेलबिया, गहू, मका, सोयाबीन, तुरडाळ, मुंगडाळ, मसूरडाळ, कापूस, भुईमुंग, सोयाबीन, सुर्यफुल ई. तेवीस प्रकारच्या धान्यांचा समावेश एमएसपीमध्ये होतो. किमान आधारभूत किंमत ठरवण्याचा अधिकार केंद्र सरकारकडे आहे आणि तो दरवर्षी ठरवली जाते. मात्र या किंमती लागू किंवा घोषित करण्यासाठी सरकारकडे कोणताही कायदा नाही. म्हणून शेतकरी एमएसपीला वैधानिक दर्जा द्या या विषयावर ठाम आहेत आणि हि त्यांच्या आंदोलनाची एक प्रमुख मागणीदेखील आहे. शिवाय शेतकऱ्यांचे असेही म्हणणे आहे कि दोन–चार पिके सोडली तर बाकी कोणत्याच पिकांसाठी एमएसपी लागू केली जात नाही.

कंत्राटी शेती आणि शेतकरी : कंत्राटी शेती याचा सरळसरळ अर्थ म्हणजे शेतकरी व खाजगी कंपनी यांच्यात कंत्राट होणे होय. पण यामुळे छोटे शेतकरी खाजगी कंपनीवाल्यांच्या दावणीला बांधले जातील असा शेतकरी संघटना अर्थ काढत आहेत. कंत्राटी शेतीचा सर्वात कमकुवत पैलू म्हणजे कमकुवत सौदेबाजी करणे होय. हि बाब लहान शेतकऱ्यांसामोर समस्या निर्माण करणारी आहे कारण उत्पादनात शेतकऱ्यांना दीर्घ शेल्फ नसतो. एकतर एपीएमसीला सरकार पर्याय निर्माण केल्यामुळे एमएसपीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित झाले आहेत आणि जर कंत्राटी शेतीला प्रोत्साहन दिले गेले तर छोटा शेतकरी उध्वस्त होईल ही शेतकऱ्यांची भीती रास्त वाटते.

किसान शक्ती संघाचे अध्यक्ष चौधरी पुष्पेंद्र सिंघ यांच्या मते, या कायद्यात किमान आधारभूत किंमतीची कुठेही व्यवस्था केली गेली नाही व सरकार हमीभावाच्या जबाबदारीपासून मुक्त होऊ पाहत आहे. ज्येष्ठ पत्रकार पी. साईनाथ म्हणतात कि, या कायद्यातील सर्वात विचित्र गोष्ट म्हणजे हा करार लिखित स्वरुपात असणे गरजेचे नाही. खाजगी कंपनीने करार मोडल्यास शेतकऱ्याला सिविल कोर्टात जाता येणार नाही आणि समजा हे प्रकरण पुढे कोर्टात गेले तरी अशा बड्या खाजगी कंपनीच्या विरोधात असा लहान शेतकरी टिकाव धरू शकणार नाही. म्हणून शेतकरी याला विरोध करत आहेत.

शेतकरी आंदोलनातील प्रमुख नेते : या शेतकरी आंदोलनाने नवनवीन तसेच वयस्क नेतृत्व जगासमोर आले आहे. यात प्रामुख्याने

जोगिंदरसिंह उगराह, बलबीरसिंह राजेवाल, जगमोहनसिंह, डॉ. दर्शनपाल, सरवनसिंह पंधेर, योगींद्रसिंह, बुटासिंह बुर्जगिल, हरमिंदरसिंह लाखावल, जगजीतसिंह दालेवाल, सुरजितसिंह फुल, सतनामसिंग पन्नू, कंवलप्रितसिंह पन्नू, के. सी. त्यागी, अभिमन्यू कोहार, युद्धविरसिंह, बद्रीनारायणबाबू राकेश टिकैत ई. ची नावे प्रामुख्याने घेतली जातात. खऱ्या अर्थाने राकेश टिकैत यांनी या आंदोलनात उर्जा भरण्याचे किंवा बळ देण्याचे आणि आंदोलन टिकवून ठेवण्याचे काम केले आहे. यात महिलांचाही सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. त्याही आंदोलनाच्या ठिकाणी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून आपले योगदान देत आहेत. एक विशेष बाब म्हणजे गेली एक वर्ष हे आंदोलन सुरु आहे पण अतिशय शांततेच्या मार्गाने हे आंदोलन सुरु आहे. केंद्र सरकार विरुद्ध दीर्घकाळ चालणारे भारतातले हे एकमेव आंदोलन असावे.

आंदोलनाची शिस्त, नियोजन, अहिंसा, सर्वांचा सन्मान, भडक भाषणाचा अभाव, सर्वसामान्यांना त्रास होणार नाही याची घेतलेली काळजी, केंद्र व हरियाणा तसेच उत्तरप्रदेश राज्य सरकारने आंदोलन हाणून पाडण्यासाठी केलेले अनेक कारनामे व प्रयत्न यामुळे हे आंदोलन फुटले नाही. कदाचित यामुळेच गोदी मिडिया वगळता भारतातील इतर मिडिया, सर्वसामान्य जनता, राष्ट्रीय–आंतरराष्ट्रीय खेळाडू, कलावंत, अभिनेते, काही राजकीय पक्ष यांनी या आंदोलनाला आपला पाठींबा दिला आहे. पण एक गोष्ट याठिकाणी लक्षात घेतली पाहिजे कि हे आंदोलन गैरराजनैतिक आंदोलन आहे. शेतकऱ्यांच्या मागण्या रास्त आहेत आता हे केंद्र सरकार व गोदी मिडिया आणि अंधभक्त वगळता सर्वानीच मान्य केले आहे.

निष्कर्ष : १. गेली वर्षभर सुरु असलेले शेतकऱ्यांचे हे आंदोलन केंद्रसरकारने आणलेल्या नव्या कृषी कायद्याविरुद्ध असून ते शेतकरी विरोधात आहेत असे त्यांचे म्हणणे असल्याने शेतकरी त्यास 'काळे कायदे' असे संबोधतात. २. कोणत्याही शेतकरी संघटनेशी कसलीच चर्चा न करता कोरोनाच्या काळात हे कायदे केंद्र शासनाने लागू केले आहेत, अर्थात सर्वोच्च न्यायालयाने अशा कायद्यास स्थगिती दिली आहे. ३. सर्वोच्च न्यायालयाने या नवीन कृषी कायदावर विचार निनिमय, फेरबदल व इतर बाबीसाठी चार कृषी तज्ञाची समिती गठीत केली होती व या समितीने आपला अहवाल एप्रिल २०२० मध्ये न्यायालयात सदर केला आहे मात्र अजून त्या अहवालावर कसलेच दिशानिर्देश देण्यात आले नाहीत, यावरून असे सिद्ध होते कि केंद्र सरकारने हे अहवाल जाणीवपूर्वक बासनात गुंडाळून ठेवले आहेत. ४. सर्वोच्च न्यायालयाने गठीत केलेल्या समितीवर आंदोलन करणाऱ्या शेतकरी संघटनांनी आक्षेप नोंदवला आहे. त्यांचे असे म्हणणे आहे कि या समितीतील सदस्य भाजप पुरस्कर्ते आहेत किंवा त्यांनी अगोदरच या नवीन कृषी कायद्याचे समर्थन केले आहे. शिवाय सर्वोच्च न्यायालयाने कोणत्या निकषाच्या आधारे त्यांची नियुक्ती केली आहे ते समजत नाही. या समितीतील एका सदस्याने समितीचे कामकाज सुरु होण्यापूर्वीच आपल्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला होता. ५. भाजप सरकार, त्यांचे मित्रपक्ष, गोदी मिडिया व भक्त वगळता सर्व राजकीय व बिगर राजकीय पक्षांनी, संस्थांनी, संघटनांनी, आणि भारतातील सर्वसामान्य जनतेने या शेतकरी आंदोलनाला आपला पाठींबा दिला आहे. ६. शिस्तबद्ध, अहिंसामार्गाने, गैरराजकीय व दीर्घकाळ चालणारे हे एकमेव आंदोलन आहे. ७. नव्या कृषी कायद्याचे अध्ययन केल्यास असे लक्षात येते कि या कायद्यामुळे छोटे व मध्यम शेतकरी उध्वस्त होतील. ८. या कायद्यामुळे कृषी उत्पन्न बाजर समिती बंद होतील, कंत्राटी शेतीमुळे छोटे शेतकरी उध्वस्त होतील तसेच अत्यावशक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयकामुळे खाजगी कंपन्या मनमानी करतील व महागाई वाढत जाईल ज्याचे परिणाम सर्वसामान्य जनतेला भोगावे लागतील. ९. तिन्ही कृषी कायदे रद्द व एमएसपीला कायदेशीर करणे या मुद्यावर शेतकरी ठाम आहेत. १०. विदेशातही या आंदोलांची दाखल घेऊन तेथील भारतीयांनी त्यांना पाठींबा देत भारतातील केंद्र सरकारविरुद्ध आपला रोष व्यक्त केला आहे. तसेच विदेशातील विविध वृत्तवाहिन्यांनी व वृत्तपत्रांनी या आंदोलनाची दाखल घेतली आहे. ११. केंद्र सरकार कोणत्याही परिस्थितीत हे कृषी कायदे मागे घेणार नसून त्यांनी हा आपल्या प्रतिष्ठेचा मुद्दा बनवला आहे. तसेच शेतकरीही हे काळे कायदे मागे घेतल्याशिवाय आंदोलन समाप्त करणार नाहीत अशी त्यांच्या संघटनांनी घोषणाच केली असून कितीही दिवस आंदोलन स्थळी थांबावे लागले तरी त्याची त्यांनी तयारी केलेली दिसते. १२. आतापर्यंत सरकार व आंदोलनकर्ते यांच्यात चर्चेच्या १० फेऱ्या झाल्या आहेत, मात्र त्यातून काहीच निष्पन्न झाले नाही. शेवटची चर्चा २९ जानेवारी २०२१ रोजी झाल्याचे दिसते. १३. सरकार नवीन कृषी कायद्यावर चर्चा करण्यास, त्यात संशोधन करण्यास तयार आहे मात्र हे कायदे मागे घेण्यास तयार नाही. तर आंदोलनकर्ते अगोदर कायदे मागे घ्या मगच चर्चा करा या मुद्यावर ठाम आहेत. १४. या आंदोलनात भाजपपुरस्कृत किंवा त्यांच्याशी संलग्नित शेतकरी संघटनाहि उतरल्या आहेत. तसेच या आंदोलनातून निर्माण झालेले नेतृत्व जगासमोर आले आहे.

समारोप : २०१६ मध्ये उत्तरप्रदेशातील बरेली येथे एका सभेला संबोधित करताना प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांच उत्पन्न दुप्पट करू असे सांगितले होते. पण नक्की कोणाचे उत्पन्न वाढत आहे हे सर्वाना माहित आहे. केंद्रीय कृषी व कल्याण मंत्री नरेंद्रसिंग तोमर, पियुष गोयल ई. दिग्गज नेत्यांच्या उपस्थितीत आंदोलीत शेतकऱ्यांच्या नेत्यासोबत चर्चेच्या १० फेऱ्या झाल्या मात्र त्यातून काहीच निष्पन्न झाले नाही. नैसर्गिक तसेच सरकार निर्मित संकटाना सामोरे जात शेतकरी नेटाने देशाच्या राजधानीत उभा आहे. जवळपास आज आठ महिन्याचा कालखंड लोटला आहे मात्र आंदोलक आणि सरकार यांच्यात चर्चा झाली नाही. देशाचा अन्नदाता आज वर्ष झाले आपल्या मागण्या मान्य करण्यासाठी शासन दरबारी उभा आहे. स्वातंत्र्यकालखंडापासून ते आज पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न फक्त सोळा पटीने वाढले आहे, तर नौकरशाहीचे उत्पन्न अडीचशे पटीने वाढले आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मागण्या रास्त आहेत. प्रधानमंत्री कधीच या आंदोलकांना भेटले नाहीत. फक्त 'मन कि बात' किंवा दुरचित्रवाणीवर येऊन त्यांच्या योजना व त्यांचे काही लाभार्थी यांच्याशी चर्चा करतात. आता गरज आहे ती शासनाने शेतकऱ्यांचे म्हणणे एकूण त्यांच्या दृष्टीने फायदेशीर नसणारे तीन कृषी कायदे मागे घेण्याची.

संदर्भ :

१. *दै. प्रहार, ६ फेब्रुवारी, २०१९.*
२. *दै. सकाळ, १६ नोव्हेंबर, २०२०.*
३. *दै. महाराष्ट्र टाइम्स, ३ जानेवारी, २०२१.*
४. *दै. लोकसत्ता, ५ फेब्रुवारी, २०२१.*
५. *दै. महाराष्ट्र टाइम्स, १८ जानेवारी, २०२१.*
६. *दै. पुढारी, २२ जुलै, २०२१.*
७. ***https://zeenews-india-com***
८. ***https://www-tv9marathi-com***
९. ***https://marathi-abplive-com***
१०.***https://marathi-thewire-in***

कोविड–१९ चा भारतीय समाजावरील परिणाम

प्रा. लीना विलास गादेवार, *रविंद्रनाथ टागोर आर्टस अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर.*

प्रस्तावना :– समाज हा परिवर्तनशील आहे. सतत काळानुसार या समाजात परिवर्तन घडत असल्याचे दिसून येते हे बदल सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारचे असू शकतात. मानवाने प्राचीन काळापासून विभिन्न नवीन वस्तुचा शोध लावला पण सध्या सर्व समाजाला समाजातील प्रत्येक घटकाला हेलावून सोडणारी एक जागतिक आव्हान म्हणजे कोरोना विषाणूच्या साथीने थैमान घातले आहे. या साथीपुढे जगातील बलशाली सत्ता देखील हतबल झालेल्या दिसत आहेत. विशेष श्रीमंत असो की गरिब प्रत्येकांच्या वाटेला कोरोनाचा कटु अनूभव आलेला आहे. प्रत्येकाला हताश करुन सोडलेली नवीन समस्या समाजासमोरील नवीन आव्हान म्हणजे कोरोना महामारी होय. या महामारीचा प्रभाव समाजातील, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक घटकांवर परिणाम झालेला आहे. कोरोना विषाणूचा प्रभाव जेव्हा जगात नव्हता तेंव्हा प्रत्येक समाजातील व्यक्ती मोकळा श्वास घेत होती. प्रत्येक सण, उत्सव मोकळया मनाने साजरी करीत होती. लोकांची भिड, एकात्मता या सर्व गोष्टी पाहायला मिळत होत्या मात्र आता यापुढे काय होणार? या चिंतेने सर्वांनाच ग्रासले आहे. हा जीवघेणा व्हायरस (विषाणू) कधी पूर्णपणे संपेल याची चिंता समाजातील लोकांना आहे. भारतासह जगभरातील अनेक भागात माणसांच्या हालचाली, साधन सामुग्री आणि वाहतूक आदी सर्वच क्षेत्रांना फार मोठा फटका बसलेला असमन सर्व ठप्प झालेले आहे.

कोविड १९– चा भारतीय समाजावरील परिणाम

संशोधनाचे उद्देश :– १) कोरोना विषाणूची उत्पत्ती समजावून घेणे. २) कोरोनामुळे समाजव्यवथेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे. ३) कोरोनामुळे अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा शोध घेणे. ४) कोराणामुळे शिक्षणव्यवस्थेत झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :– प्रस्तुत संशोधन दुय्यम तथ्य संकलनावर आधारित आहे. संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, इंटरनेट इ. चा वापर केला आहे.

कोरोना विषाणूची उत्पत्ती – कारोना विषाणू काय आहे? कसा होतो? याबाबत अनेक शंका–कुशंका प्रत्येकाच्या मनात निर्माण झाल्या. सुरुवातीच्या काळात आपण पण या कोरोनाचे शिकार तर होणार नाही ना? याबाबत सगळेच भयभीत झाले होते. कोरोना हा विषाणू 'चीन' या देशातून आलेला आहे. २०१९ मध्ये कोरोना विषाणूचा एक उपप्रकार चीनमधील 'वुहान' शहरात आढळून आला याला कोव्हिड असे नाव देण्यात आले. सुरुवातीस वुहान व आसपासच्या प्रदेशात पसरला. हा विषाणू त्याचा इतर उपप्रकारांपेक्षा अधिक तीव्रतेचा असून या विषाणूमुळे रोग्यांच्या मरणाचे प्रमाण खूप जास्त आहे. या विषाणूसाठी कोणतेही औषध किंवा लस नसल्याने हे अत्यंत धोकादायक आहे. कोरोना व्हायरसचे संसर्ग बऱ्याच देशात वेगाने पसरत आहे. कोरोना हा विषाणू चीन या देशातून आला असून हा एक नवीन विषाणू असून सार्स (SARS) नावाच्या कोरोनाचे विषाणूपेक्षा हे विषाणू जास्त घातक आहे. डिसेंबर २०१९ च्या पहिल्या आठवडयात नवीन कोरोना विषाणू सापडला त्याला कोरोनाचा नवा विषाणूचा प्रकार घोषित केला आहे. विषाणूची निश्‍चिती झालेली असून सध्याच्या विषाणू एका व्यक्तिकडून दुसऱ्या व्यक्तिकडे संक्रमित होतो. सर्वप्रथम कोरोनाग्रस्त रुग्णांमधील या विषाणूची सॅम्पल प्रयोगशाळेत चाचणी करण्यात आले. त्यानंतर चीनचे अधिकारी आणि जागतिक आरोग्य संघटनेने कोरोना वायरस असल्याचे घोषित केले. कोरोना विषाणूचे विविध प्रकार आहे. या प्रत्येकी सहा प्रकारच्या विषाणूची सामान्य मानवाला हानी पोहचते. परंतू या मध्ये आणखी नव्या विषाणूची सामान्य मानवाला हानी पोहचते. परंतू यामध्ये आणखी नव्या विषाणूंचा शोध लागल्यानंतर आता त्यांची संख्या सात झालेली आहे. या नव्या कोरोना विषाणूच्या जेनेटिक कोड म्हणून विश्‍लेषण करण्यात आले आहे.

कोरोनाची लक्षणे:– ताप, सर्दी, कोरडा खोकला, चव नसणे, थकवा, डोके दुखी, घसा खवखवणे, जुलाब होणे, श्‍वास लागणे, छातीत दुखणे, बोलता न येणे, इ.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम :– कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लॉकडाऊन सक्तीचे करण्यात आले. याचा विपरित परिणाम उद्योगांवर झाले. उद्योग ठप्प झाले. छोटे उद्योग आणि कमकुवत उद्योग यांच्या व्यवसायावर फार मोठा विपरीत परिणाम झालेला आहे. त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होत नाही याचे प्रमुख कारण सतत वाढणारा लॉकडाऊन. या कोरोना संकटाने अर्थव्यवस्थेचे असलेले मूळच अस्ताव्यस्त करुन टाकले आहे. या अर्थव्यवस्थेला पूर्वीसारखी संपन्न करण्यासाठी बराच कालावधी लागण्याची शक्यता आहे. उदा. चीन मध्ये कामगारांची संख्या रोडावली आहे. कोविड–१९ अर्थात कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकावर अत्यंत खोलवर परिणाम झालेला आहे. सगळीकडे दहशतीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. रस्ते, कार्यालये आणि मॉल बंद, सार्वजनिक स्थळे बंद सगळं काही ठप्प झालेले दिसत आहे. सध्या लॉकडाऊन शिथिल करण्यात आले आहे. पण हे किती दिवस अनलॉक राहणार हे सांगता येत नाही. मात्र परिस्थिती पूर्णपणे भिन्न आहे. आज मोकळा श्‍वास नाही. प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात मृत्यूची भिती. अगोदर समाजात सामाजिक संबंध या संज्ञेला विशेष महत्व होते. आपूलकी, जवळीकता या सर्व महत्वपूर्ण समजल्या जायच्या पण कोरोना पासून परिस्थितीमध्ये बदल झालेला दिसून येतो. जवळीकता नसून दोन व्यक्ती मध्ये अंतर वाढवणारी आहे. थोडक्यात कोरोना हि जागतिक आरोग्य विषयक समस्या आहे. तिचा परिणाम समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक घटकावर झालेला दिसून येतो.

अर्थव्यवस्थेवर परिणाम : – समाजातील लोकांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने कोरोनाकडे पाहणे महत्वाचे आहे पण त्याचा अतिशय प्रतिकुल परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. जागतिक व्यापाराची पुरवठा करणारी साखळी संपूष्टात आल्यामूळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था विस्कळीत झालेली आहे असे स्पष्टपणे दिसत आहे. सुमारे १५ अब्ज डॉलर्सचा फटका केवळ कोरोनामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला बसला यापुढेही त्याचे प्रमाण अधिक वाढल्याचे अंदाज आहे. तेल उत्पादक देश रशिया व अमेरिका यांच्या सुरु झालेल्या तेलयुध्दाचा परिणाम इतर देशांना त्यांचा फायदा होणार की नाही याबाबतीत अनिश्‍चितता आहे.

१) निर्यातीला मंद गती – कोरोनाचा पहिला फटका बसला तो निर्यातीला. अनेक देशांची निर्यात ठप्प झाली आहे. हंगामी पिके, फळे, आंबा, द्राक्ष निर्यातदार शेतकऱ्यांपासून तर व्यापाऱ्यांपर्यंत त्याचबरोबर कामगारांपासून तर उद्योजकांपर्यंत सगळेच निराश आणि लाचार झाले आहे. त्यामुळे अनेक उद्योग बंद पडण्याच्या स्थितीत आहे.

२) असंघटीत क्षेत्रात प्रतिकूल परिणाम – भारतीय समाजव्यवस्थेत ९० टक्के नोकऱ्या या असंघटीत स्वरुपाच्या आहे. रिक्षावाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यांवरचे खेळणी विक्रेते, चहावाले यापासून तर वेटर, गॅरेजवाले, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजूर यांच्यावर उपाशी

राहण्याची वेळ या कोरोना विषाणूंमुळे आलेली आहे. यांचे हातात कुठलाही पैसा नसल्यामूळे अत्यंत वाईट परिस्थिती या लोकांवर आलेली कारण लॉकडाऊनमध्ये सर्व काम करण्याचे मार्ग बंद असल्यामूळे त्यामूळे आर्थिक स्थिती वाईट झालेली आहे. अनेकांना आपल्या सदस्यांना गमवावे लागले.

३) कर्जाचे दुष्टचक्र — नोटबंदीचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झालेला होता त्यातून सावरत असतांना अचानक कोरोनाचे संकट कोसळले त्यामुळे अर्थव्यवस्था आणखीच मंदावली. उदा. चहा आपल्या भारतातील लोकप्रिय पेय आहे. प्रत्येक व्यक्ती सकाळी उठल्या बरोबर चहा घेतो. राज्यातील लोकसंख्यांचा विचार केला तर बारा कोटी लोकसंख्या घरातील आहे. यापैकी एक कोटी लोकांनी जरी एका वेळेस हॉटेलमध्ये चहा घेणे सोडले तर दहा रुपयाला एक चहा याप्रमाणे हिशेब केला तर महिन्याला ३०० कोटी रुपयांचा फटका केवळ चहावाल्यांना बसला हे स्पष्ट दिसून येते. त्यातही हातावर पोट असलेल्या या वर्गाकडून बचत केली जात नाही. अशातच कोरोनाची स्थिती ही परिस्थिती अशीच राहीली तर या वर्गाचे जगणे कठीण होणार. अशा परिस्थितीत पोट भरण्यासाठी अनेक कुटुंब हे सावकारांकडून कर्ज घेत असल्यामुळे आणखी कर्जाच्या दृष्टचक्रात अडकत आहे आणि उपाशी राहण्याची वेळ त्यांच्यावर आलेली आहे.

४) बेकारी — कोरोनामूळे अनेक लोकांच्या वाटेला बेकारी आलेली आहे. ज्यांना शासकीय नोकरी आहे. त्यांना तर महीनाभराचा पगार मिळतो. पण ज्या व्यक्ती अशासकीय कार्यालयात काम करतात त्यांना आज पगार मिळणे, काम मिळणे कठीण झाले आहे.

कोरोनाचा समाजव्यवस्थेवर परिणाम — कोरोना ही महामारीची साथ आहे. हि आरोग्यविषयक सर्वात मोठी जागतिक आपत्ती आहे. हि साथ विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि आरोग्य यंत्रणा यांच्या अथक परिश्रमाने नियंत्रणात येईल. परंतु ही घटना व्यापक अर्थाने समाजात दूरगामी परिणाम घडवून आणणारी आहे. उदा. ओपन समाजात लोक राहत होते त्याऐवजी लोक टाळेबंदीच्या काळात बंदिस्त समाजात राहणे अनिवार्य झाले आहे. यामुळे बंदिस्त समाजात मानवी मनातील प्रेरक शक्तीत बदल झाल्याचे दिसत आहे. स्नेहभाव याऐवजी आत्मप्रेम वाढले आहे.

सामाजिक संबंधात दुरावा — कोरोना विषाणूमुळे ज्या समाजात एकात्मता होती त्या ऐवजी सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण झालेला आहे. कोरोनाग्रस्त व्यक्तीकडे लोक तुच्छ नजरेने बघत असल्याचे आढळत आहे. प्राचीन काळी अस्पृश्य लोकांना स्पर्श करणे पाप समजले जायचे अगदी त्या नजरेने कोरोनाग्रस्त व्यक्तीकडे बघितले जाण्याचे कोरोनाच्या पहिल्या टप्प्यात पाहावयास मिळाले आहे. प्रत्येकाला आपला प्राण महत्वपूर्ण वाटतांना दिसून येण्याचे प्रमाण अधिक असल्याचे आढळते. हा रोग संसर्गजन्य असल्यामुळे एकमेकांस साहय करु हे विधान कमी पडत आहे. स्वार्थी भावना अधिक वाढीस लागलेली आहे.

समाजाचे सार्वजनिक क्षेत्र विवेकशुन्य :— कोरोना संक्रमणामुळे सामान्य लोकांमधील परस्पर मदत करण्याची वृत्ती फार कमी झालेली आहे. कोरोनाग्रस्त रुग्णांकडे दया भावनेने पाहणे तर सोडा या रुग्णांकडे तिरस्कार, द्वेश, तुच्छ भावनेने बघितल्या जाते. शेजारी व नातेवाईक असंवेदनशील होत असल्याचे आढळते. कोरोनाची लागण झालेल्या व्यक्तींकडे द्वेषपूर्ण भावनेने पाहिले जात आहेत. पण अनेक ठिकाणी असे पाहण्यास मिळाले की कोरोनाग्रस्त व्यक्तींना वाळीत टाकण्याच्याही घटना समाजात घडत आहे. मनुष्य हा समाजातील प्राणी आहे. समाजामध्ये राहूनच त्याला मनुष्यत्व प्राप्त होते. हे प्राचीन ग्रीक विचारवंत ॲरिस्टॉटल यांनी सांगितले. मानवातील विवेक आणि परहितकारक वृत्ती आपल्यापुढे ठेवून मुल्यलक्षी विवेचन केले होते. परंतु कोरोनामुळे मानवातील एकात्मता कमी होऊन समाजात सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण होतांना दिसत आहे. इथे माणूसकीचा अंत झालेला दिसतो आहे. मनुष्य अधिक आत्ममग्न झालेला आहे. म्हणूनच कोरोनाच्या प्रभावाने भारतीय समाजव्यवस्थेत सार्वजनिक विवेकाचा ऱ्हास झालेला दिसून येतो.

कोरोनामुळे शिक्षणप्रणालीत झालेला बदल : कोरोनामुळे ज्या गोष्टी आपण कधीही विचार केला नाही. अशी आश्चर्यकारक बदल कोरोना महामारीमुळे घडून आलेत. सध्या कोरानामुळे लॉकडाऊन असल्यामुळे विद्यार्थी वर्ग घरात बसून शिक्षण घेत आहे. पण हा नवीन बदल पालक विद्यार्थी प्रत्यक्ष वर्गात बसून घेतले जाणारे शिक्षण हा नवीन बदल अचानकपणे आलेला मोठा बदल स्वीकारण्याची मानसिक क्षमता पालक आणि लहान मुलांमध्ये आहे का? हा नवीन प्रश्न निर्माण झालेला आहे. हे सर्व शिक्षण ऑनलाईन असल्यामूळे मोबाईल एक आवश्यक घटक बनलेला आहे. उदा. घरात तीन मुले असतील तर तीन क्लास जर मोबाईल एकच आहे अशा वेळेला कोणत्या मुलाला आपण मोबाईल देणार? असे बरेच प्रश्न निर्माण होत आहे. आर्थिक परिस्थिती खूप बेताची असेल आणि जवळ स्मार्ट फोन घेण्याची ऐपत नाही, त्या पालकांनी काय करावे? असे अनेक चिंताजनक प्रश्न निर्माण होत आहे.

कोरोना संक्रमणाचा उच्च शिक्षणावर दुरगामी परिणाम झालेले आहे. परिक्षा लांबणीवर गेल्यामूळे इंजिनिअरिंग व आर्किटेक्चर प्रवेश परीक्षेस उशीर होणार हे निश्चित आहे. प्रवेश परीक्षा विलंब झाल्यामुळे विविध अभ्यासक्रमाच्या प्रवेशासाठी लागणारी शैक्षणिक पात्रता आणि या संदर्भात शासकीय निर्णयांबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये संभ्रम निर्माण होण्याची स्थिती जास्त आहे. अनेक पात्र व्यक्तीला नोकरी गमावणे, वेतन कपात या सारख्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. काही कुटुंबात कोरोना कालावधीत इतकी आर्थिक परिस्थिती हलाकीची झाल्यामूळे ज्यांना आपली मूलभूत गरज कशी भागवायची हा मोठा प्रश्न त्यांच्या समोर उभे असून त्यामूळे ऑनलाईन शिक्षण आपल्या मुलांना असे पालक कसे देणार? असे अनेक प्रश्न आज कोरोना महामारीच्या काळात निर्माण होत आहे.

कोरोनाचा कुटुंबव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : प्रत्येक व्यक्तीची पहिली शाळा म्हणजे कुटुंबसंस्था होय. ज्यात आई, वडील, आजी, आजोबा यांचे स्थान महत्वपूर्ण असते. पण आधुनिक जगात कुटुंब संस्थेच्या व्याख्येत बदल झालेला दिसून येतो. प्राचीन काळापासून कुटुंबात आपलेपणा, सहाकार्य, जिव्हाळा या सर्व गोष्टी पहायला मिळत होत्या. उदा. संयुक्त कुटुंब पध्दतीत वरिल सर्व बाबी पहायला मिळत होत्या पण आता त्याची जागा विभक्त कुटुंब पध्दतीने घेतली आहे. यापूर्वी माणसाला नाते काय असतात हे माहिती नव्हते. प्रत्येक वस्तू बाजारात विकत मिळते. प्रेमाची माणसे कुटुंबात मिळतात हि भावना कोरोना महामारीपासून लक्षात आली. आधुनिक जीवन शैलीत प्रत्येक व्यक्ती स्वत:पुरता विचार करु लागला. पैसा असला की सर्वच गोष्टी प्राप्त होतात हि भावना लोकांमध्ये दिसत होती. माणूस पैशाच्या मागे इतका धावत होता की आपल्या कुटुंबासाठी त्यांच्या जवळ वेळच नाही. पण लॉकडाऊन च्या काळात एकत्र कुटुंब पहायला मिळाले आणि ज्यांना कुटुंब नाही असे लोकांच्या वाटेस एकटेपणा आल्यामुळे समाजात आत्महत्याचे प्रमाण वाढले. भिती, हिंसाचार यामूळे मानसिक तणावात वाढ झाली. त्याचबरोबर नव्या डिजिटल युगाने मानसिक तणावात आणखी वाढ झाली. त्यामध्ये डिजिटल कौशल्याचा अभाव, डिजिटल साधनांचा अभाव, आर्थिक असुरक्षितता, जवळीकतेचा अभाव या सर्वांचा परिणाम सर्वसामान्य लोकांच्या माणसिक आरोग्यावर झाला. या कोरोना महामारीमुळे आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या सर्व्हेनुसार १५ ते २९ वयोगटातील तरुणांमध्ये चिंतेचे प्रमाण वाढले आणि नागरिक स्तरावर

प्रत्येक दुसरा नागरिक चिंताग्रस्त असल्याचे दिसून आले. कामात दिरंगाई, ताण, नोकरी जाण्याची भिती, घरातून काम डिजिटलीकरणाचा थकवा या सर्व कारणांमुळे तरुणाच्या मानसिक समस्यामध्ये वाढ झाली आहे. त्याचबरोबर कोविड–१९ च्या काळात कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक छळ, देखभाल व कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमध्ये दुप्पट प्रमाणात वाढ झाली. मुलांची देखभाल आणि आर्थिक संकटाची भिती यामुळे आणि यामुळे मानसिक तणावात वाढ अधिक असल्याचे दिसून आले.

कोरोना महामारी आणि मानसिक आरोग्यावर प्रभाव : जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) कोविड–१९ ला जागतिक महामारी घोषित केल्यानंतर भारत सरकारने या रोगाचा प्रादुर्भाव थांबवण्यासाठी २४ मार्च रोजी देशभर लॉकडाऊन जाहीर केला. मात्र संसर्गजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव थांबवण्यासाठी सरकारने शतकानुशतके वापरलेली विलगीकरणाची पध्दती अंमलात आणली. यात लोकांना रस्त्यावर फिरण्याला मनाई केली गेली 'घरी रहा सुरक्षित रहा' असा प्रचार केला गेला. त्यामुळे बरेच नागरिक मानसिक तणावाखाली आलेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने १३० देशाचा सर्व्हे केला त्या सर्व्हेनुसार १३० पैकी ९३ देशांमधील नागरिकांच्या मानसिक आणि मेंदूच्या आरोग्यावर मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून आले. आरोग्य सेवाच्या पुरवठयावरही परिणाम झाला आणि अशा सेवांची तीव्र आवश्यकता भासु लागली याशिवाय मानसिक उपचार आणि समुपदेशन सेवांमध्ये अडथळे आल्याने त्याचा फटका मनोविकारातील रुग्णांवर झाला. त्याचप्रमाणे सर्वसामान्य बरेच नागरिक मानसिक तणावाखाली आले. संसर्गाची भिती, मृत्यू प्रियजनांचा मृत्यू, एकटेपणा. उदा. सुशांत सिंग राजपूत. म्हणजेच माणसाला जीवन जगण्यासाठी सामाजिक संबंध, प्रेमाचे शब्द, आपूलकीचा जिव्हाळा हा आवश्यक आहे. कारण कठीण प्रसंगात माणूस आर्थिक किंवा मानसिक अडचणीत असतो. वरिल सर्वबाबी सकारात्मक उर्जा देण्याचे काम करतात. पण अनेक कुटुंबातील लोकांना आपल्या लोकांना गमवावे लागले. ते आता कधीही परत येऊ शकत नाही. कोरोनामुळे अनेक लोकांचा बळी गेला. कुणाची आई, बाबा, बहीण, भाऊ अचानकपणे सोडून गेले अशा अनेक दु:खद घटना आढळल्या.

सारांश : कोरोना माहामारीमुळे भारतीय समाजव्यवस्थेच्या प्रत्येक घटकावर त्यांचा विपरीत परिणाम झाला. अर्थव्यवस्था दुबळी झाली समाजव्यवस्था विस्कळीत झाली. शिक्षणक्षेत्रात प्रतिकूल परिणाम झाले. आता पुढे काय? यांचे उत्तर कोणाजवळ नाही. पूर्वीसारखे समाजातील लोक मोकळा श्वास घेणार काय? याचे पण उत्तर सध्या कोणाहीजवळ नाही. आता थोडे लॉकडाऊनचे प्रमाण कमी झालेले आहे. पण तिसऱ्या लाटेची भिती अजूनही लोकांच्या मनात आहे. कोविड–१९ महामारीच्या दुसऱ्या लाटेत भारतातील आरोग्य व्यवस्थेने अक्षरश: गुडघे टेकले. औषधांचा काळा बाजार सुरु झाला. अपुऱ्या आरोग्य सुविधा चालू वर्षाच्या एप्रिल महिन्यात भिती आणि छातीत कळकळ, अत्यंत तणावाची स्थिती निर्माण झाली. कारण या महामारीमुळे होणाऱ्या मृत्यूमध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली. पण हे केवळ एका महिन्याचे चित्र नसून संपूर्ण वर्षापासून सुरु आहे. या कोरोना महामारीचा अंत कधी होणार याचे उत्तर सध्या कोणाजवळ नाही कारण संपूर्ण समाजव्यवस्था भयभीत झाली आहे.

संदर्भ:

1. *https://www.esakel.com*
2. *https://www.orfonline.org*
3. *https://maharashtratimes.com*
4. *https://www.aksharnama.com*
5. *https://mr.mwikipedia.org*

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा उच्च शिक्षणावर प्रभाव

***डॉ. रंजना वि. तिजारे**, सहाय्यक प्राध्यापिका, श्री. वसंत शिक्षण महाविद्यालय, नागपूर rtijare8@gmail.com मो. ९८६०४४५५३९*

***सारांश**: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे २१ व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण असून देशाच्या विकासासाठी अनिवार्य असणाऱ्या गोष्टींची पूर्तता करणे हा त्याचा उद्देश आहे. या धोरणात प्रत्येक व्यक्तिच्या विचारांना, व सृजनात्मक विकासावर विशेष भर देण्यात आला आहे. भारतीय परंपरा व मूल्य याच्या बैठकीवर हे धोरण खरे उतरण्याचा भरोसा व्यक्त केला आहे. शिक्षणातून केवळ शैक्षणिक क्षमतांचाच विकास घडून येणे एवढेच उद्दिष्ट नसून नैतिक, सामाजिक, भावनिक क्षमता आणि प्रवृत्ती, चिकित्सिक विचारविमर्श, समस्या निराकरण या क्षमतांचा विकास शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हावा या तत्वावर हे धोरण आधारित आहे. या धोरणात सर्वच परिक्षेत्रांतील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण दिले जावे यावर भर दिला आहे. शिक्षक हा शिक्षणाचा आधारबिंदू आहे. म्हणून सर्वस्तरावर शिक्षकांची प्रतिष्ठा वाढावी या हेतुने शिक्षक प्रशिक्षण संस्थामध्ये मुलभूत बदल सूचविलेले आहे व संशोधनावर विशेष भर देण्यात आला आहे. राष्ट्रीय शिक्षण संशोधन संस्थेची निर्मिती ही या धोरणाची एक महत्वाची सूचना आहे. आणि अशा संस्थाची देशाला खरोखरच गरज आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात उच्च शिक्षणात होणारे आमुलाग्र परिवर्तन, गुणवत्ता व संशोधन विकासासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने ज्या सूचना व शिफारशी सांगितल्या आहे. अशा सर्व बाबींवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तसेच शिक्षक, प्रशिक्षण, व्यवसाय शिक्षण या शाखांच्या बाबतीत जे विचार मांडले आहे त्यावरही सांगोपांग चर्चा केलेली आहे.*

***बीज शब्द** : उच्च शिक्षण, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, शिक्षक प्रशिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण.*

प्रस्तावना : १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानंतर ३४ वर्षाच्या प्रतिक्षेनंतर पहिल्यांदा सर्वसमावेशक व शिक्षणाच्या सर्व अंगाचा सांगोपांग विचार करणारा सविस्तर असे शैक्षणिक धोरणाचा डॉ. कस्तुरिरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली मसुदा भारत सरकार पुढे मांडण्यात आला व त्याला २९ जुलै २०२० रोजी केंद्रिय मंत्रिमंडळाने मंजूरी दिली. या धोरणाने बालवाडी शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षण व मानवनिर्मिती शिक्षणावर अनेक सूचना व शिफारशी केल्या आहेत व त्या स्विकाहार्य आहेत. महात्मा गांधी व स्वामी विवेकानंद यांनी जी शिक्षणाची योजना त्याकाळी मांडली होती मानवनिर्मित शिक्षण व भारतीय शिक्षणाला प्राधान्य देणारे शिक्षणाची भारताला गरज आहे व त्यातूनच भारताच्या विकासाला पोषक असे उच्च विद्याविभूषित व मानवी मूल्यांनी युक्त असे मनुष्यबळ आपण निर्माण करू शकू अशी अपेक्षा केली होती. ती अपेक्षा या शैक्षणिक धोरणातून पूर्ण होईल अशी अपेक्षा वाटते. विद्यापीठ आयोगापासून ते १९८६ चे शैक्षणिक धोरण व त्यानंतर आलेले २०१९ चे 'राष्ट्रीय शैक्षणिक हक्क' कायदा असे अनेक धोरणे आखली गेली पण या धोरणामध्ये डिग्रीला प्राधान्य, इंग्रजी भाषेला प्राधान्य, नौकरी करिता शिक्षण हेच उद्देश साध्य होतांना दिसते. परंतु राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ने भारतीय विकासांत औद्योगीक, शैक्षणिक, नैतिक, सामाजिक व जागतिकिकरणाच्या स्वरूपात क्रांतिकारी बदल होईल असा आशावाद वाटतो. प्राचीन भारतीय विद्यापीठ नालंदा, तक्षशिला, वल्लभी, विक्रमशिला या विद्यापीठातून जसे चाणाक्य आर्यभट्ट, गार्गी, मैत्रयी, भास्कराचार्य यासारखे विद्वान पंडीत त्याकाळी निर्माण झाले व त्यांनी आपल्या ज्ञानानी वैद्यकशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, गणित, अभियांत्रिकी, स्थापत्यशास्त्र या विषयात प्रगती केली अशाच प्रकारच्या विद्यापीठांची निर्मीती करून भारताची ओळख साऱ्या जगाला करून देणे व भारतीय वा:ड्मय, भाषा, संस्कृती, मूल्यांचा प्रसार करणे हे या धोरणाचे उदिष्टे आहे.

संशोधनाचे उदिष्टे : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा उच्च शिक्षणावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे. व येणाऱ्या शैक्षणिक प्रणालिला कशाप्रकारे प्रभावित करते याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग केलेला असून दुय्यम स्त्रोतांव्दारे संशोधनासाठी लागणारी आधार सामग्री संकलित करण्यात आली आहे.

संशोधनाची साधने : संशोधन साधनात दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग केला आहे. यात वेगवेगळया संकेतस्थळावर प्रकाशित झालेले सरकारी अहवाल, वृत्तपत्रे, मासिके, संशोधन पुस्तिका यांचा उपयोग केला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा उच्च शिक्षणावर प्रभाव : २१ व्या शतकाच्या गरजा लक्षात घेता गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणाचे उदिष्ट साध्य करणे, उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये आमुलाग्रबदल करणे, देशभरात जागतिक शैक्षणिक संस्था निर्माण करणे व २०३५ पर्यत ग्रॉस एनरॉलमेंट रेशो किमान ५० टक्के पर्यत वाढविणे हे या धोरणाचे उदिष्ट आहे यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० या धोरणाने उच्च शिक्षणाबाबत शिफारस करतांना खालील मुद्यांवर भर दिलेला आहे.

(१) **संस्थात्मक पुनर्ररचना आणि एकत्रिकरण** : आज उच्च शिक्षणामध्ये वेगवेगळया शाखा आहेत. त्यातून विद्यार्थ्यांना प्रवेश घेतल्यावर एकाच शाखेतून आपले पदवीपूर्व व पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण करावे लागते. त्याला आवड व योग्यता असूनही दुसऱ्या शाखेतील काही विषय घेऊन आपले शिक्षण पूर्ण करता येत नाही. पण या धोरणात ही व्यवस्था केली गेली आहे. बहुविद्याशाखा चे एकत्रिकरण करून समग्र शिक्षणाची व्यवस्था यात केली आहे. बहुविद्याशाखा, आंतर विद्याशाखा, समुह शिक्षणाची शिफारस या धोरणाने केली आहे. सन २०३० पर्यत सर्व उच्च संस्था बहुविद्या शाखांमध्ये परावर्तित करण्यात येईल. विद्यमान उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये सुधारणा करून त्या एकत्रित करून प्रत्येक जिल्हापातळीवर अध्यापन व संशोधनासाठी विशाल, सर्वसाधनांनी युक्त, बहुविद्याशाखांची सुसज्ज अशा स्वायत्त संस्थाची उभारणी करण्याचे या धोरणाने निश्चित केले आहे यामुळे उच्च शिक्षणाचा देशभर प्रसार होईल. शैक्षणिक संस्थांची क्षमता व गुणवत्ता वाढेल व सबळ शैक्षणिक समुदायाची निर्मिती होण्यास मदत होईल.

(२) **नविन संस्थात्मक पायाभूत सुविधा** : या धोरणात उच्च शिक्षणाविषयी नवीन दुरदृष्टी ठेवून पायाभूत सूविधा करण्यात आलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे – अ) जागतिक दर्जाचे संशोधन व सर्वशाखांसाठी उच्च दर्जाचे अध्यापन. ब) उच्च शिक्षणात अध्यापन व संशोधनासाठी विशाल, सर्वसाधन समृध्द बहुविद्याशाखीय सुसज्ज असलेल्या स्वायत्त संस्थांची उभारणी. क) विद्यमानसंस्थाचे एकीकरण व पुर्नरचना करून 'नालंदा अभियान' व 'तक्षशिला अभियान' सुरू करण्यावर भर तसेच उच्चविद्यापीठांच्या कार्याला गती देण्यासाठी इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ लिबरल आर्टस, बहुशाखीय शिक्षण व संशोधन विद्यापीठांची उभारणी करण्यावर भर. ड) सर्व संस्थांना स्वायत्तता प्रदान करणे. इ) सार्वजनिक क्षेत्रातील उच्च शिक्षणाचा विस्तार व पुर्नरूज्जीवन करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातून गुंतवणूक करणे. फ) दुर्लक्षित किंवा वंचित भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये उच्च दर्जाच्या संस्थाच्या उभारणीला प्राधान्यक्रम देणे.

(३) **समग्र व बहुविद्याशाखीय शिक्षणामुळे वाटचाल** : मानवाच्या बौध्दिक, कलात्मक, सौंदर्यदृष्टिविषयक, शारीरिक, भावनिक व नैतिक अशा सर्वक्षमतांचा विकास करण्यासाठी नालंदा, तक्षशिला या प्राचीन संस्थाच्या धर्तीवर बहुविद्याशाखीय संस्थाची निर्मिती करणे हा या मागचा उद्येश आहे यात गणित, विज्ञान, अभियांत्रिकी या सोबतच ६४ कलांचे शिक्षणही विद्यार्थ्यांना घेता येईल व राष्ट्राची वैज्ञानिक, तांत्रिक प्रगतीसोबत सांस्कृतिक, कलात्मक व नैतिक प्रगती साधता येईल तसेच सॉफ्ट स्किल व अध्यापन शास्त्रात संप्रेषण, चर्चा, वादविवाद, संशोधन आणि आंतरविद्याशाखीय व विद्याशाखांतर्गत विचार विनिमयाच्या संधीवर अधिक भर देण्यात आल्याचे दिसते. अशा समग्र व बहुविद्याशाखीय शिक्षणप्राप्तीसाठी सर्व शिक्षण संस्थामध्ये लवचिकता, समाजसहभाग, पर्यावरण शिक्षण व मूल्याधिष्ठित शिक्षण या क्षेत्रातील गुणांकन (क्रेडिट) व प्रकल्प यांना समाविष्ट करण्यात येईल. समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (IITs), भारतीय व्यवस्थापण संस्था (IIM) इ. समतुल्य असणारी आदर्श सार्वजनिक विद्यापीठ म्हणजेच बहुविद्याशाखीय शिक्षण संस्था आणि संशोधन विद्यापीठ स्थापण केली जातील तसेच संपूर्ण भारतात बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी उच्च माणके निर्माण केली जातील असे नमूद केले आहे.

(४) **अध्ययनास पोषक वातावरण** : अध्ययनास पोषक वातावरण निर्मीतीसाठी अभ्यासक्रम, मूल्यांकन पध्दती, साधनसामूग्री, अध्यापन पध्दती यात आमुलाग्र बदल या धोरणाने सुचविले आहे. ते पुढीलप्रमाणे: (अ) राष्ट्रीय उच्चशिक्षण पात्रता आराखडा (NHEQF) धरतीवर अभ्यासक्रम तयार करण्यात येइल व शैक्षणिक, व्यावसायिक व पेशाविषयक क्षेत्रांमध्ये समानता व गतिशिलता आणण्यासाठी वरील आराखडा 'राष्ट्रीय कौशल्य आराखडा' (NSQF) शी संलग्नीत करण्यात येईल. (ब) चॉईसबेस्ड क्रिडिट सिस्टिम मध्ये सुधारणा. (क) विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन केवळ शैक्षणिक निकषांवर न करता त्यांच्या व्यापक क्षमता व स्वभाव गुणधर्माचा विचार करण्यात येईल. सातत्यपूर्ण आकारिक मूल्यमापन तंत्राचा उपयोग केला जाईल. (ड) ऑनलाईन एज्युकेशन व दुरूस्थ शिक्षणाच्या कक्षा रूंदावण्यात येईल. त्यासाठी विकास आराखडा तयार करण्यात येईल. (इ) विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक सहाय्य तरतुद करण्यांत येईल.

(५) **आंतरराष्ट्रीयकरण** : 'विश्वगुरू' म्हणून भारताची भूमिका पुर्नसंरचित करण्यासाठी भारतीय विद्या, भारतीय भाषा, आर्युवेद, योग, युनानी, प्राकृतिक चिकित्सा, होमियोपॅथी, कला, संगित, इतिहास, संस्कृती इ. चे अध्ययनास प्रोत्साहन देण्यात येईल. परदेशातून येणाऱ्या विद्यार्थ्यासाठी आंतराष्ट्रीय कार्यालयांची उच्चसंस्थामध्ये स्थापना करण्यात येईल. परदेशात भेटी, अभ्यासाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.

उच्च गुणवत्तेच्या परदेशी संस्थांसोबत मैत्रीचे संबंध व सामंजस्य करार करून भारतातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी व प्राध्यापकांना शिक्षणाचे आदानप्रदान करण्याच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.

जगातील उत्कृष्ट १०० विद्यापीठांना भारतात कार्य करण्याची परवानगी देण्यात येईल. भारतीय संस्था आणि जागतिक संस्था यांच्यात संशोधन सहकार्य आणि विद्यार्थ्यांना आदानप्रदानांना विशेष प्रोत्साहन दिले जाईल.

(६) **विद्यार्थी उपक्रम, सहभाग आणि आर्थिक सहाय्य** : विद्यार्थी हा शिक्षणव्यवस्थेतील महत्वाचा केंद्रबिंदू आहे आणि म्हणून विद्यार्थी विकासासाठी अनेक उपक्रम जसे क्रिडा, संस्कृती/कला मंडळ, पर्यावरण मंडळ, समुदाय सेवा प्रकल्प इ. विद्यार्थी सहभागाच्या संधी देण्यात येणार आहेत. ग्रामीण व आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृह व वैद्यकिय सेवा पुरविण्यासाठी व्यवस्था करण्यात येणार आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग आणि सामाजिक व आर्थिकदृष्टया वंचित गटातील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी आर्थिक साहाय्य देण्याची शिफारस केली आहे.

(७) **प्रेरित व सक्षम अध्यापक** : संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शिक्षक. उच्च क्षमता व दृढ बांधिलकी असलेले आणि अध्यापन व संशोधनामध्ये सर्वोत्कृष्टता प्राप्त करण्यासाठी उत्साही असलेले सबळ अध्यापक वर्ग निर्माण करणे हा या धोरणाचा उद्देश आहे. यासाठी खालील तरतुदी दिल्या आहेत. (१) प्रत्येक संस्थेत पुरेशा व पात्रताधारक शिक्षकांची नेमणूक करण्यात येईल. विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तर ३०:१ असेल. (२) अध्यापकांची भरती शैक्षणिक गुणवत्ता, अध्यापनक्षमता व सामाजिक बांधिलकी यावर भर देण्यात येईल. (३) शिक्षकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी योग्य पुरस्कार, पदोन्नती, आणि संस्थात्मक नेतृवाच्या संधी देण्यात येईल. (४) संस्था अध्यापकांसाठी निरंतर व्यावसायिक विकास आराखडा विकसित करतील. (५) अध्यापकांना पाठयपुस्तक, अवांतर वाचन, नेमून दिलेले काम आणि मूल्यांकन यासह मान्यता प्राप्त चौकटीत अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक उपायांचा आराखडा तयार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाईल.

(८) **उच्च दर्जाचे उदारमतवादी शिक्षण** : पदवीपूर्ण अभ्यासक्रमांमध्ये उदारमतवादी शिक्षणाचा दृष्टिकोण ठेवून अभ्यासक्रमात लवचिकता, विविध शाखांचे व विषयांचे एकिकरण तसेच आगमन व बर्हिगमन (एंट्री व एक्झिट पॉईट) चा समावेश करण्यात आला आहे. त्यामूळे सध्या अस्तित्वात असलेल्या चाकोरीबध्द अभ्यासक्रमांच्या रचनेमध्ये सुधारणा होईल. पदवीपूर्व पदवीचा कालावधी ३ ते ४ वर्षाचा असून १ वर्षाचा अभ्यासक्रम यशस्विरित्या पूर्ण केल्यास प्रमाणपत्र, २ वर्ष अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रगत पदविका (एडव्हान्स्ड डिप्लोमा), ३ वर्षाचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर बॅचलर व या कालावधीत संशोधनाचे कार्य केले असल्यास 'ऑनर्स' सह पदवी देण्याची व्यवस्था करण्यात येईल अशी शिफारस केली आहे. काही विशिष्ट व्यावसायिक शाखांमध्ये पदवीपूर्व अभ्यासक्रम (शिक्षक शिक्षण, वैद्यकशास्त्र, अभियांत्रिकी, विधी) ४ वर्षाचा असेल.

(९) **संस्थात्मक स्वायत्तता** : शैक्षणिक संस्थाच्या गुणात्मक विकासासाठी संस्थांना स्वायत्तता देण्यात येईल. सर्व उच्च शिक्षण संस्था स्वायत्त स्वयंशासित संस्था असेल. ॲफिलिएशन पध्दत बंद करण्यात येईल. मान्यताप्राप्त विद्यालयांना स्वायत्त पदवी प्रदान करण्याचे अधिकार देण्यात येईल. विनीयमन निकषांनुसार खाजगी व सरकारी संस्थांना एकसमान मानन्यात येईल. अध्यापकांना अभ्यासक्रम, अध्यापनपध्दती, विद्यार्थीमूल्यमापन, संशोधन इ. शैक्षणिक बाबीसाठी स्वातंत्र्य देण्यात येईल. तसेच संस्थाना शैक्षणिक व प्रशासकीय स्वायत्तता देण्यात येईल अशा तरतुदी या धोरणाने केल्या आहेत.

(१०) **शिक्षक प्रशिक्षण** : शिक्षणाचा मुख्य आधारस्तंभ हा शिक्षक आहे. शिक्षक प्रशिक्षक संस्थांमधून उत्कृष्ट शिक्षक निर्मितीचे कार्य केले जावे म्हणून यासंदर्भात महत्वाच्या शिफारशी या धोरणाने केलेल्या आहे त्या पूढीलप्रमाणे – (अ) सध्याचा सुरू असलेला २ वर्षाचा बी. एड. अभ्यासक्रम ४ वर्षात रूपांतरित करण्यात येईल यात बी. एस्सी. , बी. एड. व बी. ए. बी. एड. असा ४ वर्षाचा पदवीपूर्व अभ्यासक्रम असेल. २०३० पासून हे लागू करण्यात येईल. (ब) सन २०३० नंतर इतर कोणत्याही प्रकारचे पूर्ण सेवा शिक्षक तयारी अभ्यासक्रम प्रदान करण्यात येणार नाही. (क) शिक्षक शिक्षण केवळ बहुशाखीय संस्थांमध्येच उपलब्ध करण्यात येईल. (ड) बहुशाखीय उच्चशिक्षण संस्थाव्दारे राबविला गेलेला ४ वर्षाचा एकात्मिक शिक्षकशास्त्र कार्यक्रम हा २०३० पर्यंत शालेय शिक्षकांसाठी किमान पदवी अर्हता असेल.

(इ) शिक्षक प्रशिक्षणासाठी प्रमाणित व गुणवत्तापूर्ण प्रशिक्षणासाठी Online प्रणालीवर SWAYM / DIKSHA सारख्या कार्यक्रमांना प्रोत्साहित करण्यात येईल. (फ) राष्ट्रीय मार्गदर्शन (मेन्टारिंग) मोहिमेची स्थापना केली जाईल ज्यामूळे उत्कृष्ट सेवाजेष्ठ / सेवानिवृत्त अधिष्ठात्यांची व्यवस्था होईल.

(११) व्यावसायिक शिक्षणाचे पुनरूत्थान : इतर देशाच्या तुलनेत भारतात व्यवसाय शिक्षणाचा विकास संथगतीने होतांना दिसतो. अर्धवट शिक्षण सोडलेले व ११ वी १२ वी एम.सी.व्ही.सी करून पास होणारे विद्यार्थी व्यवसायाकडे वळतात त्यांच्याकडे बघण्याचा समाजाचा कल हा हिन भावनेचा दिसून येतो हे टाळण्यासाठी व व्यवसाय व आर्थिक प्रगतीसाठी व्यवसाय शिक्षणाची कास धरावी लागते यासाठी या धोरणाने महत्वपूर्ण सूचना केलेल्या आहेत. या सूचना अशा– (अ) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणापासून विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक कौशल्ये जसे चित्रकला, कापकाम, नृत्य, संगीत, बागकाम इ. शिकविले जातील व पूढे जाऊन या शाळा आय.टी.आय, पॉलीटेक्नीक, स्थानिक उद्योग यांच्याशी समन्वय साधतील. (ब)कृषी शिक्षण, विधी शिक्षण, वैद्यकीय व अभियांत्रिक शिक्षण असे स्वतंत्र शिक्षण बंद होऊन २०३० पर्यंत व्यावसायिक व सामान्य शिक्षण अशा एकत्रित स्वरूपात शिक्षण देणाऱ्या संस्था तयार होतील. (क) बदलत्या हवामानानुसार कृषि शिक्षणाची पुनरूज्जीवन करण्यात येईल. कृषी शिक्षण बाजारपेठेशी जोडण्यात येईल. कृषी तंत्रज्ञान पार्कची उभारणी करण्यात येईल. (ड) लोकशाही तत्वावर न्याय मिळण्यासाठी, न्यायदानात होणारा विलंब टाळण्यासाठी विधी अभ्यासक्रमाचे पुनरूज्जीवन करण्यात येणार आहे. तसेचव भाषेच माध्यम हे प्रादेशिक भाषा, राजभाषा असण्यावर भर देण्यात येणार आहे. (इ) वैद्यकिय शिक्षणामध्येही या धोरणाने बदल सुचविले आहे. एम. बी.बी.एस. चे पहिले व दुसरे वर्ष विज्ञान शाखेच्या सर्व पदवीधरांसाठी सामायिक कालावधीचे असेल त्यानंतर विद्यार्थी त्याच्या आवडीनुसार एम.बी.बी.एस, बी.डी.एस, नर्सिंग किंवा इतर विषय निवडू शकतात. नर्सिंग शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यात येईल. तसेच वैद्यकीय शिक्षण पध्दतीत आयुर्वेद, योगा, युनानी होमियोपॅथी, निसर्गोपचार अशा शाखांचे एकत्रित अभ्यासक्रम तयार करण्यात येईल. (फ) तांत्रिक शिक्षणात अभ्यासक्रमाचे पुनरूज्जीवन, आर्टफिशीयल इंटेलिजन्स, बीग डेटा एनॅलिसीस, यासारख्या नवीन अभ्यासक्रम निर्मितीला पाठबळ व इंटर्नशिपच्या संधी देण्याला प्रोत्साहन देण्यात येईल.

(१२) शैक्षणिक संशोधनाला प्रोत्साहन : जागतिक पातळीवरील स्पर्धेत भारताला आपले पाय मजबूत करण्यासाठी, लोकोन्नतीसाठी, बदलत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, समाजाचा दर्जा उंचावण्यासाठी विविध क्षेत्रामध्ये केवळ वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगती करून चालणार नाही तर त्यासाठी संशोधनाची कास धरावी लागेल. भारतातील उच्च शैक्षणिक संस्थामध्ये संशोधन व नवोपक्रमाला चालना देणे महत्वाचे आहे. यासाठी या धोरणाने पुढील सूचना दिल्या आहेत. – (अ) भारतात नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशनची स्थापना करून त्यास रू २०,००० कोटी इतके वार्षिक अनुदान देण्यात येईल. (ब) देशातील सर्व उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये संशोधन क्षमतेची बांधणी करणे. (क) विशेष पुरस्कार व सेमिनारद्वारे उत्कृष्ठ संशोधनाचा सन्मान करणे. (ड) संशोधक, शासन, उद्योगजगत यांच्यात सुदृढ नातेसंबंध प्रस्थापित करणे.

निष्कर्ष : या धोरणाने उच्चशिक्षणाच्या सर्वांग बाबींवर सविस्तर व व्यापक शिफारशी केल्या आहेत. उच्च शिक्षणात आमुलाग्र परिवर्तन या धोरणाने केल्याचे दिसून येते की ज्याव्दारे उत्कृष्ट मानवनिर्मिती व देशाच्या वाढत्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यक मणूष्यबळाची निर्मिती आपण करू शकू असा उदात्त दृष्टीकोण ठेवून हे धोरण आखण्यात आले आहे.

या धोरणाची २०३० पर्यंत सर्व उद्दिष्टे पूर्ण व्हावी अशी अपेक्षा आहे उच्च शिक्षणातील गुणवत्तापूर्ण महाविद्यालय व विद्यापीठांना स्वायत्तता देण्यात आल्यामूळे त्यांना पदवी प्रदान करण्यापासूनचे स्वतंत्र अधिकार उच्च महाविद्यालय आंतरविद्याशाखीय व बहुविद्याशाखीय संस्थात परावर्तीत झाल्यामूळे विद्यार्थ्यांना एकाच छताखाली वेगवेगळया विषयाचे समग्र व एकात्मिक ज्ञान संपादन करण्यास मदत होईल, विद्यार्थी व अध्यापकांच्या वेळेत बचत होईल. संशोधनाला या धोरणाने भरपूर संधी उपलब्ध करून दिल्यामूळे व इतर देशातील विद्यापीठाना व शैक्षणिक संस्थांना भारतात संस्था स्थापन करण्याची संधी दिल्यामूळे वेगवेगळया विषयातील संशोधनाला चालना मिळेल व पर्यायाने भारतातील नविन समस्यांच्या सोडवणूकीला हातभार लागेल. भारतीय भाषा, संस्कृती, कलेचा संपूर्ण जगभर प्रसार होईल. शिक्षकाला स्वत:चा अभ्यासक्रम, अध्यापन पध्दती, निवडण्याचे स्वातंत्र्य NEP २०२० च्या धोरणाने दिले आहे. हे विद्यार्थी विकासाच्या दृष्टीने हितावहच आहे. शिक्षक प्रशिक्षणाची परंतु उपेक्षा झालेली आहे शिक्षक प्रशिक्षणाचा कालावधी ४ वर्षाचा बहुविद्याशाखीय संलग्नीत केल्यामूळे शिक्षकांचा प्रश्न उपस्थित होईल. या महाविद्यालयांना स्वायत्ता व शासकीय अनुदान मिळाले तर शिक्षक प्रशिक्षणाची स्थिती सुधारू शकेल असे वाटते. या संदर्भात काहीच शिफारस NEP २०२० मध्ये नाही. संशोधनाला चालना देण्यासाठी नॅशनल रिसर्च फाउंडेशनची स्थापना व मोठया प्रमाणात अर्थसहाय्य केल्यामूळे संशोधन कार्याला गती येईल.

सॉफ्टस्किलला या धोरणाने बढावा दिला आहे. भारतीय भाषा, संस्कृती व कलेच्या विकासाला प्राधान्य दिले आहे शिक्षकांना त्याचा दर्जा उंचावण्यासाठी महत्वपूर्ण शिफारशी या धोरणाने केल्या आहे. पदवीपूर्व अभ्यासक्रमात पहिल्या वर्षानंतर प्रमाणपत्र, दुसऱ्या वर्षानंतर पदविका, तिसऱ्या वर्षानंतर पदवी व चौथ्या नंतर संशोधनात्मक पदवी अशी वर्गवारी करण्यात आली आहे. पदवी शिक्षण अर्धवट राहील्यास ते केव्हाही पूर्ण करण्याची व प्रत्येक वर्षातून बाहेर पडण्याची मुभा या धोरणाने दिली आहे. त्यामूळे अर्धवट शिक्षण सोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मोठा दिलासा मिळणार आहे. तात्पर्य, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील शिफारशी व सूचना पूर्ण झाल्या तर उच्च शिक्षण हे विद्यार्थीकेंद्रित, कौशल्यकेंद्रित, संशोधनकेंद्रित, व्यवसायकेंद्रित, अनुभवकेद्रित होईल असा आशावाद वाटतो.

संदर्भ:

1. *Draft Nationa Education Policy 2019 https : / movateo my gov.in / wp - content / Uploads / 2019 / my gov.pdf.*
2. *https : // www education . gov. in*
3. *https : // www maharashtra . gov. in*
4. *'शिक्षण समिक्षा' मे,जून २०१९ खंड १ अंक २, शेषांद्री सदन, तुळशीबाग रोड, महाल नागपूर.*
5. *'शिक्षण समिक्षा' सप्टे, ऑक्टो २०१९ खंड १, अंक ४ शेषांद्री सदन, तुळशीबाग रोड,महाल नागपूर.*
6. *सामना लेख – ७ नोव्हे.ए २०२०.*
7. *The Hindu - 16 Sept 2021 NEP Schools : the future.*

कोवीड–१९ आणि भारतीय समाजात उद्‌भवलेल्या विविध समस्या

डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे, *समाजशास्त्र विभागप्रमुख, आर्टस् कॉलेज, सिहोरा, तह. तुमसर, जि. भंडारा. ९३७२११६३९४*

प्रस्तावना : चीनमध्ये कोरोनाच्या विषाणूचा उदय झाला असला तरीही त्याचा प्रादुर्भाव इटली, जर्मनी, इंग्लंड, अमेरिका, भारत इत्यादी देशावर सुद्धा झालेला आढळून येते. भारतीय मानवी जीवनामध्ये प्लेग, कॉलरा, साथीचे रोग इत्यादी महामारीसारखे रोग येऊन गेले. परंतु कोरोना या भयंकर रोगाचे स्वरूप भिती व चिंतेचा विषय असल्याचे दिसून येते. कोरोनाचा सर्वात जास्त दुष्परिणाम मानवी जीवनावर झाला असून त्यामुळे संपूर्ण समाजजीवन विस्कळीत झालेले दिसून येते. रोजगार, शाळा, महाविद्यालये, बाजारपेठा, कारखाने, दळणवळण, रेल्वे, बससेवा, कामाची ठिकाणी इत्यादी बाबी कोरोना महामारीमुळे प्रभावित झाल्या. त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्था, राजकारण, कृषी व्यवस्था, शैक्षणिक संस्था इत्यादींवर झाला. या कोरोना महामारीचा प्रत्येक व्यक्तीच्या मानसिकतेवर विपरीत परिणाम होऊ लागला. पूर्वीच्या काळी जातिव्यवस्थेने अस्पृश्यतापालन यासारखी समस्या निर्माण झाली असल्याचे आपण इतिहासात, अभ्यासक्रमात वाचतो. परंतु आज आपण डोळयासमोर कोरोना या महामारीच्या रुपाने एकप्रकारे अस्पृश्यता पालनाची वास्तविकता बघत आहोत. कारण अस्पृश्यता पालनामध्ये एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला (श्रेष्ठ–कनिष्ठतेच्या आधारे) स्पर्श करू शकत नव्हता. ही वेळ आज कोरोना या महामारीने एकमेकात सामाजिक दूरत्व निर्माण करण्यास बाध्य केले.

कोरोना महामारीमुळे आरोग्याच्या समस्या कमी परंतु सामाजिक व मानसिक समस्यांच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. कोरोना या आजाराने समाजातील प्रत्येक व्यक्तींची मानसिक स्थिती पूर्णत: ढासळलेली दिसून आली. कोरोनाच्या भीतीमुळे अनेक लोकांना मृत्यू आल्याचे सुद्धा निर्दशनास आले. बेरोजगारी, नैराश्य यामुळे आत्महत्या करणाऱ्यांच्या संख्येवर सुद्धा कोरोना या महामारीचा प्रभाव पडल्याचे आढळून आले. कोविड–१९ ने समाजातील सर्व व्यक्तींच्या राहणीमान, कार्यपद्धती, शिकणे, शिकविण्याच्या पद्धतीमध्ये बदल केला. कोरोना महामारीमुळे अशा प्रकारच्या संकटाची कल्पनाही कोणी व्यक्ती करू शकत नाही. अशा महामारीच्या स्थितीला हाकलून लावता यावे म्हणून जागतिक आरोग्य संघटनेने सर्वप्रथम लॉकडाऊनच्या रूपात सामाजिक दुरत्व पाळण्याचा सल्ला दिला. या कारणांमुळे शाळा, कॉलेज आणि विद्यापीठ यामध्ये प्रवेश परीक्षा सहित अनिश्चित कालावधीसाठी बंधने लावण्यात आली व शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना जाण्यास मज्जाव करण्यात आला. अशाप्रकारे लॉकडाऊनने विद्यार्थ्यांच्या नियोजनामध्ये खंड पाडला. या विश्वव्यापी महामारीने शिक्षक, समुदाय, शिक्षण आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेमध्ये निरंतरता ठेवण्यासाठी घरीच काम करणे व शिक्षण देण्याच्या नवनवीन आणि पर्यायी व्यवस्था उपयोगात आणण्यावर भर देण्यात आला. हा एकप्रकारे शिक्षण क्षेत्रात झालेला फार मोठा बदल म्हणावा लागेल. कोविड–१९ या महामारीमुळे बंद खोलीत सर्वांनी मिळून शिक्षण घेण्याच्या पद्धतीत बदल होऊन दुरस्थ शिक्षणाला चालना मिळाली. परंतु ही नवीन शिक्षणप्रणाली समाजाच्या शेवटच्या टोकापर्यंत पोहोचेल काय? व समाजाच्या सर्व स्तरावरील लोकांना याचा लाभ मिळेल काय? असा प्रश्न आज सर्वसामान्यांसमोर आवासून उभा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे : १) कोवीड–१९ महामारीचा संपूर्ण भारतीय समाज जीवनांवर पडलेला प्रभाव अभ्यासणे. २) कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या विविध समस्यांचे अध्ययन करणे. ३) कोरोना महामारीचा व्यक्तीच्या मानसिकतेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे. ४) विद्यार्थ्यांची शिक्षणाविषयीची उदासीनता या बाबींचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये : १) कोरोनामुळे संपूर्ण समाजजीवन प्रभावित झाले आहे. २) कोरोनामुळे रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. ३) कोरोनामुळे प्रत्येक व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या त्रस्त आहे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी वृत्तपत्र, इंटरनेट, प्रसारमाध्यमे, मासिके इत्यादी स्त्रोतांचा वापर केला. त्याचबरोबर वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धती व समाजातील प्रत्येक घटकाची वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी निरीक्षण या तंत्राचा सुद्धा उपयोग केला.

कोरोना महामारीमुळे निर्माण झालेल्या विविध समस्या :

१) सामाजिक समस्या :

कोरोनामुळे संपूर्ण समाजजीवन ढवळून निघाले. याचा परिणाम प्रत्येक व्यक्तीच्या गतिशिलतेवर झाला. या काळात सामाजिक संबंधात दुरावा निर्माण झाला. सामाजिक दूरत्व यामुळे जवळची व्यक्ती परकी वाटू लागली. शासनाने घातलेल्या कठोर निर्णयामुळे प्रत्येक व्यक्तीला नियमांचे पालन करावे लागले. सण, उत्सव, विवाह समारंभ, मृत्यू इत्यादी ठिकाणी किती लोकांनी उपस्थित राहावे याचे बंधने असल्यामुळे जवळची व्यक्ती अशा कार्यक्रमात जाऊ शकली नाही. त्यामुळे सहाजिकच प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या भावनांना दाबून ठेवावे लागले. यातून एकप्रकारे दुरत्वाची भावना निर्माण झाली व जवळची व्यक्ती परकी वाटू लागली. या कालावधीत कोरोनाग्रस्त रुग्णांकडे दया भावनेने पाहण्याऐवजी द्वेषभावनेने पाहू लागले. कुणी व्यक्ती कोरोनाने मृत्यू पावल्यास त्यांच्या अंत्यसंस्कारासाठी जास्त लोकांना मज्जाव करण्यात आला. कोरोनामुळे व्यक्तीच्या संबंधात कटुता निर्माण झाली आहे. कोरोनाच्या काळात राष्ट्रीय महिला आयोगाकडे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विविध प्रकारे तक्रारी आल्या. सामान्य काळाच्या तुलनेत लॉकडाऊनच्या काळात कौटुंबिक हिंसाचाराच्या तक्रारी दुपटीने वाढल्या आहेत. मानवतेला एकप्रकारे कलंक लागल्याचे दिसून आले आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराला सुद्धा कोरोना कारणीभूत आहे. जागतिक मंदी, बंद पडलेले उद्योगधंदे, पगारातील कपात, कामावरून कमी करणे, बेरोजगारी, आर्थिक अडचणी, गरिबी यामुळे पुरुषांच्या हाताला काम नसणे व अशा स्थितीत त्याने घरी राहणे यामुळे सुद्धा कौटुंबिक कलह निर्माण होऊन कौटुंबिक हिंसाचारात लॉकडाऊन काळात वाढ झाली. लॉकडाऊन काळात घरात वेळ काढणाऱ्या पुरुषाला घरकाम सांगितल्यामुळे त्यांच्या अहंकारात भर पडल्यामुळे सुद्धा भिती, दडपण, राग यातून सुद्धा कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ झाली. लॉकडाऊनच्या दरम्यान शोषणकर्ता व शोषित दोघेही घरात बंदिस्त राहिल्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना घडल्या. समाजजीवन एकमेकांच्या आंतरक्रियावरच अवलंबून असते. प्रत्येक व्यक्तीला एकमेकांची मदत घेतल्याशिवाय त्याचे सामाजिक जीवन पूर्णत्वाला जाऊ शकत नाही. लॉकडाऊन काळात एखाद्याच्या घराजवळ कोरोना पॉझिटिव्ह रुग्ण आढळल्यास संपूर्ण क्षेत्र प्रतिबंधित केल्या गेले. त्यामुळे एकप्रकारे शेजारसंबंध त्या काळात संपुष्टात आल्याचे प्रत्येक व्यक्तीला जाणवू लागले. मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूंवर या संकटाने आपला प्रभाव टाकला आहे.

२) आर्थिक समस्या : कोवीड–१९ विषाणूचा वाढलेला संसर्ग रोखण्यासाठी टाळेबंदीसारख्या उपायांचा वापर करण्यात आला. यामुळे देशांतर्गत उत्पादनसेवा आणि उद्योग बंद करण्यात आले. याचा परिणाम आर्थिक व्यवस्थेवर पडला आणि त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोरोनासारख्या महामारीचा फार मोठ्या प्रमाणावर सामना करावा लागला. आपल्या अर्थव्यवस्थेची वाटचाल आर्थिक घसरणीकडून आर्थिक मंदीकडे

वेगाने होत आहे. लॉकडाऊनमुळे लोकांना आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. कुटुंबाच्या भरणपोषणाची जबाबदारी घरातील प्रमुख व्यक्तींवर असल्यामुळे एक प्रकारचे दडपण त्याच्या मनावर आले. कोरोना महामारीच्या काळात लॉकडाऊनमुळे घरातील संपूर्ण सदस्य घरातच असल्यामुळे खानपानावर जास्त खर्च होऊ लागले. मध्यम तसेच उच्च वर्गातील लोक या काळात घरी नवनवीन पदार्थ बनवून खाऊ लागले. त्यामुळे साहजिकच खर्चात अनावश्यक वाढ होऊ लागली. आवक कमी व खर्च जास्त अशी स्थिती निर्माण झाली. लॉकडाऊनमुळे रोजगार, नोकऱ्या गेल्या पण घरातील खर्च कमी झाले नाही. उलट जमविलेला पैसा कमी झाला. घरी बँकेत असलेली जमापूंजी कमी झाली. त्यामुळे कुटुंबात निराशा उत्पन्न होऊन अंतर्गत कलहाला सुरुवात झाली व त्याचे रुपांतर कौटुंबिक हिंसाचारात झाले. कोरोनामुळे संपूर्ण भारत देशात बेकारीने कळस गाठला. शेती, उद्योग, सूक्ष्म, लघु, मध्यम, मोठ्या उद्योगांना कोरोनाचा फार मोठा फटका बसला. अनेक लोकांचे रोजगार बुडाले. या काळात बांधकाम व कृषीक्षेत्राला जोरदार फटका बसला. आर्थिक स्त्रोत बंद झाल्यामुळे बेरोजगारीत वाढ झाली. एकंदरीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना अनेक आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला. रिक्षावाले, हातगाडीवाले, कचरा गोळा करणारे, रस्त्यावर खेळणी व कपडे विकणारे, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे, रस्त्यावर चहागाडी चालविणारे अकुशल स्वरूपाची कामे करणारे इत्यादींसारख्या हातावर पोट असणाऱ्या लोकांकडे मागील काही जमा नसल्यामुळे उपासमारीची पाळी आली. एकप्रकारे कोरोनामुळे मोठ्या प्रमाणात देशातील लोकांवर बेकारीची स्थिती उद्‌भवली. कोरोना विषाणूमुळे भारतीय समाज व्यवस्थेतील आर्थिक देवाणघेवाणीस जबरदस्त हादरा बसला. आपल्या देशात मजूर, शेतकऱ्यांपासून तर व्यापारापर्यंत व कामगारपासून उद्योजकापर्यंत सगळेच त्रस्त झाले आहेत. कोरोना महामारीच्या काळात अनेक मजुरांना शेकडो मैल पायी प्रवास करून आपल्या गावाचा रस्ता स्विकारावा लागला. त्यामुळे त्यांच्या उपजिविकेचे सर्व मार्ग बंद झाले. अचानक लॉकडाऊन घोषित झाल्यामुळे मजुरांनी ठेकेदाराकडे जमा असलेल्या पैशाची पर्वा न करता जीव वाचविण्याच्या हेतूपोटी आपल्या गावाचा रस्ता पकडला. त्याचा फायदा ठेकेदार मोठे व्यापारी यांनी घेतला. या काळात रोजंदारीवर असलेल्या मजुरांकडे आरोग्यावर खर्च करण्यासाठी पैसे नव्हते. यासंदर्भात अर्थ विश्लेषकांनी भविष्यात कोरोनाची परिस्थिती आटोक्यात न आल्यास उपासमारीचा धोका उद्‌भवू शकतो. अशी पुर्वसूचना सुरुवातीलाच देऊन टाकली.

३) मानसिक समस्या : कोरोना महामारीमुळे देशातील नागरिकांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. कोरोनाची लागण न होताही कोरोना झाल्याची भिती प्रत्येक व्यक्तीला वाटू लागली आहे. महामारीच्या काळात बरेच लोक कोरोनाच्या भितीने मृत्यू पावलेले आहेत. एकप्रकारे त्यांच्या मनावर कोरोनाच्या संदर्भात मानसिक दडपण येऊन मृत्यू ओढवलेला आहे. त्या काळात आपणाला सुद्धा कोरोनाची लागण झाली आहे अशी प्रत्येक व्यक्तीच्या मनांत भीती निर्माण झालेली होती. कोरोनाच्या भितीने मानसिकदृष्ट्या खच्चीकरण होऊन अनेक लोक नैराश्येच्या आहारी जाऊ लागले आहेत. टी. व्ही., प्रसारमाध्यमे, व्हाट्सअॅप, फेसबुक यांवर केवळ कोरोना आणि कोरोनाच्या बातम्या ऐकायला मिळाल्या. संपूर्ण लोक भयभीत होते. रस्त्यावर फिरायला गेलो तरी कोरोना होईल व घरी बसलो तरी कोरोनाच्याच चर्चा ऐकायला मिळायच्या. याप्रसंगातून प्रत्येक व्यक्ती मानसिक दडपणाखाली असायचा. संपूर्ण देशाला गुंडाळून टाकलेल्या या कोरोना विषाणूने आता प्रत्येक नागरिकांचे आयुष्य कोरोनामुळे भयभित करून टाकले आहे. कोरोनाची धास्ती इतकी वाढली आहे की, आपल्यालाही कोरोना होईल. या भितीने अनेक लोकांना आता मानसिक समस्या उद्‌भवू लागल्या आहेत. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे अनेकांमध्ये मानसिक आरोग्याच्या समस्या उद्‌भवत आहेत. त्यांना चिंता, अनिश्चितता, निराशा, सामाजिक विलगीकरण आणि असुरक्षितपणाचा सामना करणे कठीण जात आहे. कोरोना काळात लॉकडाऊनमुळे बऱ्याच लोकांना रोजगारांना मुकावे लागले. त्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या विविध गरजांची प्रतिपूर्ती करणे अशक्य झाले. त्यात कुटुंबधारी व्यक्तींमध्ये राग, चिडचिडपणा या गोष्टीला ऊत येऊ लागला. यातून एकप्रकारे मानसिक संतुलन बिघडल्यामुळे काहींनी आत्महत्यासुद्धा केल्याचे आपण वर्तमानपत्र, टी. व्ही. चॅनल यामध्ये ऐकलेले आहे. कोरोनामुळे केवळ शारीरिक आरोग्यावरच परिणाम झाला असे नाही तर त्याचा मानसिक आरोग्यावरसुद्धा परिणाम झालेला आढळून येतो इतकेच नव्हे तर सामाजिक सौख्यही कोरोनाच्या काळात नष्ट झाले आहे. शेजाऱ्यात राहून किंवा समाजात वावरून मनाला स्वस्थ करणारी व आनंदी ठेवणारी स्थिती कोरोनाने अनिश्चित काळासाठी संपुष्टात आणलेली आहे. एका वेबिनारमध्ये बोलतांना अरविंद राज म्हणाले की, कोरोना या आजाराने लोकांची मानसिक स्थिती पूर्णत: ढासळली आहे. कोरोनाची चिंता व भिती अशा विविध कारणांमुळे अनेकांमध्ये नैराश्य निर्माण आले. परिणामत: काही प्रमाणात मानसिक रुग्णांची संख्या वाढली. कोरोना महामारीमुळे आरोग्याच्या समस्या कमी परंतु मानसिक आणि सामाजिक समस्या म्हणजेच 'सायकी सोशियल प्रॉब्लेम' अधिक वाढत असल्याचे दिसून आले.

४) शैक्षणिक समस्या : कोवीड–१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर खूप परिणाम झाला आहे. अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेवर परिणाम होत आहे. शिक्षक विद्यार्थी यांच्या संबंधातही दुरावा निर्माण होत आहे. ऑनलाइन शिक्षणात विद्यार्थी–शिक्षकांना अनेक अडचणी येत आहेत. लॉकडाऊनमुळे विभिन्न स्तरातील वर्गाच्या परीक्षा स्थगित करण्यात आल्या आहेत. २०२०–२०२१ या सत्रामध्ये विद्यार्थ्यांचे जवळपास सात महिन्याचे नुकसान झाले. खाजगी इंग्रजी शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या पालकांना आर्थिक भुर्दंड सोसावा लागला. कोरोना महामारीच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या फी माफीत सूट देण्यासंबंधीचा आदेश काढण्यात आला नाही. त्यामुळे इंग्रजी शाळांच्या व्यवस्थापनांनी विद्यार्थी शाळेत न जाता त्यांच्याकडून अमाप पैसा शिक्षण फीच्या नावाखाली लुबाडला. त्यामुळे शाळा व्यवस्थापक व पालक यांच्यात संघर्ष होऊ लागला. कोरोना महामारीमुळे खाजगी विनाअनुदानित व इंग्रजी शाळेत नोकरी करणाऱ्या शिक्षक, कर्मचारी व स्कूल बस चालक व वाहक यांच्यावर उपासमारीची पाळी आली. पालकांनी शिक्षण फी भरल्यामुळे शालेय कर्मचाऱ्यांना दैनंदिन जीवन जगणे कठीण झाले. पारंपारिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शिक्षण व विद्यार्थी प्रत्यक्ष एकमेकांसमोर असतात. त्यामुळे कोणत्याही बाबींचे निराकरण करणे सहज शक्य होते. एकाएकी आलेल्या या कोरोना महामारीमुळे बव्हतांश शिक्षक व्हिडीयो, झूम, गुगल मिट इत्यादीद्वारे व्याख्यान देत. परंतु या प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांचे समाधान होत नसल्यामुळे त्यांच्यात ऑनलाईन शिक्षणाविषयी उदासिनता दिसून आली. कोवीड–१९ मारामारीमुळे रोजगारावर परिणाम पडला. कोवीड–१९ मुळे बव्हतांश रोजगार भरती थांबविण्यात आली. विद्यार्थ्यांच्या बोर्ड परीक्षांच्या निकालात उशिर लागल्यामुळे कंपनीकडून त्यांच्या प्लेसमेंटवरही प्रभाव पडला. नवीन पदवी प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना खाजगी कंपनीत नोकरी मिळेल की नाही याची सुद्धा शंका निर्माण झालेली आहे. या महामारीमुळे हुशार व बुद्धिवान विद्यार्थ्यांच्या मनात शंकास्पद वातावरण निर्माण झाले. कोरोना काळात आपण परीक्षा पास केली असल्यामुळे आपल्या गुणपत्रिकेला कोणतेच महत्त्व राहणार नाही व आपली निवड महत्त्वाच्या पदावर होणार नाही. अशी शंका विद्यार्थ्यांच्या मनात निर्माण झाली. प्राथमिक, पूर्व प्राथमिक शिक्षणास पात्र असणाऱ्या पालकांवर

मुलांना घरी बसून शिक्षण देण्याची जबाबदारी वाढली. यामध्ये अज्ञानी पालकांनी आपल्या मुलांना कसे शिक्षण द्यावे? असा प्रश्न पडला अशा घरातील बालके शिक्षणापासून वंचित राहिली. ज्यांची इच्छा व पात्रता विदेशी शिक्षण घेण्याची होती त्यांना विदेशी शिक्षण घेण्यापासून कोरोना महामारीच्या काळात वंचित राहावे लागले. जे विद्यार्थी या काळात परदेशात शिक्षण घेत होते त्यांना त्यांच्या मायदेशी पाठविण्यात आले. एकप्रकारे विदेशात शिक्षण घेत असलेल्या व घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात कोरोना महामारी ही एक अडचण ठरली. कोरोना महामारीने शिक्षकांच्या चर्चासत्र, परिषद, कार्यशाळा, उजळणी वर्ग, ओरिएंटेशन कोर्स इत्यादी ऑनलाईन सहभाग घेण्यास इंटरनेट, नेटवर्क यासारख्या तांत्रिक अडचणीने बाधा निर्माण केली. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना अद्यावत ज्ञान देण्यास अनेक अडचणी शिक्षकांसमोर निर्माण झाल्या. महामारीच्या काळात ग्रामीण भागातील पालकांनी आपल्या मुलांना घरात रिकामटेकडे असल्याचे पाहून शेळया, म्हैस, बैल, गाय यांना चारायला नेण्यास प्रवृत्त केले. महाविद्यालयात येण्यास सक्षम असणाऱ्यांच्या मुलांना मोबाईलमध्ये शिक्षण शिकवण्याएवजी मोबाईलचा अन्य बाबींसाठी वापर होऊ लागला.

५) स्थलांतराची समस्या : कोवीड–१९ विषाणुचे संसर्ग देशभर पसरल्यानंतर पुकारण्यात आलेल्या देशव्यापी टाळेबंदीमुळे लाखो स्थलांतरीत कामगारांची दैना उडाली. जेव्हा लॉकडाऊनची घोषणा करण्यात आली तेव्हा सुमारे एक तृतीयांश स्थलांतरित श्रमिक शहरात फसले. त्यांना अन्नपाण्याविना राहावे लागले. अनेकांजवळचे पैसे संपले. जे स्थलांतरित कामगार आपल्या घरी मजल दरमजल करीत पोहोचले आहेत. तेही अन्नधान्याचा पुरवठा संपत असल्याने हवालदिल झाले आहेत. कोवीड–१९ या महामारीमुळे जनसामान्यात असलेल्या भितीने स्थलांतरित कामगारांना त्यांच्या राज्यात पाठविण्यासाठी महाराष्ट्र शासन कटिबद्ध असतांना बहुतांश राज्यांनी आपल्या नागरिकांना घ्यायलाच तयार नसलेल्या स्थलांतरित श्रमिकांना पुढे गंभीर प्रश्न निर्माण झाला. कोरोनाच्या काळात सर्वात जास्त हाल झाले ते म्हणजे मजुर वर्गाचे. कोरोना संसर्गाच्या भितीने अनेक लोक आपल्या गावाकडे निघाले. पण प्रवासाचे मार्ग बंद असल्याने त्यांनी पायीच गावाकडचा मार्ग धरला आणि अनेक लोक आपल्या गावाकडे निघाले पण प्रवासाचे मार्ग बंद असल्याने त्यांनी पायीच गावाकडचा मार्ग धरला आणि अनेक लोक अपघातात व उपासमारीने मृत्यू पावले. इतकेच नव्हे तर जे लोक गावाकडे गेले त्यांना त्यांच्या परिवाराने नाकारले. १४ दिवस पर्यंत गावाच्या सार्वजनिक इमारतीत कोंडून ठेवले. कोरोनाच्या भयंकर परिस्थितीमुळे रोजगारासाठी आणि आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी स्थलांतरित झालेले जसे की, परगावात इतर प्रांतात विविध देशांमध्ये लोक स्थायिक होते. परंतु कोरोनाच्या महामारीमुळे त्यांना मिळेल त्या साधनाने आपल्या घरी जाण्यासाठी मोठे प्रयत्न करावे लागले. जागतिक बँकेने कोवीड–१९ 'क्रायसिस थ्रु मायग्रेशन लेनेन्स' या अहवालात कोरोनामुळे ४० दशलक्ष मजुरांचे शहरांकडून खेड्याकडे स्थलांतर झाले असे म्हटले आहे.

निष्कर्ष : १) कोरोनामुळे समाजात क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण झाली आहे. प्रत्येक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीस संशयपूर्ण नजरेने बघत आहे. सामाजिक दूरत्व वाढून मानविय व्यवहार भावनात्मक दृष्टीने शून्यवत होत आहे. २) अनेक लोक रोजगारापासून अलिप्त झाले आहेत. कामगारांना कमी केल्यामुळे ते स्थलांतरित झाले आहेत. बेरोजगारी, अर्धवेतन, कामावरून कमी करणे यामुळे नैराश्य येऊन जीवनात उदासीनता निर्माण झाली आहे. ३) आज परंपरागत शिक्षणाची घडी विस्कळीत झाली आहे. ऑनलाइन शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासात उपयुक्त वाटत नाही. ४) कोवीड–१९ विषाणूंचा प्रादुर्भाव भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर झालेला आहे. जसे कृषीक्षेत्र, शिक्षणक्षेत्र, व्यवसायक्षेत्र, क्रीडाक्षेत्र, ग्रामीण कामगार इत्यादी. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था बंदिस्त स्वरूपाची असल्याचे दिसते. ५) कोरोनाच्या काळात विद्यार्थ्यांचे फार मोठे नुकसान झाले व संपूर्ण शैक्षणिक क्षेत्रात खळबळ माजून विद्यार्थ्यांनी काय करावे असा पेच निर्माण झाला असल्याचे दिसून येते. ६) कोरोना महामारीचा सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, शैक्षणिक इत्यादी बाबींवर विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसून येते. अद्यापही लोकांच्या मनामधील कोरोना विषयीची भिती निघालेली नसल्याचे दिसते. ७) कोरोनाची सर्वात जास्त झळ मोलमजुरी करणारे व गरीब कुटुंबातील लोकांना पोहोचली असल्याचे निदर्शनात येते. कारण लॉकडाऊनमुळे त्यांचे रोजगार संपूर्णतः बंद असल्यामुळे त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न समोर आल्याचे दिसते.

उपाय : १) कोरोनामुळे संपूर्ण भारत देशात बेकारीने कळस गाठला ही बाब लक्षात घेऊन रोजगार निर्मितीवर भर देण्यात यावा व उद्योगधंद्यांना जास्तीत जास्त प्राधान्य देण्यात यावे. यासाठी शासनाने योग्य प्रमाणात गृहउद्योग करणाऱ्या लोकांना विविध प्रकारच्या योजनांचा लाभ मिळवून द्यावा. २) कोरोनाग्रस्त व्यक्तींकडे द्वेषभावनेने इतरांनी पाहू नये. कुटुंबातील कौटुंबिक कलह दूर करता येईल ज्यामुळे कौटुंबिक हिंसेला कोणीही बळी पडणार नाही. यासाठी प्रसारमाध्यमांच्या माध्यमातून समुपदेशन करण्यात यावे. ३) कोरोना महामारीमुळे लोकांची मानसिक स्थिती बिघडलेली आहे. यामुळे त्यांच्यात भितीचे वातावरण तयार झालेले आहे. त्यांना या स्थितीपासून दूर करून त्यांच्या मानसिक स्थितीत स्थैर्यता यावी यासाठी वेळोवेळी मार्गदर्शन करण्यात यावे. ४) स्थलांतरित मजुरांना स्वगावी आल्यामुळे जीवन–मरणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. कारण कोणतीही जमापुंजी त्यांच्याजवळ नाही व जे काही अन्नधान्य त्यांच्याजवळ होते ते संपूर्ण संपलेले आहे. अशावेळेस शासनाने त्यांना प्रतिमाह धान्य व थोड्या फार पैशाची मदत काही कालावधीसाठी करावी. ५) कोरोना या महामारीने विद्यार्थ्यांनी ऑनलाईन पद्धतीद्वारे शिक्षण घ्यावे असा पर्याय जरी शासनाने सुचविला असला तरी प्रत्येक विद्यार्थी मोबाईल घेऊ शकत नाही. तेव्हा शासनाने गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना मोबाईल सेवा उपलब्ध करून द्यावे. जेणेकरून त्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेण्यास मदत होईल. ६) समाजातील परिस्थिती पूर्ववत व्हावी, शाळा, कॉलेज नियमित सुरू व्हावेत, विस्कटलेली आर्थिक स्थिती सुरळीत व्हावी, निर्माण झालेल्या विविध समस्यांना आळा घालता यावा यासाठी प्रत्येक सुजाण नागरिकांनी या महामारीच्या संदर्भात नियमांचे कठोरतेने व कटाक्षाने पालन करावे. जेणेकरून झालेल्या महामारीला संपुष्टात आणता येईल.

संदर्भ :

१. *दैनिक वृत्तपत्र लोकमत, दैनिक वृत्तपत्र, देशोन्नती, तरुण भारत, लोकमत, लोकसत्ता, सकाळ, नवभारत*

२. *दीपिका कच्छल, योजना भारतीय समाज, डिसेंबर २०२० चे अंक केंद्रीय सदन सेक्टर १०, बेलापूर, नवी मुंबई*

३. *कोरोना विषाणू आणि शिक्षण – महाराष्ट्र टाईम्स, १२ एप्रिल २०२०*

४. *पवार प्रकाश, कोवीड–१९ सामाजिक शास्त्रे आणि सिद्धांताची पुनर्मांडणी*

५. *कोलंबो राजरत्न, कोरोना : भारतातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती*

६. *तांबे सुनिल, २०२० 'कोरोनाचे जग', मॅक्स महाराष्ट्र, मार्च २८, २०२०*

७. *पिंपळे विनया, ग्रामीण भागात ऑनलाईन शिक्षण पर्याय की अडथळा, जून २०२०, साहिल प्रकाशन*

८. *www.who.in*

भारतातील बेरोजगारीची समस्या

डॉ. बबन शामरावजी सेलकर, *स्व. रा. भारती कला वाणिज्य आणि श्रीमती सु. रा. भारती विज्ञान महाविद्यालय, आर्णी, जि. यवतमाळ*

प्रस्तावना :— भारत एक विकसनशील देश असून नैसर्गिक साधन संपत्तीपैकी मानवी साधन विकसासाठी उपयोग करून घेणे हे एक आव्हान योजनाकारापुढे आहे. आर्थिक विकास होत असतांना यांत्रिकीकरणाबरोबर मनुष्यबळाचा वापर करणे आवश्यक आहे. मानवी श्रमामुळे आर्थिक विकासात भर घातली जाते. भारतासारख्या मुबलक मनुष्यबळ असणाऱ्या देशात मानव श्रमाच्या वापराच्या आभावामुळे बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण होत आहे. ही समस्या फक्त व्यक्तिगत नसून ती एक राष्ट्रीय व ज्वलंत सामाजिक समस्या आहे. बेकारांची संख्या वाढल्यामुळे त्यातुन, दारिद्र्य, विषमता, गुन्हेगारी, हिंसाचार यासारखे सामाजिक प्रश्न दिवसें दिवस तीव्र बनतात. त्यामुळे समाजाचे स्वास्थ्य नष्ट होते. बेकारी व दारिद्रय या एकाच नाण्याच्या दोन बाजु आहेत. म्हणुन बेरोजगारी निर्मूलन म्हणजे रोजगाराची वाढ करून दारिद्रय निर्मूलन करणे आवश्यक आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्या वाढीचा वेग अधिक आहे. भारतात वेगाने वाढणारी लोकसंख्या व भांडवल टंचाई ही बेकारीची प्रमुख कारणे आहेत. भारतामध्ये १९६१ ते २००१ या कालावधीत लोकसंख्या वृद्धीचा वार्षिक दर २.१५ इतका उच्च राहील. याउलट लोकसंख्यास वाढीच्या तुलनेत आर्थिक विकासाचा दर कमी राहीला. त्याचा परिणाम प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये श्रम बाजारात काम मागणाऱ्यांची संख्या वेगाने वाढली परंतु रोजगार सुविधा निर्माण झाल्या नाहीत. इतर सुविधांचा अभाव असल्याने कामगारांना काम देता येत नाही. भारतासारख्या देशातील बेकारीचे मुळे आर्थिक मागासलेपणात आले. ''प्रचलीत वेतनावर काम करण्याची इच्छा पात्रता असूनही रोजगार मिळत नसेल तर अशा व्यक्तिला अनैच्छिक बेकार असे म्हटले जाते.'' अशा बेकारीचा अर्थ शास्त्रात करणे आवश्यक वाटते. बेकारीची संकल्पना देशातील पंधरा ते साठ वयोगटातील कार्यकारी लोकसंख्येपुरती मर्यादीत आहे. मनुष्यबळ किंवा श्रमशक्ती मध्ये पंधरा ते साठ वयोगटातील लोकसंख्येचा समावेश होतो.

भारतातील ग्रामीण बेकारी :— २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात एकूण १२१ कोटी लोकसंख्येपैकी ३७.७ कोटी (१६ टक्के) लोकसंचख्या शहरी भागात राहते आणि ८३.३ कोटी (६८.८४ टक्के) लोकसंख्या ग्रामीण भारतात राहते. देशातील ५८ टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसाय करते आणि ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोक शेती व्यवसाय करीत असल्याने ग्रामीण बेकारी शेती क्षेत्राशी संबंधीत आहे. ग्रामीण भागातील एकूण लोकसंख्येपैकी ८२ टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. एवढया मोठया लोकसंख्येला शेतीमध्ये रोजगार पुरविणे अशक्य आहे. ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योगाची संख्या अत्यल्प आहे. भारताच्या ग्रामीण भागातील बेरोजगारी दोन प्रकारची दिसून येते.

अ) हंगाम बेरोजगारी :— ग्रामीण भारतामध्ये शेती प्रमुख व्यवसाय आहे. लागवडी खालील एकूण क्षेत्रापैकी ३० टक्के असलेले सिंचन क्षेत्र वगळले तर उर्वरीत ७० टक्के क्षेत्रातील शेती मान्सून सारख्या हंगामी पावसावर अवलंबुन आहे. ७० टक्के शेत जमीन कोरडवाहू असल्याने बहुसंख्य शेतकरी वर्षातून एकदाच पिक घेतात. शेती व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून असल्याने शेती व्यवसायाचे स्वरूप हंगामी होते. त्यातुन हंगामी बेकारी निर्माण होते. शेतमजुरास वर्षभर काम मिळाले तर त्यास पुर्ण रोजगार मिळाला असे म्हटले जाते. पहिल्या व दुसऱ्या शेतमजूर चौकशी समितीच्या अहवालानुसार सन १९५०—५१ व १९५६—५७ मध्ये शेतमजुराला वर्षातुन फक्त २७५ व २३७ दिवसच काम मिळाले. म्हणजेच शेतमजुराला सर्वसाधारणपणे वर्षातुन तीन ते चार महिने बेकार रहावे लागते. शेतीमध्ये विविध क्रिया अनेक शेतकऱ्यांना एकाच वेळेस कराव्या लागतात. त्यामुळे शेती हंगामात शेतमजुराची मोठया प्रमाणात मागणी वाढते. याउलट बिगर हंगामात शेतमजुराची मागणी कमी होते.

ब) छुपी बेरोजगारी :— शेतमजुर काम करतांना दिसला तरी त्याच्या कामामुळे एकूण शेती उत्पादनामध्ये भर पडत नाही. तेव्हा छुपी बेकारी निर्माण होते. अशा मजुरांची सिमांत उत्पादकता शुन्य असते. त्यामुळे अशा मजुरांना कामावरून काढले तरी एकूण उत्पादनात घट होत नाही. भारतातील शेती व्यवसायामध्ये कायम स्वरूपाची बरीचशी छुपी बेरोजगारी आहे. छुपी किंवा बेकारी ही भारतीय शेती व्यवसायाचे महत्त्वाचे वैशिष्टय आहे. लहान धारण क्षेत्र असणाऱ्या शेती जमिनीवर हे छुप्या बेकारीचे प्रमाणे जास्त आहे.

क) दिर्घकालीन बेरोजगारी (खुल्या स्वरूपाची बेरोजगारी) :— ज्यांना बर्षभर रोजगार मिळत नाही त्यांचा समावेश या बेकारीत केला जातो. राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने सन १९९८ मध्ये केलेल्या सर्व्हेक्षणानुसार भारतात ७.८ दशलक्ष ग्रामीण व्यक्ती पुर्णवेळ बेकार होत्या. या व्यक्ती १५ ते २० वयोगाटातील होत्या. ही खुल्या स्वरूपाची बेकारी असते.

भारतातील बेरोजगाराचे अनुमान: भारतातील फार मोठी लोकसंख्या बेरोजगारात मोडते. आज देशातील काम करू शकणाऱ्या वयोगटातील पाच कोटीहून अधिक लोकांना कोणत्याही स्वरूपाचा रोजगार उपलब्ध नाही. तर त्याहूनही अधिक लोकसंख्या अर्ध रोजगारी व अंशतः रोजगारीवर समाधान मानीत आहे. आज एक प्रकारच्या अदृश्य बेरोजगारीसच तोंड द्यावे लागते. १ एप्रिल २००२ रोजी देशातील ३.४९ कोटी कामकरी वर्ग पुर्णवेळ रोजगारीपासुन वंचित होता. पहिल्या योजनेच्या सुरूवातीस देशातील ऐकूण कामगारापैकी ९.२१ टक्के कामगार कोणत्या न कोणत्या स्वरूपात बेरोजगारास तोंड देत होते. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या वेगवेगळया फेरीतील निष्कर्ष २०११—१२ पर्यतचे आर्थिक सर्वे यांचा एकत्रित विचार करता असे दिसुन येते की, १९९९—२००० मध्ये देशातील श्रमीकांची संख्या ३६.४९ कोटी होती. त्यामध्ये प्रतिवर्षी २.८४ टक्के वृद्धी होवून ती २००४—०५ मध्ये ४१.९६ कोटीवर पोहोचली. सन १९९९— २००० मध्ये ३३.८२ कोटी इतका रोजगार उपलब्ध होता. स्वाभाविकच २००४—०५ मध्ये बेरोजगारांची संख्या ३.४७ कोटींवर पोहोचली होती. नॅशनल सँपल सर्व्हेच्या मध्यावधी सर्व्हेक्षणानुसार प्रत्यक्षात सन २००४—०५ ते २००९—१० या कालावधीत रोजगाराच्या १.८ कोटी संधी निर्माण केल्या गेल्या. रोजगाराच्या संधी जरी अपेक्षेपक्षा खुपच कमी निर्माण केल्या गेल्या असल्या तरी या काळामध्ये श्रमिकामध्येही फक्त १.१७ कोटी इतकीच वाढ घडून आली. परिणामी बेरोजगारीच्या संख्येत ६३ लाख इतकी घट घडून आली. तरूणाचा वाढलेला शिक्षण कालावधी व वाढलेले जीवनमान ही श्रमिकांच्या संख्येत कमी वाढ होण्याचे व परिणामी बेरोजगारी संख्या घटण्याचे कारण आहे. श्रमिकाच्या संख्येत कमी वृद्धी होणे फार चालु राहणे शक्य नाही. शिक्षण पुर्ण झाल्यानंतर तरून नोकऱ्यांची मागणी करणार आहेत हे लक्षात घेवून बाराव्या पंचवार्षिक योजननेने कौशल्य विकासावर भर दिलेला आहे. कौशल्यवृद्धीमुळे नव्याने येणारी श्रमशक्ती विविध उत्पादन वृद्धी आणणे असे अपेक्षित आहे. चौथ्या योजनेच्या सुरूवातीस बेकारीच्या समस्येची

जटीलता स्पष्ट झाली. श्री. भगवती यांच्या अध्यक्षेतखाली नेमलेल्या बेकारी अंदाज समितीच्या अहवालानुसार १९७१ साली भारतामध्ये १८७ लक्ष रोजगार इच्छुक होणार होते. यामध्ये ९० लाख बेकारांना मुळीच रोजगार नव्हता. व ९७ लाख लोकांना आठवडयाच्या १४ तासापेक्षाही कमी काम मिळत असल्याने त्यांची गणनाही बेकारात करण्यात आलेली होती. या १८७ लाख बेकारीतील १६१ लाख बेकार ग्रामीण भागात व २६ लाख बेकार नागरी भागात होते. म्हणजेच १९७१ मध्ये नागरी भागात ८.१ टक्के तर ग्रामीण भागात १०.९ टक्के रोजगार इच्छुक बेकार होते व देशामध्ये एकूण १०.४ टक्के बेकारी होती. याखेरीज अर्धबेकारीचा विचार करायला हवा. प्रा. राजकृष्ण यांनी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या सतराव्या, एकोणीसाव्या व एकविसाव्या फेऱ्यांच्या आधारे १९७१ मधील अर्धबेकारीचे अंदाज बांधलेले आहेत. आठवडयात २८ तासापेक्षा कमी काम असणाऱ्या रोजगार ईच्छुकांची अर्धबेकार म्हणून गणना केली जावी. या व्याख्यानुसार हे अंदाज बांधलेले आहेत. प्रा. राजकृष्ण यांच्या अंदाजानुसार १९७१ मध्ये भारतातील ग्रामीण विभागात २३५ लाख व नागरी विभागात ३४ लाख रोजगार इच्छुक अर्धबेकार होते. या अर्धबेकारीची टक्केवारी गामीण भागात १५.९ व नागरी भागात १०.६५ अशी पडते. भारतासारख्या अविकसित देशातुन सर्वसामान्य शिक्षण व तांत्रिक शिक्षणावरही सरकारी व खाजगी पैसा खर्च होत असतो. शिक्षणाद्वारे रोजगार ईच्छुकांची रोजगार मिळविण्याचे कुवत वाढते असे मानले जाते. शिक्षणाच्या व प्रशिक्षणाच्या क्षेत्रामध्ये मागासलेल्या भारतासारख्या देशात सुशिक्षितांची बेकारी हा एक विशेष प्रश्न ठरतो.

भारतातील बेरोजगारीचे मोजमाप :– मोजमाप करण्यासाठी तीन प्रमुख स्त्रोत आहेत. १) दशवार्षिक जनगणनेचा अहवाल. २)राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेचा अहवाल व ३) रोजगार व प्रशिक्षण संचालनालय यांच्याकडील नोंदणीची आकडेवारी. यापैकी राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेची आकडेवारी महत्त्वाची मानली जाते. यासाठी पंचवार्षिक सर्व्हेक्षण केली जातात. राष्ट्रीय नमुना सर्व्हेक्षण संस्था रोजगार व बेरोजगारीचे आकडे जमा करण्यासाठी तीन पद्धतीचा वापर करते.

१) **नित्य प्रमुख व दुय्यम दर्जा** :– नित्य प्रमुख व दुय्यम दर्जा या संकल्पनेत एका वर्षामध्ये व्यक्ती अधिक काळासाठी अधिक कृतीशी संबंधीत असतो. त्यामध्ये ३६५ दिवसांमध्ये मोठया कालावधीसाठी जे व्यक्ती अधिक कामामध्ये गुंतलेले असतात ते नित्य प्रमुख दर्जावर रोजगारात असल्याचे समजले जाते. या ३६५ दिवसांमध्ये एखादी दुय्यम अधिक कृती त्या व्यक्तिनी केली तर तीत दिवसापेक्षा अधिक कालावधीसाठी ही दुय्यम अधिक कृती केलेली असेल तर तो दुय्यम दर्जावर हा रोजगारात असल्याचे मानले जाते. या दोन्ही बाबींचा एकत्रित विचार करून नित्य प्रमुख व दुय्यम दर्जाच्या ठरवला जातो.

२) **चालु आठवडी दर्जा** :– सयात दिवसांच्या कालावधीमधील एका व्यक्तीच्या अधिक कृतीचा समावेश चालु आठवडे किंवा साप्ताहीक दर्जा यामध्ये होतो. सात दिवसाच्या कालावधीमध्ये एका दिवसात किमान १३ तास कामणाऱ्या व्यक्तीस रोजगारी समजले जाते.

३) **चालु दैनिक दर्जा** :– चालु दैनिक दर्जा या पद्धतीमध्ये व्यक्ती दररोज आपले कृतीमध्ये किमान चार तास काम करणे आवश्यक असते. याच्या आधारावरती चालु दैनिक दर्जा काढला जातो.

भारतातील बेरोजगारी, बेरोजगारीची संकल्पना, बेरोजगारीचे प्रकार, भारतातील बेरोजगारीचे मोजमाप कसे केले जाते. हे मुद्दे समजून घेतले तर जगातील क्रमांक दोनची लोकसंख्या असलेल्या भारत देशामध्ये लोकसंख्येचा लाभांश याचा फायदा करून घेणे ही काळाची गरज आहे. यासाठी भारतातील बेरोजगारीवर मात करणे आवश्यक आहे. रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर खुराम राजन यांनी सुद्धा रोजगार हाच मुद्दा सध्याच्या सरकारपुढे सगळयात मोठे आव्हान असल्याचे म्हटले आहे. त्यांनी वीज मुलभूत पाया आणि निर्यात यावर अधिक लक्ष्य देण्याचा सल्ला दिला आहे. निर्यात क्षेत्रातील आपले अपयश खरे तर आपल्या पचनी पडण्यासारखे नाही. आशिया खंडातल्या इतर देशामध्ये निर्यात वाढत असली तरी तेवढी पुरेशी नाही. कुटीर, लघु आणि लघु क्षेत्राला नोटबंदीने जो फटका बसला आहे, त्यातुन हा उद्योग भरारी कधी घेणार हा प्रश्न आहे. देशामध्ये बेरोजगारीचा दर साडेचार टक्के झाला आहे. त्यातही बेरोजगारी शहरी भागात अधिक आहे. तिकडे ग्रामीण भागात दुष्काळ आणि पूर यामुळे शेतीचे तीनतेरा वाजले आहेत. त्यामुळे इथेही हाताला काम नाही. याशिवाय क्षेत्र यंदा गेल्या वर्षाच्या तुलनेत घटले आहे. वर्षभर रोजगार उत्पन्न होण्याच्या प्रमाणात घट आणि हिच परिस्थिती पुढच्या वर्षीसुद्धा राहण्याची शक्यता असल्याचे आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेने व्यक्त केली आहे. देशातील बेरोजगारीची संख्या तीन कोटींचा पल्ला गाठायला आली आहेच. हे लोक नोकरी नसल्याने हताश, निराश आहेत. त्यात दर महिन्याला आणखी भर पडत आहे. शेतकरी तर हाती काहीच लागत नसल्याने निराश होऊन आत्महत्या करीत आहे. त्यांना आत्महत्येपासून परावृत्त करणे आणि नविन नोकऱ्या उपलब्ध करणे आज सरकारपुढे मोठे आव्हान आहे.

भारत म्हणजे जगातील सर्वाधिक बेरोजगारीचे जणू एक डबके आहे. बेरोजगारांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे हा प्रमुख राजकीय मुद्दा असेल. भारतातील बेरोजगारीचा दर ६.९ टक्के इतका झाला असे सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकोनॉमीच्या नोंदीमध्ये दृश्य आहे. सन २०१४ मध्ये बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी इतकी होती. आता ती ३० कोटी झाली आहे. यामुळे अर्थव्यवस्था बेरोजगारांना का समजून घेवू शकत नाही, याबाबत आश्चर्यभाव निर्माण होतो. ज्या बेरोजगारीच्या हाताला काम हवे आहे जे कष्ट करण्यात उत्सुक आहेत अशांना सातत्याने भ्रमनिरास होत आहे. यामुळे त्यांच्यावर गंभीर मानसिक परिणाम होत असून त्यांचे व्यष्टिकरण विभिन्न प्रकारे होते. गेल्या वर्षभरात बेरोजगारीच्या दरवाढीत सातत्य राहिले नाही. सन २०१८ मध्ये ३९७ कोटी लोक रोजगारीत असतील असा अंदाज होता. मात्र सन २०१७ मध्ये ४०७ कोटी इतके रोजगारीत असल्याने हे अंदाजित आकडेवारी पेक्षा २.४ टक्केनी कमी आहे. (सन २०१२ मध्ये भारतातील एकूण रोजगारीतांची संख्या ४८७ कोटी इतकी होती. बेरोजगारी फोफावण्यात अनेक बाबी कारणीभूत आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर स्थिर नाही हे प्रमुख कारण अजुन यालाही काही बाबी कारणीभुत आहेत. गुंतवणूकीचा न्यून दर आणि ज्यादा रोजगार संधी निर्माण करणाऱ्या उत्पादन क्षेत्राचा मंद वृद्धीदर उत्पादनाच्या औद्योगीक निर्देशामध्ये उत्पादन वृद्धीदर ४.२ टक्के इतका होता. औद्योगीक आणि पायाभुत सोयींच्या क्षेत्रातील विशेषत: बांधकाम क्षेत्रातील मंदी आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील निर्यातीची तुटपुंजी वृद्धीच्यामुळे दरसाल फक्त १.९ टक्के लोकांनाच कामाची संधी मिळाली.

सार्वजनिक आणि खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील रोजगार संधी आक्रसत आहेत असे लक्षात येते. पुर्नलाभाचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याने भारतातील निगम क्षेत्र कमीतकमी लोकांना रोजगार संधी देते. गेल्या ३ वर्षात सन २०१७–१८ मधील भारतातील कामगारांच्या संख्येतील वृद्धीची सर्वात कमी नोंद झाली आहे. एक अहवालानुसार (कॅपीटल लाईन कंपनीचा वार्षिक अहवाल सन २०१८ च्या शेवटी बी. एन. इ. च्या २०० कंपन्यांच्या यादीतील १७१ कंपन्यांनी ३.५ कोटी लोकांना रोजगार दिला होता. यातील बहुतेक कंपन्यांनी हे लोक कंत्राट पद्धतीने काम करतात असे नमूद केले नसल्याने या लोकांना कायमस्वरूपी रोजगार आहे असे मानायला हरकत नाही. उदारीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्राने अनेक आर्थिक कृतिंतुन अंग काढून

घेतल्याने हे क्षेत्र आक्रसले आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राच्या विकासामुळे पतसंस्थातील रोजगार संधी गोठल्या आहेत. मात्र ग्रामीण भागातील ८२ टक्के युवकांचा कल शासकीय नोकऱ्याकडे आहे. परिणामी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये वेगवेगळया समुदायांना आरक्षण मिळावे यासाठी ते प्रयत्न करतांना दिसतात. कृषी क्षेत्राच्या संदर्भात जे तरूण कृषी क्षेत्र सोडून शहरात नोकरीच्या निमित्ताने गेले त्यांचा सातत्याने भ्रमनिरास होत आहे. सध्या जवळजवळ १६ टक्के शिक्षित तरूण बेरोजगार आहेत. उत्तरेकडील राज्यात ही परिस्थिती अधिक गंभीर आहे. सुयोग्य जिवन पद्धतीची हमी देतील अशा रोजगार संधी मिळविण्यास त्यांचे कौशल्य कमी पडतात. दुसरीकडे पेरणी, कापणी, पाखडणी इत्यादीसाठी यंत्राचा वापर होत असल्याने ग्रामीण भागातील स्त्रिया सुद्धा मोठया प्रमाणावर बेरोजगार आहेत. मनरेगा मध्ये कोणत्याही राज्यात स्त्रियांना १०० दिवस रोजगार देण्यात येत नसल्याने ग्रामीण भागातील अधिकाधिक स्त्रीया बेरोजगारीत राहतात. खऱ्या वेतनाची कुंठीतता आणि वेळेत वेतन देण्याची शासनाची अक्षमता यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रीया रोजगार योजनेपासून लांबच राहिल्या.

बेरोजगारीची कारणे :–

१) **लोकसंख्या वाढ**: बेरोजगारीचे मुख्य कारण म्हणजे लोकसंख्येची झपाटयाने वाढ. गेल्या काही दशकामध्ये भारतात लोकसंख्येचा स्फोट झाला आहे. आपल्या देशात लोकसंख्या दरवर्षी ३.५० टक्कयांनी वाढते. आपल्या देशात या दराने बेरोजगारांना रोजगाराची व्यवस्था नाही. लोकसंख्येतील वाढी बरोबरच या काळात श्रमशक्तीच्या पुरविण्यात वाढ झाली परंतु त्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध न होऊ शकल्याने देशातील बेरोजगारीत वाढ होत गेली.

२) **उद्योग व सेवाक्षेत्र**: अर्थव्यवस्थेमध्ये विकासप्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर उद्योग व सेवाक्षेत्राचा विस्तार होतो. त्यामुळे शेती क्षेत्रातील अतिरिक्त लोकसंख्या उद्योग व सेवा क्षेत्रामध्ये सामावली जाणे अपेक्षित असते. परंतु भारतामध्ये उद्योग व सेवा क्षेत्राचे फारच थोडी लोकसंख्या सामावून घेतल्यामुळे शेती क्षेत्रावरील लोकसंख्येचा भार कमी होण्याऐवजी वाढतच गेला. लोकसंख्येच्या अतिरिक्त भारामुळे शेतीमध्ये छुपी बेरोजगारी, अर्धबेरोजगारी, उघड बेकारी, या समस्यांची तिव्रता वाढतच गेली आहे.

३) **भारतीय शेती निसर्गावर**: भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. देशातील लागवडीखालील क्षेत्रापैकी फक्त ४५ टक्के शेतीलाच कृत्रिम जल सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध असून उर्वरीत ६५ टक्के शेती कोरडवाहू आहे. सिंचन सुविधा उपलब्ध असणाऱ्या शेतीमध्ये वर्षातून दोन किंवा तीन पिके घेणे शक्य असते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना वर्षभर रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. परंतु देशातील बहुतांश शेती कोरडवाहू असल्याने फक्त हंगामाच्या काळातच शेतकऱ्यांना रोजगार उपलब्ध होतो. परिणामी देशात हंगामी बेरोजगारीचे प्रमाण मोठे आहे.

४) **सोयी सुविधांचा अभाव**: नियोजन काळामध्ये देशातील उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत शेती क्षेत्राच्या विकासाचा दर कमी राहीला. शेती क्षेत्रामध्ये सरकारकडून पुरेशा प्रमाणात गुंतवणूक केली जात नाही. तसेच आर्थिक हलाखीमुळे शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये विविध प्रकारच्या सुधारणा करणे शक्य होत नाही. याचा एकत्रित परिणाम म्हणून देशातील शेती क्षेत्राशी संबंधीत जलसिंचन, रासायनिक खते, रस्ते, वीज, कृषी अवजारे, शेतमाल विक्री व्यवस्था या मुलभूत सोयीसुविधा पुरेशा प्रमाणात विकसित होवू शकल्या नाहीत.

५) **कुटीर उद्योग व लघु उद्योग, ग्रामोद्योग**: ग्रामीण भागातील कुटीर उद्योग व ग्रामोद्योग हे भूमिहीन शेतमजूरांच्या चरितार्थाचे प्रमुख साधन आहे. परंतु जागतिकीकरणाच्या युगात भांडवल प्रधान तंत्रज्ञान व यंत्रसामुग्रीचा अवलंब करणाऱ्या मोठया कंपन्यांनी उपभोग्य वस्तूच्या उत्पादनात प्रवेश केला आहे. त्यांच्याशी स्पर्धा करणे शक्य होत नाही. परिणामी ग्रामीण भागात चालणारे असंख्य कुटीर उद्योग बंद पडले असून त्यामुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे.

६) **रोजगार निर्मिती**: अलीकडील काळामध्ये देशातील वस्तुनिर्माण क्षेत्राबरोबरच बांधकाम, रस्ते व रेल्वे बांधणी, खाणकाम, शेतीची मशागत, विहीर खोदाई यासारख्या कामासाठी आधुनिक यंत्र.सामुग्री तसेच भांडवलप्रधान तंत्राचा मोठया प्रमाणात वापर केला जातो. भांडवलप्रदान तंत्रज्ञान हे भारता सारख्या विपुल लोकसंख्या देशासाठी अयोग्य असले तरी उत्पादन खर्चात बचत करून महत्तम नफ्याच्या प्राप्तीसाठी याचा सर्वत्र वापर केला जात आहे.

बेरोजगारी निर्मूलन कार्यक्रम: स्वातंत्र्योत्तर काळात वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे बेरोजगारी, दारिद्रय, आर्थिक विषमता या संमस्येची तीव्रता वाढत गेली. त्यामुळे आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होवून विकासाच्या मार्गात अनेक अडर्थळे निर्माण झालेत. त्यामुळे या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी केद्रंसरकारने राष्ट्रीय पातळीवर व राज्यसरकारांनी राज्यपातळीवर रोजगार निर्मिती तसेच दारिद्रय निर्मूलनाच्या विविध योजना व कार्यक्रम सुरू केले. यामध्ये केद्रशासन पुरस्कृत योजना व कार्यक्रमाचा व राज्यशासन पृरस्कृत योजनांचा समावेश होतो. जसे, रोजगार हमी योजना १९७५, संजय गांधी स्वावलंबन योजना १९८०, जवाहर विहीरी कार्यक्रम १९८८, रोहयो अंतर्गत फळबाग लागवड योजना १९८०, सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी बिज भांडवल योजना, रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्र, इ.

सारांश : भारतीय स्वातंत्र्याचा ७० वर्षाचा आढावा घेतला असता, आजही देशातील वाढत्या लोकसंख्येमुळे विविध प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येतात. त्यातील सार्वजनिक दारिद्रय व बेरोजगारीचे वाढते प्रमाण हे प्रमुख दोन प्रश्न आजही आहेत. भारतासारख्या देशातील बेकारीचे मुळ अधिक मागासलेपणात आहे. भारतातील मुख्य व्यवसाय शेती हा आजही प्रामुख्याने मान्सुनसारख्या हंगामी पावसावर अवलंबुन आहे. यामुळे भारतात ग्रामीण भागात हंगामी व छुपी बेरोजगारीचे प्रमाण मोठया प्रमाणात आहे. रोजगाराचा संबंध उत्पन्नाशी असतो. व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी तसेच उदरनिर्वाहासाठी उत्पन्नाची आवश्यकता असते. म्हणून काम किंवा रोजगार ही व्यक्तीची स्वाभाविक गरज आहे. रोजगार हा व्यक्तीला अर्थपुर्ण जीवन जगण्याची संधी प्राप्त करून देतो. भारतातील दारिद्रय निर्मूलन व रोजगार निर्मितीसाठी केंद्र व राज्यशासनाने अनेक उपाय – योजना व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली. ग्रामीण भागातील बेरोजगारी व दारिद्रयावर उपाययोजना म्हणून १९७७ मध्ये ''महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम'' करण्यात आला व १६ जानेवारी १९७९ पासून त्यांची अंमलबजावणी सुरू झाली. भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शन तत्त्वानुसार कायद्याने ग्रामीण मजुरांना रोजगाराची हमी देणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले.

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रदीप आगलावे : भारतीय समाज आणि समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपुर.
२. पाटील जगनाथ : महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण योजना एक चिकीत्सा.
३. झिमरे अलका : विकास पर्यावरणाचे अर्थशास्त्र, सुयश प्रकाशन, पुणे.
४. दातीर आर., आव्हाड सुहास : भारतीय अर्थव्यवस्था निराली प्रकाशन पुणे
५. पांगे वि. स. : बेकारी निर्मूलनातून ग्रामविकास, मुंबई प्रकाशन.
६. भारतीय अर्थव्यवस्था : प्रतियोगिता दर्पण आगरा – २
७. क्षीरसागर व्ही. एल.: वाणिज्य व अर्थव्यवस्था घटक, के. सागर पब्लीकेशन, पुणे

वर्तमान शिक्षणप्रणाली आणि बहूजन समाजाची अस्वस्थता

डॉ. अशोक भक्ते, *न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड ता.नरखेड,जि.नागपूर मो.न.–९२२६८५६७८८ ashokbhakte00@gmail.com*

सारांश *– भारतात इंग्रजी सत्ता येण्याअगोदर भारतीय समाजातील बहुसंख्यांक जनता शिक्षणाच्या तिसऱ्या डोळ्यापासून वंचित होती. बहुजनांना शिक्षण मिळायला हवे, बहुजन शिक्षित व्हायला पाहिजे तो सुशिक्षित होऊन माणूस म्हणून जगला पाहिजे. अशी भूमीका महात्मा फुले,शाहू महाराज, गोपाळ गणेश आगरकर, बाबाससाहेब आंबेडकर यांची होती. पुढे या समाजसुधारकांनी ही भूमीका कृतीत आणून शिक्षण सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविले.पण जागतिकीकरणानंतर भांडवलशाहीमुळे, शिक्षणच्या बाजारीकरणामुळे, विषमतेमुळे भारतीय बहूजन समाजाची शैक्षणिक अवस्था फार बरी दिसत नाही. आजचे वर्तमान उच्च शिक्षण हे तळागळातील सर्व वंचित घटकासाठी आहे का? देशातील सर्व प्रकारचे शिक्षण हे विद्यार्थी केंद्रित आहे का? राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे विद्यार्थी केंद्रित असावे.राज्य व केंद्रसरकारने खाजगिकरणाला प्रोत्साहन दिले आहे. याचा विपरित परिणाम बहूजन समाजातील सर्व घटकावर झाला.बहूजन समाजातील सर्व घटक उच्च शिक्षणापासून दुर फेकल्या गेले. ते मूलभूत सुविधापासून अजूनही वंचित आहे.*

मुख्य शब्द *: वर्तमान शिक्षणप्रणाली, उच्च शिक्षण, बहुजन समाज.*

प्रास्ताविक – 'शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे महत्वपूर्ण साधन आहे.' असे महात्मा फुलें यांनी म्हटले आहे. फुलेंच्या या मानवतावदी शैक्षणिक सुत्रानुसार कोणत्याही समाजाचा, देशाचा विकास हा तेथील खऱ्या मूल्यपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेवर अवलंबून असतो. सर्वांगसुदर जीवनासाठी व्यक्तिला अर्थपूर्ण, विवेकपूर्ण शिक्षणाची गरज असते. शिक्षण हे मानवाच्या अंतर्गत शक्तीचा विकास करण्याचे अत्यंत प्रभावी साधन आहे. समाजऊन्नतीसाठी शिक्षणाचे महत्व पटवून देण्यासाठी महात्मा जोतीबा फुलें, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छत्रपती शाहू महाराज आदि समाजप्रर्वतकांनी आपले आयूष्य खर्ची घातले. अलीकडच्या काळात भारतीय समान्यांना, मध्यमवर्गीयांना उच्च व तंत्रज्ञानाचे शिक्षण भांडवलशही व विषमतेमुळे महाग आणि कठीण झाल्याचे दिसते आहे. आज वर्तमान काळात बहूजन समाजाची उच्च शिक्षणची स्थिती अत्यंत वाईट व गंभीर स्वरूपाची आहे. विशेषत: हा समाज मोठया प्रमाणात ग्रामीण भागात राहणारा समाज आहे. या बहूजन समाजाच्या उदरनिर्वाहाचे साधन शेतीवर, मजूरीवर, कष्टावर अवलंबून आहे. त्यामुळे हा समाज गरिबी व दारिद्रात अजूनही जीवन जगत आहे. त्यामुळे त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा सामान्य आहे. बहूजन समाजाची आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्यामुळे उच्च दर्जाचे शिक्षण घेऊ शकत नाही. उच्च शिक्षण न घेतल्यामुळे तो फारसा विचार करू शकत नाही. निव्वळ साक्षर होणे म्हणजे शैक्षणिक विकास नाही. किंवा पुढारलेला आहे असे म्हणता येत नाही. म्हणून बहूजन समाजाला जागतिकीकरणाच्या काळात आर्थिक, सामाजिक, व्यावसायिक, राजकीय प्रगती करता व सर्व प्रकारचा दर्जा उंचावण्यासाठी उच्च शिक्षण मोफत मिळणे गरजेचे आहे. सरकारने त्यांना आय.आय.टी. व एम.बी.बी.एस. सारखे उच्च शिक्षण मोफत देणे फार गरजेचे आहे. आय.आय.टी., आय.आय.एम. सारख्या उच्च शिक्षणापासून आजही बहूजन समाज वंचित आहे. आज या खाजगिकरणाच्या काळात भरमसाठ फी मुळे दलित, बहूजन, आदिवासी व इतर सर्व मागासवर्गीयांना उच्च शिक्षण घेणे कठीण झाले आहे. शिक्षणाचा बाजारच नाही तर शिक्षणाचा काळा बाजारच या खाजगी शिक्षण संस्थांनी चालविला आहे. या देशात कान्व्हेंट पासून तर सर्व उच्च शिक्षणाची क्षेत्रे आंतराष्ट्रीय शिक्षणांनी काबीज केली आहे. त्यामुळे गरीब सर्वसामान्य जनता या शिक्षण व्यवस्थेपासून वंचित आहे. शिक्षणातील समानता, समान संधी या देशातील सर्व वंचित घटकांना मिळायला पाहीजे. समाजाची खरी शक्ती माणूस आहे. शिक्षण ही एक जीवनावश्यक बाब आहे. तो व्यक्तीचा मूलभूत हक्क आहे. शाश्वत विकासासाठी शिक्षण अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाचे जीवनमान उंचावते म्हणून तळागाळातील सर्व घटकांना उच्च शिक्षण मोफत मिळायला पाहिजे. संस्था चालकाकडून शिक्षणाच्या नावाने शोषण होत आहे. त्यामुळे समाजात नवीन समस्या निर्माण होत आहे. शैक्षणिक विषमता निर्माण होत आहे. शैक्षणिक विषमतेच्या आधारावर अधिक आर्थिक विषमतेची दरी रूंदावत आहे. येत्या काळात वेगवेगळया सामाजिक, सांस्कृतिक समस्या निर्माण होतील. सामाजिक कलह, संघर्ष, स्वार्थी भावना याला साथ देणारी भारतीय समाजव्यवस्था निर्माण होण्याची शक्यता आहे. म्हणून शासनाने स्वत: सर्व प्रकारचे उच्च शिक्षण योग्यतेनूसार सर्वांना मोफत देणे महत्वाचे आहे. सर्वत्र समान तत्वावर कौशल्यावर आधारित शिक्षण देणे गरजेचे आहे. शासनाने कौशल्यानुसार उद्योगाची निर्मिती करून तळागाळातील लोकांना रोजगार मिळेल अशी संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. म्हणूनच उच्च शिक्षणाचा हेतू तळागाळातील सर्व घटकांच्या कल्याणासाठी, सर्वांगिन विकासाठी असला पाहिजे. त्यांच्या ज्ञानाच्या सर्व कक्षा रूंदावल्या पाहिजेत. जगाच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये व क्षमता विकसित झाल्या पाहिजेत. स्वत: बरोबर समाजाचा व देशाचा विकास घडवून आणण्याची क्षमता या उच्च शिक्षणात आहे.

वर्तमान शिक्षणप्रणाली आणि बहूजन समाजाची अस्वस्थता: शिक्षणाच्या संदर्भात बाबासाहेब आंबेडकर दुर्बलांच्या उत्थानाची मानवतावादी भूमिका मांडतांना म्हणतात, 'शिक्षणाचा सार्वत्रीक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. ज्यांना शिक्षणाचे महत्व कळत नाही, शिक्षणासंबंधी जे उदासीन असतात व जे मागासलेले आहेत, त्यांच्यासाठी सक्तीच्या शिक्षणाची गरज असते.' अशीच भूमिका १८४८ साली महात्मा फुलेंनी, १८८० साली आगरकरांनी, १९१० साली ना. गोखलेंनी घेतली होती. शिक्षण हे विवेकपीठ आहे. ती परिवर्तनाची पाठशाळा आहे. बाबासाहेब म्हणतात, 'सध्याच्या युगात ज्या देशातील बहुजन समाज निरक्षर आहे, अशा देशाचा जीवनकलहात टिकाव लागायचा नाही. याप्रकारे राष्ट्रोत्थानाचे शस्त्र म्हणून ज्ञान आणि व्यक्तिविकास यांच्या साधनेचे साधन म्हणून शिक्षणाकडे पाहतात. शाळेत मुलांची मने सुसंस्कृत करून त्यांना समाजहिताय योग्य असे वळण लावायचे असते. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक तयार करण्याचे कारखाने आहेत. त्यांच्या मते, देशाच्या विकासात हे स्थान शिक्षणाला आहे. समाजाच्या विकासासाठी विकसनशील राष्ट्रासाठी सर्वांनी शिक्षण घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्चशिक्षणापर्यंत व्यक्तीची विद्यार्थी अवस्था ही कालचक्राप्रमाणे नेहमी फिरत असते. हे शिक्षणाचे चक्र बंद होणार नाही. यातून विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व घडविले जाते. हा घटक व्यक्तीला पूर्णत्व देण्यासाठीच आहे. व्यक्तीच्या सर्व अंगभूत गुणांना उजाळा देण्याचे कार्य शिक्षणाद्वारेच पूर्ण होत असते. शिक्षण हे व्यक्तीच्या उदरनिर्वाहाचे एकमेव साधन समजण्यात येते. व्यक्तीच्या वैचारिक पातळीचा विचार

शिक्षण संकल्पनेत आलेला आहे. व्यक्तीने जबाबदारीची जाणीव ठेवून वागणे, चारित्र्यबांधणी करणे, संयमी जीवन जगण्यास शिकणे, व्यक्तीच्या ठिकाणी अनेक गुणांचा विकास होणे इत्यादीचा विचार शिक्षणात सांगितलेला आहे. शिक्षण हा व्यक्तीमधील अंत:स्थ शक्तीचा अत्युतम आविष्कार होय. शरीर, बुद्धी, भावना व्यावसायिक कौशल्य, कलात्मक संवेदना व जीवनमूल्यासंबंधीची योग्य जाणीव विकसित करण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे शिक्षण होय.' अशी ज्ञानोपासनेच्या बाबतीत बाबासाहेबांची भूमीका होती. म्हणून बाबासाहेबांनी सर्व मागासवर्गीय भारतीय समाजाला 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' असा मोलाचा मुलमंत्र दिला. शिक्षणा शिवाय बहूजन समाजाचा सर्वांगिन विकास शक्य नाही. राष्ट्राच्या विकासासाठी सर्वांना उच्च शिक्षणापर्यंतचे ज्ञान द्यावे. जात, धर्म, लिंग व प्रदेश असा कुठलाही भेदभाव न करता उच्च शिक्षण सर्वांना मिळायला पाहिजे, अशी बाबासाहेबांची आग्रही भूमीका होती. शिक्षण हे सर्व मागासवर्गीय समाजाच्या उत्थानाचे व विकासात्मक मानवी परिवर्तनाचे महत्वपूर्ण साधन आहे. भारताने लोकशाही व्यवस्था स्विकारली आहे. समाजाला सर्व अधिकार प्राप्तीसाठी, आदर्श नागरिक म्हणून सन्मानाने राहण्यासाठी तळागाळातील लोकांपर्यंत उच्चशिक्षणाची फार गरज आहे.

तात्पर्य शिक्षण म्हणजे समाजाने युवा पिढीसाठी, त्याच्या कल्याणाकरिता, विकासाच्या दिशेने केलेले हेतुपूर्वक परिणामात्मक प्रयत्न. या सर्व प्रयत्नांच्या मुळाशी विद्यार्थ्यांमध्ये विशिष्ट वर्तनबदल घडवून आदर्श, सुसंस्कृत व राष्ट्रविकासासाठी योग्य नागरिक घडविणे हा हेतू असतो आणि अशा प्रकारच्या शिक्षणापासून तो वंचित राहिल्यास तो निरक्षर, अज्ञानी, मागासलेला राहतो. तो निरक्षर, अज्ञानी, मागासलेला राहायला नको, म्हणून संविधानानुसार शासनाने शिक्षण देणाऱ्या शाळा, विद्यालये, महाविद्यालये अशा विविध नावांच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या आहेत. परंतु, दुर्दैवाने या संस्था आज सर्व विकासात्मक क्षेत्रातील मूल्यपूर्ण प्रशिक्षण व योग्य ज्ञान न देता व्यवसाय करणाऱ्या व प्रमाणपत्रे विकणाऱ्या संस्था बनलेल्या दिसतात. खऱ्या अर्थाने उज्जवल, सुसंस्कृत, स्वाभिमानी, राष्ट्राभिमानी व्यक्तिमत्वाचा विद्यार्थी, नागरिक घडविणे हे या संस्थांचे उद्दिष्ट आहे असे दिसत नाही. या संदर्भात प्रसिद्ध विचारवंत व लेखक गं. वा. सरदार म्हणतात, ''सत्यान्वेषणात गढून गेलेले संशोधक व तत्वचिंतक हे कोणत्याही समाजाचे डोळे होत. ज्ञानोपासना हा केवळ बौद्धिक व्यापार नसून समग्र मानवी जीवन उजळून टाकणारी ती एक प्रेरणा आहे '' पण आज या विचारवंतांच्या विचारांना झुगारून शिक्षणालाच बौद्धिक व्यापार केलेला दिसून येतो. याच संदर्भात शिक्षणाच्या व्यापक अर्थाचे अत्यंत मार्मिक स्पष्टीकरण करताना ब्रिटिश विचारवंत जॉन स्टुअर्ट मिल म्हणतो, ''व्यक्तीला मानव बनविण्यासाठी, तो जे नाही ते बनण्यापासून परावृत्त करते ते त्याच्या शिक्षणाचा एक भाग आहे.'' स्वामी विवेकानंद म्हणतात,''जिस शिक्षा से हम अपना जीवन निर्माण कर सके,मनुष्य बन सके,चरित्र गठण कर सके और विचारों का सामंजस्य कर सके, वही वास्तव में शिक्षा कहलाने योग्य है '' महात्मा फुले म्हणतात, 'शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे महत्वपूर्ण साधन आहे.' डॉ. राधाकृष्णन यांच्या मते ''चिंतनशील विचाराला फुलण्याफळण्यासाठी, कला व विज्ञानात वृद्धी होण्यासाठी जी पहिली दिशा आवश्यक आहे ते म्हणजे शिक्षण होय.'' आचार्य विनोबा भावे म्हणतात, ''शिक्षण हे कोणतीही बाब नव्याने निर्माण करण्याचे किंवा अस्तित्वात आणण्याचे कार्य करीत नाही तर सूप्तचैतन्य किंवा निद्रिस्त शक्ती जागृत करण्याचे साधन म्हणून कार्य करते.''गोपाळ आगरकर म्हणतात, ''आपला भारतीय समाज सुसंस्कृत होण्यासाठी बैद्धिक जीवनाची नवी परंपरा निर्माण करण्याची आवश्यकता वाटत होती.'' खऱ्या ज्ञानोपासनेची इष्टता व शक्यता समाजाला पटवून देतांना ज्ञान महत्वाचे मानले. व्यक्तीला जे स्वावलंबी बनविते आणि नि:स्पृह बनविते ते शिक्षण. अशाप्रकारे भारतात सुधारकांनी व विचारवंतांनी बहुजनाच्या, सर्वसामान्यांच्या, वंचितांच्या शिक्षणाची कल्याणाची काळजी घेऊन महत्व जाणून शिक्षणाची गंगा सुरू केली, पण आज वंचितांच्या बाबतीत त्यांचे शिक्षणाबद्दलचे स्वप्न पूर्ण झाले काय? सुधारकांचे व विचारवंतांचे स्वप्न पूर्ण झालेले आपणास दिसत नाही.

महाविद्यालयातील शिक्षण, विद्यापीठातील शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी शिक्षण या सर्वांचाच उच्च शिक्षणात समावेश करण्यात आला व आम्ही त्यास उच्च शिक्षण असे समजू लागलो. यापेक्षा वेगळा अर्थ आपण सांगू शकत नाही. म्हणजेच उच्च शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना मोठे बनविणारे आहे. राज्यसेवा व केंद्रिय सेवेतील पूर्ण पदे व कलेक्टर, डॉक्टर, अधिव्याख्याता, इंजिनियर, विविध कंपण्यातील सी.ई.ओ, वकील, तहसीलदार,तलाठी, ग्रामसेवक, कारकून, शिक्षणसेवक–सेविका, संशोधक, पोलीस अधिकारी, पोलीस, अंशकालीन कर्मचारी, रजिस्ट्रार, कॅशियर, मॅनेजर, बँक कर्मचारी इत्यादी ही सर्व पदे उच्च शिक्षण घेतल्याशिवाय आपणांस प्राप्त करता येत नाहीत हे सत्य आहे.आज उच्च शिक्षणाचे मोठया प्रमाणात बाजारीकरण, व्यापारीकरण झालेले दिसते. त्यातल्या त्यात उच्च शिक्षणात मोठया प्रमाणात असलेले राजकारण दिसते. त्यामुळे उच्च शिक्षणातील भ्रष्टता आपल्या लक्षात येते. शासनाने विनाअनुदान तत्वावर शिक्षणसंस्थांना मान्यता दिल्यापासून शिक्षणाचे खरे बाजारीकरण, व्यापारीकरण सुरू झाल्याचे आपणस दिसते. यामधल्या कमी संस्था मूल्यपूर्ण व आदर्श ठरल्या, पुढे इ.स. १९९० नंतर भांडवली अर्थव्यवस्था दृढ होत गेली व तशतशी सामान्यांना शिक्षण घेण्याची अवस्था बेकार झाली. या व्यवस्थेत श्रीमंतांना शिक्षण घेणे सोयीस्कर झाले. भांडवलशाही शिक्षण व्यवस्था श्रीमंतांची झाली. अशी विचित्र अवस्था उच्च शिक्षणात निर्माण होऊन मोठया स्वरूपाचे आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले. उच्च शिक्षण हे कोणाच्या फायद्यासाठी आहे याचा सरकारने,व्यवस्थेने मोठया प्रमाणात विचार करणे गरजेचे होते, परंतु योग्य विचार व नियोजन न केल्यामुळे उच्च शिक्षणात अनेक प्रश्न निर्माण झालेले दिसतात. गरिब सर्वसामान्यांच्या शिक्षणाच्या प्रश्नांविषयी, विकासासाठी,उत्थानासाठी योग्य नियोतन करण्यात सरकार अपयशी ठरलेली दिसते. आज उच्च शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी बेरोजगार बनून त्याच्या जीवनातत नैराश्य आलेले दिसते. या बाबतीत पालकवर्ग अस्वस्थ दिसतो व अखेर संपूर्ण समाजच या मध्ये संभ्रमित झालेला दिसतो. खरे तर शिक्षणसंस्थांची मक्तेदारी, डोनेशनची मनमानी, लाखांच्या आकड्यात मागणी, दलाला मार्फत प्रवेश प्रक्रिया, भरमसाठ शुल्क, कारखाना नको मेडिकल, ईंजीनिअरींग व अन्य कॉलेज, कॉन्व्हेट द्या असा राजकीय डाव जिंकणारे शूर या व्यवस्थेत भरपूर दिसतात. अशाप्रकारे उच्च शिक्षणाचे मोठया प्रमाणात बाजारीकरण झालेले आपणांस पाहावयास मिळतात. अश्या या शिक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थी फक्त परीक्षा देण्याइतकाच उरलेला दिसतो. शिक्षकही अभ्यासक्रमापर्यंतच मर्यादित दिसतो. महाविद्यालयीन प्राध्यापकही विद्यार्थ्यांचे आदर्श व्यक्तिमत्व बनवण्यात अभ्यासक्रम शिकवण्याच्या पुढे जातांना दिसत नाही. बराच पालकवर्ग या शिक्षण पद्धतीवर उदासिन असून पूर्णपणे जागृत नाही. काही जागृत पालकवर्ग बौद्धिक ज्ञानापेक्षा आपल्या मुलांना परीक्षेत जास्तीत जास्त गुण कसे मिळेल या कडं लक्ष देतांना दिसतो. संस्थाचालक शासनाकडून भरमसाठ अनुदान घेऊन, त्याप्रमानात पूर्णपणे शैक्षणिक सोयी सुविद्या विद्यार्थ्यांना देतांना दिसत नाही. विनाअनुदान तत्वावर वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालये चालवण्याची जबाबदारी श्रीमंताकडं असल्यामुळे भरमसाठ पैशापूढे त्यांना गुणवततापूर्ण सर्वसामान्य गरीब, वंचित विद्यार्थ्यांची चिंता दिसत

नाही. या क्षेत्राकडं संस्थाचालक ज्ञानोपासनेपेक्षा जास्त व्यवसाय म्हणून बघतांना दिसतो. अश्याप्रकारे उच्च शिक्षण क्षेत्राची विचित्र विद्रुप अवस्था झालेली दिसते. हे भारतीय समाजासाठी मोठी चिंतेची बाब आहे.

या जागतिकीरणाच्या काळात उच्च शिक्षण क्षेत्रात खाजगी विद्यापीठांचा शिरकाव होऊन,फक्त पैसा असलेल्या श्रीमंतांच्याच मुलांना प्रवेश मिळून सर्व व्यावसायिक क्षेत्राच्या पदव्या दिल्या जातात. जगातील मोठया कंपण्यांमध्ये मोठया पदावर हीच श्रीमंतांची मुले असतात. गरीबांची बुद्धिजीवी मुले जागच्या जागी बेरोजगार असतात.ही बहूजन गरीब विद्यार्थ्यांची मोठी शोकांतिका आहे. अशी शिक्षण क्षेत्राची विद्रुप अवस्था राहिली तर भारत देश खरोखरच महासत्ता बननार काय? असा आपणास प्रश्न उपस्थित होतो. आज उच्च शिक्षण क्षेत्रात जागजिक स्तरावर कमालीची स्पर्धा सुरू असल्यामुळे आपली पारंपरिक शिक्षण देणारी विद्यापीठे तग धरतील काय? असा मोठा प्रश्न आज निर्माण झाला आहे. पारंपरिक विद्यापीठे अनुदानित महाविद्यालयातून बी.ए., बी. कॉम, बी.एस्सी, अशा सामान्य पदव्या देत आहे. खाजगी स्वयंअर्थावर चालनारी विद्यापीठे माहिती तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान असे महागडे अभ्यासक्रम व पदव्या देत आहे. हा अभ्यासक्रम करू इच्छिणाऱ्या गरीब, गरजू, पण अत्यंत हुशार विद्यार्थ्याकडून फी न घेता गुणवत्तेवर या विद्यार्थ्यांना खाजगी विद्यापीठात प्रवेश मिळायला हवा असे शासनाचे नियोजन हवे.

वरील सर्व विवेचनाचा अर्थ एवढाच आहे की, आज शिक्षणाचे खाजगिकरण झाल्यामुळे,शिक्षणात मोठया प्रमाणात राजकारण शिरल्यामुळे शिक्षणाचा खेळखंडोबा झाला आहे. शिक्षणाचे बाजारीकरण झाल्यामुळे यातून अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत हे आपणांस नाकारता येत नाही. आज आपण या शिक्षण क्षेत्राचे व्यावसायिकरण तपासून पाहल्यास आपणांस उच्च शिक्षणातील अरिष्टे लक्षात येते. ती अशी, व्यावसायिक शिक्षणाची भरमसाट फी, शिक्षणसंस्थेतील मोठा भ्रष्टाचार, संस्थाचालकांची मनमानी, विनाअनुदानातील शिक्षण संस्थांचा गोंधळ, गरिबांना न परवडणारे शिक्षण, प्रचंड बेकारीचे प्रमाण, जीवघेणी शैक्षणिक स्पर्धा, राज्यसेवा व केंद्रिय सेवेतील परीक्षांचे गोंधळ, एम.पी.एस.सी, यु.पी,एस.सी, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी परीक्षेतील गोंधळ, याच्या विवंचनेत सापडलेल्या विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण, विद्यार्थ्यांतील असंतोष, दिशाहीन शैक्षणिक धोरण, बनावट शिक्षणसंस्थेचे कारभार, नौकऱ्यासाठी प्रचंड डोनेशन, नेट—सेट उत्तीर्ण होऊनही मिळत नसलेल्या प्राध्यापकी नौकऱ्या, विद्यार्थ्यांचे नैराश्य, शिक्षणातून निर्माण होणारे कमकुवत नेतृत्व, शिक्षणाच्या व्यवस्थपणासाठी शासना कडं नसलेलं पुरेश्या खर्चाचं नियोतन, उच्च शिक्षणातील पेपरफुटीचे प्रकरणे, राजकीय नेत्याची स्वार्थी भावना, राजकीय नेत्यांच्या मर्जीतील लोकांचा उच्च शिक्षणात प्रवेश, पदव्या प्राप्त करण्यासाठी झालेला भ्रष्टाचार, आवश्यकता नसताना एका तालूक्यात अनेक महाविद्यालयास चालविण्यास शासनाची परवानगी, भारतातील गरीबीच प्रमाण. उच्चशिक्षणातील गुंतागुंत. एकंदरीत उच्च शिक्षणातील ही अरिष्टे बघता सामाजाच्या मनात कमालीची उदासिनता दिसते. कारण पैसा, वेळ, श्रम खर्च करून जीवन बनविणारे शिक्षण युवकांना मिळत नाही. त्यामुळं तरूणांचे जीवन उद्धवस्त होत आहे. वरील सर्व विवेचनाचा अर्थ असा की आज उच्च शिक्षणात अनेक आव्हाणे निर्माण झालेली आहेत हे आपणांस मान्य करावे लागते. तात्पर्य, वर्तमान शिक्षणातून सामान्य जनतेच्या मनात असंतोष निर्माण होत असतांना दिसतो. आज भारतातील सर्व प्रकारचे शिक्षण हे मागासलेल्या व अल्पसंख्याक व बहुजन लोकांच्या कल्यानाचे व उत्कर्षाचे असावे,त्यांच्या हिताचे असावे. ते विषम नसावे. शिक्षणाची सुत्रे स्वार्थी, भ्रष्टाचारी व व्यापारी अर्थात अपात्र लोकांच्या हातात असू नये. आजही आपण बघतोच की, शिक्षणाचा कवडीचा संबंध नसनाऱ्या धनिष्ठ लोकांकडं कमाईच्या उद्देशाने अनेक शैक्षणिक संस्था आहे. अशा शैक्षणिक संस्थांनानमध्ये बुद्धिजीवी शिक्षकाला गुलाम व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कमाईचे साधन व्हावे लागते. अर्थात उच्च शिक्षण पद्धतीतील बाजारीकरण, व्यापारीकरण व होत असलेला खेळखंडोबा थांबवण्यासाठी शिक्षक, प्राध्यापक, विद्यार्थी, पालक, विचारवंत, व प्रज्ञावंत समाजांनी मिळून प्रयत्न केला पाहिजे. तसेच या देशातील तळागळाजील सर्वसामान्य तरूण जागतिक दर्जाच्या शिक्षणापासून तसेच भारतातील आय.आय.टी. , आय.आय.एम. व एम.बी.बी.एस अशा उच्च दर्जाच्या शिक्षणापासून गरीब बहुजन वर्ग वंचित राहणार नाही याची काळजी व जबाबदारी शासनाने घ्यायला हवी. आज हे उच्च शिक्षण सर्वसामान्यांना मिळणे महत्वपूर्ण आहे. त्याशिवाय देशाचा सर्वांगिन विकास होणार नाही.

निष्कर्ष : १) माणसांचा, समाजाचा सर्वांगिन विकास साधने, आदर्श व सुसंकृत नागरिक बनविने, शिक्षणाव्दारे संबंध व्यवस्थेचे स्वरूप उज्वल करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. यासाठी मूल्यपूर्ण चिंतनाची, नववव्या शोधाची, खऱ्या संशोधनाची आणि नव्या अभिव्यक्तीव्दारे राष्ट्रविकास साधने हेच शिक्षणाचे खरे उद्दिष्ट आहे. २) इंग्रजी सत्ता येण्याअगोदर भारतीय समाजातील बहुसंख्यांक जनता शिक्षणाच्या तिसऱ्या डोळ्यापासून वंचित होती. बहुजनांना शिक्षण मिळायला हवे ते शिकायला हवे, बहुजन शिक्षीत व्हायला पाहिजे तो सुशिक्षित होऊन माणूस म्हणून जगला पाहिजे. अशी भूमीका फुले,शाहू, आगरकर आंबेडकरांची होती. पुढे या समाजसुधारकांनी ही भूमीका कृतीत आणून शिक्षण सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविले. ३) ज्ञानोपासना हा केवळ बौद्धिक व्यापार नसून समग्र मानवी जीवन उजळून टाकणारी ती एक प्रेरणा आहे. ४) शिक्षणाची सुत्रे स्वार्थी, भ्रष्टाचारी व व्यापारी अर्थात अपात्र लोकांच्या हातात असू नये. आजही आपण बघतोच की, शिक्षणाचा कवडीचा संबंध नसणाऱ्या धनिष्ठ लोकांकडं कमाईच्या उद्देशाने अनेक शैक्षणिक संस्था आहे. ५) आज भारतातील सर्व प्रकारचे शिक्षण हे मागासलेल्या व अल्पसंख्याक व बहुजन लोकांच्या कल्याणाचे व उत्कर्षाचे असावे, त्यांच्या हिताचे असावे. ६) या देशातील तळागाळातील सर्वसामान्य तरूण जागतिक दर्जाच्या शिक्षणापासून तसेच भारतातील आय.आय.टी., आय.आय.एम. व एम.बी.बी.एस अशा उच्च दर्जाच्या शिक्षणापासून गरीब बहुजन वर्ग वंचित राहणार नाही याची काळजी व जबाबदारी शासनाने घ्यायला हवी. आज हे उच्च शिक्षण सर्वसामान्यांना मिळणे महत्वपूर्ण आहे. त्याशिवाय देशातील सर्वांगिन विकास होणार नाही.

संदर्भ:—

१. *नलिनी पंडित : महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा इतिहास, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई.*
२. *गं.बा. सरदार : प्रबोधनातील पाऊलखुणा.*
३. *रत्नाकर गणवीर(संपा.) : बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख*
४. *वसुधा परांजपे (संपा.) : मैत्रीच्या पलिकडे, नियतकालिक, मार्च २००४ ते जुन २००४.*
५. *प्र.रा.बोधनकर : तरूण भारत, वृत्तपत्र : लेख — नवे शैक्षणिक धोरण उषा:काल ठरेल काय?,०४ ऑगक्टोबर २००६*
६. *जगन कऱ्हाडे (संपा.) : जागतिकीकरण आणि भारतापुढील आवाहने.*

वाढती बेरोजगारी : भारतासमोरील गंभीर आव्हान

डॉ. ज्योती सेलुकर, *समाजशास्त्र विभागप्रमुख, बॅरि. शेषराव वानखेडे कला–वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा मो. ९४२२१४८८५९*

सारांश : *भारतासमोर बेरोजगारीची समस्या ही अत्यंत गंभीर समस्या आहे. दिवसेंदिवस बेरोजगारीचा आकडा वाढत आहे. भारतीय शिक्षणपध्दती रोजगारनिर्मिती करण्यास अकार्यक्षम आहे. रोजगार कौशल्य व्यक्तीमध्ये निर्माण होईल अशा अभ्यासक्रमाचा समावेश भारतीय शिक्षणपध्दतीत नसल्यामुळे शिक्षित तरुणांमध्ये रोजगाराचा प्रश्न निर्माण होतो. सतत वाढणारी भारतीय लोकसंख्या आणि कमी रोजगार निर्मिती यामुळे बरोजगारांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. रोजगाराच्या पायाभूत सुविधा सक्षम नाही. गेल्या पाच वर्षात बाजारपेठेत उत्पादनाला उठाव नाही. मंदीची परिस्थिती आहे. पुर्नलाभाचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याने भारतातील निर्गम क्षेत्र कमी लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देते. तसेच उद्योगांची प्रगती मंद गतीने होत आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी कमी झाल्या आहेत. अनेक लोक शिक्षण घेत असतांना उच्च महत्वाकांक्षा ठेवत नाही. त्यामुळे विशिष्ट ज्ञान आणि कौशल्याच्या अभावी त्यांना बेकार रहावे लागते. महिला बेराजगारांची संख्याही भारतात लक्षणीय आहे. स्त्री–पुरुष भेदभाव हे त्यामागील एक महत्वपूर्ण कारण आहे. औद्योगीकरणात यंत्र–तंत्राच्या प्रभावामुळे मनुष्यबळाचा वापर कमी होतो. त्यामुळे अनेक लोक बेरोजगार होतात. भारतीय अर्थव्यवस्था ही रोजगारहीन तत्वावर आधारित आहे. कोरोना काळात टाळेबंदीमुळे अनेक लोक बेरोजगार झाले आणि बेरोजगारीची समस्या अधिकच तीव्र झाली. बेरोजगारीच्या समस्येला कमी करणे हे सरकार आणि धोरणकर्त्यांसमोरील एक मोठे आव्हान आहे.*

मुख्य शब्द : बेरोजगारी, रोजगार संधी, अर्थव्यवस्था, कोरोना वायरस.

प्रस्तावना : बेरोजगारी हा वर्तमानकाळातील भारतासमोरील फार मोठा प्रश्न आहे. भारत म्हणजे जगातील सर्वाधिक बेरोजगारी असलेला देश आहे. बेकारी म्हणजे अशी स्थिती की जेथे व्यक्ती प्रचलित मजुरीच्या दरावर काम करायला तयार असतो, परंतु त्याला काम मिळत नाही. बेरोजगारीमुळे देशातील मानव साधन संपत्तीचा अपव्यय होतो. देशासमोरील अनेक समस्यांमध्ये वाढ होते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण होतो. बेरोजगारीची समस्या ही अनेक कारणांचा परिणाम आहे. भारतात कामकरी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे. या सर्व कामकरी लोकसंख्येला रोजगार मिळेल एवढे उद्योगधंदे भारतात उपलब्ध नाही. उद्योगधंद्यांमध्ये सतत वाढ होत आहे. भारताचा विकासदर वाढता आहे. तरी बेरोजगारांची संख्या सतत वाढतांना दिसते. कौशल्य आणि सुविधांच्या अभावी स्वयंरोजगार करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. कोरोना महामारीच्या काळातील टाळेबंदीचा अत्यंत विपरित परिणाम भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर झाला. कारखाने, दुकाने, हॉटेल्स, परिवहन क्षेत्र, कला क्षेत्र, आयटी क्षेत्र अशा विविध क्षेत्रांवर टाळेबंदीचा परिणाम झाला. आणि बेरोजगारीचा आकडा वाढला. या गंभीर परिस्थितीवर मात करून बेरोजगारांना रोजगाराच्या प्रवाहात परत कसे आणायचे हा प्रश्न निर्माण झाला.

भारतातील वाढत्या बेरोजगारीची काही महत्वपूर्ण कारणे : वाढती बेरोजगारी निर्माण होण्यामागे वाढती लोकसंख्या, शिक्षण पध्दती, अकुशल तरुणाई, स्वार्थ आणि तीव्र स्पर्धा ही मुख्य कारणे जबाबदार आहेत. आज विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा खूप विकास झाल्यामुळे रोजगाराच्या अनेक संधी देशात आणि परदेशात उपलब्ध आहेत. परंतु आपल्या दोषपूर्ण शिक्षणपध्दतीत शिक्षण रोजगारावर आधारित नाही. ही शिक्षण पध्दती रोजगार निर्मिती करण्यास अकार्यक्षम असल्यामुळे बेरोजगारांची संख्या सतत वाढत आहे. शिक्षणाने तरुणांमध्ये कौशल्य निर्मिती होत नसल्यामुळे त्यांना कोणीही काम देत नाही. असे तरुण मग बेरोजगार राहतात. हाताला काम मिळत नसल्यामुळे ते वैफल्यग्रस्त होतात. या बेरोजगारीमागे शिक्षित होणारा तरुणही तेवढाच जबाबदार आहे. शिक्षण घेतांना भविष्यातील संधीचा विचार करत नाही. स्वत:ची कुशलता वाढविण्याऐवजी ते केवळ बौध्दिक आणि भाषिक शिक्षण घेत राहतात. मात्र अनुभवाचा त्यांच्याजवळ अभाव असतो. परिणामत: शिक्षण पूर्ण झाल्यावर अशा तरुणांना बेरोजगार रहावे लागते. बेरोजगारी ही व्यर्थ महत्वाकांक्षा आणि स्वार्थ यांचा देखील परिणाम आहे. सर्व गरजा सहज पूर्ण होत असतांना अवास्तव स्वप्न समाजाद्वारे दाखविली जातात. भौतिक सुखाची लालसा दाखवून तरुणाईला आकर्षित केले जाते. त्यांना याची भूरळ पडते आणि ते व्यर्थ प्रलोभनाला बळी पडतात. बेरोजगारी हा स्वार्थाचाच परिणाम आहे. लहानपणापासूनच शिक्षण घेतांना उज्वल भविष्याची स्वप्न पाहत राहणे आणि कर्तृत्वाच्या दिशेने प्रयत्न न करणे हे नुकसानदायक ठरत असते. मग बेरोजगार राहण्याची वेळ येते. लोकसंख्यावाढ ही देखील बेरोजगारीला जबाबदार असलेले अत्यंत महत्वाचे कारण आहे. वाढत्या लोकसंख्येला पुरेशी संसाधने देशात उपलब्ध नसल्यामुळे बेराजगारीचे प्रमाण सतत वाढत आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात औद्योगिक संस्थांची उपलब्धता भारतात नाही. या वाढत्या लोकांच्या हाताला मिळेल एवढा रोजगार भारतात उपलब्ध नाही. लोकसंख्या आणि रोजगार निर्मितीचे असलेले व्यस्त प्रमाण हे बेरोजगारांच्या संख्येत वाढ होण्यास कारणीभूत आहे. बेरोजगारीच्या वाढत्या दराची कारणे काय आहेत? याचा मागणीच्या बाजूने विचार केल्यास बेरोजगारीचा उच्चांक कृषी क्षेत्रातील घटत्या श्रमशक्तीशी आणि उच्च कौशल्य व शिक्षण यांच्याशी संलग्न असल्याचे आढळते. पुरवठयाच्या बाजूने विचार केल्यास निर्बंधित बाजार क्षेत्र, विशेषत: श्रम बाजार यांतील काठिण्यामुळे व्यवसाय करणे कठीण होत चालले आहे. पायाभूत सुविधांच्या अभावी रोजगार निर्मिती कमी होत आहे. आणि रोजगार निर्मितीच्या अभावी बेरोजगारांची संख्या वाढत आहे.

रोजगार संधी : बेरोजगारांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे हा निवडणूकांमधील सर्वात महत्वाचा अजेंडा असला तरी २०१९ मध्ये बेरोजगारीचा दर ६.९ टक्के इतका होता अशी नोंद सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमीमध्ये आहे. २०१४ मध्ये भारतात बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी होती. ती २०१९ मध्ये ३० कोटी झाली. बेरोजगारांना रोजगार मिळेल अशी रोजगाराभिमुख अर्थव्यवस्था आपण कां निर्माण करत नाही? असा प्रश्न निर्माण होतो. ज्या हातांना काम हवे आहे त्यांना जर काम मिळाले नाही तर त्यांची कार्यक्षमता वाया जाते. त्यांचा भ्रमनिरास होतो. त्याचा त्यांच्या मानसिकतेवर गंभीर परिणाम होतो. सार्वजनिक आणि खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील रोजगार संधी आकसत आहेत. पुर्नलाभाचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याने भारतातील निगम क्षेत्र कमीतकमी लोकांना रोजगार संधी देते. एकूण रोजगार संधीपैकी ६ संधी या औद्योगिक क्षेत्रातील होत्या. परंतु गेल्या काही वर्षात उद्योगांची प्रगती मंद गतीने झाल्यामुळे कामगारांची संख्या केवळ ०.५ टक्के दराने वाढली. अधिकोषणेतर वित्त कंपन्या आणि किरकोळ पतसंस्था या गेल्या काही वर्षातील सर्वाधिक रोजगार निर्मिती करणाऱ्या संस्था असल्या तरी तरलतेच्या अभावामुळे त्यांना कामगारांना रुजू करण्यावर बंधने होती. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार संधीच्या संदर्भात, रस्ते वाहतूक आणि

महामार्ग मंत्रालयाचे केंद्रीय मंत्री श्री. नितीन गडकरी यांनी स्वत: या क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी गोठल्या आहेत असे मान्य केले. साधारणपणे उदारीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्राने अनेक आर्थिक कृतीतून अंग काढून घेतल्याने हे क्षेत्र आकसले आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राच्या विकासामुळे पतसंस्थांमधील रोजगार संधी गोठल्या आहेत. अनेक ग्रामीण भागातील तरुण कृषी क्षेत्र सोडून शहरांकडे नोकरीसाठी स्थलांतरित झाले. त्यांना शहरांमध्ये रोजगार न मिळाल्याने त्यांचा सातत्याने भ्रमनिरास झाला. सध्या जवळपास १६ टक्के शिक्षित तरुण बेरोजगार आहेत. भारतातील लोकांना उत्तम दर्जाची रोजगारसंधी मिळविण्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज आहे. नेमके औद्योगिक धोरण आणि राष्ट्रीय रोजगार धोरण तसेच श्रमिकांमध्ये कौशल्य असणे आवश्यक आहे. देशांतर्गत स्पर्धेला चालना देणे देखील आवश्यक आहे. याशिवाय परकीय स्पर्धेपासून एतद्देशीय उद्योगांचे संरक्षण करणे देखील आवश्यक ठरते. असंख्य चिनी उत्पादनांमुळे येथील अनेक लघु उद्योग उध्वस्त झाले असल्याने याची नेमकी गरज भासते. शासनाने निर्यातीस चालना देणे आणि आयात पर्यायन करणे आवश्यक आहे.

स्त्रियांची बेरोजगारी : सर्वाधिक महिला कामगार या वस्त्रोद्योग, तंबाखू, शिक्षण, आरोग्य आणि घरगुती काम या क्षेत्रात काम करतात. उत्पादन क्षेत्रात केवळ २२ टक्के महिला आहेत. तर सेवा क्षेत्रात महिलांचं प्रमाण १६ टक्के आहे. अधिक वेतनाच्या व्यवसायिक क्षेत्रावर पुरुषांचं वर्चस्व असलं तरी यात महिलांचं प्रमाण आता सुधारत आहे. उत्तर प्रदेश आणि पंजाबमध्ये १०० पुरुषांमागे केवळ २० महिलांना नियमित वेतनाचा रोजगार उपलब्ध होतो. हे प्रमाण तामिळनाडू आणि आंध्रप्रदेशमध्ये ५० टक्के आहे. तर मिझोराम आणि नागालॅंड मध्ये हे प्रमाण ७० टक्के आहे. यामध्ये मनरेगा, अंगणवाडी, आशा यासारख्या सरकारी उपक्रमांनी महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. देशातल्या एकूण मनुष्यबळाचा विचार केल्यास त्यात महिला कर्मचाऱ्यांचं प्रमाण २७ टक्के असून हे जागतिक सरासरीपेक्षा २३ टक्क्यांनी कमी आहे. उत्तरेकडील राज्यात ही परिस्थिती अधिक गंभीर आहे. अधिक आर्थिक उत्पन्न मिळवून देतील अशा रोजगार संधी प्राप्त करण्यासाठी त्यांची कौशल्ये अपूरी पडतात. दुसरीकडे पेरणी, कापणी, पाखडणी इत्यादी शेतीच्या कामांसाठी यंत्रांचा वापर होत असल्याने ही कामे करणाऱ्या स्त्रिया देखील मोठ्या प्रमाणात बेरोजगार आहेत. मनरेगा मध्ये कोणत्याही राज्यात स्त्रियांना १०० दिवस रोजगार देण्यात येत नसल्याने ग्रामीण भागातील अधिकाधिक स्त्रिया बेरोजगार राहतात. खऱ्या वेतनाची कुंठीतता आणि वेळेत वेतन देण्याची शासनाची अक्षमता यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांना रोजगार योजनांचा लाभ योग्य प्रमाणात मिळत नाही. शहरी भागात सचिवालय किंवा इतर न्यून वेतनाच्या नोकऱ्यांमध्ये यंत्रांच्या वापरामुळे स्त्रियांची पिछेहाट होत आहे.

यंत्रांच्या वापरामुळे बेरोजगारीत वाढ : जागतिक बॅंकेच्या निरिक्षणानुसार, यंत्रांच्या वापरामुळे भविष्यात भारतातील रोजगार संधी ६९ टक्क्यांनी कमी होणार आहे. भारतातील बेरोगारीत वृध्दी होण्यास यंत्रवापर मोठया प्रमाणात कारणीभूत आहे. शासनाने कामगारप्रधान उद्योगांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. स्व–रोजगार आणि सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना उत्तेजन देण्यावर अलिकडच्या काळात भर देण्यात आला. तसेच अनेक प्रकारे वित्तीय सहाय्य देखील करण्यात आले आहे. मात्र असे उद्योग अनौपचारिक क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असून रोजगाराच्या शोधात असलेले अनेक लोक या क्षेत्रात सामावले जातात. मात्र या क्षेत्रात कोणतीही सामाजिक सुरक्षितता नसून कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती देखील अमानवीय असते. रोजगाराच्या शोधात असलेल्या अनेक लोकांना इतर पर्यायांच्या अभावी अनौपचारिक क्षेत्रातच काम करावे लागते. म्हणून या सर्वांना सामावून घेण्यासाठी स्वयंरोजगार आणि लघु उद्योगांवर आधारित अशी अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे एक आव्हान आहे. असे केल्यास रोजगारासंबंधी परिस्थिती सुधारण्यास मदत होणे शक्य आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास हा रोजगारहीन तत्वावर आधारित आहे. २०११ मधील जनगणनेनुसार २००१–२०११ या दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर दरसाल ७.७ टक्के असा होता. मात्र त्याचवेळी रोजगार वृध्दीचा दर केवळ १.८ टक्के होता. भारतातील रोजगाराची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी जागतिक बॅंकेने ६० सर्वेक्षणे आणि २००१ पासूनची जनगणना यांमधील सांख्यिकीचा आधार घेतला. त्यातून असे निष्पन्न झाले की, भारताच्या प्रत्येक एक टक्का विकासातून सरासरी ५ लाख ४० हजार रोजगारांची निर्मिती झाली. या विश्लेषणातून जागतिक बॅंकेने असा निष्कर्ष काढला की, संख्या आणि गुणात्मकता या दोन्ही बाबतीत निकृष्ट असले तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेने रोजगारांची निर्मिती केली. परंतु हा निष्कर्ष अर्थव्यवस्थेच्या विकासाशी असलेल्या रोजगाराच्या प्रमाणाशी संबंधित आहे. त्यामुळे रोजगाराचे प्रमाण वाढले तरी एकूण बेरोजगारीच्या दरात घट झाली हे सिध्द होत नाही. रोजगारहीन विकासात वस्तू व सेवा करात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. २०१७–१८ या आर्थिक वर्षात भारतात बेरोजगारीचा दर ६.१ टक्के झाला. हा गेल्या ४५ वर्षातला उच्चांक होता. ग्रामीण भागातील बेरोजगारीचा दर ५.३ टक्के तर शहरी भागात बेरोजगारीचा दर ७.८ टक्के होता. २०१९ मध्ये तर बेरोजगारीचा दर अधिक खाली आल्याचे आढळते.

आऊटलुकच्या वेबसाइटवर ५ एप्रील २०१८ रोजी दिलेल्या भारताच्या श्रम ब्यूरो सांख्यिकी नुसार भारत हा जगातील सर्वात जास्त बेरोजगार असलेला देश आहे. इथे ग्रामीण भागात अदृश्य स्वरुपाची बेरोजगारी आढळून येते.

सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी (सीएमआयई) च्या अहवालानुसार सप्टेंबर २०१६ नंतर भारतात बेरोजगारीचं प्रमाण सतत वाढत राहिलं. २०१९ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात बेरोजगारीचं प्रमाण कमालीचं वाढलं होतं. २०१८ च्या सप्टेंबर महिन्यात बेरीजगारीचा दर ५.९ टक्के होता. तो २०१९ च्या फेब्रुवारी महिन्यात ७.२ टक्के झाला. अनेक तज्ञांच्या मते, सरकारने बेरोजगारीच्या संदर्भात सादर केलेल्या अहवालापेक्षा सीएमआयईने सादर केलेला अहवाल अधिक विश्वसनीय आहे. देशात उच्च शिक्षित तरुण–तरुणींमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे १६ टक्के आहे. तर इतर अशिक्षित किंवा जेमतेम शिकलेल्यांमध्ये ते ५ टक्के आहे, असे एका अहवालात सांगितले आहे. अझीम प्रेमजी विद्यापीठातील Centere for Sustainable Employment ने प्रसिध्द केलेल्या पहिल्या State of Working India – 2018 (SWI) अहवालात देशातल्या रोजगाराच्या स्थितीबाबत काही निरिक्षणे मांडण्यात आली आहेत. हा अहवाल राष्ट्रीय नमूना सर्वेक्षण (NSS), श्रम मंत्रालयाच्या नोकरी–बेरोजगारीचं सर्वेक्षण (EUS) आणि Centere of Monitoring Indian Economy (CIME) या खाजगी संस्थेच्या आकडेवारीवर आधारित आहे. १९७० ते १९८० च्या दशकात जीडीपी वाढीचा दर ३ ते ४ टक्के असतांनाही रोजगार निर्मितीचा दर २ टक्के होता. पण १९९० नंतर आणि विशेषत: गेल्या दशकात जीडीपी ची वाढ १० टक्के पर्यंत झाली असतांना रोजगार निर्मितीचा दर घसरून १ टक्केवर आला आहे, असं हा अहवाल सांगतो.

देशाची आर्थिक प्रगती झपाट्याने होत गेली. पण ही प्रगती अर्थव्यवस्थेच्या काही ठराविक क्षेत्रातच झाली. उदा. वित्तिय सेवा, बांधकाम, आय टी. या सेवा क्षेत्रांपुरतीच ही वाढ मर्यादित राहिली. असे असतांनाही या क्षेत्रात नोकरीच्या संधी पुरेशा उपलब्ध झाल्या नाहीत, असे या अहवालाचे लेखक प्रा. अमित बसोले यांनी म्हटले आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेला करण्यात आलेला

अपूरा अर्थपुरवठा हा रोजगार निर्मिती करण्यात अडथळा ठरला. त्याचबरोबर कौशल्य विकास उपक्रमाचे अपयश आणि प्रधानमंत्री श्रम योगी मानधन यासारख्या अयशस्वी प्रयोगांमुळे रोजगार निर्मितीला अपयश आले. अगदी अलिकडच्या काळात करण्यात आलेली कामगार कायद्यांमधील सुधारणाही संशयात्मक आहे. त्यामुळे कामगार वर्गानेही त्याला विशेष प्रतिसाद दिला नाही. ज्या क्षेत्रात नोकरीच्या संधी उपलब्ध होत्या जसं की, उद्योग, उत्पादन क्षेत्र, सार्वजनिक सेवा या क्षेत्रांची वाढ झालीच नाही. याउलट चीनने या क्षेत्रात कमालीची प्रगती करत आंतरराष्ट्रीय बाजारात एक वेगळा ठसा उमटवला आहे. त्यामुळे चीनमध्ये मोठया प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली. आरोग्य, शिक्षण, मुलभूत सुविधा या क्षेत्रात नोकरीच्या अनेक संधी होत्या. पण सरकारने यामध्ये भरघोस गुंतवणूक केली नाही. म्हणून भारतात रोजगार निर्मिती झाली नाही आणि बेरोजगारांची संख्या सातत्याने वाढत राहिली.

कोरोनामुळे बेरोजगारीत वाढ : कोरोना वायरसच्या प्रसारामुळे अनेक कर्मचाऱ्यांच्या नोकऱ्या गेल्या. अनेक क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या वेतनामध्ये कटौती करण्यात आली. लॉकडाऊन मध्ये अनेक उद्योग, मॉल्स, रेस्टॉरेन्ट, विमान सेवा इत्यादी सर्व बंद झाल्यामुळे लोकांचा रोजगार गेला. आज असलेली नोकरी केव्हा जाईल या भितीच्या छायेत लोक जीवन जगत आहेत. तसेच स्वयंरोजगार करणारे अथवा छोटे–माठे काम करणारे लोक घरी बसले. त्यांचे उत्पन्न बंद झाले. बोस्टन कॉलेज मधील मानसशास्त्राचे प्रोफेसर आणि 'द इंपोर्टेन्स ऑफ वर्क इन एज ऑफ अनसर्टेनिटी : द इरोडींग वर्क एक्सपेरियन्स इन अमेरिका या पुस्तकाचे लेखक डेव्हिड ब्लूस्टेन यांनी असे म्हटले आहे की, 'बेरोजगारीची जागतिक महामारी येणार आहे'. त्यांनी याला संकटाच्या आतील संकट असे संबोधले आहे. नोकरी गेल्यामुळे भावनात्मकदृष्ट्या खचणे स्वाभाविक आहे. परंतु आजकालच्या अत्यंत अनिश्चित वातावरणात नोकरी जाणे अधिक तणावपूर्ण आहे. न्यूयॉर्क मध्ये गेल्या २० वर्षांपासून खाजगी प्रॅक्टीस करणारे मनोवैज्ञानिक एडम बेन्सन म्हणतात की, आज अनेक लोक आजच्या या स्थितीला नियंत्रित करण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. परंतु ही वास्तविकता आहे की, कितीही इच्छा असेल तरी आम्ही या स्थितीवर कोणतेही नियंत्रण ठेवू शकत नाही. ते पुढे असं म्हणतात की, मी लोकांना सांगतो की, जेव्हा ते हे मान्य करतात की, ते नुकसानीच्या भावनेतून जात आहेत तेव्हा त्यांना त्यांच्या भावनांची चांगल्या प्रकारे जाणीव होते. परंतु अनेक लोक त्यांच्या भावनाचा स्विकार करीत नाहीत. परंतु कोणत्याही दु:खातून बाहेर येण्यासाठी आपण दु:खी आहोत हे स्विकारणे आवश्यक आहे. जेव्हा आपण हे मान्य करतो की, आम्ही व्यक्तीश: एखादी संधी अथवा एखाद्या नातेवाईकाला गमावले आहे तेव्हा व्यक्ती स्वत:ला दु:खी होण्याची अनुमती देतो. आणि पुढे जाण्यास सुरुवात करू शकतो. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या टाळेबंदीमुळे सर्व उद्योग आणि बाजारपेठा बंद पडल्या. परिणामत: भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्णपणे कोसळली. तिला यातून बाहेर काढण्याचे मोठे आव्हान भारतापुढे आहे. कोरोना सारख्या महामारीची साथ येईल आणि संपूर्ण जगाला अडचणीत आणेल अशी कोणालाच कल्पना नव्हती. मात्र त्याने बेसावध असलेल्या जगाला आपल्या विळख्यात घेऊन हैराण करून सोडले ही वस्तुस्थिती आहे.

कोरोनाच्या संकटाने भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रचंड धक्का पोहचला. २०१८–१९ या वर्षात करण्यात आलेल्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार भारतातील एकूण कामगारांपैकी ९३ टक्के कामगार हे असंघटित क्षेत्रात काम करतात. सध्याच्या परिस्थितीत अपूरी सामाजिक सुरक्षा अनियमित आणि अनिश्चित उत्पन्न या कारणांमुळे अर्थव्यवस्था ढासळली आहे. रोजंदारीवर काम करणारे मजुर, नाका कामगार आणि किरकोळ व्यवसाय करून स्वत:चा उदरनिर्वाह करणारे यांना या संकटकाळात अतिशय हलाखीच्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले. टाळेबंदीमुळे अन्न आणि निवारा यांची भ्रांत निर्माण झाल्याने देशातील लाखो स्थलांतरित मजुरांनी आपल्या गावाकडची वाट धरली. संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसमोरही रोजगाराचा प्रश्न उभा ठाकला आहे. नोकरी राहील की हातातून जाईल याची निश्चिती नाही. त्यामुळे बेरोजगारीचा यक्ष प्रश्न त्यांना सतत सतावत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाटचालीवर 'सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी' (सीएमआयई) या संस्थेने ५ एप्रील २०२० रोजी संपलेल्या आठवड्यात बेरोजगारीचा दर तब्बल २३.४ टक्के नी वाढल्याचा अंदाज व्यक्त केला आहे. फेब्रुवारीत ७.८ टक्के असलेला दर मार्चमध्ये ८.७ टक्के पर्यंत वाढला होता. यावरून कोरोना संकटामुळे कमी कालावधीत बेरोजगारी कित्येक पटींनी वाढली हे लक्षात येते. पुढील काळात दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या संख्येत आणखी वाढ होईल असा अंदाज आहे. देशातील टाळेबंदीची मुदत सतत वाढून अनेक दिवस हे टाळेबंदीचे चक्र सुरू राहिल्याने बेरोजगारीचे चित्र पुढील काळात अधिक भयानक होणार आहे असे दिसते. जीवनावश्यक सेवांचा पुरवठा करणारे टाळेबंदीतून सुटल्यामुळे त्यांचा रोजगार टिकून राहिला. रोजगार गमावलेल्या अनेक लोकांनी जीवनावश्यक वस्तू विक्रीचा व्यवसाय सुरू केल्याचे दिसते. जीवनावश्यक सेवांच्या मागणीत नजीकच्या काळात वाढ झाल्यास त्याचा परिणाम जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमतीवर होईल. त्यांच्या किंमतीमध्ये वाढ होईल. परंतू टाळेबंदीमुळे ठप्प झालेल्या उत्पादनामुळे जर जीवनावश्यक सेवा क्षेत्र वाढत्या मागणीची पूर्तता करण्यात अयशस्वी ठरले तर वस्तूंच्या वाढत्या किंमती आणि घटलेले उत्पन्न अशा व्यस्त प्रमाणामुळे अनेक लोक उपासमारीच्या खाईत लोटले जातील. परिस्थितीत जर फरक पडला नाही तर जीवनावश्यक वस्तूंच्या मागणीत घट होण्यास सुरूवात होईल आणि या लोकांनाही बेरोजगारीची झळ पोहचेल. भारतासाठी वाढती बेरोजगारी चिंतेचा विषय ठरणार आहे.

Impact on Unemployment rate due to the COVID-19 lockdown in India from January 2020 to January 2021

Year	Unemploymwnt Rate
January - 2020	7.22%
February - 2020	7.76%
March - 2020	8.75%
April - 2020	23.52%
May - 2020	21.73%
June - 2020	10.18%
July- 2020	7.4%
August - 2020	8.35%
September - 2020	6.68%
October - 2020	7.02%
November - 2020	6.5%
December - 2020	9.06%
January - 2021	6.53%

Source : Statista 2021

वाढत्या बेरोजगारीला नियंत्रित करण्यासाठी उपाय : भारतातील बाजार घटकातील संरचनात्मक वस्तूस्थिती आणि बेरोजगारीला आळा घालण्यासाठी थिटे पडत असलेले सरकारचे प्रयत्न बघता कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठया संकटाने घेरले असून भारतासमोरील हे एक मोठे आव्हान आहे. थोडक्यात, वित्तिय तूट आणि वाढती महागाई या दुधारी तलवारीबरोबरच भारताला परिस्थितीशी जुळवून घेणारे वित्तिय आणि आर्थिक धोरण स्विकारणे आवश्यक आहे. त्यासाठी केंद्र सरकारने कोणत्या क्षेत्रात अधिकाधिक रोजगारांची निर्मिती होऊ शकते, यावर लक्ष केंद्रित करायला हवे. बँकिंग क्षेत्राने पतपुरवठ्यातील गुंतवणूक कमी करून ही प्रक्रिया सहजसोपी करायला हवी. परंतु एमएसएमई (Micro, Small – Medium Enterprises) क्षेत्राला हा पतपुरवठा मोठया प्रमाणात होईल, याकडे

लक्ष पुरवले गेले पाहिजे. कारण कृषी क्षेत्रानंतर सर्वाधिक रोजगार पुरवणारे एमएसएमई हे दुसऱ्या क्रमांकाचे क्षेत्र आहे.

शिक्षणव्यवस्था, सामाजिक आणि कौटुंबिक जडणघडण यांना दोष देत राहणे योग्य नाही. तर आहे त्या परिस्थितीशी समायोजन करून व्यक्तीगत विकास करणे हाच रोजगार प्राप्त करण्याचा एकमेव पर्याय आहे. त्याचा योग्य वेळी लाभ घेऊन सर्व तरुण रोजगार प्राप्त करण्यासाठी स्वत:ला सक्षम करतील किंवा स्वयंरोजगार निर्मिती करतील तेव्हाच बेरोजगारी कमी करणे शक्य होईल. टाळेबंदीच्या काळात गावाकडे परतलेल्या स्थलांतरित मजुरांचा आत्मविश्वास कमी झाला आहे. शहरात आपल्याला कोणी तारणहार नाही, ही भावना त्यांच्या मनात बळावत चालली आहे. ती काढून त्यांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करून त्यांना पुन्हा शहरांकडे वळविण्याचे प्रयत्न करायला हवे. हे प्रयत्न जर अपयशी ठरले तर बेरोजगारी आणखी वाढल्याचे चित्र आपल्याला दिसेल. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर ताण येऊन ही व्यवस्था कोसळण्याची भिती आहे. कोरोनाचे संकट पुर्णपणे टळल्यानंतर अनेक गोष्टींचे अवलोकन करण्याची गरज आहे. अर्थव्यवस्थेत अनेक चुकीच्या गोष्टी आहेत. जसे— निर्बंधित बाजार क्षेत्र, कठोर कामगार कायदे, असंतुलित नागरीकरण आणि विस्कळित पायाभूत सुविधा इत्यादी. यातून अर्थव्यवस्थेची प्रगत अवस्था साधण्यासाठी भारताला अजून दीर्घ पल्ला गाठायचा आहे. त्यात रोजगाराला सर्वोच्च प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. तरच बेरोजगारीवर नियंत्रण आणता येईल.

निष्कर्ष : भारतीय शिक्षण पध्दती रोजगार निर्मिती करण्यास अकार्यक्षम असल्यामुळे बेरोजगारांची संख्या सतत वाढत आहे. भारतात कौशल्यावर आधारित शिक्षणाचा अभाव आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि रोजगार निर्मिती यातील व्यस्त प्रमाण वाढत्या बेरोजगारीला जबाबदार आहे. रोजगाराच्या पायाभूत सुविधा सक्षम नाहीत. सद्यकाळात बाजारपेठेत आलेल्या मंदीच्या परिस्थितीमुळे उत्पादनाला उठाव नाही. तसेच उद्योगांची प्रगती मंद गतीने होत आहे. त्यामुळे रोजगाराचे क्षेत्र आक्रसले आहे. सार्वजनिक आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील रोजगार संधी गोठल्या आहेत. औद्योगिकरणात यंत्र तंत्राच्या वापरामुळे मनुष्य बळाचे प्रमाण कमी झाले आहे. महिला आणि तरुण यांच्यामध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था रोजगारहीन तत्वावर आधारित आहे. कोरोना काळातील टाळेबंदीमुळे अनेक लोक बेरोजगार झाले आहेत. अर्थव्यवस्थेवर त्याचा प्रचंड विपरित परिणाम झाला आहे. यातून सावरण्यासाठी रोजगार निर्मितीवर आधारित योजना आखण्याची गरज आहे.

संदर्भ :

१. *पाटील जे. एफ. आणि डॉ. ककडे व्ही. वी. : 'भारतातील बेरोजगारी आणि रोजगाराचा हक्क', प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी, १९९२*
२. *बगाटे राजेन्द्र : 'सुशिक्षित बेरोजगारांच्या समस्या', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१६*
३. *Mitra Arup and Verik Sher : Youth employment and Unemployment: An Indian*
४. *Perspective, Mar 2013, http://www.ilo.org*
५. *http://www.orfonline.org*
६. *http://wwwbbc.com*

वाढती बेरोजगारी : प्रश्न आणि आव्हाणे

***डॉ. बिरादार प्रतिभा रंगराव**, समाजशास्त्र विभाग, माऊली महाविद्यालय, वडाळा ता. उ.सोलापूर जि. सोलापूर prb.mmw7@gmail.com*

***सारांश:** आधुनिक काळात बेरोजगारीच्या समस्येने उग्र रूप धारण केले आहे. बेरोजगारी मूळे अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत आहेत. भारतातील शासन, राजकिय नेते, राजकिय पक्ष आणि विचारवंत बेरोजगाराच्या प्रश्नासंदर्भात सातत्याने विचार करीत आहे. थोडक्यात,''जेंव्हा काम करण्याची ईच्छा असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या आवडीच्या त्याच्या क्षमतेस व कौशल्यास सूसंगत असा उत्पादक, अर्थपूर्ण व समाजोपयोगी रोजगार सातत्याने मिळतो तेंव्हाच त्या समाजाचा खऱ्या अर्थाने आर्थिक विकास झाला असे म्हणता येईल. याचा अर्थ भारतासारख्या विकसनशिल देशाचा विचार केल्यास आपल्याला असे दिसते की ''जॉबलेस ग्रोथ'' होत आहे आणि ही परिस्थिती विचार करण्यास प्रवृत्त करते. या वास्तवतेची जाणिव ठेवून डोळसपणे विचार करावा लागेल. रोजगाराच्या शोधात असलेल्या ९४ टक्के लोकांना इतर पर्यायाच्या अभावी असंघटीत क्षेत्रात काम करावे लागते. मानवी श्रमाचा चांगला उपयोग करून घेण्यासाठी स्वंयरोजगार व लघूउद्योग विकसित अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे एक आव्हाण आहे. यामध्ये रोजगार निर्मितीला सर्वोच्च प्राधान्य द्यावे लागणार आहे. वाढत्या बेरोजगारीच्या समस्येतून जगात मोठमोठे राजकिय, सामाजिक बदल झाले. हा बदल होताना रक्तपात पण झाला. कोरोनामूळे बेरोजगारीची जी भर पडली आहे ती भयंकर आहे. या बेरोजगारीला विघातक वळण लागण्याअगोदर सरकारला रोजगारासंदर्भात दिशा निश्चित करणे आवश्यक आहे.*

***मुख्य शब्द**: कोरोना, लॉकडावून, बेरोजगारी.*

प्रस्तावना : बेकारीचा प्रश्न हा अत्यंत ज्वलंत प्रश्न आहे. ही समस्या केवळ भारतातच नाही तर जगभर निर्माण झालेली सामाजिक समस्या आहे. आधूनिक काळामध्ये बेरोजगारीच्या समस्याने उग्र स्वरूप धारण केले आहे. भारतामध्ये बेरोजगारीची समस्या ही एक मूलभूत समस्या बनली आसून दारिद्रयाचे प्रमाण वाढविणारा तो महत्वाचा घटक आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या दृष्टीने रोजगाराचा प्रश्न महत्वाचा असतो कारण त्यावर मणू याचे राहाणीमान अवलंबून असते.रोजगार म्हणजे मानवाच्या उत्पन्नाचे साधन होय. रोजगाराचा प्रश्न मानवाच्या दृष्टीने जेवढा महत्वाचा आहे तेवढाच तो राष्ट्राच्या दृष्टीने देखील महत्वाचा आहे. कारण अर्थव्यवस्थेत जास्त रोजगार असेल तर राष्ट्रीय साधनसामग्रीचा उपयोग जास्तीत जास्त होतो व त्यातून राष्ट्रीय उत्पन्न आणि उत्पादन वाढते व राष्ट्राची प्रगती करता येते. सध्या प्रत्येक देशात बेरोजगारी आहे. अमेरिका, इंग्लंड, जपान यासारख्या विकसित देशांनाही पूर्ण रोजगाराचा टप्पा गाठता आला नाही. भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशात तर पूर्ण रोजगार उपलब्ध करून देणे हे एक फार मोठे आव्हाण आहे. बेरोजगारी ही भारतापूढिल मोठे आव्हाण आहे. ऑक्टोंबर २०१९ मध्ये भारतातील बेरोजगारीचा दर हा ६.९ इतका होता. 'सेंटर फार मॉनिटरिंग इंडियन इकोनॉमी' च्या नोंदणीनूसार २०१४ मध्ये बेरोजगारीची संख्या ही १४ कोटी होती तर २०१९ पर्यंत ती ३० कोटी झाली आहे. सन २०२०–२०२१ या वर्षात कोविडच्या प्रभावामूळे अनेक लोकांना आपला रोजगार गमवावा लागला. अमेरीका यूरोप प्रमाणे भारतात कोरोनाचा कहर झाला नसला तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा मोठा परीणाम पडला आहे. संघटित व असंघटित या दोन्ही क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या अनेक लोकांना आपले काम गमवावे लागले. २०१८–१९ या वर्षात करण्यात आलेल्या आर्थिक सर्वेक्षणानूसार भारतातील एकूण कामगारापैकी ९३ टक्के कामगार हे असंघटित क्षेत्रात काम करतात. सध्याची परिस्थिती पाहता आपूरी सरमाजिक सूरक्षा, अनियमित व अनिश्चीत उत्पन्न यामूळे याचा परीणाम असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्यावर झाला आहे. कोविडचा प्रसार थांबविण्यासाठी लावण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमूळे केवळ भारतातच नाही तर जगात बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले. सीएमआयई ने जाहीर केलेल्या अहवालात ३ में २०२० पर्यंत देशातील बेरोजगारी २७.११ टक्के झाली. या रिपोर्ट संदर्भात इंडियन एक्सप्रेसने दिलेल्या वृत्तात १५ मार्च पर्यंत भारतातील बेकारी ६.७४ होती तर में मध्ये २७.११ टक्क्यावर आली. सीएमआयई च्या रिपोर्ट नूसार देशातील सूमारे १२ कोटी २० लाख लोकांना आपला रोजगार गमवावा लागला यामध्ये छोट्या मोठ्या उद्योगात काम करणारे श्रमीक, फेरीवाले, रस्त्याच्या कडेला व्यवसाय करणारे, रस्त्यावर विक्री करणारे, रिक्षाचालक, खाद्यपदार्ध विकणारे स्टॉलवाले यांच्यावरही बेरोजगारीची कू–हाड कोसळी. भारतामध्ये साधारणपणे दशवार्षिक जणगणनेचा अहवाल, राष्ट्रीय नमूना सर्वेक्षण संघटनेचे अहवाल, रोजगार व प्रशिक्षण संचालनालय यांच्याकडील नोंदणीची आकडेवारी यावरून बेरोजगारीचे मोजमाप केले जाते.

संशोधनाचा उद्‌देश: संशोधनाचा उद्‌देश हा पूढिल प्रमाणे– १. साहित्याचा आढावा घेणे. २. वर्तमान काळातील बेकारीचे स्वरूप स्पष्ट करणे. ३. बेरोजगारीतून निर्माण होत असलेले प्रश्न आणि आव्हाणांचा थोडक्यात आढावा घेणे. ४. मिळालेल्या तथ्याच्या आधारे निष्कर्ष मांडणे व उपाय सूचविणे.

तथ्यसंकलन पध्दत: संशोधन पेपर तयार करतांना दूय्यम तथ्यसंकलन साधनाचा आधार घेण्यात आला. यामध्ये पूस्तके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट याचा आधार घेण्यात आला.

वर्तमान काळातील बेरोजगारचा प्रश्न आणि अव्हाणे : 'बेकारी' हा शब्द काम नसणे या आर्थाने व्यवहारात वापरला जातो, परंतू प्रत्यक्षात या शब्दाची व्याख्या करणे कठिण काम आहे. कामाच्या आभावा संदर्भात हा शब्द वापरला जात असला तरी काही वेळा काम करण्याची इच्छा नसल्यामूळे व्यक्ती बेकार असते तर काही वेळा अपेक्षीत वेतन मिळत नाही म्हणून व्यक्ती बेकार असते. सर्वसामान्यपणे बेकारी म्हणजे ''श्रमिक शक्तीचा पूरवठा हा उपलब्ध स्थानाच्या संख्येपेक्षा जास्त असणे होय''. म्हणजेच कामाच्या जागांपेक्षा काम करणाऱ्यांची संख्या जेंव्हा जास्त असते, त्यावेळी बेकारी निर्माण होते. काम करण्याची इच्छा व क्षमता असूनही एखाद्या व्यक्तीस काम मिळत नसेल तर ती व्यक्ती बेकार समजली जाते'' बेकारी या समस्याचे स्वरूप हे काळानूरूप बदलनारे आहे. विकसित देशापेक्षा भारतासारख्या विकसनशिल देशातील बेकारीचे स्वरूप हे वेगळया प्रकारचे आहे. ग्रामीन आणि शहरी या समूदायाच्या आधारावर ग्रामीण बेरोजगारी किंवा शहरी बेरोजगारी असे दोन प्रकार आहे. तसेच शिक्षणाच्या आधारावर सुशिक्षित बेरोजगारी आणि अशिक्षित बेरोजगारी असे दोन प्रकार केले जातात. तसेच व्यवसाय आणि कैशल्यावर आधारित देखील प्रकार सांगितले आहे. साधरणपणे देशातील बेकारीचे त्याच्या स्वरूपावरून तीन प्रकारात वर्गीकरण करता येते. १. शेती व्यवसायातील बेकारी २. मध्यमवर्गीयातील किंवा सुशिक्षतांमधील बेकारी ३. औद्योगीक बेकारी. या प्रकारापैकी आज देशात सुशिक्षितांमधील बेकारी व औद्योगीक बेकारी

या दोन प्रकारामधील बेकारीचे प्रमाण हे दिवसेंदिवस वाढत जात आहे. जून २१६ मध्ये मुंबईत हमालाच्या ५ जागेसाठी २४२४ अर्ज आले होते त्यामध्ये ९८४ लोक हे पदविधर होते. मध्येप्रदेशात जून २०१६ मध्ये १४००० कॉस्टेबलच्या जागांसाठी ९ लाख उमेदवारांचे अर्ज आले. त्यामध्ये १४५६२ पीजी झालेले तर ९६२९ उमेदवार इंजेनिअर सहभागी होते. जानेवारी २०१७ मध्ये पश्चिम बंगालला ६००० जागेसाठी २५ लाख अर्ज होते. २०१८ ला रेल्वेतील ड्रायव्हर, टेक्निशियनच्या ९०००० जागेसाठी २.५ काटी अर्ज आले होते. २०१९ ला चेन्नई मध्ये साफसफाई कर्मचाऱ्यांच्या १४ जागेसाठी इंजिनियर, एमबीए धारक ४६०७ अर्ज आले होते. सरासरी काढली तर एका जगेसाठी हजारो अर्ज येत आहे यावरून सुशिक्षित बेरोजगारीची भिषणता लक्षात येते. स्पर्धा परिक्षेच्या माध्यमातून एक पद मिळविण्यासाठी जीवाच रानं करणाऱ्या तरूणांची संख्या वाढत आहे तर दूसरीकडे मजूर अड्यावर बिगारी काम मिळावे म्हणून रोज सकाळी हजर होणाऱ्या अल्प व अशिक्षित तरूणांची गर्दी दिसते.

कोरोनापूर्वीच नोटाबंदी, जीएसटी आणि चूकीच्या आर्थिक धोरणामूळे अर्थव्यवस्था आधिच खालावलेली होती. मूळात कमजोर झालेली अर्थव्यवस्था कोरोनाच्या काळात अधिक कोलमडली. ४५ वर्षानंतर सर्वाधिक बेरोजगारी वाढली. लॉकडाउन सूरू झाल्यानंतर पहिल्याच महिण्यात बेरोजगारीची संख्या १२ कोटी म्हणजे २४ टक्के झाली. रोजगाराची कमी संधी आणि कल्याणकारी योजनांची कमतरता यातून दारीद्ररेषेखालील लोकांची संख्या वाढली आहे. कृषीनंतर सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणून सूक्ष्म, लघू व मध्यम उद्योगाकडे बघीतल जाते. जवळपास १२ कोटी लोकांना यातून रोजगार मिळतो. या क्षेत्राचा जीडीपी मध्ये ३० टक्के वाटा आहे परंतू नोटाबंदी आणि सदोष जीडीपी मूळे या क्षेत्राला अधिकच उतरती कळा लागली होती. कोरोनाच्या काळात हे क्षेत्र संकटात सापडले. लघू आणि मध्यम उद्योगाची संघटना ऑल इंडिया मॅन्यूफॅक्चर ऑर्गनायझेशनच्या २०१८ च्या अहवाला नूसार नोटाबंदी आणि जीएसटी मूळे मध्यम उद्योगातील २४ टक्के, लघूउद्योगातील ३५ टक्के आणि अतिलघू उद्योगातील ३२ टक्के नोकऱ्या नष्ट झाल्या आहेत. बांधकाम क्षेत्रातदेखील जवळपास ५ काटी रोजगार मिळतो. याचा जीडीपी मध्ये १० टक्के वाटा आहे. कोरोनाच्या काळात असुरक्षित अस्थिर वातावरणामूळे अनेक मजूर स्थलांतरीत झाले. त्यामूळे हा व्यावसाय ठप्प झाला या व्यवसायात काम करणाऱ्या लोकांना बेकारीची झळ पोहचली. कोरोनाच्या काळात अनेक परदेशी भारतीयांच्या नोकऱ्या गेल्या जवळपास सव्वाकोटी भारतीय परदेशात काम करतात त्यामध्ये विचार केल्यास ८० ते ९० लाख भारतीय हे पूर्वेतील सहा देशात आहे. कोरोनाच्या काळात त्यांच्यावर ही बेरोजगारीची वेळ आली. पर्यटनाचा भारतीय जीडीपी मध्ये १० टक्के वाटा तर रोजगार निर्मितीमध्ये ८.९ टक्के वाटा आहे. कोरोनामूळे प्रवासावर बंदी आल्यामूळे विमानसेवा, रेल्वे, रस्त्यावरील वाहातूक ठप्प झाल्यामूळे हॉटेल, निवासाच्या सोयी बंद पडल्या पर्यटनावर आधारीत असलेल्या सर्व व्यवहाराला फटका बसला. या व्यवसायावर आधारीत असणारे लोक बेरोजगार झाले. कोरोनाच्या काळात सिनेमागृह, नाटयगृह बंद असल्यामूळे याचा परीणाम चित्रपट निर्मितीवर झाला आहे. मनोरंजनाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अनेक लोकाना बेरोजगारीमूळे उपजिवीकेचा प्रश्न निर्माण झाला. याच बरोबर कोरोनाच्या काळात अशासकीय किंवा विनाअनुदानीत संस्थेमध्ये काम करणारे आणि पत्रकारीता या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांनाही बेकारीला सामोरे जावे लागले. भारत हा कृषीप्रधान देश असला तरी कृषी क्षेत्रामध्ये आज यंत्राचा वापर मोठ्या प्रमाणत होत असल्यामूळे रोजगारासाठी शहराकडे लोक आकर्षित होत आहे. ग्रामीण भागातील महिला मधील बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे.यंत्राच्या वापरामूळे छोट्या कामातून स्त्रीया बाहेर फेकल्या जात आहे. कोणत्याही राज्यात मनरेगा योजनेअतर्गत १०० दीवस रोजगार दीला जात नाही हे वास्तव आहे.

सर्वाधीक तरूणांचा देश म्हणून भारताला ओळखले जाते. जर रोजगार मिळाला नाही तर रोजगारहीन युवाशक्तीचा बोजा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडण्याची दाट शक्यता आहे. गेल्या दशकामध्ये उत्पादन, बाधकाम, हॉटेल, व्यापार आणि दळणवळण क्षेत्रात अनेक रोजगारांची निर्मिती केली परंतू कोरोनामूळे या सर्व क्षेत्राला फटका बसला. त्यामूळे रोजगार निर्मितीचे चक्र मंदावले. आधूनिक काळात उद्योग–धंदयामध्ये विशेष स्पर्धा सूरू झाल्या आहे. स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी प्रत्येकजन धडपडत आहे, कमी खर्चात कमी वेळेत जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळविण्यासाठी नविन नविन यंत्र–तंत्र वापरण्यावर भर दिला जात आहे. यांत्रीकिकीकरणामूळे मानवी श्रम कमी होवू लागल्याने बेकारी वाढत आहे. भारतामध्ये लोकसंख्यावाढ, विकासाची मंदगती, निसर्गावर आधारीत शेती, ग्रामीण उद्योगाचा –हास, व्यावसायिक शिक्षणाचे कमी प्रमाण, अयोग्य सामाजिकरण, श्रमाची मागणी व पूरवठा यामधील अंतर, उपभोगापेक्षा बचतीचे प्रमाण अधिक, व्यसनाधिनता, स्थलांतरीत व निर्वासितांचा प्रभाव, वाढते यांत्रीकिकरण, आरोग्य, आर्थिक मंदी, भौगोलीक गतीशिलतेचा आभाव, कृषीक्षेत्राचा मागालेसपणा, उद्योगधंद्याचा असमतोल विकास, सदोष शिक्षण पध्दती, आळशी प्रवृती अशा अनेक कारणामुळे बेरोजगारीचा आकडा वाढत चालला आहे. देशातील परिस्थिती नूसार काही कारणे वेगळी असू शकतात. त्यात वर्तमान काळामध्ये कोरोना महामारीचा भर पडला. कोरोनाच्या काळात अनेकांच्या नोकऱ्या गेल्या, अनेक लोक बेरोजगार झाले. आयटी क्षेत्र हे तरूणांच्या आकर्षणाचे केंद्र आहे. भारतात इंजिनिअरींग शिक्षण घेवून बाहेर पडणाऱ्या तरूणांची संख्या जास्त आहे. सर्वसाधारण पणे दरवर्षी ८ ते ९ लाख इंजिनिअर्स शिक्षण घेवून बाहेर पडतात या मधील ६ ते ६५ टक्के तरूणांना नोकरी मिळत नाही. हा निष्कर्ष 'ऑल इंडिया कॉन्सिल फॉर टेक्निकल एज्यूकेशन' ने काढला आहे. सूशिक्षित तरूणांचा यामध्ये मोठ्या प्रमाणात सहभाग असला तरी यामध्ये श्रमाचा योग्य मोबदलाही मिळत नाही आणि सामाजिक सूरक्षितता ही मिळत नाही. सध्या तर 'वर्क फॉर्म होम' यामूळे कमी वेतनात अधिक काम करून घेतल जात आहे. वाढत्या कंत्राटी पध्दतीचा कामगारावर परीणाम होत आहे. रोजगाराच्या अस्थिरतेमूळे मानसिक आरोग्याच्या संदर्भात समस्या निर्माण होवू शकते अशी माहिती स्पेन मधील बार्सिलोना येथे झालेल्या संशोधनात समोर आली आहे. नोकरी शोधून हताश झालेला उच्च शिक्षित तरूण समाजासाठी घातक ठरू शकतो.

इकॉनॉमिक आणि पॉलीटीकल विकली मासीकात छापलेल्या रिपोर्ट नूसार उत्तरप्रदेश आणि बिहार या राज्यामधून सर्वाधीक कामगार हे अन्य राज्यात जातात. त्यानंतर मध्यप्रदेश झारखंडचा क्रमांक लागतो. हे कामगार सर्वाधिक संख्येने मुंबई आणि दिल्ली या शहरात जातात. या नंतर गूजरात, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक आणि पंजाब या राज्यात स्थलांतरीत कामगार काम करतात. कोरोनाच्या काळात असूरक्षीत वातावरणामूळे हे मजुरलोक आपल्या मूळ गावी परतले. भिषण परिस्थितीला त्यांना सामोरे जावे लागले. शासनाच्या अनिश्चित धोरणांमूळे मजूर वर्गाला खूप त्रास सहन करावा लागला. वर्तमान काळात भारतामधिल बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, ओडिसा, झारखंड, आणि उत्तर भारतातील पहाडी राज्यांमधील तरूणांमध्ये बेरोजगारीचा प्रश्न फार भिषण झाला आहे. या राज्यात तरूणांची संख्या अधिक असुन आर्थिक परिस्थितीच्या आभावामुळे उद्योगांचा विकास होत नाही, नोकरी सुध्दा मिळत नाही त्यामुळे ही तरूण मूले गुन्हेगारीकडे सहज ओढली जावू शकतात असा निष्कर्ष समाजशास्त्रीय सर्वेक्षणातून निघाला आहे. आज

दहशतवादी, नक्षलवादी गटामध्ये सुशिक्षित बेरोजगार तरूण सहभागी होतांना दिसत आहे. भारतामध्ये बेकारीच्या समस्याने उग्र स्वरूप धारण केले आहे. बेरोजगारीचा व्यक्ती, कुटूंब, समाजावर अतिशय वाईट परिणाम होतो. त्यामूळे व्यक्तिगत विघटन, कैटूंबिक विघटन, सामाजिक विघटन घडून येते. अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष एच हूवर यांच्या मते, ''जगात बेरोजगारापेक्षा आणखी कोणती मोठी बर्बादी नाही. काम करण्यास व्यक्ति इच्छूक असून देखिल रोजगार न मिळाल्यामूळे त्याला जितका त्रास होतो त्यापेक्षा जगात दूसरा कोणताही मोठा त्रास नाही'' यावरून असे लक्षात येते की बेरोजगारी ही एक अशी समस्या आहे की ज्याचा परिणाम संपूर्ण समाजावर होता.

गेल्या दशकामध्ये उत्पादन, बांधकाम, हॉटेल, व्यापार आणि दळणवळण क्षेत्रात रोजगार निर्मिती केली परंतू कोरोनामूळे सर्वच क्षेत्राला फार मोठा फटका बसला आहे त्यामूळे रोजगार निर्मितीचे चक्र मंदावले आहे. अशा परिस्थितीमध्ये तरूण वर्ग बेरोजगार राहाणे भारतासारख्या देशाला परवडणारे नाही. 'रिकाम डोकं हे सैतानाचे घर असते' त्यामूळे तरूणांना कामात गूंतवून ठेवणे अवश्यक आहे. भारतामध्ये वर्तमान काळात अनेक समस्या विकासाच्या आड उभ्या आहे. तरूणामधील बेरोजगारीचा दर हा उद्योग क्षेत्राशी अधिक निगडीत आहे. उद्योगक्षेत्र मंदावला की बेरोजगारी वाढते. कोरोनाच्या काळात उद्योगामध्ये आलेली मंदी ही मोठया प्रमाणात दिसते. अनूभव कौशल्याच्या अभावामूळे अनेकांना आपले काम गमवावे लागले. बेरोजगारीची समस्या दूर करण्यासाठी आतापर्यंत शासनाने विविध पातळीवर विविध उपाय योजना केल्या आहेत. पंचवार्षिक योजनेपासून नियोजनबध्दरीतीने प्रयत्न करण्यास सूरवात केली. ग्रामीण व शहरी भागात रोजगार निर्मितीवर भर देण्यात आला. एकात्मता ग्रामीण विकास योजना, स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षण, राष्टिय ग्रामीण विकास येजना, ग्रामीण भूमीहीन रोजगार, रोजगार हमी योजना, बेरोजगार हटाव कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना इ. विविध योजना सरकारने राबविलेल्या आहेत. २८ एप्रिल १९८९ मध्ये जवाहर रोजगार योजनेअंर्तगत लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे फार मोठे कार्य शासनाने केले असले तरी रोजंदारीमध्ये समाधानकारक वाढ झालेली नाही भारतातील रोजगाराच्या समस्याची तिव्रता ही ग्रामीण भागापेक्षा ही शहरी भागामध्ये जास्त आहे. वाढत्या उच्चशिक्षणाबरोबरच बेरोजगारांची संख्या वाढत आहे. कोणत्याही देशातील मानवी संसाधनास रोजगार उपलब्ध होणे अवश्यक असते. भारतामध्ये संघटित क्षेत्रातील रोजगाराचे प्रमाण हे केवळ ६.५ टक्के असल्यामूळे राहीलेल्या नोकऱ्या असंघटित क्षेत्रात आहे जिथे कामाचे तास, वेतन सूरक्षितता, कालावधी या कशाचीच शाश्वती नाही या कामामध्ये भजी विक्रेते, कचरा वेचणारे, रिक्षाचालकापासून ते सेल्समन, बांधकामगार, शेतामध्ये दिवस रात्र राबणारे शेतमजूर अशा अनेक व्यवसायाचा समावेश हातो. नोकऱ्या अभावी लोक असंघटीत क्षेत्राकडे ओढत आहे. सन २०२०–२०२१ या वर्षात कोविडच्या प्रभावामूळे अनेक लोकांना आपला रोजगार गमवावा लागला. संघटित व असंघटित या दोन्ही क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या अनेक लोकांना आपले काम गमवावे लागले.

बेरोजगारी दूर करण्यासाठी शासकीय पातळीवर विविध योजना राबविल्या जातात. जिल्हा व विद्यापीठ स्तरावर रोजगार विनिमय कार्यालय सूरू केली आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील युवकांना रोजगार मिळावा म्हणून पंचायत समिती स्तरावर योजना राबविल्या जात आहेत. कोरोनाच्या काळात बेरोजगार झालेल्यासाठी शासनाने अटलबिमा व्यक्ती कल्याण योजना सूरू केली. पण यामध्ये मोठया प्रमाणत उणीवा आहे. शासनाच्या योजना या बेरोजगारापर्यंत पोहचण्यापेक्षा कागदोपत्री जास्त राबवल्या जातात. आपल्या देशात दर महिण्याला दहा लाख नोकरीची मागणी आहे त्यापैकी १० ते २० टक्के देखील नोकऱ्यांची निर्मिती होत नाही. मागणीचा अर्धाटप्पा देखील आपण गाठू शकलो नाही त्यामुळे भयानक परिस्थिती निर्माण होणार आहे. २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकी मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी वर्षाला एक कोटी रोजगार निर्माण करण्याचे अश्वासन दिले होते पण अजुनही त्यांना यश आले नाही. कृषी आणि अन्य क्षेत्रात रोजगार निर्माण होण्यासारखी परिस्थिती दिसत नाही. 'मेक इन इंडिया' लोकप्रिय बनविण्याच्या प्रयत्नातूनही ही योजना पूढे सरकू शकली नाही. पंतप्रधान निर्मिती अभियान, मनरेगा, दीनदयाल उपाध्याय ग्रामिण कौशल्य योजना आणि दिनदयाल अत्योंदय योजना, पंतप्रधान कौशल्य विकास योजना, कौशल्य भारत या महत्वकांक्षी योजनाच्या माध्यमातून रोजगार निर्मितीचे प्रयत्न सूरू असले तरी शासनाला यात फारसे काही साध्य झाले नाही. देशभरात बेरोजगारीच्या प्रश्नावर अंदोलने होत आहे. खर तर आपल्या देशाचा सर्वांगीन विचार करता उत्पादन आणि सार्वजनीक सुविधांच्या क्षेत्रामध्ये जनतेला काम करनाऱ्या व्यक्तिची गरज आहे आणि व्यक्तिंना कामाची गरज आहे. जनतेच्या आणि कार्यइच्छूकांच्या दृष्टिने हे महत्वाचे असले तरी नफ्याच्या दृष्टिने शक्य नाही आणि शासन फक्त नफ्याचा विचार करतो. आपण स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा करीत असलो तरी पूर्णपणे बेरोजगारी संपविता आली नाही, ही शोकांतीका आहे.

निष्कर्ष : वरिल सर्व तथ्थ्याच्या आधारे निघालेले निष्कर्ष पुढिलप्रमाणे — १. आधूनिक काळात बेरोजगारीने उग्र रूप धारण केले आहे. बेरोजगारीतून दारिद्र्य व इतर अनेक समस्या निर्माण होतात. २. देशानुरूप बेरोजगारीचे स्वरूप वेगवेगळे असु शकते. भारतात देखील सर्व राज्यात बेरोजगारीचे प्रमाण सारखे नाही. ३. शासनाने बेरोजगारीची समस्या सोडविण्याच्या दृष्टिने अनेक उपाय योजना केल्या असल्या तरी बेरोजगारीच्या समस्या सूटल्या नाही. वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात रोजगार निर्माण करण्यास शासनाला यश मिळाले नाही. ४. कोविडच्या संक्रमनामध्ये बेरोजगारीच्या प्रमाणात प्रचंड वाढ झाली आहे. सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या अनैच्छिक बेरोजगारीचा प्रश्न आज अधिक गंभिर बनत आहे. ५. नोकरीत नव्याने येणारे सगळेच तरूण हे कौशल्यपूर्ण नसतात त्यामूळे बांधकाम व रियल इस्टेट क्षेत्रात कमी कौशल्य असणाऱ्यास कामात मोठया संख्येने नोकऱ्या आहेत पण हे दोन्ही क्षेत्र सध्या अडचणीत आहे. ६. रोजगार निर्मितीला वेग देण्यासाठी शासनाने केलेले प्रयत्न अपूरे पडले आहे. महात्मागांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेला करण्यात आलेला अपुरा पूरवठा त्याच प्रमाणे अपयशी ठरलेले कौशल्य विकास उपक्रम त्याच प्रमाणे प्रधानमंत्री श्रमयोगी मानधन सारखा फसलेला प्रयोग, वादाच्या जाळयात अडकलेला आताच्या नवीन कामगार कायद्यातील सूधारणा इ. ७. गुंतागुंतीचे कामगार कायदे आणि व्यापार करण्याबाबत उदासीनता यामूळे भारतासमोर अनेक अडचणी आहेत. कापड निर्मिती उद्योगात अनेक रोजगार निर्माण होवू शकतात परंतू अजूनही हे क्षेत्र छोट्या प्रमाणात चालतात. ८. देशात संपत्ती वाढते पण पूरेसे रोजगार तयार होत नाही यामुळे समाजात मोठ्या प्रमाणात विषमता निर्माण होत आहे. समाजातील मुठभर लोकांच्या संपत्तीत भर पडत आहे श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहे.

उपाय: १. शासनाने पूर्ण रोजगार किंवा बेकारी निर्मूलन हे विकासाचे महत्वाचे लक्षण माणने आवश्यक आहे. २. शासनाने बेकारी निवारण व रोजगारवृध्दी हे प्रथम क्रमांकाचे उद्दिष्ट ठेवून आर्थिक नियोजन केले आणि देशातील साधनसामुग्रीचा देशातील जनसामान्यांच्या हिताच्या दृष्टीकोणातून वापर केला जावा असे कटाक्षाने धोरण आखले गेले तरच भारतातील बेरोजगारी व पर्यायाने दारिद्र्य कमी होईल. ३. बेरोजगारीच्या संदर्भात राजकिय विचार करून ऐकमेकांवर केवळ आरोप करून हा प्रश्न सूटणार नाही. तर कृत्रीम बूध्दीमत्ता आणि वाढते तंत्रज्ञान यामध्ये

बेरोजगारी कशी दूर करता येईल याचा वस्तूनिष्ठ विचार होणे अवश्यक आहे. ४. वर्तमान काळात अनेक गोष्टींचा विचार शासनाला करावा लागणार आहे. यामध्ये निर्बंधित बाजारक्षेत्र, कठोर कामगार कायदे, असंतूलीत नागरीकरण आणि विस्कळीत पायाभूत सूविधा या सगळ्यांमधुन विकास साधण्यासाठी खूप सूधारणा कराव्या लागणार आहे. टाळेबंदीच्या काळात आत्मविश्वास गमवलेल्या मजूरामध्ये विश्वास निर्माण करून त्यांना शहराकडे वेळविले पाहीजे. ५. भारतातील बेरोजगारी वाढण्यासाठी यंत्रवापर मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे. कामगार केंद्रित उद्योग उभे करणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. कामगारांच्या संरक्षणाबरोबरच रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन मिळायला हवे त्यासाठी कालबाहय कायदे बदलणे गरजेचे आहे पण हे करतांना कायमस्वरूपी रोजगार निर्मिती होणे अवश्यक आहे. ६. भारतातील लोकांना उत्तम दर्जाची रोजगार संधी मिळण्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज आहे. त्यांच्या कौशल्याचा दाखला, नेमके औद्योगीक धोरण आणि राष्ट्रीय रोजगार धोरण असणे आवश्यक आहे. देशांतर्गत व्यवसायाला चालना देण्याबरोबरच परकीय स्पर्धेपासून स्वकिय वस्तूचे संरक्षण करून निर्यातीस चालना दिली पाहिजे.

संदर्भग्रंथ:

१. आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या – डॉ. प्रदिप आगलावे
२. भारतातील सामाजिक समस्या – डॉ भा. की. खडसे
३. भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या – डॉ. सूनील मायी
४. भारत की समस्याऐं – राम आहूजा
५. भारतातील बेरोजगारी आणि रोजगाराचा हक्क – डॉ. पाटील व डॉ. ककडे
६. वर्तमानपत्रे, लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता, देशोन्नती
७. https://maharashtratimes.com
८. https://www.orfonline.org

वाढती बेरोजगारी : प्रश्न आणि आव्हाने व उपाय

डॉ. राजेश वालोदे *(स.प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, एम. बी. पटेल कॉलेज साकोली जि. भंडारा मो.नं. ९४२३११२१००*

सारांश : *आज बेरोजगारीच्या समस्येकडे दुर्लक्ष केल्याने चालणार नाही. कारण ही समस्या इतर अनेक समस्यांना जन्म देणारी आहे. जसे गुन्हेगारी, संप, अत्याचार, हरताळ, दारिद्रय, व्यसनाधिनता, काळाबाजार, सामाजिक असुरक्षा, कुटुंबाचे विघटन, अर्थोत्पादनावर परिणाम इत्यादी. बेरोजगारी ही समाजाने लादलेली विश्रांती आहे. मनात काम करण्याची इच्छा व क्षमता असूनही बेरोजगारांना काम मिळत नाही. अशी बेरोजगाराची व्यथा आहे. काम न मिळणे हे एकटया—दुकटया व्यक्तीच्या हातात नसते. देशाच्या एकुण लोकसंख्येत कामकरण्याची क्षमता असणाऱ्या किती व्यक्ती आहेत व त्यांना करण्याजोगे काम किती उपलब्ध आहे यावर बेरोजगारी अवलंबून असते. देशामध्ये उपलब्ध असलेल्या कामापेक्षा काम करण्याची क्षमता व इच्छा असणारी माणसे जास्त असल्यामुळे अनेक लोकांना कामावाचून राहावे लागते. भारतात अनेक आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यापैकी बेकारीच्या प्रश्नाला विशेष महत्व आहे. भारतातील बेकारीचा प्रश्न हा एक अत्यत ज्वलंत तसेच गंभीर प्रश्न आहे.*

मुख्य शब्द: *बेरोजगारी, सामाजिक समस्या.*

प्रस्तावना : बेरोजगारांमध्ये प्रामुख्याने तरूणांचा आणि प्रौढांचा समावेश असतो. आवश्यक तो पूर्व अनुभव नसल्यामुळे तरूणांना रोजगाराची संधी लवकर प्राप्त होत नाही. ज्यांचे वय ३५ ते ४० वर्षापेक्षा जास्त आहे, त्यांची तत्परतेने काम करण्याची कुवत किंवा क्षमता कमी झालेली असते. यामुळे प्रौढांनाही रोजगाराची संधी लवकर प्राप्त होत नाही. अशाप्रकारे संबंधित व्यक्तीचे वय हा घटक रोजगाराची संधी प्राप्त होण्याच्या मार्गात काहीवेळा अडसर ठरतो. योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव संबंधित व्यक्तीला रोजगार न मिळण्यास कारणीभूत होते. स्वत:ची कुवत व आवड यांचा विचार न करता अनेकजण आपले शिक्षण पूर्ण करतात. यामुळे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतरही त्यांच्यामध्ये गुणकौशल्याचा फारसा विकास होत नाही. प्रत्येक उद्योगासंदर्भात किंवा व्यापारात रोजगार मिळविण्यासाठी काही ठराविक वा विशिष्ट गुणकौशल्ये अंगी बाळगणे आवश्यक असते. सुयोग्य मार्गदर्शन नसल्यामुळे आपण कोणत्या गुणकौशल्यांचा विकास करू शकतो याचा काही व्यक्तींना, अंदाजच येत नाही आणि हे जेव्हा समजू लागते तेव्हा वेळ निघून गेलेली असते. यामुळे बेरोजगार राहण्याची पाळी येते.

बेरोजगारी प्रश्न : बेरोजगारी हा शब्द सर्वप्रथम १८७० मध्ये अमेरिकेत उदयास आला. तेव्हा बेरोजगारीला इंग्लिश मध्ये Redundancy म्हणत होते. या कालावधीत बेरोजगारीच्या समस्येने मातीत स्वत:ची बीजे रोवण्यास सुरूवात केलेली होती. १९ व्या शतकामध्ये खऱ्या अर्थाने बेरोजगारीच्या समस्येला सुरूवात झाली आणि आजपर्यंत या समस्येत वाढ होतांना दिसते. म्हणूनच आजच्या काळातील ज्वलंत समस्यात बेरोजगारीच्या समस्येची गणना केली जाते. बेकारी आणि बेरोजगारी या दोन्ही संज्ञा समाजात एकाच अर्थाने वापरल्या जात असल्या तरी या दोन्ही संज्ञात थोडा फरक आहे. दोन्ही शब्द पर्यायी समानार्थी म्हणून वापरण्यात येतात. जसे दीर्घ काळाचे आजारपण, शारीरिक किंवा मानसिक अपंगत्व, काम वा कष्ट करण्याची इच्छा नसणे, संप किंवा टाळेबंदी, कोणतेही काम नसणे, आळशी व ऐतखाऊ वृत्ती अशा व्यक्तिंना बेकार म्हटल्या जाते. तर काम करण्याची इच्दा व क्षमता असूनही व्यक्तीला काम मिळत नसेल तर अशा व्यक्तीला बेरोजगार म्हटल्या जाते. म्हणजेच बेकारी ही ऐच्छिक असू शकते. परंतु बेरोजगारी ही समाजाने लादलेली असते. मानवी क्षमता उंचावण्यासाठी रोजगाराची खूप महत्वाची भूमिका असते. त्यामुळे केवळ वैयक्तिक, आर्थिक सुरक्षाच नव्हे तर लोकांचा समाजात व अर्थव्यवस्थेत सहभाग वाढण्यासही प्रोत्साहन मिळते. रोजगारामुळे व्यक्ती बरोबरच त्याच्यावरील आश्रीतांनाही आरोग्य व शिक्षणाच्या चांगल्या सुविधा प्राप्त होतात. तसेच रोजगारामुळे व्यक्तीच्या आत्मसन्मानाच्या भावनेत भर पडते. मात्र आज देशासमोर आपल्या वाढतच असलेल्या श्रमशक्तीस उत्पादक व लाभादायक रोजगार उपलब्ध करून देऊन समावेशी वृध्दी साध्य करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. रोजगार नसलेल्या परंतु रोजगार मिळावा अशी इच्छा असलेल्या व्यक्तीला बेरोजगार म्हणता येईल. रोजगार मिळविण्यासाठी उत्सुक असलेली ही व्यक्ती त्यासाठी शारीरिक व मानसिकदृष्टया समर्थ असावी, तिची काम करण्याची इच्छा असावी, या तिन्ही अटी पूर्ण करणाऱ्या व रोजगार मिळविण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न केल्यानंतरही रोजगार व मिळालेल्या व्यक्तीला बेरोजगारी म्हणता येईल. भारतासारख्या विकसनशील देशात बेरोजगारीचे स्वरूप विकसित देशापेक्षा वेगळे असते, विकसित देशांतील बेरोजगारी प्रामुख्याने व्यापार चक्राशी संबंधित असते, मंदी दरम्यान प्रभावी मागणीची कमतरता हे शिक्षणाच्या निम्न दर्जाबरोबरच भांडवल निर्मितीचा

कमी दर व त्यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधीची कमी निर्मिती हे बेरोजगारीचे प्रमुख कारण असते.

पंचवार्षिक योजनेत बेरोजगारीची आकडेवारी : बेरोजगारी भारतातील एक गंभीर समस्या आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी व्यापक प्रयत्न केले गेले, परंतु बेरोजगारी सातत्याने वाढतच आहे. बेरोजगारीचे दुष्परिणाम संपूर्ण समाजाला भोगावे लागतात. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत (१९५१–५६) सुरूवातीला ३३ लाख लोक बेरोजगार होते. या योजनेच्या शेवटपर्यंत बेरोजगार लोकांची संख्या ५३ लाख झाली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या (१९५६–६१) शेवटी ही संख्या ७१ लाख इतकी झाली. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या (१९६१–६६) शेवटी ९६ लाख झाली. यानंतर तीन वार्षिक (१९६६–६९) योजनेच्या काळात बेरोजगारीचे प्रमाण २२२ लाख झाले. चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या (१९८०–८५ व १९८५–९०) काळात अनुक्रमे बेरोजगारीची संख्या १२० लाख व २८० लाख झाली. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या (१९९२ते ९७) शेवटी ७.० मिलीयन व्यक्ती बेरोजगार होते. तर १९९९–२००० मध्ये ग्रामीण पुरूष ७.२ टक्के तर ग्रामीण स्त्री ७.३ टक्के बेरोजगार होते आणि शहरी पुरूष ७.२ टक्के व ग्रामीण स्त्री ९.८ टक्के बेरोजगार होत्या. १९९३–९४ ते २००४–०५ मध्ये ५.०२ लाख होती तर २००४–०५ ते २००९–१० मध्ये ही बेरोजगारी कमी होऊन (४.१७) लाख असल्यचे सांगतात.

शिक्षणानुसार बेरोजगारी : विद्यापीठातील विविध विभागांच्या विस्ताराचा विचार करतांना त्यांची अर्थव्यवस्थेशी सांगड घालण्याची आवश्यकता कोणासच वाटत नाही. विविध विभागात १९८० ते १९९२ या काळात पदवी धारण करण्याचे प्रमाण व त्या विभागात निर्माण होणाऱ्या बेरोजगारीचे प्रमाण फारच व्यस्त असल्याने पदवीधारकांची बेरोजगारी वाढली आहे. विधी विभागात पदवीधारक बेरोजगारांचे प्रमाण २६ टक्के आहे. तर विज्ञान विभागात ३३ टक्के आणि वाणिज्य विभागात २७.४ टक्के तर अभियांत्रिक विभागात २९ टक्के तसेच वैद्यकिय विभागात ३७.०० टक्के पदवीधर बेरोजगारांचे प्रमाण होते. शिक्षणाचा स्तर जसजसा वाढत गेला तसतशी बेरोजगारी देखील वाढत गेली. अशिक्षित तसेच प्राथमिक शिक्षितांमध्ये बेरोजगारीचा दर अतिशय कमी आहे. परंतु शिक्षितांमध्ये बेरोजगारी जास्त आहे. कारण अशिक्षित किंवा कमी शिक्षित व्यक्ती कोणतेही काम करायला तयार असतात. परंतु उच्च शिक्षितांचे तसे नसते. शिवाय अशिक्षित वा कमी शिक्षित आपली नोंद देखील करीत नाहीत. त्यामुळे देखील ही आकडेवारी कमी आढळून येते.

बेरोजगारीचे प्रमुख प्रश्न :

१) **आर्थिक विकासाचा मंद वेग** – कोणत्याही देशातील रोजगारीची पातळी ही प्रामुख्याने त्या देशातील आर्थिक प्रगतीवर अवलंबून असते. आर्थिक विकासाचा वेग अधिक तेवढा नोकऱ्या निर्माण होण्याचा वेग अधिक. भारतात आर्थिक नियोजनाला सुरूवात झाल्यापासून देशाचा आर्थिक विकास होत आहे. उत्पादन वाढीला वेग आला. रोजगारीच्या संधीत वाढ झाली, तरीपण प्रत्येक योजनेच्या शेवटी बेकारांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसुन येते. कारण प्रत्येक योजनांमध्ये आर्थिक विकासाचा दर अपेक्षेपेक्षा कमीच राहील. त्यामुळे रोजगारीच्या पुरेशा संधी उपलब्ध होऊ शकल्या नाहीत.

२) **लोकसंख्येतील वाढ** – १९२६ पासून भारताच्या लोकसंख्येत वेगाने वाढ व्हावयास सुरूवात झाली. लोकसंख्या वाढीमुळे अधिकांचा पुरवठा वाढला, परंतु त्या प्रमाणात रोजगारीत वाढ झाली नाही व बेकारांची संख्या वाढतच राहीली. लोकसंख्येत वाढ प्रचंड वेगाने होत असून कामाच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

३) **लघु व कुटीर उद्योगांचा ऱ्हास** – लघु व कुटीरोद्योग श्रमप्रधान असल्यामुळे बऱ्याच लोकांना रोजगार मिळतो याशिवाय या उद्योगात तयार होणाऱ्या वस्तुमुळे जनतेच्या विविध गरजा मोठया प्रमाणात भागविल्या जात होत्या. शेतीला या उद्योगांची जोड आणि वैश्वीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या येत असल्यामुळे कुटीर उद्योगांचा ऱ्हास होत आहे त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठया प्रमाणावर बेकार होत आहेत.

४) **अयोग्य उत्पादन तंत्र** – भारत एक कृषिप्रधान व प्रचंड श्रमपुरवठयाचा देश आहे. त्यामानाने भांडवल दुर्मीळ आहे. अशा परिस्थितीत उद्योग धंद्यात श्रमप्रधानतंत्राचा वापर हितावह ठरतो, परंतु भारताने भांडवलप्रधान यंत्राला प्राधान्य दिले. उद्योगधंद्यातच नव्हे तर शेतीतदेखील भांडवलप्रधान तंत्राचा वापर होऊ लागला. त्यामुळे रोजगारीत कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि बेकारीत भर पडली, भांडवलप्रधान तंत्रामुळे उत्पादनात वाढ झाली हे खरे, परंतु त्याचबरोबर बेकारीतही वाढ झाली. कारण भांडवलप्रधान तंत्रात श्रमाची आवश्यकता बरीच कमी असते.

५) **सदोष शिक्षण पध्दती** – भारतातील शिक्षण पध्दती ही पुस्तकी स्वरूपाची आहे. कारकून व अधिकारी निर्माण करणाऱ्या या शिक्षण पध्दतीमुळे मानवी संसाधनांचा योग्य प्रकारांनी विकास होत नाही. भारतात असे शिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत झपाटयाने वाढ झाली आहे. परिणामतः सुशिक्षितांच्या व बेकारीत सतत वाढ होत आहे. शिक्षण पध्दतीत अर्थव्यवस्थेच्या गरजेप्रमाणे बदल होणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणाचा गरजेप्रमाणे बदल होणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणाचा उपयोग प्रत्यक्ष व्यवहारात आणि व्यवसायात होणे आवश्यक आहे. सदोष शिक्षणपध्दती सुशिक्षितांच्या बेकारी वाढीला कारीभूत ठरते.

६) **शेतीचे स्वरूप** – भारतातील शेती पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे भारतातील शेतीचे स्वरूप हंगामी आहे. भारतीय शेतीवर लोकसंख्येचा अधिक भार आहे. शेतीवरील सर्वत्र लोकसंख्येला काम राहत नाही तसेच त्यांना काम असते तेही फक्त ६–७ महिन्याकरिताच इतर काळात ही माणसे बेरोजगार असतात.

७) **अपुरी गुंतवणूक** – अर्थव्यवस्थेत रोजगारीची उपलब्धता ही गुंतवणुकीवर अवलंबून असते. भारताच्या लोकसंख्येत तीव्रतेने वाढ होत असल्यामुळे लोकांची बचत करण्याची शक्ती कमी झाली. त्यामुळे गुंतवणुकीची पातळी बरीच कमी आहे. त्यामुळे रोजगारीच्या पुरेशा संधी उपलब्ध होत नाही व बेकारीत वाढ होते.

८) **विवेकीकरण व आधुनिकीकरण** – विवेकीकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे कारखान्यात आणि उद्योग धंद्यात मोठया प्रमाणात यंत्राचा वापर होत आहे. त्यामुळे उत्पादनाच्या प्रमाणात प्रचंड वाढ झाली. परंतु दुसरीकडे श्रमिकांची आवश्यकता कमी झाली. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण वाढले.

९) **कोरडवाहू शेती** – कोरडवाहू शेतीमुळे उत्पादनास चालना मिळत नाही. त्यामुळे अधिकांना काम उपलब्ध करून देणे कठीण असते. म्हणून बेकारीचे प्रमाण वाढत जाते.

१०) **रूढीप्रियता व कुंटुंबप्रेम** –आपल्या रूढीप्रियता आणि कुटुंबप्रेमामुळे गावातील लोक काम मिळत असतांनादेखील शहराकडे कामासाठी धाव घेत नाही. काम असूनही ते करण्यास तयार होत नाही. या कारणास्तवदेखील बेकारी वाढत जाते.

बेरोजगारी आव्हान : गौरव, (२०१०) यांच्या मतानुसार कोणत्याही देशाच्या लोकसंख्येच्या वयोरचनेचा अभ्यास त्याची श्रमशक्ती आणि अश्रित लोकसंख्येचे प्रमाण यांचे निर्धारण करण्यासाठी आवश्यक असतो. भारत हा एक 'तरूण लोकसंख्येचा' देश आहे, कारण बहुसंख्य

भारतीय तरूण आहेत. १५–५९ या वयोगटातील (कार्यकारी लोकसंख्या) लोकसंख्येचे प्रमाण २००१ नुसार ५८.२ टक्के तर आश्रित लोकसंख्येचे प्रमाण ४२.८ टक्के होते. तर ६०+ वयोगटातील २००१ नुसार लोकसंख्येचे प्रमाण ६.३ टक्के होते.

विविध योजना : स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून केंद्र तसेच राज्य सरकारांनी रोजगार निर्मितीमध्ये व रोजगाराच्या संधीच्या निर्मितीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली आहे. शासनाच्या रोजगार निर्मितीचे प्रयत्न दोन गटात विभागता येतील. १) प्रत्यक्ष : सरकार प्रत्यक्षरित्या प्रशासकीय कामे करण्यासाठी आपल्या विविध खात्यांमध्ये लोकांची भरती करते. तसेच विविध सार्वजनिक उद्योग उपक्रम चालविते. त्यामध्येही विविध पदांवर अनेक व्यक्तींना कामावर घेवुन रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. २) अप्रत्यक्ष : ज्यावेळी सार्वजनिक उद्योग उपक्रमांचे उत्पादन वाढते त्यावेळी त्यांना कच्चा माल पुरविणाऱ्या खाजगी उद्योगांचेही उत्पादन वाढते व अर्थव्यवस्थेतील रोजगारांच्या संधीमध्ये वाढ होते. अशा रीतीने सरकारी उत्पादक कामांमुळे अप्रत्यक्षरित्या सुध्दा रोजगाराच्या संधीची निर्मिती होते.

बेरोजगारीवर उपाय : तज्ञांनी असा निष्कर्ष काढला की खालील ठोस उपाययोजना केल्यास बेरोजगाऱ्यांच्या समस्या दूर होवू शकतात.

१) **लोकसंख्या नियंत्रण** – जोपर्यंत लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे तोपर्यंत सर्वांना रोजगार देणे अशक्यप्राप्त आहे, म्हणून लोकसंख्येला आळा घालण्याच्या दृष्टीने विविध उपाय योजून त्याद्वारे जन्मदर घटविणे अत्यंत आवश्यक आहे. बेकारी निर्मूलनाच्या दृष्टिकोनातून लाकसंख्या नियंत्रण करणे महत्वाचा उपाय आहे.

२) **औद्योगिक विकास** – आवश्यक व मुलभुत उद्योगाची स्थापना करून लोकांना जास्तीत जास्त कामे उपलब्ध करून दिली पाहिजे अशा उद्योगांची उभारणी केल्यास कुशल, सुशिक्षित व ग्रामीण भागातील अतिरिक्त श्रमिकांना मोठया प्रमाणावर काम मिळेल. हया मोठया उद्योगांना पूरक व पोषक असे लघु उद्योग, यांच्यात समन्वय साधता आल्यास व श्रमप्रधानतंत्राचा वापर केल्यास रोजगारीत बरीच वाढ होऊ शकते.

३) **कुटीर व लघुउद्योगाचा विकास** – देशातील बेकारीची समस्या दूर करावयाची असेल तर देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना प्रवेश बंद करून लघु व कुटीर उद्योगांचा विकास करावा लागेल. कुटीर व लघुउद्योक हे श्रमप्रधान उद्योग असल्यामुळे बऱ्याच व्यक्तींना ते रोजगार पुरवू शकतात.

४) **योग्य उत्पादन तंत्राचा वापर** – अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या भारतात भांडवलप्रधान तंत्राऐवजी श्रमप्रधान तंत्राचा वापर केल्यास बऱ्याच श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. आर्थिक विकासाच्या योजना आखतांना श्रमप्रधान उत्पादन तंत्राचा अधिक वापर केल्यास अधिक रोजगार निर्माण होईल.

५) **लहान शेतकऱ्यांना मदत** – लहान शेतकऱ्यांना आर्थिक स्तरावर समृध्द बनविण्यासाठी उत्तम बी–बीयाणे, रासायनिक खते, पाणी पुरवठयाच्या सोयी इत्यादीचा पुरवठा करण्यात यावा तसेच सरकारतर्फे त्यांना कर्जमाफी दिली जावी. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी वरील सोयी मिळाल्यास ते वर्षातून ३ पिके घेवु शकतात.

६) **शेतीचे आधुनिकिकरण** – शेतीत उत्कृष्ट व अधिक पीक देणारे बि–बियाणे, रासायनिक खते व आवश्यक यंत्रसामग्री यांचा वापर वाढल्यास हया वस्तूंची मागणी वाढून हया वस्तू तयार करणारे कारखाने उभारता येतील. त्यामुळे अधिकांना मोठया प्रमाणात काम मिळेल. वास्तव शेतीचे आधुनिकीकरण आवश्यक ठरते.

७) **शिक्षण पध्दतीत बदल** – बेकारीची तीव्रता कमी करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पुस्तकी शिक्षणाऐवजी व्यावसायिक शिक्षण देण्याची गरज आहे. म्हणून व्यवसायाभिमुख शिक्षा पध्दतीचा अवलंब करणे अनिवार्य आहे. भारतातील अकुशल कामगारांसाठी प्रशिक्षणाची सोय होणेदेखील आवश्यक आहे. कारण एकीकडे बेकारी वाढत असते तर दुसरीकडे काही विशिष्ट उद्योगात प्रशिक्षित कामगारांचा तुटवडा जाणवतो.

८) **स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन** – बेकारी दूर करण्याच्या उद्देशाने स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन मिळणे आवश्यक आहे. शिक्षण संपल्यावर आपल्याला नोकरी मिळावी ही सुशिक्षितांची प्रवृत्ती असते. ही प्रवृत्ती कमी होवुन स्वतः चा व्यवसाय करण्याची प्रवृत्ती बळावली पाहिजे. यासाठी सरकार आणि विभिन्न संस्थांतर्फे आर्थिक आणि इतर योग्य मदत सुशिक्षितांना दिली पाहिजे असे केल्यास बेकारीचे प्रमाण कमी करता येईल.

९) **उद्योगाचे विकेन्द्रीकरण**– मोठया शहरात उद्योगांचे केंद्रीकरण झाल्यामुळे गाव रिकामे झाले. असुन मोठया शहराचा अमर्याद विस्तार झाला आहे. याकरिता लहान शहरे व गावांमध्ये उद्योगांची स्थापना झाल्यास श्रमिकांना गावातच किंवा गावाच्या आसपास रोजगार मिळेल.

१०) **रोजगार कार्यालय पध्दतीत सुधारणा** – रोजगार संधीच्या उपलब्धतेबद्दल अनेकांना माहिती नसते या बाबतीत मार्गदर्शन करणाऱ्या रोजगार कायालयांचा विस्तार करण्यात आल्यास बऱ्याच बेकारांना उपलब्ध असलेल्या रोजगार संधीचा लाभ घेता येईल तसेच सरकारतर्फे उद्योगपतीवर असे बंधन घालण्यात यावे की त्यांनी कारखान्यात नोकरांची भरती करतांना ती सेवायोजन कार्यालयामार्फतच करावी.

संदर्भ :

१. पांगुळ नंदा (२००१) : 'भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास', आर.बी. प्रकाशन, नागपूर, पेज ९१.१०३.
२. गौरवदत्त (२०१०) : भारतीय व्यवस्था, भारत मे बेरोजगारी. पेज ४२५
३. कोळंबे रंजन (२०१२) : भारतीय अर्थव्यवस्था भगीरथ प्रकाशन, पेज ५२–५३.
४. न्युज पेपर : लोकमत, दैनिक भास्कर, जनहित, नवभारत.
५. *www.uncmployment rate in India.*

कोविड–१९ चा सामाजिक परिणाम

***डॉ. रविंद्र मोहतुरे**, सहाय्यक प्राध्यापक (वाणीज्य), न. मा. द. महाविद्यालय, गोंदिया. rcmohture67@gmail.com ९९२३१९९६१९*

***सारांश**: कोरोना विषाणूचा फैलाव प्रथम चीनमधून झाला आणि त्याने जगातील अनेक देशांना आपल्या कवेत घेतले या विषाणूचा रुग्ण २०१९ ला आढळून आल्यामुळे या विषाणूच्या महामारीला कोविड–१९ असे नाव देण्यात आले. कोविड–१९ हा संसर्गजन्य रोग असल्यामुळे देशात याचा फैलाव होवु नये, म्हणून भारतात मार्च २०२० ला लॉकडाऊन करण्यात आले. त्यामुळे मार्च २०२० पासून सर्वच क्षेत्रातील उद्योगधंदे बंद पडले. त्याचा परिणाम समाज व्यवस्थेवर झाला. समाजातील अनेक घटक यामुळे प्रभावित झाले. लॉकडाउनमुळे लोकांचा रोजगार गेला व लोकांवर बेरोजगारीची पाळी आली. समाजात अनेक अपप्रवृत्तीला प्रोत्साहन मिळाले गृहकलह, आत्महत्या, चोरी, घटस्फोट, बेकारी अशा सामाजिक तत्त्वांमध्ये वाढ झाली. लोकांचे नाते संबंध दुरावले घरातील सदस्यासोबत वाडीत टाकल्यासारखे व्यवहार होऊ लागले. महिलांच्या मानसिक व शारीरिक शोषणात वाढ झाली. शिक्षण व्यवस्था विस्कळीत होऊन सर्व शाळा व महाविद्यालये बंद झाली. त्यामुळे लहान मुलांच्या व तरुणाच्या मानसिकतेवर व मनोवृत्तीवर विपरीत परिणाम झाला परंतु या काळात माणसाचे खरे रूप उघडकीस आले हे म्हणायला काही हरकत नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधात कोविड –१९ चा समाजावर होणारा परिणामाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.*

***मुख्य शब्द –** कोविड – १९, समाज, परिणाम.*

प्रस्तावना: कोविड–१९ या विषाणूमुळे जगातील प्रत्येक देशाला याचा तीव्र फटका लॉकडाउनमुळे बसलेला दिसून येतो. यावर नियंत्रण करण्यासाठी सरकारने टाळेबंदी केली. सर्व क्षेत्रातील आर्थिक उपक्रम आणि व्यवहार बंद केल्याचा सखोल परिणाम देशाच्या समाज व्यवस्थेवर झालेला दिसून आला. कोविड–१९ मुळे भारतामध्ये वैद्यकीय, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक क्षेत्रात अनेक समस्या निर्माण झाल्या. १३ कोटी लोकांनी स्वत:चा रोजगार गमविला देशाची अर्थव्यवस्था बऱ्याच अंशी ढासळली कोरोना विषाणूमुळे सर्व जनमानस प्रचंड भयभीत झाले आहेत. माणसाला माणसापासून अलिप्त ठेवणाऱ्या कोरोना विषाणूमुळे समाज व अर्थव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. कोरोनामुळे केवळ मानवीच नाही तर सामाजिक हानी सुद्धा झालेली आहे. समाजातील सर्वच घटकांवर कोविड –१९ चा परिणाम झालेला दिसून येत आहे.

संशोधनाचा उद्देश: १) कोविड–१९ चे स्वरूप समजून घेणे. २) कोविड–१९ चे समाजावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम माहिती स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून यात विविध संकेतस्थळ पुस्तके व विविध न्युज मिडिया यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

कोविड–१९ : चीन मध्ये सप्टेंबर २०१९ ला पहिल्या कोरोना विषाणूच्या रुग्णाची नोंद झाली व त्यातूनच कोरोनाचा शिरकाव इतर देशात होण्याची सुरुवात झाली. भारतात केरळ राज्यामध्ये फेब्रुवारी २०२० ला पहिला रुग्ण आढळून आला व कोरोनाविषाणू बाधित होणाऱ्या रुग्णांचे प्रमाण देशात वाढू लागले. कोरोणा विषाणू हा संसर्गजन्य विषाणू असल्यामुळे कोरोना रूग्णांच्या संपर्कात येणाऱ्या लोकांमध्ये कोरोना विषाणू पसरू लागला. त्यामुळे सामाजिक दूरत्व राखने शासनाने आवश्यक केल्यामुळे सरकारने १७ मार्च २०२० पासून सर्व शाळा महाविद्यालये व शैक्षणिक संस्था बंद करण्याचे आदेश दिले. व २२ मार्च २०२० ला पंतप्रधानाने देशातील लोकांना संबोधित भाषणामध्ये रातोरात लॉकडाऊन करण्याचा निर्णय घेतला. लोकांच्या ध्यानीमनी नसतानाही असे अचानक लॉकडाऊनचे निर्णय घेतल्याने लोकांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. लॉकडाऊनमुळे सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था विस्कळीत झाल्यामुळे व सर्वच उद्योगधंदे रातोरात बंद पडल्यामुळे रोजचे जीवन कसे जगावे हा मोठा प्र न लोकांच्या समोर आवर्जून उभा राहिला. सर्वात जास्त परिणाम झाला तो स्थलांतरित मजुरावर पोटापाण्यासाठी व रोजगार प्राप्त करण्यासाठी ग्रामीण भागातून शहरांच्या ठिकाणी जात असलेल्या सर्वच असंघटित कामगारांचा स्वगावी परत जाण्याचे सर्वच रस्ते लॉकडाऊनमुळे बंद झाले. आपल्या लहान मुला बाळांना खांद्यावर घेऊन व आपल्या म्हाताऱ्या आई.वडिलांना सोबत घेऊन अनेक कामगारांचे जत्थेच्या जत्थे हजारो किलोमीटर पायी चालत स्वगृही पोहोचले पण त्यात अनेक लोकांचा भुकेने तर काही लोकांचा शरीर स्वास्थ्यामुळे जीव गेला. कोविड–१९ च्या लॉकडाऊनमूळे अर्थव्यवस्थेची गती एकदम स्थिरावली त्याचा मोठा फटका समाजावर झालेला पाहावयास मिळतो. सामाजिक दूराव्यामुळे व्यक्तिगत नातेसंबंध दुरावले गेले बाधित झालेल्या व्यक्तीकडे लोक तिरस्काराच्या भावनेने बघू लागले. वाडीत टाकल्यासारखे व्यवहार त्यांच्याशी करू लागले गृहकलह वाढले घटस्फोटाचे प्रमाणात वाढ झाली मुलांची शाळा महाविद्यालय बंद असल्यामुळे २४ तास मुले घरातच असल्यामुळे त्यांचा स्वभाव कमालीचा चिडचिडा झालेला पाहावयास मिळतो आहे. वर्कफॉर्म होममुळे अनेक लोकांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. लोकांच्या स्थूल पणात वाढ झाली असून त्यांना अनेक व्याधींनी ग्रासले आहे. लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक क्षमतेवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येत आहे.

कोविड–१९ ची दुसरी लाट ही देशात महाभयंकर परिस्थिती निर्माण करून गेली. कोरोनाच्या दुसऱ्या लाटेत बाधितांची संख्या वाढून लाखो लोकांचे जीव आवश्यक वैद्यकीय सुविधा अभावी गेले आहे. किडया मूंग्या प्रमाणे लोकांना मरण यातना सहन कराव्या लागल्या वैद्यकीय सोयीची अपुरी व्यवस्था व ऑक्सिजनचा तुटवडा यामुळे आपल्या कुटुंबातील व्यक्तीचा जीव वाचावा यासाठी वाटेल ते करायला तयार असूनही ते आपल्या कुटुंबातील सदस्यांचा व नातेवाईकांचा जीव वाचवू शकले नाहीत. अनेक कुटुंब उध्वस्त झाले काही कुटुंबातील आई वडील गेल्याने लहान मुले उघड्यावर पडली आहेत. मिनिस्ट्री ऑफ हेल्थ ॲड फॅमिली वेल्फेअर गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया (Ministry of Health and Family welfare Gov. of India) च्या आकडेवारीनुसार आजतागायत देशात ३३५९४८०३ लोक बाधित झाले असून ३२८४८२७३ लोक बरी झाली आहेत ३०११६२ लोक ॲक्टिव्ह असून ४४६३६८ लोकांचा मृत्यू झाला आहे महाराष्ट्राच्या संदर्भात आकडेवारी पाहिली असता ६५३४५५७ लोक विषाणूने बाधित झाले असून ६३५३०७९ लोक बरे झाले आहेत तर ४२७५३ लोक ॲक्टिव असून १३८७२५ लोकांचा मृत्यू कोरोणा मुळे झालेला आहे. वरील आकडेवारी पाहिली असता कोरोनामुळे देशात विदारक स्थिती निर्माण झालेली दिसून येते. याचा समाजावर व समाजातील प्रत्येक घटकावर वाईट परिणाम झालेला दिसून येतो.

सामाजिक परिणाम: कोविड–१९ ही जागतिक महामारी घोषित करण्यात आली जगातील जवळपास १८८ देशांना कोविड–१९ ने

आपल्या कवेत घेतले कोविड–१९ ही समाजमन सुन्न करणारी जागतिक महामारी आहे. या महामारीने जगामध्ये भय आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण करून मानवी जीवनामध्ये एक प्रकारची गती शून्यता आणली आहे कोविड रुग्णांशी संबंधित आणि या आजाराशी लढणाऱ्या डॉक्टर, पोलिस, निमवैद्यकीय सेवा देणारे कर्मचारी यांच्या प्रति दोषपूर्ण व्यवहार समाजात दिसून येत असून ही क्लेशदायक बाब आहे. भारतीय समाजात अस्तित्वात असणारी विषमता कोविडमुळे अजून गडद होताना दिसत आहे. कोविड–१९ मूळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती अधिक बिकट झालेली आहे. लॉकडाऊनमुळे अनेक उत्पादन संस्था बंद पडल्यामुळे देशातील एकूण उत्पादनात घट झाली. अनेक लोकांचा रोजगार गेला. त्यामुळे बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येत आहे.कोविड–१९ ला अटकाव करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी लॉकडाउन केल्यामुळे गृहकलह, एकाकीपणा, घटस्फोट, चिंता, भीती, आणि नैराश्य या सगळ्या प्रकारात वाढ झाली सामाजिक दृश्य दिसत आहे. कोविड–१९ मुळे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक परिस्थितीत झालेला बदल समाजव्यवस्थेत दिसून येत आहे कोविड–१९ चा सामाजिक परिणाम पुढे दिलेल्या मुद्यांच्या संदर्भाद्वारे स्पष्ट केला आहे.

रोजगारावर परीणाम: कोवीड–१९ मुळे मार्च २०२० ला देशभर टाळेबंदीची घोषणा करण्यात आली. त्यामुळे अत्यावश्यक सेवा जसे हॉस्पिटल, औषधांची दुकाने आणि अन्नधान्य विषयक सेवा अशा आवश्यक सेवा वगळून इतर सर्वच उद्योग–व्यापार, कामकाज ठप्प पडले त्यामुळे स्थलांतरित मजुरांचें मोठ्या प्रमाणात हाल झाले. एक तर हातचा रोजगार गेला तर दुसरीकडे आपल्या गावी परत जाण्याची समस्या त्यांच्यासमोर निर्माण झाली. कारण टाळेबंदी मुळे सीमा बंदी करण्यात आली व सार्वजनिक वाहतुकीचे सर्व साधने बंद करण्यात आली. त्यामुळे आपल्या गावी परत जायचे कसे, असा मोठा प्रश्न स्थलांतरित मजूरांपुढे निर्माण झाला. तरी गावाकडे जाण्याशिवाय पर्याय नसल्यामुळे स्थलांतरित मजुरांचे जत्थेचे, जत्थे पायीच जाताना टी.व्ही., वर्तमानपत्रे व सोशल मीडिया वरून पहावयास मिळाले. त्यात स्थलांतरित मजुरांचे हाल मोठ्या प्रमाणात झाले. केवळ वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगावरच त्याचा परिणाम झाला नाही तर पर्यटन विभाग, हॉटेल्स, मॉल्स, रेस्टॉरेंट, टॅक्सी व करमणूक उद्योग अशा अनेक उद्योगावर याचे परिणाम झाले या व्यवसायावर आपली उपजीविका करणाऱ्या अनेक लोकांचा रोजगार गेला. अनेक उद्योगांनी वर्क फ्रॉम होम करावयाचे ठरवले असले तरी अनेक उद्योगांमध्ये ते शक्य नव्हते. त्यामुळे अशा अनेक लोकांचा रोजगार गेल्यामुळे अनेकांना आपल्या रोजगाराअभावी आपला जीव गमवावा लागला. त्यामुळे अनेक कुटुंब उध्वस्त होऊन रसत्यावर आलेत. लॉकडाऊनमुळे सगळे धार्मिक स्थळे व गर्दी करणारे सण समारंभ (गणपती उत्सव, नवरात्रीचा गरबा, दसरा–दिवाळी, नाताळ, ईद) यावर बंदी असल्यामुळे यावर आपली उपजीविका करणारे व यावर अवलंबून असणाऱ्या लाखो लोकांचा रोजगार गेला आणि कर्मचाऱ्यांची पगार कपात झाली किंवा त्यांना कामावरून कमी केले गेले. टेस्ट ला या कंपनीने आपल्या सगळ्या कर्मचाऱ्यांचे पगार १० टक्क्यांनी कमी केले. जगातील सगळ्यात मोठी हॉटेल कंपनीची चेन मॅरिल्ट यांनी १० हजार कर्मचाऱ्यांना कामावरून कमी केले नॉर्वेजियन आणि स्कॅन्डिनेव्हियन एअरलाईन्स यांनी आपल्या ९० टक्के कर्मचाऱ्यांना ले ऑफ दिला इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशन नुसार जगातले ३८ टक्के लोक आपले रोजगार गमावून बसले आहेत. जगामध्ये एकूण १०० कोटी कर्मचारी आपले काम गमावून बसले आहेत. तर २७० कोटी कर्मचारी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या रोजगार गेल्याचे परिणाम भोगत आहेत.

गुन्हेगारीत वाढ: कोविड–१९ मुळे सर्वच क्षेत्रातील उद्योगधंदे बंद पडले त्यामुळे लॉकडाऊनने लोकांच्या हातचा रोजगार हिसकावला व्यवसायावर व उद्योगांवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे उत्पन्न बंद झाले. दैनंदिन खर्च भागविणे सुद्धा कठीण होऊन बसले. लोकांच्या चिंतेत व नैराश्यात वाढ होऊन परिवारातील दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी लोकांकडे दुसरा साधनच उरला नसल्यामुळे यातूनच युवकांमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढू लागले चोरी, लुटमार यासारख्या सामाजिक घटकांमध्ये वाढ झालेली पाहावयास मिळते. तसेच देशभरात कोरोना रुग्णांची संख्या वाढली असताना सायबर गुन्हेगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसत आहे. कोरोना काळात रुग्णांच्या मदतीसाठी अनेक ग्रुप सक्रिय झाले असून या ग्रुपच्या माध्यमाने कोरोना रुग्णांना हवी असलेल्या मदतीसह व त्यांची माहिती शेअर केली जात असून काहींना ऑक्सीजन सिलेंडर, प्लाजमा तर काहींना रेमडीसिविर इंजेक्शनची गरज पडत असल्यामुळे सायबर गुन्हेगार याच माहितीच्या आधारावर रुग्णांना लुटण्याचा गोरखधंदा सायबर गुन्हेगारांनी केला आहे. अशा फसवणुकीच्या अनेक तक्रारी दिल्या गेल्या आहेत. त्यामुळे कोरोना काळात सायबर गुन्हेगारीत वाढ झालेली दिसून येत आहे. कोणत्या परिस्थितीचा कोण कसा फायदा घेईल, सांगता येत नाही. अनेक दिवसापासून कोरोनाच्या या संकटात सापडलेल्या कारणाने अनेकांचा रोजगार गेला, त्यांचे हातावर पोट होते त्यांना मरावे की जगावे हा प्रश्न भेडसावत आहे. त्यांच्या जगण्याच्या समस्यांमध्ये नदुपटीने वाढ झाली. भोवतालचे जग निराशेमुळे पाहून त्याच निराशेत काहींनी आत्महत्या करून त्यांच्या दृष्टीने मुक्तीचा मार्ग सोडला तर काही आजही कर्जाचा डोंगर डोक्यावर घेऊन कामाच्या शोधात आहेत. आता जवळचे कौशल्य विसरून मिळेल ते काम शोधत आहेत. पण मिळणारा मोबदला कमी असल्यामुळे रोजचे घर खर्च भागविणे कठीण झाले आहे. यातून कोणता मार्ग निवडावा हा एक प्रश्न लोकांच्या समोर उभा आहे. सुशिक्षित बेरोजगारांचे यापेक्षा जास्त हाल होत आहेत. ना कोणते काम ना स्पर्धा परीक्षेची जाहिरात, जर या युवकांची दखल घेतली नाही तर हा युवक कोणत्या वाटेने जाईल हे सांगता येत नाही म्हणूनच वाईट मार्गाचा अवलंब काही ठिकाणी होताना दिसत असून गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे.

शिक्षण व्यवस्थेवर परिणाम: मार्च २०२० मध्ये लॉकडाऊन ची घोषणा झाल्यामुळे सर्वच शैक्षणिक संस्था बंद पडल्या मुलांचे शिक्षण कसे होईल हा प्र न पालकासमोर आवर्जून उभा होता युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये १८८ देशात १४५ कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत भारतात १५ लाख शाळा बंद पडल्यामुळे २६ कोटी विद्यार्थी व एकूण ९० लाख शिक्षक तर उच्च शिक्षणात ५० हजार शिक्षण संस्था व ३.७० कोटी विद्यार्थी आणि १५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत सरकारने शिक्षण कार्यावर परिणाम होऊ नये म्हणून ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय शोधून काढला. परंतु हा पर्याय म्हणावा तितका यशस्वी होऊ शकला नाही दिवसभर ऑनलाईन शिक्षणाच्या नावाखाली मुले गेम खेळणे, व्हिडिओ पाहणे यात आपला वेळ घालवीत आहेत स्क्रीनवर डोळे लावून बसल्यामुळे मुलांमध्ये डोळ्यांचे आजार वाढत आहेत. स्क्रीन टाईम मुळे मुले चिडचिडी झाली आहेत. मुलांमध्ये डोळ्यांचे व डोकेदुखीचे प्रमाण वाढत आहे मैदानी खेळाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे शिक्षणातून सर्वांगीण विकास ही संकल्पना तळाला गेलेली आहे अनेक संशोधने आणि अभ्यासाअंती असे आढळून आले की दीर्घकाळ शाळा बंद राहिल्याने मुलांच्या शिक्षणावर गंभीर परिणाम झाला आहे. लॉकडाउनच्या काळात सर्व शाळा महाविद्यालय बंद झाल्यामुळे सरकार तर्फे शिक्षणात खंड पडू नये म्हणून ऑनलाईन शिक्षण देण्याचे सरकारने ठरविले, परंतु ग्रामीण भागातील व गरीब

घरातील विद्यार्थ्याकडे शिक्षणासाठी इंटरनेट मोबाईल कॉम्प्युटर लॅपटॉप यासारखी साधने उपलब्ध नसल्यामुळे शिक्षणामध्ये एक पोकळी निर्माण झाली. ज्या विद्यार्थ्याकडे ऑनलाइन शिक्षणाची साधने होती अशाच विधार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण मिळाले. परंतु ज्या विद्यार्थ्याकडे ऑनलाइन साधने उपलब्ध नव्हती असे विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहिली. कारण सरकारने शाळेत विद्यार्थ्यांची संख्या वाढावी म्हणून शाळेत पोषण आहार योजना लागू केली होती, परंतु कोरोणा काळात शाळा बंद असल्यामुळे त्याचा परिणाम मध्यान्न पोषण आहारावर झाला ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीनुसार घरातूनच शिक्षण देण्यात येत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या पालकांची जबाबदारी वाढली. ज्यांचे पालक अशिक्षित होते ते आपल्या मुलांना शिक्षण देऊ शकले नाहीत. उच्च शिक्षण घेण्यासाठी भारतातील अनेक विद्यार्थी दरवर्षी जगातील वेगवेगळ्या विद्यापीठात शिक्षण घेण्यासाठी जात असतात, परंतु अनेक देशांनी लॉकडाऊन केल्यामुळे अनेक विधार्थ्यांना स्वदेशी, शक्तीने पाठविण्यात आले. काही विद्यार्थ्यांना पालकांच्या विनंती वरून भारत सरकारने व राज्य सरकारने स्वत: पुढाकार घेऊन त्यांना परत आणले. या सर्वांचा परिणाम अनेक विद्यार्थ्यांचे विदेशात जाऊन उच्च शिक्षण घेण्याचे स्वप्न भंगले ज्यांचे शिक्षण पूर्ण झाले ते अनेक विद्यार्थी देशी व विदेशी नोकरीपासून वंचित राहिले. नोकरी देणाऱ्या अनेक स्पर्धा परीक्षा रद्द करण्यात आल्यामुळे अशा विधार्थ्यांना नोकरी प्राप्त करण्यासाठी परीक्षा देता आली नाही, त्याचा विपरीत परिणाम विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर झालेला दिसून येत आहे. कोवीड–१९ च्या लॉकडाऊनमुळे अनेक खाजगी शाळा महाविद्यालये बंद असल्यामुळे शैक्षणिक संस्थांचे मोठे नुकसान झाले आहे. शाळांचा देखभालीचा खर्च व शिक्षकांवर करण्यात येणारा खर्चाचा बोझा शैक्षणिक संस्थावर पडलेला आहे. लॉकडाऊन मुळे सर्वच लोकांचा रोजगार जाऊन बेकारीची परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे पालकाकडे शाळेची फी भरण्यासाठी पैसे उपलब्ध नसल्यामुळे अनेक पालकांनी आपल्या पाल्यांची फी शैक्षणिक संस्थेत जमा केली नाही. त्यामुळे अनेक संस्थांना ऑनलाइन शिक्षण देता आले नाही. शिक्षकांना मानधन कुठून द्यावा अशा प्रकारचा प्रश्न शैक्षणिक संस्थानसमोर निर्माण झाला आहे.

असंघटित क्षेत्रावर परिणाम : आपल्याकडे ९० टक्के नोकऱ्या असंघटित क्षेत्रात असल्यामुळे अगदी रीक्षावाले, हातगाडी वाले, टॅक्सीवाले, रस्त्यावरचे खेळणी विक्रेते, चहावाले यापासून तर वेटर, गॅरेजवाले, मॉलमधील तरुण–तरुणी, कागद–काच भंगार जमा करणारे, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजूर, अर्ध–कुशल अकुशल कामगार अशा लोकांच्या रोजगारावर मोठ्या प्रमाणावर विपरीत परिणाम झाला.

बेकारीत वाढ : लॉकडाऊनमुळे उद्योगधंदे पुर्णत: बंद असल्यामुळे संघटित तसेच असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना कामावरून कमी करण्यात आले. एका क्षणात होत्याचे नव्हते झाले. व्यावसायिकांचे धंदे बुडाले तर नोकरदारांच्या नोकऱ्या गेल्या. अनेकांनी आर्थिक आणि मानसिक तणावातून आत्महत्या केली तर काहींनी आपले सर्व कुटुंबच संपविले, काहीवर भीक मागण्याची वेळ आली तर काहींनी चोरीचा मार्ग अवलंबिला कोरोना काळात बेरोजगारीमुळे आत्महत्या करणाऱ्यांचे प्रमाण कमालीचे वाढले आहे सेंट्रल ऑफ इंडिया मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी या संस्थेने पाच एप्रिल २०२० रोजी संपलेल्या आठवड्यापर्यंत भारतातील बेरोजगारीचा दर तब्बल २३.४ टक्क्यांनी वाढण्याचा अंदाज व्यक्त केला आहे. फेबुवारी ७.८ टक्के असलेला हा दर मार्चमध्ये ८. ७ टक्कयापर्यंत वाढला आहे. यावरून कोरोना काळात कमी कालावधीत बेरोजगारी कित्येक पटींनी वाढली हे लक्षात येते. लॉकडाऊनमुळे सर्व उद्योगधंदे बंद पडले व्यवसाय व उद्योग धंद्यावर अवलंबून असलेला कामगारवर्ग, रोजदारीवर काम करणारा कामगार वर्ग, हाताला काम नसल्यामुळे बेकार झाला. तसेच हातावरचा व्यवसाय करणारे व्यवसायिक या काळात व्यवसाय बंद पडल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाच्या उत्पन्नाचा मार्गच कूंठीत झाला. उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झाला. असंघटित क्षेत्रातल्या अनेक कामगारांना रोजगारापासून मुकावे लागले. हॉटेल व्यवसायिक,गाडीवाले, उद्योग व्यवसायाकरिता पूरक सेवा देणारे छोटे मोठे व्यवसायिक यांचे बजेट कोलमडले. लॉकडाऊनच्या काळात जवळ असलेली पुंजी व बचत संपली. व्यवसायासाठी बँकेचे काढलेल्या कर्जाचे पैसे भरण्यासाठी उत्पन्न होत नसल्यामुळे बँकेचे कर्जाचे हप्ते थकले आणि व्यावसायिकावर बेकारीची परिस्थिती ओढवली.

निष्कर्ष : कोविड–१९ मुळे समाजातील सर्वच घटकावर दूरगामी परिणाम झालेला आहे. कोविड –१९ च्या लॉकडाऊन मुळे लोकांचे रोजगार गेले सामाजिक अपप्रवृत्ती वाढ झाली समाजात वर्गक्लेश, गृहकलह, आत्महत्या, घटस्फोट, यांच्या प्रमाणात वाढ झाली. अनेक उद्योगधंदे बंद पडले सर्वात जास्त परिणाम कोरोणा काळात असंघटित क्षेत्रावर झाला लोकांवर उपासमारीची परिस्थिती निर्माण झाली यांच्या नोकऱ्या टिकून होत्या त्यांना वर्कफ्रार्म होम करून काम करावे लागले. त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर व मानसिकतेवर दुष्परिणाम झाले शैक्षणिक क्षेत्रातील हानी ही कधीही न भरून निघणारी हानी झाली. अनेक शैक्षणिक संस्था अडचणीत आल्या ऑनलाइन शिक्षणामुळे लहान मुलांच्या आरोग्यावर व त्यांच्या मनोवृत्तीवर परिणाम झाला परंतु यातून मार्ग काढण्यासाठी सरकारने अनेक उद्योगांना आर्थिक पॅकेज उपलब्ध करून दिले आहे. ज्यांचे रोजगार गेले. त्यांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे अन्नधान्याचा पुरवठा सरकार मार्फत करण्यात येत असून सरकार शिक्षण संस्थांना शाळा उघडण्यासाठी अनुमती देऊन पूर्ववत शिक्षण क्षेत्रात पूर्वपदावर आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

उपाययोजना: १) देशातील वाढती बेकारी कमी करण्यासाठी सरकारने बंद केलेले प्रकल्प लवकरात लवकर कसे सुरु करावे याचा नियोजन करावे. २) सुशिक्षितांची बेकारी कमी करण्यासाठी कोरोना काळात थांबविण्यात आलेल्या स्पर्धा परीक्षा नियोजनपूर्वक सुरू कराव्यात. ३) स्थलांतरित मजुरांचा रोजगार गेल्यामुळे त्यांना जीवन जगणे कठीण झाले त्याकरिता सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे अन्नधान्याची सोय उपलब्ध करून द्यावी. ४) लॉकडाऊनमुळे जी शाळा महाविद्यालये बंद पडली आहेत ती सुरू करण्यासंबंधीचे योग्य नियोजन करून शाळा–महाविद्यालये पुन्हा सुरू करण्याची परवानगी द्यावी. ५) कोरोनामुळे समाजात वाढणारी गुन्हेगारी कमी करण्यासाठी युवकांच्या हाताला रोजगार प्राप्त करून देण्यासाठी उद्योग व्यवसायांना मदत करून प्रोत्साहन द्यावे. ६) असंघटित मजुरांना रोजगार देण्यासाठी ग्रामीण भागातील प्रकल्पांना प्राधान्य देण्यात यावे. ७) आरोग्य विषयक सोयीवर सरकारने जास्त लक्ष द्यावे. ८) ऑनलाइन शिक्षण अधिक प्रभावी होण्यासाठी ग्रामीण भागातील इंटरनेटच्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

संदर्भ सूची:

१. *Zee News.India.com. 08 April. 2021*
२. *अक्षरनामा, साप्ताहिक, १० डिसेंबर २०२०*
३. *साधना, साप्ताहिक, २३ सप्टेंबर २०२१*
४. *साधना, साप्ताहिक, अच्यूत गोडबोले,दीपा दे ।मूख यांचा लेख ०९ मे २०२०*
५. *सौ. पाटेसूमन, ;१९९१द्ध भारतीय सामाजिक समस्या, नागपुर, विद्या प्रकाशन*
६. *लोकमत न्यूज नेटवर्क २३ एप्रिल २०२१*
७. *इ–सकाळ डॉट कॉम २४ सप्टेंबर २०२१*

भारतातील शेतकरी चळवळीच्या वर्तमान स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. सुहास बी. नांद्रे, *सहा. प्राध्यापक, प्रज्ञा कला वरिष्ठ महाविद्यालय मोलगी, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार मो.न. ७५८८७३५२०४*

सारांश: *भारतात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक चळवळी उभ्या राहिल्यात. विविध चळवळी व आंदोलनाच्या माध्यमातून वंचितांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न झाला आणि त्यातून समाजात परिवर्तन व बदल घडून आलेले आहेत. भारतात विशेषतः महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांची आंदोलने झालीत ती प्रामुख्याने कम्युनिष्ट आणि डाव्या पक्षांनी, डाव्या संघटनांनी आणि शेतकरी संघटनांनी चालविली आहेत. स्वातंत्र्यानंतर शेतकऱ्यांच्या विविध समस्यांविषयी आवाज उठवण्यात आला. पुढे १९८० च्या दशकात शेतकऱ्यांच्या शेत मालाला योग्य भाव मिळावा यासाठी शरद जोशी या शेतकरी संघटनेच्या नेत्यांने विविध आंदोलन करून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिलेला दिसून येतो. मात्र १९९० नंतर विषेशतः जागतीकरणानंतर भारत जागतीक व्यापार संघटनेचा सदस्य झाल्यानंतर परिस्थिती बदललेली आहे. तर वर्तमान स्थितीत भारत सरकारने संसदेत पारित केलेल्या कृषी विधेयकावर राष्ट्रपतींनी २७ सप्टेंबर २०२० रोजी स्वाक्षरी केली. त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले. ते कायदे शेतकरी विरोधी आहेत म्हणून दिल्ली येथे २६ नोव्हेंबर २०२० पासून शेतकरी आंदोलन करत आहेत.*

बीज शब्द: *भारतीय शेतकरी, शेतकरी चळवळ, वर्तमान स्थिती, जागतीकिकरण, विधेयक, जागतीक व्यापार.*

प्रस्तावना: भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे भारतीय अर्थ व्यवस्था ही शेती या व्यवसायावर अवलंबून आहे. देशात एकूण लोकसंख्येपैकी ६५ ते ७० टक्के लोक हे शेती व्यवसाय करणारे आहेत. त्यामुळे शेती क्षेत्रात बदल घडवून येणे आवश्यक होते. व त्यापध्दतीने बदल देखील होतांना दिसतात. मात्र शेती व शेतकरी यांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत. पण औद्योगिकीकरण, आधुनिकिकरण, व १९९० नंतरच्या जागतीकीकरणामुळे भारतीय शेती व्यवसायात अनेक बदल घडून आलेत. त्याचा परिणाम प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षपणे शेती व शेतकऱ्यांवर झाला. आणि त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या विविध संघटनांनी चळवळी उभारल्या व त्या अधिक आक्रमक झाल्यात. भारताला विविध चळवळींचा इतिहास आहे. त्या चळवळींच्या माध्यमातून समाजात परिवर्तन किंवा बदल घडून आलेला दिसतो. यासाठी पूर्वी अनेक समाजसुधारकांनी योगदान दिलेले आहे. चळवळीचा मुख्यः उद्देश हा प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत बदल घडवून आणणे अथवा अन्याया विरूध्द लढून वंचितांना न्याय मिळवून देणे हा असून या माध्यमातून न्याय मिळून दिलेला आहे. मात्र त्याच सोबत विविध सामाजिक संघटना आज हे कार्य करतांना दिसून येतात. त्यातच शेतकरी व शेती संबंधी विविध समस्या सोडविण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारविरूध्द चळवळी उभ्या राहिल्या आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रज सरकारने शेतकऱ्यांवर विविध कर आकारून आर्थिक शोषण केलेले दिसून येते. शेतकरी या घटकावर अन्याय आणि अत्याचारच झालेले आहेत. परंतू परकीय सरकारच्या अन्यायातून सुटका करून घ्यायची असेल तर भारताला स्वातंत्र्य मिळणे आवश्यक आहे. त्यासाठी ग्रामीण भागातील जनता स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाली. भारत स्वतंत्र झाल्यावर स्वातंत्र्य लढ्यात मोठ्या प्रमाणात सहभागी झालेल्या ग्रामीण भागातील जनतेच्या आशा, आकांक्षा उंचावल्या, शेतकऱ्यांच्या व शेतीच्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी परकीय सरकारबरोबर लढा दिला होता. त्या समस्या आता स्वतंत्र भारतातील स्वकीय सरकार सोडवेल आणि आपल्या जीवनात थोडा प्रकाश येईल अशी भावना निर्माण झाली व त्यातून आशा पल्लवीत झाल्यात स्वातंत्र्यनंतर सत्तेवर आलेल्या सरकारला असे लक्षात आले की, शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारायची असेल तर आधी शेतीमध्ये सुधारणा घडवून आणणे गरजेचे आहे. इंग्रजी राजवटीच्या धोरणामुळे भारतातील शेतीव्यवस्थेवर विपरित परिणाम झालेले असून शेतकऱ्यांचे व शेतीचे नुकसान झालेले होते. स्वातंत्र्यानंतर तत्कालिन सरकारने जमीन सुधारणा व शेतीच्या विकासासाठी अनेक कायदे केलेत. स्वातंत्र्यानंतर १९४९ साली मद्रास सरकारने सर्वप्रथम जमिनदारी निर्मुलनाचा कायदा केला. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात 'कसेल त्याची जमीन' जमिनीच्या मालकीचे विकेंद्रिकरण व तुकडेजोड कायदे केलेत. परंतू कायदा करून कोणतीही समस्या सुटत नाही तर त्या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक असते. तरच त्या कायद्यांना महत्व असते. स्वातंत्र्यानंतरच्या दोन दशकात शेतकऱ्यांची फारशी आंदोलने झालेली दिसून येत नाहीत. शेतकरी या आशेवर होते की, आता तरी आपल्या उत्पादित शेत मालाला योग्य भाव मिळेल व आपली आर्थिक परिस्थिती सुधारेल, मात्र प्रत्यक्षात तसे झाले नाही. शेतकऱ्यांचे शोषण स्वातंत्र्योत्तर काळात देखील सुरू राहिले. उत्पादन खर्च अधिक व शेतमालाला भाव कमी असे असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत फारसा बदल झाला नाही.

शेतकऱ्यांच्या उत्पादित मालाला योग्य भाव न देता शोषण व्यवस्था टिकवून ठेवण्याचे काम शासकीय यंत्रणेने केले. स्वतंत्र भारतातील शेतकरी सुखी करायचा असेल तर शेतकरी आंदोलन किंवा शेतकरी चळवळ उभी केली पाहिजे. या चळवळीतून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून द्यायचा. या उद्देशाने संघटना उभी करण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्रातील तत्कालिन शेतकरी आंदोलनामधील सर्वात प्रभावी आणि व्यापक प्रमाणात ही चळवळ सुरू केली. या चळवळीने शेतकरी आंदोलनाचे स्वरूप व मागण्या बदलल्या. वैचारीक भूमिका देखील बदलली. इतर संघटनांच्या वैचारीक भूमिकेपेक्षा वेगळी भूमिका दिसून आली. ही संघटना पूर्णपणे अराजकीय असेल. त्यात राजकीय हस्तक्षेप असणार नाही. अशी भूमिका सुरूवातीला शरद जोशी यांनी घेतली. पुढे महाराष्ट्रातील व महाराष्ट्र बाहेरील शेतकरी मोठ्या संख्येने सहभागी झाले. महाराष्ट्राच्या राजकारणात शेतकरी संघटना एक राजकीय शक्ती बनली. एकंदरीत याच काळात देशाच्या इतर भागांमध्ये शेतकरी चळवळी उभ्या राहिल्या. त्यानंतर मात्र १९९० नंतर विशेषत: जागतीकरणानंतर भारत जागतीक व्यापार संघटनेचा सदस्य झाल्यानंतर परिस्थिती बदललेली आहे. असे असले तरी शेतकऱ्यांना स्पर्धेत सक्षम होण्यासाठी शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्याच नाहीत. कृषी क्षेत्रातील संशोधन, नवनवीन तंत्रज्ञान, रस्ते, वीज, पाणी, यासाठी शेतकरी संघर्ष करत राहिला. जागतीक व्यापार संघटनेच्या करारानुसार कोणत्याही देशाने शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी होऊन तो स्पर्धेत सक्षम व्हावा म्हणून त्याला अनुदान देऊ नये, असा नियम होता. जगात व देशात कोरोनाची अत्यंत भयानक परिस्थिती असतांना शेतीविषयी नविन कायदे करतांना देशातील शेतकरी संघटनांना विश्वासात न घेता व त्यावर सविस्तर चर्चा होणे अपेक्षित असतांना तत्कालीन परिस्थितीत भारत सरकारने नविन कृषी विधेयक तयार केले. त्यावेळी भारतात कोरोनामुळे भयंकर वाईट परिस्थीती होती. असे असतांना संसदेत पारित केलेल्या कृषी विधेयकावर राष्ट्रपतींनी २७ सप्टेंबर २०२० रोजी स्वाक्षरी केली. त्याचे

कायद्यात रूपांतर झाले. ते कायदे शेतकरी विरोधी आहेत. म्हणून २६ नोव्हेंबर २०२० पासून शेतकरी आंदोलन करत आहेत. या कायद्याविरोधात देशभरातल्या अनेक शेतकरी संघटना या कायद्याच्या विरोधात आंदोलन करीत आहेत. गेल्या सात महिण्यात अनेक वेळा भारत बंद करून या कायद्यांचा निषेध केला आहे. या आंदोलनाचा देशाच्या एकंदर आर्थिक व राजकिय धोरणावर दूरगामी परिणाम होतांना दिसतो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये: १. शेतकरी चळवळीचा आढवा घेणे. २. केंद्र सरकारने पारित केलेले तीन नविन कृषी कायद्याविषयी माहिती घेणे. ३. वर्तमान स्थितीतीत उभारलेल्या आंदोलनाचा अभ्यास करणे.

संशोधनपध्द्ती : स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी संघटनेने उभारलेली विविध आंदोलने व वर्तमान स्थितीत देशात सुरू असलेली शेतकरी चळवळ याचा अभ्यास करतांना त्यासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्रकाशित व अप्रकाशित विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके, साप्ताहीके, वर्तमानपत्र, इंटरनेट याचा वापर करून माहीतीचे संकलन करण्यात आले आहे.

संशोधनाचा उद्देश: स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रात व भारतातील विविध शेतकरी संघटनांनी उभारलेली विविध आंदोलने व चळवळ त्यातच वर्तमान स्थितीत केंद्र सरकारने केलेले तीन नविन कृषी कायदे यांची माहिती व यांच्या विरोधात दिल्ली येथे सुरू असलेले शेतकऱ्यांचे आंदोलन याची माहिती घेणे हा प्रमुख उद्देश लघुशोध निबंधाचा आहे.

भारतात शेतीतील उत्पादित मालाला रास्त भाव मिळावा यासाठी शेतकऱ्यांनी आंदोलनं केलीत. डाव्या पक्षांनी शेतकऱ्यांसाठी हाती घेतलेली आंदोलने, महेंद्रसिंग टिकैत, शरद जोशी, राजू शेट्टी व अलिकडच्या काळात सदाभाऊ खोत आपापल्या शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला योग्य भाव मिळावा यासाठी विविध आंदोलने करतांना दिसत आहेत. अशा आंदोलनाने शेतकरी ही आपला काही प्रमाणात फायदा होईल या हेतूने नेत्यांसोबत रत्यावर उतरून आंदोलनात सहभागी होत आहेत. त्याच प्रमाणे २००९ मध्ये शेतकरी संघटनेच्या आंदोलनामुळे शेतकऱ्यांच्या नावे असलेले कर्ज माफ करावे यासाठी मोठे आंदोलन करण्यात आले होते. त्याला सकारात्मक यश आले व शेतकऱ्यांचा सातबारा कोरा करण्यात संघटनेला मोठे यश आले होते. याच अनुषंगाने जेव्हा—जेव्हा आंदोलन पुकारले जाते तेंव्हा—तेंव्हा शेतकरी रस्त्यावर उतरून आंदोलनात सहभागी होतात. अलीकडच्या काळात शेतकरी संघटनेचे नेते व त्यांची राजकीय हाव दुसरीकडे अशा पद्धतीने शेतकरी संघटना निर्माण करून शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव निर्माण करून त्यातून आपला फायदा कसा करून घेता येईल याचाही विचार संघटनेच्या नेत्यांकडून होतांना दिसून येतो. एखाद्या राजकीय पक्षाला पाठींबा द्यायचा की नाही यावरून नवीन शेतकरी संघटना स्थापन करण्यात आल्यात. त्यात स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचा उल्लेख करता येईल या संघटनेचे संस्थापक म्हणून राजू शेट्टी यांचा उल्लेख होतो. त्यांनी संघटनेच्या माध्यमातून साखर कारखानदारांना उसाला योग्य भाव मिळावा यासाठी गेली अनेक वर्षापासून साखर कारखाना सुरू होण्यापूर्वी उसाला भाव जाहीर करावा व पूर्वीची शेतकऱ्यांची देणे अदा करावे मगच कारखाण्यांना उस देऊ अशी भूमिका घेऊन शेतकरी आंदोलनात सहभागी होत असतात. त्याचप्रमाणे याचा फायदा म्हणून काही प्रमाणात उस उत्पादकांना झालेला दिसून येतो. त्याच बरोबर दुध उत्पादकांना काही प्रमाणात अनुदान द्यावे यासाठी महाराष्ट्रात विविध आंदोलने उभारलेली आहेत आणि आजही त्यांचे प्रयत्न त्या दिशेने सुरू आहेत. हे दुध उत्पादकांसाठी फायद्याचे ठरेल. परंतु जेव्हा दुध संदर्भात आंदोलन केली जातात. संघटीत झालेल्या शेतकऱ्यांनी आंदोलनाच्यावेळी दुध रस्त्यात टाकून किंवा दुध वाहतूक करणारे टॅंकर अडवून त्यातील शेतकऱ्यांनीच उत्पादीत केलेले दुध रस्त्यावर ओतून दिले जाते. असे शेतकरी का करत असतील यामुळे याचे नुकसान शेतकऱ्यांचेच होत असते. याचीच प्रचिती रयत क्रांती संघटनेचे संस्थापक सदाभाऊ खोत यांनी केलेल्या दुध आंदोलनाच्या वेळी दिसून आले. शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून कांदा आंदोलन, उस आंदोलन, दुध आंदोलन, कापूस आंदोलन, तंबाखू आंदोलन, कर्जमुक्ती आंदोलन इत्यादी होतं. मात्र देशात गेल्या अनेक महिण्यांपासून दिल्ली येथे विषेषतः पंजाब, हरियाणा, राजस्थानचा काही भाग तसेच उत्तर प्रदेशातील पश्चिमेकडील शेतकरी दिल्लीच्या सिमेनजिक आंदोलन करत आहेत. त्यांची मुख्य मागणी ही नविन तीन कृषी कायदे रद्द करणे हा आहे.

केंद्र सरकारने पारित केलेले तीन नविन कृषी कायदे:

१) शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) कायदा २०२०. यात कृषी उत्पन्न बाजार समितीने मान्यता दिलेल्या बाजाराबाहेरही मालाची खरेदी विक्री, कृषी मालाच्या राज्यांतर्गत आणि आंतरराज्य हालचालीतील अडथळे दूर करणे, मार्केटींग आणि वाहतूक खर्च कमी करून शेतकऱ्यांना अधिक चांगली किंमत मिळवून देणे, इ—ट्रेडिंग साठी व्यवस्था उपलब्द करून देणे इत्यादी गोष्टी आहेत.

२) शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२०. यात, आपल्या पिकांसाठी घाऊक विक्रेते, प्रोसेसिंग इंडस्ट्री किंवा कंपन्यांशी करार करता येईल. त्यासाठी किंमतही ठरवता येईल. ५ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांना कंत्राटांचा फायदा होईल. बाजारपेठेतल्या अस्थिरतेचा भार शेतकऱ्यांवर नाही त्यांच्या कंत्राटदारांवर राहिल. मध्यस्थांना दूर करून शेतकरी पूर्ण नफा किळवू शकतात.

३) अत्यावश्यक वस्तू (दुरूस्ती) कायदा, २०२०. यात निर्बंध कमी झाल्याने परकीय गुंतवणूक तसेचं खाजगी गुंतवणूकदारांचा ओघ वाढेल. किंमत स्थिर राहण्यात मदत होईल. ग्राहक व शेतकरी दोघांचा फायदा होईल.

या तीनही कायद्यांवर शेतकरी संघटनांनी आक्षेप घेतला आहे

१) बाजार समिती बाहेर विक्री झाल्यास बाजार शुल्क न मिळाल्याने राज्यांचं नुकसान होईल, बाजार समित्या हद्दपार झाल्यास मध्यस्थ, आडते यांचं काय होणार?, किमान आधारभूत किंमतीची यंत्रणा यामुळे मोडकळीस येईल, ई—ट्रेडिंग यंत्रणा बाजारांवर अवलंबून असतात. बाजारच नामशेष झाले तर त्या कशा चालतील?.

२) कंत्राटी व्यवस्थेत शेतकरी सक्षमपणे वाटाघाटी करू शकतील का?, अनेक लहान—लहान शेतकऱ्यांची करार करण्यास व्यावसायिक रस दाखवतील का?

३) मोठ्या कंपन्या वाटेल तेवढा साठा करू शकतील, शेतकऱ्यांना कंपन्यांच्या सांगण्याप्रमाणे उत्पादन करावं लागेल आणि कमी किंमत मिळण्याचीही भिती असेल, कांदा निर्यातबंदी सारख्या निर्णयांमुळे हा कायदा अंमलात आणला जाईल का याबद्दल साशंकता आहे.

या कायद्यांमुळे बाजार समित्या संकटात येतील, सध्या अस्तित्वात असलेल्या बाजार समितीच्या कार्यपध्दतीमध्ये अनेक दोष आहेत. त्यात सुधारणा करण्याची आवश्यकता हे कोणीही नाकारणार नाही. ज्या पध्दतीने आरबीआयने सहकारी बॅंकेमध्ये संचालक होण्यासाठी पात्रता निश्चित केली आहे. तशीच पात्रता बाजार समितीचा संचालक होण्यासाठी करण्याची गरज आहे.

कृषी कायद्यांना २७ सप्टेंबर २०२१ रोजी एक वर्ष पूर्ण झाले या निमित्त शेतकरी संघटनांनी भारत बंदची हाक दिली होती. व त्याला संमिश्र प्रतिसाद मिळाला. आतापर्यंत अनेक वेळा भारत बंद करण्यात आले. परंतू तरी देखील सरकारकडून कोणताही मार्ग निघतांना दिसत

नाही. मात्र नविन कृषी कायद्यामुळे बाजार समितींचे अस्तित्व शुन्य करणे हेच केंद्र सरकार करायला निघाले आहे.

शेतकऱ्यांसाठी कायदे करायचे असतील तर शेती मालाला हमीभावाचा कायदा करा असे देशातील कोट्यवधी शेतकरी व शेतकरी संघटनेच्या नेत्यांची मागणी आहे. केंद्र अथवा राज्य सरकार नेहमीच शेत मालाला हमीभाव राहील असे सांगतात मात्र हमीभाव दिला जात नाही. उदा. मागील वर्षी मक्याचा हमीभाव १८५० रु. भाव असतांना प्रत्यक्षात मात्र ११०० रूपयाने माल विकावा लागला. तीच गोष्ट सोयाबीन, तूर, मुंग, उडीद, यांची आहे. जर सरकारने खरेदी केली तरच हमीभाव मिळतो. नुकतेच नविन कायद्यानुसार कृषी उत्पन्न बाजार समिती बाहेर सोयबीन विषयी सांगता येईल या वर्षीचा सोयाबीनचा हमीभाव ४००० असतांना मात्र तो खाजगीत २५०० रूपयाने खरेदी केला जात आहे. तसेच गेली अनेक महिण्यापासून शेतकरी संघटनेचे आंदोलन हे शांततामय व शिस्तबध्द मार्गाने सुरू होते. मात्र राजधानी दिल्ली येथे प्रजासत्ताक दिनी ट्रॅक्टर परेड दरम्यान आंदोलनाला हिंसक वळण लागले. व त्यात अनेक पोलीस व शेतकरी जखमी झालेत. मात्र हे हिंसक वळण हे आंदोलक शेतकऱ्यांकडून केले गेले नाही. यात शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांचा किंवा शेतकऱ्यांचा कोणताही संबंध नाही असे संयुक्त किसान मोर्चाने म्हटले आहे. आम्हाला कोणत्याही हिंसक मार्गाने आंदोलन करायचे नाही असे सुरवातीपासून ठरलेले होते असे संयुक्त किसान मोर्चातर्फे सांगण्यात आले. आमच्या या आंदोलनात काही संघटना व समाजकंटक यांनी शांततापूर्ण आंदोलनात घुसखोरी केली, शेतकरी संघटना व सरकार यांच्यात शांतता मार्गाने ट्रॅक्टर परेड मार्ग ठरला होता. त्यात बदल करून शिस्तभंग करण्यात आला. शांतता ही आमची सर्वात मोठी ताकत आहे. अशा घटनांमुळे शेतकरी आंदोलनाला मोठा फटका बसला असे संयुक्त किसान मोर्चातर्फे सांगण्यात आले. असे असले तरी या आंदोलनाला हेतूपूरस्कर बदनाम व दडपण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला गेला असा आरोप भारतीय किसान युनियनचे नेते राकेश टिकैत यांनी सांगितले.

प्रजासत्ताक दिनी आयटीओ परिसरात झालेल्या हिंसक आंदोलनात आंदोलकांना पांगवण्यासाठी अश्रूधुराचा वापर पोलीसांकडून करण्यात येत होता. त्यात त्याचे ट्रॅक्टर कोलमडले. एका शेतकऱ्याचा मृत्यू झाला. मात्र शेतकऱ्याचा मृत्यू कसा झाला हे अजून स्पष्ट होवू शकले नाही. त्यात शेतकऱ्यांनी पोलीसांवर हल्ला केल्याचा दावा पोलीस करीत आहेत. त्यात सार्वजनिक मालमत्तेचे खूप नुकसान झालेले आहे. त्याच दरम्यान इंटरनेटसेवा खंडीत करण्यात आली. गृह मंत्रालयाने जनहितार्थ हा निर्णय घेण्यात आल्याचे सांगण्यात आले. तसेच दरवर्षी संसदेवर रोषणाई करण्यात येते मात्र या प्रजासत्ताक दिनी करण्यात आली नाही. या आंदोलना दरम्यान सरकार व शेतकरी आंदोलनातील नेते यांच्या या नविन कृषी कायद्याबाबतीत चर्चा झाल्यात. मात्र त्यातून कोणतेही निष्पन्न निघालेले नाही. या आंदोलनाला राजकीय स्वरूप देण्यात आले. त्यामुळे विरोधकांचे समर्थन मिळत असले तरी यात ठोस निर्णय होतांना दिसत नाही. हिंसा हे कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर असू शकत नाही. या हिंसक आंदोलनाविषयी अनेक राजकीय व सामाजिक संघटनांनी निषेद नोंदविला आहे. शेतकरी संघटनांनी पुकारलेल्या आंदोलनाला अनेक महिने झालेत पण अजूनही शेतकरी दिल्लीच्या सिमा भागात आंदोलन करीत आहेत. कोणत्याही चळवळीचा अथवा आंदोलनाचा उद्देश हा प्रस्थापित कायदे किंवा व्यवस्था यात समाज हितासाठी बदल होणे अपेक्षित असते. मात्र असे होतांना दिसत नाही. या आंदोलनाला फारसे यश आलेले नाही. केंद्र सरकार व शेतकऱ्यांचे नेते यांच्यात चर्चेच्या अनेक फेऱ्या झाल्यात मात्र यातून ठोस निर्णय झाला नाही. सर्वोच्च न्यायालयाने या तीन कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी दिड वर्षासाठी स्थगिती दिली आहे. मात्र शेतकरी संघटनेने हे कायदे कायमस्वरूपी रद्द करावेत अशी मागणी शेतकरी आंदोलकांची आहे.

निष्कर्ष : आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे शेती व्यवसायात बदल होत असतांना त्यासोबत नवनविन समस्यादेखील निर्माण होतांना दिसतात. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतजमिनीचे तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले आहे, ते इतके आहे की, नव्या तंत्रज्ञानाचा अथवा साधनांचा वापर करून शेती करण्याची काही शेतकऱ्यांची इच्छा असली तरी असे तंत्रज्ञान त्यांच्या वाट्याला आलेल्या जमिनीच्या तुकड्यात करता येत नाही. त्यामुळे शेतकरी अल्प–भूधारक होतो. निसर्गावर शेती अवलंबून असल्यामुळे उत्पन्न कमी येते व खर्च जास्त होत असल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात. आत्महत्यांचे प्रमाण ही कमी होत नाही. अशा वेळी संघटनेच्या माध्यमातून भविष्यात कोणते पाऊल उचलले जाईल हे आव्हान संघट्नांपुढे असेल. भारतातील शेतकऱ्यांच्या हितासाठी विविध शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून जी आंदोलने केली गेलीत ती शांततामय मार्गाने केली असून विशेषत: सरकार विरोधी केली आहेत. शेतकऱ्यांच्या उत्पादित मालाला रास्त भाव मिळावा यासाठी ग्रामीण क्षेत्रातील शेतकरी मोठया उत्साहाने स्वयंप्रेरणेने सहभागी झाले होते. मात्र या तीन कृषी कायद्याविरूध्द असलेले आंदोलन या आंदोलनाला हिंसक वळण लागले आणि हे अत्यंत निंदनीय आहे. यात अनेक महिण्यापासून पंजाब, हरियाना, राजस्थान, उत्तर प्रदेशातील पश्चिमेकडील शेतकरी आंदोलनात सहभागी झालेले आहेत. या पूर्वी भारतात शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून जी चळवळ उभी केली गेली त्या चळवळीत प्रामुख्याने उस, कापूस, कांदा, तंबाखू, यासारख्या नगदी पिकांचे भाव वाढीसाठी आंदोलने झालीत. त्या पिकांशी संबंधीत मध्यम व मोठा शेतकरी हा आंदोलनाचा आधारस्तंभ होता. भारतातील अन्य राज्यांमधील शेतकरी चळवळी बरोबर शेतकरी संघटनेने समन्वय साधून राष्ट्रीय पातळीवर चळवळ उभी करून देशाच्या राजकारणात शेतकरी हा महत्वाचा घटक शेतकरी संघटनेने तयार केला.

थोडक्यात शेतकरी व शेती संबंधीत घटकांना योग्य न्याय मिळावा, त्यांच्या शेती उत्पादनाला रास्त भाव मिळावा, त्यांच्या समस्यांपासून शेतकऱ्यांना मुक्ती मिळावी या हेतूने आजपर्यंत वेगवेगळ्या मार्गाने प्रयत्न झालेत. त्यासोबत देशातील विविध शेतकरी संघटनांनी शेतकरी बांधवांना संघटीत करण्याचा व त्यांचात योग्य जाणीव, जागृती करण्याचा अखंड प्रयत्न केला आहे व आजही तो प्रयत्न संघटनेच्या माध्यमातून होतांना दिसतो. आजपर्यंत शेती उत्पादनाला योग्य भाव मिळावा यासाठी शेतकरी चळवळीत सहभागी झालेत मात्र आज गेली अनेक महिण्यापासून हिवाळयात, उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात अहोरात्र शेतकरी कृषी विषयी नवीन कायदे रद्द व्हावेत यासाठी सरकार विरूध्द आंदोलन करीत आहेत त्यांना कितपत यश येतं हे सर्वात मोठे आव्हान शेतकरी संघटनांसमोर आहे.

संदर्भग्रंथ:

१. शाह घन:शाम, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

२. पाटील एस.के., महाराष्ट्राचा राजकीय व सामाजिक विकास, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद,

३. पाध्ये रमेश, शेतकरी आंदोलन, एल्गार प्रकाशन, मुंबई.

४. पैठणे ए. एस., भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, प्रशांत प्र., जळगांव.

५. विविध वर्तमान पत्र व वेबसाईटस.

भारतातील आदिवासी समाजा समोरील प्रश्न आणि आव्हाणे

डॉ. भिमराव प्रल्हाद उबाळे, *समाजशास्त्र विभाग, संत भगवान बाबा कला महाविद्यालय, सिंदखेडराजा जि. बुलढाणा. मो.९९२१८३२९९४*

प्रस्तावना : भारत देश जसा विविधतेने नटलेला आहे तसाच भारतीय समाज देखिल विविध जातीमध्ये विभागला गेला आहे. भारतात ६००० (सहा हजार) पेक्षा जास्त जाती आणि उपजाती आहेत. या जाती प्रमाणेच विविध आदिवासी जमाती सुध्दा आहेत. देशातील जवळ जवळ सर्वच राज्यात आदिवासी जमाती आढळतात. भारतात २५० आदिवासी जमाती आहेत. आदिवासी जमाती आणि उपजमातींचा विचार केल्यास त्यांची संख्या ४५० च्या जवळपास असलेली दिसून येते. भारतीय संविधानातील कलम ३४१ आणि कलम ३४२ नुसार अनुसूचित जनजातीची नोंद करण्यात आली आहे. आदिवासी जमाती भारतातील सर्वच राज्यातील डोगरदऱ्यात राहत आहेत. त्यांच्यात वांशिक, भाषिक, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टया भिन्नता असलेली दिसून येते. भारतात सर्वात जास्त आदिवासी लोक झारखंड आणि छत्तीसगड या राज्यात आहेत. केंद्रशासित लक्षव्दिप प्रदेशात एकूण लोकसंख्येच्या ९३.८२ टक्के लोकसंख्या आदिवासींची आहे. मिझोरम मध्ये एकूण लोकसंख्येच्या ९३.५५ टक्के आहे. नागालॅड मध्ये ९३.९९ टक्के आणि मेघालय राज्यात ८०.८५ टक्के आदिवासींची लोकसंख्या आहे. महाराष्ट्रात गोंड, कोरकु, वारली, कोलाम इ. आदिवासी जमाती आहेत.

आदिवासी समाजाची संकल्पना : नागरी व आधुनिक समाजापासून दुर व अलिप्त राहिलेले संबंधित प्रदेशातील मुळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी असे सामान्यत: म्हणता येईल. सर्वसाधारणपणे जंगलात दऱ्या–खोऱ्यात व सुसंस्कृत समाजापासून तुटक असलेल्या दुर्गम भागात ते लहान लहान वस्ती करुन राहतात. एका विशिष्ट आदिवासी गटास 'जमात' म्हणून संबोधले जाते. भारतीय संविधानात आदिवासींना 'अनुसूचित जमाती' असे म्हणतात. आदिम, गिरीजन, वनवासी, मुळ निवासी धरतीची लेकरे, जंगलाचे राजे अशा विविध संज्ञानी आदिवासींना ओळखले जाते. भारतीय संविधानातील कलम ३४२ (१) नुसार, "ज्यांचा समावेश अनुसूचित जमातींच्या यादीत केला आहे त्यांना अनुसूचित जमाती असे म्हणतात." अनुसूचित जमातीमध्ये सर्वसाधारणपणे डोंगराळ प्रदेशात आणि जंगलात वास्तव्य करणाऱ्या आणि जे आधुनिक संस्कृती तसेच जीवन पध्दती पासून अलिप्त आहेत अशा लोकांचा समावेश करण्यात आला आहे. म्हणूनच आदिवासी म्हणजे अनुसूचित जमाती असे समीकरण रुढ झाले आहे.

आदिवासी समाजासमोरील प्रश्न किंवा समास्या : भारतातील आदिवासी समाजा समोरील प्रश्न किंवा समस्या या साध्या आणि सरळ नाहीत. त्यांचे प्रश्न व्यापक आणि जटील आहेत. या समस्या आदिवासीच्या आचार, विचार, राहणीमान, प्रथा, परंपरा, सभ्यता या सारख्या अनेक बाबींशी संबधीत आहेत. एकाच भौगोलिक प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी जमातींच्या समस्यामध्ये भिन्नता दिसून येते. आदिवासी समाजातील प्रश्नांचे किंवा समस्यांचे स्वरुप हे भिन्न असले तरी काही समस्या सर्वच आदिवासी समाजात सामान्य आहेत. आदिवासी समाजात आर्थिक, सामाजिक, आरोग्य विषयक शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय आणि दळवळण विषयक काही प्रमुख समस्या आढळून येतात.

अ) आर्थिक समस्या : भारतातील कोणत्याही राज्यातील आदिवासी समाजाची आर्थिक समस्या ही एक प्रमुख समस्या आहे. आजही आदिवासी लोक पारंपारीक व्यवसाय करतात. या पारंपारीक व्यवसायातून त्यांना पुरेशे उत्पन्न मिळत नाही. ते आपल्या मुलभूत गरजा ही पूर्ण करु शकत नाही. त्यामुळेच आदिवासी गरीबीत आणि दारिद्रयात जगत आहेत. त्यांच्या आर्थिक समस्या खालील प्रमाणे :

१. **स्थांनातरीत शेतीची समस्या :** आदिवासी लोक एकाच ठिकाणी शेती करीत नाहीत. एकाच ठिकाणी दोन ते तीन वर्षे शेती केल्यानंतर जमिनिची सुपिकता कमी होवून उत्पन्न कमी होते. असा त्यांचा विश्वास आहे. म्हणून ते शेतीचे स्थान सतत बदलवित असतात. ते जंगलातील झाडे, झुडपे तोडून व गवत पसरवून ते पेटवून देतात. ती राख सर्वत्र शेतात पसरवून देतात. पाउस पडल्यानंतर त्या जागी पेरणी करतात. स्थलांतरीत शेतीमुळे ते आपल्या शेतीचा विकास करु शकले नाही. परिणामी उत्पन्नात घट होवून अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

२. **कृषी समस्या :** आदिवासी लोकांची शेती करण्याची पध्दती ही परंपरागत आहे. ओलिताची सोय, नविन व संकरीत बियाणे, आधुनिक उपकरणे, रासायनिक खते या सारख्या गोष्टींचा अभाव त्यांच्या शेतीत असल्यामुळे त्यांना शेतीतून अधिक उत्पन्न मिळत नाही. निसर्गावर अवलंबून असलेली शेती केल्यामुळे अनेक प्रश्नांना आदिवासींना सामोरे जावे लागत आहे.

३.**जमिन आणि जंगलासंबंधी समस्या:** पूर्वी जमिनीवर आदिवासींचा अधिकार होता. ते आपल्या इच्छेनुसार पाहिजे तेथे शेती करू शकत होते. परंतु आधुनिक काळात शासनाने अनेक नविन नविन कायदे जंगले आणि जमिनी संबंधी केले आहेत. त्यामुळे आता ते स्थांनातरीत शेती करु शकत नाही. याशिवाय जंगलातील नैसर्गिक वस्तुंचा उपभोग ही आदिवासी घेवू शकत नाही. जंगलातील पशुंची शिकार करणे, मध, लाख, डिंक गोळा करणे, दारु गाळणे या सारख्या जंगतातील वस्तु गोळा करण्यावर या जंगल विषयक कायद्यामुळे अनेक बंधने आहेत.

१. **वस्तुविनियम आणि कर्जबाजारीपणा :** आदिवासी समाजात पूर्वी वस्तुविनिमयाची पध्दती होती. परंतु आधुनिक समाजातील मुद्रा प्रधान अर्थव्यवस्थेचा परिणाम आदिवासी समाजावर झाला. आधुनिक, सभ्य समाजापासून अलग असणाऱ्या आदिवासी समाजाच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून व्यापारी, सावकार, मालक, ठेकेदार त्यांचे आर्थिक शोषण करीत आहेत. सावकार थोडी कर्जाउ रक्कम देवून त्यावर भरमसाठ व्याज लावून त्यांना कर्जबाजारी बनवून त्यांचे सतत शोषण करीत आहेत.

२. **औद्योगिक श्रमिक आदिवासींचे प्रश्न :** औद्योगिक क्षेत्राजवळ राहणाऱ्या आदिवासींना अल्प मोबला देवून त्यांच्याकडून अत्यंत कष्टाचे व मेहनतीची कामे करुन घेतली जातात. कारखान्यात आणि चहाच्या मळयात काम करणाऱ्या आदिवासी श्रमिकांची अवस्था अतिशय दयनिय आहे. आदिवासी मजुर ज्या परीसरात राहतात त्या ठिकाणी कोणत्याही सोयी, सवलती पुरविल्या जात नाहीत. आदिवासी कामगारांना कायद्याचे संरक्षण मिळत नाही. कारण ते कारखान्यात ठेकेदारामार्फत काम करतात.

३. **वेठबिगारीची पध्दत :** कायद्याने वेठबिगारीची पध्दत बंद असली तरी व्यापारी, ठेकेदार आणि अधिकारी आदिवासींकडून आपली सर्व कामे जबरदस्तीने करुन घेतात. त्यांना कामाचा अत्यंत कमी मोबदला देतात. सावकार आणि जमिनदारांच्या शेतीत अनेक आदिवासी लोक आयुष्यभर मेहनत करतात त्यांना रात्रंदिवस गुलामांप्रमाणे वागविले जाते. त्यांना कामाचा अत्यल्प मोबदला दिला जातो. अप्रत्यक्षपणे आदिवासी लोक हे सावकार आणि जमिनदारांचे वेठबिगार आहे.

ब) **सामाजिक समस्या :** आधुनिक काळात आदिवासी समाजाचा सभ्य समाजाशी संपर्क वाढल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक संरचना, संघटना

आणि संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेवर सभ्य समाजाचा प्रभाव पडला आहे. त्यामधून आदिवासींच्या काही सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

बाल विवाहाची समस्या: परंपरागत आदिवासी समाजात बालविवाहाची पध्दत नव्हती परंतु हिंदू समाजाच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांच्या समाजात ही बाल विवाहाची प्रथा सुरु झाली. बाल विवाहाच्या समस्येमुळे आदिवासी समाजात घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले आहे व अल्पवयीन मातृत्वाची समस्या देखिल निर्माण झाली आहे.

कन्यामुल्याची (हुंडयाची) समस्या : आदिवासी समाजात कन्यामुल्याची प्रथा रुढ आहे. कन्यामुल्य हे वस्तु किंवा प्रतिकात्मक रूपाने घेतले जात होते. परंतु सभ्य समाजाशी आदिवासी समाजाचा संपर्क वाढल्यामुळे कन्यामुल्य रोख पैशाच्या रूपात घेण्याची प्रथा सुरु झाली. आदिवासी लोकांजवळ पैशाचा अभाव आहे. त्यामुळे आदिवासी समाजात कन्यामुल्याची समस्या निर्माण झाली आहे.

वेश्यावृत्ती आणि गुप्त रोगाची समस्या : आदिवासी लोक भोळे आणि साधे आहेत. आदिवासींच्या गरीबीचा आणि अज्ञानाचा फायदा घेवून सावकार, व्यापारी, विक्रेते आणि अधिकारी त्यांच्या स्त्रीयांशी अनैतिक संबंध ठेवतात. काही स्त्रीयांना वेश्या व्यवसाय करण्यास प्रवृत्त केले जाते. वेश्याव्यवसायामुळे आदिवासी स्त्रीयांना सिफलिस, गनोरिया, एडस् या सारख्या गुप्त रोगांची लागण होत आहे.

युवागृहाचा ऱ्हास : आदिवासी समाजात युवागृहाचे विशेष महत्त्व आहे. युवागृह ही त्यांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक संस्था आहे. युवागृहाचे शैक्षणिक आणि संस्कृती संक्रमनाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. परंतु सद्यस्थितीत औद्योगिकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार यासारख्या अनेक घटकांच्या प्रभावामुळे युवागृह संस्थेचा ऱ्हास होत आहे.

मद्यपानाची समस्या : पूर्वीच्या काळी आदिवासी लोक मोहाच्या फुलापासून तयार केलेली दारु किंवा ताडी पित असत. अशा प्रकारची दारु ही आदिवासींच्या आरोग्याच्या दृष्टीने लाभदायक होती. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रीयां देखिल दारु पित असत. परंतु जंगल विषयक धोरणामुळे जंगलातील वस्तु पासून दारु काढता येत नाही. त्यावर बंदी आहे. म्हणून आदिवासी लोक आरोग्याला हानिकारक असलेली देशी दारु पितात. अनेक आदिवासी लोक स्पिरिट देखिल पितात.

क) सांस्कृतिक समस्या : प्रत्येक आदिवासी जमातीची एक सर्वसामान्य अशी संस्कृती होती. परंतु त्यांचा हिंदू आणि ख्रिश्चन लोकांच्या संस्कृतीशी संबंध आल्यामुळे त्यांच्या सांस्कृतिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

सांस्कृतिक भिन्नतेची समस्या : आधुनिक संस्कृतीचा प्रभाव आदिवासी जमातींच्या संस्कृतीवर पडला आहे. काही आदिवासींनी सभ्य समाजातील संस्कृतीची तत्वे आत्मसात केली आहेत. त्या लोकांना आपली संस्कृती ही मागासलेली आणि अयोग्य वाटते. अनेक आदिवासींनी आपली पारंपारीक संस्कृती सोडली आहे.

भाषेची समस्या : प्रत्येक आदिवासी समाजाची स्वतंत्र बोलीभाषा आहे. या बोलीभाषेव्दारेच त्यांचे सर्व व्यवहार चालतात. प्रत्येक आदिवासी जमातीची लोकगीते, लोककथा आहेत. आधुनिक काळात सभ्य समाजाची भाषा बोलणे त्यांना प्रतिष्ठेचे लक्षण वाटू लागले. त्यामुळे ते हळूहळू आपली बोलीभाषा विसरु लागले आहेत.

ललित कलांचा ऱ्हास : अन्य प्रगत समाजाच्या सांस्कृतिक संपर्काचा परिणाम आदिवासींच्या ललित कलांवर झाला आहे. आदिवासी समाजात नृत्यकला, गायनकला, मुर्तीकला, चित्रकला इ. अनेक कला आढळतात. घराच्या भिंती, युवागृहाच्या भिंती, प्रवेशव्दारावर कलाकुसर केली जात होती. सभ्य समाजाशी संपर्क आल्यामुळे या ललित कलांचा ऱ्हास होतांना दिसून येत आहे.

ड) आरोग्यविषयक समस्या : आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक काही समस्या खालील प्रमाणे :

खान पानाच्या समस्या : आदिवासी लोक हे गरीब असल्यामुळे ते संतुलित आहार घेवू शकत नाही. त्यांच्या आहारात प्रोटीन व कॅलशियम चे प्रमाण फारच कमी असते. अनेक आदिवासी अर्धपोटीच असतात. शरीराचे पोषण व्यवस्थित न झाल्यामुळे आदिवासींना अनेक शारीरीक व्याधिंना सामोरे जावे लागत आहे. अनेक रोगांना बळी पडावे लागत आहे.

वस्त्र : आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत गरीबीची व दारिद्रयाची असल्यामुळे त्यांच्या जवळ जास्त कपडे नसतात. एकच ड्रेस किंवा कपडा अंगावर सतत असल्यामुळे कपडे स्वच्छ करण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. तेच तेच कपडे सतत वापरल्यामुळे चर्मरोग होतो. पावसाळयात कपडे ओले झाल्या नंतर ते अंगावरच असतात त्यामुळे ताप, सर्दी, निमोनिया होण्याचे प्रमाण अदिवासी समाजात जास्त आहे

पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न : आदिवासी भागात पिण्याच्या स्वच्छ पाण्याची सुविधा नसते. त्यामुळे हे लोक नदी, नाले, ओहळ, विहिरी, तलाव यामधील पाणी पिण्यासाठी वापरतात. हे पाणी बऱ्याच वेळा दुषित व गढूळ असते. आरोग्यास हानीकारक असते. या पाण्यामधून गॅस्ट्रो, मलेरीया, यासारखे आजार आदिवासींना सतत होत असतात

आरोग्य सुविधांचा अभाव : आदिवासी भागात आरोग्य सुविधांचा अभाव आढळतो. आदिवासी राहत असलेल्या दुर्गम भागापर्यंत वैद्यकिय सुविधा पोहचविल्या जात नाहीत. तज्ञ डॉक्टर, नर्सेस आणि आरोग्य अधिकारी व कर्मचारी या दुर्गम भागात जाण्याचे टाळतात. त्यामुळे शासकीय व खाजगी आरोग्य सुविधांचा लाभ आदिवासींना पुरेसा लाभ मिळत नाही.

कुपोषणाची समस्या : आदिवासी समाजात कुपोषणाची फार मोठी समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. दारिद्रय व गरीबीमुळे आदिवासी लोकांना पुरेसा सकस आहार मिळत नाही. आदिवासी माता आणि मुलांना आहारातून जिवनसत्वे व खनिजे मिळत नाहीत. त्यामुळे कुपोषणाची समस्या आढळून येते. कुपोषणामुळे दरवर्षी शेकडो आदिवासी मुले मरतात. कुपोषणाची बिकट समस्या आदिवासी समाजात निर्माण झाली आहे.

इ) **शैक्षणिक समस्या :** आदिवासी समाजामध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. निरक्षरता आणि अज्ञानामुळे त्यांच्या अनेक प्रकारच्या अंधश्रध्दा, परंपरा आणि प्रथा निर्माण झाल्या आहेत. आधुनिक शिक्षण घेतलेले लोक आपल्या समाजापासून अलिप्त राहत आहेत. या आधुनिक शिक्षणाचा त्यांच्या समजा जिवनाशी कोणताही संबंध नाही. आधुनिक शिक्षण घेतलेली मुले आदिवासी संस्कृतीपासून दुर जात आहेत. शिक्षणाच्या अभावामुळे आदिवासी समाजात जशा समस्या निर्माण झाल्या आहेत, तशाच प्रकारे आधुनिक शिक्षण घेतल्यामुळे देखिल काही समस्या निर्माण झााल्या आहेत.

फ) **धार्मिक समस्या :** आदिवासी समाजावर धर्म आणि जादूचा खुप प्रभाव आहे. आदिवासी धर्म हा त्यांच्या दैनदिन जीवनातील घटनांशी संबंधित होता. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या प्रभावामुळे अनेक आदिवासींनी ख्रिश्चन धर्म स्विकारला आहे. काही आदिवासी हिंदू धर्मीयांच्या देवदेवतांची पूजा करु लागले आहेत. हिंदू आदिवासी आणि मुळ आदिवासी यांच्यात धार्मिक आणि सांस्कृतिक भिन्नता निर्माण झाली आहे. अशाप्रकारे आदिवासी समाजातील परंपरागत धार्मिक विश्वास नष्ट होत आहे. त्यामुळे आदिवासी समाजाचे धार्मिक प्रश्न निर्माण झालेले आढळून येतात.

ग) राजकीय समस्या : पूर्वी आदिवासी समाजात राजकीय संघटन होते. त्यांच्या जमातीत एक जमात प्रमुख व त्याचे सल्लागार असत.

त्यांच्या सहकार्याने जमात प्रमुख आपल्या जमातींच्या सदस्यावर नियंत्रण ठेवत असे. त्यांचे वाद, प्रश्न सोडवित असत. आधुनिक काळात सरकारी अधिकारी, पोलीस, सरपंच, पोलिस पाटील या सारख्या लोकांच्या हातात सत्ता गेली आहे. समाजावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम या सरकारी कर्मचाऱ्याव्दारे केले जाते. या अधिकाऱ्यांना आदिवासी समाजाच्या रुढी, परंपराचे ज्ञान नसल्यामुळे त्यांच्या समस्या सोडविल्या जात नाही. आधुनिक राजकीय ज्ञानाचा आदिवासी समाजात अभाव आहे. निवडणुकांच्या वेळी पैसा किंवा वस्तु देवून राजकीय नेते त्यांची मते विकत घेतात. राजकीय पक्ष त्यांच्यावर दबाव आणून आपल्या विशिष्ट उमेदवाराला मतदान करण्यास भाग पाडतात. या सारख्या अनेक राजकीय समस्या आदिवासी समाजात दिसून येतात.

ह) दळणवळणाच्या साधनाचा अभाव : आदिवासी समाज हा डोंगर, दऱ्यात, अति दुर्गम भागात राहत असल्यामुळे तेथे जाण्यासाठी चांगले, पक्के रस्ते नाहीत. त्यामुळे अनेक सुविधा त्यांच्या पर्यंत पोहचविणे अशक्य होते. शिवाय अनेक प्रसंगी त्यांच्याशी संपर्क साधणे, त्यांच्या पर्यंत जिवनावश्यक सुविधा पोहचविणे कठीण बनले आहे. आजारपण, बाळांतपण या सारख्या प्रसंगी व्यक्तींना शहरात आणण्यास अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे दळणवळणाची समस्या देखिल सर्वच आदिवासी पाडे व वस्त्यांना भेडसावत आहे.

अशा प्रकारे आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आरोग्यविषयक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय आणि दळणवळण या सारख्या अनेक समस्या व प्रश्नांनी आदिवासींना ग्रासले आहे. या समस्यांच्या निर्मूलनाशिवाय आदिवासींच्या विकास करणे शक्य नाही.

आदिवासी समाजाच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय : आदिवासी समाज अनेक समस्यांनी ग्रासला गेला आहे. त्यामुळे या समाजाच्या समस्या सोडविण्यासाठी आणि त्यांचा विकास करण्याच्या दृष्टीने केंद्र आणि राज्यशासनाने विविध उपाययोजना केल्या आहेत. या उपाययोजना आणि आदिवासी कल्याण कार्यक्रम हा भारतीय संविधानातील घटनात्मक तरतुदीवर आधारीत आहे. भारतातील आदिवासींच्या समस्या किंवा प्रश्न सोडविण्यासाठी खालील उपाययोजना केलेल्या आहेत.

१) शासकीय नोकऱ्यात आरक्षण : भारतीय संविधानातील ३३५ परिच्छेदानुसार 'केंद्रीय लोकसेवा आयोग' आणि 'राज्य लोकसेवा आयोग' तसेच निवड मंडळा मार्फत भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागापैकी ७.५ टक्के जागा आदिवासी समाजासाठी आरक्षित ठेवण्यात आल्या आहेत. शासकीय नोकऱ्या प्रमाणेच शासकीय अनुदानावर चालणाऱ्या संस्थांच्या नोकऱ्यातसुध्दा आरक्षण देण्यात आले आहे. आदिवासींची भरती करतांना त्यांच्याकरीता वयाची अट शिथिल करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे किमान गुणवत्ता, किमान अनुभव, पदौन्नती इ. बाबत आदिवासींना विशेष सवलती देण्यात आल्या आहेत.

२) शैक्षणिक सवलती : आदिवासी लोक हे निरक्षर आहेत. शिक्षणाच्या अभावामुळे हे लोक मागासलेले व गरीब आहेत. त्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या आहेत. आदिवासींच्या मुला मुलींना मॅट्रीक नंतर च्या शिक्षणासाठी भारत सरकारची शिष्यवृत्ती दिली जाते. त्यांच्यासाठी प्रत्येक जिल्हयात, जिल्हयाच्या ठिकाणी वस्तीगृहाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या शासकीय वस्तीगृहात हुशार आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. त्यांच्या जेवनाचा व पुस्तकांचा खर्च शासनामार्फत केला जातो. केंद्रिय लोकसेवा आयोगातर्फे घेण्यात येणाऱ्या अखिल भारतीय स्तरावरील स्पर्धा परिक्षेकरीता आदिवासी विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेण्यासाठी अलाहाबाद, जयपुर, मद्रास, पटियाला, शिलॉंग आणि दिल्ली येथे मार्गदर्शन केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत.

३) शासकीय आरक्षण : लोकसभा आणि विधानसभेत आदिवासींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात म्हणजे ७.५ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या आहेत. या आरक्षित जागांमुळे आदिवासींना लोकसभा आणि विधानसभेत प्रतिनिधित्व मिळाले आहे. जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत इ. मध्ये देखिल आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

४) आर्थिक विकास : आदिवासींचा आर्थिक विकास करण्यासाठी शेती, कुटीरउद्योग, सरकारी संस्था, आर्थिक विकास महामंडळे इ. कडे शासनाने विशेष लक्ष दिले आहे. आदिवासींचा प्रमुख व्यवसाय शेती असल्यामुळे आदिवासींच्या शेतजमिनीचे हस्तांतरण टाळण्यासाठी शासनाने कायदा केला आहे. या कायद्यानुसार आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनिची विक्री, देणगी, गहाण यासारखे व्यवहार बिगर आदिवासींना करता येत नाहीत. आदिवासींच्या शेती करण्याच्या पध्दतीमध्ये सुधारणा व्हाव्या म्हणून केंद्र शासनातर्फे अनेक प्रायोगिक योजना आखण्यात आल्या आहेत.

५) वैद्यकिय मदत आणि आरोग्य संरक्षण : आदिवासी लोकांच्या आरोग्यविषयक अनेक समस्या आहेत. अपुरा आणि निकृष्ट आहार, रोगावर उपाय करण्याविषयी असलेली उदासिनता या गोष्टी लक्षात घेवून शासनातर्फे आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाअंतर्गत विविध प्रकारची आरोग्य विषयक मदत दिली जाते. आदिवासींच्या पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. आदिवासी विभागात दवाखाण्याची व्यवस्था करण्यात आली. दुर्गम भागात आदिवासी समाजाकरीता फिरते दवाखाणे सुरू करण्यात आले.

६) पंचवार्षिक योजना : शासनाने प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत आदिवासींच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न केले आहेत. आदिवासींच्या कल्याणासाठी विशिष्ट निधीची तरतुद प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत केली जाते. व निधी केवळ आदिवासींच्या कल्याणासाठीच खर्च केला जातो. ग्रामीण भागातील आदिवासींना विशेष मदत केली जाते. त्यामध्ये विहिरी खोदणे व बांधणे, बियाणे, खते इ.साठी त्यांना अर्थसहाय दिले जाते.

७) प्रशासकिय व्यवस्था : आदिवासी क्षेत्रात विकास कार्याला विशेष गती मिळावी, या उद्देशाने आदिवासी क्षेत्रात भारतीय संविधानात केलेल्या तरतुदी नुसार प्रशासकीय व्यवस्था करण्यात आली आहे. संविधानाच्या ५ व्या (पाचव्या) अनुसूचित आदिवासी क्षेत्र असलेल्या राज्यात प्रादेशिक सल्लागार परिषदेची स्थापणा करण्याची तरतुद आहे.

आदिवासीचा विकास व्हावा म्हणून ऑक्टोबर १९९९ मध्ये केंद्रशासनाने आदिवासी मंत्रालयाची स्थापणा केली. एप्रिल २००१ मध्ये भारत सरकारने राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती वित्तीय विकास आयोगाची स्थापणा केली. तर २००२–२००३ पासून आदिवासी महिला सक्षमिकरणाची योजना केंद्र सरकारने सुरू केली.

संदर्भ ग्रंथ

१. *भारतातील सामाजिक समस्या – डॉ. प्रदिप आगलावे, डॉ.सरोज आगलावे.*
२. *सामाजिक मानवशास्त्र – डॉ. बोबडे, लोटे.*
३. *भारतीय समजा आणि सामाजिक समस्या – डॉ.भा.कि.खडसे.*
४. *भारतातील सामाजिक समस्या – डॉ.भा.कि.खडसे.*

अफगाणिस्तानातील वर्तमान राजकीय परिस्थिती आणि भारत

***कुणाल दिलीप राठोड**, सप्तागिरी नगर, पुसद, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र मो. नं. ८९७५७६३२५९ kunal2sonu@gmail-com*

***सारांश:** अफगाणिस्तानच्या नशिबाचे फासे पुन्हा एकदा फसले. अमेरिकेने अक्षम्य चूक केली. त्यांनी अफगाणिस्तानमधून आपला फसलेला पाय सोडवला. काबुल पडल्यानंतर अफगाणी जिवाच्या आकांताने स्वत:ला विमानाच्या चाकांवर झोकून देऊ लागले. निरपराध अफगणींशी अमेरिकेने केलेली ही प्रतारणा मानावतेवरचा अपराध आहे. आज जगभरात अमेरिकेवर याबद्दल रोष आहे. अशा सगळ्या परिस्थितीमुळे अफगाणिस्तानचे घनी सरकार आणि अमेरिकेसोबत भारतही आज विचित्र परिस्थितीत सापडला आहे. अफगाणिस्तानची राजधानी काबुलवर तालिबान्यांनी ज्या वेगाने ताबा मिळवला त्यांचा अंदाज बहुतांश देशांना आणि खुद्द अफगानिस्तान सरकारलाही नव्हता. गेल्या अनेक वर्षांमध्ये भारताने अफगाणिस्तानच्या पुर्नबांधणी प्रकल्पांसाठी मोठ्या प्रमाणावर मदत केलेली आहे, त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर पैसा गुंतवला आहे. या परिस्थितीत आपण अफगाणिस्तान मधील सद्य राजकीय स्थिती आणि त्याचा भारतावर पडणारा परिणाम याचा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे.*

***मुख्य शब्द**: अफगाणिस्तान ची राजकीय परिस्थिती, अमेरीका, भारत व इतर देशांवर प्रभाव.*

प्रस्तावना: अफगाणिस्तान प्राचीन इराण व नंतर अनेक पर्शियन साम्राज्यांचा भाग होते. हिंदुकुश पर्वत राशीने वेढलेला हा प्रदेश दक्षिण आशियाचे प्रवेशद्वार म्हणून परिचित होता. भारतीय उपखंडात पुरातन काळापासून याच भूमार्गाने असंख्य मानवी स्थलांतरे जशी झाली तसेच येथूनच विस्थापनेही झाली. अफगाणिस्तानच्या दक्षिण पूर्व भागावर गांधार, कंबोज या सत्तांनी राज्य तर गाजवलेच पण काबुल व झाबुल येथून सुरुवातीला हिंदू शाह्या तर नंतर बुद्धिष्ट शाह्या यांनी अनेक शतके सत्ता गाजवल्या. ज्ञात इतिहासात सर्वप्रथम चंद्रगुप्त मौर्य ने बल्खपर्वत पर्यंत मौर्य साम्राज्याच्या सीमा भिडविल्या तर सम्राट अशोकाने येथील सत्ता अबाधित ठेवत बौद्ध धर्म ही पसरवला. यानंतरच्या काळात आठव्या शतकातील काश्मीरचा सम्राट ललितादित्य भारताच्या पश्चिम व उत्तर भारतात बस्तान बसवू पाहणाऱ्या अरबांना हुसकावून तर लावलेच पण त्यांचा पाठलाग करत काबुलीस्थान व झाबुलीस्थानच्या शाही सत्तांना मांडलिक करत तुर्कस्थान ही अरबांच्या तावडीतून सोडवले व आपली सत्ता कायम केली. गिलगीट—बाल्टिस्तान हे प्रदेश काश्मीरला जोडत त्याने मध्य व पश्चिम आशियाच्या संस्कृतीशी काश्मिरी संस्कृतीची नाळ जोडली. नंतर अकबरच्या काळात अफगाणिस्तान चा मोठा भूभाग एक सुभा म्हणून भारताशी जोडला गेला. भारताने जशी या मार्गाने पश्चिम आशिया वर आक्रमणे केली तशीच तिकडूनही अनेक आक्रमणे भारतावर झाली. ग्रीक, शक, हुण, कुशाण, मुघल आक्रमणे त्यातल्या त्यात प्रमुख म्हणता येतील. या मार्गाने भारतात तीन धर्म आले पहिला धर्म म्हणजे वैदिक धर्म, इ. स. पूर्व बाराशेच्या सुमारास वैदिक धर्मियांनी भारतात आश्रय घेतला व नंतर काही प्रमाणात येथे त्यांचा धर्म पसरवला अशी मान्यता आहे. नंतर पारशी धर्मीयांना ही भारतात आश्रय घ्यावा लागला. त्यानंतर या मार्गाने तुर्क व मुघलांच्या माध्यमातून आलेल्या इस्लाम. मुघल सत्ता भारतात प्रदीर्घ काळ टिकली. अफगाणिस्तानचा पूर्ण इतिहास प्राचीन असून तो किमान इ. स. पूर्व तीन हजार वर्षे एवढा जुना आहे. सिंधू संस्कृतीचा विस्तार अफगाणिस्तानच्या दक्षिण—पूर्व सीमा पर्यंत भिडलेला तर होताच पण अफगाणी संस्कृतीवरही तिचा प्रभाव होता.

इंग्रजांनाही अफगाणिस्थानवर स्वामित्व मिळविण्यात अपयश आले. तेथील टोळ्यांची मानसिकता त्यांच्या शुष्क पर्यावरणाप्रमाणे हिंसक व टोकदार बनली आहे. तेथील प्रत्येक टोळी ही स्वतंत्र राष्ट्र आहे असे म्हटले तरी चालू शकेल. असे तेथील टोळ्या टोळ्यांतच नव्हे तर उप टोळ्यांतही अस्मितेचे टोकदार संघर्ष आहेत धर्म हे त्यांचे एक हत्यार बनले असले तरी जेव्हा इस्लाम नव्हता, सारे आपापले टोळी धर्मच पळत होते तेव्हाही हीच स्थिती होती. शांततेचे अल्पकाळ इतिहासात येऊन गेले असले तरी त्यात स्थिरता कधीच राहू शकली नाही. आजही तिच स्थिती आपल्याला अफगाणिस्तानात पाहायला मिळत आहे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत अध्ययनासाठी तथ्य संकलन करतांना द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. अध्ययन विषयाशी संबंधित दुय्यम तथ्य संकलित करण्यासाठी प्रकाशित, अप्रकाशित असलेले शोध अध्ययन, संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वृत्तपत्रे, संशोधन पत्रिका इत्यादी दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आलेली आहेत.

आशय विश्लेषण : ऑगस्टच्या अखेरपर्यंत अमेरिकन सैन्य मायदेशी परत बोलावून घेण्याची घोषणा झाली. तेव्हाच अफगाणिस्तानात येत्या काळात काय घडणार याची चुणूक साऱ्या जगाला लागली होती. अफगाणिस्तानातून सैन्य माघारी घेण्याची घोषणा २०२० मध्ये दोहा समझोत्यात अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी केली होती. जो बायडेन यांनी ट्रम्प यांची अनेक धोरणे बदलली पण अफगाणिस्तानबाबतचा निर्णय मात्र कायम ठेवला. ८ ऑगस्ट ला पत्रकार परिषद घेत त्यांनी ३१ ऑगस्टची अंतिम तारीखही घोषित केली. तथापि सैन्य माघारीनंतर सहा महिन्यात तालिबान अफगाणिस्तानवर कब्जा मिळवेल अशी शक्यता होती पण अवघ्या काही दिवसात तालिबानने कंदाहार, जलालाबाद, माजार ए शरीफ आणि काबुल वर कब्जा मिळवला. अमेरिकेची अफगाणिस्तानात येण्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी सर्वप्रथम आपण समजून घेतली पाहिजे.

अगदी मध्ययुगापासून अफगाण टोळीवाल्यांना शरण आणणे कोणालाही शक्य झालेले नाही. जगातल्या महासत्ता आणि भारतीय उपखंडात ज्यांनी साम्राज्य स्थापन केल ते ब्रिटिश त्यांच्यापासून चार हात दूरच राहिले. प्रदेश ताब्यात घेतांना नावापुरते राज्य केले पण टोळीवाल्यांच्या भानगडीत पडण्याकडे ब्रिटिशांनी बऱ्यापैकी दुर्लक्ष केल ब्रिटिशांचे राज्य संपूण १९२० च्या आसपास अफगाणिस्तान स्वतंत्र झाला आणि राजेशाही आली. आपल्यासोबत पाकिस्तानची निर्मिती झाली. ज्या ज्या देशांनी धर्माला देशापेक्षा मोठा होऊ दिला की देशाचा तिपाड वाजतं. आपल्या संविधानकर्त्यांना ही जाणीव होती, तेवढे शहाणपण त्यांच्यात होते म्हणून त्यांनी भारताची राज्यघटना लिहितांना देश संविधानानुसार चालेल हे ठणकावून सांगितले होते. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात रशियाला अवदसा आठवली आणि त्यांनी १९७८ मध्ये उठाव घडवून आणून कम्युनिस्टांची सत्ता स्थापन केली आणि नूर मुहम्मद तराकि हे अध्यक्ष स्थानी आले. त्यांनी आधुनिक सुधारणा करण्याचा सपाटा लावला, पण मूलतत्ववादी लोकांना ते मान्य नव्हते. तराकि राजवटी विरुद्ध ज्या चळवळी होत होत्या त्यांचा कठोरपणे बिमोड करण्यात येत होता. शेवटी दोन्ही बाजूंनी घनघोर संघर्ष होऊन १९७९ मध्ये अध्यक्ष तराकिना मारण्यात आले आणि बंडखोरांनी सत्ता काबीज केली. यानंतर सोव्हिएत रशियाने अफगाण मध्ये शिरकाव केला. त्यांनी लष्करी ताकद बंडखोरांपेक्षा कितीतरी जास्त होती. रशियाने

आपल्या मर्जीतील अध्यक्ष नेमला. बंडखोर असलेले मुजाहिद्दीन यांचा प्रतिकार सुरूच होता. या संघर्षात आठ लाख ते वीस लाख अफगाणी मृत्युमुखी पडले आणि दहा लाखांपेक्षा जात लोक देश सोडून स्थलांतरित झाले. जगाचा, संयुक्त राष्ट्राचा दबाव असूनही सोविएत रशिया अफगाणिस्तानातून माघार घ्यायला तयार नव्हते. अमेरिकेचेही या कडे दुर्लक्ष होते. पण पुढे इतिहास बदलून टाकणारी घटना घडली ती म्हणजे, चार्ली विल्सन हा अमेरिकेतील कॉंग्रेसमन १९७२ पासून टेक्सस मधील मतदारसंघातून निवडून आले आणि पुढे तो सतत अकरावेळा त्या मतदारसंघातून निवडून आला. त्याची ओळख आहे ती सीआयए च्या ऑपेशन सायक्लोन मुळे. १९८० मध्ये त्याला टीव्ही वर एक पत्रकार अफगाणिस्तानमधील बंडखोरांबरोबर काही बोलत असल्याचे दिसते. ऑफिस मध्ये आल्यानंतर तो त्याबद्दल अधिक माहिती घेतो. तेव्हा त्याला त्यावेळेस सोव्हिएत युनियनच्या अफगाणिस्तानातील आक्रमणाची व त्या विरुद्ध चाललेल्या लढ्याची माहिती मिळते. अमेरिका अफगाणिस्तानसाठी पन्नास लाख डॉलर्स ची किरकोळ मदत करत असते. चार्ली विल्सन फार विचार न करता त्याच्या अधिकाराचा वापर करून ती दुप्पट करून टाकतो. जॉयन हेरिंग ह्या अमेरिकेतील उच्चभ्रू महिलेला ह्या अफगाण प्रश्नात अधिपासूनच रस होता. ती चार्ली विल्सन ची भेट घेते व त्याला पाकिस्तानच्या राष्ट्राध्यक्ष झिया उल हकची भेट घ्यायला सांगते. तो झिया उल हक ची भेट घेतो. झिया चार्ली विल्सनला पाकिस्तानी सीमेवरच्या अफगाण निर्वासितांच्या शिबिरात पाठवतो. ह्या निर्वासितांची स्थिती फारच वाईट असते. ह्या निर्वासितांची स्थिती पाहून चार्ली विल्सन वर परिणाम होतो. तो अमेरिकेत येऊन सीआयए च्या मदतीने ह्या प्रश्नात सक्रिय होतो. सीआयए चा अधिकारी गस्त अव्हार्कोटोज, जोयान व चार्ली हे तिघे मिळून अमेरिकेचा अफगाणिस्तानमधला हस्तक्षेप आणि मदत वाढवत नेतात. याच बरोबर रशियाची हेलिकॉप्टर पाडण्यासाठी अत्याधुनिक क्षेपणास्त्रे, अफगाणिस्तानच्या मुजाहिद्दीनांना ती चालवण्याचे प्रशिक्षण असा व्याप ह्या मोहिमेचा वाढत जातो. त्यातही व्हिएतनामच्या अनुभवामुळे अमेरिकेला अफगाण मध्ये थेट हस्तक्षेप करायचा नसतो. मग सीआयए चा अधिकारी आपले संपर्क व अधिकार पणाला लावून तस्करीच्या मार्गाने ही मदत मुजाहिद्दीनांपर्यंत पोहोचवतो. ही मोहीम एवढी यशस्वी होते की रशियाला अफगाणिस्तानातून माघार घ्यावी लागते. रशिया चे नंतर विघटन होऊन तिथली सोशालिस्ट राजवट बदलली त्याच हेही एक कारण आहे. पण नंतर अफगाणिस्तानात एक पोकळी निर्माण झाली. चार्ली विल्सन ने तेथील घडी बसवण्याचा प्रयत्न केला पण सरकार कडून त्याला हवी तशी मदत मिळाली नाही. अफगाणिस्तानातील या पोकळीमुळे अल कायदा चा उदय झाला. अमेरिकन सरकारने अफगाणिस्तानमध्ये पुढे काही केले नाही हेही मुद्दा महत्वाचा आहे.

देशाबाहेरील स्थिती सोडून आतला विचार करायचा झाल्यास तालिबान हे मूलतत्त्ववादी मुस्लिम आहेत. स्त्रियांना जराही मोकळीक देणे त्यांना मान्य नाही. ज्या स्त्रियांना स्वतंत्रतेची आस आहे त्यांना तालिबानींचा विरोध आहे. तिथल्या स्त्रियांनी रचलेल्या दडपशाही संबंधी कविता बाहेर आल्या आहेत. आधुनिक विद्रोही कवितांमध्ये त्याचा समावेश होतो. अफगाणिस्तानात काही जण शिकलेले, विज्ञान जाणणारे लोक आहेत त्यांचा सुद्धा तालिबानला विरोध आहे. दाउद च्या अगोदरच्या राज्य करणाऱ्या राजांशी निष्ठा असलेल्यांना सुद्धा तालिबानींविषयी मुळीच आपुलकी नाही. अफगाणिस्तानातील बहुसंख्य जनता तालिबान्यांच्या विरोधात आहे. इस्लाम स्त्रियांना बेरहम फटके मारायला, इस्लाम म्हाताऱ्या माणसांना बंदुकीच्या दस्त्याने मारायला, आपला झेंडा जे फडकवत नाही त्यांना भर रस्त्यात फटके मारायला कधीही आणि कुठेही सांगत नाही. कुठलाही धर्मग्रंथ याचे समर्थन करत नाही. हा तालिबान्यांनी काढलेला सोईस्कर अर्थ आहे आणि त्यांनी अस केलं आहे. कारण त्यांना इस्लामशी नाही तर स्वत:च्या सत्तेशी मतलब आहे. आज अफगाणिस्तानात बहुसंख्य लोक मुस्लिम आहेत, तालिबानी सगळे नेते मुस्लिम आहेत. मग तरीही ते आपल्या धर्मबांधवांवर अन्याय व अत्याचार करीत आहेत. कारण त्यांना आपल्या बांधवांशी नाही तर त्यांच्या वर गाजवता येणाऱ्या सत्तेशी मतलब आहे. एखादा प्रदेश तालिबान्यांच्या तावडीत आला की त्याची मुक्तता होत नाही, तो तालिबानी होऊन जातो. अमेरिकन शस्त्रबळाने तालिबानला माघार घ्यावी लागली. डोंगरांमधील गुहेत आसरा शोधणे त्यांना भाग पाडले. हे खरे पण तरी तालिबानचा पाडाव झाला, जनतेने स्वतंत्र दिवस साजरा केला आणि परिस्थिती बदलली अस कधी झाले नाही. तेव्हा देखील अमेरिकन फौजांना अफगाणिस्तानात मोकळेपणाने फिरता येत नव्हतेच. अगदी काबूलमध्ये सुद्धा नाही. आणि अमेरिकन संरक्षण नसेल तर अफगाणी फौजांनाही कुठे जात येत नव्हतं. म्हणजे अम्मल तालिबानचाच होता. अफगाणिस्तानच राष्ट्रीय सैन्य ३.५ लाखांचे आहे. २० वर्षांपासून लक्षावधी डॉलर्स खर्च करून अमेरिकेने आणि नाटोने या सैन्याला प्रशिक्षण दिले. असे असतानाही कंदाहार, जलालाबाद, माजार ए शरीफ येथे या सैन्याचा पराभव झाला. काबुल मध्ये तर एक लाखाची फौज होती मात्र तिथेही अफगाण सैन्याचा पराभव झाला. असे का झाले त्याचे कारण अगोदर जाणून घेतले पाहिजे. सर्वात पहिले म्हणजे सैन्याला दिले गेलेलं प्रशिक्षण किंवा त्यांचा जे विकास झाला तो पुर्णत: सैन्य म्हणून केला गेला नाही. काउंटर एमर्जेंसी फोर्स म्हणून त्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले. दुसरी गोष्ट म्हणजे कोणत्याही सैन्याला लढण्यासाठी किंवा मुकाबला करण्यासाठी प्रचंड इच्छाशक्ती महत्वाची असते. भारतीय सैन्याने गालवाण मध्ये या इच्छाशक्तीच्या जोरावर चीनला घाम फोडला होता. अशी इच्छाशक्ती अफगाण फौजांमध्ये दिसली नाही. त्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी त्यांना हार पत्करावी लागली. अफगाण सैन्याला जर भारतीय सैन्याने प्रशिक्षण दिले असते तर कदाचित ही स्थिती ओढावली नसती असे बोलण्यात वाव आहे. कारण गोरिला वारफेयर मध्ये भारतीय सैन्याची कमांड आहे. मात्र अफगाण सैन्याच्या प्रशिक्षणामध्ये नाटो व अमेरिकन सैन्याची भूमिका महत्त्वाची राहिली. विशेष करून तालिबान योद्धयांचा विचार केला तर त्यांची संख्या जेमतेम साठ हजार इतकी आहे. या सैन्याने सोव्हिएत रशिया ला पराभूत केले होते. सातत्याने युद्ध संघर्षात असल्याने या योद्धयांच्या पाठीशी लढण्याचा अनुभव फार मोठा होता. सर्वात महत्वाचे म्हणजे तालिबानला खूप मोठा पाठिंबा पाकिस्तानचा आहे. पाकिस्तान साठी अफगाणिस्तानवर नियंत्रण असणे फार महत्वाचे आहे कारण अफगाणिस्तानचे असलेले सामरिक महत्त्व. मध्य आशिया, पूर्व आशिया आणि पश्चिम आशिया या तिन्हींना जोडणारा प्रदेश म्हणून अफगाणिस्तानची ओळख आहे. त्यामुळे अफगाणिस्तानवर नियंत्रण ठेवल्याने या तिन्ही उपखंडांवर प्रभाव पाडणे सोपे जाते. त्यामुळे पाकिस्तान अनेक वर्षांपासून अफगाणिस्तानात तालिबानचे वर्चस्व प्रस्थापित व्हावे ह्या साठी प्रयत्नशील होता. तालिबानचा उगम पाकिस्तानात विद्यार्थी चळवळ म्हणून झालेला आहे. ही एक धार्मिक चळवळ होती त्यामुळे सुरुवातीला अफगाणी जनतेचे याला समर्थन होते. पण आता तालिबान बदलला आहे. आजघडीला तालिबान ड्रग्स माफिया, शस्त्रांची चोरटी आयात, रियल इस्टेट मधील काळा पैसा या सर्वांशी जोडला गेला आहे. तालिबानला लष्करी साहित्य, शस्त्रास्त्रे, दारुगोळा यांची सर्वती मदत पाकिस्तानकडून केली जात आहे. भारतही पाकिस्तानकडून होणाऱ्या अंमली पदार्थांच्या तस्करी मुळे खूप त्रस्त आहे. दाऊद सारख्या डॉनच्या व्यवसायातून आलेला पैसा हा

तालिबानला आर्थिक रसद पुरवते. या सामरिक व आर्थिक पाठिंब्यामुळे तालिबानने अफगाणिस्तान सरकारचा पाडाव केलेला दिसतो. १९९६ ते २००१ या काळातला तालिबान हा केवळ अफगाणिस्तान पुरता मर्यादीत होता. पण आता त्यांना जागतिक प्रतिमा बनवायची आहे.

आज त्यांच्याकडे उच्चशिक्षित, संवादकौशल्य असणारे प्रतिनिधी आहेत. त्यामुळे दोहा करार अस्तित्वात येऊ शकला. या भरवशावर तालिबान हा हिंस्त्र मार्गाचा अवलंब करणार व तालिबान शासन प्रस्थापित करेल आपल्या सैन्य शक्तीच्या जोरावर अफगाणिस्तानात सर्वांना सामावून घेणारे शासन प्रस्थापित करेल असे जागतिक समुदायाकडून सांगण्यात येत आहे, ही केवळ धूळफेक आहे. कारण तिथे शरियावर आधारित कट्टर मुस्लिम सरकार प्रस्थापित केले गेले आहे. यापुढे अफगाणिस्तान इस्लामिक एमिरेटस ऑफ अफगाणिस्तान म्हणून ओळखला जाईल. तालिबानणे फतवे काढण्यास सुरुवात केली आहे. या मध्ये महिलांना घराबाहेर पडू नये, त्यांनी मॉडेलिंग करता काम नये, पुरुषांनी दाढी ठेवली पाहिजे यासारखे तुघलकी मानसिकतेचे दर्शन घडवणारे फतवे तालिबान कडून काढले जात आहेत. इतकेच नव्हे तर विधवा व चाळीशी उलटूनही विवाह न झालेल्या स्त्रियांनी आम्हाला शरण यावे. अशा प्रकारचे फतवे तालिबान काढत आहे. येणाऱ्या काळात येथे मानवाधिकारांचे हनन होण्याच्या घटना वाढणार आहे. तालिबानचे दोन चेहरे आहेत. मात्र दुर्देवाने पाश्चिमात्य माध्यमे तालिबानचा क्रूर रूप जाणीवपूर्वक समोर आणत नाही आहे. कारण त्यांना जो बायडेन यांच्या निर्णयाला समर्थन मिळवून द्यायचे आहे. पण यामुळे तालिबानचा खरा चेहरा जगासमोर आल्या शिवाय राहणार नाही.

अशा सगळ्या विचित्र परिस्थितीत भारत सापडला आहे. तालिबानशी असलेल्या मैत्रीमुळे चीन आणि पाकिस्तान काबुल मधील नवीन घडामोडी बाबत काहीसे आत्मविश्वासाने दिसत आहेत. ताज्या परिस्थितीत भारत अजूनही जुनीच रणनीती स्वीकारेल का? वस्तुस्थिती अशी आहे की गेल्या काही वर्षांमध्ये भारताने अफगाणिस्तानमधील पुर्नबांधणी प्रकल्पांमध्ये तीन अब्ज अमेरिकन डॉलर्स गुंतवले आहेत. संसद ते रस्ते आणि धरणे बांधण्यापर्यंत अनेक प्रकल्पांकडे हजारो भारतीय व्यावसायिक काम करत आहेत. तसेच अफगाणिस्तानात तालिबान आल्या पासून भारत पाकिस्तान नियंत्रण रेषेवर पाकिस्तानच्या बाजूने दहशतवाद्यांची घुसखोरी पुन्हा एकदा वाढली आहे. पाक समर्थक दहशतवादी नियंत्रण रेषेवरून काश्मीर खोऱ्यात घुसखोरी करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यात सप्टेंबर महिन्यात चार दहशतवादी मारले गेले आणि एक पाकिस्तानी दहशतवादी अली बाबर जिवंत पकडला गेला आहे. या परिस्थितीत नियंत्रण रेषेवर भारतीय सैन्यासाठी दुहेरी आव्हान आहे. भारताने संयुक्त सुरक्षा परिषदेला सांगितले आहे की, अफगाणिस्तानची परिस्थिती अजूनही नाजूक आहे आणि शेजारी राष्ट्र म्हणून आमच्यासाठी खूप चिंताजनक आहे. तालिबानने संपूर्ण देश आपल्या ताब्यात घेतला असून आपल्या सरकारची घोषणाही केली आहे. तिथल्या परिस्थितीकडे सध्या जगाचे लक्ष लागून राहिलं आहे. भारताने या परिस्थितीविषयी चिंता व्यक्त केली आहे. 'अफगाणिस्तानची परिस्थिती अजूनही नाजूक आहे. तिचा तात्काळ शेजारी आणि तेथील लोकांचा मित्र म्हणून, सद्य परिस्थिती आमच्यासाठी थेट चिंतेची आहे,' संयुक्त सुरक्षा परिषदे मध्ये चर्चे दरम्यान संयुक्त राष्ट्रातील भारताचे स्थायी प्रतिनिधी टी. एस. तिरुमुर्ती म्हणाले.

निष्कर्ष : अफगाणिस्तानमध्ये सरकारला चालवण्यासाठी तालिबानचे कोणतेही मॉडेल नाही. त्यांनी स्वत:ची एक मूलतत्त्ववादी विचारसरणी आहे जी त्यांना अमलात आणायची आहे. आतापर्यंत त्यांचा अजेंडा हा अफगाणिस्तानातून अमेरिकेला काढून टाकायचा होता, ज्यात ते यशस्वी झाले आहेत. परंतु या नंतर त्यांचे लक्ष संपूर्ण अफगाणिस्तानात शरिया कायद्याला लागू करणे आहे. तालिबानने काबुलवर कब्जा केल्यामुळे भारताला तीन स्तरांवर आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे. पहिले तर सुरक्षेच्या संबंधी आहे. जैश, लष्कर आणि हक्कानि नेटवर्क सारख्या तालिबानी संबंधित दहशतवादी गटांची आतापर्यंत 'भारतविरोधी' भूमिका राहिली आहे. तर दुसरे म्हणजे मध्य आशियातील व्यापार, कनेक्टिव्हिटी आणि आर्थिक विकासाच्या बाबतीत अडचणी येऊ शकतात. तिसऱ्या समस्येकडे चीन आणि पाकिस्तानचा समावेश असेल, ज्यांचे तालिबानशी आधीपासूनच चांगले संबंध आहेत. स्वतंत्र, सहअस्तीत्व, समानता, न्याय आणि प्रत्येक व्यक्तीला सन्मान ही आधुनिक जगाने स्वीकारलेली मूल्यव्यवस्था आहे. जे जे घटक, मग ते तालिबान्यांसारखे त्या त्या देशात सत्तेत असोत अथवा नसोत, त्यांना जगासमोर बोलतांना आपला या मूल्यांवर विश्वास आहे, हे सांगावं लागत. करण ही मूल्यच सार्वत्रिक आहे व अंतिम आहेत. यांच्या समोर सारी क्रूरता आणि त्यातून येणारी सत्ता फिजुल आहे. आपल्या देशातल्या आपल्यापेक्षा वेगळ्या धर्माच्या लोकांना कमी महत्वाचा ठरवणं, त्यांच्यावर हिंसा अत्याचार करण, त्यांच्या बद्दल उर्वरित समाजात सतत विद्वेष पसरवणे यातून कदाचित तुम्हाला सत्ता मिळेल, पण सन्मान मिळणार नाही. ही वस्तुस्थिती तालिबान्यांना मान्य केली आहे. अर्थातच जगासमोर उदारमतवादी भाषा बोलणं, सर्व धर्म, पंथ यांना सोबत घेऊन चालण्याची भाषा बोलणं आणि प्रत्यक्षात मात्र बरोबर उलट वागणं हा घृणास्पद पातळीवरचा ढोंगीपणा आहे. पण तरीही फक्त हाती असलेल्या सत्तेच्या आणि बंदुकीच्या जोरावर आपली कृत्य ते रेटत असतात. ते हे असे ढोंगी वागतात म्हणूनच जगात त्याच्याबद्दल संताप आहे. आज तालिबानी हा शब्द दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात प्रचलित असलेल्या नाझी या शब्दांपेक्षा कमी अपमानास्पद नाही. ती एक जणू शिवी आहे. बंदुकीच्या जोरावर जिथे सत्ता नाही असा कुठलाही भागात सुसंस्कृत माणूस स्वत:ला आज नाझी किंवा तालिबानी म्हणवून घेणार नाही.

संदर्भ :

१. *Chaudhari Rudra and shende shreyas & ^Dealing with the Taliban: Indias strategy in Afghanistan after U-S- Withdrawal*-*
२. *कुलकर्णी उदय, 'चार्ली विल्सन वॉर आणि जगाचा इतिहास', २४.१०.२०१६*
३. *'अफगाणिस्तानमध्ये क्रूर तालिबान, भारतावर याचा काय परिणाम होईल?', १८ ऑगस्ट २०२१, Zeenews-india-com-*
४. *'अफगाणिस्तान मे तालिबान आने से सबब पर कितने बदले हालात, पाक के खिलाफ कैसी है इंडियन आर्मी की तैयारी', २९ सप्टेंबर २०२१,*
५. *शितोळे आनंद, 'अफगाणिस्तान डायरी'.*
६. *सोनवणी संजय, 'अफगाणिस्तानचा रक्तरंजित इतिहासच वर्तमान झाला आहे'.*
७. *तिरोडकर अमेय, 'तालिबानी विकृती का आहे'.*
८. *देवळणकर शैलेंद्र, 'परराष्ट्र धोरण विश्लेषक', १८ ऑगस्ट २०२१.*

समाज माध्यमांतील फॉरवर्ड होणारे संदेश व त्यांचा समाजावरील परिणाम

मोहिनी कनकदंडे, *संशोधक विद्यार्थीनी, एस. आर. टी. एम. विद्यापीठ, नांदेड मो. ७३८७४३३४९७*

सारांश: *वर्तमानकाळात समाज माध्यमांचा वापर मोठया प्रमाणात वाढला. आपले विचार आणि आपली कलाकृती, मते, माहिती इतर लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी ही माध्यमे मोठया प्रमाणात वापरली गेली. पण त्यासोबतच आपण वापरतो आहोत हया माध्यमांमधुन कोणती माहिती पुढे पाठवित आहोत? याचे अयोग्य परिणाम तर होणार नाहीत ना? काही समुदायाची, जातीची, धर्माची अवहेलना, त्यांचा अपमान हयातुन होतो आहे का? कोणाची मते याविषयी दुषित होवून याचा परिणाम सर्व समाजाला भोगावा लागेल का? हे संदेश घातक आहेत का? याचा विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. काही व्यक्ती हे संदेश समाजासाठी घातक असूनही कोणताही विचार न करता ते पुढे पाठवतात. असे संदेश अफवा पसरविण्याचेही काम करतात. समाज माध्यमामार्फत एखाद्या व्यक्तीला त्रास देणे, एखाद्या समुदायाला, जाती, धर्माबद्दल वाईट बोलणे, शिव्या घालणे, खोटी माहिती पुरवणे, ती पुढे पाठविणे अशा गोष्टी होतात, व यातून समाजाच्या संदर्भात अनेक गंभीर समस्या निर्माण होवू शकतात. त्यासाठी असे फॉरवर्डेड मेसेज समाजमाध्यमातून जबाबदारीने हाताळले जाणे आज अत्यंत आवश्यक झाले आहे.*

मुख्य शब्द: *समाजमाध्यमे, फॉरवर्डेड मेसेजेस, अफवा, सामाजिक समस्या.*

प्रस्तावना: सध्याच्या काळात समाज अनेक समस्यांना तोंड देत आहे. प्रत्येक व्यक्तीचा या समस्यांना लढा वैयक्तीक पातळीवर वेगळा आहे.कारण, सर्वांच्या समस्या देखिल वेगवेगळया आहेत. संपुर्ण जगामध्ये कोरोना थैमान घालत आहे. कोरोनाच्या या काळात किती लोकांनी जीव गमावले आणि कुटुंबांनी आपली व्यक्ती गमावली याचा हिशोब आकडेवारीने करता येईलही मात्र ढासळलेली कुटुंबे, आर्थिक जीवनाची झालेली वाताहत, मानसिक तणाव इत्यादी बाबी मात्र सखोल संशोधनाचे विषय आहेत. कोरोना समाजात फोफावत होता त्यावेळी पूर्वीपासुनच समाजात अस्तित्वात असणारी परंतु नवे रुप घेवून अधिक परिणामकारक अशी आणि प्रकर्षाने जाणवणारी एक गोष्ट निदर्शनास आली ती म्हणजे समाजमाध्यमे आणि त्यातुन प्रसारीत केले जाणारे संदेश. समाजमाध्यमांमध्ये साधारणत: फेसबुक, ट्विटर, वॉट्स ॲप, इन्स्टाग्राम, युटयुब, इ. अनेक माध्यमांचा समावेश होतो. या सर्व समाज माध्यमांवर माहिती, जनजागृती या नावाखाली अखंड आणि प्रचंड प्रमाणात संदेश लिहीले, पाठवले व अशा पद्धतीने ते प्रसारीत केले जातात. ज्यांना समाजमाध्यमांच्या भाषेत 'फॉरर्वडेड मेसेजेस' म्हणतात. या 'फॉरर्वडेड मेसेजेस'च्या विषयाबद्दल बोलायचे ठरविल्यास तो एक व्यापक असा संशोधन विषय होईल इतके विविध प्रकार या संदेशामध्ये असतात. उदा. धार्मिक, राजकिय, ऐतिहासिक, व्यवसाय विषयक, शैक्षणिक, जातिय, आरोग्य विषयक ज्यामध्ये सद्य काळात 'कोरोना' या विषयावर विशेष भर दिला जातो आहे. याशिवाय राजकिय पक्ष, राजकिय नेते, त्यांचे जात–धर्म इ.चे राजकारण, यांचे निनावी अनुयायी, त्यांची मते, विचार इ. भरमसाठ विषय असतात. या समाज माध्यमांमार्फत उत्तरदात्यांकडे दिवसभरात वेगवेगळया ग्रुप्सवरुन, व्यक्तींकडुन अमाप संदेश येत असतात. त्यामध्ये वरील विषयांशिवाय इतरही विषयांवरचे संदेश असतात. हे अखंड चालू असते.

वरील विषय पाहिल्यास एक गोष्ट लक्षात येते की, हे सर्व विषय प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षपणे एकमेंकांशी संबंधित आणि एकमेंकांवर अवलंबुन आहेत. उदा. राजकिय नेत्यांविषयी त्यांच्या राजकारणाविषयी बोलले जाताना त्यांच्या धर्म व जातींचा सरळ संबंध जोडला जातो. त्यावरुन मनाप्रमाणे निष्कर्ष काढले जातात आणि ते या समाज माध्यमांमार्फत पुढे पाठवले जातात. उदा. अमुक एका जातीच्या नेत्याने कसे चुकीचे केले आणि त्यांवरुन ती जात कशी वाईट आहे असे संदेश सर्रास पुढे पाठवले जातात. ते नेमके कोणी लिहिले? त्यात किती सत्य आहे? हे नेमके कधी घडलेले आहे? याचा काय परिणाम होईल? यापैकी कशावरही विचार न करता हे संदेश पुढे पाठविले जातात आणि ही साखळी चालुच राहते. तसेच ऐतिहासिक घटनांच्या बाबतीतही असेच घडतांना दिसुन येते आहे. उदा. घटना कधी घडल्या? का घडल्या? त्यावेळेची सामाजिक परिस्थिती कशी होती? याचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास न करता किंवा शास्त्रीय पद्धतीने झालेल्या अभ्यासाचा आढावा न घेता या घटनांचा संबंध वर्तमानाशी जोडुन संबंधित धर्म, जात, समुदाय इ. विषयी चुकीची माहिती पसरविली जाते. यातुन होणाऱ्या परिणामांची मात्र यामध्ये काही जाणीव असल्याचे दिसुन येत नाही. जगातील इतर देशांसमवेत भारताने देखिल सायबर क्राईम रोखण्यासाठी काही कायदे–नियम बनविले आहेत. परंतु त्यांचा आढावा घेतल्यास एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे वर चर्चा केल्याप्रमाणे होत असलेल्या चुकीच्या माहिती पसरविणाऱ्या व्यक्तींना फार काही धोका असल्याचा दिसुन येत नाही. याचे कारण अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असु शकते. परंतु कायद्यामध्ये यासोबतच मुलभूत कर्तव्येही समाविष्ट केलेली आहेत याचा मात्र विसर पडतो आहे की काय अशी शंका येते आहे.

समाजात आर्थिक संकट, बेरोजगारी, कोरोनाची लस तयार झाल्यामुळे प्रभाव कमी झालेला असला तरी कोरोना पुर्णपणे गेला नाही. आणि कोरोनामुळे बंद झालेल्या बाजारपेठा, शिक्षणसंस्था, आरोग्यावर होणारा खर्च, लोकांच्या मानसिकतेचे झालेले खच्चीकरण, इ. समस्या मोठया प्रमाणात असतांना वरील मुद्दयांतुन स्पष्ट केल्याप्रमाणे सामाजिक माध्यमांमध्ये होणाऱ्या घटनांचा अखंड प्रसार व त्याचे परिणाम थोडक्यात या शोधलेखात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच ऐतिहासिक घटनांचा वापर करुन त्यावरील तथ्ये न तपासता व्यक्ती कमी खर्चात अतिशय सहजपणे एखादा समुदाय, जात, धर्म याविषयी वाट्टेल ती माहिती, अफवा, गैरसमज समाज माध्यमाद्वारे पसरवतांना मोठया प्रमाणात दिसून येत आहे. याविषयाच्या संर्दभात देखिल काही मुद्दे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती: समाज माध्यमाद्वारे माहिती, प्रसार व त्याचे परिणाम अभ्यासणे हा या शोधनिबंधाचा प्रमुख उददेश असून तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन पद्धती चा वापर केला आहे. विश्लेषणासाठी चल म्हणुन समाज माध्यमे, त्यांचा प्रसार व त्याचे परिणाम इत्यादी आधार घेण्यात आलेले आहेत.

समाज माध्यमे व्याख्या व उत्पती : इंटरनेटवर आधारित ॲप्लीकेशन्स् आणि मोबाईल आधारित ॲप्लीकेशन्स् ज्यामार्फत हे वापरणारे डिजीटल कंन्टेन्ट निर्मिती व त्याचा वाटप करू शकतात यास समाज माध्यमे म्हणतात. डिजीटल कंन्टेन्ट मध्ये विविध बाबी येतात. जसे, लिखित शब्द, फोटो, विडियो, ऑडियो, लोकेशन, इत्यादी. असोशिएट ऑफ चिफ ऑफ पोलिस यांनी समाजमाध्यम यांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, 'समाजमाध्यमे म्हणजे जे इंटरनेटवर आधारित अशी संसाधने ज्यात वापरकर्ते एकत्र येवुन माहितीची निर्मिती करतात.' (IACP, 2013 A) काही लोकप्रिय समाज माध्यमांची नावे पुढीलप्रमाणे

आहेत– फेसबुक, इन्स्टाग्राम, व्टिटर, टिकटॉक, युटयुब, विचाट, व्हाट्सअॅप, मी वी, टम्बलर, रेड्डिट, लिंक्डइन, स्नॅपचाट, पिन्टरेस्ट, टेलिग्राम, मिट अॅप, मेडियम, व्टिटर लाईव्ह, व्टिच डिस्कार्ड, स्टीमीट, व्हिके, क्वोरा, वीमीयो, झुम अॅप, पार्लर, हाउजपार्टी, टेपरियल, इत्यादी. (www.kubbco.com) समाजमाध्यमांची मुळे युजनेट म्हणजेच युजर नेटवर्क आहे. जे १९७९ या वर्षात सुरू झाले. युजनेट म्हणजेच इंटरनेट सर्वप्रथम विद्यापिठे व महाविद्यालयामध्ये प्रामुख्याने वापरले गेले. सिक्स डिग्रीज डॉट कॉम ही पहिली साईट होती ज्याची सुरूवात १९९८ मध्ये झाली आणि यामध्ये वापरकर्त्यास स्वत:ची प्रोफाइल बनविणे आणि मित्रपरिवारास यामध्ये समाविष्ट करून घेण्याची मुभा होती. या साईट पासुन ते आजपर्यंत समाज माध्यमांचा विकास सातत्याने होतो आहे.

समाज माध्यमांचा उपयोग की दुरूपयोग: समाज माध्यमांचा उपयोग एखाद्या व्यक्तीस इतरांशी अगदी त्वरीत आणि डिजीटली संपर्क साधण्याचा गरजेने झाला. यामुळे भौगोलिक सिमा अदृश्य झाल्यासारख्या दिसते आहे. आजच्या काळात समाज माध्यम केवळ व्यक्ती वापरत नाही तर औद्योगिक क्षेत्र, शासकीय विभाग, राजकिय विभाग आणि विविध प्रकारच्या संस्था हे देखिल या माध्यमांचा मोठया प्रमाणात वापर करताना दिसुन येतात. टेप्सकॉट आणि विलियम २००६ यांनी समाज माध्यमांना 'मास कोलॅबरेशन' असे संबोधले आहे. २०११ मध्ये जपान देशात झालेल्या भूकंप आणि त्सुनामी विषयी समाज माध्यमांमार्फत खुप मोलाची भूमिका पार पाडण्यात आली. जपान मधील व बाहेरील अशा दोन्ही लोकांना माहीती, मदत देवाण–घेवाण यासाठी देखिल समाजमाध्यमे कार्यशिल राहिले. 'पिअरी इटी ए एल, २०१२' तसेच जेंव्हा अपातकालीन परिस्थिती निर्माण होते तेव्हा त्याविषयी माहिती देणे, निर्माण होवू शकणाऱ्या अडचणीविषयी कमीत कमी वेळांमध्ये जास्तीत जास्त लोकांना सावध करण्यासाठी देखिल समाजमाध्यमे उपयोगी पडतात. २०१४ चे लोकसभा निवडणुकांमध्ये देखिल समाज माध्यमांचा राजकिय क्षेत्रातील मोठा उपयोग दिसुन आला.

समाजमाध्यमांचा उपयोग यावर नालगोंडा येथे एक अभ्यास घेण्यात आला. त्यामधील ५४ स्त्री–पुरूषांच्या विशेषत: ३५ वर्षांच्या आतील लोकांचा अभ्यास करण्यात आला. त्यामधील १०० टक्के लोकांचे असे म्हणणे होते की, समाज माध्यमे व्यक्तीला त्यांच्या मित्रपरिवार, कुटुंब आणि नातेवाईक जे सर्व त्यांच्यापासुन दुरच्या अंतरावर राहतात त्यांना जोडुन ठेवण्यास मदत करतो. तसेच ते हे ही मान्य करतात, आयुष्यात सध्या घडत असलेल्या घटना देखिल त्याच वेळात ते त्यांच्या लोकांपर्यंत पोहचू शकतात. ९२ टक्के लोक हे मान्य करतात की, समाज माध्यमे व्यक्ती आपले विचार मुक्तपणे मांडु शकते. यासोबत काही लोकांकडुन जुनी पोस्ट नविन करून पुढे पाठवली जावु शकते व ही एक नुकसानकारक गोष्ट आहे असे मत व्यक्त केले. याशिवाय ट्रोलींग करण्याविषयी देखिल मते मांडली गेली की, काही लोक वर्तमानकाळात खळबळ माजेल, अस्थिरता निर्माण होईल अशी मतं, माहिती देखिल सहज पोस्ट करतात. समाज माध्यमे एखादी व्यक्ती, संस्था, घटना, इत्यादी विषयी कोणतीही माहिती, एखाद्या व्यक्तीचे, समुहाचे मते खुप कमी वेळात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे सामर्थ्य ठेवते. चुकीची माहिती, शिव्या, एखाद्या व्यक्तीस, समुह, संस्था, पक्ष यांच्याविषयी समाजमाध्यमांवर टाकणे यालाच साधारणत: ट्रोलींग असे म्हणतात. 'कस्तुरी:२०१४'. सध्याच्या काळात ट्रोलींगचे प्रमाण प्रंचड वाढलेले दिसून येते आहे.दररोज दर तासाला हजारो संदेश पाठविले आणि प्राप्त केले जातात. याचे हजारो विषय आहेत. ज्यामध्ये अर्थातच चांगल्या–वाईट अशा दोन्ही बाजु दिसुन येतात. फायदेशिर माहितीही समाज माध्यमांतुन मिळते. माध्यमे कोणतीही असोत हे व्यक्तीच्या हातात हत्यार असल्यासारखे आहे तसेच हे अत्यंत प्रभावशाली हत्यार आहे. काही क्षणात लोकांपर्यंत त्यांच्या उपयोगाची माहिती पोचवता येते, येणाऱ्या संकटापासून सावध करता येवु शकते. परंतु हत्यार कोणतीही असोत त्याचा वापर कसा करावा हे वापर करण्यावर अवलंबुन असते. अयोग्य वापर घातक ठरू शकतो. तसेच समाज माध्यमांच्या बाबतीत देखिल दिसून येते आहे. ('सामना–०८जुलै २०१८) समाजमाध्यमांचा वापर करणारे काही जण त्यांनी पाठविलेला संदेश अथवा मजकुर समाजाला किंवा समाजाच्या काही घटकांना किती घातक ठरेल याचा विचार करीत नाहीत. संदेश निर्माण करणाऱ्या किंवा लिहीणाऱ्या व्यक्तीची ओळख मात्र या संदेशातुन होणे कठीण असते. निनावी संदेशच जास्त प्रमाणात दिसुन येतात. संदेशांमध्ये दुसऱ्यांकडुन आलेले संदेश पुढे इतरांना पाठविण्यात येणाऱ्या संदेशाचा देखिल समावेश यात आहे. समाजमाध्यमांचा वापर चुकीची माहिती आणि अफवा पसरविण्यासाठीही केला जातो. कधी जाणीवपूर्वक तर कधी अजाणतेपणे केवळ या विश्वासावर की, अमूक एका व्यक्तीला आपण ओळखतो त्याच व्यक्तीने संदेश पाठवलेला आहे तर तो बरोबर किंवा खरा असावा आणि कोणतीही उलट तपासणी न करता तो संदेश पुढे पाठविला जातो. हे चक्र सुरू राहते याचे कारण संदेश त्याच व्यक्तीने लिहीला आहे का? का त्याही व्यक्तीला याबद्दल माहिती नाही की, हा संदेशाचा नेमका निर्माता कोण आहे? कोणकोणत्या व्यक्तींनी हा पुढे पाठविला आहे? आणि त्यामागची काय कारणे असतील याचा देखिल कोणताही विचार बहुतांश व्यक्तींकडुन होत नाही. पर्यायाने असे संदेश पुढे पाठविले जातात. इंटरनेटद्वारा आणि समाज माध्यमांचा वापर करू शकणाऱ्या सर्वांनाच समाज अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असते आणि ते असावे. मात्र वस्तुत: तसे होतांना दिसत नाही आणि खुप मोठया प्रमाणात ट्रोलींग होताना दिसून येते आहे. उदाहरणार्थ–एखाद्या नेत्याच्या अथवा पक्षाच्या समर्थन किंवा त्यांच्या सांगण्यावरून असा प्रकार होतो. राजकिय ट्रोल मोठया प्रमाणात सुरू करण्यामागे भारतीय जनता पक्ष आणि त्या पक्षाचे नेते असल्याचे म्हटले जाते.

पत्रकार स्वाती चतुर्वेदी यांनी 'आय एम अ ट्रोल इन्साईड द सिक्रेड वर्ल्ड ऑफ द बिजीपीस डिजीटल आर्मी' या आपल्या पुस्तकात भाजप आपल्या सामाजिक माध्यम कक्षामार्फत मोदी सरकारला विरोध करणाऱ्यांना ट्रोल करते असे म्हटले आहे. या गोष्टीला दुजोरा साध्वी खोसला यांच्या वक्तव्यावरून मिळाला. खोसला या एक व्यावसायिक आहेत, पण त्यांनी भाजपच्या सामाजिक माध्यम कक्षाच्या सांगण्यावरून दोन वर्षे ट्रोल केले.त्यात त्यांनी, खोटी माहिती पसरविली आणि इस्लामविरूद्ध प्रचार केला. नंतर हे असहय झाल्याने त्या बाहेर पडल्या. अशा पद्धतीने समाज माध्यमांचा उपयोग किंवा दुरूपयोग होवु शकतो. वरील बातमी सामना या वृत्तपत्राच्या ऑनलाईन प्रतीमध्ये ०८ जुलै २०१८ या दिवशी छापुन आली होती. ही बातमी समाज माध्यमांमधुन प्रसारित झाली आहे आणि ती ही समाज माध्यमांच्या संर्दभात आहे. विशिष्ट विधान विशिष्ट नेत्याच्या नावाने फोटोसह पाठवले जाते. बऱ्याच वेळेला एकच विधान अनेक नेत्यांच्या नावे खपवले जाते. त्यामुळे माहितीच्या सत्यतेवर आणि विश्वासार्हतेवर प्रश्न चिन्ह निर्माण होते. या माध्यमांवर सातत्याने आशय निर्मिती होत असते. बऱ्याच वेळेला किंबहुना बहुतांश वेळेला आशयाचा निर्माता कोण आहे हे सांगणे अवघड होवुन जाते. या माध्यमांत खाजगीपणाचा अभाव असतो किंवा खाजगीपणा भंग पावतो. दोन समाजात, दोन जातीमध्ये किंवा धर्मामध्ये तेढ निर्माण होण्यास देखिल समाज माध्यमातील आशय कारणीभूत ठरतात. (तरूण भारत ०९ एप्रिल २०१८)

अनियंत्रित आणि निरंकुश माध्यमे : राज्यघटनेत नमुद १९–१–अ नुसार प्रत्येक नागरिकाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले गेले आहे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासह काही मर्यादाही राज्यघटनेत नमूद केल्या

आहेत. पण त्याची नेमकी अंमलबजावणी समाज माध्यमावर होतांना दिसत नाही आणि ती प्रक्रिया देखिल प्रंचड अवघड आहे. या समाज माध्यमांना 'माध्यमे' म्हणायचे तर सत्य अचूकतेसारख्या तत्वांचा काही प्रमाणात अभाव आहे. माहितीचा वापर एक शक्ती म्हणुन होताना दिसत आहे. त्यामुळे एकांगी, सनसनाटीपणा, बटबटीतपणा असलेला आशय या माध्यमांवर पसरवला जात आहे. समाज माध्यमांचे इतक्या मोठया प्रमाणावर जे जाळे त्याचा दुरूपयोग समाज विघातक प्रवृत्तींकडुन होत आहे. फक्त दुरूपयोगच होतो आहे असे म्हणणे अगदी चुकीचे ठरेल कारण ज्या प्रमाणात जनजागृती होते आहे, त्याचा फायदा देखिल होतांना दिसत आहे. (मुंबई तरूण भारत ०९ एप्रिल २०१८)

तथ्याचे विश्लेषण व चर्चा: आपले विचार लोकांपुढे मांडणे, एकमेकांशी संभाषण करता यावे, एकमेकांशी जोडलेले राहण्यासाठी अनेक ॲप्लीकेशन्स्ची निर्मिती करण्यात आली.आजच्या युगाला 'माहितीचे युग' म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही. माहिती मिळविणे व इतरांना ती पाठवणे हे मुख्य काम हया ॲप्लीकेशन्स् मार्फत केले जाते. त्यासाठी हे एक प्रभावशाली आहे याची जाणीव लोकांमध्ये निर्माण झाली व हयाचा वापर आपले विचार, भावना, मते लोकांपर्यंत पोचविण्याचे काम सुरू झालेले दिसून येते. खरे पाहता अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य व्यक्तीला मिळालेली नवी ताकद, नवी दिशा म्हणुन समाज माध्यमांकडे पाहता येवू शकते. कारण यामुळे लोक एकमेकांशी अतिशय कमी वेळामध्ये जोडु शकतात, जनजागृती घडवून आणू शकतात. एखाद्याच्या अडचणीवर मात करण्यास मदत करू शकतात.

मुलाखती दरम्यान मुलाखतदाते जेंव्हा कोरोना बाधित होते किंव्हा त्यांची जवळची व्यक्ती कोरोना बाधित होवून जवळपास १५ दिवस एकटी एका खोलीत असताना मानसिक व शारिरीक आरोग्य दोन्हीही जपण्याची जबाबदारी होती परंतु एका खोलीमध्ये विलगीकरण केल्यानंतर सर्वात जास्त वापरण्यात आलेली वस्तू होती मोबाईल, इंटरनेट व समाजमाध्यमे. यातुन येणाऱ्या बातम्या या अशा व्यक्तींना अधिकच घाबरवणाऱ्या होत्या. तसेच कोरोनामुळे दगावलेल्यांचे अंत्यसंस्कार दवाखान्याचे कर्मचारी कसे करत आहेत असे अनेक विडियो वायरल होत होते. जनजागृती जरी हयामागचा हेतु असला तरी कोरोनाबाधित, त्यांचे नातेवाईक, शेजारी यांच्यामध्ये प्रंचड भितीची परिस्थिती निर्माण झालेली निर्दशनास आली. यामुळे लोकांनी इतरांना मदत करण्याचे प्रमाण देखिल कमी झाले असे मुलाखतदात्यांचे मत दिसून आले. डॉक्टर योग्य उपचार करीत नाही आहेत. टेस्ट केलीच नाही तर त्यामुळे पॉझिटिव्ह येणार नाही, पैशांसाठी कोरोना जगात आणला गेला काही ठिकाणी असे झाले असेलही परंतु अशा बातम्या झपाटयाने पसरल्याने काही निर्दोष डॉक्टर, पोलीस इ. देखिल याचा परिणाम भोगावा लागला असे दिसून आले. अशा पद्धतीने कोरोना काळात समाज माध्यमांमार्फत मिळणारी माहिती त्या माहितीचा प्रसार व त्याचे परिणाम पाहण्यास मिळाले. याशिवाय समाज माध्यमांवर सध्या जात, धर्म, राजकिय पक्ष, धर्म व ऐतिहासिक घटना यांच्यावरील माहिती, मते मोठयाप्रमाणात पसरताना दिसून येत आहेत. एक आभासी जगच जणू यातुन निर्माण होत आहे असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. समाज विघातक लोक या मुद्दयांना एकमेंकामध्ये सरमिसळ करून लोकांपर्यंत ते पोचवतात. म्हणजेच राजकिय नेते–राजकिय पक्ष, त्यांचे राजकारण, जात, धर्म व ऐतिहासिक घटना व त्या घटनेशी संबंधित जात–धर्म यावर भयंकररित्या माहिती, मते समाज माध्यमांवर पहायला मिळत आहेत. उदा. भारत को बांट कर इस्लामी स्टेट की मांग करेगें जावेद अख्तर, मुनव्वर राणा जैसे शायर? अशा शिर्षकाखाली ही माहिती किंवा बातमी वॉट्स ॲपवर दिसत होती. शिर्षकामध्ये प्रश्नार्थक चिन्ह आहे. त्यावरुन कळते की ही गोष्ट अजुन घडली नाही किंवा प्रत्यक्षपणे हया अर्थाने घडली नाही परंतु किती लोक? कोणते लोक? हया प्रश्नार्थक चिन्हाकडे या दृष्टिकोनाने पाहतात? व त्यावर सारासार विचार करतात? अशा पद्धतीचे अनेक उदाहरणे आहेत ज्यावरुन लक्षात येते की, समाज माध्यमांमध्ये धर्माअंतर्गत अशा प्रकारच्या खळबळजनक गोष्टी सतत दिसुन येत नाही. याशिवाय इतिहासातील घटना, राजेमहाराजे, त्यांच्याकाळी घडलेल्या घटना, तिथे त्याकाळी अस्तित्वात असणाऱ्या जाती–जमाती व आज, वर्तमानकाळात घडणाऱ्या घटना त्यावेळेच्या जाती–जमाती ज्या आजही अस्तित्वात आहेत. यांचा सहसंबंध जोडुन काही समुदायांमध्ये, एकमेकांविषयी द्वेष निर्माण करण्याचे काम काही लोक करतांना दिसुन येतात. खरं पाहता हे कोण लोक आहेत? असे का करतात? हे शोधणे अवघड काम आहे. परंतु आपले अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य वापरताना त्याचा त्रास इतरांना होणार नाही ना आणि आपली भाषा व्यवस्थित आहे ना हयाची काळजी घेणे देखिल गरजेचे आहे.

अशाप्रकारे समाज माध्यमांचा वाढता उपयोग आणि त्यातुन मिळणारी माहिती त्यांचा अविचारीपणे, जाणते–अजाणतेपणात पसरविण्यात येणारी माहिती, खोटी, चुकीची माहितीचा प्रसार व त्याचे परिणाम अशी ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. अतिशय सखोल अभ्यासानेच सोडण्याचा प्रयत्न यासाठी करणे गरजेचे आहे. जनजागृती योग्य मार्गाने झाली तरच हयामध्ये फरक दिसुन येईल अन्यथा समाजाचा समतोल ढासळेल, जातीय तेढ अजुन तिव्रतेने स्वत:चे मुळे रोवेल. संविधानामध्ये नमुद समानता, बंधुता यांचा विसर पडेल. आधिच गरिबी, बेरोजगारी, लिंगभाव, असमानता, आर्थिक, सामाजिक अडचणींशी लढत असलेला समाज आतुन पोखरुन जाईल. या सर्वांसाठी सर्वप्रथम प्रत्येक नागरिकाने स्वत:चे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य उपभोगत असताना जबाबदारीने समाज माध्यमे वापरावित. आलेले संदेश तपासुन घेवून, त्यांची तथ्ये देखिल तपासुन घ्यावीत. तसेच आपली मते मांडताना, माहिती, संदेश फॉरवर्डेड करताना इतर व्यक्तींच्या, समुदायाच्या, जातीच्या, धर्माच्या भावना दुखावल्या जाणार नाहीत याचाही विचार करण्यात आला पाहिजे. न केल्यास, हे वाढत गेल्यास शासन कायदे बनवेल आणि यातुन अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य धोक्यात येवु शकते व समाज माध्यमांचा जो उपयोग समाजाला होतो आहे तो ही कमी होईल. त्यामुळे केवळ वरील बाबी लक्षात ठेवुन समाज माध्यमे वापरल्यास समाजावर पर्यायाने प्रत्येक व्यक्तीसमोर उभे राहु पाहणारे संकट थोपवल्या जावू शकते.

संदर्भ सूची:

१. *शर्मा, जी. एल., २०१५, सामाजिक मुद्दे, जयपुर, रावत पब्लीकेशन.*
२. *आगलावे, प्रदिप, २०००, संशोधन पद्धतीशास्त्रे व तंत्रे, नागपुर, विद्या पब्लीकेशन.*
३. *रावत, हरिकृष्ण, २०१७, उच्चतर सामाजशास्त्रीय विश्वकोश, जयपुर, रावत पब्लीकेशन.*
४. *सिंह, वी. एन आणि सिंह, जनमेजय, २०१५, नगरीय समाजशास्त्र, जयपुर, रावत पब्लीकेशन.*
५. *सोमण, मा., १९८४, सामाजिक संशोधनाची तंत्रे, पुणे, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.*
६. *Chandar ,mukesh.2014,social media :analisys of new challenges and opportunities for Indian law enforcement agencies,The Indian Police Journal,April 2014.*
७. *Kasturi,Suman and other(2014):Social media:key issue and new challenges-A study of Nalgonda district,Global Media Journal-Indian edition(ISSN2249-5835).*
८. *http://www.kubbco.com>top27-social-media-apps-for-your-*
९. *http://www.researchgate .net/publication/272478685.*
१०.*http://www.lokmat.com/vardha/mate-positive-use-new-social/*
११.*www.mahamtb.com.*

Volume – 10, Special Issue – 02, Oct. 15, 2021/ ISSN 2278-3199/ ***Impact Factor – 7.264***

कोविड–१९ व टाळेबंदीमुळे भारतीय समाजासमोर निर्माण झालेली नवी आव्हाने

डॉ. हेमंत म. देशमुख, *मराठी विभाग प्रमुख, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय भंडारा, (महाराष्ट्र) मो. ९५८८६९६३७२*

प्रस्तावना : चीनच्या वुहान या शहरातून 'कोरोना' नावाचा विषाणू जगभर पसरला. या रोगाचा प्रसार होऊ नये म्हणून संपूर्ण जगाने दळणवळण बंद केले. भारतात सर्वप्रथम कोरोनाचा पहिला रूग्ण केरळमध्ये २ फेब्रुवारी २०२० रोजी आढळून आला; तर १४ मार्च २०२० रोजी कर्नाटक राज्यातील कलबुर्गीत या कोरोनाचा पहिला बळी गेला. त्यातच मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी संपूर्ण देशात 'जनता कर्फ्यू' व नंतर 'लॉकडाऊन'ची घोषणा केली. एकारात्रीतून सारा देश व रहदारी शांत झाली. रेल्वे गाडया, बस, विमाने, इतर सर्व वाहने थांबली. 'घरी राहा सुरक्षित राहा' हा संदेश देण्यात आला. समस्या आटोक्यात आणण्यासाठी लॉकडाऊन घोषित करण्यात आले. आणि या लॉकडावूनमुळे मात्र भारतीय समाजाच्या संदर्भात नवी आव्हाने निर्माण झालेली दिसून येतात.

बंधनातून मिळालेली संधी: कोरोना काळात नैसर्गिक दृष्टया विचार केला तर प्रदूषणात प्रचंड प्रमाणात घट झाली. कारखाने. उद्योगधंदे बंद असल्यामुळे हवेत जाणारा प्रचंड धूर थांबला. पाण्याचे दूषित प्रमाण कमी झाले. कारखान्यातील घाण पाणी नदीत सोडण्यापासून थांबले. ओझोनची झीज थांबली. ओझोन वायू प्रदूषणाच्या विळख्यात प्रदुषित झाला होता. ओझोन मानवी आरोग्यासाठी व पृथ्वीवरील पर्यावरणासाठी अतिशय महत्वचा वायू आहे. प्रचंड वाहनाची गर्दी व अपघात थांबले. माणसाची धावपळ थांबली. लॉकडाऊनमुळे माणुस घरात खोळंबून गेला. धावपळीच्या युगात कुटुंबासाठी वेळ देवू न शकलेला माणूस आपल्या परिवारासाठी वेळ देऊ लागला. कोरोनाच्या संकटामुळे खरेदीला लगाम लागला. लग्न समारंभात होणारी पैशाची उधळपट्टी व बफेच्या नावावर होणारी अन्नाची नासाठी थांबली. मोजक्याच लोकात समारंभ होऊ लागले. कोरोनाने आपल्याला जे धडे अथवा शिकवण दिली याचा गांभीर्याने विचार करून ती अंमलात आणून भविष्यात येणाऱ्या संकटांना रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. आतापर्यंत हिवताप, मलेरिया, देवी, डेंग्यू, स्वाईन फ्ल्यू सारख्या रोगाची ओळख सर्वांना असली तरी कोरोना इतकी दहशत मात्र नव्हती. कोरोनाने तर दहशत निर्माण केली आहे. संपूर्ण जग भीतीच्या सावटाखाली आले आहे. श्वसनाच्या उत्सर्जनातून हा आजार तोंड, नाक, व डोळयांना स्पर्श केल्यास पसरतो. यावर उपाय म्हणून जागतिक आरोग्य संघटनेने निर्देशीत केलेल्या अल्कोहोल पासून बनविण्यात आलेल्या हात धुण्याच्या द्रावणाने (सॅनिटायझर) किंवा साबण व पाण्याने हात नियमितपणे आणि सातत्याने धुतल्याने वैद्यकीय वापराच्या मास्कचा वापर केल्याने संसर्गाचा धोका टाळता येतो. खोकणाऱ्या व शिंकणाऱ्या व्यक्तीपासून किमान एक मिटर (तीन फुट) अंतर पाळावे. 'भारतात सर्व प्रकारच्या दु:खावर एकच इलाज आहे आणि तो इलाज म्हणजे शिक्षण होय. हजारो वर्षापासून ज्ञानबंदी असलेल्या भारतात इ.स. १८४८ पासून शिक्षणाचा प्रारंभ झाला. शिक्षणामुळे भारताची मान जगात उंचावलेली असतानाच आज कोरोनाने भारतीय शिक्षणावरच घाला घातला' असे मत विजय कांबळे यांनी मांडले. पण या कोरोना काळात ऑनलाईन व ऑफलाईन पद्धत राबविण्यात आली असली तरी या काळात शिक्षणाचा बट्याबोळ झाल्याचे चित्र दिसून येत आहे. कोरोनामुळे आर्थिक व मानसिक फटका सर्वांनाच बसला आहे. कोरोना टेस्ट, सोशल डिस्टसिंग, होम कॉरंटाईन, लॉकडाऊन सारखी किचकट वाटणारी शब्द आता अंगवळणी पडली आहे. कोरोना (कोविड–१९) या अतिसंसर्गजन्य रोगाने संपूर्ण जग बाधित झाले आहे. भारत याला अपवाद नाही. या रोगामुळे भारतीयांच्या जीवनशैलीत निश्चितच बदल झाल्याचे दिसून येत आहे. जवळची वाटणारी माणसे सुद्धा दूर जाऊ लागली. एवढी दहशत कोरोनाने निर्माण केली आहे. या पिढीने एवढे मोठे सार्वजनिक संकट या आधी बघितले नसावे. चीन मधून सुरू झालेली ही जीवघेणी साथ आता जवळजवळ साऱ्याच जगात पोहचली आहे.

कोरोना व्हायरस प्रथम १९६० च्या दशकात सापडले. कोंबडयामध्ये एक संसर्गजन्य ब्रॉन्कायटीस विषाणू आणि सामान्य सर्दी असलेल्या माणसात आढळून येत असे. कोरोना ही नैसर्गिक आपत्ती आहे. जगातील सर्वच राष्ट्र भांबावून गेली आहे. याच्याशी सामना करण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य, प्रशासन, आपत्ती व्यवस्थापनासकट संपूर्ण यंत्रणा सर्व वेळ व श्रम देत आहे. जात, धर्म, लिंग, देश यांच्या सीमारेषा त्याने ओलांडल्या आहे. भक्तीची सर्वच ठिकाणे ओस पडली आहे. 'गो कोरोना, गो कोरोना' म्हणणाऱ्याची खिल्ली कोरानानेच खिल्ली उडविली. 'गो कोरोना' म्हणून, गोबर खाऊन, जप करून, टाळया वाजवून, दिवा लावून, कापूर जाळून आणि मृत्युजंय जपूनही कोरोना जाऊ शकला नाही. कोणताही देव धावू शकला नाही आणि टाळीने सुद्धा त्यावर काही परिणाम झढाला नाही. उलट विज्ञानवादी व संगणक युगात अंधश्रद्धा किती खोलवर रूजली आहे याची प्रचिती आली. कोरोनाला नष्ट करण्यासाठी अनेकांनी डोक्याले ताप आणणारे अनेक उपाय सांगितले आहे. 'गोमूत्रामध्ये कोरोना विषाणू थोपवण्याची क्षमता आहे, कोरोना हा वायरस नसून तो अवतार असून गरीब जनावरांचे रक्षण करण्यासाठी आलेला आहे असे स्वामी चक्रपाणी जाहीरपणे सांगतात. गोबरचा लेप लावावा, असे धर्माचे रक्षण करणारे सांगू लागले. तर कुणी उन्हात उभे राहिल्यास व्हायरस नष्ट होत असल्याचा दावा करू लागले. तर कुठे गोमूत्र पार्टीचं आयोजन करण्यात आले. जगभरात कोविड–१९ विषाणुमूळे बाधित होऊन हजारोच्या वर नागरिकांचा जीवन प्रवास संपला आहे. प्रत्येक देशांनी या विषाणूचा धसका घेतला असून प्रतिबंधात्मक पाऊले उचलीत आहे. शाळा, कॉलेज, नाटयगृहे, थिएटर्स बंद ठेवण्यात आले आहे. डॉ. ठकसेन गोराणे म्हणाले की, 'जगातील मानवनिर्मित सर्वच सीमा ओलांडून, कोरोना विषाणू काहींच्या शरीरात, तर अखिल मानवजातीच्या मनात पोहचला आहे. माणसाच्या शरीरातून माणूस त्याला हद्दपार करेलच; परंतु प्रत्येक माणसाच्या मनात घुसून कोरोनाने जीवघेणी धडकी माणसाच्या मनात निर्माण केली आहे. ही धडकी लगेच कमी होणार नाही. थांबणार नाही, लगेच दूरही होणार नाही. त्यासाठी वेळ द्यावा लागेल आणि हीच खरी मोठी समस्या आहे'. जगभरात कोरोनाने धुमाकुळ घातला असला तरी आरोग्यतज्ज्ञांच्या मते अजूनही आपली परिस्थिती नियंत्रणात आहे. असा दावा करतात. जगात लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. त्या मानाने आपली परिस्थिती चांगली समजली जाते. असे जागतिक आरोग्य संघटनेने मत व्यक्त केले असून काही सूचनाही प्रसिद्ध केल्या आहे. म्हणूनच 'कोरोना विरूद्ध खबरदारी, सुजाण नागरिकांची जबाबदारी' ही आरोग्याच्या दृष्टीने महत्वाची असून त्याचे पालन करणे गरजेचे आहे.

व्यक्तिपुढील आव्हाने: कोरोना मुळे शिक्षणाचा बट्टयाबोळ झाला आहे. हे मोठे आव्हान समाजातील घटकांसमोर उभे ठाकले आहे. ऑनलाईन शिक्षणाचा लाभ सर्वच घटकांना घेता येत नसल्याचे वास्तव आहे. जगभरात कोरोनाचा संसर्ग टाळण्यासाठी सर्वच पातळीवर प्रत्येक देशातील प्रशासन प्रतिबंधात्मक पाऊले उचलीत आहे. परंतु ज्या पद्धतीच वातावरण सध्या तयार झाल्या त्यामुळे जनसामान्यामध्ये

कोरो–एन्झायटी ची भीती निर्माण झाली आहे. या काळात पोल्ट्री उद्योग पूर्णपणे उखडला, शेअर बाजार ढासळणे, एस.टी. तोटयात, रोजगार बंद, पर्यटनस्थळे बंद, व्यवसाय बंद, शाळा बंद, कार्यालये बंद, नाटयगृहे बंद, थिएटर्स बंद, यात्रा उरूस बंद, तमाशा बंद, सार्वजनिक सभा व कार्यक्रम बंद हे सर्व कोरोनाचा प्रसार होऊ नये म्हणून बंद करण्यात आले. विमान कंपण्यांनी उड्डाण रद्द केले होते. परदेशी जाण्यास नागरिकांना मज्जाव होता. ऑनलाईन शिक्षण घ्यावे लागत आहे. नेटवर्कच्या समस्या निर्माण होत आहे. ऑनलाईनच्या नावाखाली शाळा, कॉलेजची फी पालकाकडून वसूल करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे.

ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे फक्त औपचारिकता: शालेय शिक्षण विभागाने शिक्षणास प्राधान्य देत शैक्षणिक वर्ष सुरू करण्याचा निर्णय घेतलाय पण ज्यांच्याकडे लॅपटॉप, टॅब, स्मार्टफोन आहेत किंवा घेवू शकता. त्यांना त्याचा लाभ घेता येवू शकतो. शाळेतील अभ्यास व ऑनलाईन मधील अभ्यासात मात्र जमीन आस्मानचा फरक आहे. ऑडिओ/व्हिडीओ च्या मार्गाने घेतला जाणारा अर्ध्याही अभ्यास घरात एकाग्रपणे होत नाही. हेही तेवढेच सत्य आहे. तात्पुरती व्यवस्था म्हणून ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय ठीक असला तरी तो कायम योग्य ठरणार नाही. ऑनलाईन शिक्षणाने मित्रत्वाचे नाते, खेळ मौज मजा, शिक्षकाचे नाते, जवळीकता, शाळे बाबत वाटणारी आत्मियता दूर गेली आहे. शाळेची जागा आता स्मार्ट फोनने घेतली आहे. एवढे मात्र खरे की या निमित्याने गुगल मीट, गुगल क्लासरूम, जिओ मीट, झूम मीटींग या सारख्या ऑनलाईन प्लॅटफार्मची ओळख झाली.

त्रुटी दूर करण्याची आवश्यकता: आता तर शिक्षण संस्थेपुढे मोठे आव्हान आहे. ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे आहेत त्याचसोबत तोटेही आहे. अभियांत्रिकी, वैद्यकशास्त्र, किंवा तत्स अभ्यासाक्रमामध्ये प्रात्यक्षिक सहभागाशिवाय शिक्षण देणे आणि घेणे अशक्यप्राय आहे. त्यासाठी वेगळया पद्धती आणि नियम बनवावे लागतील शिक्षणासाठी परीक्षा पद्धतीमध्ये आमुलाग्र बदल करावी लागतील. त्याचबरोबर हॅकिंग, व्हायरस सारख्या समस्यासाठी खात्रीलायक उपाय योजावे लागतील. दूर:स्थ, बहि:शाल विभागात ऑनलाईन पद्धत असूनही विद्यार्थ्यांना प्रवेश घेण्यासाठी विद्यापीठात जावे लागतेच. अशा पार्श्वभूमीवर आपण नव्या संकटांना तोंड देवू शकू याबाबत साशंकता आहे. विद्यार्थ्यांचे किमान एक वर्ष वाया जाण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. ते टाळण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षण अपरिहार्य असले तरी त्यातील त्रूटयाचा विचार करणे गरजेचे आहे.

वर्क फ्रॉम होम: मार्च पासून शाळा महाविद्यालय बंद आहे. परंतु पुढील शैक्षणिक वर्ष सुरू करण्यासाठी सरकारने ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली विकसित केली आहे. जेणे करून मुलांचे नुकसान होणार नाही. पण हे शिक्षण मोजक्याच विद्यार्थ्यांना फायदेशीर आहे. कारण मोबाईल सर्वाकडेच असेल ही अपेक्षा करणे योग्य नाही. गरीब विद्यार्थ्यांना याचा फायदा होत नाही. इंटरनेट मुळे अनेक समस्या निर्माण होत आहे. मुळात शिक्षण म्हटले की शिक्षक आणि विद्यार्थी असे आहे की त्यांच्याकडे साधने उपलब्ध नाही. तेथे शिक्षणाचा प्रश्न उपस्थित होत आहे. आजही अनेक गावे अशी आहे की, जिथे वीज पुरवठा खंडित होतो. शिक्षके विद्यार्थी या दोघांमध्येही प्रचंड संभ्रम आहे. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठ आणि शासन यापैकी कुणालाच नक्की काय भूमिका घ्यावी. स्टडी फ्रॉम होम, वर्क फ्रॉम होम या पद्धतीने सर्वांगीण विकासाचा विचार केला तर तोटात जास्त प्रमाणात होईल, बालवाडीपासून ते बारावीपर्यंतच्या ऑनलाईन शिक्षणाचा जास्त फायदा होणार नाही. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण हे बारावीच्या पुढील शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल. इतर क्षेत्राप्रमाणेच शिक्षण क्षेत्रालाही फटका बसला आहे. हे आव्हानात्मक संकट आहे. शिक्षणक्रमाची पुर्रचना करणे क्रमप्राप्त ठरले आहे. शिक्षकांना पारंपरिक वाटा सोडून नाविन्याच्या ध्यास घेत शिकण्या शिकविण्याचा विचार करावा लागेल. कोरोना विषाणूची साथ हे दुसऱ्या महायुध्दानंतरचे जगासमोरचे मोठे संकट आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूंवर या संकटाने प्रभाव टाकला आहे. कष्टकऱ्याचे तांडे, शहराकडून गावाकडे निघाले आहेत. मोठी भयानक परिस्थिती व संकट माणसापुढे आहे. सामाजिक परिस्थितीचा कोरोनाने बट्टयाबोळ केला असला तरी 'प्रत्येक रात्रीनंतर दिवस उगवतो' हे सूत्र जाणून माणसाने वाटचाल केली पाहिजे आहे. निसर्गाने माणसाला धडा शिकविला आहे. यापासून माणूस नक्कीच बोध घेतल्याशिवाय राहणार नाही. यात तिळमात्रही शंका नाही. आता सर्वांच्या ओठी एकच नारा आहे. 'मिळून म्हणतो सारा गाव, कोरोना तू चले जाव'.

आर्थिक परिणाम: कोरोना व्हायरसचा उद्रेक झाल्यानंतर गेल्या काही दिवसांमध्ये शेअर बाजार कोसळल्या. कोरोनामुळे अर्थव्यवस्थेला खीळ, गुंतवणूकदारांमध्ये अविश्वासाचे वातावरण कशाप्रकारे परिणाम झालेला दिसून आला तसेच उद्योगधंदे कारखाने तसेच रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला. बेरोजगारात वाढ झाली केवळ भारतच नाही तर जगभरातले १९० हून अधिक देश कोरोनामुळे प्रभावित झाले आहेत. भारतात हजारो मजूर स्थलांतर करत आहेत. संयुक्त राष्ट्रांशी संलग्न इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायजेशनने म्हटलं आहे की कोरोना व्हायरच्या साथीमुळे अडीच कोटी रोजगार जातील. अर्थात ज्याप्रमाणे २००८–२००९ मध्ये मंदी आल्यानंतर आंतर राष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न करण्यात आले तसे झाले तर आपण्हा या संकटातून बाहेर निघू असे देखील आय.एल.ओ. सांगतं. २०२० मध्ये अडीच कोटी कामगारांचा अंदाजे ८६० अब्ज डॉलर ते ३४०० अब्ज डॉलर इतका पगार निघाला असता आय.एल.ओ. ने दिल आहे की ९० लाख ते साडे तीन कोटी इतके लोक हे वर्किंग पॉवटीमध्ये असतील. म्हणजेच या लोकांकडे काम असेल पण आपल्या गरजा भागवण्या इतकाही पगार त्यांना मिळणार नाही. कोरोनाच संकट येण्यापूर्वी जगभरात अशा गरीबांची संख्या १ कोटी ४० लाख इतकी असावी, असं आय.एल.ओ. नेच सांगितलं होते. पण या कोरोनानंतर हीच संख्या दुप्पट होण्याची शक्यता त्यांनी सांगितली आहे. या संकटाचा सर्वाधिक फटका मजुरी, कामगार वर्ग, महिला आणि स्थंलातरितांना होणार आहे असे आय.एल.ओ. सांगते.

विकासदरात घसरण: भारताच्या समग्र अर्थव्यवस्थेवरही कोरोनाचे गंभीर परिणाम होतील. भारताचा २०२० मध्ये विकासदर ५.३ टक्के राहिल. असं भाकित मूडीज या संस्थेनी केलं होतं. पण आता त्यांनी सांगितलं आहे. भारताचा विकासदर २.५ टक्के इतका राहील. मूडीज ही क्रेडिज रेंटिग संस्था आहे. भारताचा विकासदर ३ टक्यांहून कमीच राहील याचा अर्थ असा आहे की या २०२०–२१ या वर्षात भारताचा अंदाजे ५ लाख कोटी रूपयांचा फटका बसणार आहे. कोरोना विषाणूमूळे आर्थिक क्षेत्रावर मोठा परिणाम होणार असून जीडीपी चे अपेक्षित उद्दिष्ट गाठण कठीण असल्यामुळे व्याजदरात कपात केल्याचं त्यांनी सांगितलं. रेपोरेट ७५ बेसिस पॉइंटने कमी करून ४.४ वर आणला गेला आहे तर रिव्हर्स रेपो रेट ९० बेसिस पॉइटने कमी करून ४ टक्क्यावर आणला आहे. कर्ज स्वस्त झाल्यावर उदयोजक आणि गुंतवणूकदार जास्त प्रमाणात कर्ज उचलतात आणि त्यामुळे खर्चाला प्रोत्साहन मिळतं हा त्यामागचा उद्देश असतो. यामुळे ३.७ लाख कोटी रूपये बाजारात उपलब्ध होतील.

शैक्षणिक परिणाम: कोरोना विषाणूची साथ हे दुसऱ्या महायुध्दानंतरचे जगासमोरचे मोठे संकट आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूंवर या संकटाने प्रभाव टाकला आहे. या रोगाला अजून प्रतिजैविके न सापडल्यामूळे रोग होवू नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजणे एवढाच आता सर्वासमोर पर्याय आहे. जागतिक व देशाच्या अर्थव्यवस्था

लॉकडावूनमुळे मंदी बेरोजगाराचया चक्रात अडकल्यामूळे डळमळीत होत आहे. ठप्प झालेल्या अर्थव्यवस्थेमूळे हातावर पोट असणाऱ्या कष्टकऱ्यांचे तांडे शहराकडून गावाकडे निघाले आहेत व उपासमारीनी मरायचे की कोरोनामुळे या पेचात हा कष्टकरी वर्ग अडकला आहे. या कोरोनामुळे कौटुंबिक, सामाजिक, मानसिक, आरोग्याच्या समस्या निर्माण होवू लागल्या आहेत. कोरोनाला रोखण्यासाठी अनेक देशानी शिक्षण संस्थासुद्धा बंद केल्या आहेत. युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये १८८ देशांत १५४ कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत. भारतात १५ लाख शाळा बंद आहेत त्यामुळे २६ कोटि विद्यार्थी व ८९ लाख शिक्षक घरी बसले आहेत. तर उच्च शिक्षणात ५० हजार शिक्षणसंस्था बंद आहेत व ३.७० कोटी विद्यार्थी आणि १५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. ३० कोटी विद्यार्थ्यांनी रिकामेपणे घरी बसणे हा एक आजार आहे. भारतात उच्च शिक्षणात व मेडिसीन, इंजिनिअरिंग, कॉमर्स व मॅनेजमेंट या सारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठया प्रमाणावर केला जातो. तसेच आदिवासी बहुसंख्य कष्टकरी गरीब वर्गातील मुलांची भटके विमुक्त आदिवासी ग्रामीण भागातील सरकारी किंवा अनुदानित शाळेत जाणाऱ्या मुलामुलीची माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाचा प्रसार, विस्तार, दर्जा, शिक्षणाची संधी वाढविण्यास भरपूर वाव आहे. निम्मा भारत इंटरनेटच्या लाभापासून वंचित आहे. ग्रामीण भागात ३६ टक्के जनता व शहरात ६४ टक्के जनता इंटरनेटचा वापर करते तर ६७ टक्के पुरूष व ३८ टक्के स्त्रिया भारतात इंटरनेटचा वापर करतात.

आरोग्यात्मक परिणाम: कोरोना व्हायरस श्वसन विषाणू आहेत आणि मानवामध्ये आणि इतर सस्तन प्राण्यामध्ये मोठया प्रमाणात वितरित केले जातात. दोन दशकात सार्स कोविंडसाठी १० टक्के आणि एम. ई आर एस कोविडसाठी ३७ टक्के दरासह हुबेई प्रांतातील बुहान शहरातील सीफूड मार्केटमध्ये सुरूवातीस कुनेनीचा प्रादुर्भाव दिसून आला. २ डिसेंबर २०१८ रोजी चीन आणि संपूर्ण जगात पसरला. शारीरिक आरोग्या साठीच परंतू मानसिक आरोग्यासाठीच देखील महाराष्ट्रात चतुराईने आघाडीवर आरोग्य कर्मचारी त्यांच्या सर्व प्रयत्नासह सातत्याने कार्यरत आहेत. कोविड १९ सकारात्मक रूग्णांवर उपचार करण्यासाठी अलीकडील कोविड एल १९ बाधित प्रकरण लक्षात ठेवणे याने आत्महत्या केली आहे आणि वाढत्या मानसिक आरोग्याच्या मुद्यांचा विचार केला आहे. मानसिक आरोग्य व्यावसायिक सी एफ ताप, आणि खोकला आणि श्वास लागणे किंवा श्वास घेण्यास त्रास होणे हे तीव्र श्वसन त्रास सिंड्रोम एस ए आर एस, इबोला, एच १ एन १ इक्वाईन फ्लू आणि सध्याच्या कोविड १९ सारख्या कालांतराने साथीच्या अभ्यासानुसार असे दिसून येते की विषाणूच्या संसर्गाच्या भीतीमुळे संसर्ग आणि अलग ठेवण्याचे मानसिक परिणाम मर्यादित नाहीत. साथीच्या रोगांशी संबंधीत काही घटक आहेत जे लोकसंख्येवर अधिक परिणाम करतात.

सामाजिक परिणाम: सध्या जगभरात कोरोना विषाणूच्या साथीने थैमान घातले आहे. या साथीत जगभरात आतापर्यत अनेक मृत्यू झाले आहेत. या साथीमुळे जगातील बलशाही सत्ता देखील हतबल झालेल्या दिसत आहेत. अगदी सूक्ष्म स्वरूपातील या विषाणूने परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या साथीच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समूहाला जिवंत राहणे हीच आपली प्राथमिकता आहे. या कोरोनामुळे समाजातील सर्व बाबी या कोडंमले गेले आहे. एक प्रकारे भितीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. तसेच मानव हा एकमेकांपासून दुरावला गेला आहे. कोणत्याही प्रकारचे कार्य हे होवू शकले नाही. समाजातील घडामोडीवर याचा विपरित परिणाम झाला आहे. तसेच सामाजिक जीवन हे विचलित झाले होते. एक प्रकारे दुरावा निर्माण झाला होता.

निष्कर्ष: १. आदीमानव निसर्गा कडून धडे घेत उत्क्रांतीच्या मार्गावर आरूढ झाला तर आधुनिक माणूस विकासाच्या नावाखाली निसर्गाचं खच्चीकरण करून नैसर्गिक आपत्ती ओढवून घेऊ लागला. २. सोश डिस्टन्स, फिजिकल्स डिस्टन्स, कॉरन्टाईन, संस्थात्मक कॉरन्टाईन, लॉकडाऊन असे भारी भारी शब्द अंगवळणी पडले असले तरी माणसामधले माणुसकीचे अंतर वाढीस लागले आहे. संस्कृतीचा भाग असलेले हस्तादोलन व गळाभेटी पासून माणूस दुरावला आहे. ३. अर्थव्यवस्था, रोजगार, शैक्षणिक व सामाजिक परिस्थितीचा बट्टयाबोळ झाला आहे. ४. कोरोना महामारी महाभयंकर असली तरी सकारात्मक दृष्टीने त्याकडे बघा. कोरोना व्हायरसचा धाक निर्माण करून काहींनी संधीचे सोने केले आहे. याला माणूसच तितका जबाबदार आहे. सध्या उद्भवलेली परिस्थिती वेळीच रोखली असती तर जगाला टाळेबंदीची वेळच आली नसती. कित्येकाचे आयुष्य उद्ध्वस्त झाले नसते. ५. मानवी जीवन किती अनमोल आहे. केवळ जीव वाचविण्यासाठी किती मोठ मोठे निर्णय घ्यावे लागले. याची जाणीव झाली. शिक्षण ऑनलाईन करण्यावर सरकारी आणि खाजगी संस्थाचा भर असेल, ई–लर्निंग प्लटफॉर्मस् मोठया प्रमाणात वाढतील. पण याचा फायदा सर्वानाच होईल असे वाटत नाही. मुलांच्या आरोग्यावरही मोठया प्रमाणात परिणाम जाणवल्याचे चित्र भविष्यात दिसून येईल. ६. कोरोनामुळे माणसाला स्वच्छतेचे महत्व कळू लागले. कोरोना विषाणूची साथ हे दुसऱ्या महायुध्दानंतरचे जगा समोरचे मोठे संकट आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूवर या संकटाने प्रभाव टाकला आहे.

संदर्भसूची:

१. *सुनीता धारवाडकर, 'परिवर्तनाचा वाटसरू (संपा. अभय कांता),' १ ते १५ ऑगस्ट २०२०, पृ. १२८*
२. *विजय काबंळे, 'आसूड आत्मनिर्भर कोविड–१९ विशेषांक', (मुख्यसंपादक) प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार, महात्मा फुले.*
३. *डॉ. ठकसेन गोराणे, 'अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापित्र', (संपादक) राजेश देशपांडे, एप्रिल–मे २०२०, पृ. १६*
४. *इंडियन मेडिकल असोसिएशन महाराष्ट्र राज्य.*
५. *Bjorklund, A & K Salvanes (2011) Edication Family Background Mechanisms & Policies in E Hanushek, S Machin & L Woessmann (es) Handbook of the Economics of Education, Vol.*
६. *Carlsson, M. GB Dahl, B Ockert & D Rooth (2015) The Effect of Schooling on Cognitive Skills Review of Economics & Statistics 97 (3) 533-547*
७. *Internet- www.google.covid19*

कोव्हिड–१९ या महामारीचा भारतीय समाजावरील परिणाम

डॉ. वसंत निनावे, *सहा. प्राध्यापक, शारीरिक शिक्षणए न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, जि नागपूर*

सारांश: *आज जगासमोर कोरोनासारख्या आजाराच्या रूपाने फार मोठे संकट उभे ठाकले आहे. यापूर्वी युद्धात अनुबॉम्बचा वापर झाला त्यावेळी जपान मधील नागासाकी व हिरोशिमा या शहरांचे अतोनात नुकसान झाले. त्यात मानव जातीची फार मोठी हानी झाली. गर्भातील बाळावर सुद्धा त्या ठिकाणी विषारी वायूचे दुष्परिणाम झाले. नंतरच्या कितीतरी पिढ्यांना त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागले. महत्प्रयासाने जपान सारखे राष्ट्र यातून बाहेर पडले संपूर्ण जगाला हादरवून सोडणारे हे जागतिक महायुद्ध विसरणे शक्य नाही. आज पुन्हा जगासमोर कठीण परिस्थिती निर्माण झाली स्वत:ला श्रेष्ठ समजणाऱ्या मानव जातीला एका छोट्या विषाणूने हैराण करून सोडले यावेळी कोणत्याही राष्ट्राने शत्रु राष्ट्रावर हल्ला केला नसून एका सूक्ष्मजीवाने संपूर्ण मानव जातीवर हल्ला केला आणि स्वत:ला श्रेष्ठ समजणाऱ्या, चंद्र, मंगळावर जाऊन राहण्याचे मनसुबे रचणाऱ्या मानवाला घरातच बंदिस्त व्हायला भाग पाडले. कोविड–१९ च्या तीव्र साथीच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी लावण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमुळे आरोग्यासोबतच आर्थिक, सामाजिक अशी व्यापक समस्या निर्माण झाली आहे. प्रस्तुत शोधपत्रात कोविड–१९ या महामारीचा भारतीय समाजावर काय परिणाम झालेला आढळतो यावर चर्चा करण्यात आलेली आहे.*

मुख्य शब्द: *कोविड–१९, लॉकडाऊन, आरोग्य, खेळ, बेरोजगारी, सामाजिक–आर्थिक परिणाम.*

प्रस्तावना: जगभर पसरलेल्या कोरोना व्हायरसच्या प्रादुर्भावामुळे आता लोकांचे जीवनमानही धोक्यात आले आहे. संसर्ग रोखण्यासाठी जगातील विविध शहरांमध्ये लावलेल्या लॉकडाऊनमुळे लोकानी रोजगारी गमावली आहे. कोरोना व्हायरस आणि लॉकडाऊनमुळे केवळ अमेरिकेत १६.८ दशलक्ष लोक बेरोजगार झाले आहेत. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीच्या दरात सुद्धा वाढ झालेली आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना आणि एशियन डेव्हलपमेंट बँकेच्या संयुक्त अहवालानुसार कोविड–१९ या महामारीमुळे भारतातील तब्बल ४१ लाख तरुणांनी नोकरी गमावली असे दिसून येते व बांधकाम आणि शेती अशा प्रमुख क्षेत्रांमध्ये सुद्धा मोठी हानी झालेली आढळते. याशिवाय स्वयंरोजगारामध्ये गुंतलेले लोक, जे लोक लहान व्यवसाय करतात आणि कुटुंब चालवतात, सर्वजण घरात बसून होते आणि त्यांच्या उत्पन्नाचे कोणतेही स्रोत नाही. लॉकडाऊनमुळे भारतात ४०० दशलक्षांहून अधिक वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कामगारांच्या रोजगाराचे संकट उभे आहे. कोरोना विषाणूचा प्रसार झाल्यामुळे, हजारो कर्मचाऱ्यांना पगाराशिवाय सुट्टी दिली जात आहे, नोकरीतून काढून टाकले जात आहे, वेतनात प्रचंड कपात केल्याचे वृत्त आहे. कोव्हिड–१९ पूर्वीच्या कालावधीत आर्थिक वाढीचा दर सरासरी सात टक्क्यांच्या आसपास असतांना बेरोजगारीचा दर ही सरासरीपेक्षा ६ टक्क्यांहून अधिक होता आणि त्यानंतर कोविड–१९ मध्ये हा दर उच्चतम झाल्याचे आढळते. भारतातील असंघटित क्षेत्रात काम करणारे सुमारे ४० करोड लोकांना देशव्यापी लॉकडाऊनचा परिणाम त्यांच्या रोजगारावर झालेला आढळतो. कोविड–१९ मुळे ही आर्थिक मंदी देशाला अनिश्चित वळणावर घेऊन जाईल अशी शक्यता दर्शविली जात आहे. कोविड–१९ च्या भयानक आणि भीषण परिणामांनी जग हादरले आहे. जगभरातील बहुतेक देशांतील सरकारांनी कोविड–१९ साथीच्या आजारामुळे शैक्षणिक संस्था तात्पुरत्या बंद केल्या आहेत. भारतातही सरकारने देशव्यापी लॉकडाऊनचा भाग म्हणून सर्व शैक्षणिक संस्था बंद केल्या आहेत, परिणामी शाळकरी मुलांपासून पदव्युत्तर पदवीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे. सध्याच्या परिस्थितीत शाळा आणि महाविद्यालये पुन्हा सुरू होतील की नाही याबद्दल शंका नाही. शिक्षण क्षेत्रासाठी हा महत्त्वाचा काळ आहे कारण या काळात अनेक विद्यापीठ आणि स्पर्धा परीक्षा घेतल्या जातात. त्यांच्यासोबत बोर्डाच्या परीक्षा, नर्सरी शाळेत प्रवेश वगैरे कसे विसरायचे? केंद्र सरकार आणि सर्व राज्य सरकार दूरस्थ शिक्षणाद्वारे शैक्षणिक नियमितता राखून राष्ट्रीय लॉकडाऊनचा त्वरित परिणाम कमी करण्यासाठी आक्रमकपणे काम करत आहेत. कोरोना व्हायरस संपवण्याची तातडीची गरज आहे, कारण भारतातील शाळा आणि महाविद्यालये बंद केल्याने अल्पकालीन परिणाम होणार नाहीत परंतु त्याचे दूरगामी शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम नक्कीच होतील. वर्तमान पत्रात, कोविड–१९ महामारीचे परिणाम सध्याच्या भारतीय शिक्षण धोरणावर ठळक केले गेले आहेत.

उद्देश: १. कोव्हिड–१९ या महामारीचा सामाजिक परिणाम अभ्यासणे. २. कोव्हिड–१९ या महामारीचा आर्थिक परिणाम अभ्यासणे. ३. कोव्हिड–१९ या महामारीचा भारतीय रोजगारावर होणारा परिणाम अभ्यासणे. ४. कोव्हिड–१९ या महामारीचा शिक्षण व खेळ यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

सामाजिक परिणाम: या विषाणूशी लढण्यासाठी संपूर्ण देश आपापल्या घरात कैद झाला आहे. या साथीच्या प्रादुर्भावामुळे लाखो लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले आहेत आणि ते टाळण्याचा एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे सामाजिक अंतर. हा संसर्ग एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीमध्ये खूप वेगाने पसरतो, ज्यामुळे भारत सरकारने ते टाळण्यासाठी लॉकडाऊन आवश्यक असल्याचे म्हटले आहे. म्हणजेच, लॉकडाऊन ही आपत्कालीन व्यवस्था आहे, जी कोणत्याही आपत्ती किंवा साथीच्या वेळी लागू केली जाते. ज्या भागात लॉकडाऊन करण्यात आले आहे त्या भागातील लोकांना त्यांच्या घराबाहेर पडण्याची परवानगी नाही. त्यांना फक्त औषध आणि अन्न यासारख्या अत्यावश्यक वस्तू खरेदी करण्यासाठी बाहेर पडण्याची परवानगी आहे. लॉकडाऊन दरम्यान कोणतीही व्यक्ती अनावश्यक कामासाठी रस्त्यावर जाऊ शकत नाही. सामाजिक अंतरांमुळे संबंधांमधील अंतर वाढले, मानव लवकरच कोरोनावर विजय मिळवेल, पण कोरोना नंतरच्या जगाबद्दल आणि त्याच्या नवीन व्यवस्थांबद्दलच्या कुतूहलाबरोबरच, संकटातून ग्रस्त असलेल्या मानवतेच्या मनातही एक प्रश्न निर्माण होत आहे, की या साथीमुळे आपल्या सामाजिक संबंधांना न भरून येणारे नुकसान केले जाऊ शकते. भरपाई कशी होईल आणि या संकटानंतरचा समाज कसा असेल? निसर्गाच्या या आक्रमणापुढे विज्ञानही असहाय आहे. या विभक्ततेमुळे, मानवता त्या दिशेने वाटचाल करत आहे जिथे सीमा आपल्या घरांच्या दारापर्यंत आल्या आहेत. मानवांचा स्वभाव आजारी लोकांच्या जवळ जाणे आणि त्यांच्यावर दया दाखवणे हा आहे, परंतु या कोरोना विषाणूने मानवी स्वभावाच्या सर्वात चांगल्या गुणांवर हल्ला केला आहे. सुख–दु:खातही लोक जवळ येत नाहीत, आज, कोरोना रुग्णांची तब्येत जाणून घेण्यासाठी, रुग्णाकडे जाण्यापासून दूर, त्याच्या मृत्यूनंतरही, जवळचे लोक मृत व्यक्तीच्या मृतदेहाजवळ जात नाहीत. मृतांचे शोकग्रस्त कुटुंब एकटे आणि असहाय्य वाटत आहे. अशा कुटुंबांचे सांत्वन करण्यासाठी कोणी नाही. मृत्यूनंतर त्यांचे शरीर वाहून

नेण्यासाठी चार खांदे मिळवणे देखील कठीण झाले आहे. उत्तर प्रदेश आणि बिहारमध्ये हजारो मृतदेह अंत्यविधीशिवाय गंगा नदीत फेकले गेले. काही ठिकाणी हिंदूंचे मृतदेह जमिनीत पुरण्यात आले. कोरोनाचा मानवी जीवनावर मोठा परिणाम झाला आहे. विद्यार्थी जीवन त्याला अपवाद नाही. सामाजिक अंतरामुळे परस्पर संबंध कमी झाले आहेत. मुले वाढत असताना भावनिक गरजा बदलतात. साथीच्या या युगात, पालक देखील दबावाखाली आहेत, त्यामुळे घराचे वातावरण देखील आनंदी नाही आणि विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मित्रांपासून दूर राहून सामाजिक अंतर जाणवत आहे, ज्यामुळे त्यांच्यात मानसिक ताण वाढत आहे. प्राथमिक, माध्यमिक किंवा उच्च शिक्षण असो, विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर वाईट परिणाम होत आहे. आयआयटी, आयआयएम, आणि इतरांसारख्या काही मोठ्या संस्थांनी ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा वापर करून त्यांच्या विद्यार्थ्यांना आधार देण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु अशा संस्था कमी आहेत. विद्यार्थ्यांना कोणत्याही प्रकारच्या गैरसोयीला सामोरे जावे लागू नये म्हणून नोट्स, असाइनमेंट इत्यादी विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत तसेच त्यांच्या पालकांशीही चर्चा केली जात आहे. इतर काही सरकारी विद्यापीठांनीही ऑनलाईन अभ्यासासाठी आवश्यक व्यवस्था केली आहे. तरीही, छोट्या शहरांमध्ये असलेल्या संस्थांची अवस्था वाईट आहे. भारतासारख्या देशात ही परिस्थिती चिंताजनक आहे ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांची संख्या खूप जास्त आहे. उच्च शिक्षणावर त्याचा परिणाम जवळजवळ प्रत्येक भागात दिसून येत आहे.

सामाजिक आरोग्यावर परिणाम: कोविड–१९ ही समस्या एक अभूतपूर्व समस्या आहे. या विषाणूच्या अचानक उदयामुळे आपण आपले जीवन कसे जगतो याच्या अनेक पैलू पूर्णपणे बदलण्यास भाग पाडले आहे. हेल्थकेअर मॅनेजमेंट सिस्टीम आणि वैद्यकीय संघटना विषाणूच्या प्रसाराला सामोरे जाण्यासाठी अथक परिश्रम घेत आहेत आणि कोविड–१९ ची लागण झालेल्यांना वैद्यकीय सेवा देण्यास तत्पर आहेत. पण लोकांच्या मानसिक आरोग्यालाही प्राधान्य द्यायला हवे हे यावेळी महत्वाचे आहे. बरेच लोक सध्याच्या परिस्थितीबद्दल खूप चिंतित आणि भयभीत, गोंधळलेले, चिंताग्रस्त किंवा अस्वस्थ होतांना दिसत आहेत. उदासीनता आणि चिंता यासारखी लक्षणे बऱ्याचदा दुर्लक्षित होतात, परंतु एखाद्या व्यक्तीसाठी या सर्वांवर मोठा प्रभाव पडणे शक्य आहे. लॉकडाऊनमुळे मानसिक आरोग्याने ग्रस्त व्यक्तीची काही सामान्य लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत. – १. चिडचिड, तणाव आणि अस्वस्थ वाटणे. २. बराच वेळ एकटा घालवण्याचा प्रयत्न करणे आणि सामाजिक परिस्थितींना सामोरे जाण्याची इच्छा नाही. ३. थकवा आणि दु:ख. ४. आराम किंवा एकाग्र होण्यात अडचण. ५. स्वत:बद्दल उदासीनता किंवा वाईट वाटणे. ६. जेवण वगळणे. ७. अपुरी झोप, किंवा नेहमीपेक्षा उशिरा उठणे. ८. निराश आणि असहाय्य वाटणे. ९. स्वत: ला हानी पोहोचवण्याचे विचार. १०. चिंताग्रस्त, भयभीत, किंवा तणावग्रस्त. ११. घाम वाढणे, शरीराला कंप येणे, चक्कर येणे, हृदयाचे ठोके वाढणे.

शैक्षणिक परिणाम: दुसऱ्या महायुद्धानंतर कोरोना विषाणूचा उद्रेक हे जगासमोर मोठे संकट आहे. या संकटाचा मानवी जीवनातील सर्व पैलूंवर परिणाम झाला आहे. त्यामुळे लॉकडाऊन धोरणाच्या आधारे सर्व देशांमध्ये या आजारावर नियंत्रण मिळवण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. या परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या अनिश्चिततेमुळे जगभर भीतीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. जागतिक आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था मंदी आणि बेरोजगारीने त्रस्त आहेत. स्थिर अर्थव्यवस्थेमुळे, सर्वात गरीब शहरापासून ग्रामीण भागात गेले आणि मरण पावले. जग युद्धाच्या भीतीने वेढलेले आहे. जागतिक शक्तीची केंद्रे युरोपियन–अमेरिकन खंडातून आशियाई खंडात बदलत आहेत. लॉकडाऊनमुळे रिक्तपणा आणि एकटेपणा निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे कौटुंबिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत. कोरोना महामारी रोखण्यासाठी अनेक देशांनी शैक्षणिक संस्था बंद केल्या आहेत. युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये अनेक देशांतील लाखो विद्यार्थी घरी होते. भारतात शाळा, महाविद्यालये बंद आहेत. परिणामी, २६ कोटी विद्यार्थी आणि ८९ लाख शिक्षक घरी बसले आहेत, तर ५०००० उच्च शिक्षण संस्था बंद आहेत आणि ३.७० कोटी विद्यार्थी आणि १.५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. ३० जानेवारी रोजी भारतात कोविड–१९ चे पहिले प्रकरण केरळमध्ये आढळले. सर्व विद्यार्थी वुहानमधून परतत होते. त्यानंतर, ४ मार्च रोजी भारतात २२ नवीन प्रकरणे नोंदली गेली, ज्यात इटालियन पर्यटक गटाच्या १४ संक्रमित सदस्यांचा समावेश आहे. साथीचा कायदा, १९७० च्या तरतुदींनुसार शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रतिष्ठाने तात्पुरती बंद आणि सर्व पर्यटन आणि वाहतूक सेवा बंद करून अनेक राज्यांत आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये साथीचा रोग पसरला. १६ मार्च २०२० रोजी केंद्र सरकारने शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये लॉकडाऊन जाहीर केले. १८ मार्च रोजी, सीबीएसईने परीक्षा केंद्रांसाठी सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली, ज्यामध्ये २४ पेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांच्या वर्गात परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये किमान १ मीटर अंतर असणे आवश्यक आहे. जर परीक्षा केंद्रांमधील खोल्या लहान असतील तर विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या खोल्यांमध्ये विभक्त केले जावे अशी परिस्थिती आहे. २० मार्च रोजी महाराष्ट्र शासनाने इयत्ता पहिली ते आठवीच्या परीक्षा रद्द केल्या आणि विद्यार्थ्यांना पुढील वर्गात प्रवेश दिला. इयत्ता ९ वी आणि ११ वी च्या परीक्षा १ एप्रिल पर्यंत पुढे ढकलण्यात आल्या. मध्य प्रदेश माध्यमिक शिक्षण मंडळाने १० वी आणि १२ वी बोर्डाच्या परीक्षा पुढे ढकलल्या. केरळमध्ये १० वी आणि १२ वी बोर्डाच्या परीक्षा पुढे ढकलण्यात आल्या. आसाम सरकारने ३१ मार्च पर्यंत सर्व परीक्षा रद्द केल्यामुळे, शैक्षणिक संस्था बंद केल्यामुळे जगभरातील सुमारे ६०० दशलक्ष विद्यार्थी प्रभावित झाले आहेत. भारतातील मानव संसाधन मंत्रालयाच्या २०१६–१७ च्या अहवालानुसार भारतातील ११३ कोटी मुले सार्वजनिक शाळांमध्ये शिकत आहेत. या कठीण परिस्थितीत शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने ई–लर्निंगचे तंत्रज्ञान स्वीकारले. या प्रगत उपक्रमाला विद्यार्थी आणि त्यांच्या पालकांचा उदंड प्रतिसाद लाभला आहे. अशा प्रकारे संपूर्ण देशातून या संसर्गजन्य रोगाचे उच्चाटन होईपर्यंत डिजिटल शिक्षण हा अध्यापनातील अंतर भरण्याचा सर्वात प्रभावी आणि विश्वासार्ह मार्ग बनला. खेळ हा विद्यार्थ्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे जो विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्वाचा आहे. आपल्या वर्गमित्रांसोबत खेळायला जाणे हे स्वप्नासारखे झाले आहे, ज्यामुळे विद्यार्थी मानसिकदृष्ट्या दबावाखाली आहेत. शारीरिक हालचालींमध्येही लक्षणीय घट झाली आहे. कोरोनामध्ये ऑनलाईन वर्ग आयोजित केले जात आहे, ज्यामुळे विद्यार्थी त्यांचा जास्त वेळ तांत्रिक उपकरणांसह घालवत आहेत. परिणामी त्याचा विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहे. विशेषत: डोळ्यांवरही परिणाम होत आहे आणि घरच्या घरी असल्याने विद्यार्थी मानसिकदृष्ट्या तणावग्रस्त होत आहेत. दररोज शाळेत येऊन विद्यार्थ्यांची एक विशिष्ट दिनचर्या असायची, परंतु कोरोनाच्या आभासी वर्गामुळे विद्यार्थी त्यांच्या दिनक्रमाचे पालन करू शकत नाहीत, ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या मानसिक विकासावर होतो. विद्यार्थ्यांना नैसर्गिक वातावरणाशी जुळता येत नाही, विद्यार्थी त्या नैसर्गिक आनंदाचा लाभ घेऊ शकत नाहीत, ज्यामुळे विद्यार्थी मानसिकदृष्ट्या कमकुवत होत आहेत.

खेळाडूंवर परिणाम: प्रत्येक खेळाडूने आपले ध्येय निश्चित केल्याप्रमाणे, तो आपले ध्येय लक्षात ठेवून नियमितपणे सराव करत असतो. परंतु या दरम्यान संपूर्ण जग ठप्प झाले आहे आणि संपूर्ण क्रीडा जग पूर्ण थांबले आहे. खेळाडूंचा सराव आणि विविध स्पर्धा पूर्णपणे थांबल्या आहेत आता कित्येक महिने आणि ते कधी सुरू होतील हे सांगता येत नाही. खेळाडूंनी दररोज सराव करणे आणि कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी, शरीर आणि मन निरोगी ठेवण्यासाठी, विशेषत: खेळांमध्ये विविध शारीरिक क्रिया करणे आवश्यक आहे. खेळाडूंच्या बाबतीत, काही शारीरिक शिक्षणाचे धडे घेणे आणि त्यांचा सराव करणे खूप महत्वाचे आहे. परंतु या महामारीच्या युगात ते शक्य होत नसल्यामुळे क्रीडा क्षेत्राचे खूप मोठे नुकसान झालेले आढळते.

कोव्हिड–१९ या महामारीमुळे वाढलेले बेरोजगारीचे प्रमाण: कोव्हिड–१९ या महामारीमुळे भारतात बेरोजगारीचे प्रमाण खूप वाढण्याची शक्यता आहे, असा इशाराही अर्थतज्ज्ञ देत आहेत. मोठ्या संख्येने कारखाने बंद पडल्याने उत्पादनात मोठी घट झाली आहे. भारतात बेरोजगारी विक्रमी पातळीवर आहे आणि ही परिस्थिती जर अशीच राहिली तर असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना मोठ्या अडचणीचा सामना करावा लागेल. छोट्या छोट्या व्यवसायात काम करणाऱ्या लोकांना एकतर कमी पैशांवर काम करण्याची सक्ती केली जाईल किंवा त्यांची नोकरी गमावली जाईल. लॉकडाऊनच्या सुरुवातीला असंघटित क्षेत्रातील रोजगारावर गदा आली होती पण आता लॉकडाऊन वाढवत नेल्याने संघटित क्षेत्रातही मोठ्या प्रमाणात रोजगार कपात होऊ लागले आहेत. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर कर्मचाऱ्यांची नोकर कपात होईल. या कोरोना काळात भारतात हवाई प्रवास करण्यास बंदी होती. या बंदचा परिणाम विमानचालन उद्योगावरही झाला आहे. सेंटर फॉर एशिया पॅसिफिक एव्हिएशन (सीएपीए) च्या अंदाजानुसार विमान वाहतूक उद्योगाला जवळपास चार अब्ज डॉलर्सचे नुकसान झाल्याचे आढळते. पर्यटन क्षेत्रावरही परिणाम होईल. देशातील हॉटेल आणि रेस्टॉरंट साखळ्यांवर सुध्दा फारच वाईट परिणाम झाला असून अनेक महिने बंद पाळल्यामुळे मोठ्या संख्येने लोकांना पगार न मिळाल्याची समस्यादेखील भेडसावत आहे. लॉकडाउनमुळे वाहन उद्योगही अस्पृश्य राहिले नाही आणि अंदाजे दोन अब्ज डॉलर्सचे नुकसान वाहन उद्योगाला सहन करावे लागू शकते. रेस्टॉरंट्स, बार, हॉटेल सर्व बंद होते तसेच कारखाने सर्व ठप्प होते. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने (आयएलओ) दिलेल्या अहवालानुसार असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या ४० करोड लोकांना हि परिस्थिती पुढे दारिद्रयात आणेल. आयएलओने म्हटले आहे की भारत अशा देशांपैकी एक आहे जिच्याकडे परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी पुरेसे स्त्रोत नाहीत. संघटनेने म्हटले आहे की भारताच्या एकूण कामगारांपैकी ९० टक्के कामगार हे असंघटित क्षेत्रातील आहेत. सीएमआयईच्या आकडेवारीनुसार, मार्चमधील ८.७४ टक्क्यांच्या तुलनेत एप्रिलमध्ये मासिक बेरोजगारीचे दर २३.५२ टक्के नोंदले गेले. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त असल्याचे या अहवालात म्हटले आहे. लॉकडाऊनने दैनंदिन कामगारांना आणि छोट्या व्यवसायांशी संबंधित लोकांना मोठा फटका बसला आहे. यामध्ये फेरीवाले, रस्त्याच्या कडेला दुकान लावून माल विकणारे, बांधकाम उद्योगातील कामगार आणि रिक्षावाले या सर्व लोकांचा समावेश आहे.

कोव्हिड–१९ काळातील राज्यनिहाय बेरोजगारीचा दर: पुडुचेरीचा सर्वाधिक बेरोजगारीचा दर होता ७५.८ टक्के. तामिळनाडूमध्ये ४९.८ टक्के, झारखंडमध्ये ४७.१ टक्केख बिहारमध्ये ४६.६ टक्के, हरियाणामध्ये ४३.२ टक्के, कर्नाटकमध्ये २९.८ टक्के, उत्तर प्रदेशात २१.५ टक्के, महाराष्ट्रात २०.९ टक्के, उत्तराखंडमधील ६.५ टक्के, सिक्कीम २.३ टक्के व हिमाचल प्रदेशात २.२ टक्के बेरोजगारीचा दर आहे. कोव्हिड–१९ काळातील संपूर्ण संकटामध्ये तीन प्रकारची रोजगार श्रेणी दिसून येत आहे. प्रथम श्रेणी म्हणजे ज्यांचा रोजगार कायमचा गमावला जाईल व पुन: रोजगारीचा विचार होईल. दुसरे म्हणजे ते लोक, जे लोक मंदीमुळे आपल्या जुन्या कामात परत जातील आणि त्यांना त्यांच्या क्षमतेनुसार रोजगार मिळेल. व तिसरी श्रेणी म्हणजे ते लोक जे अगोदर पासून बेरोजगार होते व नवीन उद्योग आणि रोजगार शोधत आहेत.

समारोप: कोरोना विषाणूच्या साथीने त्यांच्या प्रियजनांना कायमचे वेगळे केले आहे. अनेकांचे कुटुंब विस्कळीत झाले, कित्येक लोक निराधार झालेत. एकंदरीत या महामारीचा आपल्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर अत्यंत नकारात्मक परिणाम झाला आहे. किती जणांच्या नोकऱ्या गेल्या. अर्थव्यवस्था कधी रुळावर येईल हे सांगणे देखील कठीण आहे. परंतु या साथीने एक गोष्ट स्पष्ट केली की कठीण काळात संपूर्ण जग एकत्र उभे राहण्यास आणि एकमेकांना आधार देण्यासाठी तयार आहे. मग आपण पर्यावरण वाचवण्याची आवड आणि इच्छाशक्ती व्यक्त करू शकत नाही का? अशी आशा आहे की आपण स्वच्छ आणि हिरव्या वातावरणासह या काळातील अंधार दूर करू. साथीच्या रोगाने माणसाला एकपात्री बनण्यास भाग पाडले आहे. एरिस्टॉटलने बरोबर म्हटले की 'माणूस हा एक सामाजिक जीव आहे', म्हणून जेंव्हा हे संकट संपेल तेव्हा लोकांना सामाजिक जोडणीची अधिक गरज भासेल व पूर्ववत समाज सुरळीत व आनंदित राहील. ना ही महामारी इतक्या लवकर संपणार आहे आणि ना लॉकडाऊन. हे लॉकडाऊन आपल्याला फक्त वेळ देत आहे. ज्याचा वापर आपण आपले जीवन वाचवण्यासाठी आणि सुधारण्यासाठी करू शकतो. परंतु हे देखील सत्य आहे की एखादी व्यक्ती कितीही विचारपूर्वक या आपत्तीशी लढण्याचा प्रयत्न करत असली तरी काही अदृश्य आणि अनपेक्षित धोक्यांपासून पूर्णपणे मुक्त होऊ शकत नाही. अशा वेळी मानवी जीवनाला सर्वात जास्त काय मदत होऊ शकते, ती म्हणजे माहितीच्या देवाणघेवाणीत पारदर्शकता, जी सरकारच्या विविध माध्यमांपासून ते नागरिकांपर्यंत प्रत्येकाला लागू होते. या वेळी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आपण सर्व मिळून या संकटाचा एकत्रितपणे सामना करू.

संदर्भ सूची :

1. *Mathew Mc Cartney • The Indian Economy 2016*
2. *https://www&lokmat&com/topics/employment/*
3. *https://marathi&thewire& in/corona&crisis&unemployment*
4. *https://www&navodayatimes&in/news/khabre/monthly*

जागतिकीकरण: कृषी क्षेत्राची दुरावस्था: नविन कृषी कायदे व शेतकरी आंदोलन

डॉ. प्रदीप रामचंद्र भानसे, *सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी/मोर, जि. गोंदिया*

सारांश : *जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातून जगातील श्रीमंत देशांना भारतासारख्या विकसनशिल व अविकसनशिल देशात आपली उत्पादने मुक्त स्वरूपात विकण्याची परवानगी भारत सरकारने दिली. WTO ची अंमलबजावणी सुरू झाल्यानंतर आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम भारत सरकारने राबवायला सुरूवात केली. त्यामुळे शेती क्षेत्रावर फार मोठे संकट निर्माण झाले. त्यातच तीन नवीन कृषी कायदे अत्यंत घाई–घाईने कोणत्याही शेतकऱ्यांची व शेतकरी संघटनेची मागणी नसतांना, कोरोणामुळे देश बिमार असतांना अध्यादेश काढून नंतर संसदेत चर्चा न करता बहुमताच्या भरवशावर संमत केले व त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले. स्वामिनाथन समितीच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्याचे व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे कोणतेही प्रावधान या तीन नवीन कायद्यात नाही. स्वामिनाथन समितीचा या तीन कायद्याशी दुरान्वयानेही संबंध नाही. ह्या कृषी कायद्यातील अटीनूसार जर शेतकऱ्यांची फसवणूक कंपनीने केली तर शेतकऱ्याला न्यायालयाचे दार ठोठावता येत नाही. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या जुन्या कायद्यानुसार हमी भावाचे जे संरक्षण होते, त्या हमीभावाची नवीन कायद्यात तरतूद नाही. करार पद्धतीने शेती करतांना कंपनीसोबत कोणत्या दराने करार करावा यासंबंधी शेतकरी समर्थ नाही. शिवाय सौदेबाजी करण्याची पॉवर त्याच्याजवळ नाही. किमान हमीभावाची हमी नवीन कायद्यात असावी, शेती संबंधी कोणताही वाद निर्माण झाल्यास सर्वसामान्य पोलीस स्टेशनला एफआयआर दाखल करता यावा, गावाच्या, तालुक्याच्या न्यायालयात दाद मागता यावी यासाठी मागील नऊ महिण्यापासून शेतकरी आंदोलन करीत आहे.*

कळीचे शब्द: *जागतिकीकरण, कृषी कायदे, शेतकरी आंदोलने.*

प्रस्तावना: भारत हा कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश आहे. अर्थात ६५ ते ७० टक्के जनता कृषीवर निर्भर आहे. कृषीक्षेत्राचा लहाणातला–लहान हिस्सा देखील त्याच्यापरीने रोजगाराची निर्मिती करीत असतो. म्हणजे कृषी असे क्षेत्र आहे की, जे देशातील सर्वात मोठे रोजगार देणारे क्षेत्रसुद्धा आहे. आणि याचा अनुभव आपण कोरोनामुळे देशात जे लॉकडाउन झाले त्या काळात घेतला आहे. देशातील सर्व उद्योगधंदे बंद असतांनाही शेती क्षेत्रात रोजगार कायम होता व शेती उत्पादन सुद्धा सुरू होते. मात्र असे असले तरी शेती क्षेत्राकडे प्रचंड दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. जगातील अविकसित व विकसनशिल देश कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असणारे आहेत. कृषी मालाची निर्यात हे त्यांचे बलस्थान आहे. नेमका त्यावरच घाव घालण्यासाठी जागतिक व्यापार संघटनेने अनेक अव्यापारिक अशा बाबी घुसवून मोठी चालबाजी केली आहे. याचा उद्देश विकसित देशाच्या कृषि मालाला अविकसित व विकसनशिल देशाची बाजारपेठ अनिर्बंध स्वरूपात खुली व्हावी आणि त्याचवेळी अविकसित व विकसनशिल देशाच्या शेतमालाला विकसित देशाची बाजारपेठ प्राप्त होऊ नये असा होता. जानेवारी १९९५ मध्ये गॅटचे रूपांतर W.T.O. मध्ये झाल्यानंतर १६ डिसेंबर १९९९ रोजी अमेरिका आणि भारत या दोन देशात कृषिविषयक परस्पर सामंजस्य करार झाला. याच कराराचे वेळी भारताने अमेरिकेकडून होणाऱ्या कृषीविषयक मालाच्या आयातीवर जे संख्यात्मक निर्बंध लादले होते ते पूर्वलक्षी प्रभावाने उठविण्याचा एक पूरक करारही अमेरिकेशी केला. महत्वाचे म्हणजे ज्यावेळी हा करार झाला त्यावेळी (१६ ते २३ डिसेंबर १९९९) या काळात संसदेचे अधिवेशन सुरू होते. मात्र संसदेत यावर चर्चा तर झाली नाहीच. परंतु भारतीय जनतेला सुद्धा हा करार माहित होऊ नये याची पूरेपूर काळजी घेण्यात आली. जेव्हा 'दैनिक हिंदू' या वर्तमानपत्रात १३ जानेवारी २००० ला बातमी छापून आली तेव्हा देशाला हा करार माहित झाला. या कराराचा फटका केवळ शेतकऱ्यांनाच बसला नाही तर, शेती आणि शेती उत्पादने यावर आधारित असणाऱ्या प्रत्येक भारतीय उद्योगाला बसला. दुष्काळ आणि लहरी पाऊस यामुळे आधिच संकटग्रस्त झालेला भारतीय शेतकरी या नव्या संकटामुळे पार मोडीत निघाला. ग्रामीण भागातील पूर्ण आणि अर्ध बेकारी, भूकबळी, दारिद्र्य यांच्या जोडीला आता विदेशी आयाती शेतमालाचे नवे संकट भारतीय शेतकरी, शेतमजूर आणि ग्रामीण जनता यांच्यापुढे उभे ठाकले आहे. इ.स. २००० मध्ये भारत सरकारने अशी घोषणा केली की, या करारामध्ये एकूण १४९० कृषी माल व उत्पादने भारतामध्ये मुक्त स्वरूपात निर्यात करण्याची मुभा सर्व देशांना देण्यात आली असून त्यापैकी ७४० उत्पादने आयात करण्याची तत्काळ मुभा देण्यात आली. सरकारच्या या शरणागत धोरणामुळे भारतातील शेती, शेतकरी आणि शेतीवर आधारित उद्योगधंदे यांच्यापुढे अभूतपूर्व असे संकट उभे राहिले आहे. या एकाच गोष्टीचा फटका देशातील UTI, ICICI, IFCI, IDBI, LIC, GIG यांना बसला. कारण या वित्तसंस्थांची कृषी क्षेत्रात फार मोठी गुंतवणूक होती. जागतिकीकरणामुळे महानगरात समृद्धीचा पुर कदाचित लोटलाही असेल, परंतु भारताच्या ७० टक्के लोकसंख्येचा हिस्सा असलेल्या ग्रामीण जनतेची क्रयशक्ती खूप घटली आहे. देशातील ७० टक्के ग्रामीण भागातल्या जनतेची क्रयशक्ती नष्ट झाली तर भारतातील उद्योग आणि व्यापार भरभराटीस कसा येणार हा साधा प्रश्न अर्थतज्ञांना आणि नेत्यांना पडत नाही. उद्योगधंद्यांना अब्जावधी रूपयाचा कर्जपुरवठा, अनुदाने, सवलती, कर्जमाफी दिल्या जात आहे. तर ज्यावर संपूर्ण अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे, अशा शेती क्षेत्रासाठी जो अर्थपुरवठा उपलब्ध आहे तो अत्यंत अपुरा आहे आणि तो देखील शहरीकरणाचा बाज चढलेल्या खेड्यातील शेतकऱ्यांनाच उपलब्ध आहे. भारतीय कृषी क्षेत्राचा कणा असलेल्या ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील शेतकऱ्यांसाठी आजही सावकारी हाच एक मार्ग कर्ज उभारणीसाठी उरलेला आहे. सरकार कृषिविषयक पत आणि आर्थिक धोरणे अशी चुकीच्या पद्धतीने राबवित आहे की, शेतमालाच्या निर्मितीसाठी जे–जे घटक वापरावे लागतात, त्या सगळ्यांच्या किंमती खुप वाढल्या आहेत. पण त्याचवेळी शेतमालांच्या किंमती मात्र त्या प्रमाणात वाढल्या नाहीत. परिणामी शेतकऱ्यांने कितीही मेहनत केली, कितीही चांगले उत्पादन घेतले तरी त्यातून येणाऱ्या उत्पन्नातून फार तर खर्चाची तोंड मिळवणी होते. परंतु शेतकऱ्यांच्या हाती काहीच पडत नाही. ही स्थिती दुग्धव्यवसाय, तेलनिर्मितीचा व्यवसाय, कापूस, भाजीपाल्याचे व्यवसाय या क्षेत्रातही निर्माण झाली आहे. नारळ, काजू, चहा, मसाल्याचे पदार्थ यांच्या उत्पादकांची स्थिती यापेक्षा वेगळी नाही.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये: १. नवीन कृषी कायद्याच्या अनुषंगाने शेतकरी आंदोलनाची पार्श्वभूमी समजून घेणे. २. शेतकरी आंदोलन संपविण्यासाठी उपाय योजना सूचविणे.

शेतीविषयक तीन नवीन कायदे व शेतकरी आंदोलने: भारत सरकारने जुन २०२० मध्ये लॉकडाऊनच्या काळात शेतीविषयक जे तीन नवीन कायदे अध्यादेश काढून अंमलात आणले आहेत ते जागतिक व्यापार संघटनेने (W.T.O.) अंमलबजावणी सुरू केलेल्या 'स्ट्रॅक्चरल

ॲडजेस्टमेंट प्रोग्रॅमनुसार किंवा आर्थिक सुधारणांच्या कार्यक्रमानूसार भारत सरकार जे आर्थिक धोरण राबवित आहे, ते अत्यंत घातक आहे. जे तीन कृषी कायदे अंमलात आले आहेत त्यामुळे देशातील शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आंदोलन करीत आहे. त्यामुळे या तीन कृषीविषयक कायद्याला पहिल्यांदा समजून घेतले तरच शेतकरी आंदोलने का होत आहेत हे आपल्याला समजुन घेता येईल. तत्पूर्वी बऱ्याच वर्षापासून शेतकऱ्यांची ही मागणी आहे की, स्वामिनाथन समितीच्या शिफारशी लागू करा. त्यासाठीही आंदोलने झाली. उत्पादन खर्चाच्या दिडपट हमिभाव द्यावा ही समितीची मुख्य शिफारस. परंतु ''सर्वोच्च न्यायालयात केंद्र सरकारने लिहून दिले की, आम्ही स्वामीनाथन समितीच्या शिफारशी लागू करू शकत नाही." स्वामिनाथन समितीचा व तीन कृषी कायद्याचा कुठेही संबंध नाही. स्वामीनाथन आयोगाच्या महत्वाच्या शिफारसीमधील एकही शिफारस कृषी कायद्यात नाही. तीन कृषी कायदे पुढीलप्रमाणे —

अ. क्र.	कायदा	प्रमुख हेतू
१	शेतकरी (अधिकार व संरक्षण) करार, किंमती हमी व शेती सेवा कायदा सन २०२०	कंपनीबरोबर करार करता यावा व किंमत हमीसाठी
२	शेतकरी शेतमाल व्यापार व विक्री (उत्तेजन व सुविधा) कायदा सन २०२०	थेट व्यापार व विक्री करता यावी यासाठी
३	अत्यावश्यक वस्तू (दुरूस्ती) कायदा सन २०२०	शेतमाल साठवून ठेवणे सोपे व्हावे यासाठी

भारत सरकारतर्फे ५ जून २०२० रोजी तीन वटहुकुम निघाले. १७ ऑगस्ट, ९ सप्टेंबर व ११ सप्टेंबर रोजी त्यांचा कायदा होण्यासाठी ते लोकसभेसमोर आले, मंजूर झाले. १९ व २० सप्टेंबर दरम्यान ते राज्यसभेसमोर आले, मंजूर झाले. २७/२८ सप्टेंबरच्या दरम्यान मा. राष्ट्रपती महोदय यांची सही होऊन आता त्याचा कायदा झाला आहे. कृषी कायद्यातील पहिला व महत्त्वाचा कायदा म्हणजे शेतकरी (अधिकार व संरक्षण) करार, किंमत हमी व शेती सेवा कायदा सन २०२०. हा कायदा एकूण २० कलमांचा असला तरी यातील तीसरे कलमच अतिशय महत्वाचे आहे. मोदी सरकारने कृषी विकासाचे नाव देऊन आणलेल्या तीन कृषी कायद्यातील सर्वात मोठा संवैधानिक दोष जर कोणता असेल तर जर कंपनीने शेतकऱ्यांची फसवणूक केली तर त्या कंपनीविरूद्ध पोलीस स्टेशनला रीपोर्ट देता येणार नाही किंवा दिवाणी न्यायालयात दाद मागता येणार नाही. तर शेतकऱ्याने जिल्हाधिकारी यांचेकडे तक्रार करावी. जिल्हाधिकारी उपविभागीय अधिकारी यांचेमार्फत चौकशी करतील. वास्तविक देशातील कोणताही नागरिक असो जर त्याची कुणी फसवणूक करीत असेल तर त्याविरूद्ध पोलिस स्टेशनला तक्रार दाखल करण्याचा व नुकसानीसाठी दिवाणी न्यायालयात दावा करण्याचा घटनादत्त अधिकार प्रत्येक व्यक्तीला राज्यघटनेने दिला आहे. तो 'सामान्य' कायदा असून भारतीय दंड संहिता अनुसार चौकशी करून गुन्हे दाखल करण्याचा पोलीसांना अधिकार सर्वांसाठी दिला आहे. त्याचप्रमाणे दिवाणी न्यायालयात खटला दाखल करण्याचा अधिकार सुद्धा आहे. परंतु या कायद्यात विशेष अशी नकारात्मक तरतूद करून रिपोर्ट देता येणार नाही किंवा दिवाणी न्यायालयात दाद मागता येणार नाही अशी तरतूद का? त्याचा सरळ अर्थ शेतकऱ्यांना लुटण्याची मुभा उद्योगपतींना व कार्पोरेट घराण्यांना देणे असा होतो. जिल्हाधिकारी व उपविभागीय अधिकारी हे न्याय प्राधिकरण किंवा कोर्ट नाही ते पूर्णत: राजकीय पुढाऱ्यांच्या हाताखाली काम करणारे कर्मचारी असून ते शेतकऱ्यांना न्याय कसे देतील हा प्रश्नच आहे? शिवाय शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असल्यामुळे तो कंपनीविरूद्ध दबावगट निर्माण करू शकणार नाही. निर्णय त्याच्या विरोधात जाईल, त्याला त्याच्या गावात असणाऱ्या किंवा जिल्ह्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या कोर्टात जाता येत नाही, मात्र मुंबई उच्च न्यायालयात दाद मागता येते. त्याच्यावरचे सर्वोच्च न्यायालय, दिल्ली येथे दाद मागता येते. मात्र अशा कोर्टाच्या खेटा घालने शेतकऱ्यांसाठी शक्य नाही. त्याच्याकडे ह्या सर्व भाणगडी करण्यासाठी वेळ व पैसा नाही. कंपनीसोबत करार करता येण्याइतका भारतातील शेतकरी जागरूक व समर्थ नाही. यामध्ये शेतकऱ्यांचीच फसवणुक होण्याची शक्यता अधिक आहे. शेतकऱ्यांजवळ कंपनी सोबत बार्गेनिंग करण्याची क्षमता नाही. देशातील शेतकरी लिखापढीला घाबरतो. तोंडी तो गावातील जमीन ठेक्याने वा बटईने देतो. तेही एक वा दोन वर्षांसाठी. सलग त्याच शेतकऱ्याला तो जमीन ठेक्याने देत नाही. जमीन हडपण्याची भिती असते. 'कसेल त्याची जमीन व राहील त्याचे घर' हा नियम त्याला माहित आहे. त्यामुळे कंपनीसोबत करार करून त्याची जमीन कायमची कंपनीच्या घशात जाण्याची दाट शक्यता आहे. शेतकरी शेती गमावून बसेल व स्वत:च्याच शेतात मजूर म्हणून काम करण्याची पाळी त्याच्यावर येईल. शेतकरी व कंपनी यांच्या करारात खते पुरवणारा, मजूर पुरवणारा, बियाने पुरविणारा सहभागी होऊ शकतो. म्हणजे कंपनी व या सर्वांची कालांतराने मोनोपली निर्माण होईल. मजूर, बियाने, खते यांच्या अधिक किंमती दाखवून शेतकऱ्यांकडून वसूल केली जाईल. कोणत्या दर्जाचा शेतमाल किंवा पीक तयार करायचे हे आगावू करारात लिहिलेले असेल. शेतमाल म्हणजे गहू, तांदूळ, ज्वारी, सर्व प्रकारचे धान्य, तेल, तेलबिया, भाजीपाला, तृणधान्य, मसाल्याचे सर्व पदार्थ, उस, कोंबडीपालन, डुक्कर पालन, बकरी—मेंढीपालन, मासळीपालन, गुरांचा चारा, कापूस, सरकी, कच्चा ताग इ. व या सर्वांचा दर्जा ठरविण्यासाठी तज्ञ, इसम ग्रेडर असतील. दोघांशिही संबंध नसणारे तिऱ्हाईत, हे दोघांपैकी कुणाच्या तरी ओळखीचे असणारच. त्यातही कंपनीशी त्यांची जवळीक जास्त असणार. कारण कंपनी आगाऊ रक्कम वा दलाली म्हणून शेतकऱ्याला न कळता त्याला देईल व शेवटी तो कंपनीच्या बाजूनेच निर्णय देईल. त्यामुळे शेतकऱ्यांची फसवणूक होण्याची शक्यताच अधिक राहिल. प्रत्येक शेतकऱ्यांचे कराराने शेती केली पाहिजे असे बंधन नसेल. परंतु कंपनी काही शेतकऱ्यांची शेती करार पद्धतीने करेल. समजा एखाद्या शेतकऱ्याला करार शेती कराराची नाही. परंतु पलीकडील दुसऱ्या शेतात कंपनीला ट्रॅक्टर, ट्रक न्यायचा आहे. अशावेळी त्या शेतकऱ्यावर दबाव आणून त्याला करार पद्धतीने शेती देण्यास भाग पाडले जाऊ शकते. करार जास्तीत जास्त पाच वर्षापर्यंत वाढविला जाऊ शकतो. या पाच वर्षात त्या शेतकऱ्यांच्या शेतात काही बांधकाम, खोदकाम, केले असेल अशावेळी त्याची शेती पूर्वस्थितीत आणून देण्याची जबाबदारी कोण घेईल? कारण करार समाप्तीनंतर त्याची शेती जर कसण्याच्या लायकीची राहिली नाही तर अशावेळी नाईलाजाने कंपनीला शेती विकण्याशिवाय शेतकऱ्याजवळ पर्यायच नाही. पर्यायाने शेतकरी भूमिहीन होईल. शेती विकून आलेला पैसा खर्च होईल व मग स्वत:च्याच शेतात मजूरी किंवा हमाली करण्याशिवाय त्याच्याजवळ पर्याय राहणार नाही. करारपद्धतीने शेती करायची असेल तर संगणकाने सरकारकडे नोंदणी करावी लागेल. कराराचे नियम तयार हशेतील, त्यात नोंदणीसाठी किती पैसे लागणार हे ठरेल. कायद्यामध्ये नोंदणीसाठी लागणारे पैसे कंपनी देणार आणि लागणारे पैसे कंपनी शेतकऱ्याच्या उत्पन्नातून सव्याज माहित न होता वसूल करणार आहे. कारण कंपनी शेतकऱ्यांची सेवा करण्यासाठी शेती करार नोंदणीचे पैसे देणार नाही. कारण नफा कमाविने या एकमेव उद्देशाने कंपनी करार शेती करते. म्हणजेच नोंदणीचे पैसेही शेतकऱ्याकडून वसूल केले जाईल. जमीनीत कंपनीला बांधकाम करता येईल. पाच वर्षांची मुदत संपल्यावर कंपनीला

बांधकाम काढून टाकून जमीन पूर्वी जशी होती तशी करून द्यावी लागेल. बांधकाम काढले नाही तर शेतकरी अशा बांधकामाचा आपोआप मालक होईल. मात्र शेतकरी जरी अशा बांधकामाचा आपोआप मालक होईल, असे म्हटले असले तरी त्या उपयोग नसलेल्या बांधकामाचे शेतकरी काय करणार? कायद्यात जमीन पूर्ववत करून देण्याची जबाबदारी कंपनीवर टाकलेली आहे. सलग एकत्र शेतीमध्ये परत सर्वांच्या हद्दीचे पहिल्यासारखे करून देणे हे एक अवघड काम आहे. करार संपल्यावर जमीन तशीच सोडून कंपनी काढता पाय घेईल. यातला धोका शेतकऱ्याला पत्करावा लागेल. कराराच्या कालावधीत कंपनीने शेतकऱ्यांची फसवणूक केली तरी शेतकऱ्याला कंपनीच्या सहमतीशिवाय करार रद्द करता येणार नाही. शेतकऱ्याच्या मृत्यूनंतरही करार सरकारकडे नोंदलेला असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या पत्नी–मुलांवर व वारसदारावर बंधनकारक राहील.

कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांना शेतमालाचा भाव ठरवता येण्यासाठी सरकारने ठरवून दिलेल्या कमीत कमी आधारभूत किंमतीचे बंधन असते. मात्र शेतकऱ्याने कंपनी बरोबर करार केलेला असल्यामुळे हमिभाव देण्याची जबाबदारी सरकारची असणार नाही. किमान हमीभाव शेतकऱ्याने कंपनीसोबत ठरवायचा असल्यामुळे सरकारचा यात काही संबंध नाही. नवीन कृषी कायद्यात हमिभावाचे कंपनीवर बंधन नाही. सरकारने नवीन कृषी कायद्यात हमी भावाची तरतूद करावी ही शेतकऱ्यांची प्रमुख मागणी आहे. पंजाब, हरियाणा व पश्चिम उत्तरप्रदेशातील शेतकऱ्यांना गहू व तांदुळाचा हमीभाव मिळतो. ९५ टक्के खरेदी सरकार बाजार समितीमार्फत हमिभावाने करते. पंजाब, हरियाणामध्ये बाजार समितीचे जाळे पसरले असल्यामुळे तेथील शेतकरी सधन आहे. आणि कायद्याबद्दल तो जागरूक आहे. महाराष्ट्रासहित इतर राज्यातल्या शेतकऱ्यांचे दरमहा उत्पन्न सरासरी ३८०० ते ४००० रू. प्रतिमहिना आहे. तर पंजाब व हरियाणातील शेतकऱ्यांचे दरमहा उत्पन्न १८००० ते २०००० च्या आसपास आहे. नवीन कृषी कायद्यात हमिभावाची हमी नसल्यामुळे बाजार समित्या अस्तित्वात राहणार नाही. त्यामुळे बाजार समित्यांचे अस्तित्व कायम राहावे यासाठी शेतकरी आंदोलन करीत आहे. एपीएमसी ॲक्टमध्ये व्यापाऱ्यांची नोंदणी करणे व शेतकऱ्यांच्या मालाच्या पैशाची हमी घेण्याकरिता त्याला नोंदणी अधिकाऱ्याकडे सिक्युरिटी डिपॉझिट किंवा बॅंक गॅरंटी द्यावी लागते. अशी तरतूद नवीन कृषी कायद्यात नाही. उलटपक्षी कोणतीही व्यक्ती ज्याच्याकडे पॅनकार्ड आहे तो खरेदी–विक्री करू शकतो, अशी तरतूद नवीन कृषी कायद्यात आहे. जर ती व्यक्ती मालाचे पैसे न देता पळून गेली किंवा मालाचे पैसे देण्यास नकार दिला तर त्या व्यापाऱ्याचे कोणतेही नुकसान होणार नाही. परंतु शेतकऱ्याला मालाचे पैसे मिळविण्याकरिता नवीन कृषी कायद्यामध्ये नमूद केलेल्या लवादाकडे दाद मागावी लागेल. मध्यप्रदेशामध्ये काही व्यापारी शेतकऱ्यांचा माल विकत घेवून पळून गेले आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान भरपाई करून देण्याची तरतूद नवीन कृषी कायद्यात नसल्यामुळे शेतकरी आंदोलन करीत आहे. देशातील काही मोजक्या उद्योगपतींसाठी सत्ता वापरण्याचे व जनतेला त्यांचे गुलाम बनविण्याचे षडयंत्र केले जात आहे. त्यामुळे स्वतंत्र भारतातील लोकशाही मूल्ये उद्ध्वस्त होत असून आता पुन्हा हा देश गुलामगिरीकडे जातांना दिसत आहे. हे सर्व चित्र पुसून टाकण्याची खरी गरज आहे. म्हणून देशातील केवळ शेतकरीच नव्हे तर सर्व नागरिक व नागरिकांना संरक्षण देणाऱ्या संस्थानी शेतकऱ्यांच्या पाठीशी उभे राहण्याची गरज आहे. मागील नऊ महिण्यापासून शेतकरी नवीन कृषी कायद्याच्या विरोधात आंदोलन करीत आहे. जुने कायदे फार चांगले होते आणि म्हणून नवीन कृषी कायदे पूर्णपणे रद्द करावेत असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल. मात्र हे कायदे लागू करण्यापूर्वी त्यावर साधक–बाधक चर्चा होणे अपेक्षित होते. ती चर्चा झाली नाही. ना संसदेत व ना शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधीशी व संघटनांशी. मात्र शांततेच्या मार्गाने आंदोलन करणाऱ्या शेतकऱ्यांवर भर थंडीत वॉटर कॅननचा वापर करणे, ट्रॅक्टरखाली दाबून मारणे, पाणी, विज बंद करणे, एकूण पोलिस बळाचा वापर करणे ह्या कृषीप्रधान देशात 'जय किसान' वर लाठीचार्ज करणे, आणि ज्यांच्याकडे शेतकरी आपली तक्रार करतील असे कायद्यात नमूद आहे. त्याच एस.डी.एम. ने पोलिसाला शेतकऱ्यांची डोकी फोडण्याचे आदेश देणे. यावरून नवीन कृषी कायदे शेतकऱ्यांसाठी किती घातक आहे हे सिद्ध होते. म्हणून या तीन कायद्याच्या विरोधात शेतकरी आंदोलन करीत आहे. कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे अस्तित्व संपवून शेती क्षेत्र कार्पोरेट क्षेत्राच्या हवाली करण्याची ही खेळी आहे. शिवाय शेतकऱ्यांना असलेले हमिभावाचे संरक्षणही काढण्याचा डाव त्यामागे आहे. हे शेतकऱ्यांच्या लक्षात आले आहे. वास्तविक शेती हे क्षेत्र सामायिक सूचित समाविष्ट आहे. म्हणजे केंद्र आणि राज्य सरकार शेती क्षेत्रासाठी नियम, कायदे करू शकतात. परंतु या नव्या कायद्याने राज्य सरकारच्या हातून शेती क्षेत्र निसटणार आहे आणि त्यावर केंद्राचे पूर्ण नियंत्रण येणार आहे. कार्पोरेट क्षेत्राला विना अडथळा शेती क्षेत्रात धुडगुस घालता यावा यासाठीच हे केले जात आहे, अशी शेतकऱ्यांची भावना व समज आहे. जीवनावश्यक वस्तूंच्या कायद्यात बदल करून धान्य साठ्यावरील सरकारचे नियंत्रण हटविण्याचे प्रावधान या कायद्यात आहे. परिणामी कार्पोरेट घराणी धान्याचा प्रचंड साठा करून नंतर हे धान्य चढ्याभावाने विकून प्रचंड पैसा कमावू शकतात. शेतकऱ्यांकडून कोणत्या दराने धान्य खरेदी करावे यावर नियंत्रण नसेल. कारण हमिभावाचे संरक्षणच शेतकऱ्यांना असणार नाही. त्यामुळे भविष्यात शेतकऱ्यांची अडवणूक करून मातीमोल दराने धान्य विकत घ्यायचे आणि साठेबाजी करून पुढे ते वाटेल त्या किंमतीत विकायचे हा लुटीचा दुहेरी राजमार्ग कार्पोरेट घराण्यासाठी प्रशस्त करण्याचा डाव या कायद्यामागे आहे. देशाची एक कंपनी धान्य आणि किरकोळ बाजाराच्या क्षेत्रात पाऊल टाकण्याची घोषणा करते, दुसरी कंपनी देशभर हजारो मोठमोठ्या गोदामांचे जाळे विणण्याची तयारी करते आणि त्याचवेळी मोदी सरकार हे नवीन कृषी कायदे घोषित करते हा काही निव्वळ योगायोग नाही. अदानिच्या कंपनीने जवळपास एक हजार एकर क्षेत्रावर नऊ हजार महाकाय गोदामे उभी करण्याचा प्रकल्प हाती घेतला आहे. शेतकऱ्यांची अशी कोणतीही मागणी नसतांना लॉकडाऊनच्या काळात या संदर्भातील सरकारी कारवाया एवढ्या तातडीने कशा पार पडल्या. याबद्दल शेतकरी साशंक आहे. म्हणून शेतकरी आंदोलन करीत आहेत. शेतीच्या व्यवहारातील दलाली संपेल असे नवीन कायद्याच्या संदर्भात सरकार सांगते. मात्र तुम्ही शेती कराराने करण्यास द्यावे असे शेतकऱ्याला पटवणारे नवे कंपनीचे दलाल निर्माण होतील. ते सुटाबुटातील असतील असे नाही. शेतकऱ्यांच्या गावातील, आजूबाजूचे असतील. ते गोड बोलतील. आपल्या देशात दलालांची परंपरा फार जुनी आहे. शेती शेतकऱ्यांची आहे. निर्णय शेतकऱ्यांचा असला तरी शेतकऱ्यांच्या संस्था, संघटना व शेती सेवा देणारे हे देखिल नवीन दलाल असणार आहे. शेतकऱ्याला इंग्रजी समजत नाही. मात्र अशा परिस्थितीत करारात काय लिहिले हे समजून सांगणारे नवीन शिक्षित दलाल तयार होतील. शेतकऱ्यांची अशाप्रकारची फसवणूक होऊ नये म्हणून शेतकरी आंदोलन करीत आहे.

निष्कर्ष: १. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेती क्षेत्राकडे भारत सरकारचे पूर्ण दुर्लक्ष झाले आहे. २. शेतीसाठी जे–जे घटक आवश्यक आहेत त्या सर्वांच्या किंमती प्रचंड वाढल्या. ३. त्या तुलनेत शेतकऱ्यांच्या मालाला भाव मिळत नाही त्यामुळे शेती परवडत नाही. ४. जून्या कृषी कायद्यात असलेले हमी भावाचे संरक्षण नवीन कायद्यात

नाही. ५. पोलीस स्टेशनला एफआयआर दाखल करण्याचा सर्वसामान्य अधिकार शेतकऱ्याला नवीन कायद्यात नाही. ६. करार पद्धतीने शेती करण्याची तरतूद नवीन कायद्यात आहे त्याला शेतकऱ्यांचा विरोध आहे.

उपाययोजना: १. शेतीला प्राथमिक रोजगाराचे क्षेत्र माणून शेती क्षेत्राकडे सरकारने विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. २. शेतीसाठी लागणाऱ्या घटकांच्या किमतीच्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या मालाला भाव देण्यात यावा. त्यासाठी विकसित देश जशी सबसिडी आपल्या शेतकऱ्याला देतो तशी सबसिडी भारत सरकारने शेतकऱ्याला द्यावी. ३. नवीन कृषी कायदे रद्दबादल करून पुन्हा नव्याने कायदे बनविण्याची प्रक्रिया शेतकऱ्यांच्या सहकार्याने सुरू करावी. ४. संसदेत बनविलेल्या नवीन कायद्यावर सर्वांग चर्चा करूनच नवीन कृषी कायदे तयार करावे. ५. शेतकरी आंदोलने थांबविण्यासाठी तत्काळ नवीन कृषी कायदे मागे घ्यावेत.

संदर्भ सूची :

१. भागवत विष्णू : जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी, समता प्रकाशन, नागपूर, २००६.

2- www.bbc.com

3- https://maharashtratimes.com

४. https:/www.esakal.com

५. देशोन्नती, ३१ डिसेंबर २०२०, दृष्टिक्षेप, लोकनाथ काळमेघ.

६. देशोन्नती, १७ डिसेंबर २०२०, दृष्टिक्षेप, लोकनाथ काळमेघ.

७. पत्रसंवाद – ॲड अनिल कडू, ३ जानेवारी, २०२१.

८. देशोन्नती, सुधाकर जाधव, शब्दसंधान, २ व १० जानेवारी, २०२१.

मराठा व ओबीसी आरक्षण

डॉ. प्रदिप एच. गजभिये, *समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड. ता. नरखेड, जि. नागपूर. मो.नं. ८८३०४९७२१७*

सारांश:— *मराठा व ओबीसी आरक्षणामुळे महाराष्ट्रातील जनजीवन ढवळुन निघाले आहे. आरक्षण अर्थात प्रतिनिधीत्वाचा प्रश्न हा आजचा नसुन तो हजारो वर्षापासुनचा आहे. बहुसंख्य समाज अधिकारवंचीत असुन त्या समाजाला शासन प्रशासनात सत्तेचा योग्य वाटा मिळण्यासाठी भारतीय संविधानात आरक्षणाची वा प्रतिनिधीत्वाची तरतुद करण्यात आली आहे. संविधानाची योग्य अंमलबजावणी झालेली नसल्यामुळे बहुसंख्य समाज आंदोलनाच्या माध्यमातुन आपले संविधानिक आरक्षण प्राप्त करून घेत आहे. काही उच्च वर्णीय समाज आपल्याच देशबांधवांच्या अधिकारांना विरोध करीत असल्याचे दिसुन येते. त्यामुळे या मागास समाजांना योग्य प्रतिनिधीत्व देण्याची जबाबदारी केंद्र व राज्य शासनाने पुर्ण करावी ज्यामुळे देशातील सर्व जातीसमुहांना योग्य न्याय देता येवुन सामाजिक आर्थिक समानता प्रस्थापीत करता येवु शकते. त्यासाठी एकमेव उपाय म्हणजे आरक्षण देवुन अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.*

प्रस्तावना :— मराठा समाजाला महाराष्ट्रात शैक्षणिक व नोकऱ्यात आरक्षण मिळायला पाहीजे यासाठी मराठा समाजाद्वारे मोठया प्रमाणात मोर्चे, निदर्शने बंद करण्यात आले. महाराष्ट्र शासनाने मराठा समाजाला आरक्षण देण्यासाठी विविध आयोगाची निर्मीती करण्यात आली. शासनाने अनेकदा जी. आर काढुन आरक्षण देण्यात आले. या आरक्षणाचा मुद्दा सुप्रीम कोर्टात पोहचल्यानंतर मराठा समाजाला आरक्षण देता येणार नाही असे निकालपत्रात देण्यात आले. आरक्षणाचे समर्थक व विरोधक कोण आहेत याची संपुर्ण माहिती देशाला प्राप्त झाली. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात ओ. बी. सी. समाजाला पंचायत राज योजनेद्वारे ७३ व्या घटनादुरूस्ती ने ओबीसी ना राजकीय आरक्षण देण्यात आले. तत्कालीन महाराष्ट्रातील बीजेपी सरकारने ओबीसींना राजकीय आरक्षण मिळु नये यासाठी अप्रत्यक्ष प्रयत्न केले. त्यामुळे मराठा ओबीसींच्या आरक्षणाचे समर्थक व विरोधक हे कोण आहेत याची माहीती संपुर्ण भारतीय समाजाला माहीती झाले आहे. एकीकडे या मागासवर्गीयांना आरक्षण देण्याचा आव आणायचा आणि सुप्रीम कोर्टाच्या माध्यमातुन विरोध करायचा या दोन्ही गोष्टी एकसाथ सुरू आहेत यांच्या आरक्षणाला कोण, कशासाठी व का विरोध करीत आहेत. या समाजाला संविधानिक अधिकार कशा प्रकारे प्राप्त करून देता येईल या संबंधीचा हा संशोधनात्मक लेख लिहीण्याचा उद्देश आहे.

मराठा आरक्षण:— मराठा समाजाला शिक्षणात व शासकीय सेवेत आरक्षण मिळाले पाहीजे ही मराठा मोर्चाची एक प्रमुख मागणी होती. मराठा समाजातील ९५ टक्के लोक गरीब शेतकरी आहेत यांना प्रतानिधीत्व योग्य प्रमाणात मिळावे यासाठी मराठा समाजातील बुध्दीजीवी व परीवर्तनवादी विचाराच्या लोकांनी आरक्षणाची मागणी केली. या मागणीला बामसेफ, भारत मुक्ती मोर्चा व इतर सामाजीक संघटनांनी सुध्दा पांठींबा दर्शवुन या समाजाला आरक्षण देण्याबाबत मोठया प्रमाणात जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. या मुद्याला राष्ट्रीय स्तरावर लावुन धरण्याचे सुध्दा कार्य करण्यात आले. भारतीय संविधानाच्या ३४० व्या कलमानुसार पहीला मागासवर्गीय आयोग म्हणजेच कालेलकर आयोग व दुसरे मंडल आयोग या आयोगाने सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक दृष्टया मागासलेल्या लोकांना प्रतिनिधीत्व दिले पाहीजे असा अभिप्राय दिलेला आहे. त्यामुळे ओबीसी समाजाला आरक्षण देण्यात आला. महाराष्ट्रात विशेषत: विदर्भात कुणबी मराठयांना आरक्षण देण्यात आलेले आहे तर उर्वरीत महाराष्ट्रात नाकारण्यात आले. मराठा व कुणबी हे दोन्ही एकच आहेत.

ओबीसी आरक्षण:— मंडल आयोगाच्या शिफारसी नुसार १९९२ मध्ये ओबीसी समाजाकरीता २७ टक्के आरक्षणाची शिफारस करण्यात आली. व सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयानंतर ते आरक्षण १९९२ ला शैक्षणिक व नोकरीच्या क्षेत्रात लागु करण्यात आले. मंडल आयोगाने महाराष्ट्रात २७२ जातीचा तर सुपुर्ण भारतात ३७४३ जातींचा समावेश केलेला आहे. भारतीय संविधाच्या ३४० व्या कलमानुसार सामाजीक, शैक्षणिक व आर्थिक दृष्टया ज्या जातीचा समावेश इतर मागासवर्गीय समुहात केलेला आहे. या आयोगाने या समुहाला २७ टक्के नोकऱ्यात व शिक्षणात आरक्षण दिले पाहीजे अशी शिफारस केलेली होती. सर्वोच्च न्यायालयाने क्रिमीलेअर ची अट लावुन हा आरक्षणाचा निर्णय देण्यात आला तसेच अप्रत्यक्षरीत्या ५० टक्के पेक्षा जास्तीचे आरक्षण देता येणार नाही अशी अलिखीत तरतुद कोर्टाद्वारे करण्यात आली. वास्तवीकत: भारतीय संविधानात ५० टक्के लिखीत तरतुद नाही.

राजकीय आरक्षण:— भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत विकेंद्रीकरण आणि जनसहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने ७३ वी घटना दुरूस्ती कायदा अत्यंत महत्वाचा समजला जातो. १९९२ मध्ये ७३ वी घटना दुरूस्ती समंत झाली व तिच्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीस २४ एप्रिल १९९३ पासुन सुरूवात झाली. संपुर्ण देशासाठी, ग्रामीण, पंचायत व जिल्हा परीषदा, नगरपरिषदा व महानगरपालीका या क्षेत्रात अनुसुचित जाती व

जमातीसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा देण्यात आल्यात. नागरीकांच्या मागासवर्गातील लोकांना २७ टक्के जागा पंचायतराज मध्ये राखीव ठेवल्या आहेत. तसेच विविध मतदारसंघात ते आळीपाळीने ठेवतात. पंचायतराज योजनेमधील पंचायत समीत्या व जिल्हा परीषदांमधील ओबीसींना दिलेले आरक्षण ५० टक्क्यापेक्षा जास्त असल्याचे घोषीत करून त्याचे आरक्षण रद्द करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील पंचायत समीती, जिल्हा परिषद, नगरपरिषद व महानगर पालीकामधील राजकीय आरक्षण २७ टक्क्यापेक्षा कमी द्यावा लागणार असे सुप्रीम कोर्टाने ४ मार्च २०२१ ला दिलेल्या निकालामध्ये घोषीत केले आहे. त्यामुळे ओबीसी समाजाच्या राजकीय आरक्षणासाठी सामाजिक संघटना व राजकीय पक्ष समोरासमोर आलेले आहे.

सुप्रीम कोर्टाची भुमिका:— मराठा समाजाला शैक्षणिक व नोकरीत आरक्षण देण्यासाठी नोव्हेंबर डिसेंबर २०१८ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने एकुण लोकसंख्येच्या १५ टक्के असलेल्या मराठा समाजाला १३ टक्के आरक्षण दिले होते. तत्पुर्वी राज्यात ५२ टक्के आरक्षण होते. मराठा आरक्षण विरोधात सर्वोच्च न्यायालयात ॲड. जयश्री पाटील यांनी याचीका दाखल केली. ती केस त्यांचे पती गुणरत्न सदावर्ते यांनी लढली होती. मात्र ५ मे २०२१ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने महाराष्ट्र सरकारचा निर्णय रद्द केला व त्यास अवैध ठरविण्यात आले पाच न्यायधिशाच्या खंडपिठाने एकमताने हा निर्णय देण्यात आला. मराठा आरक्षण सुप्रिम कोर्टाकडुन रद्द करतांना कोर्टाने पुढील मुद्दे माडले होते. — १. गायकवाड समीतीचा अहवाल फेटाळला. २. मराठा समाज मागास असल्याचे नाकारले त्यामुळे मराठा आरक्षण लागु करणे गरजेचे नाही. ३. ९ सप्टेंबर २०२० पर्यंतचे वैद्यकिय प्रवेश वैद्य ठरवले. ४. आरक्षणांतर्गत झालेले प्रवेश व भरती रद्द नाही. ५. इंद्रा सहानी केसच्या पुनर्विचाराची मागणी चुकीची ठरविली. ६. आरक्षणाची सीमा ५० टक्क्याहुन अधिक असु नये. ७. मराठा आरक्षणाचा एसईबीसी प्रवर्गात प्रवेश चुकीचा ठरविला. ८. संविधानाची १०२ वी घटना दुरूस्ती वैध ठरविली. ९. गायकवाड समीती व मुंबई उच्च न्यायालय हे दोघेही ५० टक्क्यांची मर्यादा ओलांडण्यासाठीचे योग्य कारण सांगु शकले नाहीत. १०. मराठा समाजाला सामाजिक दृष्टया आणि शैक्षणिक दृष्टया मागासवर्गीय समजणे हे समानतेच्या सिध्दांताचे उल्लंघन आहे.

मराठा व ओबीसी च्या आरक्षणासंदर्भातील दिलेला सुप्रिम कोर्टाचा निर्णय हा एकंदरीत समाज व्यवस्थेवर आघात पोहोचविणारा आहे. हा निर्णय एकतर्फी असल्याचे दिसुन येते. आर्थिक दृष्टया गरीब लोकांना कुठलीही शहानिशा व आयोगाची रीपोर्ट नसतांना १० टक्के आरक्षणाला मंजुरी दिली. एस.सी., एस. टी. ला दिलेले २२.५ टक्के आरक्षण २७ टक्के ओबीसी आरक्षण ४९.५ टक्के आरक्षण असतांना ओबीसीचे पंचायत राज योजनेतील आरक्षण नाकारल्या गेले आहे. तर ४९.५ व १० टक्के असे एकुण ६० टक्के आरक्षण असतांना त्यांची मर्यादा ५० टक्क्यापेक्षा जास्त होत असतांना सुध्दा ब्राम्हण व उच्च जातींना १० टक्के आरक्षण कोणत्या निकषांमध्ये बसते याबद्दल सुप्रीम कोर्टाने कोणतीही वाच्यता केलेली नाही.

भारत सरकारची भुमिका :— महाराष्ट्राला ओबीसी इम्पिरिकल डेटा देण्यात यावा अशी मागणी राज्य सरकारने सर्वोच्च न्यायालयाच्या माध्यमातुन केंद्र सरकारला केली होती. परंतु केंद्र सरकारने हा डेटा देण्यास स्पष्ट नकार दिला आहे. या संदर्भात केंद्राने ६० पानी प्रतिज्ञापत्र न्यायालयात सादर केले असुन त्याचा अभ्यास राज्य सरकार करणार आहे. केंद्र सरकारने हा डेटा देण्यास प्रशासकिय कारणे आणि डेटा मध्ये त्रृटी असल्याचा हवाला देण्यात आला आहे. ओबीसीच्या जनगणनेचा डेटा २०१६ ला तयार झालेला असतांना विविध चुकांच्या नावाखाली दिला जात नाही. महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या निवडणुका ओबीसी राजकीय आरक्षणाच्या मुद्दयावर पुढे ढकलण्यात याव्यात याबाबत राजकीय पक्षांचे एकमत असल्याचे दिसुन येते. इम्पिरिकल डेटामध्ये असलेल्या त्रृटी दुर करण्यासाठी मोदी सरकारने निती आयोगाचे तत्कालीन अध्यक्ष अरविंद पांगारिया यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली होती परंतु सदस्य नेमले नव्हते. केंद्राने ओबीसीचा इम्पिरिकल डेटा दिल्यास सर्वच प्रश्न सोडविल्या जावु शकतात. परंतु केद्र सरकारची भुमीका ही ओबीसींच्या विरोधात असल्याचे यावरून स्पष्ट होते व जातीनिहाय जनगणना करणार नाही असे स्पष्ट केले आहे.

सामाजीक संघटनांची भुमिका: मराठा सेवा संघ, संभाजी ब्रिग्रेड, मराठा क्रांती मोर्चा यांनी मराठयांना आरक्षण मिळविण्यासाठी अनेक प्रकारची आंदोलने केली. त्यांची ही आंदोलने यांग्य आहेत. त्याचप्रमाणे बामसेफ, भारत मुक्ती मोर्चा, बहुजन क्रांती मोर्चा व इतर सामाजिक संघटनांनी मराठा, जाट, गुज्जर, पटेल, रेड्डी या विविध राज्यातील जातींना आरक्षण देण्यासाठी भारत सरकारने एक नवीन आयोगाची निर्मीती करावी यासाठी बामसेफच्या सहयोगी संघटनाद्वारे मोठया प्रमाणात जनजागृतीचे कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. देश पातळीवर सुद्धा आंदोलने करण्यात आले आणि ती आंदोलने या संघटनाद्वारे निरंतर सुरू आहे.

राजकीय पक्षाची भुमिका: भारतातील प्रस्थापित राजकीय पक्ष हे ओबीसी व तस्सम मराठा, जाट, गुज्जर, पटेल, रेड्डी या जातींच्या आरक्षणाला आतमधुन विरोध करीत असल्याचे दिसुन येते. यामध्ये भारतीय जनता पक्ष, कांग्रेस या पक्षाचा समावेश होते. तर लोकांच्या दबावामुळे कांग्रेस व बीजेपी मधील मागासवर्गीय आमदार, खासदारांचा आरक्षणाला पाठींबा आहे. पण पक्षाचे ध्येय धोरण राबविणारी समीती आरक्षणाला विरोध करीत असल्याचे दिसुन येते. महाराष्ट्रातील शिवसेना हा आरक्षण विरोधी असल्याचे जाहीर करतो तर एका बाजुला वरवर समर्थन करीत असतो. बहुजनातील जे लहान पक्ष आहेत बहुजन समाज पार्टी, राष्ट्रवादी कॉंग्रेस, जनता दल, राजद, लोजपा, डी.एम.के, एआयडीएमके, लोकदल, समाजवादी पक्ष, बहुजन मुक्ती पार्टी हे सर्व पक्ष मागासवर्गीय आरक्षण त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात मिळावे यासाठी सतत प्रयत्न करणारे ओदोलन करणारे व समर्थक आहेत. ज्या राजकीय पक्षाची देशावर सत्ता आहे असे मोठे पक्ष आरक्षण विरोधी असल्याचे दिसुन येते या पक्षातील लोक काही लोकांना हाताशी धरून सुप्रीम कोर्टाच्या माध्यमातुन मराठा व ओबीसींचा आरक्षण नाकारण्यासाठी सतत प्रयत्नरत असल्याचे दिसुन येते.

आरक्षण विरोधाची कारणे: भारतातील ज्या जातीकडे हजारो वर्षापासुन सत्ता व अधिकार आहेत असा ब्राम्हण व उच्च जातीय समाज आरक्षणास विरोध करीत असतो. १. आरक्षणामुळे मेरीट समाप्त होते असा युक्तीवाद केला जातो परंतु मेरीट हा काही गुण नाही तर कोणत्याही व्यक्तीला पुरेशा प्रमाणात योग्य संधी दिल्यास तो आपली बुदीमत्ता प्रामाणिकता सिद्ध करू शकतो. २. आरक्षणामुळे उच्च जातींच्या अधिकारात कमी होणार हे जरी खरे असले तर ९० टक्के लोकांना केव्हा पर्यंत त्यांच्या अधिकारापासुन वंचीत ठेवणार आहात ते एक दिवस जागृत होवुन आपले अधिकार प्राप्त करण्यासाठी संघर्ष करणार म्हणुन उच्च जातींच्या लोकांना मागासवर्गीयांना त्यांचे अधिकार द्यायला पाहीजे त्यांच्या आरक्षणात अडथळा आणने चुकीचे आहे. ३. जातीनिहाय जणगणनेला विरोध करणे हा एक महत्वाचे कारण आहे. जातीनिहाय जनगणना केल्यास कोणत्या जातीला किती प्रमाणात शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतीक, आर्थिक, राजकीय अधिकार प्राप्त झाले याची जनगणनेच्या आकडेवारीवरून माहीती होईल. ती माहीती झाल्यास त्या जातीच्या विकास करण्यासाठी नियोजन करायला मदत

होईल. ४. जातीवाद वाढणार हा उच्च वर्णीयांचा दिलेला कारण अत्यंत द्वेषपुर्ण आहे. सर्व जातींना त्याचे त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतीनिधीत्व दिल्यास जातीजाती मधील भेदभाव कमी होवुन जाती तोडण्याला सहायता होवु शकेल व जातींना आपसात जोण्यास मदत होईल. ५. आरक्षण हे गरीबी हटाव चे कारण नाही तर आरक्षणामुळे वंचीत समाजाला योग्य प्रमाणात प्रतीनिधीत्व प्राप्त करून देण्याचा संविधानिक असा एकमेव मार्ग आहे.

मराठा ओबिसी आरक्षणाचे परिणाम: १. मराठा, जाट, गुज्जर, रेड्डी, पाटीदार इ. जातींना आरक्षण दिल्यास त्यांना शैक्षणिक व नोकरीच्या क्षेत्रात योग्य प्रतीनिधीत्व प्राप्त होण्यास मदत होईल. २. या समाजाचा विकास होण्यास मदत होईल. ३. शासन प्रशासनात वाटा मिळाल्यामुळे देशाचा व त्या राज्यांचा विकास होण्यास मदत होईल. ४. ओबिसींना सुद्धा त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीत्व न दिल्यामुळे समाजात अशांतता निर्माण होईल म्हणुन या समाजातील लोकांना त्यांचे राजकीय आरक्षण देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

उपाय: १. मराठा व तत्सम जाती व ओबिसींची जातीनिहाय जणगणना करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. २. सुप्रिम कोर्टाच्या अनेक आरक्षण संबंधी निकालामध्ये या जाती समुहाचा डाटा उपलब्ध नसल्याचे जाहीर करण्यात आले म्हणुन डाटा प्राप्त करण्यासाठी जातीनिहाय जणगणना करणे महत्वाचे आहे. ३. लोकसंख्येच्या प्रमाणात ओबीसी व मराठा तसेच इतर जातींना सामाजिक, शैक्षणिक व नोकरीच्या क्षेत्रात आरक्षण देण्यात यावे. ४. संविधानात ५० टक्क्यांची कुठलिही मर्यादा लिखीत स्वरूपात नाही तरी सुप्रीम कोर्टानी हा दिलेला अलिखीत निकाल रद्द करून लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण दिले पाहीजे. ५. न्यायालयात आरक्षण देण्यात यावे त्यामुळे त्यांचे न्यायाधिश उपलब्ध होवुन सर्व समाजाला समान न्याय दिला जाईल.

मुल्यमापन: मराठा व ओबीसी समाजाला योग्य प्रतीनिधीत्व देण्यासाठी शैक्षणिक व नोकरीच्या आणि राजकीय क्षेत्रात पुरेशा प्रमाणात प्रतीनिधीत्व नसल्यामुळे त्यांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण देण्यात यावे. ओबीसींना लोकसंख्येचा प्रमाणात आरक्षण देण्यात यावे. ओबीसीचे राजकीय आरक्षण बहाल करण्यात आल्यास पंचायत योजनेतील सामान्य व्यक्तींचा लोकशाही प्रक्रीयेत सहभाग वाढुन बळकट व मजबुत करता येवु शकते म्हणुन दोन्ही समाजाला आरक्षण देण्यात यावे यासाठी भारत सरकारने घटना दुरूस्ती करावी आणि वंचीत समाजाला सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापीत करण्यासाठी सरकारने कार्य करावे व त्यांना योग्य न्याय देता येईल.

संदर्भ:

१. दृष्टीक्षेप, डॉ. प्रदीप. एच. गजभिये, आकार पब्लीकेशन, नागपुर.
२. मराठा आरक्षण: वास्तव आणि विपर्यास, डॉ. नारायण कांबळे, शब्द शिवार प्रकाशन, नांदेड.
३. दैनिक मुलनिवासी नायक, पुणे आवृत्ती.
४. दैनिक लोकमत, नागपुर आवृत्ती.

कोव्हिड–१९ चा भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेवर परिणाम

***प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेंडे**, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय, पालांदूर (चौ.) ता. लाखनी जि. भंडारा.*

प्रस्तावना : जगावर आकस्मिकपणे आलेले कोरोनाचे संकट संपूर्ण जगाला हादरवून टाकणारे आहे. चीनच्या वुहान शहरातून आलेला कोविड–१९ विषाणूने अनेक देशातील लोकांचे बळी घेतले आहेत. औषधे, उपचार व लस उपलब्ध नसल्यामुळे मोठया प्रमाणात जनधन हानी होत आहे. बडया देशांनाही फार मोठे नुकसान होत आहे. या विषाणूंवर अपवादात्मक धोरणाबाबत कोणतेही निष्कर्ष व समाधान अजूनही काढता आलेले नाही. अनेक देशांनी आपली माणसं वाचविण्यासाठी लॉकडाऊन केले आहे. कारण कोरोनाकाळात सगळयांचे प्रश्न सारखेच आहेत. त्यामुळे एकजुट होऊन एकमताने यावर मात करणे गरजेचे झाले आहे. भारतात देखील २२ मार्च २०२० रोजी जनता कर्फ्यु व नंतर २५ मार्च पासून लॉकडाऊनची घोषणा करण्यात आली. रूग्णांची वाढती संख्या व मृतांचे प्रमाण लक्षात घेऊन लॉकडाऊन टप्प्या–टप्प्याने वाढवत नेल्याचे दिसून येते.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात व स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्व कालखंडात देवी, प्लेग, पोलीओ, इबोला, झिका, स्वाईन फ्लु व अशा विविध साथीच्या रोगाच्या विळख्यात आडकून राहिला होता. तत्कालीन कालखंडात या रोगांच्या बाबत औषधोपचार व लस उपलब्ध आहेत. याचे ज्ञान सर्व सामान्य भारतीय जनतेला नव्हते. कोणताही रोग असो दैवी उपचार, गंडदोरे, उपासतापास, नवस बोलणे, पशू, प्राणी यांचे बळी देणे, होमहवन, यज्ञ करणे, अभिषेक घालणे अशा विविध कर्मकांडाना अधिक महत्व असल्याने धर्ममार्तंडानी या परिस्थितीचा प्रचंड लाभ उठवला. परिणामी लाखो लोकांचे जीव गेले. प्रचंड आर्थिक नुकसान झाले यामुळे देशाच्या दारिद्रयात भर पडली. तत्कालीन कालखंडात वैद्यकीय सोयी व सुविधा यांची वानवा होती पण औषधोपचार व लस उपलब्ध होत्या पण लोकांचा विश्वास धार्मिक कर्मकांडावर असल्याने साथीचे रोग नियंत्रणात यायला बराच कालावधी द्यावा लागला. विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्या साहाय्याने कोणत्याही रोगांवर मात करता येते याची जाणीव निर्माण झाली. आज आधुनिक जगामध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची प्रचंड क्रांती झाली आहे. प्रत्येक देशात या आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा वापर करून जगावर वर्चस्व निर्माण करण्याची स्पर्धा मोठया प्रमाणात चालू आहे. याच प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून रासायनिक प्रक्रियांचा मोठया प्रमाणात वापर करून वेगवेगळी घातक अण्वस्त्र व प्राणघातक विषाणूंचा जन्म देण्यात काही देश गुंतलेले आहेत. याचे एक उदाहरण म्हणजे डिसेंबर २०१९ मध्ये चीन या देशाच्या वुहान शहरातील हुवान सीफूड मार्केटमधून कोरोना या विषाणूचा प्रसार साऱ्या जगभर संक्रमीत झाला आहे. याला काही देश अपवाद राहिले आहेत पण बहुसंख्य प्रगत व अप्रगत राष्ट्र या रोगाच्या विळख्यात आडकून पडली आहेत.

भारतातील केरळ राज्याच्या त्रिशूर जिल्हयात जानेवारी २०२० मध्ये जेव्हा विद्यार्थी चीन देशामधील वुहान विद्यापीठातून भारतातील घरी परतला होता त्याला कोरोना या विषाणूचा संसर्ग झाल्याने भारतात सर्वप्रथम आढळून आले. तर महाराष्ट्रातील पुणे शहरातील एक दाम्पत्य दुबईहून परतलेले. यातील एक दाम्पत्य हे कोरोना व्हायरस चाचणीमध्ये बाधित असल्याचे आढळले. तसेच जानेवारी ते मार्च २०२० या कालखंडात १० ते १५ लाख लोक परदेशातून भारतात परतले. याची कोव्हीड चाचणी घेतली गेली नाही. असे विविध तज्ञाचे मत आहे. परिणामी आज भारताच्या प्रत्येक राज्यात कोरोना विषाणूचे संक्रमण वाढते आहे. आजपर्यत ७ लाखापेक्षा अधिक लोकांना कोरोना बाधित आहेत व २० हजार लोक मृत्युमुखी पडले आहेत. खबरदारीचा उपाय म्हणून केंद्र सरकारने २२ मार्च २०२० ला देशात लॉकडाऊन जाहीर

केले. पुन्हा लॉकडाऊन ३ मे २०२० पर्यंत वाढवला गेला. त्याची अमंलबजावणी कडक अंमलात आणली पण देश लॉकडाऊन करण्यापूर्वी कोणत्याच प्रकारची पुर्वसुचना न देता तसेच उपाययोजना बाबतचे कोणतेही नियोजन केले नसल्यामुळे देशातील समाजव्यवस्थेवर याचे सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम झाले आहेत. कोरोनाचे अर्थव्यवस्थेवर अत्यंत गंभीर परिणाम झाले असून अर्थव्यवस्था ठप्प झाली आहे. अर्थचक्र बिघडले असून विकासदर अत्यंत खाली आला आहे.

सामाजिक परिणाम: कोरोनाचे समाजावर देखील मोठया प्रमाणात परिणाम झाले. आर्थिक परिणामांचे पडसाद सामाजिक परिणामातही दिसून आले. कारण सर्व सामाजिक स्थिती व परिणामांची मुळे आर्थिकतेमध्ये बघायला मिळतात. कोरोनाचे काही ठळक सामाजिक परिणाम पुढील मुद्यांद्वारे स्पष्ट करता येतील.

१) सामाजिक विषमतेत वाढ : कोरोनाकाळात आर्थिक विषमता मोठया प्रमाणात वाढली. गरीब व श्रीमंत या दोन्ही वर्गाचा परस्परांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला. द्वेष व वैमनस्याची क्षमता वाढीस लागली आहे रे....नाही रे वाद वाढल्यामुळे श्रेष्ठ–कनिष्ठ, उच्च–निच, वर्णद्वेष, जातीभेद यामुळे सामाजिक विषमता वाढीस लागली.

२) नैराश्य व आत्महत्येत वाढ : लॉकडाऊन दरम्यान नैराश्यात जाणाऱ्यांचे प्रमाण वाढले व नैराश्यातून अनेकांनी आत्महत्येचे पाऊल उचलले. मानसिक संतुलन ढासळले, तसेच नकारात्मक दृष्टीकोनात वाढ, कोरोनोच भय यामुळे नैराश्य व आत्महत्या वाढल्या. पंजाब सारख्या राज्यात १०० घटना नैराश्याच्या तर ८५० घटना आत्महत्येच्या नोंदणी करण्यात आल्या आहेत.

३) कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ : कोरोनामुळे कौटुंबिक हिंसाचारास मोठया प्रमाणात वाढ झाली. एकटया पंजाब राज्यात कौटुंबिक हिंसाचाराच्या १५०० घटनांची नोंद झाली आहे. वैचारिक भिन्नता, शाब्दिक चकमक व रिकामा वेळ यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना मोठया प्रमाणात वाढल्या. कुटुंबातील अत्याचार, लैगिंक छळ, घटस्फोटाची प्रकरणे मोठया प्रमाणात निदर्शनास आली.

४) एकाकीपणात वाढ: कोरोनामुळे विलगीकरण, संस्थागत विलगीकरण, जनसंपर्क टाळणे, धार्मिक, सामाजिक उत्सवात सहभागी न होणे यामुळे एकाकीपणा वाढला आहे. यामुळे संघटितपणे व सामुहिकपणे कार्य करण्याच्या वृत्तीला लगाम बसला. एकाकीपण काहींनी चांगला उपयोग करून घेतला तर काही नैराश्याला गेले.

५) बालविवाहाचे प्रमाण वाढेल : कोरोनामुळे गरीबीचे प्रमाण वाढले. यामुळे कुटुंबातील मुलींची जवाबदारी झटकण्यासाठी बालविवाहाचे प्रमाण वाढण्याची दाट शक्यता आहे. कामबंद, शाळाबंद असल्याने मुलींना घरी ठेवण्यापेक्षा लग्न करून देण्याची मानसिकता कोरोनाकाळात प्रबळ ठरली. आजही देशातील १३,५०० गावात शाळा नाहीत. पुढील १ ते ५ वर्षात ६ ते ७ कोटी मुली शाळा सोडून घरी बसतील. परिणामी त्यांची लग्ने लावून दिली जातील. दारिद्रयामुळे २६. ५ टक्के मुलींची लग्ने १८ वर्षापूर्वी करून दिली जात असत. २००५–०६ मध्ये ४७ टक्के बालविवाह झाले २०१५–१६ मध्ये ते २६.८ टक्के झाले. कोविड काळानंतर जवळ–जवळ ३ कोटी बालविवाह होतील असा अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे.

६) गुन्हेगारीच्या प्रमाणात वाढ : लॉकडाऊनमुळे अनेकांच्या हातचे काम गेले. उत्पन्न मिळेनासे झाले. सुरूवातीच्या काळात जेवणाचे पॅकेट वितरीत करण्यात आले. सुरूवातीच्या काळात धान्य व आवश्यक वस्तूंचे वाटप करण्यात आले. पण पुरेशा उत्पन्नाअभावी गरीबीचे प्रमाण वाढले. पोट भरण्यासाठी गैरमार्गाने उत्पन्न मिळविण्यासाठी या काळात चोऱ्या, हत्या, दरोडे, बलात्कार यासारख्या घटनांमध्ये वाढ झाली व पुढेही त्याचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता आहे.

७) रूढी परंपरांमध्ये बदल : कोरोनापासून बचाव करण्यासाठी समूह व गर्दीच्या ठिकाणी जाण्यास मज्जाव करण्यात आला. सण, समारंभ, उत्सव, धार्मिक व सामाजिक कार्यक्रम इत्यादींवर बंधने घालण्यात आली. त्यामुळे कालांतराने जुन्या रूढी परंपरा बदलून मर्यादित प्रमाणात तसेच मर्यादित लोकांच्या उपस्थितीत कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाईल. देववादी व दैववादी प्रवृत्ती आपोआप संपुष्टात येऊन समाजाची विज्ञानवादाकडे वाटचाल सुरू होईल.

८) कुपोषण: कोरोनाकाळात कुपोषणाचे प्रमाण मोठया प्रमाणात वाढले. आरोग्य सोयीचा अभाव व अनेक ठिकाणी त्या वेळेवर न मिळणे याशिवाय गरीबी व दारिद्रयामुळे कुपोषणाचे प्रमाण मोठया प्रमाणात वाढले आहे. गरीबाला पुरविले गेलेले अन्न जिवंत राहण्यास पुरेसे आहे. ते प्रतिकारक्षमता वाढविणारे नाही. उत्पन्नप्राप्तीचे सर्व मार्ग बंद झाल्यामुळे महिला, नवजात बालके, लहान मुले, वृध्द यांचे मोठया प्रमाणात उघडकीस आले आहे.

९) माणुसकीचे दर्शन: टाळेबंदीच्या काळात माणसातल्या माणुसकीचे दर्शन झाले. गरजू लोकांची अनेकांनी मदत केली. सोनू सुद, सलमान खान, अक्षयकुमार यासारख्या नामवंतांनी हात सैल करून मजुरांना जेवण व गावापर्यंत पोहचविण्याची व्यवस्था केली. प्रशासन, सामाजिक संस्था तसेच सर्वसामान्य लोकांनी गरजूंना सर्वतोपरी मदत केली. इतरांचे दुःख व वेदना बघून डोळे पाणावले. अनेकांप्रती दया, सहानुभूती व मदतीची भावना वाढली.

आर्थिक परिणाम : कोविड–१९ महामारी आणि त्यामुळे करावे लागणारे लॉकडाऊन यामुळे देशाचे अर्थकारण पूर्णपणे ढासळले आहे. अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रे प्रभावित झाली आहेत. पुढील मुद्यांद्वारे आर्थिक परिणामांचा आढावा घेता येईल.

१) विकासदरात घसरण : इ.स. २०२० साली विकासदर ५.३ टक्के अपेक्षित होता पण कोरोनामुळे मुडीज ने तो २.५ टक्के इतका राहील असे सूचित केले आहे. २०२०–२१ या वर्षात ५ लाख कोटींचा फटका अर्थव्यवस्थेला बसण्याचा अंदाज आहे. संपूर्ण जगाचा एकूण विकास दर १०५ टक्के च्या आसपास राहील असा अंदाज नमूद करण्यात आला आहे. जीडीपीचा दर ० टक्के होण्याची शक्यता देखील वर्तविण्यात आली आहे.

२) बेरोजगारीचा उच्चांक : कोरोना संकट हे जीवन आणि मृत्युचा लढा असल्याने जगण्याची धडपडीस, काही भयाने, काही हाताचे काम गेल्यामुळे, काही संचारबंदीमुळे काहींना कामावरून कमी केल्यामुळे मजूरवर्ग बेकार होऊन आपल्या गावाकडे स्थलांतरीत झाले. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्र संघटनेच्या मते कोविड–१९ महामारीमुळे या काळात जवळ–जवळ १४ कोटी लोकांवर बेकारीचे संकट आले. कोरोनाकाळात मनरेगा, शेतीक्षेत्र काही मजूरांना काम देण्यात यशस्वी झालेत पण, त्यातून मिळणारे उत्पन्न अत्यंत कमी आहे.

३) मंदीका काळ : भारतात लॉकडाऊनपूर्वीच मंदीचा झळ दिसू लागली होती. पण कोरोनाकाळात व त्यानंतर मंदीचे प्रमाण वाढणार आहे. २००८ च्या मंदीपेक्षाही भयावह स्थिती भविष्यात निर्माण होणार आहे. अर्थव्यवस्था नैराश्याच्या गर्तेत जाण्याचे संकेत प्राप्त झाले आहेत.

४) गरीबी व आर्थिक विषमतेत वाढ: कोरोनाकाळात लोकांच्या हातचे काम गेल्यामुळे आर्थिक उत्पन्न येणे बंद झाले. गरीब अधिक गरीब झाले त्यामुळे गरीबीशी संबंधित अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्या. त्यात उपासमार, कुपोषण, कार्यक्षमतेत घट व अभाव इत्यादींचा समावेश आहे. कोरोनाकाळात अनेक व्यापारी व उद्योजक यांनी संधीचा फायदा घेत अधिक उत्पन्न मिळविले, नफा मिळविला

त्यामुळे उद्योजक वर्ग श्रीमंत झाला परिणामी गरीब व श्रीमंत दरी निर्माण झाली व आर्थिक विषमतेत वाढ झाली.

५) स्थलांतरीतांचा प्रश्न: कोरोना काळात सर्वात मोठया ऐतिहासिक स्थलांतराची अनुभूती आली. शहरातून गावात, विदेशातून स्वदेशात, कारखान्यातून घराकडे, अनेक कामगार, विद्यार्थी, नोकरदार अनेक मार्गाने, मिळेल त्या साधनाने प्रसंगी पायीदेखील आपापल्या घरांकडे परतले त्यामुळे कामगारांचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. टाळेबंदी उठल्यानंतर हे श्रमिक पुन्हा कामाच्या ठिकाणी परतू लागले आहेत. कुशल कामगाराअभावी उद्योग अनलॉक–२ नंतरही पुर्ववत सुरू झाले नाहीत. याची भावी झळ अर्थव्यवस्थेला दिर्घकाळ सोसावी लागेल.

६) अन्नटंचाई : कोरोनाकाळात जीवंत राहण्यासाठी मोठया प्रमाणात गरजूंना अन्नाचे वाटप करण्यात आले. शासनाने गरीब कल्याण योजनेअंतर्गत मोफत धान्यवाटपाची सोय उपलब्ध करून दिली. ती नोव्हेंबर पर्यंत राबविली. नंतर कोरानाच्या दुसऱ्या लाटेत सुध्दा ही योजना चालु आहे. अनेक राज्यात रब्बीच्या पिकांची टाळेबंदीमुळे हमीभावाने विक्री झाली नाही. तर या दरम्यान आलेल्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे अनेक ठिकाणी आलेल्या चक्रीवादळ व अतिवृष्टीमुळे पिकाची नासाडी झाली. त्यामुळे अन्नटंचाई निर्माण झाली. चालु खरीप हंगामात सुरूवातीला पावसाने दडी मारल्यामुळे पीक क्षेत्र कमी झाले आहे. त्यामुळे वरवर बघता शेती व शेतीउत्पन्नाचे आकडे सकारात्मक दिसत असले तरी भविष्यात अन्नटंचाईचे जागतिक संकट निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

७) पर्यटन व्यवसाय ठप्प: लॉकडाऊनचा पर्यटन व्यवसायावर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. पर्यटन व्यवसाय मागिल १७ महिन्यापासुन बंद आहे. समुहाने फिरण्यास मनाई असल्याने पर्यटनस्थळे ओस पडली आहेत. त्यामुळे पर्यटन स्थळी असणारे लहान मोठे व्यवसाय, हातगाडयावरील उत्पन्न मिळविणारे, हॉटेल, रेस्टॉरेंट व्यवसायिक यांच्यावर आर्थिक संकट कोसळले आहे.

८) बॅंकेच्या फायदेशीर व्यवहारांत घट: कोरोनाकाळात बॅंकांचे व्यवहार कमी झाले. बॅंकेतील गर्दीत ''जनधन'' खातेधारकांच्या रांगा अधिक प्रमाणात दिसून आल्या. कर्जाचे व गुंतवणूकीचे व्यवहार अत्यंत कमी प्रमाणात झाले. ठेवी, बचती, गुंतवणूक यांचा अभाव दिसून आला. त्यामुळे आर्थिक क्रिया मंदावल्या, आत्मनिर्भर भारत अभियानात शासनाने कर्जाचे मार्ग दाखवले असले तरी कर्जाचे अर्ज अत्यंत कमी प्रमाणात दाखल करण्यात आले. उत्पन्नअभावी जनतेने कर्जाकडे पाठ फिरवली आहे.

९) महागाईत वाढ: कोरोनाकाळात सलग ६ महिने व्यापार, बाजार व आर्थिक व्यवहार बंद असल्यामुळे उत्पादनात घट झाली आहे. मागणी–पुरवठयात मोठे असंतुलन निर्माण होऊन वस्तूच्या किंमती वाढल्या आहेत. अनेक व्यापाऱ्यांनी संधीचा फायदा घेत कृत्रिम टंचाई निर्माण केली आहे. त्यामुळे देखील महागाईचे प्रमाण वाढले. अचानकपणे, पूर्वसूचना न देता केले जाणारे लॉकडाऊन व त्यामुळे निर्माण होणारी स्थिती लक्षात घेता ते वाढण्याच्या भयाने अनेक लोक वस्तूंना अधिक मागणी करतात. आंतरराष्ट्रीय बाजारातील स्पर्धेचे वातावरण, सीमेलगतचे प्रश्न, असंतोष, गरीबांना मोफत धान्य वाटप यासारख्या योजनांमुळे मध्यमवर्गियांना फटका बसला. उत्पादन घटीमुळे पुरवठा घटला त्यामुळे वस्तूंच्या किंमतीत वाढ झाली. इंधन, पेट्रोल, डिझेल, सोने, चांदी इत्यादी महाग झाले.

१०) आंतरराष्ट्रीय बाजारावर परिणाम: सीमेलगतच्या प्रश्नांमुळे आयात–निर्यात व्यापारावर मोठा परिणाम दिसून आला. भारताची कापूस, सुत, कृषीमाल इ. ची चीनची होणारी निर्यात ठप्प झाली ती अजूनही पडून आहे. तर चीनकडून होणारी आयात बंद झाली त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या काळातही आंतरराष्ट्रीय संबंध बिघडल्यामुळे व्यापारावर परिणाम झाला आहे.

वरील सर्व ठळक आर्थिक परिणामांशिवाय जनधन हानी भूक निर्देशांकातील वाढ, कामाच्या पूरेश्या संधीचा अभाव, वेतनाची समस्या, मागणीत घट, बाजारपेठा उपलब्ध नसणे, भ्रष्टाचार, फसवणूक, आवश्यक वस्तूंचा अभाव, आरोग्य सेवांचा अभाव, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात घट, महामंदीचे भय, अपूरे आर्थिक पॅकेज यामुळे अर्थव्यवस्थेत मोठया प्रमाणात उलथापालथ दिसून येईल. त्यामुळे अर्थव्यवस्था सावरण्यास मोठा कालावधी जावा लागेल.

सारांश: १. कोरोना हा विषाणू काही लवकर संपणारा विषाणू नाही. योग्य उपाय योजना करून काही प्रमाणात आर्थिक व्यवहार सुरू करणे आवश्यक आहे. २. प्रत्येक व्यक्तीने बाहेर जातांना तोडांला मास्क व हॅंडग्लोज लावणे गरजेचे आहे. ३. समाजातील लोकांनी एकमेंकापासून जवळपास जास्तीत जास्त ६ फूट अंतर ठेवणे आवश्यक आहे. ४. कोरोना विषाणुंची साखळी तोडण्याकरीता लॉकडाऊन करणे आवश्यक आहे. ५. वेळोवेळी सेनीटाईजर किंवा हॅंडवॉशनी हात साफ करणे आवश्यक आहे. ६. जास्तीतजास्त कोरोना हॉस्पीटल व कोरोना विषाणू तपासण्याची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. ७. उद्योगांना चालना मिळण्यासाठी उद्योग–धंद्याना जिवंत करण्यासाठी सरकारने मदत करणे आवश्यक आहे. ८. सरकारने उद्योगांना बिनव्याजी किंवा कमी दराने कर्ज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. ९. सरकारने आजारी उद्योगांना पुन्हा सुरू करणे गरजेचे आहे. १०. सरकारने उद्योगांना वेगवेगळया पॅकेजची घोषणा करणे गरजेचे आहे. ११. जास्तीतजास्त विदेशी कंपन्या आपल्या देशात आणने आवश्यक आहे. १२. नविन व्यावसायीकांना उद्योंगधंद्यासाठी प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

कोरोना नियंत्रणासाठी आणखी लॉकडाऊन करू नये, आरोग्यविषय सोयींना प्राथमिकता दिली जावी, साठेबाजी व काळाबाजार करणाऱ्यांवर कारवाई करण्यात यावी, आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न केले जावे, रोजगार निर्मितीची धोरणे विस्तृत प्रमाणात राबविण्यात यावी. लसीकरणाचा वेळ वाढविण्यात यावा, कोरोनापासून बचावासाठी रोगप्रतिकारक्षमता वाढविण्याबाबत माहिती पुरविण्यात यावी. आरोग्यसोयी व वैद्यकीय सुविधांचे प्रमाण जेमतेम असल्यामुळे ते गरजेपेक्षा तिपटीने कमी आहे. शासकीय रूग्णालयात एकूण खाटांपैकी ३० टक्के ते ६० टक्के खाटा आहेत. सद्यस्थितीत कमीत कमी ८ लक्ष खाटांची गरज आहे. भविष्यकाळात कोरोना नियंत्रणासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे, तरच आर्थिक व सामाजिक परिणामांपासून देशाला वाचविता येईल. जनतेने, प्रशासन व शासकीय नियमांचे पालन करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

१. https://www.unfpa.org/swop.
२. द वायर, मराठी.
३. वृत्तपत्रे, लोकसत्ता, दै. सकाळ, महाराष्ट्र टाईम्स.

भारतातील वाढती बेरोजगारी: प्रश्न आणि आव्हाने

प्रतिक गोकुलदास ठाकरे, *संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी महाविद्यालय, गडचिरोली ९६६५३०१३५४ pratikthakare51@gmail.com*

प्रस्तावना: जेंव्हा रोजगाराचा सक्रिय शोध घेणारी व्यक्ती काम शोधू शकत नाही तेव्हा बेरोजगारी होते. बेरोजगारीचा वापर अनेकदा अर्थव्यवस्थेच्या आरोग्याचे मोजमाप म्हणून केला जातो. बेरोजगारीचे सर्वात जास्त मोजमाप म्हणजे बेरोजगारीचा दर, जो कामगार दलातील लोकांच्या संख्येमुळे विभागलेल्या बेरोजगारांची संख्या आहे.

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटना (एनएसएसओ) एखाद्या व्यक्तीच्या खालील क्रियाकलाप स्थितीवर रोजगार आणि बेरोजगारीची व्याख्या करते: १. काम करणे (आर्थिक कार्यात गुंतलेले) म्हणजे 'एम्प्लॉयड'. २. कामासाठी शोधणे किंवा उपलब्ध करणे म्हणजे 'बेरोजगार'. ३. ना शोधणे किंवा कामासाठी उपलब्ध नाही.

पहिले दोन कामगार शक्ती आहेत आणि बेरोजगारीचा दर हा कामगार शक्तीचा टक्के आहे जो कामाशिवाय आहे. बेरोजगारीदर = (बेरोजगार कामगार / एकूण कामगार शक्ती) × १००

मुख्यत: अर्थव्यवस्थेचे प्रकार, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था, समाजवादी अर्थव्यवस्था, मिश्र अर्थव्यवस्था, बंद अर्थव्यवस्था, खुली अर्थव्यवस्था हे आहेत. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेसोबत कल्याणकारी राज्य स्थापन करण्याची व्यवस्था अंगिकारली आहे. ज्यामध्ये भांडवल व मनुष्यबळ यांचा जास्तीत जास्त आणि परस्परपूरक वापर करून उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील राहते. बेरोजगारी वाढल्यामुळे कल्याणकारी राज्य व्यवस्थेला तडा गेला आहे. खासगीकरण वाढत आहे, ज्यामुळे रोजगाराबाबत अनिश्चितता वाढली आहे.

भारतातील बेरोजगारी ही देशासाठी सर्वात वाईट परिस्थिती असल्याचे सिद्ध होत आहे. हे अनेक वर्गीकरणाांतर्गत परिभाषित केले गेले आहे. परंतु त्याचा परिणाम असा आहे की तो देशाला कमी जीडीपी आणि कमी राहणीमानाकडे नेत आहे. बेरोजगारी ही सक्रियपणे काम शोधणारी परंतु कोणतेही पगारी कार्य न शोधणारी स्थिती आहे. भारतातील श्रीमंत लोक श्रीमंतीकडे वाढत आहेत आणि गरीब गरीबच आहेत. अलीकडेच ट्विटरचा एक टॉप ट्रेंड ''मोदी रोजगार दो'' होता, जो पंतप्रधान मोंदींना अधिक रोजगार देण्यास सांगतो. २०१४ च्या निवडणुकी दरम्यान मोंदींनी दोन कोटी प्रत्येक वर्षी रोजगार देण्याची घोषणा केली होती. पण केंद्र सरकाने या संदर्भात योग्य पाऊल उचलल्याचे दिसून येत नाही. उलट केंद्र सरकार ने संघ लोक सेवा आयोगा पर्यतच्या अनेक पदभरती प्रक्रिये मध्ये १० ते २० टक्यां पर्यतची कपात केली. राज्य सरकार ची पण हिच अवस्था आहे. सीएम आयईने दिलेल्या आकडेवारीच्या आधारे ८ जून २०२१ पर्यत लॉकडाऊन आणि गतिशीलतेवरी निर्बंधांदरम्यान भारतातील बेरोजगारीचा दर १२.८१ टक्के आहे. तत्पूर्वी, मार्च २०२१ मध्ये भारतातील बेरोजगारीचा दर ६.५ टक्क्यांवरून एप्रिल २०२१ मध्ये ८ टक्क्यांपासून मे अखेर पर्यत १४.७ टक्के वर गेला, तर रोजगाराचा दर मार्चमध्ये ३७.६ टक्क्यांवरून एप्रिलमध्ये ३६.८ टक्यांपर्यत घसरला, असे सीएमआयई सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमीच्या अहवालात म्हटले आहे. २०२० मध्ये मार्च २०२० पासून देश लॉकडाऊमध्ये गेल्यापासून सप्टेंबर २०२० मध्ये भारतातील बेरोजगारीचा दर २९ टक्केच्या विक्रमी उच्चांकावरून ७ टक्के पर्यत घसरला, तथापि नंतर डिसेंबर २०२० मध्ये तो ९.१ पर्यत वाढला. जानेवारी २०२१ मध्ये बेरोजगारीचा दर डिसेंबर २०२० मधील ९.१ टक्यांवरून पुन्हा ६.५ टक्यांपर्यत घसरला, तर रोजगाराचा दर ३६.९ टक्यांच्या तुलनेत ३७.९ टक्यांपर्यत वाढला. एकंदरीत, कोरोना व्हायरसचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लॉकडाऊन मुळे अनेक उद्योगांना बंद करावे लागले आहे. त्यामुळे देशभरातील बेरोजगारी वाढत आहे. २०१८ च्या आर्थिक वर्षात भारतातली बेरोजगारी ६.१ टक्के होती असा एनएसएसओ, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेचा २०१९ च्या अहवालात उल्लेख आहे.

बेरोजगारी ही अशी परिस्थिती आहे ज्यात ती व्यक्ती सध्याच्या वेतन दराने शारीरिक आणि मानसिक दृष्टया काम करण्यास सक्षम आहे. परंतु काम करण्यासाठी नोकरी मिळत नाही. दुसऱ्या शब्दांत बेरोजगारी ही अशी परिस्थिती आहे ज्यात विद्यमान वेतन दराने काम करण्यास तयार असलेल्या व्यक्तीला नोकरी मिळत नाही. बेरोजगारी हे आज भारतात चिंताजनक चिंतेचे कारण आहे. समस्येचे मूळ या समस्येसाठी एकत्रितपणे योगदान देणाऱ्या अनेक कारणांमुळे शोधले जाऊ शकते.

भारतातील बेरोजगारीचे प्रकार:

प्रच्छन्न बेरोजगारी: ही एक घटना आहे ज्यात प्रत्यक्षात आवश्यकतेपेक्षा जास्त लोक कार्यरत आहेत. हे प्रामुख्याने भारतातील कृषी आणि असंघटित क्षेत्रांमध्ये शोधले जाते.

हंगामी बेरोजगारी: ही एक अशाप्रकारची बेरोजगारी आहे जी वर्षाच्या विशिष्ट हंगामात होते. उदा. भारतातील शेतमजूरांकडे वर्षभर क्वचितच काम असते.

संरचनात्मक बेरोजगारी: बाजारात उपलब्ध असलेल्या नोकऱ्या आणि बाजारपेठेतील उपलब्ध कामगारांचे कौशल्य यांच्यातील ताळमेळ नसल्यामुळे निर्माण होणारी बेरोजगारीची ही एक श्रेणी आहे. भारतातील अनेक लोकांना आवश्यक कौशल्याअभावी नोकरी मिळत नाही आणि शिक्षणाची पातळी कमी असल्यामुळे त्यांना प्रशिक्षण देणे कठीण होते.

चक्रीय बेरोजगारी: हे व्यवसाय चक्राचा परिणाम आहे, जिथे मंदीच्या वेळी बेरोजगारी वाढते आणि आर्थिक वाढीसह घट होते. भारतातील चक्रीय बेरोजगारीची आकडेवारी नगण्य आहे. ही एक घटना आहे जी बहुतेक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थांमध्ये आढळते.

तांत्रिक बेरोजगारी: तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे नोकऱ्या गमवाव्या लागतात तेंव्हा ती तांत्रिक बेरोजगारी समजली जाते. २०१६ मध्ये, जागतिक बँकेच्या आकडेवारी नुसार भारतात ऑटोमेशनमुळे धोक्यात आलेल्या नोकऱ्यांचे प्रमाण ६९ टक्के इतके आहे.

घर्षणात्मक बेरोजगारी: घर्षणात्मक बेरोजगारीला सर्च बेकारी असेही म्हणतात, जेंव्हा एखादी व्यक्ती नवीन नोकरी शोधत असते किंवा नोकरीमध्ये बदल करत असते तेव्हा नोकरीमधील वेळ मागे असतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, एखाद्या कर्मचाऱ्याला नवीन नोकरी शोधण्यासाठी किंवा विद्यमान नोकरीकडे वळण्यासाठी वेळ लागतो, या अपरिहार्य वेळेच्या विलंबामुळे घर्षणात्मक बेरोजगारी होते. हे अनेकदा ऐच्छिक बेरोजगारी मानले जाते कारण ते नोकरीच्या कमतरतेमुळे होत नाही, परंतु खरे तर कामगार स्वत: चांगल्या संधींच्या शोधात नोकरी सोडतात.

असुरक्षित रोजगार: याचा अर्थ असा की, अनौपचारिकपणे काम करणारे लोक, योग्य नोकरीच्या कराराशिवाय आणि अशा प्रकारे कोणतेही कायदेशीर संरक्षण देतात. या व्यक्तींना 'बेरोजगार' मानले जाते कारण त्यांच्या कामाच्या नोंदी कधीही राखल्या जात नाहीत. हा भारतातील बेरोजगारीचा एक मुख्य प्रकार आहे.

भारतातील बेरोजगारीचे मोजमाप: राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (एनएसएसओ) ही सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी

मंत्रालयांतर्गत (एमओएसपीआय) एक संस्था भारतातील बेरोजगारीचे उपाय खालीलप्रमाणे करते:

नेहमीचा दर्जा दृष्टीकोन : या दृष्टिकोनात केवळ बेरोजगार म्हणून अशा व्यक्तींचा अंदाज आहे ज्यांना सर्वेक्षणाच्या तारखेपूर्वीच्या ३६५ दिवसांमध्ये मोठ्या काळासाठी फायदेशीर काम नव्हते.

साप्ताहिक स्थिती दृष्टीकोन: या दृष्टिकोनात केवळ बेरोजगार म्हणून त्या व्यक्तींची नोंद केली जाते ज्यांना सर्वेक्षणाच्या तारखेपूर्वी आठवड्याच्या कोणत्याही दिवशी एक तासही फायदेशीर काम नव्हते.

दैनिक स्थिती दृष्टीकोन : या दृष्टिकोनानुसार एखाद्या व्यक्तीची बेरोजगारीची स्थिती संदर्भ सप्ताहात प्रत्येक दिवसासाठी मोजली जाते. एका दिवसात एक तासही फायदेशीर काम नसलेल्या व्यक्तीचे वर्णन त्या दिवसासाठी बेरोजगार म्हणून केले जाते.

बेरोजगारीची आकडेवारी (सीएमआयईच्या ताज्या आकडेवारीच्या निष्कर्षांवर आधारित): फेब्रुवारी २०१९ मध्ये भारतातील बेरोजगारीचा दर ७.२ टक्यांपर्यंत वाढला, जो सप्टेंबर २०१६ नंतरचा उच्चांक आहे आणि फेब्रुवारी २०१८ मध्ये तो ५.९ टक्के होता. फेब्रुवारी २०१६ मध्ये नोकरी करणाऱ्या व्यक्तींची एकूण संख्या ४०० दशलक्ष आहे, तर वर्षापूर्वीच्या कालावधीत ४०६ दशलक्ष आणि फेब्रुवारी २०१७ मध्ये ४०७.५ दशलक्ष रोजगार आहे. 'जानेवारी २०१९ मध्ये कामगार सहभागाचा दर ४३.२ टक्के वरून फेब्रुवारी २०१९ मध्ये ४२.७ टक्के पर्यंत घसरला. कामगार सहभाग दराची व्याख्या अशी आहे की अर्थव्यवस्थेतील काम करणाऱ्या लोकसंख्येचा एक विभाग जो सध्या रोजगार घेत आहे किंवा रोजगार शोधत आहे.

बेरोजगारीची परिस्थिती काय आहे: २०१९–२० आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस कोव्हिड संकटाच्या अगदी आधी भारतात सुमारे ४०३.५ दशलक्ष रोजगार असलेले लोक होते. म्हणजेच देशात सुमारे ३५ दशलक्ष (किंवा ३.५ कोटी) उघडपणे बेरोजगार होते. या विद्यमान दशकांमध्ये, दरवर्षी भारत अंदाजे १० दशलक्ष (किवा १ कोटी) नवीन नोकरी शेधणाऱ्यांची भर घालतो पण गेल्या वर्षभरात कित्येक दशलक्ष लोकांना नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या आहेत. परिणामी, जानेवारी २०२१ पर्यंत भारतात केवळ ४०० दशलक्ष रोजगार होते. परंतु अर्थव्यवस्था सावरायला लागल्यामुळे अनेकांना पुन्हा रोजगार मिळाल्याचे दिसते

बेरोजगारी हा अधिक गंभीर मुद्दा का आहे: एलएफपीआर भारताची लोकसंख्या वाढ पाहता, दरवर्षी सुमारे २० दशलक्ष (किंवा २ कोटी) लोक आहेत. जे १५ ते ५९ वर्षाच्या कामगार वयाच्या लोकसंख्येत प्रवेश करतात. पण प्रत्येकजण नोकरी शोधत नाही. भारतातील अधिकाधिक तरूणांनी नोकरी न घेण्याचा निर्णय घेतला, तर भारताचा कामगार शक्ती सहभाग दर एलएफपीआर कमी होतो. भारतात फक्त ४० टक्के एलएफपीआर आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, भारतात दरवर्षी कार्यरत वयोगटातील २० दशलक्षां पैकी फक्त ४० टक्के लोक नोकरीच्या शोधात पुढे येतात. महिलांमध्ये हे सहभागाचे प्रमाण आणखी कमी आहे. बहुतेक विकसित देशामध्ये ते सुमारे ६० टक्के आहे. जर कामगार वयोगटातील ६० टक्के लोकांनी नोकरी शोधली असती तर भारताने दरवर्षी जवळ जवळ १५ दशलक्ष लोक उघडपणे बेरोजगार लोकांच्या समूहात जोडले गेले असते. वाढ आणि रोजगार सामान्यत: वेगवान आर्थिक विकास बेरोजगारीच्या चिंतेची काळजी घेतो. तथापि, भारतात असे गृहित धरता येत नाही. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, केवळ वेगवान आर्थिक विकासामुळे भारताची बेरोजगारीची समस्या आपोआप सुटणार नाही. याचे कारण असे की, पूर्वी भारताचा जीडीपी झपाट्याने वाढला असला तरी त्यामुळे केवळ कमी प्रमाणात चांगल्या पगारांच्या नोकऱ्या निर्माण झाल्या. १९९९–२००० ते २००९–१० या दहा वर्षात भारताच्या एकूण कामगारसंख्येत ६३ दशलक्षांनी वाढ झाली. या ४४ दशलक्ष लोकांपैकी २२ दशलक्ष असंघटित क्षेत्रात अनौपचारिक कामगार बनले. तसेच, संघटित औपचारिक कामगारांची संख्या ३ दशलक्षांनी कमी झाली.

बेरोजगारीची कारणे: १. मोठी लोकसंख्या: लोकसंख्येची झपाट्याने वाढ हे देशातील बेरोजगारी वाढविण्याचे प्रमुख कारण आहे. गेल्या दशकात २००६–२०१६ भारताची लोकसंख्या १३६ दशलक्षांनी वाढली आणि २०१५–२०१६ या आर्थिक वर्षात बेरोजगारी ५ वर्षाच्या उच्चांकावर आहे. २. संयुक्त कुटुंब प्रणाली: हे वेषांतर केलेल्या बेरोजगारीला प्रोत्साहित करते. मोठ्या व्यावसायिक आस्थापना असलेल्या मोठया कुंटुबां मध्ये अशा अनेक व्यक्ती आढळतात जे कोणतेही काम करत नाहीत आणि कुटुंबाच्या संयुक्त उत्पन्नावर अवलंबून असतात. ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब व्यवस्था अधिक प्रचलित आहे. म्हणून तेथे उच्च प्रमाणात प्रच्छन्न बेरोजगारी आढळून येते. ३. कामगारांची गतिशीलता: भारतात कामगारांची गतिशिलता खूप कमी आहे. त्यांच्या कौटुंबिक निष्ठेमुळे लोक सामान्यत: कामाच्या दूरच्या भागात स्थलांतर करणे टाळतात. भाषा, धर्म आणि चालीरीतींसारखे घटकंही कमी गतिशीलतेला हातभार लावतात. कमी गतिशीलतेमुळे अधिक बेरोजगारी होते. ४. सदोष नियोजन: सरकारने लागू केलेल्या पाच वर्षाच्या योजनांमध्ये रोजगार निर्मितीत प्रमाणबद्ध योगदान दिलेले नाही. अर्थव्यवस्थेतील वाढीमुळे आपोआपच पुरेसा रोजगार मिळेल, असे गृहित धरले जात होते. परंतु प्रत्यक्षात आवश्यक नोकऱ्यांची संख्या आणि निर्माण झालेली वास्तविक संख्या यांच्यात अंतर आहे. ५. कमी किंवा कोणतीही शैक्षणिक पातळी आणि काम करणाऱ्या लोकसंख्येची व्यावसायिक कौशल्ये, अपुरा राज्य पाठिंबा, कायदेशीर गुंतागुंत आणि कमी पायाभूत सुविधा, लघु/कुटीर उद्योग किंवा छोट्या व्यवसायांशी आर्थिक आणि बाजारपेठेतील संबंध, अशा उद्योगांना खर्च आणि अनुपालनाच्या वाढीसह अव्यवहार्य बनवतात. आवश्यक शिक्षण/कौशल्यांच्या अभावामुळे अनौपचारिक क्षेत्राशी संबंधित प्रचंड कर्मचारी वर्ग, जो कोणत्याही रोजगाराच्या आकडेवारीत कैद होत नाही. उदा. घरगुती मदतनीस, बांधकाम कामगार इ. ६. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये शिकवलेला अभ्यासक्रम, उद्योगांच्या सध्याच्या गरजेनुसार नाही. हे संरचनात्मक बेरोजगारीचे मुख्य कारण आहे. पायाभूत सुविधांची अपुरी वाढ आणि उत्पादन क्षेत्रातील कमी गुंतवणूक, त्यामुळे दुय्यम क्षेत्राच्या रोजगार क्षमतेवर निर्बंध आले. कृषी क्षेत्रातील कमी उत्पादकता आणि कृषी कामगारांसाठी पर्यायी संधींचा अभाव ज्यामुळे प्राथमिक ते माध्यमिक आणि तृतीयक क्षेत्रांमध्ये संक्रमण कठीण होते. प्रतिगामी सामाजिक नियम जे स्त्रियांना रोजगार घेण्यापासून/चालू ठेवण्यापासून रोखतात.

परिणाम: बेरोजगारीची समस्या दारिद्रयाच्या समस्येला जन्म देते. बेरोजगारीच्या काळात तरुण लोक पैसे कमावण्यासाठी बेकायदेशीर आणि चुकीच्या कामात गुंतलेले दिसून येतात. यामुळे देशात गुन्हेगारीतही वाढ होते. बेरोजगार व्यक्तींना असामाजिक घटकांकडून सहज भुरळ घातली जाऊ शकते. यामुळे त्यांचा देशाच्या लोकशाही मूल्यांवरचा विश्वास उडालेला आहे. बेरोजगार लोक ड्रग्ज आणि दारूच्या आहारी जातात किंवा आत्महत्येचा प्रयत्न करतात, ज्यामुळे देशाच्या मानवी संसाधनांचे नुकसान होते, असे अनेकदा दिसून येते. याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरही होतो कारण संसाधने निर्माण करण्यासाठी फायदेशीरपणे वापरलेले कामगार प्रत्यक्षात उर्वरित कामगार लोकसंख्येवर अवलंबून असतात आणि अशा प्रकारे राज्यासाठी सामाजिक–आर्थिक खर्च वाढवतात. उदाहरणार्थ, बेरोजगारीत १ टक्के वाढ जीडीपी २ टक्यांनी कमी करते.

सरकारने उचललेली पावले: ग्रामीण भागात रोजगाराच्या पूर्ण संधी निर्माण करण्यासाठी १९८० मध्ये एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (आयआरडीपी) सुरू करण्यात आला.

ग्रामीण तरुणांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण (ट्रायसेम) : स्वयंरोजगारासाठी कौशल्य मिळवण्यासाठी १८ ते ३५ वर्षे वयोगटातील बेरोजगार ग्रामीण तरुणांना मदत करण्याच्या उद्देशाने १९७९ मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली. अनुसूचित जाती/जमाती युवक आणि महिलांना प्राधान्य देण्यात आले.

RSETI/RUDSETI : तरुणांमधील बेरोजगारीची समस्या कमी करण्याच्या उद्देशाने श्री धर्मस्थल मंजुनाथेश्वर शैक्षणिक ट्रस्ट, सिंडिकेट बँक आणि कॅनरा बँकेने संयुक्तपणे एक नवीन उपक्रम चालवला जो १९८२ मध्ये कर्नाटकातील धर्मस्थलाजवळ रुडसेटी या संक्षिप्त शब्दासह "Rural Development and Self Employment Training Institute" स्थापन करत होता. ग्रामीण स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था/आरएसईआयटीआय आता भारत आणि राज्य सरकारच्या सक्रिय सहकार्यासह बँकांद्वारे व्यवस्थापित केल्या जातात.

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (एनआरईपी) आणि ग्रामीण भूमीहीन रोजगार हमी कार्यक्रम (आरएलईजीपी) या दोन पूर्वीच्या वेतन रोजगार कार्यक्रमाचे विलीनीकरण करून जवाहर रोजगार योजना (जेआरवाय) केंद्र आणि राज्यांमधील ८०:२० खर्च सामायिक तत्त्वावर १ एप्रिल १९८९ पासून सुरू करण्यात आली

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (मनरेगा): ही एक रोजगार योजना आहे जी सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी सुरू करण्यात आली होती ज्या कुटुंबांचे प्रौढ सदस्य अकुशल कामगार–प्रधान कामाची निवड करतात अशा सर्व कुटुंबांना दरवर्षी किमान १०० दिवस पगारी कामाची हमी देऊन. हा कायदा लोकांना काम करण्याचा अधिकार प्रदान करतो. २०१५ मध्ये सुरू झालेल्या पंतप्रधान कौशल विकास योजनेचा (पीएमकेव्हीवाय) उद्देश मोठ्या संख्येने भारतीय तरुणांना उद्योगाशी संबंधित कौशल्य प्रशिक्षण घेण्यास सक्षम करणे आहे ज्यामुळे त्यांना अधिक चांगली उपजीविका मिळविण्यात मदत होईल. २०१६ मध्ये सुरू झालेल्या स्टार्ट अप इंडिया योजनेचे उद्दीष्ट देशभरात उद्योजकतेला प्रोत्साहन आणि संगोपन करणारी परिसंस्था विकसित करणे आहे. २०१६ मध्ये सुरू झालेल्या स्टँड अप इंडिया योजनेचे उद्दीष्ट ग्रीनफिल्ड एंटरप्राइझ स्थापन करण्यासाठी किमान एक एससी किंवा एसटी कर्जदार आणि प्रत्येक बँक शाखेमागे किमान एक महिला कर्जदार यांना १० लाख ते १ कोटी रुपयां दरम्यान बँक कर्ज सुलभ करणे आहे.

आव्हाने : १. भारतात अन्न प्रक्रिया, चामडे आणि पादत्राणे, लाकूड उत्पादक आणि फर्निचर, वस्त्रे आणि कपडे आणि कपडे अशी कामगारप्रधान उत्पादन क्षेत्रे आहेत. रोजगार निर्मितीसाठी प्रत्येक उद्योगासाठी वैयक्तिकरित्या डिझाइन केलेल्या विशेष पॅकेजेसची आवश्यकता आहे. २. आरोग्य, शिक्षण, पोलिस आणि न्यायपालिका यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक अनेक सरकारी नोकऱ्या निर्माण करू शकते. ३. औद्योगिक उपक्रमांचे विकेंद्रीकरण आवश्यक आहे जेणेकरून प्रत्येक प्रदेशातील लोकांना रोजगार मिळेल. ४. ग्रामीण भागाच्या विकासामुळे ग्रामीण जनतेचे शहरी भागात स्थलांतर कमी होण्यास मदत होईल आणि अशा प्रकारे शहरी भागातील नोकऱ्यांवरील दबाव कमी होईल. ५. उद्योजक एखाद्या देशात अनेकांना रोजगार निर्माण करतातय म्हणून सरकारने तरुणांमध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. ६. महिलांच्या प्रवेशासाठी सामाजिक अडथळे दूर करण्याच्या उद्देशाने ठोस उपाययोजना आणि नोकरीच्या बाजारपेठेत त्यांचा सतत सहभाग आवश्यक आहे. ७. सरकारने शिक्षण व्यवस्थेवर कडक लक्ष ठेवण्याची गरज आहे आणि कुशल कामगार शक्ती निर्माण करण्यासाठी नवीन मार्गांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ८. मेक इन इंडिया, स्किल इंडिया, स्टार्ट अप आणि स्टँड–अप इंडिया सारख्या सध्याच्या कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. ९. राष्ट्रीय रोजगार धोरणाची (एनईपी) ची गरज आहे, ज्यात केवळ कामगार आणि रोजगाराच्या क्षेत्रांवरच नव्हे तर अनेक धोरणात्मक क्षेत्रांवर परिणाम करणाऱ्या अनेक सामाजिक आणि आर्थिक मुद्द्यांचा समावेश असलेल्या बहुआयामी हस्तक्षेपांचा एक संच समाविष्ट असेल. शाश्वत विकासाच्या अजेंडयाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देण्यासाठी हे धोरण एक महत्त्वपूर्ण साधन असेल. १०. राष्ट्रीय रोजगार धोरणाच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये समाविष्ट असू शकते.

निष्कर्ष: येत्या आर्थिक वर्षात भारताच्या जीडीपी वाढीत मोठा परिणाम पाहता तीव्र तेजी दिसून येईल अशी आशा आहे. तथापि, यामुळे भारत ज्याप्रकारे वाढतो त्या लोप साइडेड पद्धतीने बदलत नाही. कामगारांची जागा भांडवल यंत्रसामग्री घेऊन अधिकाधिक कंपन्या अधिक उत्पादक होत असल्याने जीडीपी वाढतच जाऊ शकतो. परंतु यामुळे भारताची बेरोजगारीची समस्या आणखी गडद होईल, हे आणखी एक कारण आहे जे कमीतकमी अल्पावधीत ते मध्यम मुदतीत समस्या वाढवू शकते. २०२१–२२ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात असे सूचित करण्यात आले आहे की, सरकार अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख नसेल किमान सरकार या तत्वामुळे थेट नवीन रोजगार निर्मितीत सरकारची भूमिका कमी होते. कागदावर हे अर्थपूर्ण असले तरी ते संशयास्पद आहे. कारण भारतीय अर्थव्यवस्था खूपच कमकुवत आहे. खासगी क्षेत्राने अधीच नोकऱ्या कमी करणे आणि नफा वाढविणे निवडून आपली पसंती दर्शविली आहे. पुढील दोन वर्षात मोठ्या संख्येने भरती करण्यापासून खासगी क्षेत्र मागे राहण्याची शक्यता आहे. भारतीय आपली क्रयशक्ती परंत मिळण्याची वाट पाहत आहेत परंतु बेरोजगारीचा दर महिन्याला लाखो लोकांची वाढ करत राहील. थोडक्यात सध्या भारतीय समाजव्यवस्थेसमोर वाढती बेरोजगारी हे एक मोठे आव्हान आहे.

संदर्भ सुची :

1. *Indian Economy, 12th Revised Edition by Ramesh Singh.*
2. *Indian Economy, 18th Edition, Performance and Policies by Uma Kapila.*
3. *National sample survey office Report.*
4. *Annual Survey of Industries (ASI) Report*
5. *Labour Bureau reports.*
6. *Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) report*
7. *International Labour Organization (ILO)*
8. *NITI Aayog.*
9. *www.skillindia.gov.in*
10. *Employment Trends in India an Overview of NSSO's 68th Round, Economic and Political Weekly*
11. *Labour, Employment and Economic Growth the Indian Experience article.*
12. *Unemployment Statistics, www-labour-gov-in- Ministry of labour and employment*
13. *yojana, kurukshetra, world focus magazine (special edition related unemployment)*
14. *Indian Express, The Hindu, Loksatta, etc (Article related unemployment.*

अफगाणिस्तानातील राजकीय परिस्थिती आणि भारत

डॉ. राजेंद्र कांबळे, *समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर मोबा. ९८५०५२६३१९*

लोकशाही हे राज्यकारभाराचे एक रूप आहे, पण ते स्थिर नसते. ते नेहमी बदलत जाते. अशा निरनिराळ्या बदललेल्या स्वरूपात जो राज्यकारभार चालविला जातो तो 'लोकशाही' या नावाखालीच. ग्रीक लोकांचा राज्यकारभार 'लोकशाही' स्वरूपाचा होता. ग्रीस देशातील निम्मे लोक गुलाम होते व निम्मे स्वतंत्र होते. अशा देशाच्या कारभारात गुलामांना कोणत्याही प्रकारचा भाग घेता येत नव्हता. तरी ५० टक्के लोकांनी चालविलेल्या राज्यकारभाराला 'लोकशाही' हे नाव होते. ग्रीक लोकशाहीपेक्षा भिन्न प्रकारची लोकशाही आपली आहे.

लोकशाही म्हणजे काय? लोकशाही या शब्दाच्या व्याख्या अनेक विचारवंतानी अनेक स्वरूपाच्या केलेल्या आहेत. वॉल्टर बेजुअट या घटनापंडिताची लोकशाहीची व्याख्या 'चर्चा करून राज्यकारभार चालविणे' अशी आहे. 'लोकांचे, लोकांनी चालविलेले आणि लोकांच्यासाठी सरकार' अशी लोकशाहीची व्याख्या अब्राहम लिंकन यांनी गेटीसबर्गच्या सुप्रसिद्ध भाषणात केली होती. तर 'लोकांच्या राजकीय व सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक बदल रक्ताचा एकही थेंब न गाळता घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही होय' अशी व्याख्या डॉ. आंबेडकरांनी केली. लोकशाही राज्यकारभार करणे हे ज्यांचे कर्तव्यकर्म आहे व तसा ज्यांना अधिकार आहे अशा लोकांनी रक्ताचा एकही थेंब न सांडू देता समाजात सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित केली, तर त्या लोकांना मी लोकशाहीचे खरेखुरे सेवक म्हणेन असे आंबेडकर म्हणायचे. समाजात नैतिक मूल्यांची बूज राखली जाईल, असे सामाजिक वातावरण अस्तित्वात असणे इष्ट आहे. या वातावरणामुळे राजकारणात अनिष्ट प्रवृत्तीचा प्रवेश होणार नाही. या पद्धतीचे वातावरण लोकशाहीला पोषक आहे. हे वातावरण आपल्या देशात नाही आणि भारतीय समाजातही नाही आणि अफगाणिस्तानातसुद्धा नाही. आपली लोकशाही या अशा प्रकारच्या वातावरणात टिकून राहणे हे कठीण काम होय! आणि म्हणूनच एकेकाळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते 'मला मायभूमी नाही.' अनेक सुधारवाद्यांनी भारत आता राहण्याच्या लायकीचा राहिलेला नाही अशी भूमिकासुद्धा बरेचदा घेतली. गीतकार जावेद अख्तर यांनी नुकतेच एका वृत्तवाहिनीला दिलेल्या मुलाखतीत आर.एस. एस. संघटनेची तुलना तालिबानशी केली. आणि म्हणून संशोधकाने 'अफगाणिस्तानातील राजकीय परिस्थिती आणि भारत' या विषयावर शोधनिबंध तयार करण्याचे धाडस केले.

गेल्या दोन दशकांतील कालखंडात समाजातील दुर्बल, उपेक्षित विभागातील त्वेषपूर्ण हल्ल्यांचे प्रमाण वाढले आणि लोकशाही अधिकारांवरदेखील हल्ले होत राहिल्याचा आपल्या सर्वांचा अनुभव आहे. तालिबानने अफगाणिस्तानवर पूर्ण कब्जा केल्याच्या बातमीने अवघे जग अस्वस्थ आहे. अफगाणिस्तानमध्ये निर्माण झालेले अराजक वेदनादायक आहे. ज्याप्रकारे जेमतेम चार–पाच दिवसांत तालिबानने संपूर्ण अफगाणिस्तान मुठीत घेतला हे अशांततेचेच चिन्ह आहे. जीव वाचविण्यासाठी तेथील लहान मुले, महिला, पुरुष ज्या पद्धतीने काबुल विमानतळावर सैरावैरा धावताना व विमानाच्या टपावर बसताना दिसली, त्याने मन अस्वस्थ झाले. काबुलमधल्या अनेक ब्युटी सलोनमध्ये माणसं घुसली आणि तिथं लावलेल्या सौंदर्यवतींच्या फोटोवर फटाफट रंग फासला गेला, एकाएकी स्त्रिया रस्त्यावरून गायब झाल्या. गोळीबार झाला, बुरखा सक्तीचा करण्यात आला. न घालणाऱ्यांची खैर केली नाही. बलात्कार झालेत. अफगाणिस्तानात अवघ्या काही दिवसांत हे सर्व अगदी सहजपणे घडलं, त्यासाठी तालिबानला ना गोळीबार करावा लागला ना चाबकाचा वापर! ३.५ लाख अफगाण सैनिकांनी तालिबानसमोर नांगी टाकली. तालिबान ही रजिस्टर्ड संघटना नाही. तिथं सदस्य नोंदणी नसते. संघटनेच्या अधिकृत बैठका, बैठकीत ठराव असं काही नसतं. तालिबानचा कोणताही लिखित जाहीरनामा नाही. संघटनेचे पदाधिकारी औपचारिक पद्धतीने निवडले जात नाहीत. एकूणच ही कोणतीही औपचारिक संघटना नाही. नियम, कायदे, शिस्त असं काहीही या संघटनेला लागू नाही. तालिबानला लोकशाही आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य मंजूर नाही. तालिबानच्या नियमांचा भंग केला तर कोणाही सदस्याचा खून होऊ शकतो, त्याचे हातपाय तोडले जाऊ शकतात, सुनवाई, चौकशी तपासून पाहण्याची पद्धत नाही. (लोकमत दि. १८/०८/२१)

अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानच्या हद्दीवर दोन्ही बाजूला हुलालुद्दीन हक्कानी या एका मुलाचे, मुजाहिद कमांडरचे शे–पाचशे मदरसे होते. या मदरशांत दहशतवादी कारवाया, लढाई यांचं प्रशिक्षण दिलं जात असे. हक्कानी साखळीत तयार झालेले मुजाहिद ओमार यांच्या तालिबानमध्ये सामील झाले. त्यामुळे तालिबान ही संघटना देशव्यापी झाली. मदरशात छोटी मुलं सामील होत असत. कारण गरिबीनं पछाडलेल्या अफगाणिस्तानात मुलगा मदरशात पाठवला की तिथं त्याच्या आयुष्यभराची जेवणाखाण्याची सोय होत असे. मुल्ला सांगतो ते ऐकायचं, बस. इतकी सोपी कामाची पद्धत. या वातावरणात स्त्रिया दुर्मिळ, म्हणून स्त्रीबद्दल एक तर घृणा किंवा ही केवळ लैंगिक सुखासाठी वापरून घ्यायची गोष्ट असा विचार तालिबानमध्ये प्रचलित झाला. मदरशांत विज्ञान, गणित, इतिहास, भाषा वगैरेचा संबंध नसे, आज्ञापालन एवढी एकच गोष्ट शिकवली. लोकांनी दहा इंच लांबीची दाढी वाढवली पाहिजे, स्त्रीनं शिकता कामा नये, घराबाहेर जाऊन काम करता काम नये, नवरा, भाऊ, बाप अशा कोणालातरी सोबत घेतल्याशिवाय रस्त्यावर फिरता कामा नये, हे नियम न पाळणाऱ्याला चाबकाचे फटके, चोरी केली तर हात तोडून टाकणे, स्त्री कोणाच्या प्रेमात पडली आणि कुटुंबाबाहेर शरीरसंबंध केला तर तिला मारून टाकणे, आदिम प्रकारची शेती, आदिम प्रकारचा व्यापार हीच अर्थव्यवस्था. त्यामुळे उत्पादनव्यवस्था, बँकिंग, कॉलेजेस, विज्ञान इत्यादींची आवश्यकताच नाही. अशी तालिबान्यांनी अनधिकृत सत्ता अफगाणिस्तानवर होतीच आता परत ती अधिकृत झालेली आहे.

इतिहास उघडला असता मुस्लिमांच्या क्रूरतेचे आणखी दाखले मिळतात. मुस्लिम धर्माने भारतातून केवळ बौद्ध धम्माला नष्ट केले नाही तर जिथे कुठे बौद्ध धम्म अस्तित्वात होता त्या सर्व ठिकाणी या धम्माला नष्ट करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला. मुस्लिम धर्माचा भारतात प्रवेश होण्यापूर्वी बौद्ध धम्म इराण, इराक, अफगाणिस्तान, गांधार, चीन आणि मध्य आशियाचा धर्म होता. एक प्रकारे बौद्ध धम्म हा आशियाचा धर्म होता. या सर्व देशात मुस्लिम धर्माने बौद्ध धम्माला नष्ट केले. याबाबतीत विसेन्ट स्मिथ म्हणतात की, 'सनातनी ब्राह्मणांद्वारा केल्या गेलेल्या अत्याचारापेक्षाही मुस्लिम आक्रमकांनी जे भीषण हत्याकांड केले ते कित्येक पटीने मोठे होते आणि भारताच्या बहुतेक प्रांतातून बौद्ध धम्म नष्ट होण्याला जबाबदार आहे.' मुस्लिम आक्रमणकारी लोकांनी ज्या बौद्ध विश्वविद्यालयांना लुटून नष्ट केले त्यामध्ये नालंदा, विक्रमशीला, जगदल, ओदान्तपुरी हे विश्वविद्यालय होते. (क्रांती आणि प्रतिक्रांती)

अशा प्रकारे मुस्लिम लोक स्वत:च्या धर्माचा प्रभाव वाढविण्यासाठी कोणत्याही थराला पोहचू शकतात. अफगाणिस्थानात जगातील उंच मूर्तीपैकी एक असलेल्या बुद्धाच्या मूर्तीला उध्वस्त करण्याचे काम काही

वर्षांआधी केलेले आहे. असा मुस्लिमांचा क्रूरकर्मा इतिहास सर्वांना माहित आहे व आजही त्याचे स्वरूप तसेच आहे. भारताच्या संदर्भात धर्मांध शक्तींचा विचार केल्यानंतरसुद्धा तेच दृश्य दिसते. भारतातसुद्धा काही शक्ती विशिष्ट लोकांचे घटनात्मक हक्क आणि सर्वांचेच लोकशाही अधिकार संपुष्टात आणण्याचे प्रयत्न पद्धतशीरपणे सुरु आहेत. ऐंशीच्या काळात गाजलेला शहाबानो खटला, बाबरी मशिदीचे कुलूप उघडण्याचा प्रकार, रथयात्रा, बाबरी मशीद उध्वस्त करण्यापाठोपाठ मुंबई, सुरत, भोपाळ इत्यादी ठिकाणी मुस्लिमविरोधी दंगली आणि त्यानंतर गेल्या दोन–एक वर्षाच्या काळात ख्रिश्चन धर्मियांविरोधी दहशतवादी घटनांनी देशातील समाजमन ढवळून निघाले. याच काळात संघपरिवाराने मुस्लिम समाजाला आपले लक्ष केले. घडवून आणलेल्या दंगलीमागील कारणे शोधण्यासाठी नेमण्यात आलेल्या समित्यांनीदेखील संघपरिवारावर ठपका ठेवला. या दंगलीत बळी पडलेल्यांत सुमारे ६५ टक्के लोक गरीब मुस्लिम थरातील होते तर इतर लोक हिंदू समाजातील उपेक्षित थरातले. दुसऱ्या जमातीविषयी पराकोटीचा द्वेष भिनविल्यामुळे दंगलीच्या रूपाने अपेक्षित परिणाम अनुभवायला मिळाला. मुस्लिमांमुळे भारताची फाळणी झाली, ते पाकिस्तानला आपला शत्रू मानतात, मुस्लिम राजांनी हिंदूंची मंदिरे नष्ट करून त्या ठिकाणी मशिदी बांधल्या, हिंदूंवर अत्याचार केले, ते बहुपत्नीत्वाची प्रथा पाळतात, कुटुंब नियोजन करायला तयार नसतात इत्यादी प्रकारचा प्रचार करीत हिंदू राष्ट्रवादाच्या स्थापनेचा विचार जनमानसात पद्धतशीरपणे रुजविण्यावर संघपरिवाराचा सतत भर राहिला.

मुस्लिम समाजापाठोपाठ संघपरिवाराने ख्रिश्चन समाजाला आपले लक्ष केले. या काळात चर्चवर हल्ले झाले. बायबलच्या प्रती जाळण्यात आल्या. मिशनऱ्यांवर दहशत बसविण्यात आली. ओरिसामध्ये कुष्ठरोग्यांची सेवा करणारे ऑस्ट्रेलियन मिशनरी फादर ग्रॅहम स्टेन्स यांना त्यांच्या दोन गोंडस मुलांसहित जिवंत जाळण्याचा अघोरी प्रकार करण्यात आला. ख्रिश्चन हा परकीय धर्म आहे, ख्रिश्चन धर्मप्रसारक सक्तीचे धर्मांतर करवून घेतात. पूर्वांचल राज्यामध्ये सुरु असणाऱ्या वांशिक दंगली आणि कारवायांमागे हीच माणसे आहेत. ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसारातून धर्मांतरे घडवून हिंदूंपेक्षा ख्रिस्ती लोकांची संख्या वाढवून अखेर भारतावर कब्जा मिळवायचा असा प्रचार सर्रासपणे सुरु असतो. याच काळात भारतीय जनता पक्षाची सत्ता असणाऱ्या राज्यांमध्ये स्त्रियांवरील अत्याचार वाढले. बिहारमध्ये रणवीर सेनेने दलितांचे हत्याकांड घडवून आणले ते याच काळात. बिहारमधील बडे जमीनदार आणि भाजपच्या कट्टर समर्थकांनी रणवीर सेनेला गुप्त पाठिंबा दिलाच होता. मुंबईत घाटकोपर येथील रमाबाई आंबेडकर या दलित वस्तीतल्या लोकांवर गोळीबार करून दहा जणांचा बळी घेण्यात आला. त्या काळात भाजप–शिवसेनेचे युती सरकार सत्तेवर होते! संघटित–असंघटित कामगारांवर या काळात हल्ले झाले. मंडल आयोगामुळे विकासासाठी उद्युक्त असणाऱ्या बहुजन समाजाचे लक्ष दुसरीकडे वेधण्यासाठी धर्मांधता वाढविण्यात आली. हिंदुत्ववादी राजकारणाचा अविभाज्य घटक म्हणून या दहशतवादी घटनाक्रमांकडे पाहायला हवे. भाजप, विश्व् हिंदू परिषद, बजरंग दल, हिंदू जागरण मंच व हिंदू मुनानी हे सर्व संघपरिवाराचे कृतिशील सभासद आहेत. एकमेकांपासून स्वतंत्र असणारे हे गट प्रत्यक्षात आर.एस.एस. या प्रमुख संघटनेशी पूर्ण बांधिलकी ठेवणारे गट आहेत. मुस्लिम–ख्रिश्चन धर्मीय अल्पसंख्याकांविरोधात द्वेषभावना जागृत करून 'होय, हे केवळ हिंदूंचे राष्ट्र आहे' हा धर्मसत्तावादीविचार हिंदू तरुण मुलांच्या मनात बिंबविण्यासाठी सहजपणे पचेल अशी संस्कार–शैली संघाने विकसित केली आहे. आर्यवंशीय असल्याचा दावा करीत भारतातील बहुजन, उपेक्षित, मागास समाजविभागांना 'ठेविले अनंते तैसेचि रहावे' या उक्तीप्रमाणे हिंदू राष्ट्रवादाच्या हुकमतीखाली दडपून टाकण्याचा व त्या विभागांना विकासाचा अधिकार नसल्याचा संस्कारदेखील सूज्ञपणे केला जातो. (राम पुनियानी, पृ. १८) कार्यपद्धती आणि कार्यक्रम यांच्यात फरक न करता ही व्यवहारनिती सर्व शाखांतून अमलात आणण्यावर संघाचा कटाक्ष असे. स्वयंसेवक संघामागे राष्ट्रीय हे विशेषण जोडण्यामागे 'हिंदूत्व म्हणजेच राष्ट्रीयत्व' हा सिद्धांत अधोरेखित करण्याचा हेतू होता. हिंदू–मुस्लिम तणावातून उद्‌भवणाऱ्या दंगलीचा लाभ उठवतात आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थी, छोटे दुकानदार–व्यापारी तसेच शासकीय सेवेतील मध्यमवर्गीयांना शाखेतून प्रवेश देऊन संघाने आपला कार्यविस्तार सातत्याने केला. हिंदूत्व प्रकरणामागे कोणतीही परंपरा नाही. परंपरेतून विकसित होणारा विचारही नाही. स्वत:च्या कल्पनेतूनच निर्माण केलेल्या परंपरा सांगत ते लोकांवर प्रभाव टाकत असतात. आधुनिकता, विज्ञान–तंत्रज्ञान, शस्त्रास्त्रे, औद्योगिक उत्पादने इत्यादींमुळे प्रगत वाटणारे सामाजिक जीवन त्यांनाही हवे असते. हे सारे भौतिक जीवन अनुभवताना त्यांना अन्य माणसांशी संबंध नको असतात. माणसामाणसांमधील नाती अधिक आपुलकीची व्हावीत असे त्यांना वाटत नाही. कारण खूप महत्त्वाचे आहे ते म्हणजे आपण एक वर्ण म्हणून उच्च आहोत, आता वर्ग म्हणून उच्च आहोत ही त्यांची अस्मिता बनलेली असते. (राम पुनियानी)

तात्पर्य आता पुढील काळात तरी लोकांनी लोकशाहीविरोधी शक्तींना ओळखून वर्तन करायला हवे व द्वेषमूलक शक्तींची पाळेमुळे जळासहित उखडून फेकायला हवे आणि धर्मवादाचे राजकारण, विखारी प्रचार यांना वेसण घातले तर आपली धर्मनिरपेक्ष लोकशाही नव्याने उजळून येईल अशी आशा आहे. भारतात सद्यस्थितीत अस्तित्वात असलेल्या केंद्रसरकारने भारताला हिंदू राष्ट्र घोषित करण्याचा संकल्प केलेला आहे. हा त्यांचा छुपा अजेंडा आहे. त्यामुळे इतर अल्पसंख्यक धर्मीय लोक भयभीत झालेले आहेत. 'हिंदू खतरेमे है' म्हणत या सरकारने मतांचे धृवीकरण करणे सुरु केले. यासंदर्भात नागपुरातील सामाजिक कार्यकर्ते मोहनीश जबलपुरे यांनी ३१ ऑगस्ट २०२० रोजी केंद्रीय गृह विभागाला माहितीच्या अधिकारांतर्गत अर्ज सादर केलेला होता. जनमाहिती अधिकारी (अंतर्गत संरक्षण) व्ही. एस. राणा यांनी या अर्जावरील उत्तरामध्ये हिंदू धर्म धोक्यात असल्याची कोणतीही माहिती वा पुरावा उपलब्ध नसल्याचे म्हटले आहे. तर हिंदू धर्माला धोका असल्याचा मुद्दा काल्पनिक व अवास्तविक आहे असे उत्तर भारतीय जनता पक्षाच्या नेतृत्त्वातील केंद्र सरकारने माहितीच्या अधिकारांतर्गत दिले आहे. (लोकमत दि. २२/०९/२१) भाजपा नेते राजकीय लाभाकरिता हिंदू धर्म धोक्यात असल्याच्या अफवा पसरवितात व हिंदू नागरिकांच्या मनात भीती निर्माण करतात. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या प्रार्थनेमध्येही हिंदू धर्म व भारमातेचे संरक्षण करण्याचा उल्लेख आहे. ही प्रार्थना देशभरात म्हटली जाते. ही कृती राज्यघटनेच्या विरोधात आहे.

संदर्भसूची

१. दैनिक लोकमत, दि. १८/०८/२१ (मतमतांतरे– निळू दामले)

२. भीमराव रामजी आंबेडकर, क्रांती आणि प्रतिक्रांती, प्रदीप रोडगे (भाषांतरकार), डिसेंबर २००९, रोडगे प्रकाशन, नागपूर.

३. राम पुनियानी, बुरख्याआडचे चेहरे, सुगावा, पुणे, २ ऑक्टोबर, २००५.

४. खैरमोडे चांगदेव भ., 'डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड–११,' सुगावा प्रकाशन, पुणे.

अनुसूचित जातीचे प्रश्न आणि आव्हाने

***डॉ. राजकुमार भगत**, राजीव गांधी महाविद्यालय, सडक/अर्जुनी, जि. गोंदिया. मो. 9422348295 rajkumarbhagat646@gmail.com*

***सारांश :** अनुसूचित जाती ह्या प्रामुख्याने जाती व्यवस्थेतील सर्वात खालच्या स्तरात समाविष्ट होतात. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद ३४१ नुसार या जातींची सुची तयार करण्यात आली आहे. म्हणून त्यांचा निर्देश अनुसूचित जाती असा करण्यात येतो. ह्या जातींमध्ये अनेक जातींचा अंतर्भाव होतो. त्यांच्यात जीवनपद्धती, व्यवसाय वंशशुद्धता यांच्या आधारे सजातीयता दिसत नाही. त्यामध्ये सत्ता, संपत्ती, जमिनीची मालकी यापासून दुर असलेल्या अनुसूचित जातींच्या अनेक समस्या आजही दिसून येत आहे. भारतीय संविधानात अनूसूचीत जातींना संरक्षणात्मक पद्धतीने संरक्षण व विकासाची संधी देणाऱ्या मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश करण्यात आला. घटनेच्या अनु. १५ आणि १६ अन्वये सर्व नागरीकांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही. अनु. १७ प्रमाणे अस्पृश्यतेचे उच्चाटण करण्यात आले. अनु. ४६ प्रमाणे अनुसूचित जातीसारख्या दुर्बल घटकांच्या आर्थिक व शैक्षणिक हिताची जोपासना करण्याची जबाबदारी राज्यावर सोपविण्यात आली आहे. नौकरीचे आरक्षण (अनु. ३३५) लोकसभा (अनु. ३३०) विधानसभा (अनु. ३३२) अशा अनेक प्रावधानांचा घटनेमध्ये समावेश करण्यात आला असला तरी. आजच्या आधुनिक व तांत्रीक युगात अनुसूचीत जातीचे प्रश्न कमी झालेले नाही. त्यांच्यासमोर असंख्य आव्हाने आजही उभी आहेत.*

***मुख्य शब्द**: अनुसूचित जाती, अनुसूचित जातींचे प्रश्न आणि आव्हाने.*

जातीची संकल्पना : भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेला विशेष महत्व आहे. डॉ. जी. एम. घुर्ये यांनी म्हटले आहे की, आर्य जेव्हा भारतात आले तेव्हांच त्यांच्यामध्ये ब्राह्मण, क्षत्रीय व वैश्य असे तीन सुस्पष्ट वर्ण निर्माण झाले होते, आर्यानी ज्यांच्यावर स्वामीत्व मिळविलेले होते अशा येथील मुळच्या स्थानिक रहिवाश्यांचा समावेश शुद्रांमध्ये करण्यात आला. हिंदू जातीव्यवस्था ही आर्यानी निर्माण केली असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. चार्तुवर्णव्यवस्थेत ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णाचा समावेश होतो. या चार वर्णात भारतीय समाजाचे विभाजन झालेले होते. परंतु नंतरच्या काळात ते चार वर्ण चार जाती बनल्यात आणि शेकडो जाती निर्माण झाल्या. साधारणत इ. स. पूर्व ३०० पासून जातीव्यवस्था अस्तीत्वात आली असे मानले जाते. आज जातीव्यवस्था भारतीय समाज व्यवस्थेचा एक अविभाज्य घटक आहे. जातीव्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, 'जात हा समान दर्जाचा शब्द नाही, जात असमानतेवर आधारित आहे, एक जात दुसऱ्या जातीच्या तुलनेत उच्च किंवा कनिष्ठ आहे आणि मधल्या जाती या उच्च जातीपेक्षा कनिष्ठ आणि कनिष्ठ जातीपेक्षा उच्च आहेत. जातीपद्धत ही श्रेणी पद्धत असुन त्यात जातीला अग्रक्रम कनिष्ठ जातीला इतरांपेक्षा न्युनक्रम मिळतो.' अशाप्रकारे भारतीय समाजाचे वेगवेगळया जातीत विभाजन झाले असुन व्यक्तीचा जन्म ज्या जातीत झाला त्या व्यक्तीला जात बदलविता येत नाही. त्यामुळे व्यक्तीचा दर्जा सुद्धा बदलत नाही.

अनुसूचित जातीचे प्रश्न: अनुसूचित जातीच्या समस्येचे मुळ कारण हिंदू धर्मातील अस्पृश्यता होय, अस्पृश्यतेमुळे त्यांच्यावर अनेक निर्बंध लावण्यात आले होते अस्पृश्यांवर सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक इत्यादी निर्बंध लावून त्यांना मुलभुत अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. म्हणून ते मागासलेले राहिलेत. अनुसूचित जातीचे प्रश्न निर्माण होण्यामध्ये हिंदू धर्माने लावलेले निर्बंध कारणीभुत आहे, अनुसूचित जातीचे निर्माण झालेले प्रश्न हे पुढील प्रमाणे आहे.

१) सामाजिक प्रश्न : भारतीय समाजात अनुसूचित जातींना अपवीत्र आणि हिन मानण्यात आले. त्यांचा दर्जा निकृष्ठ मानण्यात आला. कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली असली तरी लोकांच्या मनातली अस्पृश्यतेची भावना अजुनही नष्ट झाली नाही, आजही अनुसूचित जातींच्या लोकांकडे हिनतेच्या भावनेने बघीतले जाते. अनुसूचित जातीतील व्यक्ती कितीही शिकला आणि मोठ्या पदावर असला तरी त्याला जातीव्यवस्थेचा उच्च दर्जा प्राप्त होत नाही. आजही त्यांच्यावर बहीष्कार टाकला जातो. प्राणघातक हल्ले केले जातात, घरे जाळली जातात, भंडारा जिल्ह्यातील खैरलांजी येथील भैय्यालाल भोतमांगे यांच्या कुटूंबाचे हत्याकांडाची आणखी शाई वाळलेली नाही, जातीच्या कारणावरुन अनेक लोकांना आरक्षणामुळे नौकरी तर दिली जाते. परंतु त्याचे संपूर्ण शोषण करुन खच्चीकरण केले जाते. वेळप्रसंगी त्यांना नौकरीवरुनही काढुन टाकल्या जाते. शासकिय आणि निमशासकिय नौकरी क्षेत्रात अस्पृश्य जातीच्या लोकांची सामाजिक जीवनात उपेक्षा केली जाते.

२) आर्थिक प्रश्न : अनुसूचित जातींच्या लोकांचे व्यवसाय हे अगोदरच घाणेरडे व अपवीत्र आहेत. जातीव्यवस्थेच्या नियमांनुसार त्यांना चांगला व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते, त्यांनी नेहमीकरिता दारिद्रयातच राहावे अशा प्रकारची व्यवस्था जातीव्यवस्थेने केली होती. त्यांच्याकडे शेती आहे परंतु पुरेशी नाही, ते अल्पभूधारक आहेत. औद्योगिकरण आणि नागरीकरणामुळे अनुसूचित जातीचे लोक रोजगार व कामाकरिता फार मोठया प्रमाणात शहरात स्थानांतरित झाले. परंतु ते अकुशल कामगार म्हणून काम करित असल्यामुळे त्यांना मजुर म्हणून काम करावे लागते आणि त्याचा मोबदला त्यांना अल्पसा मिळतो, त्यामुळे त्यांना झोपडपट्टी सारख्या ठिकाणी वास्तव्य करावे लागते. त्यांच्या मुलभुत गरजांची पुर्तता होत नाही. त्यामुळे त्यांना दारिद्रयात जीवन जगावे लागते.

३) धार्मिक प्रश्न : अनुसूचित जातीचे लोक धर्मांतरापुर्वी हिंदू धर्मिय होते. ते हिंदू धर्मिय असुन देखील त्यांना मंदिरप्रवेश नव्हता. कोणत्याही प्रकारचे धार्मिक विधी करण्याबाबत त्यांना मनाई होती, कोणताही धार्मिक अधिकार नव्हता. १४ ऑक्टोंबर १९५६ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करुन आपल्या लाखो अस्पृश्य म्हणजेच अनुसूचित जातीच्या बांधवासोबत बौध्द धम्माचा स्विकार केला व हिंदू धर्माला तिलांजली दिली, लाखो अनुसूचित जातीच्या लोकांनी बौध्द धम्म तर स्विकारला परंतु अजुनही धार्मिक रूढी, परंपरा, कर्म, पुर्नजन्म, भाग्यवाद अंधविश्वास इत्यादींचा प्रभाव त्यांच्यावर आजही दिसून येतो. त्यामुळे त्यांच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या, त्यामुळेच डॉ. आंबेडकरांनी 'अनुसूचित जातीच्या लोकांनी हिंदुच्या धार्मिक गुलामीतून मुक्त व्हावे, त्याशिवाय त्यांची प्रगती होणार नाही असे विचार मांडले होते.'

४) शैक्षणिक प्रश्न : पुर्वी अनुसूचित जातींच्या लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता, शिक्षण घेण्याच्या अधिकारापासुन त्यांना वंचित ठेवण्यात आले होते. इंग्रजांनी भारतात शाळा सुरु केल्यानंतर अस्पृश्यांच्या मुलांना शाळेत प्रवेश दिला जात नव्हता. थोर क्रांतीकारक ज्योतीराव फुले यांनी १ जानेवारी १८४८ मध्ये शुद्रातीशुद्रांच्या मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. १८५६ मध्ये 'महार' जातीच्या मुलास प्रवेश देण्याचे नाकारले होते. त्यानंतर १८५६ मध्ये ब्रिटिश सरकारने अनुसूचित

जातीच्या मुलांना शाळेत प्रवेश देण्यासंबंधीचे निर्देश काढले. त्यामुळे अनुसूचित जातीच्या मुलांनी शिक्षण घेण्यास सुरुवात केली. परंतु गरीबीमुळे आजच्या काळात देखील असंख्य अनुसूचित जातीची असंख्य मुले शिकत नाही. शिकली तर मध्येच शाळा सोडून देण्याचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे शिक्षणाची सुविधा असूनही गरीबी व परिस्थिती अभावी शिक्षणापासुन वंचित असणे आणि मध्येच शाळा सोडून देणे यामुळे अनुसूचित जातीच्या नागरीकामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे हा त्यामुळे प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्याचप्रमाणे ईतर जातीच्या शिक्षण संस्था अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना योग्य शिक्षण देणे व मार्गदर्शन करण्यात भेदभाव करतात असेही दिसून येते.

५) राजकिय प्रश्न : अनुसूचित जातींच्या लोकांना कोणत्याच प्रकारचे राजकिय अधिकार नव्हते. सरदार पन्नीकर यांच्या मते त्यांची अवस्था गुलामापेक्षाही वाईट होती. अस्पृश्यांना व्यक्ती म्हणून असणारे सर्वसामान्य अधिकार देखील नाकारण्यात आले होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात 'अस्पृश्यता ही गुलामगीरीच्या तुलनेने अतिशय रानटी, क्रूर प्रथा आहे.' स्वातंत्र्यानंतर सर्व नागरीकांना समाज राजकिय अधिकार देण्यात आले. परंतु शेकडो वर्षापासुन गुलामी व लाचारीचे जीवन जगत असलेल्या अनुसूचित जातीच्या लोकांमध्ये विशेष परिवर्तन घडून आले नाही. अनुसूचित जातीच्या लोकांना विधानसभा आणि लोकसभेत आरक्षण देण्यात आले असली तरी त्यांच्यातला चांगला उमेदवार निवडून येत नाही. राजकिय पक्षांना अनुकूल असणारे उमेदवार निवडून येतात. आणि असे उमेदवार मौनीबाबा म्हणून काम करतात. कारण त्यांचे राजकिय भवितव्य हे राजकिय पक्षांच्या हातात असते. तसेच स्वराज्य संस्थेच्या निवडणुकामध्ये देखील अनुसूचित जातींच्या जागेवर महार जातीपेक्षा इतर जातींना प्राधान्य देण्यात येत असल्याचे दिसून येते. यांचे महत्वाचे कारण म्हणजे एकतर महार जातींची लोकसंख्या कमी असने आणि त्यामध्येही जातीची गटबाजी असने हा महत्वाचा राजकिय प्रश्न दिसून येतो.

जातीव्यवस्था नष्ट करण्याच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान: विषमतेवर आधारित जातीव्यवस्था नष्ट करण्याच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अतिशय महत्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेच्या विरुद्ध आपली सामाजिक, राजकीय चळवळ उभी केली. दलीतांना त्यांचे हक्क भिक मागुन मिळत नाही ते लढूनच मिळवावे लागतील या उद्देशाने त्यांनी २० मार्च १९२७ ला महाड येथील चवदार तळ्यावर पाणी भरण्याचा हक्क मिळावा म्हणून सत्याग्रह केला. जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता या अमानवी आणि अनिष्ठ प्रथांचे समर्थन करणाऱ्या 'मनुस्मृती' या ग्रंथाचा विरोध करुन मनुस्मृतीचे दहन केले. १९३० आणि १९३१ मध्ये लंडन येथील गोलमेज परिषदेमध्ये अस्पृश्यांचे प्रतिनिधीत्व करुन अस्पृश्यांच्या दु:खांची कैफियत मांडली, १९३२ मध्ये ब्रिटिश शासनाने अस्पृश्यांच्या विभक्त मतदारसंघाची मागणी मंजुर केली. हिंदू धर्मातील जातीव्यवस्था नष्ट होत नाही म्हणून बौध्द धम्माचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोंबर १९५६ मध्ये स्विकार केला. आणि लाखो दलीतांना बौध्द धम्माची दिक्षा दिली. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर देशाची राज्यघटना तयार करण्यात आली. भारतीय राज्य घटनेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्यायाचे तत्व मान्य करुन जातीय व्यवस्थेच्या आधारावर निर्माण झालेली विषमता दुर करण्याच्या दृष्टिने विशेष प्रयत्न करण्यात आले. राज्यघटनेतील कलम नं. १५ नुसार सर्वांना समान लेखण्यात आले. राज्य कोणत्याही नागरीकाविरुद्ध धर्म, वंश, जाती, लिंग, जन्मस्थान यापैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव करणार नाही. कलम नं. १६ नुसार राज्यातील नौकऱ्या किंवा पदावर नियुक्ती बाबत सर्व नागरिकांना समान अधिकार देण्यात आले. १७ व्या कलमानुसार जातीव्यवस्थेपासुन निर्माण झालेली अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली. १९ व्या कलमानुसार राज्याद्वारा मदत मिळणाऱ्या शिक्षणसंस्थेत कोणत्याही नागरिकास धर्म, भाषा, जात या आधारावर प्रवेश नाकारला जाणार नाही अशा प्रकारे जातीव्यवस्थेतुन निर्माण झालेली अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी प्रयत्न केले.

जातीच्या वैशिष्टयात झालेले बदल: विषमतेवर आधारित असलेल्या जातीव्यवस्थेत काही बदल झालेले दिसून येत आहे ते पुढीलप्रमाणे– १. जातीव्यवस्थेविषयी असलेली उच्च आणि कनिष्ठतेची भावना शहरी आणि ग्रामिण भागात बऱ्याच प्रमाणात कमी झालेली आहे. २. जाती आणि खानपानाचे पूर्वापार संबंध बदलेले आहे. एकत्र बसने, बोलने, आणि भोजन करणे मान्य करण्यात आले आहे. ३. जाती व व्यवसायाचा संबंध संपलेला आहे. कोणताही व्यवसाय कोनीही सुरु करु शकतो. ४. जाती आणि पोटजातीत विवाह करण्याचे प्रमाण बदलून आंतरजातीय विवाहामध्येही वाढ झालेली आहे. ५. जातीने मिळणारा प्रदत्त दर्जा बदलून अर्जीत दर्जा मिळण्याची संधी खुली झाली आहे. ६. कायद्याने जाती पंचायती संपुष्ठात आल्या आहे. ७. एक व्यक्ती, एक मत, एक मुल्य या तत्वाप्रमाणे सर्व जातीघटकांचा राजकिय सहभाग वाढला आहे. ८. आरक्षणामुळे खासदार, आमदार, सभापती, सरपंच अशी पदे देखील मिळाली असून सत्तेत सहभागी झाले आहेत. ९. शिक्षणामुळे सामाजिक गतीशिलता वाढली असून खालच्या जाती घटकांची उन्नती होत आहे.

अनुसूचित जाती समोर असणारी आव्हाने: भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७४ वर्ष पूर्ण झाले आहेत. या कालावधीत जातीयव्यवस्थेत बराच बदल झाला आहे. उच्च जातीची लोक अस्पृश्य लोकांना आपल्या घरी जेवण करायला बोलवतील, पुर्वी सारखी कडक बंधने राहीलेली नाही. त्यांच्या सोबत जेवण करतील. परंतु याचा अर्थ त्यांच्या मनातील जातीयता, अस्पृश्यता नष्ट झाली असा होत नाही. उलट आधुनिक काळात जातीवादाची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात जातीयवाद आढळतो. अनुसूचित जातीसमोर असणारे आव्हानांचा विचार पुढील प्रमाणे करण्यात आला आहे.

१. शासकिय व निमशासकिय नौकरीत हिनतेची वागणुक: शिक्षणाच्या संधीमुळे आणि मिळालेल्या आरक्षणामुळे अनुसूचित जातीमधील बऱ्याच लोकांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा घेवून शिक्षण घेतले. नौकऱ्याही प्राप्त केल्या. मोठमोठी पदे सुद्धा मिळाली. त्यांनी संपादन केलेला उच्च दर्जा, वरिष्ठ जातींच्या डोळ्यात खुपायला लागली. शासकिय किंवा निमशासकिय नौकरी मध्ये असणाऱ्या लोकांचे खच्चीकरण केले जाते. वेळ प्रसंगी त्यांना नौकरीमधून काढून टाकले जाते. त्यांना ॲन्टीकरप्शनच्या जाळयात फसवल्या जाते. त्यांच्यावर विभागिय चौकशी लावल्या जातात. त्यांचा जागोजागी अवमान केला जातो. आपण एव्हढेमोठे शिक्षण घेतले नसते तर आपल्याला एवढा अपमान सहन करावा लागला नसता अशी भावना त्याच्या मनात येते. उच्च शिक्षित व नौकरी करण्याऱ्यांचा पदोपदी अपमान करण्यात येतो. त्यांची उपेक्षा केली जाते.

२. आर्थिक प्रगती पासून वंचित : अनुसूचित जातीच्या लोकांकडे फारसी शेती नाही. काही मोजक्याच लोकांना नौकरीची संधी मिळाली. त्यांची काही प्रमाणात आर्थिक परिस्थिती चांगली आहे. परंतु असंख्य लोकांची आर्थिक परिस्थिती दारिद्रयाची आहे. त्यांच्याकडे भांडवल नसल्यामुळे ते लहान मोठे उद्योग किंवा व्यवसाय करू शकत नाही. मजुरीशिवाय त्यांच्याकडे उत्पन्नाचे साधन नाही. त्यांच्या मुलभुत गरजाही पूर्ण होत नाही. त्यामुळे अनुसूचित जातीचे बहुसंख्य लोक हे दारिद्रयरेषेखाली आहेत. शहरात झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांमध्ये अनुसूचित जातींच्या लोकांची संख्या जास्त आहे. प्रगती पासून ते वंचीत आहे.

३. धार्मिकता व अंधश्रध्दा : हिंदूधर्माचा प्रभाव असलेल्या अनुसूचित जातीमध्ये धर्मांधता व अंधश्रध्दा फार मोठया प्रमाणात दिसून येत असल्यामुळे डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांनी धर्मांधता व अंधश्रद्धा सोडल्याशिवाय प्रगती होणार नाही हे सांगुन १४ ऑक्टोंबर १९५६ ला धर्मांतर केले. असे असले तरी धर्मांतर केलेल्या अस्पृश्य जातीमध्ये आजही पाहिजे तेवढा बदल झालेला नाही. हिंदू धर्मांच्या प्रथा, परंपरा सोडायला व नविन विचारसरणी स्विकारायला समाज पूर्णपणे तयार झाला नाही. आजही हिंदू धर्माचा प्रभाव असलेल्या लोकांमध्ये अंधश्रद्धेचे प्रमाणही भरपूर आहे. शिक्षणामुळे वैचारिक क्रांती घडून यायला पाहिजे होती ती आजच्या तांत्रीक युगात घडून आलेली नाही. धर्मांधता व अंधश्रध्दा मोठया प्रमाणात दिसून येत आहे ती कमी झालेली नाही. हे फार मोठे आव्हान आहे.

४. शैक्षणिक विषमता: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा. या मंत्रामुळे अनूसूचित जातीमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. त्या लोकांना नौकऱ्याही लागल्या आहे. परंतु आर्थिक परिस्थितीमुळे जे लोक शिकू शकली नाही. ते ग्रामिण भागात आहेत. शिक्षणाच्या सुविधा त्यांच्यापर्यंत पोहचल्या नाही. अशा ग्रामिण आणि कमी शिकलेल्या लोकांचा एक गट निर्माण होत आहे. तर दुसऱ्या बाजुला शिक्षण घेवून नौकरीला लागणारे व स्वत:ला उच्च समजणारे आणि शहरात राहणाऱ्या लोकांचा एक गट तयार होत आहे. नौकरीवर लागलेल्या स्वत:ला उच्च समजल्या जाणाऱ्या व ग्रामीण भागात राहणाऱ्या कमी शिकणाऱ्या मजुर वर्गाचा एक गट तयार होत असून त्यांच्या मध्येच विषमता आढळून येत आहे. शिक्षण घेवून समोर गेलेल्या लोकांनी मागे राहिलेल्या लोकांना मदतीचा हात दिला नाही. म्हणून बाबासाहेब म्हणायचे शिक्षण घेतलेल्या लोकांनी धोका दिला.

५. राजकीय एकतेचा अभाव: 'राज्यसंस्था ही विकासाची चाबी आहे', असे बाबासाहेब म्हणायचे. भारतीय संविधानाने दिलेल्या आरक्षणामुळे अनुसूचित जातीचे काही राजकिय नेते आमदार, खासदार, मंत्री बनले, परंतु आपले स्वत:चे अस्तित्व निर्माण न करता दुसऱ्यांच्या दावनीला बघणारे प्राणी झाले. अनूसूचीत जातीच्या नेत्यामध्ये राजकीय एकता नसल्यामुळे त्यांच्या विकासाची कामे करण्यामध्ये अनेक बाधा निर्माण होते. मोठे राजकिय पक्ष अनुसूचित जातीच्या नेत्यांना खुर्चीचे आमिष दाखवून त्यांना खुर्ची तर देतात पण अधिकार देत नाही. हे राजकिय नेते दुसऱ्या पक्षांच्या ताटाखालचे मांजर म्हणून जगत आहे. प्रत्येक पक्षात मतांची विभागणी घेवून अनुसूचित जातीच्या नेत्यांच्या एकतेच्या अभावामुळे आर्थिक प्रगती पासून समाज कोसो दुर आहे हे फार मोठे आव्हान अनुसूचित जाती समोर आहे. अशा प्रकारची अनुसूचित जातीचे प्रश्न आणि आव्हाने दिसून येतात.

संदर्भ:

१. प्रदिप आगलावे, सरोज आगलावे, भारतीय समाज: संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१८.
२. भा. कि. खडसे, भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, हिमालया पब्लीश हाऊस, २००४.
३. प्रदिप आगलावे, समाजशास्त्र: विषय आणि संकल्पना, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१३.

अनुसूचित जमातीच्या समस्या

डॉ. राजू लोटन भदाणे, *समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ता. तळोदा जि. नंदुरबार. मो. ९४२३३४४६९९*

सारांश: *भारतातील जवळपास सर्वच राज्यात आदिवासी समुदाय आढळतो. भारतात एकूण २५० प्रकारच्या आदिवासी जमाती आहेत. उत्तर पूर्व भारतात आदिवासी समाजाची संख्या सर्वात जास्त आहे. झारखंड छत्तीसगड मिझोराम नागालँड मेघालय या राज्यांमध्ये हे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्याचप्रमाणे मध्यप्रदेश, ओरिसा, गुजरात, महाराष्ट्र, राजस्थान, पश्चिम बंगाल या राज्यांमध्ये देखील आदिवासी समुदाय मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. इंग्रजीमध्ये 'Tribes' शब्दाचा अर्थ जमात असा होतो. आधीपासून किंवा सुरुवातीपासून दऱ्याखोऱ्यात किंवा जंगलात निवास करणारे म्हणजेच आदिवासी होय. त्यामुळेच जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहणाऱ्या लोकांना आदिवासी असे संबोधले जाते. त्याचप्रमाणे वन्यजाती, वनवासी, गिरिजन, भूमिपुत्र असाही उल्लेख केला जातो. परंतु भारतीय संविधानातील कलम ३४२(1) नुसार ज्यांचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या यादीत केला आहे. त्यांना अनुसूचित जमाती असे संबोधले जाते. शेवटी आदिवासी म्हणजे अनुसूचित जमाती असे समीकरण रूढ झाले आहे. प्रस्तुत संशोधनात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक, सांस्कृतिक, धार्मिक, समस्यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अध्ययन करण्यात आले आहे.*

बीज संज्ञा: *आदिवासी, अनुसूचित जमाती, वनोपज, भिल्ल, भगत.*

प्रस्तावना: महाराष्ट्र हे भौगोलिक व लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य असून महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत नंदुरबार जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र हे ५.९५५ चौ. कि.मी. इतके असून नंदुरबार जिल्ह्याचा राज्याचा एकूण क्षेत्रफळाचा विचार करता ३१ वा क्रमांक आहे. राज्याच्या एकूण लोकसंख्येचा १.४६ टक्के लोकसंख्या ही नंदुरबार जिल्ह्याची आहे. त्यापैकी ८३.२९ टक्के लोक आदिवासी आणि ग्रामीण भागात राहतात. तर १६.७१ टक्के लोक शहरी भागात राहतात. नंदुरबार जिल्हा हा आदिवासी बहुल जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी जमातींमध्ये प्रामुख्याने भिल्ल, पावरा, गावित, मावची, धानका, नाईक, कोकणी, इत्यादी आदिवासी जमाती वास्तव्यास आहेत. नंदुरबार जिल्ह्यात एकूण सहा तालुक्यांमध्ये आदिवासी समाज दिसून येतो. त्यापैकी नंदुरबार आणि नवापूर हे दोन तालुके मैदानी प्रदेशात आहेत. तर तळोदा, शहादा, अक्कलकुवा आणि धडगाव हे चार तालुके सातपुडा पर्वताच्या सात रागांमध्ये आहे. तापी आणि नर्मदा या दोन नद्यांच्या खोऱ्यात हा समाज वसलेला आहे. बहुसंख्य आदिवासी समाज हा दुर्गम अशा सातपुडा पर्वतामध्ये राहत आहे. हा समाज भोळाभाबडा, निसर्गपूजक आणि रुढीप्रिय आहे. नंदुरबार जिल्हा बहुल आदिवासी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. या जिल्ह्यातील आदिवासी समाज हा आपल्या वेगळ्या संस्कृतीमुळे ओळखला जातो. पोषक आहार, देव–देवता, चालीरीती, रूढी, परंपरा, सण–उत्सव, अशी विभिन्नता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. नवीन सुधारणांचा, बदलांचा, तंत्रज्ञानाचा आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर परिणाम होत आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या समस्यांचे अध्ययन करून त्यावर उपाययोजना सुचवल्या आहेत.

संशोधनाचे उद्देश: प्रस्तुत अध्ययनात अभ्यासाच्या सोयीकरिता व संशोधनाला वस्तुनिष्ठता यावी म्हणून वैज्ञानिक पद्धतीचा वापर करण्यात

आलेला आहे. त्यानुसार संशोधनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे ठरविण्यात आलेली आहेत. १. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे अध्ययन करणे. २. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या सामाजिक सांस्कृतिक व धार्मिक समस्यांचे अध्ययन करणे. ३. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे. ४. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन करणे. ५. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या समस्यांवर उपाय योजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके: १. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींमध्ये आरोग्यविषयक समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. २. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. ३. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींमध्ये दारिद्रयाचे प्रमाण जास्त आहे. ४. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींमध्ये रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात आहेत. ५. नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकांना शासकीय योजनांचा पाहिजे तेवढा लाभ झालेला नाही.

संशोधन आराखडा: प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी 'निदानात्मक संशोधन आराखडा' या प्रकाराची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनासाठी माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने म्हणजेच तथ्य संकलनासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. यामध्ये ऐतिहासिक कागदपत्रे शासकीय–निमशासकीय अहवाल, शासकीय आकडेवारी, वर्तमानपत्रे, मासिके, ग्रंथ, लेख, संकेतस्थळे, इंटरनेट या साधनांद्वारे माहिती संकलित करून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन / विश्लेषण:

१. आरोग्य विषयक समस्या: नंदुरबार जिल्ह्यातील बहुसंख्य आदिवासी हे दुर्गम भागात वास्तव्यास आहेत. त्यांना त्याठिकाणी आरोग्याच्या सेवा सुविधा मिळत नाही. या भागात कुपोषणाची समस्या ही ज्वलंत अशी समस्या आहे. या जमाती मध्ये विशेष करून लहान बालकांमध्ये कुपोषणाची भयंकर समस्या निर्माण झाली आहे. गरिबी, अज्ञान, सकस अन्नाचा अभाव या विविध कारणांमुळे कुपोषणाची समस्या या भागात निर्माण झालेली आहे. या भागात व्यसनाची समस्याही देखील मोठी समस्या आहे. आदिवासींच्या जीवनात दारू पिणे ही सर्वसामान्य बाब आहे. पूर्वी जंगल भरपूर प्रमाणात असल्यामुळे महुची झाडे देखील भरपूर होती. महू फुलापासून निर्मित दारू पिणे शरीरास फारसे घातक राहत नाही. परंतु अलीकडच्या काळात जंगले नष्ट झाली महूची झाडे तोडली गेली. त्यामुळे नागरी संपर्कातून देशी दारू, हातभट्टीची नवसागर मिश्रित दारू, अशा विविध प्रकारच्या शरीरास हानिकारक दारूचा प्रभाव आदिवासी भागांमध्ये वाढू लागला आहे, गुटखा, तंबाखू, बिडी, तपकीर, गांजा ओढणे यासारख्या व्यसनांचा प्रभाव तरुण मुले आणि काही प्रमाण स्त्रियांमध्ये देखील वाढलेला आहे. त्यामुळे आरोग्याची समस्या निर्माण झाली आहे. गरीबी, सकस अन्नाचा अभाव, आरोग्याच्या अपुऱ्या सोयी, व्यसनाधीनता, अस्वच्छता, निरक्षरता, यामुळे आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्याचप्रमाणे आजही पारंपारिक पद्धतीने वैद्य, भगत यांच्याकडे आजारी माणसांना नेऊन उपचार केले जात आहेत. तसेच तंत्र–मंत्र, भगत, जादुटोना यांच्या प्रभावामुळे आजार वाढत आहेत. या भागात टायफाईड, मलेरिया, निमोनिया, अतिसाराची साथ (डायरिया), त्वचेचे रोग अश्या आजारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. दुर्गम भागात उपचाराअभावी मृत्यूच्या प्रमाणात देखील वाढ होत आहे. कुपोषणामुळे बालमृत्यूच्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. थोडक्यात, दारू, गुटख्याचे व्यसन, कुपोषण, अस्वच्छता, गरिबी, सकस अन्नाचा अभाव निरक्षरता आरोग्याच्या अपुऱ्या सोयी सुविधांचा अभाव राज्यकर्त्यांचे दुर्लक्ष, शासकीय योजनांचा पाठपुरावा नसणे, इ. विविध कारणांमुळे नंदुरबार जिल्ह्यातील सातपुड्याच्या आदिवासी भागात आरोग्याची समस्या ही वाढतच आहे. आज देखील पहाडातून दऱ्याखोऱ्यातून रस्त्याच्या अभावामुळे दळणवळणाच्या अपुऱ्या साधनांमुळे रुग्णाला बांबूच्या झोळीत (Bambolance) दवाखान्यात आणले जात आहे. उशीर झाल्यामुळे रुग्ण दगावण्याच्या घटना घडतांना दिसून येत आहेत.

२. सामाजिक सांस्कृतिक व धार्मिक समस्या: बदलत्या काळात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचा इतर शहरी समाजाशी संपर्क वाढला आहे. त्याचप्रमाणे नंदुरबार जिल्ह्याच्या सीमा जवळच्या गुजरात आणि मध्य प्रदेश राज्याची असल्यामुळे रोजगाराच्या निमित्ताने शहरांमध्ये येणे–जाणे वाढले आहे. या संपर्कातून आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धर्मविषयक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे खिश्चन व हिंदू संघटनांमुळे आदिवासी लोकांच्या जीवनात स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. हिंदू आणि खिश्चन संस्कृतीच्या प्रभावामुळे काही लोकांनी बाह्य संस्कृतीची तत्त्वे आत्मसात केलेली आहेत. आदिवासी समाजाची जी पारंपारिक संस्कृती होती, जीवन पद्धती होती त्यामध्ये शहरी संस्कृतीचा इतर धर्मातील संस्कृतीचा शिरकाव झाल्यामुळे आपल्या पारंपारिक जीवनपद्धतीत बदल घडून आले आहेत. काही आदिवासींनी शहरी संस्कृतीचा स्वीकार केल्यामुळे काही लोकांना आदिवासी संस्कृती अयोग्य वाटते तर काही लोकांना आपली पारंपारिक जीवनपद्धतीत बदल करावासा वाटत नाही. आपली पारंपारिक संस्कृती ते सोडायला तयार नसल्यामुळे एकाच जमातीच्या लोकांमध्ये सांस्कृतिक मतभिन्नता निर्माण झाली आहे. याच्यातून सांस्कृतिक तणाव, सांस्कृतिक अंतर, विरोधाची भावना निर्माण झाली आहे. त्याचप्रमाणे याच्यातून रूढी, परंपरेमुळे आणि आधुनिक विचारसरणीमुळे समस्या निर्माण होत आहेत. विविध धर्माच्या संस्कृतीच्या प्रवेशामुळे वैवाहिक सण–उत्सव याच्यांत बदल होत आहेत. पूर्वी आदिवासी समाजामध्ये जमातीच्या रूढी प्रथेप्रमाणे विवाह होत होते. वधूमूल्य अल्प होते. परंतु आज प्रगत हिंदू समाजाच्या संपर्कामुळे वधूमूल्य पैशाच्या स्वरूपात स्वीकारले जात आहे. वधूमूल्य चुकविण्यासाठी सावकाराकडून व्याजाने पैसे घेतले जात आहेत. पूर्वी विवाहामध्ये तंत्र, मंत्र, कर्मकांड यांचे प्राबल्य होते. परंतु आज आधुनिक पद्धतीने विवाह पार पाडले जात आहेत. त्यामुळे विवाहाचा खर्च देखील वाढलेला आहे. घटस्फोटाच्या प्रमाणात देखील वाढ होत आहे. आदिवासींचा स्वतंत्र धर्म होता. निसर्गाच्या सानिध्यात संस्कृती वाढल्यामुळे त्यांचा धर्म नैसर्गिक धर्म आहे. परंतु बऱ्याच आदिवासी जमातींनी खिश्चन धर्मात प्रवेश केल्यामुळे आणि आधुनिक हिंदू पद्धतीचा स्वीकार केल्यामुळे त्यांचे काही नातेवाईक खिश्चन धर्मातील व काही आदिवासी अशी समस्या निर्माण झाली आहे. आज आदिवासींचा नेमका धर्म कोणता असा प्रश्न निर्माण झाला आहे? थोडक्यात, आदिवासी समाजात विविध धर्माचा शिरकाव, शहरी संपर्क, भाषेत बदल, स्थलांतर, अशा विविध कारणांमुळे त्यांची परंपरागत जीवन पद्धतीमध्ये बदल घडून येत आहेत. नवीन सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन पद्धतीशी सुसंगत समायोजन न झाल्यामुळे आदिवासींच्या जीवनात सामाजिक सांस्कृतिक व धार्मिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

३. आर्थिक समस्या: नंदुरबार जिल्ह्यातील बहुसंख्य आदिवासी समाज हा सातपुडा डोंगरांमध्ये दुर्गम अशा दऱ्याखोऱ्यात नर्मदा व तापी नदीच्या खोऱ्यात वास्तव्यास आहे. या बहुसंख्य लोकांचे जीवन निसर्गावरच अवलंबून आहे. निसर्गातील फळे–फुले, डिंक, मध, सरपण, शिकार, मासेमारी, शेती, पशुपालन अश्या गोष्टींवर त्यांची आर्थिक परिस्थिती अवलंबून आहे. परंतु यामध्ये जेमतेम उत्पन्न, उत्पन्नाच्या

साधनाचा अभाव त्यामुळे या भागातील आदिवासी समाजाची आर्थिक परिस्थिती ही अत्यंत हलाखीची आहे. त्यामुळे उपासमार, दारिद्रय, कुपोषण, आर्थिक पिळवणूक अशा गर्तेत इथला आदिवासी समाज अडकलेला आहे. काही आदिवासी जंगलांमध्ये जाऊन डिंक, मध, सरपण, महुफुले, फळे गोळा करतात. व मोठ्या गावात आणि तालुक्याच्या गावात जाऊन विकतात. परंतु अज्ञानता, निरक्षरता असल्यामुळे त्यांची फसवणूक केली जाते. बरेचसे आदिवासी शिकार, मासेमारी, कंदमुळे यावर कसेबसे पोट भरतात. काही जंगल साफ करून शेती करतात. परंतु ही शेती अत्यंत मागासलेपणाची असते. ज्यांच्याकडे थोड्याफार प्रमाणात शेती आहे. परंतु नवीन बी–बियाणे खते, शेतीची अवजारे याची माहिती किंवा उपलब्धता नसल्यामुळे शेतीतून उदरनिर्वाहापुरतेच उत्पन्न घेतले जाते. त्यामुळे बरेचदा आदिवासी हे नेहमी कर्जबाजारी असतात. सण, उत्सव, लग्न, धार्मिक विधी यासाठी सावकाराकडून कर्ज काढले जाते. सावकार जास्त व्याज आकारतो. बऱ्याचदा कामाच्या शोधासाठी आदिवासी पाड्यातून, गावातून लोक स्थलांतर करून जवळच्या गुजरात व मध्य प्रदेशामध्ये कारखान्यात रोजंदारीसाठी जातात. थोडक्यात, नंदुरबार जिल्ह्यातील बहुसंख्य आदिवासी जमातीची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय दिसून येते.

४. शैक्षणिक समस्या: नंदुरबार जिल्ह्यातील बहुसंख्य आदिवासी जमाती मध्ये मोठ्या प्रमाणात निरक्षरता आहे. या जमातींमध्ये शिक्षणाचा अभाव दिसून येतो. आदिवासी समाजामधील अज्ञानता दूर व्हावी म्हणून गाव पाड्यावर प्राथमिक शाळा सुरू करण्यात आल्यात. आश्रमशाळांची निर्मिती करण्यात आली. इंग्रजी शाळांची देखील निर्मिती करण्यात येऊन निशुल्क शिक्षण, भोजन, निवास, पुस्तके, कपडे उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत. तांत्रिक शिक्षणाच्या सोयी देखील उपलब्ध आहेत. असे असले तरी बहुसंख्य आदिवासी जमाती शिक्षणापासून वंचित दिसून येतात. राज्यघटनेच्या भाग ४ कलम ४६ नुसार अनुसूचित जमातीच्या शिक्षणाची प्रगती व आर्थिक हितसंबंधांची रक्षा करणे हे राज्याचे कर्तव्य मानले गेलेले आहे. शैक्षणिक सुविधा जरी असल्या तरी सर्वदूर त्याचा फायदा झालेला नाही. आदिवासींमधील ठराविक वर्गच याचा फायदा घेऊ शकला आहे. रोजगारासाठी स्थलांतर दारिद्रय, व्यसनाधीनता, दुर्गम भाग, अशा विविध कारणांमुळे बहुसंख्य आदिवासी शिक्षणापासून वंचित आहेत. थोडक्यात, आज देखील खूप मोठ्या प्रमाणात नंदुरबार जिल्ह्यातील बहुसंख्य आदिवासी निरक्षर असून त्यांच्या पर्यंत शिक्षण पोहचत नाही. शासन आणि समाज या दोघांची जबाबदारी आहे. शिक्षणातच आदिवासी समाजाची प्रगती दडलेली आहे. अर्थात आदिवासी समाजाला त्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शिक्षण देणे आणि त्यांच्यात साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहेत.

अनुसूचित जमातीच्या सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना: स्वतंत्रतापूर्व काळात मानवतावादी ख्रिश्चन मिशनरी, मानववंशशास्त्रज्ञ आणि काही समाजसुधारकांनी आदिवासी समाजाच्या समस्यांकडे लक्ष वेधले. स्वतंत्रताप्राप्तीनंतर आदिवासींसाठी राज्यघटनेत विविध तरतुदी करण्यात आल्या. शैक्षणिक, राजकीय, नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. तरीदेखील बहुसंख्य आदिवासी समाजाला त्याचा पाहिजे तसा फायदा झालेला दिसून येत नाही. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील सामाजिक समस्या सोडवायच्या असतील तर खालील उपाय योजना काटेकोरपणे अंमलात आणल्या तर काही प्रमाणात का असेना त्यांच्या जीवनात सुधारणा होऊ शकते.

१. गावागावात आरोग्याच्या दृष्टीने प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची स्थापना करणे. २. आरोग्य विषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे. ३. आर्थिक दृष्टीने सक्षम करण्यासाठी शेतीसाठी बी–बियाणे, खते, कर्ज, स्वयंरोजगारासाठी अनुदानाची सोय करणे. ४. शासकीय योजनांची माहिती गाव, पाडयांपर्यंत पोचविणे. ५. आदिवासी जमाती मधील वाईट रूढी, प्रथा, अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणे. ६. गावागावात शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे. ७. उच्च शिक्षणासाठी शासनाने विद्यार्थ्यांसाठी कर्ज उपलब्ध करून देणे. ८. आदिवासी भागात आश्रम शाळांची संख्या वाढवून त्यांचा दर्जा सुधारण्यासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न करणे. ९. आदिवासी कुटुंबातील एका व्यक्तीस शासकीय नोकरीमध्ये सामावून घेणे. १०. आदिवासी समाजाला मोह फुलापासून दारू बनविण्याचा परवाना देणे आणि उद्योगाला बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.

वरील उपाय योजना अमलात आणल्यास काही प्रमाणात समस्या सुटू शकतील असे वाटते.

निष्कर्ष: प्रस्तुत शोधनिबंधात नंदुरबार जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करीत असतांना असे दिसून येते की, नंदुरबार जिल्ह्यात धडगाव, अक्कलकुवा, तळोदा आणि शहादा या चार तालुक्यांमध्ये नंदुरबार आणि नवापूर या तालुक्यापेक्षा समस्या ह्या जास्त दिसून येतात. कारण या तालुक्यातील बहुतेक पाडे आणि गावे सुद्धा डोंगरदऱ्यांमध्ये नर्मदा नदीच्या खोऱ्यात आहेत. काही पाडे व गावे ते सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे बाधित झालेली असली तरी अजूनही काही आदिवासी समाज तेथे वास्तव्यास आहे. तेथे जाण्यासाठी रस्ते पूल वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव आहे. शैक्षणिक सुविधा आरोग्याच्या सोयी पुरेशा नाही. रोजगाराची उपलब्धता नाही म्हणून अशा दुर्गम भागातील समाजाची अवस्था वाईट आहे.

आदिवासी समाजामध्ये आज रचनात्मक बदल घडून आला आहे. जुन्या परंपरा जीवनविषयक दृष्टिकोन धार्मिक व सामाजिक आचार–विचार, राहणीमान, आहार या बाबतीत जागृती होत आहे. पारंपारिक धर्मकल्पना कालबाह्य ठरत आहेत. कुटुंबनियोजन, स्वच्छता, देवधर्म, अंधश्रद्धा यासारखे बाबींचे गांभीर्य समजू लागले आहे. आदिवासी समाजाची मुले–मुली शिक्षण घेऊन उद्योग, व्यवसाय, नोकरी यासारख्या क्षेत्रात जाऊ लागली आहे. भारतीय राजकारणात सर्वच क्षेत्रात प्रतिनिधी प्रतिनिधित्वाचा लाभ होत आहे. परंतु आज देखील नंदुरबार सारख्या दुर्गम भागातील आदिवासी समाजाच्या समस्या तशाच दिसत आहेत. म्हणून त्यांच्या समस्यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी प्रामाणिकपणे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:

१. गोविंद गारे, सातपुड्यतील भिल्ल आदिवासी, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
२. विलास संगवे, आदिवासींचे सामाजिक जीवन, पापुलर प्रकाशन, मुंबई.
३. प्रदीप आगलावे, भारतीय समाज संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
४. भा. की. खडसे, भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, नागपुर.
५. प्रा. पी. के. कुलकर्णी, भारतातील सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
६. पाटील वा. भा., संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.
७. इंगळे दिलीप, सातपुड्याच्या सहवासात, प्रस्ताव प्रकाशन, नाशिक.
८. गारे गोविंद, सातपुड्यतील भिल्ल, अमृत प्रकाशन, नागपूर.
९. गारे गोविंद, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे.

भारतीय रेल्वेचे खाजगीकरण: समस्यांचे समाधान की एक नवे आव्हान

***डॉ. सरीता उदापुरकर**, सहाय्यक प्राध्यापक (वाणिज्य), न. मा. द. महाविद्यालय, गोंदिया. मो. ९७६५४०४११० Sarita16681@gmail.com*

***सारांश:** भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनांचा कालावधी सुरू झाला. त्यात उपलब्ध असलेल्या आधारभूत संरचना आणि विकास यांचा परस्पर संबंध असतो. देशाची समृद्धी ही कृषी व उद्योगांच्या विकासावर अवलंबून असते. औद्योगिक उत्पादनासाठी यंत्रसामग्री आणि उपकरणासोबतच कुशल श्रमशक्ती, व्यवस्थापन, प्रेरकशक्ती, बँका व विम्याच्या सोयी, विपणनाच्या सोयी, वाहतूक सेवा, याही बाबी उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. भारतात रेल्वे वाहतूक, रस्ता वाहतूक, जलवाहतूक, विमान वाहतूक इत्यादी वाहतूक सोयी उपलब्ध आहेत. सामान्य व्यक्तीच्या वाहतुकीसाठी व लांब अंतरासाठी रेल्वे हे अत्यंत सोयीचे साधन आहे. देशातील निरनिराळ्या प्रदेशांना रेल्वे जोडते आणि लोकांची व्यावसायिक गतीक्षमता वाढविते. यावरून असे दिसून येते की, आर्थिक विकासात रेल्वेचा सिंहाचा वाटा असतो. म्हणूनच पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत रेल्वेचे पुनर्वसन आणि आधुनिकीकरणावर भर देण्यात आला. पुढे प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत रेल्वेचे विद्युतीकरण, आधुनिकीकरण, क्षमतेत वाढ करणे, तांत्रिक सुधारणा, परिरक्षकाचा दर्जा वाढविणे, प्रवाशांची सुरक्षा वाढविणे इत्यादी बाबींवर लक्ष देण्यात आले. परंतु विविध कारणामुळे रेल्वेच्या कारभारावर अत्यंत अनिष्ट परिणाम झाला आहे. त्यामुळे रेल्वेला जास्त नफा होत नाही व रेल्वे कर्जावरील व्याज देण्यासाठी व विकासासाठी केंद्र सरकार कडून कर्ज घेत आहे. याच कर्जाचा व्याप वाढल्याने सध्या भारत सरकार रेल्वेच्या खाजगीकरणाचा टप्प्याटप्प्याने विचार करीत आहेत. या खाजगीकरणाचा सविस्तर अभ्यास प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे.*

***मुख्य शब्द** – भारतीय रेल्वे, खाजगीकरण, समस्या.*

प्रस्तावना: भारतात मिश्र अर्थव्यवस्था असल्याने सार्वजनिक व खाजगी दोन्ही क्षेत्रातील उद्योग विकसित होणे आवश्यक आहे. खाजगी क्षेत्र नफा कमविण्याच्या दृष्टीने काम करीत असल्याने त्या क्षेत्राचा विकास आपोआपच होतो. परंतु सार्वजनिक क्षेत्रात भ्रष्टाचार, राजकारण, भांडवलाची कमी, कर्मचाऱ्यांची दिरंगाई इत्यादी अनेक कारणांमुळे तोटा सहन करावा लागतो. म्हणूनच नवीन औद्योगिक धोरणात काही सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना वांशिक व टप्प्याटप्प्याने खाजगीकरण करण्याचे धोरण सरकारने अवलंबिले आहे. भारतीय रेल्वे या जगातील चौथ्या क्रमांकाची वाहतूक व्यवस्थेने सोयी सुविधा पुरविण्याच्या उद्देशाने अंशिक बदल करण्याचा विचार केला आहे. परंतु भारतीय लोकसंख्येचा खूप मोठा हिस्सा स्वस्त वाहतुकीचे साधन म्हणून रेल्वेला प्राधान्य देते. त्या अनुषंगाने रेल्वेचे खाजगीकरण झाल्यास प्रवास भाडे व मालवाहतूक भाडे यात वाढ होईल या भीतीने खाजगी करणास विरोध केला जातो. देशाच्या विकासासाठी देशातील उद्योगांचा विकास होणे आवश्यक असते. खाजगी उद्योग जास्तीत जास्त नफा कमवून देतात म्हणून उद्योगांचे खाजगीकरण हे महत्त्वपूर्ण ठरते. १९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणात महत्त्वाच्या उद्योगांमध्ये सरकारची मक्तेदारी कमी करून खाजगी उद्योगांना हि क्षेत्र उघडी केली. त्यासाठी जुन्या परवाना पद्धतीत बदल करण्यात आला. विदेशी भांडवल गुंतवणुकीत वाढ करण्यासाठी या औद्योगिक धोरणाने काही उद्योगांना ५१ टक्के विदेशी भांडवल गुंतवणुकीला मान्यता दिली. आधुनिक विदेशी तंत्रज्ञानाची आयात सहज व्हावी म्हणून आवश्यक करार, मक्तेदारी कायद्यात बदल इत्यादी नवीन बाबी या धोरणानुसार घेण्यात आल्यात. म्हणूनच भारतीय रेल्वेचे आवश्यक व टप्प्याटप्प्याने होत असलेले खाजगीकरण हे सरकार व जनता यांच्यासाठी समस्येचे समाधान आहे की एक नवीन समस्या आहे याचा विचार प्रस्तुत लेखात केला गेला आहे.

पूर्व संशोधनाचा आढावा: हीलमोल, ओ.पी (२००७) यांनी केलेल्या तीन देशातील रेल्वेच्या विकासावर केलेल्या अभ्यासात असे दर्शविले की, धोरणे अनियमित करण्याने काही सकारात्मक परिणाम अमेरिका व स्विडनमध्ये दिसून आले तर लंडनमध्ये याचे नकारात्मक परिणाम दिसून आले. किकेरी, एस आणि जॉन्ह (२००४) यांनी क्षेत्रनिहाय खाजगीकरणाचा अभ्यास केला. त्यानुसार खाजगीकरणाने कर्मचाऱ्यांना कामगिरीमध्ये उत्कृष्ट वाढ दिसून येते. त्यांच्या निष्कर्षानुसार आवश्यकता भासल्यास खाजगीकरण करावे असे निदर्शनास आले. गुप्ता (२००२) यांनी आंशिक खाजगीकरण आणि संघटनेच्या कामगिरीवर अभ्यास केला. त्यात त्यांनी असे नमूद केले की, खाजगीकरण अंशीक रुपात झाल्यास ते संघटनेवर परिणाम करीत नाही. व संघटनेची विक्री, उत्पादकता व नफा वाढविण्यासाठी मदत करतात. पोन्टी एम. आणि स्टेफॅनो इत्यादी (२००२) यांनी लोकांच्या दृष्टिकोनातून युरोपियन रेल्वे क्षेत्राच्या उदारीकरणाचे परिणाम यावर अभ्यास केला. त्यांना यांच्या अभ्यासात असे आढळले की, खर्च फायदे या तंत्राचा विकास करून काही अनुपयोगी घटकांचा निर्णय प्रक्रियेत विचार करता येतो ज्यातून उदारीकरणाची पारदर्शकता वाढविली जाते व सामाजिक पर्यावरणीय उद्दिष्टे पूर्ण करता येतात, असे सांगितले. व्हाईट, पी. आणि जॉन्ह बी. (२००२) यांनी युरोपियन देशांच्या मेट्रीपद्धतीचा व राष्ट्रीय रेल्वेच्या खाजगीकरणाचा अभ्यास केला. त्यात संशोधकाला असे दिसून आले की, सुरक्षिततेच्या दृष्टीने खाजगीकरणाची जबाबदारी जास्त आहे आणि खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रावर पुरेपूर नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. वरील सर्व संशोधकाच्या मतानुसार खाजगीकरणाने रेल्वेला फायदा होऊ शकतो. परंतु ते आंशिक करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच खाजगीकरण हे टप्प्याटप्प्याने व सर्व संबंधित घटकांचा विचार करून करावा. त्यासाठी सर्वप्रथम खाजगीकरणाचा अर्थ व भारतीय रेल्वेचा इतिहास प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

खाजगीकरण: पंचवार्षिक योजनाकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक सुधारणा करण्यासाठी सरकारने १९४७ ते १९६४ या काळात परवाना तत्त्वावर उद्योगांना प्राधान्य दिले. त्यानंतर १९६४ ते १९९१ या काळात तत्कालीन पंतप्रधान श्री राजीव गांधी यांनी जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण संकल्पना मांडली त्यानंतर जुलै १९९१ मध्ये श्री नरसिंह राव यांच्या काळात नवीन औद्योगिक धोरण अस्तित्वात आले. ९ मे २००१ नंतर अनुशक्ती, अनुसूचित दर्शविलेली खनिजद्रव्ये आणि रेल्वे वाहतूक एवढेच तीन निवडक उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव ठेवण्यात आले. श्री राजीव गांधी यांच्या शासनकाळात खाजगी क्षेत्राकडे आर्थिक कार्यभार सोपविणे हे नवीन आर्थिक नीतीचे मुख्य अंग ठरविले गेले. प्रो. के. एन. राज यांच्या मते खाजगी क्षेत्राच्या प्रतिबंधीत विकासाकरिता अधिक क्षेत्र विकसित करणे म्हणजे खाजगीकरण होय. सार्वजनिक उद्योगांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राच्या मालकी व्यतिरिक्तही खाजगी व्यवस्थापन व नियंत्रणाची सुरुवात करणे म्हणजे खाजगीकरण होय. खाजगीकरणात मालकी हक्काबाबत, संघटनेबाबत व संचालनाशी संबंधित उपाय करण्यात येतात. सार्वजनिक उद्योगांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राच्या मालकी व्यतिरिक्तही खाजगी व्यवस्थापन व नियंत्रणाची सुरुवात

करणे म्हणजे खाजगीकरण होय. (भारतीय अर्थशास्त्र, डॉ. सुधाकर शास्त्री) खाजगीकरणात सर्व क्रियांचे व व्यवहारांचे पूर्णपणे अराष्ट्रीयीकरण, विलीनीकरण, श्रमिक सहभागिता, संयुक्त मालकीच्या उद्योगांची स्थापना, पट्टेदारी, वित्तीय पुनर्गठन इत्यादींचा समावेश होतो. खाजगीकरणाचा परिणाम व समस्येवर चर्चा करण्यापूर्वी भारतीय रेल्वेची सध्याची परिस्थिती व त्यात झालेल्या बदलांचा आढावा पुढीलप्रमाणे—

भारतीय रेल्वेची अद्यावत परिस्थिती: भारतीय रेल्वे ही एक वैज्ञानिक संस्था असून भारत सरकारच्या रेल्वे मंत्रालयाच्या अंतर्गत कार्यरत आहे. ३१ मार्च २०२१ पर्यंतच्या आकड्यानुसार ६७९५६ कि.मी. लांबीची रेल्वे मार्ग भारतात असून जगात चौथ्या क्रमांकावर आहेत. १ एप्रिल २०२१ पर्यंत एकूण ७१ टक्के ब्रॉडगेज मार्ग किंवा ४५८८१ कि.मी.चा रेल्वे मार्ग विद्युतीकरण झालेला आहे. २०२०—२१ च्या आर्थिक वर्षात १४६,६०९ करोड रुपये उत्पन्न झालेले असून निव्वळ नफा २८०० करोड झाला आहे. एकूण १८ विभागांमध्ये १२.५४ लाख कर्मचारी रेल्वेच्या सेवेत कार्यरत आहेत. (स्त्रोत विकिपीडिया) रोज २३ दशलक्ष प्रवासी १३००० प्रवासी रेल्वेने वाहतूक करतात. व त्यासाठी १.३ दशलक्ष कर्मचारी रोज रेल्वेसाठी कार्य करतात. म्हणून रेल्वेला आर्थिक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. त्यावर उपाययोजना म्हणून इतर मार्गाने उत्पन्न वाढविण्याचे मार्ग शोधून काढत आहे. जसे अनुपयोगी, मोकळ्या जागेस पट्ट्यावर देणे यालाच सार्वजनिक खाजगी भागीदारी असे म्हणतात. आपल्या संरचनेतील सुविधा व सोयी वाढविण्यासाठी या भागीदारीचा उपयोग करून घेता येईल. १६७ वर्ष जुन्या असलेल्या या संस्थेत जवळपास ५७ प्रवासी खर्च काढता येतो. व उर्वरित रक्कम त्यांना सबसिडी म्हणून मिळत असते. पंचवार्षिक योजना संपुष्टात आल्यानंतर २०१५ मध्ये निती आयोगाने आपल्या अहवालात रेल्वेच्या दुरुस्तीसाठी सूचना दिल्या त्यात बोर्डाच्या पुनर्रचना, रेल्वे प्रकल्पासाठी संसाधने एकत्रित करणे तसेच केंद्रीय अर्थसंकल्प सोबतच रेल्वे अर्थसंकल्प एकीकरण करणे इत्यादीचा समावेश आहे. या डेबॅराय समितीच्या अहवालानुसार रेल्वेचे खाजगीकरण नसून ते उदारीकरण आहे असे स्पष्ट केले गेले.

भारतीय रेल्वेने खाजगीकरणासाठी घेतलेले महत्त्वाचे निर्णय: १. रेल्वे मंत्रालयाने एक जुलै २०२० रोजी १०९ मार्गावर (१५१ गाड्या खाजगी) गाड्यांना परवानगी देण्याची प्रक्रिया सुरू केली. २. खासगी कंपन्यांना ९० रेल्वे स्थानके चालविण्यास देण्याचा प्रयत्न करीत आहे. भारतीय रेल्वेच्या विकासासाठी भारत सरकारच्या रेल्वे मंत्रालयाने घेतलेल्या वरील दोन निर्णयासाठी महत्त्वाची **कारणे** पुढील प्रमाणे आहेत.

रस्ते वाहतूकीसोबत स्पर्धा: आजच्या स्पर्धेच्या युगात रस्ते वाहतूक अता जलद होत असल्याने रेल्वेच्या उपलब्ध असलेल्या संसाधनाचा परिपूर्ण वापर करण्यासाठी व स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी काही विकास योजना आखून निर्णय घेण्यात आले.

वाढीव सेवांसाठी अधिक प्रवासी भाडे देण्याची तयारी: जास्तीत जास्त सोयी सुविधा मिळाव्यात म्हणून जास्त प्रवासी भाडे देण्याची तयारी आज प्रवाशामध्ये आहे. याच संकल्पनेचा वापर करून सरकारने अधिक प्रवासी भाडे देण्यासाठी इच्छुक प्रवाशांना उत्तम सोयी सुविधा मिळवून देण्यासाठी हा निर्णय घेण्यात आला आहे.

सर्व भागधारकांचे संरक्षण: भारतीय रेल्वेचे पूर्णपणे खाजगीकरण न करता ते आंशिक व टप्प्याटप्प्याने करण्यात येत आहे. कारण रेल्वेशी संबंधित सर्व भागधारक कर्मचारी, बाहेरून पुरवठा करणारे, प्रवासी, मालवाहतूकदार इत्यादींचा पुरेपूर विचार करूनच हा निर्णय घेतला आहे.

नवीन चालकांच्या प्रवेशासाठी: नवीन चालकांना संधी देऊन अद्यावत परिस्थितीशी टिकून घेण्यासाठी सुरुवातीला काही अंशी खाजगी गाड्यांना परवानगी दिली आहे. तसेच काहीच रेल्वेस्थानके अत्याधुनिक सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी खाजगी कंपन्याकडे सुपूर्द करण्यात येत आहे.

खाजगीकरणामुळे उद्‌भवनारे प्रश्न, समस्या व त्यांचे समाधान:

प्रश्न १: प्रवासी भाडेवाढ: खाजगीकरणामुळे सामान्य नागरिकांमध्ये प्रवासी भाडेवाढ होणार हा मोठा प्रश्न उद्‌भवलेला आहे. कारण रेल्वे प्रवास हा साधारण जनतेसाठी अत्यंत सोपा, सहज व स्वस्त प्रवास ठरलेला आहे. परंतु या प्रश्नाचे उत्तर देताना रेल्वे मंत्रालयाने सांगितले आहे की, फक्त खाजगी गाड्यांचे प्रवासी भाडे हे खाजगी सवलतदार ठरवतील. इतर प्रवासी भाडे सार्वजनिक गाड्यांच्या नियमित दरानेच ठरविले जातील.

प्रश्न २: रेल्वेचे संचलन: खाजगी गाड्यांची मालकी असलेल्या संचालकाचे निर्णय हे त्या खाजगी गाड्यासाठीच मर्यादित राहतील. त्यांचा नियमित व सार्वजनिक रेल्वे चालवीत असलेल्या गाड्यावर कुठलेही नियंत्रण असणार नाही. सर्व प्रकारचे निर्णय व नियंत्रण हे सध्याच्या रेल्वे मंत्रालयाकडेच असतील.

प्रश्न ३: रेल्वे भाड्याचा भाग म्हणून वापरकर्ता शुल्क आकारणे: रेल्वे भाड्यामधील काही शुल्क वापरकर्ता शुल्क म्हणून वापरणे व त्या शुल्काचा उपयोग रेल्वे स्थानकांचा पुनर्विकास व पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण करणे यावर करण्यात येईल. म्हणजेच प्रवासी भाड्यातील रकमेतून प्रवासासाठी पुरविला जाणाऱ्या सोई सुविधांचा विकास करण्यात येईल.

प्रश्न ४: कर्मचाऱ्यांचे हित: खाजगीकरणामुळे कर्मचाऱ्यांच्या हिताचा प्रश्न उद्‌भवेल अशी प्रथमदर्शनी भीती दर्शविण्यात आली आहे. परंतु संपूर्ण खाजगीकरण न झाल्याने हा प्रश्न व सध्याच्या परिस्थितीत विचाराधीन नाही. तसेच सध्याच्या परिस्थितीतील कर्मचाऱ्यांचे हित सरकारकडून जोपासले जाईल अशी शक्यता वर्तविली जात आहे.

निष्कर्ष: वरील सर्व बाबींचा विचार करता असे दिसून येते की, औद्योगिक सुधारणा करून घेण्यासाठी खाजगीकरण करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी नवीन विचार, नवीन धोरणे व त्यांची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक क्षेत्रे, सामाजिक बांधिलकीने व सामाजिक जबाबदारीने काम करतात, व खाजगी क्षेत्रे नफा कमविण्यासाठी काम करतात. जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी जास्तीत जास्त चांगल्या सोयीसुविधा पुरवून विकास करणे, खाजगी क्षेत्राकडून अपेक्षित असते. म्हणूनच सरकारी व खाजगी दोन्ही प्रकारच्या व्यवस्थेतील दोष व दुष्परिणाम लक्षात घेऊन त्यामधील मार्ग काढून भारतासारख्या सर्वात मोठ्या लोकशाही राष्ट्रात विश्वसनीय, सुरक्षित, सोयी सुविधायुक्त व अधिकाधिक क्षमता असलेली तसेच खर्चावर नियंत्रण करणारी, सर्वसामान्यांचे व कर्मचाऱ्यांचे हित जोपासणारी वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना: रेल्वेचे खाजगीकरण करतांना भारत सरकारने व रेल्वे मंत्रालयाने काही उपाययोजना कराव्यात म्हणून संशोधकाने त्या मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. १. रेल्वे संचालक मंडळाचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य वाढवावे. २. संचालक मंडळास नफा वाढविण्याचे लक्ष सोपवून कर्मचारी व समाजहित जोपासण्याचे लक्ष द्यावे. ३. भारतीय रेल्वे हितासंबंधी संरक्षण करीत असतांना इतर घटकांची मध्यस्थी थांबवावी. ४. सरकारी यंत्रणेतील सर्व रेल्वे संबंधी अधिकार व जबाबदारी यांना जास्तीत जास्त स्विकृती व सुरक्षितता प्रदान करावी. ५. सार्वजनिक खाजगी भागीदारी चा अवलंब करून कर्मचारी व रेल्वे प्रवासी यांचे जास्तीत जास्त हित जोपासून कार्य करावे. ६. विदेशातिल रेल्वे क्षेत्राने केलेल्या विकासाचा अभ्यास करून त्यातील उपयुक्त व लागू करू शकण्यास कोणत्याही अडथळा नसलेल्या धोरणांचा अवलंब करण्याची परवानगी देण्यात यावी.

संदर्भ सूची:

१. भारतीय रेल्वे–विकीपिडीया
२. भारतीय अर्थशास्त्र–डॉ सुधाकर शास्त्री, डॉ.प्रकाश देहलीवाल
३. भारतीय अर्थशास्त्र – डॉ.जी.एन.झामरे
४. भारतीय अर्थशास्त्र–डॉ (संक्रमण आणि विकास)–.श्रीधर देशपांडे, वि. देशपांडे
५. The story India - The hindustan times.
६. Privatisation of Indian railway^s- Manu- singh
७. Student of Department of eco. Guru Ghasidas University Bilaspur (CG), IJCRT. volume- 8 issue -12
८. Astro Tailk (2020), ^what are the advantages and disadvantages of bringing privatisation in railways\ discussion forum, accessed on 09.06.2020 from Quora site.
९. Bogart D. and choudhary L (2012), Regulation, Ownership and cost. A historical perspective from Indian railway^s American Economic journal Economic policy, vol. 4, No 1 pp 28-57
*१०. Dalvi M. Q. (1995) *Should Indian railway^s be privatised\ Economic and political weekly vol.30, No. 2 pp 103-112*
११. Goyal A (2008), ÞGovernance in Indiaßs public transport systems Comparing Indian railways and airlines," Economic and political weekly vol. 43 No 28 pp 119-127
१२. Gupta N. (2002) " partial privatization and firm performance" Nota and Lavoro, No 110 2002, Fondazione Eni Ennco Mattel (FEEM) Milano (working paper series) pp 1-21
१३. Hilmola O. P. Ujvari S, and Szekely B (2007), Deregulation of your railroads and future development scenarios in Europe: Analysis of the privatization process taken place in the USA the UK and Sweden," World Review of Inter model Transportation Research vol. 1, No. 2. pp 146-169
१४. Indian economy (2019), privatisation of Indian Railways" Discussion forum accessed on 09.06. 2020 from Drishty site.
१५. Kikeri S. and Nellis J (2004) "An assessment of privatisation, The world bank Research Observe. Vol, 19 No. 1 pp 87-118
१६. Makhija A K (2006), "privatisation in India, Economic and political weekly, vol. 41. No. 20 pp 1947-1951
१७. Matoo A. (2000), "Indian Railways, Agenda for Reform, Economic and political weekly vol. 35 No.10 pp 717- 778
१८. Pereira V. E, (2014), "Managing people in the world largest commercial employer, An exploratory study on Indian railways," Working paper, University of wollongong Dubai.
१९. Ponil M and Erba S (2002) Railway liberalization from a public choice prospective, Transport Europe vol. Vol.VII No 20-21 pp 38-46
२०. White P. and Bell J (2002) experience of national railway privatization, and of vertical separation in metro system. Transport Europe. vol.VII No. 20-21 pp 38-46

वाढती बेरोजगारी: एक गंभीर समस्या

***प्रा. सतिश आर. जाधव**, नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड. मो. ९४२३४१९६३५*

प्रस्तावना– प्रत्येक देशासाठी वाढती बेरोजगारी ही एक गंभीर समस्या असते. त्यामुळेच अमेरीकेसारख्या प्रगतशील देशात सुध्दा बेराजगारीचे प्रमाण वाढले की सरकारची डोकेदुखी पण वाढत असते. भारतासाठी मात्र बेरोजगारीचे चित्र भयावह आहे. नीती आयोगाने जाहिर केलेल्या कृती आराखडयात सरकारकडे अनेक प्रस्ताव देण्यात आले. २०२० पर्यंत देशातील ग्रामविकास, संरक्षण, कृषी, आरोग्य, शिक्षण, रेल्वे, रस्ते आणि अन्य भांडवली खर्चाच्या गुंतवणूकित वाढ करण्याबरोबरच देशात सध्या वाढत असलेल्या बेरोजगारीवर सुध्दा भाष्य करण्यात आले आहे. त्यामुळे देशात वाढत असलेल्या बेरोजगारीकडे गंभीरपणे बघण्याची गरज निर्माण झाली आहे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर आपल्या भारत देशाला कितीतरी समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. या समस्यांमध्ये किंमतवाढ, लोकसंख्या वृध्दी, विविध प्रकारचे प्रदुषण, वाढताइभ्रष्टाचार, बेरोजगारी इत्यादी प्रमुख समस्या आहेत. भारतामध्ये इतर समस्यांप्रमाणेच बेरोजगारीची समस्या एक प्रमुख आणि गंभीर समस्येच्या स्वरूपात समोर येत आहे. या बेरोजगारीचा सरळ प्रभाव व्यक्तीवर पडतो व पुढे जाऊन हा प्रभाव देशाच्या विकासामध्ये बाधक सिध्द होते. बेरोजगारीचा अर्थ योग्यता व पात्रता असूनदेखील रोजगार संधी मिळविण्यात अयशस्वी होणे असा आहे. आपल्या देशात लाखो युवकांकडे पदवी व चांगले शिक्षण असून सुध्दा काही कारणास्तव नोकरी मिळत नाही. म्हणजेच काम करण्याची ईच्छा, पात्रता व तयारी असूनदेखील नोकरी मिळत नाही. त्यामुळे देशात बेरोजगारीची समस्या निरंतर जोर पकडत आहे.

गृहितक– देशाच्या विकास दरातील बदलाचा रोजगार पातळीवर परिणाम होत आहे.

उद्दिष्टये– १. रोजगार पातळीतील बदलाचा अभ्यास करणे. २. रोजगार पातळीत वाढ करण्यासाठी उपाय सूचविणे.

संशोधन पध्दती– प्रस्तुत संशोधन लेख लिहिण्याकरीता दुय्यम आधार सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामध्ये संदर्भ पुस्तके, मासिके, इंटरनेट, वेबसाईट इ. साधनांचा वापर केला आहे.

बेरोजगारीचा अर्थ– बेरोजगारी याचा अर्थ अशी स्थिती ज्यामध्ये व्यक्तीकडे काम नसते अर्थात जेव्हा व्यक्ती काम करू ईच्छीतो आणि त्याच्याकडे काम करण्याची शक्ती, सामर्थ्य आणि योग्यता असल्यानंतरही त्याला काम मिळत नाही. अर्थात हे आपल्या देशाचे दुर्भाग्य आहे की करोडो लोक या स्थितीतून जाण्याकरीता विवश आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्याप्रमाणेच इंदिरा गांधी यांनीदेखील १९७१ मध्ये लोकसभा निवडणूकीत जबरदस्त बहुमत मिळवून सत्ता हस्तगत केली. मात्र रोजगार निर्माण करण्यात अपयश आल्याने त्यांच्यासाठी ते एक प्रकारचे ग्रहण सिध्द झाले. या घटनांवरून रोजगार हा मुद्दा निर्णायक भूमिका निभावत असल्याचे लक्षात येते. आपल्या देशात आजच्या घडिला दर महिन्याला दहा लाख नोकऱ्यांची मागणी आहे, पण त्यापैकी १० ते २० टक्के नोकऱ्या देखील निर्माण होतांना दिसत नाहीत. सरकार मुद्रा कर्ज योजनेच्या माध्यमातून लघु उद्योग आणि स्वयंरोजगार क्षेत्रात पाच कोटी नवीन रोजगार निर्माण केल्याचा दावा करीत आहे, मात्र याबाबतीत खरी वस्तुस्थिती सरकारलाच ठाऊक असल्यामुळे ते पायाभूत योजना पूर्ण करणे, नव्या योजना सुरू करणे, रेल्वेमध्ये खाजगी गुंतवणूक करणे, मध्यम आकाराच्या सुरक्षा उत्पादन योजनांना गती देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. कुटीर आणि लघु उद्योग क्षेत्राला नोटबंदीने जो फटका बसला आहे त्यातून हे उद्योग कधी भरारी घेणार असा प्रश्न आहे. रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर रघुराम राजन यांनीदेखील रोजगार हाच मुद्दा सध्याच्या सरकारपुढे मोठे आव्हान असल्याचे म्हटले आहे. त्यांनी आधारभूत पाया, उर्जाक्षेत्र आणि निर्यात वाढ यावर अधिक लक्ष देण्याचा सल्ला दिला आहे. शिक्षण पूर्ण करून बाहेर पडलेल्या मुलांना जेव्हा नोकरी मिळत नाही तोच खऱ्या अर्थाने बेकार समजला पाहिजे. भारतामध्ये बेरोजगारी वाढण्यास अनेक बाबी कारणीभूत आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वृध्दीदर स्थिर नाही, गुंतवणूकीचा दर कमी आहे आणि विषेशत: रोजगार संधी निर्माण करणाऱ्या उत्पादन क्षेत्राचा मंद वृध्दी दर, औद्योगिक आणि पायाभूत सोयींच्या क्षेत्रातील मंदीचे वातावरण आणि माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील निर्यातीची अल्प वृध्दी

यामुळे दरवर्षी केवळ काही लोकांनाच रोजगाराची संधी मिळते. सार्वजनिक आणि खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील रोजगार संधीत घट होत आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारसंधीच्या संदर्भात, रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालयाचे केंद्रिय मंत्री नितीनती गडकरी यांनी स्वत:च्या या क्षेत्रातील रोजगार संधी गोठल्या आहेत असे मान्य केले. साधारणपणे उदारीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्राने अनेक आर्थिक कामातून आपले अंग काढून घेतल्याने हे क्षेत्र संकोचत आहे. माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्राच्या विकासामुळे विविध संस्थामधील रोजगार संधी गोठल्या आहेत. ग्रामीण भागातील ८२ टक्के युवकांचा कल शासकीय नोकऱ्यांकडे असल्याचे आढळते. परिणामी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये वेगवेगळया समुदायांना आपल्याला आरक्षण मिळावे यासाठी ते प्रयत्न करताना दिसतात. भारतीय रेल्वे भरतीसाठी देखील अनेक युवकांनी अर्ज केले. साधारण १२०००० जागांसाठी २४ कोटीपेक्षा अधिक अर्ज आले आहेत. पी. एच. डी. धारक देखील न्यून पातळीवरील सरकारी नोकऱ्यांसाठी अर्ज करतांना दिसतात. सामाजिक सुरक्षा आणि किमान वेतनाच्या उच्चतम पातळीमुळे लोक सरकारी नोकऱ्या मिळविण्यासाठी किती आग्रही आहेत हे उपरोक्त माहितीवरून लक्षात येते.

कृषी क्षेत्राच्या संदर्भात जे तरूण गांवातील कृषी क्षेत्र सोडून शहराकडे नोकरीच्या निमित्ताने गेले त्यांचा सातत्याने भ्रमनिरास होत असल्याचे आढळते. आजघडीला जवळजवळ १६ टक्के शिक्षित युवक बेरोजगार आहेत. उत्तरेकडील राज्यात ही परिस्थिती अधिक गंभीर स्वरूपाची आहे. तर दुसरीकडे शेतीमध्ये पेरणी, कापणी, वेचणी, पाखडणी इ. साठी यंत्राचा वापर होऊ लागल्याने ग्रामीण भागातील मजुरी करणाऱ्या स्त्रिया देखील मोठया प्रमाणात बेरोजगार आहेत. मनरेगा मध्ये कोणत्याही राज्यात स्त्रियांना १०० दिवस रोजगार देण्यात येत नसल्याने ग्रामीण भागातील अधिकाधिक स्त्रिया बेरोजगारीत राहतात. खऱ्या वेतनाची कुंठीतता आणि वेळेत वेतन देण्याची शासनाची अक्षमता यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रिया रोजगार योजनेपासून लांबच असल्याचे दिसते. जागतिक बॅंकेच्या निरिक्षणानुसार यंत्राच्या अधिकाधिक वापरामुळे भविष्य काळात भारतातील रोजगार संधी ६९ टक्के नी कमी होणार आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वयंरोजगार आणि सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना उत्तेजन देण्यावर भर दिलेला आहे. या क्षेत्राच्या वाढीसाठी त्यांनी अनेक प्रकारे वित्तीय साहाय्य केले आहे. असे उद्योग अनौपचारीक क्षेत्रामध्ये समाविष्ट होत असून रोजगाराच्या शोधात असलेले अनेक जण या क्षेत्रात सामावले जातात. मात्र या क्षेत्रात कोणतीही सामाजिक सुरक्षितता नसून काम करण्याची परिस्थिती देखील अमानवी असते. परंतु रोजगाराच्या शोधात असलेल्या ९४ टक्के लोकांना इतर पर्यायांच्या अभावी अनौपचारीक क्षेत्रातच काम करावे लागते. म्हणून या सर्वांना शोषून घेण्यासाठी स्वयंरोजगार आणि लघु उद्योगांनी प्रभावित अशी अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे एक आव्हान आहे. श्रमिकांपैकी दोन तृतीयांश श्रमीक असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत आहेत तर केवळ १७ टक्के लोक संघटीत क्षेत्रात नियमित वेतनावर कार्यरत आहेत. पाचव्या राष्ट्रीय रोजगार–बेरोजगार संबंधी सर्व्हेक्षणातून असे लक्षात आले आहे की, केवळ ६० टक्के लोक संपूर्ण वर्षभर कार्यरत राहिले तर, ३५ टक्के लोक केवळ ६ ते ११ महिने रोजगारीत होते. भारतातील लोकांना उत्तम दर्जाची रोजगार संधी मिळण्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज आहे. तसेच त्यांच्या कौशल्याचा दाखला, उचित व योग्य औद्योगिक धोरण आणि राष्ट्रीय पातळीवरील रोजगार धोरण असणे आवश्यक आहे. याशिवाय परकिय स्पर्धेपासून देशी उद्योगांचे संरक्षण करणे देखील आवश्यक ठरते. असंख्य चिनी उत्पादनांमुळे येथील अनेक लघु उद्योग उध्वस्त झाले. त्यासाठी शासनाने निर्यातीस चालना देणे आणि पर्यायाने आयात कमी करणे क्रमप्राप्त ठरते.

भारतात दरवर्षी जवळजवळ १ कोटी २० लाख तरूण नोकरीच्या शोधात बाहेर पडत असतात. परंतु त्यांच्यासाठी फक्त १५ ते २० लाख नोकऱ्यांची निर्मिती होत असते असे गंभीर चित्र आज आपल्या देशात आहे. 'सेंटर फॉर मॉनिटरींग इंडियन इकॉनॉमी' या संस्थेने काढलेले निष्कर्ष भारतीय बेरोजगारीचे भयानक चित्र स्पष्ट करतात. एका अर्थशास्त्रीस सर्व्हेप्रमाणे भारतात जवळजवळ ७७ टक्के कुटूंबात कायमस्वरूपी नोकरी करणारी व्यक्ती असत नाही. म्हणजेच हंगामी किंवा रोजंदारी नोकरी असते. तर ६७ टक्के कुटूंबे अशी आहेत की त्यांना महिन्याला १० हजारापेक्षा कमी उत्पन्न असते. नीती आयोगाने नुकत्याच जाहीर केलेल्या त्रिवार्षिक कृती आराखडयात रोजगार निर्मितीचे प्रमाण प्रचंड घटल्याचे स्पष्ट केले आहे. नोटबंदीनंतर 'सेंटर फॉर मॉनिटरींग इंडियन इकॉनॉमी' या संस्थेने केलेल्या एका सर्व्हेप्रमाणे जानेवारी ते एप्रिल २०१७ या काळात १५ लाख कामगारांच्या नोकऱ्या गेल्या असा निष्कर्ष काढला. हे कामगार अति लघु उद्योग, लघु आणि मध्यम उद्योगांमधील होते. त्याचप्रमाणे आयटी क्षेत्रातील बऱ्याच कर्मचाऱ्यांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत. दरवर्षी अनेक तरूण–तरूणी शिक्षण पूर्ण करून बाहेर पढत असतात. यामध्ये पदवीधारक किंवा उच्चशिक्षित पदव्या घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना जेव्हा नोकऱ्या मिळत नाहित तेव्हा ते हताश होतात. भारतात बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, ओरीसा, झारखंड आणि उत्तर भारतात पहाडी राज्यांमधील तरूणांना लहान–सहान नोकरी सुध्दा मिळत नाही. त्यांचा बेरोजगारीचा प्रश्न फार भीषण झाला आहे. स्वत:चा उद्योगधंदा काढण्यासाठी आर्थिक परिस्थिती नसते. अशा परिस्थितीत ही मुले गुन्हेगारी क्षेत्राकडे सहज वळू शकतात. नोकरी शोधून हताश झालेला तरूण समाजासाठी घातक ठरू शकतो. असे म्हणतात कि खाली दिमाख हे शैतानाचे घर असते. बेरोजगार व्यक्ती खाली असल्यामुळे तो आपल्या शक्तीचा दुरूपयोग असामाजिक कार्यासाठी करू शकतों. असा व्यक्ती असामाजिक कार्यात सामिल होऊन कायदा व सुव्यवस्थेचा भंग करीत असतात. उपाशी मनुष्य चोरी, लूटमार, हत्या हे सर्व पाप करतात त्यामुळे व्यक्तीला रोजगार किंवा कामधंदा असणे अत्यावश्यक आहे. असा निष्कर्ष एका समाजशास्त्रीय सर्व्हेतून निघाला आहे. उत्पादन, कृषी आणि सेवा या तिन क्षेत्रात रोजगार निर्मिती मोठया प्रमाणात होऊ शकते. सध्या कृषी क्षेत्राची स्थिती खालावली आहे. सेवा क्षेत्र काही प्रमाणात विस्तारत आहे. तर उत्पादन क्षेत्र हळूहळू जम बसवू पहात आहे. परंतू वस्तूस्थिती अशी आहे की मेक–इन इंडिया सारखी महत्वाकांक्षी घोषणा झाल्यानंतर सुध्दा उत्पादन क्षेत्राची प्रगती होत नाही. या योजनेनचे पुढे काय झाले, कितपत प्रगती झाली याची आकडेवारी स्पष्ट नाही. मेक–इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया, स्किल इंडिया यासारख्या चांगल्या योजना कागदावरच राहिल्या, त्यामुळे उत्पादन क्षेत्रात रोजगार निर्मिती होऊ शकली नाही. उत्पादन क्षेत्रात मोठया प्रमाणात रोजगार निर्मिती होऊ शकते. भारतात अभियांत्रिकी कॉलेजची संख्या अंदाजे ७०० पर्यंत आहे. इंजिनीअरींगचे शिक्षण घेतलेल्या तरूणांची संख्या भारतात दरवर्षी मोठया प्रमाणात असते. सर्वच अभियांत्रिक शिक्षण संस्था दर्जेदार नसतात. दर्जेदार स्वायत्त शिक्षण संस्थांमधून बाहेर पडलेल्या इंजिनीअर मुलांना चांगल्या नोकरीची उपलब्धता होऊ शकते. साधारणपणे दरवर्षी ८ ते ९ लाख इंजिनीअयर्स शिक्षण घेवून बाहेर पडत असतात. यामधील ६० ते ६५ टक्के इंजिनीअर्सना नोकऱ्या मिळत नाहीत. हा निष्कर्ष 'ऑल इंडिया कॉन्सिल फॉर टेक्निकल एज्युकेशन' ने काढला आहे.

बेरोजगारीची कारणे– भारतामध्ये बेरोजगारीत वाढ होण्याची अनेक कारणे आहेत. यामध्ये सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे सतत वाढणारी

लोकसंख्या आहे. या सतत वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे सरकारी आणि खाजगी क्षेत्राद्वारा जेवढया रोजगार संधी निर्माण केल्या जातात त्या अपर्याप्त ठरत आहे. त्यामुळे हि समस्या सतत वाढत आहे. बेरोजगारी वाढण्याच्या इतर कारणांमध्ये शिक्षणाचा अभाव, तांत्रिक अयोग्यता, सरकारी नोकरीची आवड, स्वयंरोजगार न करण्याची प्रवृत्ती, उच्च शिक्षणामुळे कनिष्ठ दर्जाची नोकरी करण्याचा संकोच, कॉम्प्युटर व यांत्रिकिकरणातील वाढ, लघु उद्योगासमोर असणारी स्पर्धा, अयोग्य सरकारी धोरणे इत्यादी. याव्यतिरीक्त निर्धनता महत्वपूर्ण आहे. ज्यामुळे एखादी व्यक्ती ईच्छा असूनदेखील स्वयंरोजगार करू शकत नाही. आपल्या देशातील प्रचलित शिक्षण प्रणाली सुध्दा बेकारांची फौज तयार करणारी आहे. भारतीय शिक्षण प्रणाली सैध्दांतीक अधिक व प्रयोगात्मक कमी आहे ज्यामुळे कौशल्य विकास होत नाही. अशा अनेक कारणांमुळे बेरोजगारीचा प्रश्न अधिक गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे.

उपाययोजना– आपली शिक्षण प्रणाली रोजगाराभिमुख बनविण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी व्यावसायिक शिक्षणाला महत्व देण्याची गरज आहे. दारिद्रिय रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांना शिक्षित करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न व्हायला पाहिजे. बेरोजगारी दूर करण्याकरीता सरकारने माध्यमिक शिक्षणापासूनच तांत्रिक शिक्षण अनिवार्य करायला पाहिजे. जे युवक स्वयंरोजगार करू ईच्छीतात अशा युवकांना स्वस्त व्याज दराने कर्ज उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सरकारने स्विकारायला पाहिजे. देशात नवीन उद्योग व कारखाने स्थापन करायला पाहिजे जिथे रोजगारीच्या नवीन संधी निर्माण होतील. सरकारने लघु व कुटीर उद्योगा व्यतिरीक्त पशुपालन, मत्स्यपालन इत्यादी व्यवसायांना प्रोत्साहन द्यायला पाहिजे. खाजगी उद्योजकांनी युवकांना अशा प्रकारच्या सुविधा द्यायला पाहिजे की जेणेकरून सरकारी नोकरीत असणारे लोकांचे आकर्षण कमी होईल. कृषी क्षेत्र हे देशातील सर्वाधिक रोजगार पुरविणारे क्षेत्र आहे. त्यामुळे यंत्र सामुग्रीच्या वापराबरोबरच कृषीवर आधारीत रोजगार कसे निर्माण करता येईल याचाही विचार करण्याची गरज आहे. भारतातील भीषण लोकसंख्या वाढ बेरोजगारी वाढविण्यास सहाय्यक असल्यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या समस्येला पूर्णविराम लावण्याची आवश्यकता आहे. देशातील वाढत्या भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आणणे आवश्यक आहे. युवकांच्या अपेक्षांना योग्य दिशेने प्रोत्साहित करण्याची गरज आहे. भारतात रोजगार संधी वाढविण्याकरीता प्रधानमंत्री स्वयंरोजगार योजना, शिक्षित बेरोजगार कर्ज योजना, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गॅरंटी अधिनियम (मनरेगा) अशा अनेक योजना राबविण्यात येत आहे. ज्यांचा विचारपूर्वक उपयोग करण्याची आवश्यकता आहे. राष्ट्रीयीकरणामुळे मोठया प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होत असल्याने राष्ट्रीयीकरणावर जास्तीत जास्त भर दिला पाहिजे.

निष्कर्ष– वर्षभर रोजगार उत्पन्न होण्याच्या प्रमाणात घट झाली आणि हिच परिस्थिती पुढे देखील राहण्याची शक्यता असल्याचे मत आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने व्यक्त केले आहे. देशात बेरोजगारीचा दर साडेचार टक्के झाला आहे. त्यातही बेरोजगारी शहरी भागात अधिक आहे. ग्रामीण भागात दुष्काळ आणि पूर यामुळे शेतीमध्येही हाताला काम नाही. काहिच हाती लागत नसल्याने निराश होऊन शेतकरी आतमहत्या करीत आहे. त्यांना आत्महत्तेपासून परावृत्त करणे आणि नवीन नोकऱ्या उपलब्ध करणे हे सरकारपुढील मोठे आव्हान आहे. भारतातील बेरोजगारीच्या समस्येबाबत सरकारला अधिक गंभीर होऊन विचार करण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षण प्रणालीतील सुधारणेसोबतच संपूर्ण देशाला शिक्षित करण्याची गरज आहे जेणेकरून कुणीही रोजगारापासून वंचित राहणार नाही. लोकसंख्या वृध्दीच्या समस्येला पूर्णविराम लावण्याची आवश्यकता आहे. सरकारला नवीन योजनेसोबतच प्रशिक्षण केंद्र आणि शिक्षण व्यवस्थेत बदल करण्याची आवश्यकता आहे. नवीन विकास निती सोबतच देशाला पुढे जायला पाहिजे जेणेकरून बरोजगारीच्या या समस्येला मुळापासून मिटविता येईल. 'मेक–इन इंडिया' ही योजना चांगली आणि महत्वाकांक्षी होती, पण सरकारचे नियोजन आणि पूर्वतयारी नसल्यामुळे ही घोषणा लाखो तरूणांचे फक्त स्वप्नच ठरली. 'स्किल इंडिया' सारखी चांगली योजना सुरू करूनही कुशल कामगार निर्मिती सरकार करू शकत नाही. त्यामुळे ही योजना सुध्दा फोल ठरली. सत्तेवर आल्यावर दरवर्षी २ कोटी रोजगार निर्मितीचे आश्वासन पंतप्रधान मोदींनी युवकांना दिले होते. परंतु त्या आश्वासनाची पूर्तता न झाल्याने युवा पिढी वैफल्यग्रस्त झाली आहे हे वास्तव सरकारला नाकारता येणार नाही. बेरोजगारीच्या समस्येबाबत सरकारला अधिक गंभीर होण्याची आवश्यकता आहे. देशाच्या शिक्षणप्रणालीत सुधारणा करून संपूर्ण देशाला शिक्षित करण्याची व नवीन योजनेसोबतच प्रशिक्षण केंद्र व शिक्षण व्यवस्थेत बदल करण्याची गरज आहे. जेणेकरून कोणीही रोजगारापासून वंचित राहणार नाही. भारतातील भीषण लोकसंख्या वाढ बेरोजगारी वाढविण्यास सहाय्यक आहे त्यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या समस्येला पूर्णविराम लावण्याची आवश्यकता आहे. भारताला नवीन विकास धोरणाचा स्विकार करून पुढे वाटचाल करण्याची आवश्यकता आहे जेणेकरून बेरोजगारीच्या या समस्येला मुळापासून दुर करता येईल.

संदर्भ:

१. *स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र, डॉ. किरण जी. देसले, दिपस्तंभ प्रकाशन, जळगांव.*
२. *'भारतीय अर्थव्यवस्था', रमेश सिंह, मॅकग्रा हिल एज्युकेशन प्रा. लि. चेन्नई.*
३. *https://www.orfonline.org*
४. *https://www.jansatta.com*
५. *http://rkclnmu.ac.in*
६. *https://hindi-essay.com*
७. *https://www.learncram.com*
८. *https://www.saamana.com*

नवीन कृषी कायदे आणि शेतकरी आंदोलन

***प्रा. सविता नानासाहेब पाटील**, मातोश्री वेलबाई देवजी हरिया कॉलेज ऑफ आर्टस, सायन्स अँड कॉमर्स, शहाड. मो. ७०६६९५९६४६*

प्रस्तावना: भारत हा कृषिप्रधान देश असून, इतिहास काळापासून या कृषी व्यवस्थेत अनेक स्थित्यंतरे घडत आलेली आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात हा व्यवसाय पारंपरिक पद्धतीने केला जात होता. म्हणून निवडक लोकसंख्येला लागणारे अन्नधान्य निर्माण करणे हा एकच उद्देश या व्यवसायाबाबत सिमित होता. भारत हा देश खेड्यांचा देश असून एकूण लोकसंख्येपैकी ७२ टक्के जनता शेतीवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात वाढत्या लोकसंख्येची गरज भागावी या उद्देशाने या व्यवसायाचे आधुनिकीकरण होण्यास प्रारंभ झाला. नापीक व बंजर जमीन मशागतीखाली आणल्या. संकरित बि–बियाणे, रासायनिक खते व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने कृषी उत्पन्नात भरमसाठ वाढ झाली. भारताच्या उत्तरेकडील राज्यात हरितक्रांती झाली. कमी वेळेत व कमी श्रमात जास्तीत जास्त उत्पन्न देणारी प्रणाली उदयास आली. निवडक शेतीची जागा व्यापारी शेतीने घेतली. दुर्दैवाची बाब म्हणजे २० व्या शतकाच्या अखेरीस शेती व्यवसायावर अवकळा आली. रासायनिक खतांचा अतिरिक्त वापर, शासनाचे शेतीविषयक उदासीन धोरण, उद्योगजगताने शेतीकडे फिरवलेली पाठ, खाजगी सावकारांच्या मगरमिठीत शेतकरी अडकला आणि शेती क्षेत्रात नवनवीन समस्या उदयाला आल्या. कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या. म्हणुनच देशाचा आधारस्तंभ, 'पोशिंदा' मानल्या जाणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या हितासाठी उभ्या राहिलेल्या चळवळीचे पडसाद सर्व भारतभर दिसू लागले.

उद्दिष्टे: १) भारतातील शेतकरी आंदोलन आणि महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी विषयी माहिती घेणे. २) कोणकोणत्या परिस्थितीत शेतकरी आंदोलने करतात हे अभ्यासने. ३) शेतकरी चळवळीची उद्दिष्टे, त्यांनी आखलेले कार्यक्रम व त्यांना मिळालेल्या यशापयशाची चिकित्सा करणे. ४) या आंदोलनाच्या अभ्यासातून शेतकरी हा समाजघटक कसा व त्याच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक भूमिका कोणत्या ते स्पष्ट करणे.

शेतकरी चळवळीचा अर्थ व व्याख्या: सर्वसाधारण स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय समाजात शेतकऱ्यांच्या न्याय हक्काच्या मागणीसाठी उदयाला आलेली चळवळ म्हणून चळवळीकडे पाहिले जाते. भारतीय समाजात शेतकऱ्यांना आपल्या मुलभूत हक्काच्या संरक्षणासाठी संघटनात्मक शक्तीने उभारलेला लढा की जो हिंसक व अहिंसक मार्गाचा अवलंब करतो त्यास शेतकरी चळवळ असे म्हणतात.

ए. आर. देसाई यांच्या मते, भारतीय शेतकरी नेहमी शांत राहणारा असून तो आज चळवळ घडवून आणत आहे कारण काही भागातील अल्पभूधारक, भूमिहीन शेतकरी संघर्षाचा मार्ग अवलंबत आहे. प्रा. डी. धनागरे यांनी शेतकरी चळवळीला 'Peasant agitation and Peasants movement' या नावाने संबोधले आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील काही महत्वपूर्ण चळवळी:

१) **चंपारण्य सत्याग्रह–बिहार:** सन १९१७–१८ च्या सुमारास तिळाची लागवड करणाऱ्या ब्रिटीश जमीनदाराविरोधी बिहार मधील चंपारण्य येथील शेतकऱ्यांचा संघर्ष आणि कौर येथील शेतकऱ्यांनी जमीनदार विरोधी पुकारलेला सत्याग्रहाचा लढा, युरोपियन मळेवाले तिळ लागवडीसाठी भारतीय शेतमजूर व शेतकऱ्यांना अमानुष व बेकायदेशीर पध्दतीने व अत्यल्प मजुरीवर राबवून घेत असत. या अन्यायाविरुद्ध महात्मा गांधी यांनी शेतकऱ्यांना संघटीत करून चंपारण्य लढा उभारला.

२) **खेडा सत्याग्रह: गुजरात** (१९१९) : या काळात जमिनदारांचा जुलूम अखंडित चालू होता. 'खेडा' जिल्हयातील शेतकऱ्यांनी जुलमी ब्रिटिश नोकरशाही विरुद्ध महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह केला. खेडा जिल्ह्यात पीक न आल्याने दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली होती, तरीही सरकारी नोकरशाहीने महसूल आकारणी चालू केली होती. शेतकऱ्यांची मागणी होती की त्या वर्षाची महसूल आकारणी स्थगित करावी. या आंदोलनात पाटीदार शेतकरी, गरीब शेतकरी व कुळे यांनी बरोबरीने आंदोलनात सहभाग घेतला होता.

३) **मोपल्याचे बंड: मलबार** (१९२१) : या बंडाला १९ व्या शतकाची पार्श्वभूमी होती. तेथील जमीनदार व कुळे यांचे संबंध बिघडले होते. कुळांच्या हक्काचे संरक्षण हा महत्त्वाचा प्रश्न होता. गरीब शेतकरी राजकीयदृष्ट्या दुरावला होता. मलबारमधे निर्माण झालेल्या तीन वेगवेगळ्या चळवळी आल्या. प्रथम म्हणजे स्थानिक शेती प्रश्नातून उद्भवलेली चळवळ, दुसरी खिलापत चळवळ आणि तिसरी असहकाराची चळवळ.

४) **तेलंगणातील शेतकरी आंदोलन: हैदराबाद** (१९२१ ते १९४५) : हैद्राबाद हे निजाम या मुस्लिम संस्थानिकाच्या ताब्यात होते. तेलंगणा हे बहुभाषिक होते. शेती हा मुख्य व्यवसाय व रयतवारी ही शेतीची पध्दत होती. ६० टक्के जमीन रयतेच्या मालकीची व ४० टक्के जमीन ही खुद्द निजामाची होती. वेठबिगारीची पध्दत होती. या पद्धतीला 'वेठ्ठी' असे म्हणत असत. या वर्गाला खुषमशागत करिता काही जमीन दिली जायची आणि त्याबदल्यात त्यांना जमिनदारांना फुकट सेवा द्यावी लागत होती. जमीनदार रयतेचे शोषण करत होते तर निजामाच्या आशिर्वादाने धर्मांतराचे प्रमाण वाढले होते.

५) **साताऱ्याचे बंड**: (१९१९–१९२१): साताऱ्यातील खंडकरी शेतकऱ्यांनी ब्राह्मण व मारवाडी जमीनमालका विरुद्ध आंदोलन केले. शेतकऱ्यांची अशी मागणी होती की एकूण शेतपिकांच्या २/३ किंवा ३/४ खंड न घेता १/२ घेतला जावा. त्यांनी मशागतीवर बहिष्कार टाकून जमिनी उजाड ठेवल्या. या आंदोलनात सातारा जिल्हयातील तासगाव, कराड, वाळवा आणि कोपर तालुक्यातील ३० गावातील खंडकरी सामील झाले होते.

६) **मुळशी पेट्ट्यातील सत्याग्रह:** (१९२०): महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील हवेली तालुक्यातील मुळशी पेट्ट्यात निळा व मुळा नद्यांच्या संगमावर वीजनिर्मितीसाठी टाटा वीज कंपनीने धरण बांधण्याची योजना हातात घेतली होती. या धरणाखाली ५४ गावातील जमिनी बुडणार होत्या. तसेच १० ते १५ हजार मावळ रहिवाशांना त्याचे परिणाम भोगावे लागणार होते. या सर्वांना विरोध करायचा म्हणजे इंग्रज भांडवलदार, साम्राज्यवादी राज्यकर्ते, टाटा कंपनी, रेल्वे कंपनीचे मालक यांच्या युतीशी सामना करावा लागला.

७) **बारडोली सत्याग्रह: गुजरात** (१९२८) : गुजरात राज्यातील सुरत जिल्हयातील बारडोली येथे १९२८ मध्ये कॉंग्रेसच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीचा एक भाग म्हणून साराबंदीचा सत्याग्रह सुरू केला. या सत्याग्रहात श्रीमंत व मध्यम शेतकरी असणारा पाटीदार समाज सहभागी झाला होता. तसेच हलाखीच्या परिस्थितीत जीवन जगणारा शेतमजुर व कनिष्ठ जातीतील मजुरांनीही या सत्याग्रहात सहभागी व्हावे असे महात्मा गांधींना वाटत होते.

८) **वारल्यांचा लढा:** (१९४५–४६) : किसान सभेने महाराष्ट्रात चालवलेला मोठा लढा म्हणजे १९४५ मधील ठाणे जिल्ह्यातील वारली आदिवासी यांची चळवळ होय. का. व. वा. ग. खेर यांनी १९४० मध्ये 'आदिवासी सेवा मंडळांची' स्थापना केली होती. तर के. जी. साने

यांनी आदिवासींना जमिनदारांकडे काम न करण्याचे आव्हान केले होते. श्री श्यामराव परुळेकर व गोदाताई परुळेकर यांनी ठाणे जिल्ह्यातील तलासरी, डहाणू परिसरातील महादेव कोळी व वारली या आदिवासी जमातीसाठी बरेच काम केले होते. 'वेठबिगार रद्द करा' हा अधिवेशनाचा नारा होता. म्हणजेच वेठबिगार नष्ट करणे, शेतमजूर वाढवून घेणे आणि वारल्यांवर होणारे अत्याचार थांबविणे या तीन उद्दिष्टाने लढा चालू केला होता. आंदोलनात सहभागी आदिवासी व भूमिहीन शेतमजूर होता.

९) **तेभागा चळवळ:** (१९४६–४७) : पश्चिम बंगालमधील शेतकऱ्यांनी आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी उभा केलेला लढा म्हणजे तेभागा चळवळ होय. एकीकडे इंग्रजी सत्तेचा अस्त आणि भारतीय स्वातंत्र्याची पहाट उजाडत असतांना पूर्व बंगालच्या शेतकऱ्यांनी ही चळवळ उभारली. जमीनदार, तालुकदार, पोतेदार व महाजनाविरुद्ध बंगालमधील खंडकरी शेतकऱ्यांनी केलेले आंदोलन म्हणजे तेभागा चळवळ होय. जमिनदारांच्या जमिनी जोतेदारांच्या मध्यस्थीने बागायतदारांना, शेतकऱ्यांना काढण्यासाठी द्यायच्या व शेतीतून येणाऱ्या उत्पन्नाचा अर्धा हिस्सा खंड म्हणून जमिनदारांना द्यावा अशी अट यात होती. १९४६ साली बंगालमधील दिनाजपूर जिल्हयातील आणेवारी करून खेड्यातील शेतकऱ्यांना संघटीत करून या आंदोलनाला प्रारंभ केला. शेती उत्पन्नातील चार भागापैकी एक भाग जमीन मालकाला आणि तीन भाग स्वत:ला ठेवावे अशी आग्रही भूमिका येथील शेतकऱ्यांनी घेतली.

स्वातंत्र्यानंतरची प्रमुख आंदोलने : स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या थोड्या अगोदर व नंतरच्या कालावधीत कॉंग्रेस पक्षाव्यतिरिक्त डाव्या पक्षांनी, भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने काही आंदोलने चालवली. त्यातील तीन महत्त्वाची आंदोलने म्हणजे तेभागा, वारली व तेलंगणा आंदोलन होय. १९४८ ते १९५१ या कालावधीत कम्युनिस्ट पक्षावर भारत सरकारने बंदी घातली होती. नंतरच्या काळात शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना झाली. महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बी. आर. आंबेडकर, महर्षी शिंदे यांना अपेक्षित असणारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था निर्माण होत नाही तो पर्यंत शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. कर्जातच जन्मणाऱ्या, जगणाऱ्या आणि मरणाऱ्या शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी वैज्ञानिक व तांत्रिक आधार देऊन त्यांचा विकास साधणे आवश्यक आहे. या विश्वासातून दिनकरराव जवळकर यांनी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना करावी अशी सूचना मांडली. दिनांक १३ जून १९४९ रोजी केशवराव जेधे यांनी शेतकरी पक्षाची स्थापना केली व शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. नंतरच्या काळात जमिनदारी निर्मुलन, किमान जमीन धारणा कायदा, कसेल त्याची जमीन या तत्त्वावर कूळ कायदे एकामागून एक सहमत झाले. नंतर नियोजित विकासाला सुरुवात होवून १९५१ ला पहिली पंचवार्षिक योजना सुरू झाली. त्यात शेती विकासाला अग्रक्रम देण्यात आला. विदर्भात डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी कृषी समाजाची स्थापना केली. या काळातील आंदोलने पुढीलप्रमाणे–

नक्षलवादी आंदोलन: पश्चिम बंगाल मधील दार्जिलिंग जिल्हयातील सीलीगुडी तालुक्यात नक्षलवाडी हे गाव असून ते नेपाळ च्या सरहद्दीच्या जवळपास आहे. येथील शेतकऱ्यांनी जमीनदाराविरुद्ध मे १९६७ ला सशस्त्र उठाव करून जमिनी ताब्यात घेतल्या.

शेतकरी चळवळीची प्रमुख आंदोलने: आपल्या उत्पादित मालाचे रास्त भाव वाढवून मागणे. शेतीमालाचा उत्पन्न खर्च भरून निघेल असे हमी भाव शासनाला जाहीर करायला लावणे हे शेतकरी संघटनेच्या चळवळीचे मुख्य उद्दिष्ट होते. त्यांनी वेळोवेळी केलेली आंदोलने पुढीलप्रमाणे–

१) **कांदा आंदोलन** (मार्च १९८०) : कांदा हे मानवी जीवनात आवश्यक नगदी पीक व दीर्घकाळ साठवून न ठेवता येणारे शेती उत्पादन आहे. १९८० मधे चाकण च्या बाजारात कांद्याचे भाव घसरले. यासाठी शेतकरी संघटनेने भाव वाढवून मिळण्यासाठी आंदोलन सुरू केले. शेतकऱ्यांनी चाकण येथे रास्ता रोको, रेल रोको आंदोलन केले. १० मार्च रोजी शेतकऱ्यांनी आपल्या बैलगाड्या, ट्रॅक्टर घेवून चाकण येथे पुणे–नाशिक महामार्ग अडवून धरण्याचा सत्याग्रह केला. कांद्याला ४५ ते ६० रुपये प्रति क्विंटल भाव मिळावा ही त्यांची मागणी होती.

२) **ऊस आंदोलन नाशिक जिल्हा:** (ऑगस्ट ते नोव्हेंबर १९८०) : नाशिक जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी शेतकरी संघटनेच्या नेत्यांच्या नेतृत्वात ऊसाला ३०० रुपये प्रति टन भाव मिळावा यासाठी आंदोलन केले. शेतकऱ्यांनी कोणत्याही दडपणाला न जुमानता निर्धाराने लढा चालू ठेवला. सरकारने आंदोलकांचे प्रयत्न हाणून पाडून शेतकऱ्यांवर दडपण आणण्यासाठी ऊसाच्या पिकासाठी आवश्यक असणारा पाणीपुरवठा व वीजपुरवठा बंद केला. १० नोव्हेंबर १९८० ला नाशिक धुळे व नगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी रास्ता रोको आंदोलन सुरु केले.

३) **दूध आंदोलन** (जून, १९८२) : २२ एप्रिल १९८२ रोजी शेतकरी संघटनेच्या धुळ्यात भरलेल्या मेळाव्याने शेतकऱ्यांना दूध आंदोलनाची हाक दिली गेली. तसेच शेतकऱ्यांच्या हिताच्या विरोधी असलेल्या शासकीय धोरणास हाणून पाडण्यासाठी 'कर्जमुक्ती' व 'स्वदेशी' या चळवळी हातात घेण्यात आल्या. शासनाने परदेशातून दूध पावडर आयात करून हे आंदोलन मोडून काढले व मागणी केल्याप्रमाणे दुधाचे भाव मिळणार नाही असे शासनाकडून उत्तर येताच २८ जून १९८२ रोजी दूध आंदोलन सुरू करण्यात आले.

४) **कापूस आंदोलन** (१९८६) : २३ नोव्हेंबर १९८६ ला एकाच विद्यार्थ्यांनी नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, यवतमाळ, अमरावती, अकोला, बुलढाणा या जिल्ह्यात शेतकरी संघटनेने रास्ता रोको आंदोलन केले. शेतकऱ्यांनी स्त्रियांसह या आंदोलनात सहभाग घेवून शांततामय आंदोलन केले. तसेच सन १९८९ मध्ये चंदीगड मेळाव्यात त्यांनी कर्जमुक्ती आंदोलनाची भूमिका मांडली.

५) **कर्जमुक्ती आंदोलन** (१९८८–८९) : 'भीक नको हवे घामाचे दाम' असा नारा देत या चळवळीने शेतकऱ्यांच्या स्वाभिमानावर फुंकर मारून तो प्रज्वलित केला होता. शेतीमालाला रास्त भाव दिला जात नसल्याने शेतकऱ्यांची लूट होते. असा तुटीचा धंदा करण्यासाठी शासन जे कर्ज देते परत फेड होणे अशक्य असते म्हणुन शेतकऱ्यांना या कर्जातून नादारी घोषित करून मुक्त व्हावे असा हेतू कर्जमुक्ती आंदोलनामागे होता.

६) **किसान आंदोलन:** उत्तर भारतातील शेतकऱ्यांनी आपल्या न्याय मागण्यासाठी एक उभे केलेले प्रभावी आंदोलन म्हणून किसान आंदोलनाकडे पाहिले जाते. या आंदोलनाची पाळेमुळे ही स्वातंत्र्यपूर्व भारतात आढळून येतात. बंगाल मधील शेतकऱ्यांचा उठाव ब्रिटिश शासन, सावकार व जमिनदारांच्या विरोधात केलेला उठाव ही या आंदोलनाची प्राथमिक रूपे मानली जातात. महात्मा गांधींनी शेतकऱ्यांच्या माध्यमातून आंदोलने घडवून आणली. स्वातंत्र्यानंतर भारतात महेंद्रसिंग टीकेत यांच्या नेतृत्वाखाली बंगाल, पंजाब, बिहार, हरियाणा व उत्तरप्रदेश या आंदोलनाने प्रभाव तयार केला होता. भारताचे माजी पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्रींनी दिलेल्या 'जय जवान जय किसान' या घोषणेला प्रमाण मानून या आंदोलनाचे कार्य चालले. २० फेब्रुवारी १९८८ मध्ये मेरठ मध्ये पाच लाख बागायत शेतकऱ्यांनी सहभाग घेवून या आंदोलनाची व्यापकता शासनाला दाखवून दिली.

अशा प्रकारे सुरुवातीच्या चळवळी ब्रिटिश राजवटी विरुद्ध होत्या. ब्रिटिशांनी स्वत:च्या फायद्यासाठी जमीन महसूल पद्धती लादल्या. देशात जामीनदारी, रयतवारी व महालवारी या जमीनधारणा पद्धती निर्माण

झाल्या. जमिनीचे विषम वाटप झाले. अन्यायकारक कार्यपद्धती व वसुलीमुळे शेतकरी कर्जबाजारी व दरिद्र झाला. कूळे व शेतमजूर असी रचना झाली. शेतकऱ्यांना मिळणारे वेतन ही त्यांची क्रूर चेष्टा झाली. शेतकऱ्यांचा असहाय्य शेतसारा, अवाजवी खंड व वाढते अत्याचार यामुळे केवळ जगण्यासाठी हव्या असणाऱ्या किमान वेतनाला जगाचा पोशिंदा असणारा शेतकरी वर्षभर कुटुंबाच्या पोषणास पारखा होतो तेव्हा तो दुसरे काय करू शकतो? त्याच्या प्रतिक्रियेसाठीच वरीलप्रमाणे शेतकरी आंदोलने झाली.

शेतकरी आंदोलने उदयाची कारणे: १) स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर भारत शासनाच्या धोरणात शेतकरी वर्ग हा सोयीसुविधा पासून वंचित असल्याचे आढळते. २) कृषक समाज व्यवस्थेतील आर्थिक विषमता हे एक शेतकरी आंदोलन उदयाचे प्रमुख कारण मानले जाते. ३) भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. शेती व्यवसाय हा केवळ शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाचा व्यवसाय नसून इतर कुटुंबांच्या रोजगाराचे शेती हे साधनही मानले जाते. ग्रामीण भागातील बेरोजगार व्यक्ति ही कौशल्याच्या अभावामुळे बेरोजगार ठरत आहे. ४) स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारत सरकारने पायाभूत सुविधांच्या पूर्ततेसाठी विविध प्रकारच्या विकास प्रकल्पांना उभारणी देण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणून उदयास आलेले व येणारे हे विकास क्षेत्र शहरालगतच्या ग्रामीण जमिनीवर उभे केले जात आहे. उदाहरणार्थ सिंगूर येथील टाटा नॅनो प्रकल्प, रायगड जिल्ह्यातील सेझ प्रकल्प, खानदेशातील सुजनॉल पवन ऊर्जा प्रकल्प इत्यादी. शेतकऱ्यांना सहभागी न करता त्यांचे शोषण करतात. स्वत:ची शेती गमावलेले शेतकरी व शेतमजूर आपल्यावर झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी रास्ता रोको, चक्काजाम आंदोलन उभारून संघर्ष करतात.

शेती सुधारणे संबंधी कायदे:

१) कसेल त्याची जमीन : शेती सुधारणेच्या दृष्टीने महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात जे कायदे करण्यात आले, त्यात कसेल त्याची जमीन या तत्त्वावर कूळ कायदे करण्यात आले.

२) तुकडेजोड कायदा १९४८ : कुटुंबाच्या घटकांमध्ये (भाऊ हिस्से) जमिनीचे वाटप झाल्यामुळे व शेतजमिनीच्या विक्रीमुळे शेतीचे लहान लहान तुकडे होतात त्यासाठी शेतजमिनीचे लहान तुकडे होण्याचे टाळणे म्हणुन महाराष्ट्र शासनाने तुकडेजोडीचा कायदा १९४८ मध्ये लागु केला.

३) शेतमालकीचे विकेंद्रीकरण: कूळकायदा करूनही जमीन धारणेतील विषमता नष्ट होत नाही. जमिनीच्या मालकीचे फेरवाटप होण्यासाठी सर्वप्रथम १९६१ मध्ये कमाल जमीन धारणा कायदा करण्यात आला व शेतजमिनीच्या मालकीचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले. १९७५ मध्ये पुन्हा त्यात सुधारणा करण्यात आली. या कायद्याद्वारे एक शेतकरी स्वत:साठी जास्तीत जास्त किती जमीन राखू शकेल यावर मर्यादा घालण्यात आली. शेती व जमीन सुधारणेचे कायदे करूनही जमिनीच्या मालकीच्या वाटणीत फारसा बदल झाला नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शंभर जमिनदारांनी जेवढ्या कुळांना जमिनीवरून हुसकावून लावले त्यापेक्षा जास्त कुळांना स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या दहा वर्षांच्या काळात शेतजमिनीना मुकावे लागले, कारण केलेल्या कायद्यात अनेक पळवाटा ठेवण्यात आल्या होत्या.

वर्तमान तीन नविन कृषी सुधारणा कायदे : 'तीन कृषी सुधारणा कायदे देशातील कृषी क्षेत्राचे भविष्य पालटतील', असे केंद्रीय मंत्री प्रकाश जावडेकर यांनी मत पणजी येथे 'शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण' या विषयावरील पत्रकार परिषदेला संबोधित करताना सांगितले. बरीच वर्षे वंचित राहिलेला शेतकरी आता आपल्या कृषी मालाचे मुल्य ठरवण्यास सक्षम होईल. स्वत:च्या शेतातील उत्पन्न कृषी उत्पन्न बाजार समिती (एपीएमसी) मध्ये विकायचा की खुल्या बाजारात हा पर्याय त्याला खुला राहील. शेतीमाल कोणत्या दराने विकायचा याचेही अधिकार शेतकऱ्यांना मिळालेले आहेत.

नवीन कृषी सुधारणा कायदे 'एक राष्ट्र एक बाजारपेठ' या शासनाच्या दूरदृष्टीच्या धोरणाशी सुसंगत आहेत. जीएसटी मुळे आता आपण एक राष्ट्र एक शिधापत्रिका योजना दृष्टीपथात आहे.

या नवीन सुधारणा कायद्यानुसार कंत्राटी शेतीचीही मालकी शेतकऱ्याकडे राहील याची खात्री देण्यात आली. ते फक्त पिकांच्या बाबतीत असेल. कंत्राटी शेतीमुळे नवीन तंत्रज्ञान, नवीन बियाणे, गुंतवणूक कृषी क्षेत्रात येईल. कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढली की तंत्रज्ञानाचा वापर वाढेल तसेच नवीन बियाणामुळे उत्पादन ही वाढेल.

शेतकऱ्यांना सक्षम करणे तसेच नवीन तंत्रज्ञान, नवीन बियाणे आणि नवीन गुंतवणूक यांच्याद्वारे शेती क्षेत्रातील उत्पादकता वाढवणे हे कृषी सुधारणांचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे आपल्या राष्ट्रीय जीडीपीत शेती कृषी क्षेत्राचा असलेला हिस्सा अजून वाढेल.

अत्यावश्यक वस्तू कायद्यातील सुधारणांसंदर्भात बोलतांना जावडेकर म्हणाले की, हा कायदा शेतकऱ्यांना बाजारपेठेतल्या तीव्र चढ–उतारांपासून वाचवेल. असामान्य परिस्थितीतच साठवणुकीवर बंधने घातली जातील यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाचे योग्य मूल्य मिळू शकेल.

आपल्या शेतकऱ्यांचे सर्वात मोठे दुर्दैव आहे की, मध्यस्थाला शेती करण्याचा काहीही अनुभव नसतांना शेतकऱ्यांपेक्षा जास्त मोबदला मिळतो. अशा मध्यस्थांचे हितसंबंध दुखावले गेल्यामुळे या कायद्याविरुद्ध आवाज उठवला जात आहे, असेही ते म्हणाले.

कृषी सुधारणा कायद्याशिवाय सरकारने शेतकऱ्यांच्या हिताचे अनेक निर्णय घेतले आहेत. जसे मृदा स्थिती परीक्षण, कडूलिंब आच्छादित (कोटींग) युरिया, प्रधानमंत्री पीक विमा योजना, प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधि योजना या त्यापैकी काही विशेष उल्लेखनीय. गेल्या पाच वर्षात शेतकऱ्यांना १५ लाख रुपयांची कृषी कर्जे ४ टक्के व्याजदराने देण्यात आली तर ७७,००० कोटी रुपयांची मदत देण्यात आली. ई–मंडी सुविधेखाली १००० बाजारपेठा ई–नामशी जोडलेल्या आहेत व त्याद्वारे आतापर्यंत १ लाख कोटी रुपयांची उलाढाल झाली.

कृषीक्षेत्रासाठीची अर्थसंकल्पामधील तरतूद १२,००० कोटींवरून एका दशकात १.३४ लाख कोटींवर गेली.

वर्तमान शेतकरी आंदोलन : शेतकऱ्यांचा विरोध असलेल्या ३ नव्या कायद्यांचं नेमकं स्वरूप काय आहे? : दिल्लीत गेल्या दोन महिन्यांपासून सुरू असलेल्या शेतकरी आंदोलनाला प्रजासत्ताक दिनी हिंसक वळण मिळालं आहे. दिल्लीच्या सीमांवर ट्रॅक्टर रॅली करण्याची परवानगी दिल्ली पोलिसांनी शेतकऱ्यांना दिली होती पण काही शेतकऱ्यांनी दिल्लीत घुसण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे पोलिसांना बळाचा वापर करावा लागला आहे.

केंद्र सरकारने २० सप्टेंबर २०२० रोजी कृषी क्षेत्राशी संबंधित तीन कायदे मंजूर केले. त्या कायद्यांना शेतकऱ्यांचा विरोध आहे आणि त्यासाठीचं हे आंदोलन सुरू आहे.

तीन नवे कायदे: १) शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) कायदा २०२०. २) शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२०. ३) अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा २०२०.

खरं तर पंजाबमधील शेतकरी कायदे मंजूर झाल्याच्या दुसऱ्या दिवसापासूनच म्हणजे सप्टेंबर पासून आंदोलन करत आहेत. MSP, बाजार समित्यांचं अस्तित्व आणि कंत्राटी शेती हे मुद्दे प्रामुख्याने शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या आक्षेपांच्या आंदोलनाच्या केंद्रस्थानी आहेत.

त्यामुळे शेतकरी हे तिन्ही कायदे पूर्णपणे मागे घेण्याची मागणी करत आहेत. मात्र, ही विधेयकं मंजूर झाल्यानंतर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ट्वीट करून म्हटलं की, यानंतरही किमान आधारभूत किंमत म्हणजेच एमएसपीची व्यवस्था सुरूच राहील. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी बिहारच्या विकासकामांचं उद्घाटन करतांना २१ सप्टेंबर रोजी आपली भूमिका अधिक स्पष्ट केली. आतापर्यंत खरेदी–विक्रीची जी व्यवस्था सुरू होती त्यात शेतकऱ्यांचे हातपाय बांधलेले होते. जुन्या कायद्यांच्या आडून ताकदवान टोळ्या तयार झाल्या होत्या. त्यांनी शेतकऱ्यांचा गैरफायदा घेतला होता. हे कुठवर चालणार होतं? असा प्रश्न विचारत हे विधेयक मंजूर झाल्याबद्दल त्यांनी देशातल्या शेतकऱ्यांचे अभिनंदन केले. एमएसपी सुरूच राहाणार. गहू, तांदूळ, डाळी, तेलबियांसाठी १ लाख १३ हजार कोटी रुपये एमएसपीवर दिले असं त्यांनी सांगितलं.

या कायद्यांमध्ये कोणत्या तरतुदी आहेत आणि शेतकऱ्यांचा आक्षेप कशाला आहे?: केंद्र सरकारने शेती क्षेत्राशी संबंधित तीन अध्यादेश आणले होते. ज्यांचं रुपांतर आता कायद्यात करण्यात आलं आहे. या कायद्यामधील काय तरतुदी आहेत आणि त्यावर काय आक्षेप घेतले जातायत, ते आधी पाहूया.

पहिला कायदा: शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) कायदा २०२०. हा कायदा कृषीमालाच्या विक्रीसंबंधी तरतुदी करतो. यातल्या प्रमुख तरतुदी काय आहेत – १. कृषी उत्पन्न बाजार समितीने मान्यता दिलेल्या बाजारांबाहेरही मालाची खरेदी–विक्री. २. कृषीमालाच्या राज्यांतर्गत आणि आंतरराज्य हालचालीतील अडथळे दूर करणे. ३. मार्केटिंग आणि वाहतूक खर्च कमी करून शेतकऱ्यांना अधिक चांगली किंमत मिळवून देणे. ४. इ–ट्रेडिंगसाठी व्यवस्था उपलब्ध करून देणे. ५. शेतकऱ्यांना चांगली किंमत मिळावी आणि त्यांच्या मालाला लवकरात लवकर गि–हाईक मिळावं यासाठी या सुविधा केल्या जात असल्याचं सरकारचं म्हणणं आहे. पण याबद्दल काही आक्षेपही आहेत.

विरोधकांचे आक्षेप काय आहेत?: १. APMC बाहेर विक्री झाल्यास 'बाजार शुल्क' न मिळाल्याने राज्यांचं नुकसान होईल. २. बाजार समित्या हद्दपार झाल्यास मध्यस्थ, आडते यांचं काय होणार? ३. किमान आधारभूत किंमतीची यंत्रणा यामुळे मोडकळीस येईल. ४. e-NAM सारख्या ई–ट्रेडिंग यंत्रणा बाजारांवर अवलंबून असतात. बाजारच नामशेष झाले तर त्या कशा चालतील?

दुसरा कायदा: शेतकरी (सशक्तीकरण आणि संरक्षण) किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२० : हा कायदा कंत्राटी शेतीबद्दल बोलतो. १. शेतकऱ्यांना ते घेत असलेल्या पिकासाठी आगाऊ स्वरुपात करार करता येण्याची तरतूद यात केलेली आहे. भारतात सध्याही काही प्रमाणात अशाप्रकारची कंत्राटी शेती पाहायला मिळते. पण याला कायदेशीर स्वरूप देण्याचा हा प्रयत्न आहे. २. आपल्या पिकासाठी घाऊक विक्रेते, प्रोसेसिंग इंडस्ट्री किंवा कंपन्यांशी करार करता येईल. त्यासाठी किंमतही ठरवता येईल. ३. पाच हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांना कंत्राटांचा फायदा होईल. ४. बाजारपेठेतल्या अस्थिरतेचा भार शेतकऱ्यांवर नाही त्यांच्या कंत्राटदारांवर राहील. ५. मध्यस्थांना दूर करून शेतकरी पूर्ण नफा मिळवू शकतात.

तिसरा कायदा: अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) कायदा २०२०: Essential Commodities (Amendment) Bill म्हणजे अत्यावश्यक वस्तू (दुरुस्ती) विधेयक हा तिसरा आहे, ज्यावरून वाद होतोय. सरकारने अनेक कृषी उत्पादनं या यादीतून वगळण्याचा निर्णय घेतलाय. याच्या तरतुदी काय आहेत? १. डाळी, कडधान्यं, तेलबिया, कांदा, बटाटे यांना अत्यावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळणे. यामुळे साठा करण्यावर निर्बंध राहणार नाहीत. अपवादः युद्धसदृश, असामान्य परिस्थिती. निर्बंध कमी झाल्याने परकीय गुंतवणूक तसंच खासगी गुंतवणूकदारांचा ओघ वाढेल. किंमती स्थिर राहण्यात मदत होईल. ग्राहक–शेतकरी दोघांचा फायदा. या तरतूदींमुळे शेतकऱ्यांचं नुकसानच होईल असाच आरोप केला जातोय. २. मोठ्या कंपन्या वाटेल तेवढा साठा करू शकतील. ३. शेतकऱ्यांना कंपन्यांच्या सांगण्याप्रमाणे उत्पादन करावं लागेल आणि कमी किंमत मिळण्याचीही भीती. ४. कांदा निर्यातबंदी सारख्या निर्णयांमुळे हा कायदा अंमलात आणला जाईल का याबद्दल साशंकता.

किसानपुत्र आंदोलनाचे अमर हबीब यांनी बीबीसीशी बोलताना सांगितलं की, 'अत्यावश्यक वस्तूंच्या यादीतून कृषीमाल वगळण्याचं आम्ही स्वागत करतो पण त्याबरोबरच सीलिंग कायदाही रद्द झाला पाहिजे. १९६० पूर्वी बाजार समित्यांशिवायच व्यवहार व्हायचे. आता पुन्हा शेतकऱ्यांना तसा पर्याय उपलब्ध होणार असेल तर ती चांगलीच गोष्ट आहे.'

संदर्भ ग्रंथः

१. डॉ. रविंद्र वाघ, डॉ. सुधाकर जाधव, डॉ. चुडामण पगारे, भारतीय समाज संरचना व बदल, प्रशांत पब्लिकेशन.
२. डॉ. बी.एम.क–हाडे, सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे पब्लिकेशन.
३. https://www-bbc-com/marathi/india&54211644
४. https://pib-gov-in/PressReleasePage aspÛ\ PRID¾1661548

कोविड–१९ चा संगीतावर पडलेला प्रभाव

डॉ. एस. व्ही. शिंदे, *संगीत विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय नांदेड. मो. ९८२२९८६००३ prof-svshinde@gmail-com*

मानव हा माकडांच्या प्रजातिपासून विकसित झालेला आहे. प्राचीन काळाइतका मानव प्राणी हा जुना आहे. सुरुवातीला माणूस हा एकदम रानटी अवस्थेत राहत असे. पण जसजसा तो इतर गोष्टींचे निरीक्षण करत गेला तस–तसा त्याचा विकास होत गेला. सुरुवातीच्या अवस्थेत मनुष्य हा गुहेत राहायचा, कच्चे मांस खायचा, झाडाची साले वस्त्र म्हणून वापरायचा पण नंतर आगीचा शोध लागला व तो आपले अन्न भाजून खायला शिकला. त्यानंतर तो गुहेतून निघून घर बांधून राहायला शिकला. हळूहळू एक–एक शोध लागत गेले व माणसांच्या जीवनमानात, राहणीमानात बदल होत गेला. माणूस हा एकोप्याने व एकत्र घरे बांधून राहू लागला. एकमेकांच्या संपर्कात येऊ लागला पण त्याचबरोबर अनेक प्रकारचे रोगही त्याला होऊ लागले, कारण त्या काळात काही स्वच्छता, निर्जंतुकीकरण इ. काही संकल्पना माहीतच नव्हत्या. अनेक विषाणूजन्य रोग मानवाला होऊ लागले. काही रोग प्राण्यांमुळे, काही दूषित पाण्यामुळे, काही विषारी अशा खाण्यामुळे निर्माण होऊ लागले. देवी, पटकी इ. आजार होऊन माणसे मरत होती. कारण त्यावर काय इलाज करावा हे माहीत नव्हते. पण हळूहळू त्यावर ही माणूस संशोधन करून त्यावर इलाज करतच होता. प्लेग, पोलिओ, मलेरिया, टाइफाइड इ. प्रकारचे अनेक साथीचे रोग आले पण या सर्वांवर प्रयोग करून त्यावर इलाज करण्यात माणसांना यश मिळाले. सर्व काही सुरळीत चालू असताना आणखी एका महामारीने आपल्या मनुष्य जीवनात प्रवेश केला ती म्हणजे कोविड–१९.

कोविड–१९ म्हणजेच कोरोना हा आजार एका विषाणूमुळे होतो. तर हा कोरोना विषाणू काय आहे? कसा होतो? याबाबत अनेक प्रश्न आपल्या प्रत्येकांच्याच मनात आहेत. आपण पण या कोरोनाचे शिकार तर होणार नाही ना? याची भीती प्रत्येकांच्या मनात आहे. अशा या कोरोनाचा उगम म्हणजेच कोरोना हा विषाणू 'चीन' या देशांतून आल्याचे समजत आहे. हा विषाणू 'सार्स' या विषाणू पेक्षाही घातक आहे. डिसेंबर–२०१९ च्या पहिल्या आठवड्यात हा 'कोरोना' विषाणू सापडला. 'कोरोना' हा विषाणू एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे संक्रमित होत असल्याने त्याचा धोका अधिक वाढला आहे. कोरोना हा मानव आणि प्राणी दोघांनाही संक्रमित करतो. कोरोना विषाणूमुळे डोकेदुखी, नाक वाहने, खोकला येणे, घसा खवखवणे, ताप येणे, शिंका येणे, अस्वस्थ वाटणे, थकवा येणे ही लक्षणे माणसात दिसून येतात. ज्या व्यक्तीची रोगप्रतिकार शक्ती कमी आहे. अशा व्यक्तीमध्ये कोरोनाची लक्षणे अतिशय तीव्र स्वरूपात आढळतात. याकडे जर दुर्लक्ष केले तर मृत्यूही होऊ शकतो. कोरोनाबाधित व्यक्तीच्या संपर्कात आल्यास कोरोना होऊ शकतो. पण ही कोरोनाबाधित व्यक्तीला प्रत्येक वेळेसच काही लक्षणे असतीलच असे नाही. काहींना लक्षणे कोणतीच नसतानाही व्यक्तीं कोरोनाबाधित होते. अशा वेळेस आपण कोरोना ग्रस्त होऊ नये म्हणून आपण आपली काळजी घेणे आवश्यक आहे. यासाठी (१) तोंडावर मास्क लावणे, (२) वारंवार आपले हात साबणाने स्वच्छ धुणे, (३) एकमेकांमध्ये सुरक्षित अंतर ठेवणे, (४) रोग प्रतिकारशक्ती वाढवणे, (५) आजारी व्यक्ती पासून शक्य तेवढे दूर राहणे ही पंचसूत्री प्रत्येकाने आपल्या आचरणात आणणे गरजेचे आहे. सध्या कोविड–१९ या विषाणूजन्य आजारावर १००: यश मिळवण्यासाठी अनेक डॉक्टर्स, शास्त्रज्ञ रात्रंदिवस मेहनत करत आहेत. अनेक शास्त्रज्ञांनी यावर संशोधन करून लस ही निर्माण केलेल्या आहेत. त्या लस बऱ्याच प्रमाणात कोरोनाला आटोक्यात आणण्यासाठी फायदेशीर ठरत असल्याचे दिसून येते. आज संपूर्ण जगच या 'कोरोना' विषाणू मुळे कठीण परिस्थितीतून जात आहे. कोरोना या नावाच्या या विषाणूने संपूर्ण जगभर भीती, अस्थिरता, चिंता, असुरक्षितता व मृत्यू याच थैमान घातलेलं आहे, १८० देश या कोरोनाच्या विळख्यात सापडलेले आहेत. कोरोनाचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, मानसिक परिणाम मानवी जीवनावर झालेले आहेत. नेहमी धावत–पळत असलेलं जग या टाळेबंदीमुळे थांबलेलं आहे. त्यामुळे जगाची आर्थिक घडी पूर्णत: विस्कटून गेली आहे. कोरोनामुळे मोठ्या प्रमाणात बेकारी निर्माण झाली आहे. अनेक छोटे–छोटे व मोठे–मोठे ही उद्योगधंदे बंद झाले आहेत. त्यामुळे हातावर पोट असणाऱ्यांचे रोजगार गेले व अशा लोकांवर उपासमारीची वेळ आली आहे. आरोग्य सुविधांवर व आरोग्य कर्मचाऱ्यांवरही प्रचंड ताण आलेला आहे. भारतासारख्या सर्वाधिक लोकसंख्या असणाऱ्या देशात आरोग्य सुविधेचा प्रश्न अतिशय गंभीर झालेला आहे. कोरोनामुळे पर्यटनासारख्या उद्योगांवरही भयंकर परिणाम झालेला आहे. बाहेरून येणारे प्रवासी विमान प्रवास बंद असल्यामुळे पर्यटनस्थळ पाहण्यास येऊ शकत नाहीत. परिणामी पायलट, एअर होस्टेस, विमानतळावरचे कर्मचारी, हॉटेल, रेस्टॉरंट, टॅक्सी हे सगळेच उद्योग जवळपास ठप्पच झालेले दिसून येतात. त्यामुळे कोट्यवधी लोकांचा रोजगार गोठला आहे आणि प्रचंड आर्थिक नुकसान झालेले आहे. कोरोनाने शिक्षण क्षेत्रालाही सोडलेले नाही. कोरोनामुळे शाळा, कॉलेज बंद झाले. वर्गात शिकण्याऐवजी मुलं मोबाईलवर ऑनलाईन शिकू लागली. पण या ऑनलाईन शिक्षणात काहीही सुसूत्रता नव्हती. ज्याच्याकडे मोबाईल तोच शिकत आहे. ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील विद्यार्थी मात्र शिक्षणापासून वंचितच राहिला. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन कसे करावे? हा एक प्रश्न निर्माण झालेला आहे. असे जरी असले तरी पोलिस, डॉक्टर, आरोग्य सेवेतील त्याचप्रमाणे सफाई कर्मचारी या सर्वांनी जीवाची पर्वा न करता सेवा देत होते. त्याचबरोबर विविध सामाजिक संस्था या साथीच्या आजारात अनेक गरजूंना मदत करताना दिसून आल्या.

सर्वच क्षेत्रांमध्ये या कोरोनाचे दुष्परिणाम दिसून आले. त्याप्रमाणे कलेची क्षेत्रही कोरोनाने सोडले नाही. या कलेमध्ये संगीत, साहित्य आणि चित्रकला या सर्व ललितकलांचा समावेश होतो. त्यापैकी 'संगीत' ही कला सर्वश्रेष्ठ अशी ललितकला आहे. गायन, वादन व नृत्य या तीनही कलांच्या समूहास 'संगीत' असे म्हणतात. तर अशा या संगीत क्षेत्रावरही या कोविड–१९ चे अनेक दुष्परिणाम दिसून आले. कोरोनामुळे टाळेबंदी झाली परिणामी समाजामधील अनेक सामाजिक कार्यक्रम, धार्मिक कार्यक्रम बंद झाले. या सर्व कार्यक्रमांमध्ये आपल्या भारतात गायनाचे, वादनाचे अत्यंत महत्त्व आहे पण कोरोनामुळे या कार्यक्रमांवर बंदी आली. हे कार्यक्रम घेणे बंद झाले त्यामुळे यासाठी लागणाऱ्या कलावंतांना काम मिळणे कठीण झाले. इतर ऑनलाईन क्लासेस प्रमाणे संगीताचे वर्गात शिक्षण घेणे बंद झाले व विद्यार्थी संगीत ही कला प्रत्यक्ष न शिकता ऑनलाइन शिकू लागला. त्यामुळे त्याच्या शिकण्यात दोष राहू लागले. अनेक यूट्यूब चौनलवर संगीत शिकवले जाऊ लागले पण प्रत्यक्ष संगीत शिकणे व मोबाईलवर संगीत शिकणे यामध्ये खूप फरक आहे.

'साहित्य संगीत कलाविहीन: साक्षत् पशु:पुच्छ विषाणहीन'– भातृहरी

किती यथार्थता आहे भातृहरी यांच्या श्लोकात! ते म्हणतात, ''साहित्य, संगीत आणि कला याचा गंध नसलेली जी व्यक्ती आहे ती शिंगे व शेपटी नसलेल्या पशुसमान आहे.'' दैनंदिन जीवनात संगीताचे

किती महत्त्वाचे स्थान आहे हे खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल. संदीप हे ईश्वर प्राप्तीचे साधन मानले जाते. भौतिक सुखदु:ख विसरून मन ईश्वरभक्तीत एकरूप करणे हे अध्यात्माचे अंतिम साध्य असते. संगीत हा आनंदाचा अविर्भाव आहे. आनंद हे ईश्वराचे स्वरूप आहे. जे लोक संगीताचा अभ्यास करतात त्यांना तप, योग, कर्म, दान, धर्म, व्रत–वैकल्य, होम–हवन अशी अनेक कष्टप्राय साधने न वापरता केवळ संगीताची साधना केल्यामुळे मोक्षप्राप्ती होते. म्हणूनच याज्ञवल्क्य ऋषींनी असे लिहून ठेवले आहे की,

'वीनावादन तत्वज्ञः श्रुती जाति विशारदः
तालज्ञस्य प्रयासेन मोक्षमार्ग नियच्छति'

याचाच अर्थ वीणावादनाचे तत्व जाणणाऱ्या, श्रुति–जातीमध्ये पारंगत असलेल्या व तालांचे उत्तम ज्ञान असलेल्या मानवाला प्रयासावाचून मोक्ष प्राप्त होतो. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम आदी संतांनी संगीताच्या माध्यमातून ईश्वरप्राप्ती करून घेतल्याच्या कथा प्रचलित आहेत. मनरूशांती हरवलेल्या या धावत्या युगात मनरूशांती प्राप्तीसाठी संगीतासारखे दुसरे औषध नाही म्हणून असे म्हणतात की, 'Music is food of mind.' आपल्या शरीर व मनावर रोजच्या रोज असंख्य आघात होतात. ते सोसण्याचे व पेलण्याचे सामर्थ्य आपल्याला प्राप्त होते ते केवळ संगीतामुळेच. धुमसणाऱ्या आणि रक्तबंबाळ करणाऱ्या असंख्य व्रणांवर फुंकर घालून मायेची साखरपेरणी करण्याचे काम केवळ संगीतातच करते. संगीतामुळे आपण तहान–भूक हरवतो, व्यथा, वेदनांचा आपल्याला विसर पडतो व आपल्याला जगण्याचे बळ येते. विचलित होणाऱ्या मनाला शांत करण्यासाठी संगीतच उपयुक्त ठरते. मानवाच्या दैनंदिन जीवनामध्ये अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा आहेत. परंतु या मूलभूत गरजांवरच माणूस जीवन जगू शकत नाही. घड्याळाच्या काट्याबरोबर धावणाऱ्या माणसाला मनोरंजनाचीसुद्धा तेवढीच गरज असते. संगीत हे असे माध्यम आहे की ज्यातून आपले मनोरंजन होत असते. दिवसभराच्या काबाडकष्टांनंतर माणूस रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, दूरदर्शन, सी.डी. प्लेअर, संगणक अशा माध्यमातून संगीत ऐकतो व आपली मनोरंजनाची तृष्णा शमवितो.

परकीय गुलामगिरीच्या साखळदंडात अडकलेल्या आपल्या भारतमातेला मुक्त करण्यासाठी व झोपलेल्या भारतीयांना जागे करण्यासाठी संगीताचाच उपयोग झाला. 'वंदे मातरम् ..' या गीताच्या एका ओजस्वी ओळीसाठी हजारो भारतीयांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. आजसुद्धा दैनंदिन जीवन जगत असताना राष्ट्रभक्ती व राष्ट्रीय एकात्मता वृद्धिंगत करण्यासाठी राष्ट्रभक्तीपर समूहगीते उपयुक्त ठरतात. आपल्या देशात विविध जातीधर्माचे लोक एकत्र राहतात. या सर्व देश बांधवांना स्नेह आपुलकीच्या धाग्यात एकत्र गुंफून ठेवण्याचे काम हे सप्तसुरच करतात. शाळेत किंवा सभेच्या सुरुवातीला आपण प्रार्थना गीत म्हणतो. नाटकाच्या सुरुवातीला नांदी म्हणतात. गारुडी, मदारी, दरवेशी व डोंबारी आपला खेळ सुरू करण्यापूर्वी बासरी, ढोल, डमरू, पुंगी, खुळखुळा अशी वाद्ये वाजवून वातावरण निर्मिती करतात. एवढेच नव्हे तर कुस्ती खेळताना मल्लांना स्फुरण चढावे यासाठी हलगी वाजवून वातावरण निर्मिती केली जाते. मृत्यूच्या खाईत लोटत चाललेल्या सैनिकांचे मानसिक संतुलन राखण्यासाठी आसमंत दुमदुमून टाकणाऱ्या तोफेचा आवाज सैनिकाला कर्तव्यपूर्तीची जाणीव निर्माण करून देतो. ढग दाटून येत असतानाच मोर बेभान होऊन नृत्य करतो. नाचणाऱ्या मोराला पाहून ढग ढोल वाजवितो. याच वेळी कोकीळ पंचमस्वर लावतो. चातकासह इतर पक्षी किलबिलाट करून स्वरात स्वर मिळवतात आणि सारे वातावरण मल्हारात न्हाऊन निघते. दिवसभर श्रम करीत असताना श्रमाची जाणीव होऊ न देण्यासाठी मानवाने अगदी सुरुवातीच्या काळापासून संगीताचा उपयोग समर्थपणे करून घेतला आहे. महाराष्ट्राच्या लोककला पाहत असताना पूर्वीच्या काळी वासुदेव यायचा. आपल्या गायनाने सर्वांना तो मंत्रमुग्ध करायचा. घरातल्या स्त्रिया जात्यावर दळण दळताना श्रमपरिहारासाठी जात्यावरच्या ओव्या गायच्या. शेतकरी शेतीची कामे करीत असताना मोटेवरची गाणी, पेरणीची, लावणीची, बैलावरची, वेचणीची गाणी मळणीची गाणी गातात. याचबरोबर विविध उत्सव प्रसंगी गायन, वादन, नृत्य करून कष्टदायी आयुष्यात रंग भरण्याचे काम संगीत करीत आले आहे.

आजचे युग हे जाहिरातीचे युग आहे. उत्पादकांना आपले उत्पादन विकण्यासाठी संगीतमय जाहिरातीचा सहारा घ्यावा लागतो. ग्राहकांना उत्पादनाची माहिती करून घेण्यासाठी व ते विकत घेण्यासाठी संगीतमय जाहिराती उपयुक्त ठरतात. कधीकाळी ईश्वरप्राप्ती व मनोरंजनासाठी असलेले सप्तसूर आजकाल साबण व तिखटं मीठापर्यंत येउन पोहोचले आहेत. उदा. ताजमहाल चहाची जाहिरात दूरदर्शनवर पाहत असताना उस्ताद झाकीर हुसेन यांचे तबला वादन ऐकून आपण वाह उस्ताद! असे म्हणून सहज दाद देऊन जातो. तसेच अंबुजा सिमेंटची जाहिरात पाहत असताना 'धा धा दिंता....' हे चौतालाचे बोल ऐकून आपण नादब्रम्हात विलीन होऊन जातो. प्रत्येक आनंदात कुठे ना कुठे स्वार्थ दडलेला असतो. पण संगीतापासून मिळणाऱ्या आनंदाची जात ही वेगळीच असते. संगीतामुळे आपल्या वाट्याला चार आनंदाचे क्षण येतात. काही काळापुरती का होईना सारी सुख–दु:खे विसरून चौतन्य डोहात विहार करण्याचे भाग्य आपल्याला लाभते. सर्व मानवजातीला 'मी' पणाचा शाप लागलेला आहे. परंतु या 'मी' पणालाही आपल्यात विरघळण्याचे व लुप्त करण्याचे सामर्थ्य या संगीतात आहे. म्हणून तर संगीताच्या सान्निध्यात आल्यानंतर आपल्याला स्थळ, काळ, वेळ, परिसर यांचा विसर पडतो. म्हणून हा आनंद सुख–दु:खाच्या पलीकडचा आहे असे म्हणता येईल. संगीतापासून मिळणारा आनंद हा निरूस्वार्थी व उच्च कोटीचा मानला जातो. विज्ञानाच्या वाढत्या प्रगतीमुळे माणसाचे मानसिक संतुलन बिघडत चालले आहे. आधुनिक युगात संगीतामध्ये संशोधन होऊन मानवाचे रोग दूर करण्यासाठी संगीताचा उपयोग होत आहे. मुके, बहिरे, वेडे यांचे व्यंग दूर करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. एवढेच नव्हे तर इटली येथील एल बोल लोरा ही मुलगी जेवण न करता केवळ संगीत ऐकून जीवन जगायची. केवळ मानवच नव्हे तर रानटी प्राण्यांना पाळीव करणे, गाई–म्हशींच्या दुधात वाढ करणे, झाडे, वेली व फळा–फुलांच्या वाढीसाठी संगीताचा उपयोग होत आहे. कोऊदसिंग यांनी पखवाज वाजवून पिसाळलेल्या हत्तीला वश केले होते.

निसर्ग हा मानवाचा पहिला गुरू! मानवाने आपल्या भावनांची अभिव्यक्ती करण्यासाठी निसर्गातील नादांची नक्कल केली. निसर्गाच्या चराचरात संगीत सामावलेले आहे. सकाळच्या प्रहरी सुटलेल्या गार वाऱ्याचे गुंजन, निर्झर झऱ्यांचा खळखळाट, पक्ष्यांचा किलबिलाट, विजांचा कडकडाट, ढगांचा गडगडाट, पापण्यांची उघडझाप, हृदयाचे ठोके, श्वासांची स्पंदने, बाळाचे खुदकन हसणे, सुंदर स्त्रीच्या हातातल्या बांगड्यांचा किणकिणाट, मंदिरातून ऐकू येणाऱ्या मधुर घंटेचा आवाज. या निसर्गातून संगीताची अनुभूती येते. कदाचित या सर्व गोष्टींतून पुढे गायन, वादन व नृत्याची सुरुवात झाली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. संगीत हा साधनेचा विषय आहे. संगीताच्या साधनेमुळे मनाची एकाग्रता वाढते. गायनातील स्वर लावणे, स्वरांचा विस्तार करणे, तालालयीचे विविध प्रकार हाताळणे यासाठी एकाग्रतेची आवश्यकता असते. याशिवाय गाण हे सप्त सुरांवर आधारित आहे. या सप्तसुरांना घेऊनच विविध राग तयार होतात. त्यामुळे रागाचे स्वरूप लक्षात घेऊन त्याचे सादरीकरण करताना स्मरणशक्ती तल्लख होते. तबला वादनातसुद्धा 'धा', 'धि', 'तिरकिट' यांसारखे बोल असतात. या ठराविक बोलांचा उपयोग विविध तालात व विविध वादन प्रकारात होत

असतो. अशा वेळी पाठांतराशिवाय पर्याय नसतो. म्हणून संगीत अध्ययन केल्यामुळे एकाग्रता, स्मरणशक्ती यात वाढ होते. संगीताचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण कोणी घेतलेले असो अथवा नसो संगीत हा मानवाच्या जीवनाचा आधार आहे. सृजनशीलता ही मानवाला निसर्गाने दिलेली देणगी! या सृजनशीलतेचा उपयोग करून मानवाने संगीतामध्ये अनेक गीत प्रकारांचा अविष्कार केला. धृपद धमारापासून शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीत, लोक संगीत, सुगम संगीत, नाट्य संगीत अशा अनेक संगीत प्रकारामुळे मानवी जीवन समृद्ध झाले आहे.

कोरोनामुळे मोठे–मोठे लग्न, मोठे–मोठे समारंभ होणे बंद झाले. त्यामुळे यामध्ये होणारे संगीत कार्यक्रमही बंद झाले. यामुळे संगीतातील कलावंतावर उपासमारीची वेळ आली. बँडवाले, डिजेवाले इ. कलाकारांना काम मिळणे बंद झाले. त्याचप्रमाणे फिल्म इंडस्ट्रीमध्ये घेतले जाणारे कार्यक्रम बंद झाले. बॅक स्टेजचे कलावंत म्हणजे संगीत कलावंत जसे तबला वादक, हार्मोनियम वादक, बासरी वादक इ. कलाकारांना लॉकडाऊनच्या काळात कोणतेही काम मिळत नव्हते त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती डबघाईला आली होती. टीव्हीवर चालणारे अनेक रिऍलटी शो जसे – सारेगमप, लिटिल चॅम्प्स, इंडियन आयडॉल, सुर नवा ध्यास नवा, ढोलकी झाली बोलकी इ. बंद झाले. त्यामुळे कलाकारांवर उपासमारीची वेळ आली. कोरोनामुळे संगीत शिकणे व शिकवणे पूर्णतः बदलून गेले. क्लासेसमध्ये जाऊन प्रत्यक्ष शिकण्याऐवजी विद्यार्थी 'संगीत' ही कला यूट्यूब व ऑनलाइन शिकू लागला आहे. संगीत शिक्षकही ऑनलाइन संगीत शिकवू लागले. यामुळे संगीत कलेमध्ये आभासी शिक्षणपद्धतीचा प्रसार झाला. त्यामुळे संगीत शिकण्यामध्ये व शिकविण्यामध्ये दोष राहू लागले. एकंदरीत कोरोना या विषाणूने सर्वच क्षेत्रात प्रवेश करून सर्वच क्षेत्र डबघाईला आणण्याचे काम केले. कोरोना काळ हा संपूर्ण जगाच्या, देशाच्या परीक्षेचा काळ आहे हे म्हणणे काही वावगे ठरणार नाही. आज सगळे जग हे कठीण परिस्थितीचा अनुभव घेत आहे. अशा वेळी देशातील प्रत्येक नागरिकाने शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या सक्षम बनने अतिशय गरजेचे आहे. त्याचबरोबरीने सरकारने सांगितलेल्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन करणेही गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ:

१. दैनिक भास्कर, ५ मार्च २०२०, २० मे २०२०
२. टाइम्स ऑफ इंडिया, २६ जून २०२०
३. लोकमत, २० जुलै २०२०
४. सायन्स रिपोर्ट, २०२०
५. संगीत विशारद, डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग
६. सुरेल निबंधावली, डॉ. संदीपान जगदाळे
७. संगीत कला विहार, डॉ. सुद्धा पटवर्धन
८. संगीत, संगीत कार्यालय हाथरस

कोविड–१९ चा भारतीय राज्यव्यवस्थेवरील परिणामाचा अभ्यास

स्वामी विरभद्र गुरप्पा*, सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड. मो. ८९९१२४१०२४.*

प्रस्तावना: कोविड–१९ ह्या जागतिक महामारीची सुरुवात आशिया खंडातील चीनच्या हुआन या प्रांतातून संपूर्ण जगभर या विषाणूंचा वेगाने फैलाव झाला त्यामुळे संपूर्ण जगावर या महामारीचा परिणाम जाणवलेला आहे. कोविड–१९ ही जागतिक महामारी म्हणून घोषित होऊन १८ महिन्यापेक्षा जास्त कालावधी झालेला आहे. या जागतिक महामारीवर मात करण्यासाठी जगातील सर्वच देशांच्या शास्त्रज्ञ व आरोग्य यंत्रणेशी निगडित असलेल्या विविध माध्यमातून त्यावर लस शोधण्यासाठी प्रयत्नाची पराकाष्टा करण्यात आली. या विषयांवर प्रतिबंध करणाऱ्या लसीचा शोध लावण्यात संशोधकाला यशही प्राप्त झाले. अजूनही संपूर्ण जगात पूर्ण लसीकरण होऊन जागतिक स्तरावर निर्माण झालेली बिकट परिस्थिती बदलण्यासाठी लस किती उपयुक्त आहे हे येणारा काळच ठरवेल. कोरोना विषाणूच्या महामारीने संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था ठप्प झाली. त्याचा परिणाम संबंधित देशाच्या राजकीय व्यवस्थेवर देखील निश्चितच पडलेला दिसून येतो. या जागतिक महामारीने विकसित राष्ट्रांच्या बरोबरच अविकसित, विकसनशील राष्ट्रांवर ही त्याचा प्रभाव पडलेला आहे. तिसऱ्या जगातील अविकसित व विकसनशील राष्ट्रांवर कोरोना विषाणू या जागतिक महामारी चा इतक्या मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झाला की महाराष्ट्राची संपूर्ण अर्थव्यवस्था पूर्णतः डबघाईस आली. अनेक राष्ट्रांवर तर आर्थिक आणीबाणी घोषित करण्याची परिस्थिती निर्माण झाली. केंद्रात विशिष्ट राजकीय पक्षाचे सरकार अस्तित्वात असतांना घटक राज्यात इतर भिन्न राजकीय पक्षाचे सरकार अस्तित्वात असेल तर अशा संकट काळात केंद्र सरकार सूड बुद्धीचे राजकारण करण्याचे प्रसंग भारतात वारंवार उद्भवतांना दिसून येते. भारतीय राजकारणाचा विचार करता केंद्रातील सत्ताधारी राजकीय पक्षाव्यतिरिक्त अन्य राजकीय पक्षांकडून चालविल्या जाणाऱ्या राज्य सरकाराचे केंद्रातील सत्ताधारी पक्षांकडून दमन होण्याचा इतिहास हा संघराज्य व्यवस्थेला तडा पोहोचविणारा आहे.

शोध निबंधाचा विषय निवडण्यामागची भूमिका: प्रस्तुत शोध निबंध निवडीमागचे कारण म्हणजे कोविड–१९ चा जागतिक महामारीने संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम झाले. तसेच त्या देशातील राज्यव्यवस्थेवर देखील त्याचे काय परिणाम झाले.? त्याचा शोध घेणे. तिसऱ्या जगातील विकसनशील व अविकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर गंभीर स्वरूपाचे परिणामांचे प्रतिबिंब राज्यव्यवस्थेत कसे पडले त्याचा अभ्यास करणे. येथील अर्थव्यवस्थेला दिशा देण्यासाठी शासनाच्या पातळीवर उपाययोजना आखून त्याची काटेकोर अंमलबजावणी करून आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे हे त्या संबंधित शासनासमोरील एक आव्हानच ठरलेले आहे. भारतीय राज्यव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे हा या शोध निबंधाचा हेतू आहे.

कोविड–१९चा भारतीय राज्यव्यवस्थेवरील परिणाम: कोरोना विषाणूच्या फैलावाने जागतिक अर्थव्यवस्था ज्याप्रमाणे प्रभावित झाली. त्याचे परिणाम राज्यव्यवस्थेला देखील सोसावे लागले. त्याच प्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्था व राज्यव्यवस्था देखील प्रभावित झाली. भारतीय राज्यव्यवस्था व अर्थव्यवस्थेवर देखिल या जागतिक महामारीमुळे गंभीर परिणाम जाणवले. भारतातील अनेक व्यवसाय व अनेक लोकांना मोठ्या प्रमाणात नुकसान सहन करावे लागले. भारतातील काही जणांवर तर या महामारीचे भयंकर परिणाम झाले आहे. पुढील काही महिन्यात या सुधारणा होईल अशी अपेक्षा जगातील अनेक राष्ट्रांच्या राजकीय व्यवस्थेकडून केली जाते.

१) **संघराज्य व्यवस्थेवरील परिणाम**: भारताने संघराज्यात्मक शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केलेला आहे. संघराज्य हे केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकार यांचे मिळून बनलेली असते. कोविड–१९ या जागतिक महामारीमुळे खऱ्या अर्थाने केंद्र व राज्य यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करण्याची संधी प्राप्त झाली. अशा कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाच्या कालखंडात केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना विश्वासात न घेता, त्यांची

मते विचारात न घेता, एकांगी निर्णय घेण्याबाबत केंद्र सरकारला विशेष स्थान प्राप्त झाले. परिणामतः यामुळे सत्तेचा समतोल बिघडण्याची परिस्थिती निर्माण झाली. केंद्रात विशिष्ट राजकीय पक्षाचे सरकार अस्तित्वात असतांना घटक राज्यात इतर भिन्न राजकीय पक्षाचे सरकार अस्तित्वात असेल तर अशा संकट काळात केंद्र सरकार सूड बुद्धीच्या राजकारण करण्याचे प्रसंग भारतात वारंवार उद्भवतांना दिसून येते. भारतीय राजकारणाचा विचार करता केंद्रातील सत्ताधारी राजकीय पक्षाव्यतिरिक्त अन्य राजकीय पक्षांकडून चालविल्या जाणाऱ्या राज्य सरकाराचे केंद्रातील सत्ताधारी पक्षांकडून दमन होण्याचा इतिहास हा संघराज्य व्यवस्थेला तडा पोहोचविणारा आहे. याचा प्रत्यय कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाच्या कालखंडात देखील दिसून आला.

२) **शासन व प्रशासनावरील परिणाम**: कोरोना विषाणूचा सामना करण्यासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकारांनी जबाबदारी स्वीकारली. केंद्र सरकारने या जागतिक महामारीचा सामना करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारांवर सोपवली. साथरोगातून निर्माण झालेल्या व्यापक जनसमुदायाच्या जीवनाचा, उदाहरनिर्वाह संरक्षणाचे आव्हान आणि त्याची तीव्रता लक्षात घेता, काही गोष्टी घडवून आणण्याच्या सर्वसाधारण पद्धतीत बदल करणे आवश्यकच आहे. या बदलांना प्रोत्साहन देण्याबाबत केंद्रातील सत्ताधारी पक्ष आणि त्या पक्षाचे नेते पुढाकार घेतील अशी अपेक्षा केली जात होती. मात्र यासंदर्भात कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भावाच्या कालखंडातील अनुभव फारसा उत्साहवर्धक असल्याचे आपणास दिसून येत नाही. २४ मार्च २०२० रोजी अचानक लॉकडाऊनचा निर्णय घेण्यात आला. परिणामतः राज्य सरकारांना या निर्णयामुळे विविध अडचणीला सामोरे जावे लागले. अचानक घोषित करण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमुळे प्रचंड प्रमाणात राज्य शासनावर आणि प्रशासनावर कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजनेचा तान पडलेला दिसून येतो.

३) **खासदार निधी संचित निधीकडे वळविले**: स्थानिक विकासाच्या योजना या खासदार निधीतून पूर्ण केल्या जातात. कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भावाच्या कालखंडात खासदार निधीही संचित निधीकडे वळवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या निर्णयामुळे अधिक समस्या निर्माण झाल्या. भारतीय संसदेतील खासदार हे आपल्या मतदारसंघातील, जिल्हा प्रशासन आणि नियोजन मंडळ यांच्याशी अधिक चांगला समन्वय साधून आपल्या मतदार संघात या निधीचा उपयोग करण्यासंदर्भात योग्य निर्णय घेऊ शकतात. खासदार निधी हा संचीत निधी कडे न वळवता संबंधित मतदार संघातील कोरोना प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी त्याचा उपयोग झाला असता तर निश्चितच उपयुक्त ठरले असते.

४) **मुक्त संचारावर निर्बंध**: कोविड–१९ या जागतिक महामारी च्या विषाणूचा प्रसार होत असल्याने जगातील अनेक देशांनी मुक्त संचारावर निर्बंध लागले. भारतात देखील २४ मार्च २०२० रोजी केंद्र व राज्य सरकारांच्या माध्यमातून कोरोना विषाणूचा प्रसार थांबवण्यासाठी व्यक्तीच्या मुक्त संचारावर लावण्यात आलेल्या निर्बंधामुळे सर्वात मोठा परिणाम सेवा क्षेत्रावर झाला. लोकांना कामाच्या ठिकाणी सार्वजनिक वाहनामुळे जाता येत नसल्यामुळे भारतात फार मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारीची वृद्धी झाली. भारतातील बहुसंख्यांक रोजगार असंघटित क्षेत्रातील असल्याने कामाच्या अभावाने लाखो लोक स्थलांतरित मजुरांना त्याच्या मूळ गावी परतावे लागले. सार्वजनिक दळणवळणाची सुविधा लॉकडाऊनमुळे पूर्णतः ठप्प झाली. अशा परिस्थितीत गरीब, असंघटित क्षेत्रातील मजुरांना पायी चालत आपल्या कुटुंबासह मूळ गावी जावे लागले. अशा असंघटित क्षेत्रातील मजुरांना असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागले. काही मजुरांना आपल्या जीवासही मुकावे लागले.

५) **पर्यटन क्षेत्रावरील परिणाम**: भारतातील पर्यटन क्षेत्राच्या विकासाबरोबरच विविध उद्योग व व्यवसायात वाढ होतानां देखील दिसून येते. मोठा व्यवसायीकाबरोबरच लहान व्यापारी, सेवा पुरवणारे विविध क्षेत्र, किरकोळ विक्रेते, हॉटेल, निवास व्यवस्था, भोजन व्यवस्था, मार्गदर्शक अथवा गाईड पर्यटन क्षेत्राशी निगडित असणारे एजंट, सहल आयोजक, वाहतूक व दळणवळण पुरवणारी यंत्रणा, मनोरंजन इत्यादी विविध क्षेत्राचाही विकास पर्यटन व्यवसायामुळे होत आहे. पर्यटन व्यवसायामुळे प्रचंड मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होताना दिसून येते. पर्यटन व्यवसायामुळे देशातील कुशल– अकुशल, साक्षर–निरक्षर, अशा सर्वच क्षेत्रातील लोकांमध्ये रोजगाराची सुवर्णसंधी उपलब्ध झालेली आहे.कोविड–१९, जागतिक महामारीमुळे पर्यटन व्यवसायासमोर फार गंभीर स्वरूपाचे आव्हान उभे केले आहे. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी शासकीय व प्रशासकीय पातळीवर योग्य उपाययोजना आखणे, त्यात स्थानिकांना सहभागी करून घेऊन पर्यटकित विश्वासार्हता निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील राष्ट्रा–राष्ट्रांमध्ये असलेले वाद, मतभेद व संघर्ष आणि समस्यांची सोडवणूक पर्यटनामुळे काही प्रमाणात शक्य झाले आहे. पर्यटनामुळे आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य व राष्ट्रा–राष्ट्रांमध्ये ऐक्य वाढीस लागेल. पर्यटनामुळे आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सामंजस्याच्या प्रस्तावास निश्चितच उपयुक्त ठरेल. पर्यटनामुळे केवळ राष्ट्रा–राष्ट्रातील परस्पर मतभेद दूर होतातच असे नव्हे तर, परस्परांची संस्कृती, सामाजिक, शैक्षणिक, दळण–वळण विषयक देवाण–घेवाण देखील होते. पर्यटनामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना मिळते, राष्ट्रा–राष्ट्रात एकीची भावना निर्माण होऊन, जागतिक तिसऱ्या महायुद्धाचा धोका टाळणे देखील शक्य होईल. अशी शक्यता पर्यटनामुळे निर्माण झालेली आहे. कोविड–१९, जागतिक महामारीवर मात करून राष्ट्रा–राष्ट्रात एकोप्याची निर्माण करण्याचे कार्य पर्यटन व्यवसायामुळेच शक्य आहे.

६) **आपत्ती व्यवस्थापनः नेमकी कोणत्या सूचित?:** भारतीय राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टामध्ये आपत्ती व्यवस्थापन हा वेगळा आणि स्वतंत्र असा विषय म्हणून कुठल्याही सूचीमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेला नाही. राज्य सूची आणि समवर्ती सूची मधील काही विषयांशी मात्र तो सलग नाही. राज्य सूचीतील ७३ व्या विषयानुसार 'सार्वजनिक आरोग्य आणि सुविधा, रुग्णालय आणि औषधालय' या संदर्भातील कायदे करण्याचा अधिकार राज्य सरकारांना दिलेला आहे. समवर्ती सूचीतील विषयांवर भारतीय राज्यघटनेतील कलम ७३ नुसार भारतीय संसद कायदे करून, केंद्र सरकारला कार्यकारी विषयक क्षेत्रात अधिकार प्रस्थापित करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. कोरोना संदर्भात भारतीय संसदेने पास केलेले आणि केंद्र व राज्य अशा दोन्ही सरकारांना अधिकार क्षेत्रातील कायदा समवर्ती सूचीतील सामाजिक सुरक्षितता या २३ व्या विषयाच्या अंतर्गत येऊ शकेल. याशिवाय समवर्ती सूचीतील २९ व्या विषयात मनुष्य, प्राणी आणि वनस्पती जीवनात अपायकारक करू शकणार या संसर्गजन्य आजारांचा प्रसार रोखण्यासाठी एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करण्यास मज्जाव करणे, त्यामुळे या विषयावर कायदे करतांना केंद्र व राज्य अशा दोन्ही सरकारांच्या अखत्यारीमध्ये येतो. कोविड–१९ चे वर्गीकरण करतांना आरोग्य हा विषय निवडल्यास राज्य सरकारांचा कायदा निश्चितच वरचढ ठरतो. तर, सामाजिक सुरक्षितता हा निकष लावल्यास केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार या दोन्ही सरकारांना कायदा करण्याचा अधिकार असला, तरीही केंद्राचा कायदा हा अंतिम व प्रभावी ठरतो

७) **२००५ च्या आपत्ती व्यवस्थापन कायद्याचा परिणामः** राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन कायदा २००५ च्या कलम (६/२/i) नुसार केंद्र सरकार आपत्ती पासून बचाव आणि निवारण किंवा आपत्ती निवारणासाठी

आवश्यक असणारी काळजी आणि तत्परता व क्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने आवश्यक उपाययोजना करण्यासाठी पावले उचलू शकते. याच कायद्यांच्या कलम (१०/२/I) नुसार देशाच्या पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाखाली काम पाहणाऱ्या राष्ट्रीय कार्यकारी समितीचे कार्य आणि अधिकारात कोणत्याही धोकादायक, आपत्तीजनक, परिस्थितीला उत्तर म्हणून संबंधित केंद्रीय मंत्रालय किंवा विभागांना तसेच, राज्य सरकार आणि प्राधिकरणे यांना उपाययोजनात्मक निर्देश देणे याचा समावेश होतो. २४ मार्च २०२० रोजी राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाने आपल्या अधिकाराची अंमलबजावणी करत कलम (६/२/i) नुसार केंद्र आणि राज्य सरकारांना कोविड–१९ च्या वाढत्या विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी सामाजिक अंतर पाळण्यासंदर्भात निर्देशही दिले. त्याच दिवशी राष्ट्रीय कार्यकारी समितीने कलम (१०/२/l) नुसार केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार तसेच केंद्रशासित प्रदेशातील प्रशासनास या निर्देशनाची काटेकोर अंमलबजावणी करण्याचे आदेश दिले. यात व्यावसायिक आणि औद्योगिक आस्थापना, परिवहन सेवा, हॉस्पिटॅलिटी सेवा, शैक्षणिक संस्था, धार्मिक स्थळे, तसेच सर्व प्रकारचे मेळावे प्रतिबंधित करण्यात आले होते. कालांतराने अनलॉक प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर मार्गदर्शक सूचनांमध्ये वेळोवेळी सुधारणा केले गेले.

८) **पर्यटन व रिटेल क्षेत्रावरील परिणाम**: कोरोना विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी केंद्र राज्य सरकारांना विश्वासात न घेता एकांगी लॉकडाऊनची घोषणा केली. लॉकडाऊन मुळे पर्यटन क्षेत्रातील व्यवसाय आणि रिटेल क्षेत्रावरही याचा नकारात्मक परिणाम झाला. संपूर्ण पर्यटन क्षेत्रवरील व्यवसाय ठप्प झाले. त्यावर आधारित असणारे असंख्य लोकांना रोजगारापासून मुकावे लागले. त्यांच्या कुटुंबीयांना फार मोठ्या प्रमाणात आर्थिक झळ सोसावी लागली. चांगली बाब म्हणजे, केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांनी हळूहळू परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनलॉकची प्रक्रिया टप्प्याटप्प्याने राबवण्यास सुरुवात केली आहे. पुन्हा एकदा रोजगाराची व इतर क्षेत्रात सुधारणा होताना दिसून येत आहे. भारतातील सण उत्सवाच्या कालखंडात पुन्हा व्यवसाय क्षेत्रास गती मिळण्यास सुरुवात झाली आहे. ही गती कायम राहील असा अंदाज वर्तवला जातो.

९) **कंपन्यांच्या कामकाजातील बदल**: कोविड–१९ चा, कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भावामुळे व्यवसाय व कंपनी क्षेत्रात व त्यांच्या कामकाजात मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येते. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे (सोशल डिस्टन्सिंग) सामाजिक अंतराच्या नियमांमुळे 'वर्क फ्रॉम होम' चा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झालेला आहे. लोकांना प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी येऊन काम करण्याची आता गरज राहिलेली नाही. कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भावापूर्वी 'वर्क फ्रॉम होम' ही गोष्टच विचाराधीन येणे शक्य नव्हती. कोविड–१९च्या स्थितीमुळे 'वर्क फॉम होम' कंपनी आणि कर्मचाऱ्यांसाठी निश्चितच फायद्याची ठरली. कंपन्याच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात बचत झाली आणि कर्मचाऱ्यांच्या प्रवासाचा वेळही वाचला. इंधनाची बचत झाली. प्रदूषण कमी होण्यास 'वर्क फॉम होम' ही निश्चितच उपयुक्त ठरली आहे. कर्मचारी बहुतांश वेळा घरी राहूनच काम करत असल्यामुळे संबंधित कर्मचाऱ्यांच्या खर्चातही बचत झालेली आपल्याला दिसून येते. आता भारतातील मोठ्या कंपन्यांनी या बदललेल्या कामकाज पद्धतीचा स्वीकार केलेला दिसून येतो. या कामकाज पद्धतीमुळे कर्मचाऱ्यांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करण्याची गरज नाही.

१०) **आरोग्य क्षेत्रावरील परिणाम**: कोरोना विषाणू या जागतिक महामारीमुळे सर्व क्षेत्रावर कमी–अधिक प्रमाणात परिणाम झाल्याचा दिसून येतो. आरोग्य क्षेत्राची स्थितीही अशीच असल्याचे दिसून येते. कोरोना विषाणूंच्या वाढत्या प्रसारामुळे आरोग्य व फार्मसी क्षेत्रातील शेअर्सच्या किंमतीत अल्पकाळातच मोठ्या प्रमाणांत वाढ झालेली दिसून आली आहे. सध्यस्थितीत अनेक ग्राहक मोबाईल ॲपच्या माध्यमातून आरोग्याच्या उपचारांसाठी डॉक्टरांचा सल्ला घेत असल्याचे दिसून येते. फॉम क्षेत्रातील आणि हेल्थ टेक कंपन्यांनी डिजिटल क्षेत्रातील संधीचा लाभ घेण्यासाठी पडताळणी करताना दिसून येतात. कोविड–१९च्या विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे वेगाने आरोग्य क्षेत्रात बदलाच्या दिशेने वाटचालीस सुरुवात झाली आहे. याचा परिणाम म्हणून अनेक कंपन्या आरोग्य क्षेत्रावर जास्त लक्ष केंद्रित करतांना दिसून येते. जास्तीत जास्त आरोग्याच्या सुविधा लोकांपर्यंत कशा सहज व सुलभ पद्धतीने पोहोचवता येऊ शकेल या दृष्टीने वाटचाल करतांना दिसतात.

११) **बँकिंग क्षेत्रावरील परिणाम**: कोविड–१९ या जागतिक महामारीमुळे आर्थिक क्षेत्रात देखील मोठ्या प्रमाणात मंदीची परिस्थिती निर्माण झाली.अनेक कंपन्यातून कामगार कपात करण्यात आले. असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांवर तर अत्यंत बिकट परिस्थिती निर्माण झाली. यातून सावरण्यासाठी सरकारच्या माध्यमातून आर्थिक पॅकेज जाहीर करण्यात आले. जागतिक मंदीच्या काळापेक्षाही मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहनपर पॅकेज 'मध्यवर्ती बँकांच्या' माध्यमातून जागतिक महामारीवर मात करण्यासाठी घोषित करण्यात आली. जगातील विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये तर जवळपास शून्य व्याजदर करण्यात आले. या जागतिक महामारीतून सावरण्यासाठी शासन पातळीवर प्रयत्न करण्यात आले. भारताने तर २०२१ या वित्तीय वर्षासाठी दोन लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली. बँकांच्या माध्यमातून कर्जाचे हप्ते थांबवण्याची सूचना देण्यात आली. कर्जाच्या थकीत हप्त्यावरील व्याजावरील आकारली जाणारे व्याज कमी करण्याचे आदेश शासनाकडून सर्व बँकांना देण्यात आले.

१२) **गुंतवणुकी प्रोत्साहन**: कोविड–१९ सारख्या जागतिक महामारीच्या काळांत तुम्ही केलेली गुंतवणूक तुम्हांला निश्चितच मदत होईल. अशा कठीण परिस्थितीवर आपण कशी मात करायची हे यातून निश्चितच आपणाला शिकता येते. त्याच बरोबर बाजारातील संधी कशी साधायची याचीसुद्धा ज्ञान आपणास मिळते. कोरोना विषाणूच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे एकिकडे अर्थव्यवस्थेत मंदीसदृश्य परिस्थिती निर्माण होत असतांना दुसरीकडे 'स्टॉक मार्केट' मध्ये गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध झाली. गुंतवणूकदारांनी या संधीचा लाभ घेतला पाहिजे. परिणामत: रिटेल बाजार क्षेत्रात भागीदारांच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून येते. जागतिक बाजारपेठेत गुंतवणूकदारांना अधिकाधिक आकर्षित करण्यासाठी विविध प्रकारे प्रोत्साहन देण्यात आले.

१३) **आर्थिक शहाणपणाचे धडे**: कोरोना विषाणूंमुळे आपल्याला आर्थिक शहाणपणाचे धडे शिकविले. आपणास प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नातून तुम्ही नियमित गुंतवणूक करून आर्थिक नियोजन केल्यास अशा संकट काळावर देखील आपणास सहज रित्या मात करता येते. कोविड–१९ सारख्या जागतिक महामारीच्या काळांत तुम्ही केलेली गुंतवणूक तुम्हांला निश्चितच मदत होईल. अशा कठीण परिस्थितीवर आपण कशी मात करायची हे यातून निश्चितच आपणाला शिकता येते. त्याच बरोबर बाजारातील संधी कशी साधायची याचेसुद्धा ज्ञान आपणास मिळते.

या जागतिक महामारी ने आपणास खऱ्या अर्थाने आर्थिक शहाणपणाचे धडे मिळाले. सर्वात महत्वाचे म्हणजे आपल्या उत्पन्नाच्या अतिरिक्त स्तोत्र आपणास कसे निर्माण करता येऊ शकेल. वाढत्या महागाईवर आपणास कसे मात करता येईल याची शिकवण संकट काळांतच आपणास खऱ्या अर्थाने आत्मसात करता येते. आपल्या उत्पन्नाच्या प्राथमिक स्त्रोत्रांपासून ते दुय्यम स्त्रोत्रांपर्यंत नेहमीच एक आपात्कालीन योजना प्रत्येकाकडे असावी लागते, याचे ज्ञान आपणास

या जागतिक महामारी मुळे आपल्या आकलनात आली. थोडक्यात अशा आर्थिक संकटाच्या काळावर मात करण्यासाठी गरज असते ती केवळ पर्यायी उत्पन्नाच्या स्त्रोतांचा आणि योग्य आर्थिक नियोजनाची.

निष्कर्ष: कोरोना विषाणूंच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे ज्याप्रमाणे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाले. त्याचप्रमाणे संबंधित देशाच्या राजकीय व्यवस्थेवर देखील त्याचे परिणाम दिसून आले. जगातील अनेक देशाच्या राजकीय व्यवस्था या जागतिक महामारीच्या चक्रात अडकले. केंद्रात विशिष्ट राजकीय पक्षाचे सरकार अस्तित्वात असतांना घटक राज्यात इतर भिन्न राजकीय पक्षाचे सरकार अस्तित्वात असेल तर अशा संकट काळात केंद्र सरकार सूड बुद्धीचे राजकारण करण्याचे प्रसंग भारतात वारंवार उद्भवतांना दिसून येते. भारतीय राजकारणाचा विचार करता केंद्रातील सत्ताधारी राजकीय पक्षाव्यतिरिक्त अन्य राजकीय पक्षांकडून चालविल्या जाणाऱ्या राज्य सरकाराचे केंद्रातील सत्ताधारी पक्षांकडून दमन होण्याचा इतिहास हा संघराज्य व्यवस्थेला तडा पोहोचविणारा आहे. आपत्कालीन परिस्थितीत केंद्र व राज्य सरकार यांच्यातील संबंध कसे असावेत? प्रत्यक्षात ते कसे आहेत? याचा प्रत्यय कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाचा कालखंडात प्रत्यक्ष भारतीयांनी अनुभवले. या जागतिक महामारीच्या कालावधीत शासन व प्रशासनावर पडलेल्या अतिरिक्त कामाचा भार पेलण्यासाठी त्यांचे मनोबल उंचावण्याचे कार्य जनतेच्या माध्यमांतून करण्यात आले. या जागतिक महामारी वर मात करून आपली राजकीय व आर्थिक व्यवस्था पूर्वपदावर आणण्याच्या दृष्टीने शर्तीचे प्रयत्न राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्थेकडून केले जात आहे. निश्चितच अल्पावधीतच आपली राजकीय व आर्थिक व्यवस्था पूर्वपदावर येईल अशी अपेक्षा शासनाकडून व्यक्त केली जात आहे.

संदर्भ सूची:

१. दातार आ.के व लोमटे जी.जे., भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे, २०१२.
२. पाटील गंगाधर, भारतीय अर्थव्यवस्था, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक, १९९८.
३. चव्हाण एन. एल., भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २००९.
४. देशपांडे ज्योत्स्ना, विकासाचे अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर, २०११.
५. *Puri V. K., Misra S. K., Indian Economy, Himalaya Publication House, Mumbai, 2018.*
६. *Datta and Sundaram, Indian Economy, Chand and Company, Ram Nagar, New Delhi, 2016.*
७. *www-indianjournal-com*
८. *www-wikipedia-org*
९. दैनिक लोकसत्ता, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स.

कोव्हिड–१९ चा ग्रंथालयावर झालेला परिणाम

***डॉ. रंजना व्यवहारे**, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स अ‍ॅन्ड कॉमर्स, ३१०–बी, न्यु नंदनवन, नागपूर. मो. ९०११००७७२६*

प्रस्तावना: आजच्या या स्पर्धेच्या युगात नवनवीन ज्ञान संपन्न करण्याचे एक महत्वाचे स्थान म्हणजे ग्रंथालय होय. ग्रंथालय हे ज्ञानाचे केंद्र आहे. या ज्ञान केंद्रात अनेक विषयाचे ज्ञान मिळते. विषयासाठी क्रमिक पुस्तके, अवांतर वाचनासाठी इतर कथा कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र, विश्वकोश, शब्दकोश आणि इतरही अनेक विषयाची पुस्तके ग्रंथालयात असतात. वाचक वर्ग त्यांना जेव्हा ज्या माहितीची गरज भासते त्या विषयाची पुस्तके ग्रंथालयात जावून घेतात. किंवा एखादी कादंबरी, चरित्र वाचावेसे वाटले तर त्यांचीही मागणी करतात. वाचक आपल्या गरजेनुसार ग्रंथालयातुन ग्रंथाची मागणी करीत असतात. पण कोरोना या महामारीने ग्रंथालयात येणारा वाचक वर्ग अत्यल्प झालेला असून याचा परिणाम ग्रंथालयावर झालेला आहे.

कोव्हिड –१९ चा शिक्षणावर झालेला परिणाम: कोव्हिड–१९ चा शिक्षणावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला दिसून येतो. ज्या वेळेपासून कोरोनाचा भारतात शिरकाव झाला. तेव्हापासून संपूर्ण शिक्षणसंस्था बंद करण्यात आल्या. तसे पाहिले तर या महामारीने प्रत्येक क्षेत्रावर आपली छाप पाडलेली आहे. असे एकही क्षेत्र सोडले नाही की त्यावर या महामारीचा परिणाम झाला नाही. यात शेकडो लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले. पण सगळयात मोठा परिणाम झाला तो शिक्षण क्षेत्रावर या कोरोना व्हायरसच्या संकटामुळे संपूर्ण शिक्षण क्षेत्र हादरून सोडले. कोरोना महामारीचा शिरकाव देशात झाल्याबरोबर संपूर्ण शिक्षणक्षेत्र टाळेबंद करण्यात आले. कित्येक वर्षाच्या परिक्षा न घेता त्यांना पुढच्या वर्गात वर्गीत करण्यात आले. यात विद्यार्थ्यांचे फार नूकसान झाले. याच काळात शिक्षणात एक नवीन पध्दत सुरू झाली ती म्हणजे ऑनलाईन शिक्षणाची शाळेपासून तर महाविद्यालयापर्यंत विद्यार्थ्यासाठी ऑनलाईन शिक्षण, वर्ग सुरू करण्यात आले. या महामारीच्या काळात सर्व शाळा महाविद्यालये बंद झाल्यामुळे मुलांचे शिक्षण कशा पध्दतीने पूर्ण केल्या जाईल हा फार मोठा प्रश्न पालकांसमोर उभा होता. यात सगळयात जास्त नूकसान झाले ते विद्यार्थी वर्गाचे आणि म्हणूनच यावर तोडगा म्हणून सरकारने ऑनलाईन शिक्षण देण्याचे सरकारने ठरविले. शाळा, महाविद्यालयाने विद्यार्थ्यांचे शिक्षण थांबू नये व त्यांचे वर्ष वाया जावू नये म्हणून ऑनलाईन शिक्षण सुरू करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतू या ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा किती विद्यार्थ्यांना फायद्याचा ठरू शकणार होता. शहरी भागात ठिक आहे परंतू ग्रामीण भागात गावातील विद्यार्थ्याजवळ कुठुन येणार हा फोन? गावातील लोकांना दोन वेळचे जेवण कसे मिळणार याचा सतत प्रश्न पडतो तेथे ते आपल्या पाल्यांना एवढा महाग फोन कसा घेऊन देणार. आणि महत्वाचे म्हणजे या गावामध्ये इंटरनेटची अडचण ही जाणारच. यामुळे खेडेगावमध्ये अजूनही वर्ग सुरू करण्यास अडचणी निर्माण झालेल्या आहे. तरीही याही परिस्थितीतून काही जण मार्ग काढतांना दिसून येत आहे. शिक्षण क्षेत्रातील सर्वात मोठया स्वरूपातील समजल्या जाणाऱ्या इंजिनिअरच्या व मेडिकलच्या प्रवेश परिक्षाही काही काळापुरत्या पुढे ढकलण्यात आल्या होत्या. परंतू या परिक्षांचे महत्व समजून काही स्वरूपातील दक्षता घेत या परिक्षाचे आयोजन करण्याचा निर्णय केंद्र सरकारने घेतला. व त्यानंतर टप्याटप्याने या परिक्षा पूर्णपणे खबरदारी घेऊन पार पाडण्यात आल्या. उशिरा का होईना पण या व्यावसायीक परिक्षाचे आयोजन करीत विद्यार्थ्यांना थोडया फार प्रमाणात का होईना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला गेला.

कोराना–१९ चा समाजावर झालेला परिणाम: कोरोना या महामारीचा परिणाम झाला नाही असे एकही क्षेत्र आपल्याला सद्याच्या स्थितीत तरी दिसून येत नाही. ज्यावेळेस भारतात या कोरोना महामारीचा शिरकाव झाला तेव्हा सर्वप्रथम २१ दिवसाची टाळेबंदी घोषीत केल्या गेली होती. या २१ दिवसांत अत्यावश्यक सेवा वगळता संपूर्ण व्यवसाय, धंदे, नोकऱ्या, ऑफिसेस बंद ठेवण्याचे आदेश काढण्यात आले. यावेळेस सर्वात जास्त हालाखीचे जीवन झाले ते हातमजूरी करणाऱ्या लोकांचे रोजची मजूरी करून संध्याकाळी आपल्या घरची चूल कशी पेटवावी हा मोठा भयावह प्रश्न त्यांच्या समोर उभा होता. घरात लहान मुल वयोवृध्द माणसे यांना कमितकमी एक वेळेचं तरी अन्न पोटात घालता यावे यासाठी हा मजूर वर्ग तळमळू लागला होता. या

काळात मजूर वर्गाचे फार मोठया प्रमाणात हाल झालेले होते व काही प्रमाणात अजूनही होतांना दिसून येत आहे. या मजूर वर्गाप्रमाणेच नोकरदार वर्गाची देखील स्थिती वेगळी नव्हती. काही खाजगी कंपन्यानी आपल्या कंपनीतील कर्मचाऱ्यांना लॅाकडाऊनच्या काळातील पगारही दिलेले नव्हते. तसेच कंपनीत काम कमी झाल्या कारणाने कंपनीतील कर्मचाऱ्यांना कमी करण्याचा निर्णय घेतला गेला. यामुळे कंपनीत काम करणाऱ्या बऱ्याच कर्मचाऱ्यांच्या हातचे काम गेले ते कर्मचारी बेकार झाले. ज्या घरी एकच व्यक्ती काम करणारी होती त्यंच्यासमोर सर्वात मोठा प्रश्न हा होता की, आपले घर कसे चालवायचे. घरातील लोकांना दोन वेळेचे अन्न कसे मिळणार आणि घरात जर वयोवृध्द व्यक्ति असेल तर त्यांच्या औषधाचा खर्च कसा करायचा. या सर्व कारणामुळे कित्येक व्यक्ती, घरातील कर्ता पुरूष, तरूण वर्ग तणावाखाली जावून मानसीक आजाराला बळी पडल्याचे दिसून येते. आपल्याकडे बरेचसे लोक असे आहे जे रिक्षा चालवतात, हातगाडीवाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यावर फिरून खेळणी विकणारे, भाजीपाला विकणारे, चहाची दुकाने चालविणारे, ऑटो चालविणारे, टॅक्सी चालवणारे, तसेच छोटे मोठे व्यवसाय करून आपला उदरनिर्वाह करणारे लोक आहेत. त्या सर्वांच्या व्यवसायावर या महामारीमुळे वाईट परिणाम झालेला दिसून आला. किंवा त्यांचे व्यवसाय बंद झाल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे घरगूती काम करणाऱ्या स्त्रिया यांच्यावरही या महामारीचा मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. या महामारीच्या काळात बऱ्याच लोकांनी आपण आपल्या घरचा कर्ता असून घराची जबाबदारी पूर्ण करू शकत नाही. म्हणून स्वत:ला संपविण्याचा मार्ग शोधला. अनेक लोकांनी मानसिक दडपणाने आत्महत्या केल्याचेही दिसून येते. याच काळात डॉक्टर, नर्सेस, पोलिस यांनाही आपली कर्तव्य बजावतांना फार मोठी खबरदारी घ्यावी लागत होती. या काळात ही लोक कित्येक दिवस आपापल्या घरी न जाता आपली कर्तव्य उत्तमरित्या पार पाडीत असतांना काही जणांना या महामारीचे संक्रमण होवून आपले प्राण गमवावे लागले. घरच्या कर्ता पुरूषाचे प्राण गेल्यामुळे त्यांच्या घरची मंडळी ही उघडयावर आल्याचे कित्येक उदाहरणे आपल्या आजूबाजूला आपण बघितले आहेत. संपूर्ण समाजच या महामारीच्या विळख्यात आला होता. संपूर्ण समाज कोरोना महामारीने पिळून निघाला. कित्येक कुटुंबाच्या कुटुंब उद्ध्वस्त झाले. कित्येकांचे आईवडिल दोघेही यात गेल्याने त्यांची अपत्ये ही अनाथ निराधार झाल्याची उदाहरणे सांगता येतील. ज्यांनी स्वत:ची जवळची व्यक्ती या महामारीत गमावली ती पोकळी त्यांच्या जीवनात कधीही भरून न निघणारी आहे.

ग्रंथालय आणि समाज: सर्वसाधारणपणे सर्व प्रकारची छापील लिखित, हस्तलिखित, ऑडिओ, व्हिडिओ माहिती ज्या एका ठिकाणी मिळते ते म्हणजे ग्रंथालय होय. ग्रंथालय ही लोकशाही मूल्य जोपासणारी सार्वजनिक संस्था म्हणजे ग्रंथालय होय. वाचक, वाचनसाहित्य आणि ग्रंथालय कर्मचारी या तीन महत्वाच्या घटकांमूळे ग्रंथालय चालते. ग्रंथालयात अनेक प्रकारची माहिती, ज्ञान मोठया प्रमाणात संग्रहित केल्या जाते व जेव्हा त्या माहितींना मागणी येते तेव्हा त्या गरजू उपभोक्त्याला ती माहिती पुरविल्या जाते. ग्रंथालय ही अनेक प्रकारची असतात. शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ, सार्वजनिक, संशोधनात्मक ज्या प्रकारचे ग्रंथालय असेल त्या प्रकारचे उपभोक्ते त्या ग्रंथालयात जावून आपली माहितीची गरज मागवित असतात. सार्वजनिक ग्रंथालय हे असे ग्रंथालय आहे तिथे सर्वच लोक आपली वाचणाची आवड पूर्ण करण्याकरिता या ग्रंथालयाचा वापर करतात. या ग्रंथालयात समाजातील कोणीतीही व्यक्ती सदस्य बनून आपली वाचणाची भूक भागवू शकतात. सार्वजनिक ग्रंथालयात अनेक प्रकारचे वाचन साहित्य कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र, अनेक प्रकारचे वर्तमानपत्रे, दिवाळी अंक वाचायला मिळतात. शाळा, महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पाठयपुस्तकांबरोबरच, मनोरंजनात्मक आणि संदर्भ ग्रंथाचा संग्रह उपलब्ध होत असतो. इथे विद्यार्थ्यांना अनेक विविध ग्रंथ वाचायला मिळतात. यामुळे विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्व विकास होण्यास मदत होते. बदलत्या काळात ग्रंथालयाच्या स्वरूपातही मोठया प्रमाणात बदल झालेला आहे. आता ग्रंथालयात छापील ग्रंथासोबतच दृकश्राव्य स्वरूपातील वाचन साहित्यही ग्रंथालयात उपलब्ध झालेले आहे. सध्याच्या स्थितीत डिजिटल ग्रंथालय ही संकल्पना रूढ होतांना दिसून येत आहे. ग्रंथालय हे समाजाचे अविभाज्य भाग झाल्याचे दिसून येत आहे. समाजाच्या विकासात ग्रंथाचे, ग्रंथालयाचे मोलाचे योगदान असल्याचे दिसून येते. समाजाला नवनवीन ज्ञान, माहिती पुरविण्याचे एक महत्वाचे स्थान आहे. या ग्रंथालयातूनच त्यांना नवनवीन ज्ञान मिळविता येते. रिकाम्या वेळेस आपल्या आवडीचे पुस्तक वाचून आपल्या ज्ञानात भर टाकीत असतात. एकदा का पुस्तक वाचनाची सवय लागली तर कोणतीही व्यक्ती आपला रिकामा वेळ वाया न घालवता ग्रंथालयातून एखादे चांगले पुस्तक आणून ते वाचण्याचा आनंद घेत असतात. यामुळेच समाजात ग्रंथालयाचे महत्वाचे स्थान आहे. पण गेल्या काही महिन्यापासून या कोरोना महामारीने शिक्षण, समाज आणि काही संस्थावर ज्या मोठया प्रमाणात परिणाम झालेला आहे. त्याचप्रमाणे समाजाचा आणि शिक्षण संस्थाचा एक अविभाज्य भाग म्हणजे ग्रंथालय. या ग्रंथालयावर सुध्दा कोरोना महामारीचा मोठया प्रमाणावर परिणाम झालेला आहे. जेव्हापासून देशात या कोरोनाचा शिरकाव झाला तेव्हापासून ग्रंथालयावर मोठया प्रमाणात परिणाम झाल्याचे दिसून येते. शिक्षणसंस्था बंद झाल्या, लॅाकडाऊन झाल्याने घरातील व्यक्ती कोणत्याही कारणांशिवाय बाहेर पडू शकत नव्हती. यामुळे ग्रंथालय सुध्दा बंद होती. ग्रंथालय ओस पडली होती. ग्रंथालयातील सर्वच पुस्तके अबोल झाली होती. कारण त्या पुस्तका सोबत बोलायला त्यांचे आवडते उपभोक्ते नव्हते, विद्यार्थी नव्हते. ज्या कपाटात पुस्तके बंद होती त्याच बंद अवस्थेत ती पुस्तके कित्येक महिणे जशाच्या तशी होती. ग्रंथालयातील कर्मचारी आणि वर्ग पण एकटे पडली होती. या कोरोना महामारीचा शिक्षणाबरोबरच ग्रंथालय संस्थेवर देखील मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो.

कोव्हिड–१९ व ग्रंथालय: भारतात गेल्या मार्च महिन्यापासून कोव्हिड–१९ या महामारीला सुरूवात झाली आणि हळूहळू संपूर्णदेश या महामारीच्या जाळयात सापडले. त्याचा फटका सगळयाच क्षेत्राला बसला. या महामारीच्या काळात संपूर्ण शाळा, महाविद्यालय बंद ठेवण्यात आले ते आजपर्यंत ही खुले करण्यात आले नाही. सगळया परिक्षा रद्द करण्यात आल्या. याचा परिणाम ग्रंथालयावर होतांना दिसून येतो. महाविद्यालय सुरू असले की ग्रंथालयात विद्यार्थ्यांची ये–जा रोज सुरू असते. त्यांना हव्या त्या पुस्तकांची मागणी करतात. किंवा काही वाचायचे असेल जसे न्युजपेपर, मॅगझीन, काही पुस्तके तर ते वाचन कक्षात बसून वाचत बसतात. यामुळे ग्रंथालयात चैतन्याचे वातावरण निर्माण होते. विद्यार्थी किंवा वाचक हे ग्रंथालयाकरीता महत्वाचा घटक आहे. कारण विद्यार्थी किंवा वाचकच नसेल किंवा युजर्स नसेल तर ग्रंथालय स्तब्ध होतात. ग्रंथालयातील ग्रंथाला मागणी राहत नाही. ग्रंथ विद्यार्थ्यांच्या हातात पोहोचू शकत नाही. कोव्हिड–१९ या महामारीचा असाच काहीसा परिणाम ग्रंथालयावर झालेला दिसून येतो.

कोव्हिड–१९ चा ग्रंथालयावर झालेला परिणाम:

१) ग्रंथालयात विद्यार्थी येणे कमीच झाले: गेल्या काही महिन्यापासून शाळा–महाविद्यालय संपूर्णपणे बंद ठेवण्यात आली आहे. यामुळे विद्यार्थी महाविद्यालयाात येत नसल्याने ग्रंथालयात येणे बंद झाले आहे. ग्रंथालयात येतांना त्यांच्या मनामध्ये भितीचे वातावरण असते. यामुळेच ग्रंथालय शास्त्राचे पहिले शास्त्र ग्रंथालय हे उपयोगासाठी आहे हे सिद्ध

होतांना दिसत नाही.विद्यार्थिनीच ग्रंथालयात येत नाही यामुळे ग्रंथालयाचा वापर कमी झालेला आहे असे दिसून येते

२) वाचकाकडून ग्रंथाच्या मागणीत घट: महाविद्यालय सुरू असतांना रोज विद्यार्थी ग्रंथालयात येवून ग्रंथाची मागणी करतात. वेगवेगळया विषयाच्या पुस्तकांची ग्रंथालयातुन देवाण–घेवाण होत असते. पण या महामारीच्या काळापासून विद्यार्थ्यांकडून ग्रंथाना फारच कमी मागणी आहे. म्हणजेच या काळात ग्रंथाच्या मागणीत घट झाल्याचे दिसून येते. प्रत्येक वाचकाला त्याला पाहिजे असलेला ग्रंथ मिळाला पाहिजे हे ग्रंथालय शास्त्राचे सूत्र यामुळे पूर्ण होतांना दिसत नाही.

३) वाचन कक्षात येणारे विद्यार्थी संख्येत घट: ग्रंथालय सुरू असतांना वेगवेगळया स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी वाचन कक्षात येवून अभ्यास करत बसतात. न्यूज पेपर वाचणे,मॅगझीन वाचणे त्यांच्या अभ्यासाच्या बाबतीत लागणारे संदर्भग्रंथ याचीही मागणी करतात आणि अभ्यास करत बसतात. यामुळे ग्रंथालयाचा पुरेपुर उपभोग होतो व विद्यार्थ्यांनाही त्याचा फायदा मिळतो. त्यांना पाहिजे त्या पुस्तकाचा अभ्यास ग्रंथालयात येवून करू शकतात. व ग्रंथालयात असणाऱ्या ग्रंथानाही त्याचा वाचक मिळतो. पण या महामारीच्या काळापासुन ग्रंथालयातील वाचन कक्षात येणाऱ्या विद्यार्थी संख्येतही घट झाली व त्याच्यासमोर अडचणी निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

४) ग्रंथाना मिळणाऱ्या वाचकांच्या संख्येत घट: महाविद्यालय सुरू असतांना विद्यार्थ्यांची ग्रंथालयात येण्याची संख्या जास्त राहते. विद्यार्थ्यांना एखादा पिरेड नसेल किंवा पिरेड ऑफ असेल तर त्यावेळेस विद्यार्थी ग्रंथालयात येवून त्यांच्या पसंती नुसार वाचनाचा प्रकार, नक्कीच हाताळतात. यात न्युजपेपर, मॅगझीन, कथा कादंबरी, जनरल नॉलेजची पुस्तके, चरित्र किंवा अभ्यासाची पुस्तके वाचत बसतात. विद्यार्थी स्वत: कपाटाजवळ जावून त्यांना पाहिजे ते पुस्तके काढतात आणि वाचत बसतात. यामुळे या काळात ग्रंथांना त्यांचा वाचक मिळत राहतो. ग्रंथ हे वाचनासाठी असतात. यामुळे ग्रंथालयातील प्रत्येक पुस्तकांना वाचक मिळणे खूप महत्वाचे असते. ग्रंथाचा वाचनासाठी, अभ्यासासाठी उपयोग झाला तर त्यांची उपयोगिता साध्य होते. कारण ग्रंथ हे उपयोगासाठीच आहे. प्रत्येक ग्रंथाला वाचक हा मिळालाच पाहिजे हे ग्रंथालय शास्त्रातील सूत्र यामुळे साध्य होते. पण काही महिन्यापासून या काळात ग्रंथालयातील ग्रंथाला त्यांचे वाचक मिळेनासे झाले आहे.

४) ग्रंथालयाची उपयुक्तता कमी झाली: या महामरीच्या काळात संपूर्ण शाळा माहविद्यालये बंद ठेवण्यात आले होते. सगळीकडे लॉकडाऊन सुरू झाले असता कोणीच घराबाहेर पडत नव्हते आणि घरातुन बाहेर निघायची वेळ आलीच तर खूपच महत्वाच्या कामाकरीता निघत असें. त्याचप्रमाणे संपूर्ण शाळा महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या सर्व स्तरावरील परीक्षा या रद्द करण्यात आल्या किंवा काही काळासाठी पुढे ढकलण्यात आल्या. या कारणाने ग्रंथालयाची उपयुक्तता काही काळासाठी कमी झालेली दिसून येते.

ग्रंथालयाचा उपयोग वाढविण्यासाठी काही उपाययोजना: महामारीच्या काळात संपूर्ण जग त्यांच्यात ढासळूण गेले. या महामारीचा संपूर्ण जगावरच परिणाम झालेला दिसून येत आहे. यात शिक्षण पध्दतीवरही परिणाम झालेला असून याचा फटका ग्रंथालयांनाही बसलेला आहे. पण पुर्वीसारखे नाही पण थोडयाफार उपाययोजना करून विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाकडे आणणे शक्य होवू शकेल.

१) ग्रंथालयाचे सॅनिटायझेशन: ग्रंथालयात विद्यार्थी येणे म्हणजे थोडे अडचणीचे काम होवू शकेल. कारण येणारा प्रत्येक विद्यार्थी कुठुन आला हे माहित राहत नाही. या करिता सर्व प्रथम संपूर्ण ग्रंथालयाचे सॅनिटायझेशन करणे गरजेचे आहे. ग्रंथालयाचे सॅनिटायझेशन झाल्यानंतर थोडी भिती कमी होवू शकेल.

२) विद्यार्थ्यांकरिता सॅनिटायझरची सोय करणे: ग्रंथालयात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता सॅनिटायझरची सोय करणे. येणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या हातावर सॅनिटायझर देणे. ग्रंथालयातील एक कर्मचारी ग्रंथालयाच्या बाहेर बसवून येणाऱ्या प्रत्येकाच्या हातावर सॅनिटायझर दिले आणि नंतर त्याला ग्रंथालयात प्रवेश दिला तर फारच उपयुक्त ठरू शकेल यामुळे ग्रंथालय आणि विद्यार्थि दोन्ही सुरक्षित राहू शकतील.

३) प्रत्येक वर्गाला दिवस वाटून देणे: ग्रंथालयात प्रत्येक वर्गाला एक दिवस वाटून द्यावा. वाटून दिलेल्या दिवशी फक्त त्याच वर्गातील विद्यार्थ्यांना बोलवावे. जेणे करून ग्रंथालयात गर्दी होणार नाही. यामुळे विद्यार्थ्यांना पाहिजे असलेली पुस्तके घेता येतील व ग्रंथालयातही विद्यार्थ्यांची ये–जा सुरू होईल. यामुळे ग्रंथाना वाचक मिळेल व वाचकांना ग्रंथ या गोष्टीने दोन्ही हेतू सार्थ होवू शकेल.

४) एका वेळेस एकाच विद्यार्थ्यांना प्रवेश: विद्यार्थी ग्रंथालयात येत असतांना काही दिवसांकरिता विद्यार्थी ग्रंथालयात आल्यानंतर एका वेळेस एकाच विद्यार्थ्याला आत प्रवेश द्यावा. तो विद्यार्थी बाहेर निघाल्या नंतरच दुसऱ्या विद्यार्थ्यांना आत प्रवेश देणे जास्त सोईचे होईल. यामुळे ग्रंथालयात विद्यार्थ्यांची गर्दी होणार नाही आणि ग्रंथालयात व्हायरसचा प्रादुर्भाव होण्याची शक्यताही टाळू शकतो.

५) विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयात येण्यास प्रोत्साहन देणे: गेल्या काही महिन्यापासून शाळा–महाविद्यालय बंद असल्या कारणाने विद्यार्थ्यांना अजूनही असेच वाटते की महाविद्यालय बंद आहे तर ग्रंथालयही बंद असेल. काही कामाकरिता विद्यार्थी महाविद्यालयात आलेही तरी ग्रंथालयात येत नाही. याकरिता विद्यार्थी महाविद्यालयात आले असता त्यांना सांगण्यात यावे की ग्रंथालय सुरू आहे. आणि तुम्ही ग्रंथालयात जावू शकता. ग्रंथालयाचा वापर करू शकता. यामुळे काय होईल की हळूहळू विद्यार्थ्यांना माहिती होईल की आपण ग्रंथालयात जाव ू शकतो. ग्रंथालयातून पुस्तके घेवू शकतो. यामुळे विद्यार्थ्यां मध्ये ग्रंथालयाविषयी प्रोत्साहन निर्माण होवून विद्यार्थी ग्रंथालयात येणे सुरू करू शकतील.

निष्कर्ष: कोव्हिड–१९ महामारीच्या काळात संपूर्ण जग जागच्या जागी थांबून गेले होते. संपूर्ण लॉकडाऊनच्या काळात कोणालाही घराच्या बाहेर पडण्याची मुभा नव्हती. यामुळे सामान्य व्यक्ती पासून ते अधिकाऱ्या पर्यंतची व्यक्ती घरातराहूनच आपली कामे पूर्ण करतांना दिसली. आजही काही ठिकाणी **'वर्क फॉम होम'** सुरू असल्याचे दिसून येते. याचा सर्वात जास्त परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर पडला. तसेच ग्रंथालयावरही पडला. ग्रंथालयावर जरी या महामारीचा परिणाम झालेला असला तरी आता या महामरीचा भर ओसरतांना दिसून येतो आहे. यामुळेच आपन काही उपाययोजना करून आपल्या वाचकांना किंवा विद्यार्थी वर्गाला पुन्हा ग्रंथालयांकडे परत आणण्याचा प्रयत्न केल्यावर निश्चितच आपल्या ग्रंथालयाचा वाचक वर्ग पुर्वीसारखाच ग्रंथालयात येतील अशी आशा करणे उचित ठरू शकेल.

संदर्भ सूची:

१. *नरगुंदे रेवती, ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास, युनिव्हर्सल प्र. पुणे, २०११.*
२. *सिंह अजयकुमार, पुस्तकालय एवं समाज, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, २०११.*
३. *https://Maharshtratime com.*
४. *https://rohitpawar.org. blog post*
५. *https://mr.m.wikiedia.org.*

नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे परिणाम: एक आकलन

डॉ. किशोर आर. झिलपे, *प्राचार्य, नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड. मो. ९४०३५१२४७४* kishorzilpe01@gmail.com

मानवी संस्कृतीचा विस्तार आणि विकास यांचा प्रत्यक्ष संबंध शिक्षणाशी आहे. मानवी संस्कृतीच्या इतिहासाला ज्या प्रमाणात भूतकाळ आहे त्याच प्रमाणात मानवी शिक्षणाच्या इतिहासाला वर्तमान व भविष्यकाळही आहे. मानवी संस्कृतीचा आज जो भूतो न भविष्यती: विकास झाला त्याला अत्यंत महत्वाचे कारणीभूत घटक म्हणजे शिक्षण. प्रत्येक माणसाला समाजयोग्य बनविण्यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून सुसंस्कृत व साक्षर असणे गरजेचे आहे. शिक्षण हे केवळ व्यक्तिगत उन्नतीचे, विकासाचे साधन नसून समाज व राष्ट्र उन्नतीचे साधन आहे. वैदिक संस्कृतीचा अभ्यास करीत असतांना शिक्षणाची सुरुवात करणारे उपनयन संस्कार, विद्यारंभ संस्कार आपल्याला दिसून येते. गुरुकुल मध्ये राहून शिक्षण घेण्यासाठी उपनयन संस्कार महत्वाचा होता. व ज्या व्यक्तीचा उपनयन संस्कार झालेला असे त्याला समाजात मान व प्रतिष्ठा प्राप्त होत असे. या उपनयन विधी वर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भाष्य केलेले आहे. 'ज्ञानार्जन व विद्यार्जन म्हणजेच वेदाभ्यास' जे उपनयनावर अवलंबुन आहे, ज्यांचे उपनयन झाले नसेल त्यांच्या ज्ञानाकडील मार्ग संपूर्ण बंद असे.[१] प्राचीन शिक्षण पध्दतीचा अत्यंत महत्वाचा पैलु म्हणजे गुरुगृही जाउन शिक्षण घेणे आहे. तेथे सर्व प्रकारचे शिक्षण त्याला मिळत असे अलीकडील शिक्षणपध्दतीमध्ये आश्रमशाळा, होस्टेल वर राहुन शिक्षण घेणे ही त्याचीच आधुनिक रुपे आहे. संपुर्ण ज्ञानाने पारंगत अशा गुरुच्या सानिध्यात राहुन इतर शिष्यांच्या अनुकरणातून येणारे शिक्षण उत्तम समाजघटक बनविण्यासाठी पुरेसे होते.

प्राचीन काळामध्ये गुरुकुले ज्याप्रमाणे शिक्षणाची कार्य करित असत त्याच प्रमाणे ॠषिंचे आश्रमातुन शिक्षणाचे कार्य होत असे याचे अनेक पुरावे वैदिक साहित्यामध्ये उपलब्ध आहे. बुध्दचरित्रांमध्ये मुनी अराड व भुगु ॠषीचा आश्रमाचा उल्लेख येतो. गुरु शब्दाचे आचार्य, उपाध्याय, जेष्ठ, उपदेशक इ. अर्थ त्याकाळात वेगवेगळया संदर्भात येतांना दिसते. उपनयन संस्कारानंतर प्राथमिक शिक्षण घेंउन पुढील उच्चशिक्षण घेता येत होते त्यासाठी 'उपकरण' संस्कार केला जात असे. शिक्षणाची संपुर्ण व्यवस्था उत्तम दर्जाची होती. परंतु खेदाने नमुद करावे लागते की ही सर्व व्यवस्था चातुर्वर्ण्यव्यवस्था बळकट करणारी होती. या गुरुकुल व्यवस्थेचे पुढील रुपांतर म्हणजे संघटीत शिक्षण पध्दतीचा उदय होय. संघटीत शिक्षणाचे केंद्र म्हणजे आधुनिक काळातील विद्यापीठीय रचना म्हणता येईल. गुरुकुल, आश्रम व विद्यापीठ यातील महत्वाचा फरक म्हणजे गुरुकुल किंवा आश्रम एकटया गुरुचे किंवा ॠषिचे असे. परंतु विद्यापीठामध्ये अनेक गुरु अनेक विषयामध्ये पारंगत असणारे एकत्र येउन विद्यादानाचे कार्य करीत असे. त्याचे अत्यंत प्रसिध्द असलेले उदाहरण म्हणजे प्राचीन काळातील 'तक्षशिला विद्यापीठ' होय. प्राचीन भारताचा इतिहासात जगप्रसिध्द असणारे विद्यापीठ म्हणजे तक्षशिला विद्यापीठ होय. येथे वेगवेगळया देशातील विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत असे. पाश्चात्य देशातील प्रवासी या विद्यापीठाची भरभरुन स्तुती करतांना दिसते. या विद्यापीठात अनेक विषयाच्या शिक्षणासोबतच विद्यार्थ्यांच्या निवासाची व भोजनाची व्यवस्था केली होती. या भोजन व निवास व्यवस्थेला राजाश्रय तसेच समाजाश्रय सुध्दा प्राप्त होते त्यातुन ही व्यवस्था टिकुन होती. विद्यार्थ्यामध्ये भेदभाव न करणारे हे विद्यापीठ होते. येथे वर्णव्यवस्थेनुसार शिक्षण नसुन इच्छेनुसार विषय निवडीची संधी होती. आजच्यासारखे दिवस–रात्रीची वर्ग होत असे. प्रात्यक्षिक ज्ञानासोबतच लेखन कलाही शिकविली जात असे. तक्षशिला विद्यापीठात शिकलेल्या विद्यार्थ्यास समाजात मान व प्रतिष्ठा होती. तक्षशिला विद्यापीठाच्या विध्वसांनतर भारतात अनेक विद्यापीठ स्थापन झाली. व विद्याज्ञानाचे कार्य सतत सुरु राहीले. पुढे एका विहाराचे रुपांतर 'नालंदा विद्यपीठात' झाले. व हे विद्यापीठ तक्षशिला प्रमाणे जागतिक किर्तीचे विद्यापीठ झाले. भारतासोबत परदेशी विद्याथी येथे शिक्षणासाठी येत. एकंदरित पाहता प्राचीन भारतामध्ये शिक्षणाची उत्तम व्यवस्था होती. त्याला राजाश्रय, समाजाश्रय होता. त्यामुळे जागतिक दर्जाचे विद्यापीठे भारतात होती असे ठामपणे म्हणता येते. मध्ययुगीन भारताचा इतिहास शिक्षणाकडे फारसे लक्ष नव्हते असे चित्र दिसते. परंतु शिक्षण व्यवस्था सुरु होती. मुसलमानी आक्रमणाने येथील शिक्षण व्यवस्थेला मोठी हानी पोहचविली आहे.

भारतामध्ये इंग्रजांचा एकछत्री अंमल सुरु झाला आणि इंग्रजांची गरज म्हणुन भारतामध्ये मॅकेलेने शिक्षणाची सुरवात केली. अर्थातच हि शिक्षण व्यवस्था इंग्रज सरकारला कारकून पुरविणारी होती. संघटीत स्वरुपात इस्ट इंडीया कंपनीवर १८१३ साली ब्रिटीश पार्लमेंटने पास केलेल्या सनदी कायद्यात भारतात शिक्षणाचा प्रसार करण्याबाबत तरतुद करण्यात आली आणि शिक्षणप्रसाराला हातभार लावण्याची जबाबदारी कंपनी सरकारवर टाकण्यात आली.[२] शिक्षणाचा प्रसार, प्रचारासाठी कंपनीवर वार्षीक दिड लक्ष रुपये खर्च करण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली.[३] शिक्षणाची सनातन व्यवस्था व इंग्रजी मशनरीची व्यवस्था भारतात सुरु होती. परंतु अत्यंत महत्वाची गरज म्हणुन '७ मार्च १८३४ रोजी इंग्रजी शिक्षणाचा व पाश्चात्य विज्ञानाचा प्रसार भारतात व्हावा असा ठराव लार्ड मेकॉलेच्या पुढाकाराने पास करण्यात आला. इंग्रजी भाषेचे ज्ञान असलेल्यानाच सरकारी नौकरीत भरती करतांना अग्रक्रम दिला जाईल हे उघडपणे घोषीत करण्यात आले'[४] यानंतर हिच कारकुन निर्मिती शिक्षणपध्दती काहीप्रमाणात सुधारणा करुन स्वतंत्र भारतात सुरु राहीली. देश स्वतंत्र होउन ७० वर्षानंतर शिक्षणव्यवस्थेमध्ये आमुलाग्र बदल करणारे 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण' येत आहे. त्यातही काही दोष आहेत. परंतु एकंदरीत भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये व्यवसायभीमुख शिक्षण व्यवस्थेच्या दिशेने टाकलेले हे योग्य पाउल असणार आहे.

शिक्षणाचे महत्व पुरातन काळापासून भारतीय समाजाला आहे. हे वरील विवेचनावरून आपल्या लक्षात आले असेलच. त्यातीलच अत्यंत विकसित आणि विकसनशील शैक्षणिक धोरण निर्मिती आणि अंमलबजावणी करण्याच्या हेतुने राष्ट्रीय समाज व्यवस्था, 'शैक्षणिक धोरणाची' पायाभरणी भारताला केंद्रस्थानी ठेवून येथील समाजव्यवस्था उपलब्ध असणारी साधने इ. अत्यंत महत्वाच्या घटकाचा विचार करून जागतिक महासत्ता बनविण्याच्या दृष्टीकोनातून सर्वांना उच्च दर्जाचे शिक्षण प्रदाण करून संपूर्ण राष्ट्राला न्याय्य व चैतन्यमय ज्ञानी समाजामध्ये परिवर्तित करण्यासाठी 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची' निर्मिती डॉ. कस्तुरीरंगज याच्या अध्यक्षतेखाली इतर सदस्यांनी केलेली दिसते. अर्थातच हि समिती अत्यंत अमुलाग्रपणे संपूर्ण शिक्षणव्यवस्था परिवर्तीत करण्याच्या दृष्टीने कार्य करतांना दिसते. वस्त्या, वाडया, गावखेडयांपासून विकसित झालेल्या मोठया शहरापर्यंत असणाऱ्या संपूर्ण शैक्षणिक साधनाचा वापर करण्याच्या दृष्टीने सर्वांगिण विचार करून अत्यंत मुलगामी शैक्षणिक व्यवस्था निर्माण व्हावी. कोणीही शिक्षणापासून वंचित राहु नये. बुध्दीमत्ता असतांना कुणालाही शैक्षणिक साधनाच्या अभावामुळे शिक्षणापासून पर्यायाने स्वतःच्या उन्नती पासून त्याला कुणीही रोखु शकणार नाही अशा स्वरूपाची शैक्षणीक व्यवस्था

निर्माण करण्याचा मानस या धोरणातून दिसून येतो. 'शिक्षण हे वाघीणीचे दूध आहे' ही म्हण यथार्थ आहे ती भुतकाळ, वर्तमान काळ तसेच भविष्यकाळात लागू होते. माणसाजवळ असणारी संपत्ती, धन, पैसा अडका, चोर, दरोडेखोर, चोरून नेऊ शकतो परंतु माणसाच्या डोक्यात असणारे ज्ञान कधीही कोणीही चोरून नेऊ शकत नाही. त्यावर दरोडा टाकता येत नाही. त्या व्यक्तीने आत्मसात केलेले ज्ञान त्यातून त्याला प्राप्त झालेले सम्यक ज्ञान, सम्यक विचार हे त्याच्या सोबतच त्या व्यक्तीच्या समाजाला, राष्ट्राला उन्नतीकडे घेऊन जाणारी आहे. इंग्रजानी निर्माण केलेली कारकूण निर्मितीचा शैक्षणिक कारखाना बंद करून व्यवसायभिमुख शैक्षणिक प्रणाली विकसित करण्यासाठी हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण कटिबध्द असलेले आपल्याला दिसून येते.

कोणतीही नविन व्यवस्था निर्माण होत असतांना त्यात चांगल्या आणि वाईट गुणांचा समावेश झालेला असतोच. शंभर टक्के हि प्रणाली परिपुर्ण आहे असे जरी आपल्याला म्हणता येत नसले तरी या शैक्षणिक प्रणालीमुळे आपण आपल्या देशाची एक वेगळया परिपुर्ण अशा शैक्षणिक व्यवस्थेकडे यशस्वी वाटचाल होणार आहे यात शंका नसावी. कोणत्याही संघटनेने किंवा राजकीय पक्षाने 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचा' निषेध करणे किंवा बहिष्कार टाकणे उचित होणार नाही. जेथे कुठे यात भर टाकण्याची आवश्यकता आहे. तेथे चर्चा करून त्यात बदल करता येऊ शकते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये पहिल्यांदाच शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाला गुंतवणुकीचा दर्जा देण्यात आलेला आहे. अगोदरही आपल्या देशात शिक्षणावर खर्च केल्या जात होता आता त्यात खुप मोठया प्रमाणावर वाढ करून नव नविन उपक्रम राबविण्याचा मानस या धोरणात करण्यात आलेला आहे. मुलांना बाल्यावस्थेपासूनच दर्जेदार निगा व शिक्षणाची हमी हे शैक्षणिक धोरण घेत आहे. हा अत्यंत अभिमानास्पद पैलू या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा असणार आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये पायाभूत साक्षरता, प्रांरभिक भाषा, व गणित हे आत्मसात होत असल्याची दक्षता घेणे हे या धोरणाच उद्दिष्ट आहे. आतापर्यंत ईनपुट होत होते परंतु आऊटपुट किती आहे यांची फारशी दक्षता घेतल्या जात नव्हती. पैसा खर्च होतो परंतु त्याचा सदउपयोग होऊन सकारात्मक परिणाम येत आहे किंवा कसे हे या धोरणात पाहिला जाणार आहे.

बौध्दिक विकास व अध्यापनाची तत्वे याची सांगड घालुन विज्ञान, समाजविज्ञान, कला, भाषा, क्रिडा, गणित या सर्वच क्षेत्रावर समान भर देतांना व्यवसायिक व शैक्षणिक शाखाचे एकत्रिकरण करण्यात येणार, अत्यंत महत्वाचा मुद्दा म्हणजे जन्म व कौटुंबिक पार्श्वभुमी यांच्याशी निगडीत अशा परिस्थितीमुळे कोणतेही मुल शिकण्याच्या व प्रगतीच्या एकाही संधीला मुकणार नाही. यांची हमी हे धोरण नियोजित उपाययोजनाचा अंतर्भाव करणार आहे. सक्षम व पारदर्शक निवड प्रक्रियेच्या माध्यमातुन हाडाच्या शिक्षकांची नियुक्ती करण्यासोबतच गुणवत्तेवर आधारित बढती, कामगिरीचे नियमित मुल्यमापण करण्याचे प्रावधान आहे. 'बोले तैसा चाले' असे जर झाले तर नक्कीच उत्कृष्ठ शिक्षकांच्या माध्यमातून उत्कृष्ठ शिक्षण विद्यार्थ्यापर्यत पोहचणार आहे.

अनुशासन व प्रशासन याचे मुलभूत एकक ठेवून शाळांची व्यवस्था व आयोजन शालेय संकुलामध्ये करण्यात येणार. येथे व्यावसायिक शिक्षकासोबत पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक सुविधा, मनुष्यबळ इ. सर्व प्रकारची उपलब्धता असणार आहे. परंतु आमचा वस्तीवाडी वरचा विद्यार्थी येथे कसा पोहचणार यांचे उत्तर येथे सापडत आहे. ग्रामीण परिसरातील वस्त्या व वाडयावरील विद्यार्थी दररोज या संकुल मध्ये कसा जाणार किंवा त्याची राहण्याची, जेवणाची व्यवस्था तेथे असणार आहे का? या विषयी यात स्पष्ट दिशानिर्देश देण्यात आलेले आहे. शाळाचे संकुल तयार होणार त्यामध्ये दहा–विस शासकिय शाळांचा एक समुह तयार होणार त्यामुळे वस्त्या, वाडया व ग्रामीण परिसरातील संपुर्ण शाळा बंद होणार. या ग्रामीण परिसरातील विद्यार्थ्याची राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था स्थापन झालेल्या शालेय संकुलात करणे गरजेचे आहे. अन्यथा खुप मोठा विद्यार्थी वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहू शकतो.

या शैक्षणिक धोरणाचा उदद्देश प्रत्येक मुलाला मोफत, सुरक्षित, उच्च दर्जायुक्त, विकासात्मक दृष्टया योग्य निगा व शिक्षण प्रदान करणे. त्यासाठी मुलाच्या जीवनातील प्रारंभिक व्यवस्थेतील शिक्षणाच्या महत्वावर आणि शिक्षणामुळे आयुष्यभर होणाऱ्या चिरतंन फायद्यावर या धोरणाचा भर असणार आहे. भौगोलिक वातावरणामुळे निर्माण झालेली स्थानिक गरज व तेथे असणाऱ्या पायाभूत सुविधाबाबत बहुआयामी दृष्टीकोणातून उपलब्ध सुविधाचे विस्तार व सबलीकरण करण्याचे धोरण अंमलात आणल्या जाणार आहे. यात महत्वाचा मुद्दा नमूद करण्यासारखा आहे तो म्हणजे सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या वंचित असलेले जिल्ह्याकडे लक्ष पूर्वक प्राधान्य दिले जाईल. शिक्षक व पालक यांच्या दृष्टीने विचार करून शैक्षणिक अभ्यासक्रम व अध्यापन शास्त्राच्या आराखडा तयार केल्या जाईल. प्रत्येक स्तरानुसार प्रशिक्षण मार्गदर्शन आणि निरंतर व्यवसायिक विकास व कारकीर्द आराखडा यांचं संधीसाठी अध्ययन सुलभ वातावरण निर्मिती व उच्च दर्जेदार शिक्षकांचे व्यवसायीकरण करण्यात येणार. वयाच्या आठव्या वर्षी पर्यंत संपूर्ण शिक्षण मातृभाषेतून घेऊन त्यानंतर बहुभाषिकतेकडे वाटचाल व्हावी असे या धोरणात अभिप्रेत आहे. ही अत्यंत सकारात्मक बाब आहे कारण आई–वडिलांची भाषा, ज्या समाजात तो विद्यार्थी लहानाचा मोठा होत असतांना बोलीभाषा ग्रहण करीत असतो तेव्हा त्या भाषेतील अर्थ पुर्णपणे ते आत्मसात करीत असत. एकाच शब्दाच्या हावभावावरून बदलणारे अर्थ, स्थल–काल सापेक्ष अर्थ त्याला समजून येतात त्यामुळे लहानपणापासून त्याचा संकल्पना समजून पक्या होईल त्यानंतर मातृभाषा आणि इंग्रजी भाषा यामधून विज्ञान शिकणे अभिप्रेत आहे म्हणजे एक भाषिकतेकडून सुरुवात करून बहुभाषीतेकडे विद्यार्थ्यांना घेऊन जाणे अभिप्रेत आहे

हे संपूर्ण शिक्षण शैक्षणिक संकुलात असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिकताना बहुआयामी पर्याय उपलब्ध असणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांना आवडणाऱ्या वेगवेगळया विषयांचे ज्ञान ग्रहण करता येईल. परंतु परीक्षेसाठी विषयाची निवड करण्याची मुभा विद्यार्थ्यांसाठी असणार आहे. कुठलेही ज्ञान आत्मसात करण्याकडे विद्यार्थ्याचा कल असेल त्यातून त्यांना आनंद मिळेलच पण महत्त्वाचे म्हणजे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व गुणांचा समुच्चय त्यांच्याकडे असेल आणि तोही त्याने आनंदाने आत्मसात केलेला असेल. ग्रामीण परिसरातील शाळा लहान असल्यामुळे त्यांच्याकडे शैक्षणिक साधन सीमित असेल परंतु तेथील विद्यार्थ्यांमध्ये परंपरागत कौशल्याची ज्ञान अफाट असते. त्यांचे संपूर्ण जीवन निसर्गाच्या सानिध्यात गेलेले असल्यामुळे प्राणी, जीवशास्त्र पासून वनस्पती जीवशास्त्र पर्यंत त्यांचे ज्ञान भांडार अफाट असते. त्या ज्ञानाला नवीन धोरणातील शैक्षणिक संकुला मुळे चालना मिळेल. त्या विद्यार्थ्यांला अधिकाराचे, ज्ञानाचे योग्य व्यासपीठ मिळेल. त्यांच्या ठिकाणी परंपरागत स्व अनुभवातून आत्मसात झालेले ज्ञान शास्त्रीय चौकटी बसविण्याची प्रक्रिया होऊन खऱ्या अर्थाने राष्ट्र निर्मितीमध्ये महत्त्वाची भूमिका हे विद्यार्थ्यी बजावणार आहे. शारीरिक क्षमतेच्या दृष्टीने ग्रामीण परिसरातील विद्यार्थी काटक असतो. पावसात भिजण्याची, नदीत पोहण्याची, जंगलात पळण्याची, झाडावर चढण्याची, दऱ्या खोऱ्यातून विविध प्राण्यांची शिकार करण्याचे कौशल्य त्यांच्या ठिकाणी असते. शैक्षणिक संकुलामध्ये खेळण्याचा विविध सुविधा असल्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी उपजत असणाऱ्या क्रीडाप्रकारात तो देशाचे नाव उज्वल केल्याशिवाय राहणार नाही. दगडाने नेम धरून झाडावरील फळ अचूक पाडणारा विद्यार्थी बंदुकीच्या गोळीने अचूक नेम

साधल्याशिवाय राहणार नाही. याची खात्री बाळगली पाहिजे आत्मनिर्भर भारत निर्माण करणे हेच शैक्षणिक धोरणाचा उद्देश आहे. लहानपणीच शालेय जीवनात व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होत असते. परंतु ग्रामीण परिसरातील विद्यार्थी आणि शहरी परिसरातील विद्यार्थी याच्यांत आपल्याला वेगळया प्रकारची तफावत आजपर्यंतच्या शैक्षणिक परिसरात दिसून येत होती. परंतु लहानपणापासूनच शैक्षणिक संकुलामध्ये विद्यार्थीनी शिक्षण घेतले असल्यामुळे ग्रामीण परिसरातील विद्यार्थ्यांवर शहरी परिसराचा दबाव येणार नाही. तो कोणत्याही दडपणाचा बळी न पडता त्याचा संपूर्ण क्षमतेने त्याला शिक्षणाचा लाभ घेता येईल. आपण ग्रामीण परिसरातून आलो आहे, आपल्याला फारसे ज्ञान नाही, तिथल्या मुलांसारखे आपल्याला बोलता येत नाही, त्यांच्यासारखे आपल्याला भाषण देता येत नाही, खेळाता येत नाही, इत्यादी सर्व नकारात्मक भावना त्यांच्या ठिकाणी निर्माण होणार नाही. त्यामुळे सुजान नागरिकांसोबत राष्ट्रनिर्मिती मध्ये अहम सहभागी होणार तरुण घडल्या जाईल. त्याच्या ठिकाणी वैज्ञानिक संशोधन, प्रयोगशीलता, राष्ट्रीय पवित्र संस्कार आणि महत्त्वाचे म्हणजे प्रयोगशीलता या गुणाच्या त्याचा ठिकाणी विकास होईल. तो शैक्षणिक संकुलामध्ये संगणकाची भाषा डिझाइन करायला शिकेल. त्यामुळे व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात त्याचा उपयोग होईल.

भारतातील आतापर्यंतची शिक्षणाची दुरवस्था अनुभवल्यानंतर नवीन शैक्षणिक धोरण कडे नव्या दृष्टीने पाहिल्यास प्रगतीचा वाटा मुक्त होताना दिसत आहे. कोणत्याही परिस्थितीत समाज असो कोणताही मागासलेल्या परिसर असो तेथे त्यासाठी प्रगतीचा अनेक संधी घेऊन येताना हे धोरण दिसत आहे या धोरणात मोठ्या प्रमाणात प्रामाणिकता आणि शिक्षणाविषयी कळवळा आहे परंतु याची अंमलबजावणी हे आव्हानात्मक असणार आहे कारण एकीकडे सरकारी शाळा आहे. तरी दुसरीकडे धंनाडया लोकांच्या सर्व साहित्य सर्व साधनाची सुसज्ज अशा अनेक शाळा शहरात सुरू होऊन मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण परिसरापर्यंत जाऊन पोचले आहे. तोच धनाडया वर्ग शासनामध्ये महत्त्वाची पदे भूषवितांना दिसतो आहे शासकीय शैक्षणिक संकुलामध्ये खाजगी संस्था कशा प्रकारे सहभागी होणार याविषयी हा धोरण काहीच बोलत नाही म्हणजेच कायद्याने योग्य प्रकारे त्यावर भाषा करणे गरजेचे आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण या मध्ये सर्व मुलांना पायाभूत साक्षरता व तंत्रज्ञान आत्मसात होत असल्याची दक्षता घेत असताना त्यांच्या मध्यान भोजनाची स्पष्ट व्यवस्था करताना दिसते. पोषण याचा शिक्षणाशी घनिष्ट संबंध आहे समोरची व्यक्ती उपाशी असताना त्याला ज्ञानाचा नैतिकतेच्या गोष्टी सांगून जमत नाही त्याची पोटाची भूक प्रथम भागविने गरजेचे असते. त्याचे प्रमाणे मुलांना उपाशी ठेवून त्यांच्या कडून साक्षरता व तंत्रज्ञान आत्मसात करणे अशक्य आहे. याची जाणीव ठेवून मध्यान भोजन कार्यक्रमाचा विस्तार करण्याचे नियोजन, सोय केलेली आहे. पूर्वप्राथमिक व प्राथमिक शालेय विद्यार्थ्यांना उत्कृष्ट असा पोषक नाश्ता व माध्यान्ह भोजनाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. आणि मुलांना सतत उत्कृष्ट असे दर्जेदार अन्न मिळावे म्हणून या कार्यक्रमा वरील सर्व तत्कालीन अन्न खर्च व महागाई यांच्याशी जोडण्यात येणार आहे त्यामुळे कोणत्याही प्रकारची पोषण आहारावर होणाऱ्या खर्चात तडजोड करावी लागणार नाही. मुलांना पायाभूत साक्षरता व तंत्रज्ञान आत्मसात व्हावे यासाठी मूल्यमापन व दर्जेदार साहित्य उपलब्ध व्हावे यासाठी सशक्त प्रणाली उभि करण्यावर लक्ष केंद्रित करून शिक्षकांना सोयीस्कर व्हावे म्हणून उपयुक्त तांत्रिक साहित्य व सहाय्यवर लक्ष केंद्रित करून वाचन व संवाद व संस्कृतीची बांधणी करण्याची हेतूने सार्वजनिक व शालेय ग्रंथालयाचा विस्तार करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आलेला आहे विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक दर्जा कायम रहावा म्हणून विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तर ३०: १ राहणार याची खात्री देण्यात आली आहे तसेच समाजसेवक व समुपदेशक सर्व मुलांचे मानसिक आरोग्यावर कार्य करणार आहे कोणत्याही विद्यार्थी आपले शिक्षण अर्ध्यावर सोडणार नाही याची दक्षता घेणार असून मुलींच्या संपूर्ण सुरक्षेची हमी, सोबत शाळेत ये—जा करण्यासाठी दळणवळण व वस्तीगृहाची सेवा गरजेनुसार उपलब्ध असणार आहे. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याची निगा शाळेमध्ये आरोग्य सेविकांची नेमणूक करून करण्यात येणार आहे. शिक्षणाचा अधिकार अधिनियमाचा विस्तार करून शालेय पूर्व शिक्षणापासून इयत्ता बारावीपर्यंत मोफत व शक्तीची शिक्षण उपलब्ध असणार आहे आजची शिक्षण मोठ्या प्रमाणात रट्टा मारून किंवा पाठांतराच्या माध्यमातून केले जाणारे शिक्षण आहे. त्याला कमी करून सर्वांगीण विकासासाठी शोधक विचार क्षमता सर्जनशिलता, परस्पर सहकार्य सामाजिक बांधिलकी, समस्या निवारण, नीती तत्वे बहुभाशिकता अंकीय साक्षरता इत्यादी नवीन अभिनव कौशल्यावर आधारित अध्ययनाला चालना सन मिळणार. २०२२ पर्यंत अभ्यासक्रम व शिकण्याची शास्त्र यामध्ये आमूलाग्र परिवर्तन यात करण्यात आलेले दिसते विद्यार्थ्यांची प्रत्येक टप्प्यावरील ज्ञानाची भूक लक्षात घेऊन, त्यांचा ज्ञानग्रहण करण्याचा कल लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाची व अध्यापन शास्त्राची मांडणी करण्यात येणार आहे. विविध वयोगटांमध्ये वेगवेगळे अध्ययन त्या विद्यार्थ्यांकडून करून घेण्यात येईल त्यासाठी ५+३+३+४ असा आराखडा तयार करून अभ्यासक्रमाचा भार थोडा हलका करून अत्यंत महत्त्वाच्या संकल्पना व आवश्यक कल्पना यांच्या पुरताच मर्यादित केला जाईल भाषा, सौंदर्य, शास्त्र व कला यांची जाण सुसंवाद, नैतिक कारणमीमांसा, स्थानिक समुदाय, स्वदेश जगाला भेडसावणाऱ्या समस्या, याचे आकलन व निरसन या दृष्टीने विद्यार्थ्यांची तयारी केली जाईल प्रत्येक अभ्यासक्रमात लवचिकता असेल कला व विज्ञान असा किंवा व्यवसायिक व शैक्षणिक असा किंवा अभ्यासक्रमांतर्गत किंवा अभ्यासक्रम बाह्य असा भेद असणार नाही. विद्यार्थ्याला विविध बदल्याची संधी उपलब्ध असणार आहे. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक असणारे शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करण्यात येईल इयत्ता सहावी ते आठवी च्या दरम्यान विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक कौशल्य व कलाकुसर याविषयीचा एक वर्षाचा सर्वेक्षण कोर्स करावा लागेल. शालेय शिक्षणामध्ये व्यवसायिक शिक्षणाची ज्ञान प्राप्त होईल.

वरील सर्व शैक्षणिक योजनांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी शिक्षकांवर आहे त्यामुळेच सर्वात महत्त्वाचा घटक शिक्षक असणार आहे. जुना शिक्षक वर्गाचा नवीन शैक्षणिक धोरणासाठी तयार व्हावे लागेल नव्याने नियुक्त होणाऱ्या शिक्षक चार वर्षीय अध्यापन शास्त्राचा माध्यमातून नि णांत असा असणार आहे. तो मुळात व्यासंगी उत्कृष्ट उच्चशिक्षित व व्यवसाय दृ या प्रशिक्षीत असणार. त्याच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले जाणार शिक्षकांच्या शिक्षणापासून तर त्यांच्या निवड व नियुक्ती पर्यंत व पुढे ही वेळोवेळी त्या शिक्षकाला अनेक चाचण्यांना सामोरे जावे लागेल, त्यांचे प्रमोशन सेवेतील वर्षा वर आधारित राहणार नसून त्यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या काबीलतेवर असणार आहेत. विद्यार्थ्यांना काय शिकवायचे आणि कसे शिकवायचे याचे स्वातंत्र शिक्षकाला असणार आहे. शिक्षकावर शिक्षणा व्यतिरिक्त कोणतीही जबाबदारी टाकली जाणार नाही. सर्व शैक्षणिक प्रशासकीय पदे हे फक्त उत्तम शिक्षक असणाऱ्या व प्रशासनामध्ये रस असणाऱ्या उमेदवारासाठी यापुढे राखीव असणार आहे शाळांमध्ये कोणताही संघर्ष टाळण्या हेतू विनियमन व प्रचालन स्वातंत्र समिती राहील. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात अमुलाग्र बदल करण्यात आले आहे. उदारमतवादी शिक्षण, विज्ञान, कला, मानवतावाद व्यवसाय याचे सखोल शिक्षण, पदवीच्या एका वर्षानंतर 'पदविका' दोन वर्षानंतर 'प्रगत पदविका' तीन

वर्षानंतर 'पदवी' चार वर्षानंतर 'संशोधनात्मक पदवी' इत्यादी खूप चांगल्या योजना यात करण्यात आले आहे नालंदा अभियान व तक्षशिला अभियान हे अत्यंत स्तृत उपक्रम असणार आहे. पदवी प्रदान करण्याची स्वायत महाविद्यालय असतील उच्च शिक्षण पासून कोणत्याही सामाजिक आधारावर कोणीही वंचित राहणार नाही शिक्षक व शिक्षणाविषयी अमुलाग्र बदल राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात करण्यात आले आहे. धोरण यशस्वी करण्याची जबाबदारी शिक्षकावर असल्यामुळे सर्वगुणसंपन्न शिक्षकांच्या हाती शिक्षणाची सूत्र असणार आहेत बारावीनंतर चार वर्षाची बॅचलर ऑफ एज्युकेशन कला क्रीडा व्यवसायिक शिक्षण याचा समावेश असणारी 'पदवी' त्यांना देण्यात येईल व्यवसायिक शिक्षण उच्च शिक्षणाचा भाग असेल कृषी शिक्षणामध्ये अमुलाग्र बदल करण्यात येणार स्थानिक ज्ञान पारंपारिक ज्ञान व उदयोन्मुख तंत्रज्ञान यांची सांगड घालून शेती संबंधित निर्माण झालेल्या समस्या दूर करण्याचा प्रयत्न असेल. स्थानिक समुदायांना थेट लाभ करून देणे हा उद्देश असेल विधी शिक्षणातही बदल करण्यात येईल द्विभाषी शिक्षण पद्धती नुसार त्यांची रचना करण्याचा उद्देश असेल तात्कालीन सामाजिक व सांस्कृतिक आशय यांना न्याय दानामध्ये महत्त्व असणार आहे आरोग्य सेवा, नर्सिंग शिक्षण, औषधे प्रतिबंधात्मक आरोग्य सेवा तांत्रिक शिक्षण इत्यादी अमुलाग्र बदल या शैक्षणिक धोरणात असणार आहे. प्रौढ शिक्षणाचाही समावेश केला आहे या सर्वांची अंमलबजावणीसाठी 'राष्ट्रीय संशोधन फाउंडेशन' ची स्थापना करण्यात येणार त्या माध्यमातून हे सर्व कार्य केले जाईल याचे चार विभाग असतील विज्ञान तंत्रज्ञान समाजशास्त्रे कला व मानव विज्ञान एकंदरीत सर्वसमावेशक असे शैक्षणिक धोरण असणार. पहिल्यांदाच शिक्षणावरील खर्चाची आर्थिक तरतूद मोठ्या प्रमाणात वाढविण्यात आलेली आहे. समाजातूनही पैसा उभा करण्याचा मार्ग मोकळा ठेवण्यात आलेला आहे यामुळे तक्षशिला आणि नालंदा ची विद्यापीठाच्या काळातील वैभव आधुनिक भारतातील विद्यापीठ प्राप्त होईल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. डॉ. बी. आर. आंबेडकर: शुद्र पूर्वी कोण होते. अनु. चांगदेव भ.खैरमोडे सुगन प्रकाशन, नागपूर द्वितीय आवृत्ती. १९७४ प्र.२३१

२. डॉ. सुमन वैद्य व बॅ. शांता कोठेकर : आधुनिक भारताचा इतिहास १७५७ ते १८५७) श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर दहावी आवृत्ती. २०१६ पृ.क्र. २५७

३. तत्रेव (पृष्ठ क्र.२५६)

४. डॉ. सुमन वैद्य,डॉ. शांता कोठेकर: आधुनिक भारताचा इतिहास (१८५७ ते १९२०) श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर चौदावी आवृत्ती.२०१७ पृ.क्र.३८४

५. *https://www.education .gov.in (pdf) (राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा)*

कोविड– १९ चा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम

डॉ. रामदास वैद्य, अंकुशराव टोपे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, जालना. मो. ९४२३७१२५०५

डॉ. जयश्री दि. पवार, जालना. pradhumn-pawar24@gmail-com मो. ९४०५०६३५९३

प्रस्तावना: सामाजिक समस्या प्रत्येक समाजात अस्तित्वात असतात. समाजातील लोक सामुदायिक पातळीवर त्या समस्यांचे निवारण करण्याचे प्रयत्न करतात. प्रत्येक काळानुसार सामाजिक समस्येत परिवर्तने घडून आलेली दिसून येतात. यात प्राचीन काळ असो, मध्ययुगीन असो किंवा आधुनिक समाज या प्रत्येक ठिकाणी विभिन्न स्वरूपाच्या सामाजिक समस्या आढळतात. परंतु प्रत्येक काळातील समस्यांचे स्वरूप हे भिन्न–भिन्न असल्याचे दिसून येते. बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थितीनुसार नवीन सामाजिक समस्या निर्माण होतात. १९ व्या शतकात बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन, विधवा विवाह इ. सामाजिक समस्या होत्या. मात्र, अलिकडे या सामाजिक समस्या आढळून येत नाहीत. २१ व्या शतकात कुटुंब विघटन, बेकारी, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या, बालगुन्हेगारी, इ. सारख्या नव–नवीन समस्या निर्माण झालेल्या आढळतात. यात नुकतीच एक भंयकर समस्या संपूर्ण जगापुढे आ वासून उभी राहिली आहे. एका महाभंयकर आजाराने संपूर्ण विश्वालाच आपल्या विळख्यात घेतल्याचे दिसून येते. त्या संसर्गजन्य आजार म्हणजे कोविड–१९.

जागतिक संकटाची कोरानाप्रमाणे यापूर्वीही अशी परिस्थिती आली होती. यासंदर्भात अशी स्थिती सर्व देशभर (किंवा खंडभर) असलेला आढळून आला आहे. त्यातील सर्वात प्रमुख घटना म्हणजे ब्लॅक डेथ. १३४७ मध्ये युरोपमध्ये झालेले सुमारे २०० दशलक्ष मृत्यू. १६६४ मध्ये लंडनचा ग्रेट प्लेग, १८८० मध्ये कॉलरामुळे १.५ दशलक्ष लोक ठार झाले होते. १९८० मध्ये एचआयव्ही एड्स, २०१० मध्ये स्वाइन फ्लू (साथीचा रोग), साथीच्या आजाराने जवळजवळ २ लाख लोकांचा बळी घेतला आहे. कोरोनाव्हायरस प्रथम १९६० च्या दशकात सापडले. तर कोविड–१९ चा संसर्ग झालेला रूग्ण सर्वप्रथम विश्वात डिसेंबर २०१९ मध्ये कोरोना व्हायरसचा एक उपप्रकार चीन येथील वूहान शहरात आढळून आला. याला कोव्हिड–१९ असे नाव देण्यात आले. सुरूवातीस वुहान व आसपासच्या प्रदेशात पसरलेला हा विषाणू त्याच्या इतर उपप्रकारांपेक्षा अधिक तीव्रतेचा असून याच्या रोग्यांच्या मरण्याचे प्रमाण मोठे आहे. हूबई प्रातांतील वूहान शहरातून या विषाणूची लागण सुरू झाली. या आजारामुळे चीन देशात १३ मार्च २०२० अखेर ३१८० जणांचा बळीगेला असून ८० हजार ९८१ जणांना लागण झाली असल्याचे समोर आले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने याबाबत माहिती जारी केली आहे. ६ एप्रिल २०२० अखेर जगात एकूण १२,१०,९५६ जणांना या आजाराची लागण झाली असल्याचे दिसून आले आहे. भारतात पहिला कोरोना रूग्ण सापडला तो केरळात. चीनहून भारतात परतलेली केरळमधील वैद्यकीय विद्यार्थिनी भारतातील पहिली कोरोना रूग्ण होती. २०२० साली महाराष्ट्रात कोरोना विषाणूचा उद्रेक झाला. महाराष्ट्रात कोरोना विषाणू उद्रेकातील पहिल्या रूग्णांची नोंद ९ मार्च २०२० रोजी पुण्यात झाली. त्यावर्षापासून महाराष्ट्रातील जनजीवनावर याचे फार मोठे परिणाम झाले. राज्यात लागू झालेल्या नियमांनुसार अत्यावश्यक कामाशिवाय सर्वांनी घरी बसणे सक्तीचे करण्यात आले. १५ जून २०२० पर्यंत १,१०,७४४ जणांना याची लागण झाली असून त्यापैकी ४, १२८ जणांचा मृत्यू झाला आणि ५६,०४९ रूग्ण पूर्ण बरे झाले.

कोरोना नावाची उत्पत्ती: 'कोरोना' चा अर्थ 'मुकुट' होतो. या वायरसच्या कणांमधून जे काटे निघतात. ते इलेक्ट्रॉन सुक्ष्मदर्शीमध्ये पाहिले असता मुकुटासारखा आकार दिसून येतो. यावरूनच याला कोरोना वायरस असे नामकरण करण्यात आले.

कोरोना विषाणूचे नाव व प्रकार: कोरोनाव्हायरस रोग २०१९ (कोविड–१९) हा एक अति संसर्गजन्य रोग आहे. जो गंभीर तीव्र श्वसन सिंड्रोम (२–कोव्ह–एसएआरएस) अथवा संबंधित कोरोनाव्हायरस (SARS&CoC&2) या नावाच्या नवीन विषाणूद्वारे होत.

ज्या सार्स (SARS-CoV-1) या रोगाने आग्नेय आशियामध्ये थैमान घातले होते. त्या कोरोनावायरस विषाणूच्या प्रजातीतील पण पूर्णपणे नवीन असा हा विषाणू आहे.

कोरोनाचे चार प्रकार: १. 229E अल्फा कोरोनाव्हायरस. २. NL63 अल्फा कोरोनाव्हायरस. ३. OC43 बीटा कोरोनाव्हायरस. ४. HKU बीटा कोरोनाव्हायरस.

उद्दिष्ट्ये: प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी पुढीलप्रमाणे उद्देश उद्दिष्ट्ये निश्चित केली आहेत. १. कोरोना विषाणुमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे. २. कोरोना विषाणुमुळे भारतीय समाजावर झालेल्या सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करणे. ३. कोरोना विषाणुमुळे निर्माण झालेल्या अडचणींचा शोध घेणे. ४. कोरोना विषाणुचा भारतीय जनजीवनावर झालेल्या मानसिक परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहितके: कोरोनामुळे संपूर्ण विश्वासमोर अनेक समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. हे लक्षात घेवून संशोधनाचे गृहितके पुढीलप्रमाणे निश्चित केले आहे. — १. कोरोना विषाणुमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे. २. कोरोना विषाणुमुळे भारतीय समाजावर सामाजिक परिणाम झालेला आहे. ३. कोरोना विषाणुमुळे अनेक अडचणीं संपूर्ण समाजव्यवस्थेपुढे उभ्या राहिलेल्या दिसून येत आहेत. ४. कोरोना विषाणुचा संपूर्ण भारतीय जनजीवनांवर मानसिक परिणाम झाल्याचा दिसून येतो.

संशोधन आराखडा: प्रस्तुत संशोधन विषयावर संशोधन करतांना संशोधकाने वर्णानात्मक संशोधन आराखड्याची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलन पद्धती: प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग केला आहे. त्यात प्रामुख्याने विभिन्न संदर्भ ग्रंथ, संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने मासिके, माहिती, सांख्यिकी, माहिती आंतरजाल (इंटरनेट), वर्तमान पत्रातून येणारे अग्रलेख इ. चा उपयोग केला गेला आहे.

कोविड–१९ चा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम: खेळत्या पैशाच्या अभावाने बाजारात आलेला स्थूलपणा आणि त्यातून वाढलेली बेरोजगारी, बँकेनी दिलेली कर्जाऊ रक्कम परत न आल्यामुळे बँकांचे निघालेले दिवाळे, शेअर मार्केटमधील उतार तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील रुपयाची घसरणारी किंमत, जीडीपीची सातत्याने होणारी घसरण या सर्व गोष्टी नोटाबंदीनंतर सातत्याने आपण पाहतोय. सध्याची भारतीय अर्थव्यवस्था दृष्ट चक्रात मध्ये सापडली आहे. ज्यामुळे लोकांच्या हातात कामधंदा नाही, पैसे नाहीत, बँक बचत/ठेवी नाहीत. नेमक्या या परिस्थितीत कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे हतबलता वाढत चालली आहे. या सगळ्याचा सारासार विचार केंद्र शासनाने करणे गरजेचे होते. ग्रामीण भागातून शहरांमध्ये रोजगारासाठी स्थलांतरित झालेला मोठा वर्ग आहे. कालावधीमुळे या बहुसंख्य असणाऱ्या वर्गातील लोकांना जीवनावश्यक वस्तू, किराणा माल, पैसे इत्यादींची जमवाजमव करण्यास पुरेसा वेळ मिळाला नाही. तर बरेच स्थलांतरित लोक आपल्या गावी पायी जाताना दिसत आहेत.

या साथीच्या आजाराचा आणि लॉकडाऊनचा फटका भारतीय अर्थव्यवस्थेला येणाऱ्या काळात बसणार आहे. लोकांचे जीवन सुरळीत होण्यासाठी खूप मोठ्या काळाची गरज लागेल. लघु उद्योग, शेतकरी, मजूर वर्ग, लघुव्यावसायिक यांच्यासाठी येणारा काळ आव्हानाचा राहील. खास करून ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था बेरोजगारीमुळे जास्त प्रभावित होईल. कोरोना विषाणूविरोधात लढणे सर्व मानव जातीसाठीच निर्णायक ठरेल. लॉकडाऊनच्या काळात सुरवातीला जास्तीत जास्त संशयित रुग्णाच्या तपासण्या होणे गरजेचे आहे. कारण टप्प्याटप्प्यात घेतल्या गेलेल्या निर्णयांमुळे लोकांच्यामध्ये संभ्रम आणि गोंधळ निर्माण झाला आहे. गावखेड्यातील लोकांपर्यंत रेशन आणि जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा ग्रामीण व आदिवासी भागासाठी सातत्याने केला गेला पाहिजे. शासनाने देशातील सर्व नागरिकांना विश्वासात घेऊन काम केले तर नक्कीच आपण कोरोना विषाणूचा प्रसार होण्याला प्रतिबंध करू शकतो.

अर्थव्यवस्थेला हादरा: आरोग्याच्या दृष्टीने कोरोनाकडे पाहणे महत्वाचे आहेच पण या वायरसचे अर्थकारणावर होणारे परिणाम ही अतिशय तीव्र आहेत. या आजारामुळे जागतिक अर्थव्यस्थेवर होणारा परिणाम आता स्थानिक पातळीवर ठळकपणे दिसू लागलाय. जागतिक व्यापाराची पुरवठा साखळीच (सप्लाय चेन) विस्कळीत करुन या विषाणूने जागतिक अर्थव्यवस्थेला जेरीस आणले, असेच म्हणावे लागेल. इंटरनेट व तंत्रज्ञानामुळे व्यावसायिकदृष्ट्या जग हे खूप छोटे झाले आहे. विकसित देशांना सेवा पुरवणाऱ्या आयटी कंपन्यांची जागतिक पातळीवरची देवघेव इतकी वाढली आहे की एका देशातील उद्योग बंद पडताच दुसऱ्या देशाला त्याचा लगेच फटका बसतो. देशातील वाहन उद्योगही अडचणीत आहे. चीनमधून भारतात येणाऱ्या गाड्यांचे सुटे भाग व औषधांसाठी लागणारा कच्चा माल उपलब्ध होत नसल्याने त्याचा औषध व वाहन उद्योगांवर विपरीत परिणाम झाला आहे. आपल्याकडील पर्यटन व वाहतूक क्षेत्र मंदीच्या सावटाखाली आहे. तीर्थक्षेत्रे, खाण्याच्या जागा, शॉपिंग मॉल तसेच गर्दीच्या जागा ओस पडतांना दिसतात. कृषी क्षेत्रालाही मोठा फटका या कोरोनामुळे बसला आहे. कांद्याला मिळणारा भाव कमी होत असतांना पालेभाज्या आणि फळांची मागणीही घटलीय. देशातून मासे आणि कोळंबीचीही मोठ्या प्रमाणात निर्यात होते. कोरोनासंदर्भात पसरलेल्या अफवांचा सर्वात मोठा फटका पोल्ट्री व्यवसायाला बसलाय. या व्यवसायाला दरमहा तब्बल ४०० कोटी रुपयांचा फटका सहन करावा लागतोय. चिकनचा भाव अगदी १० रु. प्रती किलोपर्यंत खाली आला तर पोल्ट्रीशी संबंधित इतर पूरक उद्योगांवरही याचा विपरीत परिणाम झाला आहे. खाद्य निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांनी खरेदी थांबवल्यामुळे मका व सोयाबीन सारखी पिके घेणारे शेतकरीही अडचणीत आले आहेत. केवळ महाराष्ट्रात प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षरीत्या पोल्ट्री व्यवसायावर अवलंबून असलेल्या सुमारे १० लाख लोकांना याची झळ सोसावी लागत आहे. देशाला वाचवणाऱ्या कृषी क्षेत्राला बसणारा फटका लक्षात घेऊन दररोज कोट्यवधी रुपयांचे नुकसान घडवून आणणाऱ्या पोल्ट्री सारख्या अनेक उद्योगांसाठी सरकारने तातडीने उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. आपली अर्थव्यवस्थाही प्रचंड भयानक अशा अरिष्टातून जातेय. या काळात बडे उद्योग तर गुंतवणूक करायला तयारच नाहीत. लाखो लघु व मध्यम उद्योग बंद पडले आहेत आणि त्यात काम करणारे कोट्यवधी स्थलांतरित कामगार भीषण अवस्थेत आपापल्या गावी पोहोचलेत. यातूनच प्रचंड प्रमाणात बेकारी वाढलीय. १२ कोटी लोकांच्या नोकऱ्या कोविडमुळे गेल्या आहेत. अर्थव्यवस्था पुन्हा थोडीफार सुरू झाल्यावर दोन कोटी लोकांना पुन्हा नोकऱ्या मिळाल्या, म्हणजे एकूण १० कोटी नोकऱ्या गेल्या! याचबरोबर अर्धबेकारी प्रचंड प्रमाणात वाढलेली आहे. अनेक तज्ज्ञांच्या मते, २० ते ३० वर्षांच्या कोट्यवधी तरुणांना पुढली १—२ वर्षं नोकरी मिळणंच कठीण होणार आहे. हे आपल्याला फक्त आकडे वाटतील, पण त्यामागचं वास्तव प्रचंड भयानक आहे. मनरेगाच्या कामाचे खरं तर दर वर्षी १०० ऐवजी २०० दिवस करायला हवेत, तर आज १०० तर सोडाच, वर्षाचे ५० दिवसही काम मिळवण्याची मारामार आहे. यामुळे कोट्यवधी लोकांच्या समोर गरिबी आणि भूक उभी ठाकली आहे! कित्येक मध्यमवर्गीय माणसंही भाजी विकण्यापासून काहीही उद्योग करायला तयार होत आहेत. पण तेही चालत नाहीयत. कनिष्ठ किंवा मध्यमवर्गातल्या काहींवर जर उद्या चक्क भीक मागायची वेळ

आली, तर त्याचे आश्चर्य वाटू नये. त्यातून कोविड आणि इतर आजारपणामुळे कोट्यवधींचे पैसे संपून जाताहेत आणि ते कर्जबाजारी होतायत. त्यातून ज्येष्ठ नागरिक, कॅन्सर–हृदयविकार– पॅरॅलिसिस, अल्झायमर यांचे रुग्ण, अपंग, नेत्रहीन, कर्णबधिर व ऑटिस्टिक, गतिमंद, स्किझोफ्रेनिक, टर्मिनली आजारी रुग्ण अशा कोट्यवधींची विशेषत: या काळात अवस्था विचारायलाच नको! याचं कारण अशांची सेवा करण्यासाठी त्यांच्या जवळ जाणंही अशक्य होऊन बसलंय.

कोविड–१९ चा सामाजिक परिणाम: सध्या जगभरात कोरोना विषाणूच्या साथीने थैमान घातले आहे. या साथीपुढे जगातील बलशाली सत्ता देखील हतबल झालेल्या दिसत आहेत. अगदी सूक्ष्म स्वरूपातील या विषाणूने परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या साथीच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समूहाला 'जिवंत राहणे' हीच आपली प्राथमिकता आहे हे अधोरेखित करायला भाग पाडले आहे. साथीच्या प्रकारातील या विषाणूचा प्रादूर्भाव जगभरातील अनेक श्रीमंतापासून ते गरीबापर्यंत होतोय. जोपर्यंत या विषाणूचे स्वरूप, त्याचा प्रसार आणि व्याप्ती याचा ताळेबंद घालायच्या आतच या विषाणूने व्यापक प्रमाणात पसरायला सुरुवात केलेली आहे. कोरोना व्हायरसचा प्रसार थांबवण्यासाठी लॉकडाऊन हा चांगला निर्णय आहे. या लॉकडाऊनमुळे विशिष्ट सामाजिक अंतर राखलं जाईल आणि या आजाराचा जास्त प्रसार होणार नाही. त्याला या मार्गाने लवकर थांबता येईल. सध्या काही ठिकाणी हा आजार पसरत आहे. तिथे एका विशिष्ट धर्माला कारणीभूत मानले जात आहे. त्यामुळे धार्मिक तेढ वाढण्याची देखील शक्यता आहे. देशातील बऱ्याच भागांसोबत आदिवासी भागात देखील शहरातून येणाऱ्या लोकांना गावात प्रवेश दिला जात नाहीये. प्रवेश रोखण्यासाठी गावाच्या वेशीवर झाडे, काटे, दगड टाकण्यात आलेले आहेत. करोनाची लागण झालेल्यांची संख्या एका बाजूला वाढत असतांना, दुसऱ्या बाजूला त्यांच्या प्रती त्यांचेच शेजारी व नातेवाइक असंवेदनशील होतांना दिसतात. कोरोनाची लागण झालेल्या व्यक्तीकडे कुत्सित दृष्टीने पाहिले जात आहेच पण अनेक ठिकाणी त्या व्यक्तीला अक्षरश: वाळीत टाकण्याच्याही घटना घडत आहेत. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. कोरोनामुळे मनुष्याची वाटचाल एकमयतेतून तुटकपणाकडे होत आहे, माणूसपणाचा अध:पात होतांना दिसतो आहे. मनुष्य अधिक आत्ममग्न झाला आहे.

बेकारी: सध्या राज्यात आणि एकूणच देशभरात बेकारीने कळस गाठला आहे. त्यातच कोरोनामुळे आणखी वाढ होण्याची भीती आहे. त्यामुळे याचाही लगेचच अभ्यास करुन कोणत्या उद्योगावर काय परिणाम होईल आणि त्यासाठी काय उपाययोजना कराव्या लागतील याचाही विचार करावा लागणार आहे. त्याची सुरुवात संवादापासून होऊ शकते. त्यासाठी छोटे, मध्यम व मोठ्या व्यवसायिकांशी आणि त्यांच्या संघटनांशी लगेचच चर्चा सुरु केली तर त्यावर लवकर मार्ग शोधून काढणे शक्य होईल.

मानसिक आरोग्यावरील परिणाम: टाळेबंदीमुळे किंवा घरीच राहण्याच्या आदेशाचे पालन करतांना सर्वसाधारण दिनक्रमात व्यत्यय आल्याने लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. मुले आणि विद्यार्थी, प्रौढ आणि वृद्ध, महिला, तृतीयपंथी समुदाय, आरोग्य सेवा व्यावसायिक आणि अत्यावश्यक सेवा प्रदाते, आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित गट, शोकग्रस्त कुटुंबे आणि अर्थातच अपंग व्यक्ती आणि मानसिक आरोग्याच्या पूर्व समस्याग्रस्त व्यक्ती अशा कित्येकांच्या मनावर कोविड–१९ चा बराच पगडा आहे. अलगीकरणामुळे पीडित व्यक्तींमध्ये नैराश्य, चिंताग्रस्त विकार, बदलता स्वभाव, चिडचिडेपणा, गैरसमज, स्वयंनियंत्रणाचा अभाव बऱ्याच प्रमाणात आढळतो. आणखी एका अलीकडील पुनरावलोकनाने असा निष्कर्ष काढला आहे की मानसिक आरोग्याच्या समस्याग्रस्त व्यक्तींमध्ये ताणतणावामुळे गोंधळ, मोठ्या प्रमाणात राग, यासारख्या दीर्घकाळ टिकणाऱ्या मानसिक–तणावाची लक्षणे आढळतात. याव्यतिरिक्त, या घटनेशी संबंधित इतर समस्यांमध्ये घरगुती हिंसाचारात वाढ होणे समाविष्ट आहे ज्याचा त्रास सर्वत्र महामारीच्या सुरुवातीच्या काळात दिसून आला. लोकांमध्ये या परिस्थितीचा सामना करतांना अनिश्चितता आणि असहाय्यतेचे वातावरण आहे. यापूर्वी कधीही न अनुभवलेले किंवा न जाणवलेली अशी काहीशी विलक्षण परिस्थिती आहे. सर्व संभाव्य खबरदारी घेतल्यानंतरही नकळत संसर्ग होण्याची किंवा संसर्गाचा प्रादुर्भाव होण्याची सर्वसामान्यत: भीती असते. या टाळेबंदीमुळे आमच्या सामाजिक आचरणामध्ये देखील संपूर्ण बदल झाला आहे. कामकाजाच्या प्रक्रियेत बदल आणि यापूर्वी रूढ नसलेली घरून काम करण्याची नवीन संकल्पना आता सर्वसाधारणपणे नित्याची झाली आहे. व्यसनाधीनता आणि मद्यपान देखील लक्षणीय वाढले आहे. थोडक्यात, या सर्व परिस्थितीमुळे संघर्ष, नवीन समायोजन, एकटेपणा आणि समजून घेण्यासंबंधीचे मुद्दे यात वाढ झाली आहे. काही वेळा त्याचे स्वरूप इतके गंभीर असते कि नैराश्य येणे किंवा आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊल उचलण्यात त्याचे पर्यवसन होते. जगभरात १३ जुलैपर्यंत कोविड–१९ च्या १ कोटी ३० लाख ३९ हजार ५३ केसेस आहेत आणि त्यात आजपर्यंत ५७१६५९ मृत्यू झाले आहेत. यामध्ये अमेरिका आणि ब्राझील यांच्या खालोखाल आता भारताचा तिसरा क्रमांक लागतो आहे. अमेरिकेतील एमआयटीमधल्या स्लोन स्कूलच्या एका धक्कादायक अभ्यासानुसार, जगात प्रत्यक्ष केसेस १२ पट आणि प्रत्यक्ष मृत्यू दीडपट असले पाहिजेत. पण अधिकृत आकडेवारीनुसार, आज भारतात नऊ लाखांकडे केसेसची घौडदौड सुरू आहे. तसंच २३१८७ लोकांचे मृत्यू झाले आहेत. एकट्या महाराष्ट्रात २५४४२७ केसेस झाल्या आहेत आणि १०२८९ लोक मृत्यू पावले आहेत. त्यात मुंबई मध्येच महाराष्ट्राच्या साधारणपणे २५ ते ३० टक्के केसेस आहेत. ग्लोबल हेल्थचे प्रोफेसर आणि हार्वर्ड हेल्थ इन्स्टिट्यूटचे संचालक डॉ. आशिश झा यांच्या मतानुसार, भारतात खऱ्या केसेस दररोज ५० हजार इतक्या आहेत आणि ऑगस्ट महिन्यांत हा आकडा दररोज दोन लाखांवर जाईल. कोविडवर लस किंवा औषधं निघाली नाहीत, तर भारतात एकूण २० कोटी लोकांना कोविड–१९ ची लागण होईल. यात दोन लाख लोकांचा मृत्यू होण्याची शक्यता आहे. हे चित्र प्रचंड भयानक आहे. याचं कारण भारताची आरोग्यव्यवस्था याला तोंड देण्याच्या अवस्थेत मुळीच नाही. सध्याच शेकडो लोकांना साधी कोविडची टेस्टही सहजरीत्या करून घेता येत नाहीये, तर आज बेड उपलब्ध होण्यासाठी अनेक हॉस्पिटल्सच्या वारंवार चकरा माराव्या लागताहेत. त्यातच अनेकांना मृत्यूला सामोरं जावं लागतंय.

दि. ८ मे २०२० रोजी अमेरिकेतले क्लिनिकल सायकॉलॉजिस्ट जोनाथन पोर्टेयस यांनी म्हटलं की, सध्या संपूर्ण समाज एका सामूहिक आघाताच्या परिस्थितीतून जात आहे. या काळात पोस्ट–ट्रॉमॅटिक स्ट्रेस डिसऑर्डरचं (पीटीएसडी) प्रमाण वाढेल. या सगळ्या काळात माणसाचं एकटेपण वाढू शकतं. कॅन्सर फॅमिली फाउंडेशनच्या नुकत्याच झालेल्या सर्वेक्षणातून निम्म्याहून अधिक, म्हणजे जवळजवळ ५६ टक्के अमेरिकन लोकांनी कॅन्सरमुळे चिंता आणि तणाव वाढून आपल्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम झाल्याचं सांगितलं. इतरही अनेकांनी खाण्यापिण्याच्या समस्या, दारू पिणं, डोकेदुखी किंवा पोटदुखी वारंवार उद्भवणं अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्याचं सांगितलं. यातच आरोग्यसेवा कर्मचारी आणि त्यांच्या कुटुंबातल्या ६४ टक्के लोकांनी आपलं मानसिक आरोग्य बिघडल्याचं सांगितलं. वेल बिल ट्रस्टनं प्रसिद्घ केलेल्या एका अहवालात असं म्हटलं आहे की, कोरोनाच्या

साथीमुळे ड्रग्ज आणि दारू यांचं प्रमाण वाढलेलं आहे. तसंच आत्महत्येच्या विचारानं बहुतांश लोकांमध्ये नैराश्याची भावना घर करते आहे. या आपत्तीमधून बाहेर येण्यासाठी सामाजिक आधाराची सर्वांत जास्त गरज आहे.

कोविड टेस्टिंगबाबतीतली साशंकता, उपचारांविषयीचा संभ्रम, पीपीई आणि इतर वैद्यकीय सुविधा यांचा तुटवडा, आरोग्य कर्मचाऱ्यांवरचा कामाचा अतिरिक्त ताण, आजाराचा संसर्ग होण्याची भीती, या गोष्टी भीती वाढवताहेत. कोरोनाबाबतची सर्वच बाबतींतली ही भीती कमी होण्यासाठी प्रत्येक देशातल्या सरकारनं ठोस पावलं उचलली पाहिजेत. प्रसारमाध्यमांचा उपयोग करून मानसिक आरोग्याचं व्यवस्थापन कसं करता येईल, याबाबत उपाय केले पाहिजेत. एकटेपण दूर करण्यासाठी किंवा सामाजिक दुरावा दूर करण्यासाठी नियमित संवादाची आवश्यकता आहे. सध्याच्या परिस्थितीत आपण सर्व एक आहोत, ही भावना वाढीला लावून त्यानुसार कृतीची गरज आहे. आपल्याकडे सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं नाहीयेत, हे खरं आहे पण समजा, उदास वाटत असेल किंवा चिंता वाढली असेल, तर आपले मित्र–मैत्रिणी, शेजारी व नातेवाईक यांच्याशी सतत बोललं पाहिजे. वातावरण आनंदी ठेवलं पाहिजे. त्यातूनही नैराश्य वाढलंच, तर समुपदेशकाबरोबर बोलावं किंवा मानसोपचारतज्ज्ञाचा सल्ला घ्यावा. 'त्यांच्याशी फक्त वेडेच बोलतात' अशी (गैर) समजूत पूर्णपणे गेली पाहिजे. या काळात आपल्यातली कौशल्यं वाढवणं, वाचन, लिखाण व व्यायाम करणं, चित्रं काढणं, संगीत ऐकणं, चांगले चित्रपट बघणं आणि सतत संवाद चालू ठेवणं हे केलं पाहिजे. यामुळेच आपण आपलं संतुलन चांगलं राखू शकू. आज संयम ठेवून जात, धर्म, पंथ, पक्ष, गरीब–श्रीमंत असे सगळे भेद विसरून एकत्र येण्याची, एकमेकांना समजून घेत मदत करण्याची गरज आहे. कारण कोरोना काही आपल्या आयुष्यात कायम नसेल. आपण त्याच्यावर मात करूच आणि कोरोनाचं संकट दूर झाल्यावर आपलं आयुष्य पुन्हा संयमितपणे व सुरळीतपणे सुरू करू शकू, हे मात्र नक्की!

शिक्षणावरील परिणाम: कोविडनंतर शिक्षणावर जे अरिष्ट आलंय, त्यानं तर झोपच उडवलीय. अगोदरच आपली शिक्षणव्यवस्था अत्यंत भयानक अवस्थेत आहे. कोविडच्या या काळात आता सगळंच शिक्षण ऑनलाईन झाल्यामुळे प्रश्न खूपच वाढले आहेत. याचं कारण इंटरनेट, स्मार्ट फोन्स आणि चांगली बँडविड्थ असणं, तसंच ऑनलाईन शिक्षणाची सवय असणं हे फक्त वरच्या १५ ते २० टक्के लोकांनाच शक्य असतं. खालच्या ८५ ते ८० टक्के लोकांना ते आपल्या मुलांना उपलब्ध करून देणं मुळीच शक्य नाहीये. ग्रामीण भागातली परिस्थिती तर विचारूच नका. त्यामुळे मुलांवर आणि पालकांवर अशा शिक्षणाचा प्रचंड ताण वाढतोय. त्याचाही त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतोय. यातून परत त्यांच्यात नैराश्य वाढतंय. त्याचबरोबर हसण्या–खेळण्याच्या वयात कोट्यवधी मुलं आपापल्या घरात कोंडलेली आहेत. त्यांना मित्रांना भेटताही येत नाहीये. या सगळ्यांचा त्यांच्या मानसिकतेवर खूप दूरगामी परिणाम होणार असल्याचं अनेक तज्ज्ञ म्हणतात. त्याचप्रमाणे हजारो, लाखो शिक्षकांना (विशेषतः खासगी संस्थेमध्ये काम करणाऱ्यांना) पगारच मिळत नाहीयेत आणि मिळाला तर तो खूपच कमी मिळतोय. खासगी क्लासेस घेणाऱ्यांचं तर कामच ठप्प झालंय. क्लासेससाठी भाड्याच्या इमारती, वेगवेगळे विषय शिकवणाऱ्या अनेक शिक्षकांचे पगार, असे खर्च कुठून करायचे, या विवंचनेत ते आहेत. यामुळे विद्यार्थी, पालक आणि शिक्षक या सगळ्यांमध्ये आत्महत्येचं आणि नैराश्याचं प्रमाण वेगानं वाढतंय.

सारांश: कोविड–१९ या विषाणूने संपूर्ण जागतिक स्तरावरील दैनंदिन जीवन अस्तावव्यस्त करून सोडले आहे. याला भारत देश देखिल अपवाद नव्हता. भारतात कोरोनाच्या येण्याने येथील सर्वसामान्य लोकांपासून मोठ–मोठ्या उद्योगधंद्ये करणाऱ्या व्यापाऱ्यापर्यंत, गरीब–श्रीमंतापर्यंत सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक अनेक अनगिणत समस्यांची निर्मिती केली. बेकारी, आत्महत्या, अन्न, वस्त्र, निवारा, स्थलांतर, दळणवळणासारखे प्रश्न आ वासून समोर उभे राहिलेले दिसून येत आहे. परराज्यातून आलेल्या मजुरींची तर परत गावी जातांना अनेक हालअपेष्टां मनाला चटका लावून जाणाऱ्या घटनांच्या बातम्या अनेक प्रसारमाध्यमांतून दिसून आल्या आहेत. कुटुंबची कुटुंबे उद्ध्वस्त झाली. कुणाचे आई–वडील कोरोनामुळे गेले तर कुणाची तरणीताठी मुले कोरोनाला बळी पडली. यामुळे अनाथांच्या, वृद्धमाता–पित्यांच्या असंख्य समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येत आहे. अर्थव्यवस्था डबघाईला आलेली दिसून येत आहे. मुलांच्या शैक्षणिक समस्या उभ्या राहिलेल्या दिसून येतात, यात ज्या मुलांना मोबाईल, टॅब, लॅपटॉप, कम्पुटर सारख्या इलेक्ट्रॉनिक वस्तु खरेदी करणे शक्य होते ती मुले आज शिक्षण घेऊ शकत आहे. पण ज्या मुलांची आर्थिक स्थिती अतिशय बिकट आहे, गावात–वाड्यावस्तीत किंवा तांड्यावर जेथे मुले मोलमजुरी करून शिक्षण घेत होती त्यांना तर आता शिक्षणापासून वंचित होण्याची वेळ आली आहे असे निराशाजनक चित्र देखिल दिसून आले आहे.

संदर्भ सूची:

१. पी. के. कुलकर्णी, समाजशास्त्रातील सैद्धांतिक दृष्टिकोन, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
२. प्रदीप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्र., नागपूर.
३. https://mr-wikipedia-org

कोविड–१९ चा ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या कार्यप्रणालीवर झालेला परिणाम.

***डॉ. रविंद्र दगडू वाघ**, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस.एस.व्ही.पी.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुळे.*

***शितल ज्ञानेश्वर पाटील**, (संशोधक विद्यार्थी) जळगाव. मो. ९४२०३०९११७*

***सारांश**: कोरोना म्हणजे कोविड–१९ या जागतिक महामारी ची सुरुवात चीन देशातील वुहान प्रांतांमधून झाली. तेथूनच प्रसारित होऊन संपूर्ण जगात पसरली. कोरोना काळादरम्यान ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या कार्यप्रणालीवर ठळकपणे कोरोनाचा प्रभाव जाणवला. भारतातील लॉकडाऊन मधील काळात ज्येष्ठांच्या आरोग्याच्या काळजीमुळे त्यांच्या एकत्र येणे, सभा, चर्चासत्रे, बैठका, मेळावे आणि शिबिरे यावर कठोर निर्बंध आली. कोरोना काळातील पहिल्या लाटेचा सर्वात जास्त परिणाम ज्येष्ठ नागरिक (वृद्ध) यांच्यावर झाला. आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक, मानसिक आणि आरोग्य विषयी आदीवर पूर्णपणे कोरोनाचा प्रभाव दिसून आला. कोरोना काळादरम्यान शासनाच्या उपाययोजना व ध्येयधोरणाची प्रभावी अमलबजावणी झाली. ज्येष्ठ नागरिक यांची लोकसंख्या जास्त असूनही शासनाचा कोरोनावर नियंत्रणाचा प्रयत्न प्रभावी ठरला.*

***बीजशब्द**: कोरोना, ज्येष्ठ नागरिक संघ, शासकीय उपाययोजना, कोरोना काळातील वृद्धांच्या समस्या.*

प्रस्तावना: जगात सर्वप्रथम कोरोना हा विषाणूजन्य व संसर्गजन्य रोग चीन देशात वुहान या प्रांतात ऑक्टोबर २०१९ या महिन्यात सर्वप्रथम आढळला. चीन पाठोपाठ जानेवारी २०२० पासून हळूहळू युरोप, अमेरिका तसेच अशियातील भारतामध्ये मार्च महिन्यात केरळ राज्यात कोरोना संसर्गजन्य विषाणू हा रोग आढळला. या वैश्विक महामारी ने कोणताही खंड, देश, व राज्य त्याच्या विळख्यातून सोडला नाही. या सांसर्गिक रोगांमध्ये प्रत्येक पुरुष, महिला, लहान मुलं, तृतीयपंथी आणि ज्येष्ठ नागरिक असे सगळेजण या महामारीच्या तडाख्यात सापडले. भारतात या वैश्विक महामारी ची दखल घेऊन भारत सरकारने २४ मार्च रोजी सर्वप्रथम देशात पहिला लॉंकडाऊन घोषित केला. लॉंकडाऊन म्हणजे देशात एक प्रकारची आणीबाणी लागू झाल्यासारखी परिस्थिती झाली. यामध्ये, सर्वप्रथम सरकारने शाळा, महाविद्यालय, चित्रपटगृह, विमानसेवा, रेल्वेसेवा, बससेवा, हॉटेल, मॉल आणि बॅंका या सर्वांवर एकवीस दिवस उघडे ठेवण्यावरच बंदी आणली. यामागील कारण या सांसर्गिक रोगांचा प्रसार आटोक्यात ठेवण्यात यावा हा होता. एक ऑक्टोबरला आंतरराष्ट्रीय ज्येष्ठ नागरिक दिन जगभर ऑनलाईन पध्दतीने साजरा करण्यात आला. हे वर्ष ज्येष्ठांसाठी अधिक वेदनादायी ठरले. याचा सर्वाधिक परिणाम ज्येष्ठांवर झाला आहे. सेंटर फॉर डिसीज कंट्रोल अंड प्रिवेंशन या अमेरिकन संस्थेने सप्टेंबर महिन्यात प्रसिद्ध केलेल्या अहवालानुसार, अमेरिकेत विषाणूच्या संसर्गामुळे मृत्यू झालेल्या प्रत्येक दहापैकी आठ जणांची वय ६५ वर्षांपेक्षा जास्त आहे. म्हणजेच, एकूण मृत्यू पैकी ८० टक्के मृत्यू वृद्धांची झाली आहेत. संयुक्त राष्ट्राने मे २०२० मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या अहवालानुसार, जगभरात कोरोना विषाणूमुळे होणाऱ्या एकूण मृत्यूपेक्षा वृद्धांचे मृत्यू अधिक होत आहे. स्वीटी या संस्थेच्या मते जस–जसे वय वाढते तस–तसा संसर्ग होण्याचा धोका वाढत जातो. इतकेंच नव्हे, तर जीवनशैलीमुळे होणाऱ्या काही इतर आजारांनी त्यांच्या आरोग्याला अधिक धोका निर्माण झाला आहे.

तक्ता १: कोरोनाबाधित रूग्ण, मृत्यू आणि बरे झालेले रूग्ण यांचा तपशील

१ ऑक्टोबर, २०२१ — संख्या: दशलक्ष

अनु. क्र.	तपशील	एकूण रूग्ण	एकूण मृत्यू	एकूण कोरोनामुक्त	मृत्यू
१.	जग	२३५.५	४.८१	२१२.४३	६१७
२.	भारत	३३.८१	०.४४	३३.०९	३२१
३.	महाराष्ट	६.५५	०.१३	६.३७	२१२
Source : https://www.covid19maharashtragov.in/ and https://www.worldometers.info/coronavirus/					

उपरोक्त तक्त्यानुसार कोरोना महामारी सुरू झाल्यापासून आज पर्यंत म्हणजे ऑक्टोबर २०२१ पर्यंत कोरोनाची सद्यस्थिती असे दर्शविते की, जगात एकूण २३५.५ दशलक्ष रुग्ण कोविड बाधित असून एकूण मृत्यू ४.८१ दशलक्ष एवढे झाले. यात रुग्ण बरे होण्याचे प्रमाण जगात २१२.४३ दशलक्ष एवढे आहे. भारतात व महाराष्ट्रात अनुक्रमे एकूण कोरोना बाधित रुग्ण ३३.८१ व ६.५५ दशलक्ष असून त्यापैकी एकूण मृत्यू अनुक्रमे ०.४४ व ०.१३ दशलक्ष एवढे झाले. यात रुग्ण बरे होण्याचे प्रमाण अनुक्रमे ते ३३.०९ व ६.३७ दशलक्ष एवढे आहे.

उद्दिष्टे: प्रस्तुत शोधनिबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत. १. कोरोना काळात ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या कार्याचा आढावा घेणे. २. कोरोना काळात ज्येष्ठ नागरिक संघातील सदस्यांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे. ३. कोरोना काळादरम्यान ज्येष्ठ नागरिकांबाबत शासनाच्या भूमिकेचा आढावा घेणे.

ज्येष्ठ नागरिक संघटना: कुठलीही संघटना म्हटली की तिच्यामागे त्यांचे कार्य सुद्धा असते. परंतु कोरोना काळात अशा ज्येष्ठ नागरिक संघातील सदस्यांना एकत्र जमण्यास मर्यादा आल्या. सर्व ज्येष्ठ नागरिक संघाचे काम बऱ्याचअंशी थांबून गेले. प्रत्येकाला कोरोनाच्या पहिल्या व दुसऱ्या लाटेत शारीरिक–मानसिक झळ बसली. काहींनी आपल्या स्वकीयांना गमावले व हे दु:ख न भरून निघण्यासारखे होते व आपल्या आयुष्यात येणारी ही पोकळी कधीही न भरून निघणारी आहे. ह्या महामारी मुळे ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या सभा, सदस्यांच्या भेटी, ज्येष्ठ नागरिक संघात होणारे कार्यक्रम या सर्व बाबींवर एक प्रकारचे बंधन आले. व त्याचा परिणाम ब–याचअंशी हा ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या सदस्यांवर झालेला दिसून येतो. कारण संघामध्ये नेहमी येणाऱ्या समवयस्कांशी असणारा संवाद थांबला, त्यांचा परिणाम बऱ्याच अर्थाने ज्येष्ठ नागरिक वर्गाला झाला. त्यापैकी काही मुद्दे खालील प्रमाणे–

१. **मासिक बैठक**: ज्येष्ठ नागरिक संघात प्रत्येक महिन्यात दोन बैठका घेतल्या जातात. परंतु कोरोना काळात म्हणजे मार्च २०२० ते साधारण जून २०२१ यादरम्यान ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या सदस्यांना शासनाच्या निर्देशानुसार एकत्र येता आले नाही. त्यामुळे संघात होणारे व्याख्याने, चर्चासत्रे, प्रात्यक्षिके आणि अध्यात्मिक विषय इत्यादी कार्यक्रमांचे आयोजन करता आले नाही.

२. **सभासदांचे वाढदिवस व सत्कार**: दरवर्षी ज्येष्ठ नागरिक संघातील सदस्यांचे वाढदिवस ज्या महिन्यात येतात त्या महिन्यानुसार संघात वाढदिवस साजरे करता आले नाही.

३. **सामाजिक सण–वार**: ज्येष्ठ नागरिक संघात सर्व जाती–धर्मांचे सदस्य असल्याने संघात सर्व सामाजिक सणवार जसे की उदा. गणेशोत्सव, नवरात्र, रमजान, ईद, कोजागिरी आणि नवीन वर्ष हे सण एकत्र साजरे करता आले नाही.

४. **ज्येष्ठ नागरिक संघातील सदस्यांसाठी सहलीचे आयोजन**: सर्व सदस्यांसाठी सभोवतालच्या ठिकाणी एक दिवसीय सहलीचे आयोजन केले जाते. परंतु गावबंदी, जमावबंदी, जिल्हाबंदी, राज्यबंदी यासारख्या कोरोना नियमांमुळे सहलीचे आयोजन शक्य झाले नाही.

५. **ज्येष्ठ नागरिक संघाचे वार्षिक मेळावे व सभा:** ज्येष्ठ नागरिक संघामध्ये वर्षातून कार्यकारिणीची सभा व मेळावे सालाबादाप्रमाणे घेतले जातात. यामध्ये, ध्येय धोरणे आखली जातात व वर्षाच्या आर्थिक ताळेबंदीचा आढावा घेतला जातो. परंतु शासकीय नियमांमुळे एकत्र जमणे शक्य नसल्याने कोरोना महामारी मुळे हे काहीच घडले नाही.

६. **आरोग्य शिबिर**: ज्येष्ठ नागरिक संघामध्ये नियमितपणे आरोग्य शिबिरांचे आयोजन केले जाते. विविध आजारांवर मार्गदर्शन करण्यासाठी तज्ज्ञ डॉक्टरांना आमंत्रित केले जाते. परंतु कोरोना काळादरम्यान अशा प्रकारच्या आरोग्य शिबिरांची गरज असतांना सुद्धा डॉक्टर व अनुभवी मार्गदर्शकांचे मार्गदर्शन वृद्धांना मिळाले नाही.

७. **हास्य क्लब**: हास्यक्लब सारखे अनेक उपक्रम हे वृद्धांना गरजेचे असतात. हास्य हे 'सुखी जीवनाची गुरुकिल्ली आहे' कारण हसल्यामुळे अनेक प्रकारच्या आजारांवर नियंत्रण मिळवता येते. असे फायदे असूनदेखील सदस्यांना एकत्र येण्यावर बंदी असल्यामुळे असे उपक्रम ज्येष्ठ नागरिक संघात घेता आले नाही.

८. **आर्थिक प्राप्तीच्या योजनांची माहिती**: आपल्या भारतात ५८ किंवा ६० हे जरी निवृत्तीचे वय असले तरी काही वृद्ध हे त्यांच्या बौध्दिक कामाच्या अनुभवावरून शेवटपर्यंत काम करू शकतात व अशा आर्थिक प्राप्तीच्या योजनांची माहिती इतर सदस्यांना देता येणे त्यांना शक्य असते. परंतु घरातच थांबण्याची सक्ती असल्यामुळे अनेक सदस्य काही प्रमाणात का होईना आर्थिक संकटात सापडले. त्यांना घरातील सदस्यांवर अवलंबून राहावे लागले.

९. **शासकीय धोरणांचा पाठपुरावा**: ज्येष्ठ नागरिक संघामध्ये सर्व सदस्यांना शासकीय योजना व धोरणांचे मार्गदर्शन केले जाते व संघटनेमार्फत या योजना व धोरणांचा कशा पद्धतीने शासनाकडे पाठपुरावा करता येईल यासाठी नियोजन आखले जाते. परंतु कोरोना काळादरम्यान या सर्व बाबींवर मर्यादा आल्या.

१०.**ग्रंथालय व विरंगुळा केंद्र**: ज्येष्ठ नागरिक संघामध्ये सर्व सदस्य एकत्र येऊन वाचनालयात पुस्तकांचे वाचन, विरंगुळा केंद्रात विविध खेळ घेतात. परंतु लॉकडाउन दरम्यान यावर शासनाचे नियम असल्यामुळे बंधन आलेले दिसले.

ज्येष्ठांवर कोरोनाचा झालेला परिणाम:

शारीरिक परिणाम: भारतातील सुमारे ८५ टक्के वृद्ध नागरिक हे कुटुंबात म्हणजे मुलांसोबत राहतात. त्यामध्ये ६० ते ७० वयोगटात वृद्धांची शारीरिक हालचाल स्वावलंबीपणाची असली तरी काही बाबतीत कुटुंबातील सदस्यांवर अवलंबून राहावे लागते. संयुक्त कुटुंबासमवेत राहण्यात ब–याच वेळा वृद्धांना आरोग्याच्या दृष्टीने गैरसोयीचे म्हणजे कोविड–१९ चा संसर्ग होण्याचा धोका अधिक असू शकतो. याव्यतिरिक्त, सतरा दशलक्ष ज्येष्ठ नागरिक हे विभक्त किंवा विस्तारित कुटुंबासह राहत नाही किंवा कोविड–१९ मुळे स्वतंत्र राहण्याची व्यवस्था केली आहे. अशा ज्येष्ठांना अन्न, पाणी यासारख्या प्राथमिक सेवांमध्ये असंख्य अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. कोरोना काळात घरातच राहण्याची सक्ती असल्यामुळे ज्येष्ठांच्या शारीरिक हालचाली मर्यादित झाल्या व याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर झालेला आढळतो. या महामारीच्या काळात तंत्रज्ञान म्हणजे इंटरनेट व मोबाईल या सेवांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. परंतु भारतात केवळ ६० टक्के वृद्ध नागरिकांकडे स्मार्टफोन आहेत. त्यामुळे या महामारीच्या काळात वृद्धांवर आलेल्या संकटाची जाणीव होत आहे.

मानसिक परिणाम: कोरोना विषाणू ने जगभर मृत्यूचे तांडव सुरू केले आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगात वृद्धांमध्ये भिती व दहशतीचे वातावरण पसरले आहे. कालच्या तारखेपर्यंत जगात जवळपास ४.८ दशलक्ष लोकांना यमसदनी धाडले आहे. कोरोना महामारी ही फक्त आरोग्य विषयक आपत्ती नसून ती मनो–सामाजिक आपत्ती आहे हे आपण सर्व आता अनुभवतो आहे. कोरोना पासून वृद्धांनी स्वतःचे संरक्षण कसे करावे, मनोबल कसे उंच व्हावे याकरिता जागतिक आरोग्य संघटना, केंद्र शासनाच्या आरोग्य मंत्रालय, राज्य शासन यांच्यापासून ते जिल्हा प्रशासनापर्यंत सर्वजण हे करा आणि हे करु नका अशाप्रकारच्या सूचना सतत बिंबवल्यामुळे रुग्णांना मानसिक रित्या ही आपत्ती फारच भयंकर व गंभीर आहे, ही बाब त्यांच्या मनावर कळत नकळत बिंबवले गेले. मास्क घाला, शारीरिक अंतर ठेवा, वारंवार साबणाने हात धुवा किंवा सॅनिटायझरचा वापर करा आदी सूचना निश्चितच महत्त्वाच्या आहे पण दुसरीकडे अप्रत्यक्षपणे कोरोनाबाबत एक प्रकारची मानसिक भीती देखील निर्माण करण्यात आली आहे. टीव्ही, वर्तमानपत्रे, प्रसारमाध्यमांमध्ये फक्त कोरोनाविषयीच चित्रीकरण व बातम्या बघावयास मिळाल्या त्यात भरीसभर म्हणून मोबाईल व्हाट्सअँप उघडा कोरोनाच्या पोस्ट, कोणालाही फोन करा रिंगटोन ऐवजी 'हमे कोरोना कि महामारी से बचना है' हा संदेश गावी असो की बाहेरगावी कोणाशी प्रत्यक्ष व फोनवर फक्त कोरोना चा विषय हमखास येणारच. जाहिरातीमुळे वृद्ध नागरिक त्रस्त झाले आहेत. बातम्यांचा भडिमार म्हणून सर्व प्रसारमाध्यमांतून कोरोना बातमी पसरून वृद्धांमध्ये मानसिक संतुलन बिघडण्याची शक्यता अधिकच आहे. कोरोना काळातील पहिली लाट म्हणजेच त्सुनामी सारखी होती, याचा सर्वात जास्त फटका ज्येष्ठांच्या मानसिकतेवर झाला. हेल्पेज इंडिया संस्थेद्वारे प्रकाशित रिपोर्टनुसार, कोरोना काळातील महामारी सुरू झाल्यापासून बहुतेक ज्येष्ठांना लॉकडाउन मुळे मित्र, कुटुंब, शेजारी आणि प्रियजनांशी असलेल्या त्यांच्या संवादावर प्रभाव पडला. याचा परिणाम त्यांच्या मानसिकतेवर झाला.

आरोग्यविषयक परिणाम: आरोग्यविषयक असा एक सिद्धांत आहे की दर शंभर वर्षांनंतर जगभर मोठी महामारी किंवा साथ आलेली होती यामध्ये १७२० मध्ये प्लेग, १८२० मध्ये कॉलरा, १९१८–२० मध्ये स्पॅनिश फ्लू अशा साथींमध्ये लक्षावधी बळी पडले. या वर्षाच्या जानेवारी महिन्यापासून कोरोनाविषाणूचे जगभर थैमान माजलं आहे. अक्षरशः जनजीवन विस्कळीत करणारा हा कोरोनामुळे प्रगत देशातील आरोग्य सुविधा उच्च प्रतीच्या असल्यावरही कोरोना काळात हाताळणी करतांना त्यांच्या नाकीनऊ आले. अमेरिका, फ्रान्स, इटली, जर्मनी व जपान या सारख्या प्रगत देशांना सुद्धा कोरोनाने जमिनीवर आणले. येथील आरोग्य व्यवस्थेचे नेहमीच कौतुक करत असतांना सुद्धा या देशातील तरुणांचा व वृध्दांचा मृत्यू दर चिंताजनक आहे. भारतात २४ मार्चला पहिला लॉकडाउन जाहीर झाला. यामध्ये दळणवळणाची साधने जसे बस, रेल्वे, विमान यावर बंदी आणली गेली. वृद्धांच्या आरोग्याच्या प्रश्नांविषयी एक प्रकारची दहशत निर्माण झाली फक्त सरकारी दवाखाने वगळता खाजगी रुग्णालये बंद ठेवले गेले. कोविड संबंधीत निर्बंधांमुळे जवळपास सर्व प्रमुख गैर असंसर्गजन्य रोगांच्या जसे की उच्च रक्तदाब, मधुमेह, कर्करोग, पोटाचे आजार, किडनीचे आजार, दात–डोळ्यांच्या समस्या अशा उपचारांवर गंभीर परिणाम झाला आहे वेळोवेळी होणारी वैद्यकीय तपासणी व उपचार याला वृद्ध नागरिक मुकले आहे असे दिसते. हे सर्व वृद्धांमधील मृत्यू दराच्या वाढत्या प्रमाणात दिसून येण्याची शक्यता कोरोना काळात वाढली आहे.

आर्थिक परिणाम: हेल्पेज इंडिया ने नुकताच प्रकाशित केलेल्या रिपोर्टनुसार, ज्येष्ठांची गोष्ट: कोविड–१९ दरम्यान ची सत्यपरिस्थिती यात एकंदर १७ राज्य आणि चार केंद्रशासित राज्ये यामधील एकूण ५०९९ ज्येष्ठांचा अभ्यास करण्यात आला. या वेगवेगळ्या वयोगटातील जसे ६० ते ६९ वर्षे वयातील ज्येष्ठ, ७० ते ७९ वर्षे आणि ८० वर्षे किंवा त्यावरील ज्येष्ठांचे अनुक्रमे ६५ टक्के, ६७ टक्के आणि ५ टक्के

आर्थिक उत्पन्नावर कोरोना काळात प्रभाव पडला. ७१ टक्के ज्येष्ठांच्या मते कुटुंबातील कर्त्या पुरुषांवर लॉकडाऊन चा प्रभाव वाढला आहे.

कोरोनाकाळात ज्येष्ठ नागरिकां बाबत शासनाच्या भूमिका:

१. **समानता आणि भेदभाव न करण**: वृद्ध लोकांना आरोग्याचा समान हक्क आहे. ज्यात वैद्यकीय सेवांमध्ये इतर सर्वांसह समान आधारावर सर्वांना प्रवेश मिळावा. त्यात धर्म, जात, लिंग, आर्थिक तफावत इत्यादी कारणांवरून भेदभाव न करता सर्वांना समान न्यायाने आरोग्य सुविधा मिळाव्यात. यासाठी शासनाचे सर्वत्र कोविड सेंटर उभारले होते व सेंटरच्या माध्यमातून सर्वांना आरोग्य सुविधा, सोबत अन्न व राहण्याची सुद्धा सोय केली होती.

२. **तयारी आणि नियोजन**: पहिल्या लाटेत सर्वात जास्त परिणाम वृद्धांवर झालेला दिसून आला. त्यामुळे वृद्धांसाठी अतिरिक्त जोखमींचा विचार करून सर्व देशांना डब्ल्यू.एच.ओ. ने जागतिक धोरणात्मक तयारी आणि प्रतिसाद देऊन कोविड–१९ मध्ये सार्वजनिक आरोग्याच्या उपाययोजनांचा अवलंब करण्याची रूपरेषा ठरवली. त्याप्रमाणे, केंद्र आणि राज्य शासनाने त्यानुसार तयारी आणि नियोजन केलं आहे.

३. **सार्वजनिक माहिती वृद्धांपर्यंत पोहोचविणे**: कोरोना आजारांबाबत संक्रमण रोखण्यासाठी कशाप्रकारे काळजी घेतली गेली पाहिजे याबाबत माहिती निर्देशन वृद्धांपर्यंत पोचवण्याची जबाबदारी शासनाने उत्तम रित्या पार पाडली व बऱ्याचअंशी वृद्धांचे आरोग्य सांभाळण्याचे कार्य शासनातर्फे झाले.

४. **प्रवेश आणि समर्थन**: कोरोना महामारी दरम्यान वृद्धांना आधार देऊन त्यांच्यासाठी ज्या ठिकाणी पाण्याची कमतरता आहे त्या ठिकाणी अल्कोहोल आधारित हॅंड सॉनिटायझर देणे, त्यांच्या हालचालींवर नियंत्रण ठेवून स्थानबद्ध (क्वारंटाईन) करणे, त्यांच्याबाबत भेदभाव न करणे, सर्वांचे कल्याण व्हावे यासाठी समुदायाच्या माध्यमातून काम करणे इ. कार्य शासनाने केले.

५. **वृद्धांच्या आजाराबाबत असणारा संघर्ष आणि विस्थापन**: सरकारने व अनेक एन.जी.ओ. संस्थांनी अशा येणाऱ्या आकस्मिक महामारी आजारांमध्ये वृद्ध निर्वासित आणि विस्थापित लोकांना येणाऱ्या जोखमींना तोंड देतांना कायदेशीर बाबींची पर्वा न करता राष्ट्रीय आरोग्य यंत्रणा व रुग्णालयांमध्ये योग्य उपचार व त्यांची काळजी घेण्यास प्राधान्य दिले गेले.

६. **विकास व निधी**: वृद्धांनी कोविड–१९ मध्ये आपल्याला असलेला धोका ओळखला पाहिजे. आपल्यासाठी शासन व एन.जी. ओ. यांनी निधी उभारून मदत केली आहे त्यासाठी सामंजस्याने खबरदारी घेऊन अशा गंभीर आजारात स्वत:च स्वत:ची काळजी घेतली पाहिजे.

उपाय योजना: १. शासनाने अनुदानबाबत जे धोरण ठरविले त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी समान न्याय तत्त्वावर करावी. पैश्यांअभावी कोणाचाही आरोग्यसुविधाचा हक्क डावलला जावू नये. २. वृद्धांना वेळोवेळी शासनाच्या आरोग्य विषयक सुविधांची माहिती देऊन त्यांच्यापर्यंत आरोग्य सुविधा पोहोचल्या पाहिजे. ३. कोविड–१९ च्या दरम्यान काळात वृद्धांना रांगेत उभे राहून लसीकरण करून घ्यावे लागत आहे. वृद्धांसाठी प्राधान्याने वेगळी वेळ व दिवस ठरवून लसीकरण केले पाहिजे. ४. वृद्धांसाठी ऑनलाईन हेल्पलाईन सुरू करून त्यांच्या दैनंदिन गरजा कशा पद्धतीने पूर्ण करता येईल यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. ५. शासनाने प्रत्येक वृध्दांचा आरोग्य विमा काढला पाहिजे. ६. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाने जसा 'ज्येष्ठ नागरिक सहायता दूत' उपक्रम सुरू केला आहे अशा पद्धतीने तरुणांना प्रशिक्षित करावे. जेणेकरून हे तरुण ज्येष्ठांना सर्वतोपरी मदत करतील. उदा. दवाखान्यात नेणे, औषधी आणून देणे, किराणा व भाजीपाला आणणे, बॅंकेच्या कामांना मदत करणे आणि वेळेवर प्रथमोपचार करणे, इत्यादी.

निष्कर्ष: या सर्व चर्चेतून असे स्पष्ट होते की, ज्येष्ठ नागरिक संघाचे सभासद असो किंवा शहरी–ग्रामीण ज्येष्ठ नागरिक असो या सर्वांना शासनाने ज्या उपाययोजना केल्या आहेत. यांची माहिती होण्यासाठी कुठल्यातरी प्रभावी माध्यमाची आवश्यकता आहे. उदाहरणार्थ ज्येष्ठ नागरिक संघ, रेडिओ, वृत्तपत्र. ज्येष्ठांना आरोग्यविषयक सुविधा व्यवस्थित पुरवल्या गेल्या पाहिजे. जसे लहान मुलांसाठी स्पेशलिस्ट डॉक्टर असतात त्याचप्रमाणे ज्येष्ठांसाठी सुद्धा तज्ज्ञ डॉक्टर असले पाहिजे. त्यांच्यासाठी स्वतंत्र हॉस्पिटलची व्यवस्था असली पाहिजे. तसेच कुटुंबातील सदस्यांनी त्यांना शारीरिक आधारासोबत मानसिक आधार सुद्धा दिला पाहिजे. 'शेवट गोड व्हावा' अशी प्रत्येकाची इच्छा असते. वृद्धत्व हे त्रासदायक न होता आनंदी व्हावे यासाठी समाज, कुटुंब, शासन या सर्व स्तरावरून प्रयत्न झाले पाहिजे. ज्येष्ठ नागरिक संघ काळाची गरज ठरते कारण, त्यांच्या अनुभवाची शिदोरी समाजाला मिळते व त्यांच्या बहुमोल मार्गदर्शनामुळे एक संस्कार शाळाच त्यांच्या रुपाने समाजात दिसून येते. त्यांची काळजी घेणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे.

संदर्भ:

१. *ज्येष्ठ नागरिक संघ: एक दृष्टिक्षेप: डॉ. रविंद्र दगडू वाघ व शितल पाटील: वृद्धांच्या समस्या: कारणे आणि उपाय, राष्ट्रीय चर्चासत्र, विशेषांक, ऑगस्ट २०१९, पृष्ठ:२७ ते ३०.*
२. *www- Helpage international- Org*
३. *www-helpageindia-org*
४. *The silent Tormentor Covid 19 & The Elderly : A Helpage India Report 2021-*
५. *मनोहरी मनोयुवारू (आनंद मेळावा विशेषांक २०१७) संपा: प्राचार्य कदम य. ना.*
६. *Impact and challenges faced by elderly in the time of covid 19 by Helpage India July 17] 2020-*
७. *From the desk of a home a confined senior citizen by Helpage India July 14] 2021 Manohar lal Baharani-*
८. *कोरोनाव्हायरस रोग २०१९ https://mr-wikipedia-org/s/4jy5 विकिपीडिया, मुक्त ज्ञानकोशातून*
९. *Centers for Disease Control and Prevention :From Wikipedia] the free encyclopedia.*
१०.*https://www-covid19maharashtragov-in/mh&covid/dashboard*
११.*https://www-worldometers-info/coronavirus/*

कोविड–१९ च्या काळात भारताचे आरोग्य क्षेत्र व आशा कार्यकर्त्यांचे योगदान

वैशाली अशोकराव निकम, *संशोधक विद्यार्थीनी, ना. स. पाटील साहित्य आणि मु.फी.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे. ७३८५६१४७८८.*
डॉ. रविंद्र वाघ, *समाजशास्त्र विभाग प्रमुख व पीएच.डी. मार्गदर्शक, ना. स. पाटील साहित्य आणि मु.फी.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे.*

सारांश: *जागतिक स्तरावर थैमान घालणाऱ्या 'कोरोना' महामारीच्या काळात आरोग्य क्षेत्रावर प्रचंड दबाव निर्माण झाला आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेची मार्गदर्शक तत्वे, भारतीय घटनेत समाविष्ट असणारी नीतीदर्शक तत्वे, यांना अनुरूप अनेक उपाययोजना व लॉकडाऊनच्या माध्यमातून या समस्येवर उपाययोजना करण्यात आली आहे. एकूण जीडीपी च्या ३.९ टक्के खर्च हा आरोग्य क्षेत्रावर करण्यात येत आहे. अशावेळी ग्रामपातळीवर आरोग्य विषयक सेवा, जागृती यासारख्या कार्यात आशा स्वयंसेविकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. दैनंदिन कार्याबरोबर, लक्षणांवरून निदान उपचारासाठी मार्गदर्शन, समुपदेशन यासारख्या कार्यामुळे 'आरोग्यदूत' म्हणून त्यांची भूमिका अनन्यसाधारण महत्वाची आहे. ९,३९,९७८ संख्या असलेल्या आशा कार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून ग्रामीण व शहरी भागात कोविड–१९ तसेच आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्यात निश्चितच यश आले आहे.*

बीज शब्द: *कोविड–१९, आशा, मुलभूत हक्क, समुपदेशन.*

प्रस्तावना: 'कोरोना' हे एक विषाणू समूहाचे नाव आहे. हे विषाणू भारताला पूर्वीपासून माहित आहेत. २००३ मध्ये आढळलेला 'सार्स' हा आजार किंवा २०१२ मध्ये आढळलेला 'मर्स' हा आजार हे सुद्धा कोरोना विषाणूमुळे होणारे आजार आहेत. परंतु डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनच्या वुहान शहरात सुरू झालेल्या या उद्रेकामध्ये जो कोरोना विषाणू आढळला तो यापूर्वीच्या कोरोना विषाणूपेक्षा वेगळा आहे. म्हणून त्याला 'नॉवेल कोरोना विषाणू' असे संबोधण्यात येते. जागतिक आरोग्य संघटनेने या आजारास कोविड–१९ असे नाव दिले आहे.[१]

कोरोना हा प्राणी जगतातून मानवाकडे आलेला विषाणू आहे. तो मुख्यत्वे वटवाघूळामध्ये आढळतो. बेसूमार जंगलतोड, वाढते शहरीकरण, कच्चे मांस खाण्याची सवय इत्यादी कारणांमुळे प्राणी जगतातील सूक्ष्मजीव मानवांमध्ये प्रवेश करतात. कोरोना विषाणू आजाराची लक्षणे ही मुख्यत्वे श्वसनसंस्थेशी निगडीत असतात. ती सर्वसाधारणपणे इन्फ्लूएन्झा आजारासारखी असतात. सर्दी, खोकला, श्वास घ्यायला त्रास होणे, ताप, न्यूमोनिया, काही काळ मूत्रपिंड निकामी होणे अशी लक्षण आढळतात. हा आजार शिंकण्यातून, खोकल्यातून जे थेंब बाहेर पडतात त्यातून पसरतो. याशिवाय शिंका, खोकल्यातून उडालेले थेंब आजूबाजूला पृष्ठभागावर पडतात. अशा पृष्ठभागाला स्पर्श केल्याने हे थेंब हाताला चिकटतात. हाताने वारंवार चेहरा, डोळे चोळणे, नाकाला हात लावणे इ. सवयीमुळे देखील हा आजार पसरू शकतो.[२]

३० डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनच्या हुबई प्रांताची राजधानी वुहानमध्ये या नवीन आजाराची पहिली ओळख करण्यात आली होती आणि त्यानंतर जागतिक स्तरावर या आजारचा प्रसार झाला व त्याने जागतिक महामारीचे रूप घेतले. महाराष्ट्रातील कोरोना विषाणू उद्रेकातील पहिल्या रूग्णांची नोंद ९ मार्च २०२० रोजी पुण्यात झाली. या रोगाच्या निदानाची मानक पद्धत म्हणजे नाकातून घेतलेल्या नमुन्यांची रियल–टाईम रिव्हर्स ट्रान्स्क्रिप्शन पॉलिमरेज चेन रिएक्शन (आर.टी.पी. सी.आर.) नावाची तपासणी होय. जागतिक आरोग्य संघटनेने हा कोरोना व्हायरस रोग २०१९ (कोविड–१९) चा उद्रेक हा सार्वजनिक आरोग्यासाठी आंतरराष्ट्रीय आणिबाणी असल्याचे सांगत या उद्रेकाला 'जागतिक महामारी' जाहीर केले.

टेड्रोस ॲडमहॅनोम रोब्रेयेसोस यांनी कोविड–१९ नाव घोषित केले. इंटरनॅशनल कमिटी ऑफ टेक्सोनॉमी ऑफ व्हायरस यांनी सार्स व कोव्ह–२ हे नाव दिले. कोरोनाचे चार प्रकार पुढीलप्रमाणे[३] – १) 229E अल्फा कोरोना व्हायरस. २) NL63 अल्फा कोरोना व्हायरस. ३) OC43 बीटा कोरोना व्हायरस. ४) HKU बीटा कोरोना व्हायरस

भारतामध्ये महाराष्ट्र राज्यात पुणे येथे मार्च २०२० तर केरळ राज्यामध्ये ११ मार्च २०२० मध्ये कोविड–१९ ग्रस्त असलेल्या रूग्णांची नोंद करण्यात आली होती. भारतामध्ये २४ मार्च २०२० रोजी संध्याकाळी भारताचे पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदीजींनी २१ दिवसांचे राष्ट्रीय आदेश कुलुपबंद (लॉकडाऊन) अथवा टाळेबंदी जाहीर करण्यात आली. प्रामुख्याने चार टप्प्यांत हे लॉकडाऊन करण्यात आले. पहिला टप्पा २५ मार्च २०२० ते १४ एप्रिल २०२० (२१ दिवस), दुसरा टप्पा १५ एप्रिल २०२० ते ३ मे २०२० (१९ दिवस), तिसरा टप्पा ४ मे २०२० ते १७ मे २०२० (१४ दिवस) व चौथा टप्पा १८ ते २०२० ते ३१ मे २०२० (१४ दिवस).

कोराना काळातील भारतातील आरोग्य क्षेत्र: भारताची लोकसंख्या १.३८ अब्ज आहे. जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आणि सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक असल्याने भारताला सार्वजनिक आरोग्याच्या संदर्भात आव्हाने आणि संधी आहे. भारत फार्मास्युटिकल आणि बायोटेक्नॉलॉजी उद्योगाचे केंद्र आहे. भारतात जागतिक दर्जाचे शास्त्रज्ञ, क्लिनिकल ट्रायल्स आणि रूग्णालये आहेत. तरीदेखील भारमातध्ये बाल कुपोषण, नवजात आणि मातामृत्यूचे उच्च दर, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांमध्ये वाढ, रस्ते रहदारी अपघातांचे उच्च दर, आरोग्याशी संबंधित इतर समस्या आणि २०२० ते २०२१ या वर्षातील कोरोना महामारी कोविड–१९ चा उद्रेक या आरोग्याशी संबंधित समस्यांशी सर्वसामान्य नागरिक ग्रस्त आहेत.

फक्त शारीरिकदृष्ट्या निरोगी राहणे म्हणजे आरोग्य नव्हे. शारीरिक, मानसिक, सामाजिक दृष्टीने व्यवस्थित आणि रोगमुक्त असण्याची अवस्था म्हणजे 'आरोग्य' होय.[४] जागतिक आरोग्य संघटनेच्या दृष्टीने, 'आरोग्य म्हणजे केवळ रोगांचा अभाव नसून ती एक शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक समतोलाची अवस्था आहे.' पोषण आहार, स्वच्छता, व्यायाम, इतरांशी व्यक्तिगत संबंध या गोष्टी आरोग्यावर परिणाम करतात.

जागतिक आरोग्य संघटनेने आरोग्याला मुलभूत हक्क मानले आहे.[५] त्याचप्रमाणे जागतिक आरोग्य संघटनेतील सदस्य राष्ट्रांनीदेखील 'आरोग्य' हा प्रत्येक मनुष्याचा मुलभूत हक्क आणि मुलभूत अधिकार आहे. मग तो कोणत्याही धर्माचा, पंथाचा, वंशाचा, जातीचा असो असे मत व्यक्त केले आहे. चांगले आरोग्य स्वच्छ आणि सुरक्षित पाणी, स्वच्छता, पुरेसे घर, शिक्षण आणि मानवी काम करण्याची परिस्थिती, पौष्टिक अन्न इत्यादिंशी संबंधित आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला स्वत:चे शरीर आणि आरोग्य याबाबत निर्णय घेण्याचे व सुदृढ आरोग्यासाठी योग्य उपाययोजना अंमलात आणण्याचे अधिकार आहे. शरीर आणि आरोग्य नियंत्रित करण्याचा अधिकार आहे.

भारतातील आरोग्याशी संबंधित कलमे: भारतात न्यायव्यवस्थेने कलम २१ चा एक भाग म्हणून आरोग्याच्या अधिकाराला मान्यता

देण्यासाठी मोठी भूमिका बजावली आहे. जे भारतीय संविधानानुसार हमी दिलेल्या मुलभूत हक्कांशी संबंधित आहे. कलम ३९(ई) कामगारांच्या आरोग्यांच्या संरक्षणाशी संबंधित आहे. कलम ४१ आजारपणासारख्या विशेष परिस्थितीत राज्याद्वारे सार्वजनिक सहाय्य प्रदान करण्याशी संबंधित आहे. कलम ४२ शिशू आणि मातांच्या आरोग्याचे रक्षण करते, म्हणजे एक प्रकारे ते मातृत्व फायद्याशी संबंधित आहे. कलम ४७ सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे याबाबत आहे. आजार, अपंगत्व, आणि मातृत्व लाभांशी संबंधित फायदे देखील दर्शविते. कलम ४८ अ राज्याचे एक चांगले आणि निरोगी प्रदुषणमुक्त वातावरण प्रदान करण्याचे कर्तव्य सांगते. भारतीय न्यायव्यवस्थेने कलम २१ ला व्यापक अर्थ दिला आहे. जो संविधान निर्मात्यांच्या कल्पनेपलीकडील आहे. कलम २१ नुसार व्यक्तीला जगण्याचा अधिकार व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार देते.

कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेनुसार कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या आयुष्यापासून किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित केले जाणार नाही. कलम २१ नुसार प्रत्येक नागरिकाच्या अरोग्याचे संरक्षण करणे राज्याचे कर्तव्य आहे. साथीच्या रोगाने भारताच्या आरोग्य व्यवस्थेची खोल असुरक्षितता उघड केली आहे. भारतातील सावजनिक आरोग्यावरील खर्च तुलनेने इतर देशांपेक्षा कमी प्रमाणात आहे. भारतात सर्वजनिक आरोग्यावरील खर्च २०१९—२० मध्ये जीडीपीच्या १.२० टक्के इतका होता.

भारतात सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रावरील खर्च: OCED सदस्य देशांमध्ये २०१९ मध्ये आरोग्य सेवेवर खर्च केलेल्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनाची सर्वाधिक टक्केवारी अमेरिकेची होती. अमेरिकेने आपल्या GDP च्या जवळपास १७ टक्के खर्च आरोग्य सेवांवर केला. जर्मनी ११.७ टक्के, स्विझरलॅण्ड ११.३ टक्के, फ्रान्स ११.१ टक्के, जापान ११ टक्के. २०२० मध्ये अमेरिकेने १८ टक्के आरोग्य सेवेवर खर्च केला आहे. भारताचा सार्वजनिक आरोग्य सेवेवरील खर्च GDP च्या १.२ टक्के ते १.६ टक्के हा २००८—०९ आणि २०१९—२० दरम्यान केला होता.[७]

तक्ता क्र. १: स्वास्थ व परिवार कल्याण मंत्रालयाचे बजेट (रूपये करोड मध्ये)

विवरण	२०१८—१९	२०१९—२०	२०२०—२१	फरक
स्वास्थ व परिवार कल्याण	५२,९५४	६२,६५९	६५,०१२	३.८ टक्के
स्वास्थ संशोधन	१,७२८	१,९५०	२,१००	७.७ टक्के
एकूण	५४,६८२	६४,६०९	६७,११२	३.९ टक्के

राज्य घटना आरोग्याच्या मुलभूत अधिकारांची स्पष्टपणे हमी देत नाही. परंतु नागरिकांना आरोग्य सेवा पुरविण्याचे, सार्वजनिक आरोग्य आणि राज्याच्या भूमिकेचे अनेक संदर्भ आहेत. संविधानाचे निर्देशक तत्वे आरोग्याच्या अधिकारासाठी आधार प्रदान करतात.

आशा कार्यकर्ता निवड प्रक्रिया व कार्य: भारतात आशा कार्यकर्त्यांची एकूण संख्या ९,३९,९७८ इतकी आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत ग्रामस्तरावर आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी 'आशा' चा उपयोग होतो. ग्रामीण जनता व आरोग्य केंद्र यांच्यामध्ये आशा ही मध्यस्थीचे काम करते. बिगर आदिवासी भागात १५०० लोकसंख्येमागे एक आशा कार्यकर्ता तर आदिवासी भागामध्ये १००० लोकसंख्येमागे एक आशा कार्यकर्ता नियुक्त करण्यात आली आहे. ग्रामीण भागातील लोकांना स्वच्छता, लसीकरण यांचे महत्व पटवून देण्यासाठी त्याचप्रमाणे ताप, हागवण, लहान—मोठ्या जखमा यावरील प्राथमिक स्वरूपांचे उपचार करण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते.[८] तसेच DOTS, Folic Acid, Chlorquin यासारख्या इतरही गोळ्यांचे वाटप करण्याची कामे आशा मार्फत केली जातात. त्याचप्रमाणे आरोग्यविषयक गंभीर परिस्थिती निर्माण झाल्यास त्याची माहिती संबंधित यंत्रणेला जबाबदारीही आशा कार्यकर्ता वर असते. ग्रामीण भागातील 'आशा' या स्वयंसेवक पद्धतीने जरी काम करीत असल्या तरी त्यांच्या कामगिरीबद्दल त्यांना प्रोत्साहनपर वेतन, भत्ते देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. याद्वारे आशांना एक प्रकारचा रोजगारच उपलब्ध करून दिला जातो.

ग्रामीण महिलांना सुखरूप प्रसूती, स्तनपान, लसीकरण, गर्भप्रतिबंधक उपाययोजना, जननेंद्रियाशी संबंधित जंतुसंसर्ग, लैंगिक संबंधातून होणारे जंतूसंसर्ग, नवजात अर्भकाची काळजी इ. आरोग्य विषयीबाबींसंबंधी मार्गदर्शन करण्यास आशा सदैव तत्पर असतात.[९]

आशाची ठळक वैशिष्टे: १) आरोग्यविषयक सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून आशा ओळखल्या जातात. २) समाजात आरोग्यविषयक कोणतेही प्रश्न उद्भवल्यास प्रथम आशाला कळवले जाते. ३) समाजात आरोग्यविषयक जागरूकता निर्माण करण्याचे काम आशा मार्फत केले जाते. ४) आरोग्यविषयक सेवांना चालना देण्याचे कामही आशा मार्फत केले जाते. ५) राज्यातील १५ आदिवासी आणि ३१ बिगर आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये आशा कार्यरत आहेत. ६) आशा ला मिळणारे प्रोत्साहनपर वेतन, भत्ते हे तिच्या कार्य (दर्जा) करण्यावर अवलंबून आहे.

आशा ची नियुक्ती[१०]: १) आदिवासी क्षेत्र: आदिवासी क्षेत्रात प्रत्येक १००० लोकसंख्येमागे एक आशा. आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या आशाचे किमान ८ वी पर्यंत शिक्षण झालेले असावे. आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या आशा, २० ते ४५ वयोगटातील असाव्यात. आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणारी आशा ही विधवा, घटस्फोटित अथवा विवाहीत स्त्री असावी. २) बिगर आदिवासी क्षेत्र: बिगर आदिवासी क्षेत्रात प्रत्येक १५०० लोकसंख्येमागे १ आशा असते. बिगर आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या आशा चे किमान १० वी पर्यंत शिक्षण झालेले असावे. बिगर आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या आशा २५ ते ४५ वयोगटातील असाव्यात. बिगर आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणारी आशा विधवा, घटस्फोटित अथवा विवाहीत स्त्री असावी.

निवड प्रक्रिया[११]: १) निवड केलेल्या उमेदवारांमधून VHNSC ग्रामसभेत ३ नावे सूचित करतात. २) ग्रामसभेला सूचीत केलेल्या ३ उमेदवारांमधून एका उमेदवाराची आशा म्हणून नियुक्त केले जाते. ३) आशाची नियुक्ती झाल्याचे नियुक्तीपत्र तालुका आरोग्य अधिकाऱ्यामार्फत निर्गमित केले जाते. कोरोना व्हायरसचा प्रतिबंध आणि उपाय यासाठी गावपातळीवर आशा कार्यकर्ते यांची भूमिका दोन प्रकारची आहे. १) संसर्गाचा प्रादुर्भाव टाळण्यासाठी गावातील लोकांना मुख्य संदेश देणे. २) संशयीत कोविड—१९ रूग्ण आढळल्यास, लवकरात लवकर तपासणी व संदर्भ सेवेसाठी प्रयत्न करणे.

आशा कार्यकर्ता यांचा गावातील सर्वसामान्य नागरिकांशी जवळचा संबंध असल्याकारणाने त्यांना समुदायामध्ये कोविड—१९ च्या प्रतिबंधनासाठी मुख्य संदेश देण्याचे काम केले जाते. मौखिक संप्रेषणाद्वारे आशा कार्यकर्ता गावातील नागरिकांना कोविड—१९ विषयी समज—गैरसमज दूर करण्याचे देखील काम करीत आहेत. गावपातळीवर आशा कार्यकर्ता प्रत्यक्ष भेटी व त्यांच्याशी संवाद साधून कोविड—१९ आजाराविषयी जनजागृतीचे काम करीत आहेत. यांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. कारण कोविड—१९ हा नवीन आजार असल्यामुळे त्याबद्दल अनेक गैरसमज निर्माण झाले आहेत. जसे कोविड—१९ चे संक्रमण झालेला प्रत्येक रूग्ण गंभीर स्वरूपात आजारी होतो आणि अखेर मरण पावतो. तसेच कोरोना विषाणूचा डांसांद्वारे संसर्ग होवू शकतो इत्यादी. आशा कार्यकर्ता यांनी घरभेटीद्वारे कोविड—१९ या आजराविषयी असलेला सर्वात मोठा गैरसमज दूर केला की प्रत्येक कोविड संक्रमित झालेली व्यक्ती मरते. ६ पैकी १ संक्रमित झालेला रूग्ण गंभीर आजारी

होवू शकतो. ६० वर्षावरील व्यक्ती किंवा आधीपासून आजारी असलेल्या लोकांना याचा जास्त धोका आहे.[१२]

कोविड–१९ चा प्रतिबंध करण्यासाठी व प्रसार रोखण्यासाठी भौतिक अंतर पाळण्याचे महत्व देखील आशा वर्कर यांनी नागरिकांना समजावून सांगितले आहे. जसे –

अ) भौतिक अंतर पाळा – यामध्ये प्रामुख्याने – १) जत्रा, धार्मिक आणि सार्वजनिक ठिकाणी एकत्र येणे टाळा. २) सार्वजनिक ठिकाणी असल्यास इतर व्यक्तींपासून कमीतकमी १ मीटर अंतर ठेवा, विशेषत: जर त्यांना खोकला, ताप इत्यादी लक्षणे दिसत असतील तर त्यातून थेट थेंबाचा प्रसार टाळावा. ३) शक्य तेवढे घरी रहा. ४) हस्तांदोलन, हात पकडणे किंवा मिठी मारणे यासारखे शारिरीक संपर्क टाळा.

ब) स्वच्छतेचे पालन करण्याबाबत– आशा कार्यकर्ता समुपदेशनाचे कार्य करीत आहेत. त्यामध्ये साबण आणि पाणी वापरून हात वारंवार, कमीतकमी २० सेकंद धुणे, खास करून बाहेरून परत आल्यावर किंवा इतर लोकांना, विशेषत: आजारी लोकांना भेटून आल्यावर. खोकलतांना किंवा शिंकताना आपल्या चेहेऱ्याला हात न लावता रूमालाचा वापर करणे. स्वयंपाक करण्यापूर्वी जेवणाआधी आणि लहान मुलांना भरवण्याआधी हात धुणे. शौचालय वापरण्यापुर्वी आणि नंतर तसेच स्वच्छते नंतर हात साबणाने स्वच्छ धुणे. सार्वजनिक ठिकाणी न थुंकणे.

अस्वच्छ हातानी डोळे, नाक आणि तोंडाला स्पर्श न करणे.

क) स्वत:च्या आरोग्यावर लक्ष: स्वत:च्या आरोग्याशी निगडीत काही लक्षणे आढळल्यास त्वरीत आशा कार्यकर्त्याला संपर्क करून प्राथमिक आरोग्य केंद्रात जाण्याचे महत्व पटवून देतात.

आशा कार्यकर्ता गावातील एक महत्वाचा घटक म्हणून गावातील प्रत्येक घराचे सर्वेक्षण करीत असते. त्यादरम्यान इतर राज्य, देश अथवा शहरातून गावात कोणी नवीन व्यक्ती आले आहेत का? याबाबत इतर राज्यात किंवा इतर देशात प्रवास केलेल्या सर्व व्यक्तींची यादी तयार करते. तसेच त्यांनी दोन आठवडे विलगिकरण सुचवते व त्यांना त्यांच्या कुटुंबातील इतर सदस्यांपासून शक्य तेवढे अंतर ठेवावे आणि कोविड–१९ च्या लक्षणासाठी स्वत:ची देखरेख करावी याबाबत मार्गदर्शन करते. विलगीकरणाची सोय नसेल तर गावातील सरपंच इतर सदस्यांमार्फत आशा कार्यकर्ता त्या कुटुंबाला मदत करते.[१३]

कोविड–१९ चे रूग्ण जेव्हा आरोग्य केंद्रात येतील तेव्हा त्यांना स्वतंत्र आणि वेगळे ठेवणे व संक्रमित व्यक्तीच्या संपर्कात आलेल्या व्यक्ती व त्या व्यक्तीच्या कुटुंबातील सदस्यांना देखील त्यांच्या घरी वेगळे ठेवणे जेणेकरून पुढील १३ दिवस हे संसर्ग रोखण्यासाठी महत्वाचे असून त्या त्या कालावधीसाठी इतर व्यक्तींना संशयीत रूग्णापासून संक्रमण होवू न देणे, हा यामागील उद्देश आहे. संक्रमित व्यक्ती तिच्या कुटुंबातील सदस्यांपासून थेट संपर्क येणार नाही अशा ठिकाणी एका स्वतंत्र खोलीत किंवा जागेत वेगळे ठेवावे. त्यांची भांडी, कपडे, आंघोळ किंवा शौचाची व्यवस्था आणि नियमित स्वच्छ करावे. सलग १४ दिवस या नियमांचे पालन करावे. याबाबत आशा कार्यकर्त्याची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

आशा कार्यकर्ता संक्रमिक व्यक्ती व त्यांच्या कुटुंबाला मार्गदर्शन करण्याचे काम करीत असतात तर त्यांची नावाची यादी करून ANM कडे देण्याची जबाबदारी देखील पार पाडतात. कोविड–१९ संक्रमणात भारतात (खेडोपाडी) गावपातळीवर आशा कार्यकर्त्याचे काम अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. आशा कार्यकर्ता ही भारतातील सार्वजनिक आरोग्य सेवा पुरविणारी सर्वात शेवटच्या पायरीवरील व्यक्ती होय. मात्र तीचे कार्य व जबाबदाऱ्या पाहता अशा कार्यकर्ता गावपातळीवर महत्वपूर्ण आरोग्यदूत आहे हे स्पष्ट होते.[१४]

भारत सरकारने लसीकरण मोहिम सुरू केल्यानंतर लसीकरणाबाबत मार्गदर्शन व लसीकरणासाठी लोकांना प्रोत्साहन देण्याचे कार्य आशा कार्यकर्ता करीत आहेत. लसीकरणाच्या केंद्रावर मदतीचे काम करणे ही कामे आशा कार्यकत्यांनी कोरोना काळात केली आहे. लसीकरणाबाबत असलेले गैरसमज दूर करून लोकांना घरी जावून लसीकरण केंद्रापर्यंत घेवून जाण्याचे कार्यदेखील आशा कार्यकर्ता करीत आहेत.

भारतात गावपातळीवर आशा कार्यकर्ता, ANM व अंगणवाडी सेविका यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने कोविड–१९ विषयी जनजागृती व प्रतिबंधात्मक उपाययोजना याबाबत मोलाचा वाटा आहे. म्हणून १९ सप्टेंबर रोजी भारतात ८०.४३ कोटी लोकांचे लसीकरण झाले आहे. २४ तासात ३०,७७३ केसेस नवीन रूग्णसंख्या आहे. मात्र उपचार घेऊन रिकव्हर होण्याचा सध्याचा भारताचा दर ९७.६८ टक्के आहे. ३८,९४५ संक्रमित व्यक्ती या कोविड–१९ या आजारातून मुक्त झाल्या आहेत. आतापर्यंत एकूण ३,२६,७१,१६७ संक्रमित व्यक्ती या आजारातून बरे होवून सर्वसामान्य आयुष्य जगत आहेत.

समारोप: भारताच्या सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रात कोविड–१९ च्या काळामध्ये भारतात आशा कार्यकर्त्यांनी सर्वेक्षण, लसीकरण मोहीम, संक्रमीत व्यक्तींबाबत माहिती गोळा करणे, समुपदेशन, उपाययोजना यासारख्या अती जिकरीचे कार्य स्वतरूच्या आरोग्याला जपून यशस्वीरित्या व जबाबदारीने साभाळले आहे.

संदर्भ सूची:

1. *www-who-int/covid&19/information date 12/08/21 time 11-30am*
2. *http://mygov-in/myth date 13/08/2021 time 10-00 am*
3. *http://healthalert-whofreebasics-org/coronavirus 12/09/2021*
4. *मुद्गल रविंद्र, सामाजिक मुद्दे, मार्क पब्लिशर्स, जयपूर, २०१८, प्र.आ. पृ.२३७*
5. *https://vishwakosh-marathi-gov-in date 14/08/2021*
6. *India yearbook 2021] publication division Govt- of India-*
7. *Ibid.*
8. *www-mohfw-gov-in Date 15/08/2021 time 11-00am-*
9. *BBC News, 'आशा वर्कर्स कोण असतात ते नेमकं काय काम करतात', प्राजक्ता पोळ, दि. २४/०८/२१*
10. *www-nhmmp-gov-in DT- 23/09/2021 time 11-00am*
11. *www-mygov-in] Dt- 25/09/2021 time 9-00am*
12. *Tissy Eruthical] ÞRole of Asha workers in Rural Development with reference to Kattayam Districtß] dt- 22/09/2021*
13. *Covid&19 Facilitator Guide Training toolkit for ANM] ASHA] AWW Govt- of India-*
14. *BenboÛ Report] Female] Frontline Community healthcare work force in India during Covid&19- www-benboÛ-com-*

कोविड–१९ चा मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम

डॉ. भारती गं. मस्के, *विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्टर्स अॅन्ड कॉमर्स, न्यु नंदनवन, नागपूर. yerpudebharti@gmail.com मो. ८०५५१५५६११*

सारांश: *सध्या कोविड–१९ या विषाणूच्या संकटानं सगळया विश्वालाच घेरून टाकलयं. कोरोनाच्या साथीमुळे देशभरातील लोकांना वेगळया जीवनपध्दतीशी जुळवून घेणे भाग पडत आहे.आणि त्यामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर मोठा ताण येत आहे. एरवी ही जगात सर्वाधिक आत्महत्या होणाऱ्या देशात लॉकडाऊनचा लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर प्रतिकुल परिणाम झाला आहे. मानसिक आजार, आर्थिक असुरक्षितता आणि कामाचा ताण या पूर्वीपासून प्रचलित धोक्यांमध्ये लॉकडाऊनमुळे आणखी वाढ झाली आहे. त्यात नियंत्रण गमावल्याची भावना, सामाजिक संबंधामध्ये झालेली घट, नोंकरीबाबत अनिश्चितता आणि सामाजिक विलगता यांची भर पडली आहे. या साथीच्या रोगाने निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे संघर्ष, नविन समायोजन, एकटेपणा समजून घेण्यासंबंधीचे मुद्दे यात वाढ झाली आहे. काही वेळा त्याचे स्वरूप इतके गंभीर असते की नैराश्य येणे किंवा आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊल उचलण्यात त्याचे पर्यवसान होते. या विषाणूच्या संसर्गाने आपल्यापैकी अनेकाच्या जीवाला घोर लावला आहे. इतकंच नाही तर या जागतिक साथीचा लोकांच्या मन:स्वास्थ्यावर विपरित परिणाम होईल आणि हे आरोग्य संकट निघून गेल्यावरही त्यांना मानसिक समस्यांचा सामना करावा लागेल असा इशारा तज्ञांनी दिला आहे.*

मुख्य शब्द: *कोविड–१९, मानसिक आरोग्यावरील परिणाम.*

प्रस्तावना: कोविड–१९ साथरोगाने अनेकांच्या जीवनावर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे परिणाम केला आहे. या साथरोगाने भारतातील २ लाख ६० हजारांपेक्षाही अधिक नागरिकांचा बळी घेत आहे आणि हजारो नागरिकांच्या जीवनावर अनेक बाजूंनी परिणाम केला आहे. वैद्यकीय पायाभूत सुविधांचा अभाव, आर्थिक मंदी, स्थलांतरीतांची समस्या कौटुंबिक हिंसाचार, मानसिक आरोग्यावर आघात हे त्यापैकीच काही मानसिक आरोग्यावर झालेला साथरोगाच्या परिणामविषयी फारसे बोलले गेलेले नाही. इतिहासात आजवर आलेल्या सर्व साथरोगांच्या काळात हा परिणाम ठळकपणे दिसून आला होता. आशिया खंडात २००३ मध्ये झालेल्या 'सार्स' च्या उद्रेकामध्ये संसर्गातून बरे झालेल्या ५० टक्के नागरिकांमध्ये नैराश्य आणि चिंता वाढण्याचे दिसून आले होते. त्याचप्रमाणे आफ्रिकेत २०१३ मध्ये ईबोला विषाणूचा उद्रेक झाल्यावर संसर्गातून बरे झालेल्या ४७.२ टक्के नागरिकांमध्ये नैराश्य आल्याचे निदर्शनास आले होते. कोविड–१९ मुळे अचानक आरोग्ययंत्रणा थांबली, पुरवठा साखळया संकटात सापडल्या आणि देशांदेशांवर संपूर्णपणे टाळेबंदी करण्याची सक्ती झाली. जागतिक आरोग्य संघटनेने (डब्ल्यूएचओ) १३० देशांचा सर्व्हे केला आहे या सर्व्हेतून १३० पैकी ९३ देशांमधील नागरिकांच्या मानसिक आणि मेंदूच्या आरोग्यावर मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून आले. आरोग्य सेवांच्या पुरवठयावरही परिणाम झाला आणि अशा सेवांची तीव्र आवश्यकता भासू लागली. याशिवाय मानसिक उपचार आणि समुपदेशन सेवांमध्ये अडथळे आल्याने त्याचा ६७ टक्के रूग्णांना फटका बसला. तसेच ३० टक्के रूग्णांना मनोविकारावरील नियमित औषधे आणि मज्जातंतूंच्या विकारावरील औषधे मिळू शकली नाहीत.

समूह मानसिकतेवर परिणाम होऊन संसर्गाची भीती, मृत्यु, प्रियजनांचा मृत्यु, एकटेपणा, सगळयांपासून बाजूला झाल्याची भीती, हिंसाचार, सहव्याधी आदी पारंपारीक व्याधीमध्ये वाढ झाली आहे, परंतु नव्या डिजीटल युगाने मानसिक ताणात भरच टाकली आहे. त्यामध्ये डिजीटल कौशल्याचा अभाव, स्थलांतरामुळे ताण, आर्थिक असुरक्षितता, डिजीटल साधनांची अनुपलब्धता आणि जवळीकतेचा अभाव यांचा समावेश होतो. त्यामुळे सध्याच्या प्रचंड ताणाच्या स्थितीत मोठया प्रमाणात नव्या शक्यता आणि भविष्यकालीन नागरिकांच्या आरोग्याचे संकेत आपल्याला मिळत आहेत. अर्थात, सुधारणा करण्याची आणि अंमलबजावणी करण्याची आपली तयारी असेल, तरच हे सूचक आपल्या लक्षात येतील.

उद्देश: १) कोविड–१९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा मानसिक आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामाविषयी जाणून घेणे. २) मानसिक आरोग्याच्या अंतर्गत येणाऱ्या विविध समस्यांचा अभ्यास करणे. ३) मानसिक समस्या निर्माण होणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे.

भारतात काय झाले?: कोविड–१९ साथरोगांच्या दुसऱ्या लाटेत भारतातील आरोग्य व्यवस्थेने अक्षरश: गुडघे टेकले. अत्यावश्यक औषधांचा काळा बाजार झाला, अपुरी आरोग्य सुविधा, स्रोतांमध्ये गोंधळलेली स्थिती आणि थकून गेलेले डॉक्टर, परिचारिका आणि अन्य वैद्यकीय कर्मचारी, अशी चित्र दिसू लागले. चालू वर्षाच्या एप्रिल महिन्यात भीती, घबराहट आणि अत्यंत ताणाची स्थिती उद्‌भवली होती. कारण साथरोगाकडे होणाऱ्या मृत्युंमध्ये अचानक मोठया प्रमाणात वाढ झाली. आणि नव्या रूग्णांमध्येही विक्रमी वाढ झाली. पण हे काही केवळ एका महिन्याचे चित्र नाही, गेल्या संपूर्ण वर्षामुळे जगभरात मज्जातंतूचे विकार बळावले आणि मानसिक विकारांत वाढ झाली.

साथरोगाला सुरवात झाल्यापासून हाती आलेल्या काही भारतीय पुराव्यांवरून समाजाच्या एकूण आरोग्यावर होत असलेला परिणाम वाढत चालला आहे असे दिसत आहे. 'इकनॉमिक टाइम्स' ने केलेल्या एका संशोधनानुसार साथरोगाच्या पहिल्या ४५ दिवसांमध्ये ३३८ मृत्यु हे कोविडेत्तर कारणामुळे झाले होते. एकाकीपणा व संसर्ग होण्याची भिती, लॉकडाऊनमध्ये दारूची दुकाने अचानक बंद झाल्यावर दारू न मिळाल्याने ओढवलेली आरोग्यस्थिती, थकवा, भूक आणि आर्थिक ताण ही त्याची काही कारणे आहेत.

त्याचप्रमाणे गुजरातमधील प्रसार माध्यमांनी दिलेल्या वृत्तानुसार, गुजरातच्या १०८ या आपत्कालीन परिस्थितीसाठी जाहीर केलेल्या हेल्पलाइनच्या माध्यमातून मिळालेल्या माहितीनुसार ८०० पेक्षाही अधिक जणांनी स्वत:नेच स्वत:ला जखमा करून घेतल्या आणि ९० जणानी लॉकडाऊनच्या सुरवातीच्या काळात म्हणजे सन २०२० च्या एप्रिल ते जुन दरम्यानच्या काळात आत्महत्या केल्या होत्या.

मुंबई महानगरपालिकेच्या मानसिक आरोग्य हेल्पलाइनवर साथरोगाच्या पहिल्या दोन महिन्याच्या काळात ४५ हजार फोन आले होते. त्यापैकी ८२ टक्के फोन म्हणजे नागरिकांच्या चिंता, एकाकीपणा, अस्वस्थता आणि नैराश्यासंबंधात तक्रारी होत्या आणि उर्वरित नागरिकांनी अनियमित झोप आणि पूर्वीच्या मानसिक समस्यांची तीव्रता वाढली असल्याच्या तक्रारी केल्या.

आघाडीवर लढणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांना आणि कायदा व सुव्यवस्था राखणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आघात, दु:ख आणि त्रासदायक परिस्थितीशी दिर्घ काळ सामना करावा लागल्याने आघातानंतरचा आत्यंतिक ताण (पीटीएसडी), एकाकीपणा, ऑब्सेसिव्ह कम्पल्सिव्ह डिस ऑर्डर (ओसीडी) राग येणे, आत्महत्या करण्याची इच्छा होणे असे

आणखी विकारही बळावल्याचे निदर्शनास आले. सामुहिक संकटाची तीव्रता वाढल्यावर प्रारंभी जी घटनावृत्ते हाती आली, त्यावरून नैराश्यात ७० टक्के वाढ झाली असे दिसते.

आपल्याला संसर्ग झाला असल्याचे निदान चाचणीतून समोर आल्यावर आपले जीवन संपविण्याची तीव्र इच्छा निर्माण झाल्याचेही दिसून आले. या काळात मानवी स्पर्श आणि सामाजिक संपर्काचा दैनंदिन आघात प्रतिबंधक डोसही मिळेनासा झाला. याचा परिणाम म्हणजे भावनाचे उद्दिपन झाले. महिला, मुले, संघर्षाच्या स्थितीत सापडलेले लोक, जात–वर्ग या संदर्भाने अल्पसंख्याक आदी असुरक्षित समूहामध्ये भावनांचे उद्दिपन वाढल्याचे ठळकपणे दिसून आले. त्याचप्रमाणे मानसिक आरोग्याशी संबंधित सुविधांच्या उपलब्धतेत आधीच अडचणी आणि असमानता असतांना दैनंदिन सामाजिक संपर्क अचानक बंद झाल्याने सुविधा मिळणे अधिक बिकट झाले.

कौटुंबिक हिंसाचार, लैगिंक छळ, देखभाल व कौटुंबिक जबाबदाऱ्यामध्ये दुपटीने वाढ, मुलांची देखभाल आणि आर्थिक संकटाची भीती यामुळे अति थकवा आला आणि ताणात प्रचंड वाढ झाली. भारतात करण्यात आलेल्या एका सर्व्हेनुसार साथरोगामुळे करण्यात आलेल्या लॉकडाऊनच्या काळात आपल्यावर अति ताण आल्याचे ६६ टक्के महिलानी सांगितले आणि तुलनेने कमी म्हणजे ३३ टक्के पुरूष ताण वाढल्याचे सांगतात. 'आंतरराष्ट्रीय' कामगार संघटनेच्या सर्व्हेनुसार १५ ते २९ वयोगटातील तरूणांमध्ये चिंतेचे प्रमाण वाढले आणि जागतिक स्तरावर प्रत्येक दुसरा नागरिक चिंताग्रस्त होता. कामात दिरंगाई, ताण, नोकरीची अशाश्वतता, घरातून काम, डिजीटलीकरणाचा थकवा आणि डिजीटल संपर्कातील कच्च्या दुव्यांमुळे तरूणांमध्ये मानसिक समस्यांमध्ये वाढ झाली.

दुदैवाने उच्च उत्पन्न असलेल्या देशांमधील मानसिक विकारांनी त्रस्त असलेल्या ४० टक्के नागरिकांना आवश्यक ती मदत कधीही मिळत नाही ही संख्या मध्यम ते अल्प उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये ७५ ते ८० टक्कांवर जाते. लक्षणे दिसल्यावर उपचार मिळेपर्यंत सरासरी ११ वर्षाची दरी पडते असे दिसून आले आहे. मानसिक आरोग्यासंबंधी जाणीव आणि माहिती करून घेण्याच्या दृष्टीनेही हे दिवस महत्वपूर्ण ठरले. कारण ज्यांना स्व:मदतीची आणि स्वत:च्या भावनांच्या व्यवस्थापनासाठी मदतीची गरज होती त्यांना अत्यंत गोंधळाच्या स्थितीला सामोरे जावे लागले.

'गुगल ट्रेडस' च्या अहवालानुसार, गेल्या वर्षभरात 'डिप्रेशन (नैराश्य)' हा शब्द 'सर्च' मध्ये पहिल्या दहामध्ये राहिला होता. 'डिप्रेशन' एन्झायटी (चिंता) या शब्दांचा अधिक शोध घेतला गेला. याशिवाय २०२० चा जून महिन्यात सुशांतसिंह राजपूत याने केलेल्या आत्महत्येसंदर्भातही गुगलवर सर्वाधीक शोध घेतला गेला. हे शब्द किंवा वाक्यांचा घेतलेल्या शोधांची वारंवारीता पाहता हे विषय मोठया प्रमाणात शोधले गेले असे दिसून येते. नैराश्याच्या निदानाची गरज आणि नैराश्यग्रस्त व्यक्तीला मदतीची आवश्यकता असल्याचे ते निदर्शक आहे.

कोविड–१९ च्या काळात टाळेबंदीमुळे किंवा घरीच राहण्याच्या आदेशाचे पालन करतांना सर्वसाधारण दिनक्रमात व्यत्यय आल्याने लोकांच्या मानसिक आरोग्यावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे हे सर्वांच्या बाबतीत आहे. याविषयी अनेक तज्ज्ञांनी चिंता व्यक्त केली आहे. मुंबईच्या टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थेच्या आरोग्य आणि मानसिक आरोग्य केंद्राचा प्रा. आशा बानो सॉलेटी त्यांच्या मते मुले आणि विद्यार्थी, प्रौढ आणि वृध्द महिला, तृतीयपंथी समुदाय, आरोग्य सेवा व्यावसायिक आणि अत्यावश्यक सेवा प्रदाते, आर्थिकदृष्टया असुरक्षित गट, शोकग्रस्त कुटुंबे आणि अर्थातच अपंग व्यक्ती आणि मानसिक आरोग्याच्या पूर्व समस्याग्रस्त व्यक्ती अशा कित्येकांच्या मनावर कोव्हिड–१९ चा बराच पगडा आहे.

कोविड–१९ महामारीने 'आपत्कालीन परिस्थिती उद्‌भवली आहे. अलगीकरणामुळे पीडीत व्यक्तीमध्ये नैराश्य, चिंताग्रस्त विकार, बदलता स्वभाव, चिडचिडेपणा, गैरसमज, स्वंनियंत्रणाचा अभाव बऱ्याच प्रमाणात आढळतो. मानसिक आरोग्याच्या समस्याग्रस्त व्यक्तींमध्ये ताणतणावामुळे गोंधळ, मोठया प्रमाणात राग यासारख्या दिर्घकाळ टिकणाऱ्या मानसिक तणावाची लक्षणे आढळतात'

मुंबईच्या टाटा मेमोरियल रूग्णालयात सायको–ऑन्कोलॉजिस्ट असलेल्या सविता गोस्वामी यांच्या मते लोकांमध्ये या परिस्थितीचा सामना करतांना अनिश्चितता आणि असहायतेचे वातावरण आहे. यापूर्वी कधीही न अनुभवलेले किंवा न जाणवलेली अशी काहीशी विलक्षण परिस्थिती आहे. सर्व संभाव्य खबरदारी घेतल्यानंतरही नकळत संसर्ग होण्याची किंवा संसर्गाचा प्रादुर्भाव होण्याची सर्वसामान्यत: भीती असते. या टाळेबंदीमुळे सर्वांच्या सामाजिक आचरणामध्ये देखील संपूर्ण बदल झाला आहे. कामकाजाच्या प्रक्रियेत बदल आणि यापूर्वी रूढ नसलेली घरून काम करण्याची नवीन संकल्पना आता सर्वसाधारणपणे नित्याची झाली आहे. व्यसनाधीनता आणि मद्यपान देखील लक्षणीय वाढले आहे. जागतिक आरोग्य विज्ञान संस्थेमधील मानव विकास विभागाच्या सहायक प्राध्यापक लारिसा रॉड्रिग्ज यांच्या मते सामाजिक अंतराच्या संपूर्ण नविन संकल्पनेत लोकांना एकमेकांशी जोडण्याचे नवीन मार्ग शोधावे लागतील. समायोजनाच्या नवीन पध्दती आत्मसात कराव्या लागतील ते करतांना कदाचित एकाकी, उदास वाटेल तथापि, एक सकारात्मक मुद्याही त्यांनी निदर्शनास आणला की लोक परस्परांशी संवाद साधत आहेत त्यांचे दुर्लक्षित छंद जोपासत आहे.

कुठल्याही संसर्गजन्य आजारात तो पसरू नये यासाठी क्वारंटाईन होणं गरजेचं असतं. मात्र या क्वारंटाईन म्हणजेच विलगीकरणाचा मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, मानसिक तणावानंतरची लक्षणे (पीटीएसडी) दिसून येतात. नैराश्य येत. निद्रानाश अशा समस्या भेडसावू लागतात. शिवाय जागतिक अर्थव्यवस्थाच जेव्हा ढेपाळते तेव्हा येणाऱ्या आर्थिक असुरक्षिततेमुळे सुध्दा मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत असतो. याविषयी सविस्तर सांगतांना अमेरिकेतल्या मेरिलॅंड इथल्या सेंटर फॉर स्टडी ऑफ ट्रॉमॅटिक स्ट्रेसचे सहसंचालक जोशुआ सी मार्गनस्टेन म्हणतात. ऐतिहासिदृष्टया कुठल्याही आपत्तीचा अनेकाच्या मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो आणि शारीरीक आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामापेक्षा तो जास्त काळ टिकतो. इतिहासातून काही शिकण्यासारखे असेल तर ते हेच की संसर्गजन्य आजाराची साथ गेल्यानंतरही त्याचा मानसिक आरोग्यावर झालेला परिणाम टिकून राहतो. यासाठी ते युक्रेनमधल्या चेर्नोबिलच्या दुर्घटनेचं उदाहरण देतात. तब्बल दोन दशकानंतर या दुर्घटनेतून बचावलेल्यांमध्ये गंभीर मानसिक समस्या जडल्याचं संशोधकांना आढळलं इतकचं नाहीतर मानसिक आरोग्यावर होणारा दुष्परिणाम हा त्या दुर्घटनेचा सर्वात महत्वाचा परिणाम होता या मानसीक दुष्परिणामांमुळे हजारो लोकांचा मृत्यु झाला. शिवाय अर्थव्यवस्थेचंही मोठं नुकसान झालं.

२००५ साली अमेरिकेतल्या न्यु ओरालिॲस प्रांतात आलेल्या कॅटरिना चक्रीवादळाने मोठं नुकसान केलं होतं. या वादळात आपले घर गमावलेल्या अनेकांना मानसिक आरोग्याच्या विशेषत: ताण आणि (पीटीएसडी) चा सामना करावा लागल्याचं संशोधक सांगतात. ज्याचं मानसिक स्वास्थ्य कमकुवत आहे किंवा आर्थिकदृष्टया जे फारसे सक्षम नाहीत अशा लोकांना अधिक त्रास झाल्याचं त्यावेळी समोर आलं होतं.

मानसशास्त्रज्ञांच्या मते ऑब्सेसिव्ह कम्पलसिव्ह बिहेव्हिअर

(ओसोडी) असणाऱ्यांना कोविड–१९ शी संबंधित मानसिक आरोग्यविषयक तक्रारी दिर्घकाळ सामना करावा लागण्याची शक्यता आहे. कोविड–१९ काळात ओसीडी असणाऱ्यांच्या वागणूकीत कमालीचे बदल झाल्याचं दिसून आलं आहे. टेलर म्हणतात मानवी शरीरातील जनुकं आणि पर्यावरणाचे घटक यांच्यातल्या संबंधामुळे ओसोडी उद्भवतो आणि म्हणूनच करोनामुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीचा ओसीडी असणाऱ्यांवर दिर्घकालीन परिणाम होऊ शकतो. एखादी गोष्ट वारंवार करण्याचा विचार मनात येणे आणि ती कृती सतत करणे,याला ओसीडी ऑबसेशन अनेकांना अस्वच्छतेचा तिटकारा असतो. आणि स्वच्छतेबाबत ते टोकाचे आग्रही असतात. त्याच्यात स्वच्छतेबाबत ओसोडी असतो. टेलर म्हणतात, 'जनुकीय स्थितीमुळे हे घडतं. कोविड–१९ मुळे ओसीडी उद्भवू शकतो. किंवा ज्यांना तो असेल त्यांचा ओसीडी अधिक वाढू शकतो. इतकचं नाही तर योग्य मानसिक उपचार मिळाले नाही तर यातले काही लोक क्रॉनिक जर्मोफोबिकही होऊ शकतात. जर्मोफोबिया म्हणजे जंतूची भीती बसणे. जर्मोफोबिक व्यक्ती कुठल्याही पृष्ठभागाला हात लावल्यावर हात साबणाने स्वच्छ धुते. युके कॉन्सिल फॉर सायकोथेरेपीच्या प्रवक्त्या आणि मनोचिकित्सक युको निप्पोडा म्हणतात, ओसीडी ही चिंतेची अभिव्यक्ती असते आणि त्यावरही लक्ष ठेवण्याची गरज आहे. आजच्या आधुनिक समाजात अनेकांना ॲक्झायटी आहे. मात्र या जीवघेण्या आजारामुळे (कोविड–१९) ज्यांना चिंता करण्याची सवय आहे. त्यांच्या चिंतेत अधिकच वाढ होण्याची शक्यता आहे. कोविडची साथ संपल्यानंतरही अनेकजण अति चिंताग्रस्त होऊ शकतात.

सोशल आयसोलेशन मुळे लोकांना एकटेपणा आला आहे तर अनेकांना आयुष्यात काही उरलंच नाही असं वाटु लागलं आहे. ही देखील आणखी एक चिंतेची बाब असल्याचं निप्पोडा म्हणतात. सोशल आयसोलेशनमुळे अनेकांचा इतरांशी संपर्क तुटला आहे. आणि भविष्यात पूर्वीसारखे नातेसंबंध जोडता येतील कां अशी काळजी त्यांना वाटते. काही जणांनी स्वत:च स्वत:ला इतरांपासून दूर करून घेतले आहे म्हणजेच त्यांनी एकटेपणा स्वत:हुन ओढवुन घेतला आहे. त्यामुळे भविष्यात ही साथ गेल्यानंतर ते पुन्हा लोकांमध्ये मिसळतील कां याबाबत शंकाच आहे. निप्पोडा म्हणतात, बाहेरच्या जगात जोखीम असेल तर लोक स्वत:ला बाहेरच्या जगापासून तोडून घेतात. मात्र, त्यानंतर पुन्हा बाहेर पडून इतरांशी जुळवून घेणे कठीण जाऊ शकतं. दरम्यान पूर्वी आयुष्यात कटू अनुभव आल्या नंतरही कोविड–१९ च्या काळात मानसिक समस्यांचा त्रास होऊ शकतो. निप्पोडा म्हणतात, जाणते–अजाणतेपणाने तुमच्या जुन्या कटू आठवणींना उजाळा मिळून तुमच्या मनावर त्याचा विपरीत परिणाम होऊ शकतो. अशावेळी जुन्या जखमा पुन्हा उगाळल्या गेल्याने मानसिक आरोग्याविषयक समस्या दिर्घकाळ टिकू शकतात.

कोविड–१९ मुळे ओढावलेली बेरोजगारी किंवा पगार कपात याचाही मानसिक आरोग्यावर परिणाम होऊ शकतो. अमेरिकेत यासंबंधी डेटा गोळा करण्यात आला. त्यात असं आढळून आलं की, कोविड काळात जे बेरोजगार आहेत किंवा ज्यांची पगार कपात झाली आहे. त्यातल्या निम्म्याहून जास्त लोकांनी मानसिक ताण जाणवत असल्याची तक्रार केली आहे. कमी पगार असणाऱ्यामध्ये याचं प्रमाण जास्त आहे. मानसोपचारतज्ज्ञ म्हणतात, आधीच आर्थिक संकट होतं. कोविड–१९ मुळे त्यात अनिश्चिततेची भर पडली आहे. निप्पोडा म्हणतात, आपण आज अनिश्चिततेच्या जगात वावरतोय काहींना अनिश्चितता आणि अज्ञात भीती वाटते. अशांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होणार हे निश्चित. मानसोपचारतज्ज्ञ जो इशारा देत आहेत तो कितपत खरा ठरेल हे काळच सांगेल. जगातल्या वेगवेगळया संस्थांनी मानसिक आरोग्याच्या या समस्यांवर काही मार्गदर्शक तत्वंही जारी केलं आहेत.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मानसिक आरोग्य धोरणांनुसार, विशेषत: सध्या सुरू असलेल्या महामारीच्या काळात सर्वांगीण सामुदायिक दृष्टिकोन आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्यांशी लढण्यासाठी अधिकाअधिक संसाधने बनविण्याची गरज आहे. मानसिक आरोग्यास हानी पोहचविणाऱ्या आणि तीव्र गरिबी निर्माण करण्यासाठी सक्रियरित्या लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा सल्ला जागतिक आरोग्य संघटनेने दिला आहे. तसेच मानसिक आरोग्यावर माहिती पुस्तिका आणि माहितीपट व्हिडिओ सामायिक करणे हा लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा एक मार्ग आहे.

मानसिक आरोग्यावरील समस्या सोडविण्यासाठी उपाय: १) संपूर्ण अनुकंपा आणि सहानुभुती दाखविण्याची आवश्यकता आहे. संपूर्णपणे स्वत:साठी, कुटुंब आणि संपूर्ण समुदायासाठी. २) विविध गटातील व्यक्तींना (उदा. मुले, वृध्द) समजेल अशा पध्दतीने शिक्षण देणे. ३) मित्रामध्ये आणि परिवारात समस्यांविषयी बोलणे, लोकांनी तज्ज्ञांचे सहाय आणि मार्गदर्शन मिळवण्यात कमीपणा वाटून घेऊ नये. ४) केवळ सत्यापित आणि विश्वासार्ह माहिती स्त्रोत विचारात घ्यावे. ५) शारीरीक व्यायाम, दिनक्रम बनविणे, एखाद्याला आनंद मिळणाऱ्या उपक्रमामध्ये व्यस्त ठेवणे ज्याद्वारे सकारात्मक विचार वाढतील. ६) एकत्रित केलेल्या क्रियांच्या माध्यमातून कुटुंबाशी असलेले नाते दृढ करणे. उदा. कुटुंबातील सदस्यांसह दुरदर्शन कार्यक्रम पाहणे.

निष्कर्ष: १) कुठल्याही संसर्गजन्य आजारात तो पसरू नये यासाठी क्वारंटाईन होणं गरजेचं असतं. २) क्वारंटाईन म्हणजेच विलगीकरणाचा मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. ३ मानसिक तणावानंतरची लक्षणे (पीटीएसडी) दिसून येतात, नैराश्य येतो, निद्रानाश अशा समस्या भेडसावू शकतात.

संदर्भसूची:

1. *m.marathi.thewire.in*
2. *maharashtratimes.com.*
3. *lokmat.news 18.com.*
4. *www.weekysadhana.in*
5. *Policenma.com.*
6. *www.bbc.com.*
7. *www.esakal.com.*

ओ.बी.सी. आरक्षण आणि मराठा समाज

डॉ. राहुल भगत, *प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा*

सारांश: *कोणताही पेचप्रसंग सर्वपक्षीय सहमतीने सोडविणे नेहमीच शक्य नसते तसेच एखादे धोरण ठरविण्यासाठी सुध्दा ही सर्वपक्षीय सहमती उपयोगाची नसते. याची प्रचिती सध्या मराठा आरक्षणाच्या संदर्भात येत आहे. मराठा आरक्षणाचा प्रश्न हा गेली अनेक वर्ष धुमसत आहे आणि दिवसेंदिवस हा प्रश्न उग्र रूप धारण करतो आहे. जेंव्हा मराठा आरक्षणाची मागणी नेटाने पुढे येवू लागली तेंव्हा प्रमुख राजकीय पक्षांमधील मराठा नेतृत्वाने या मागणीकडे गांभीर्याने लक्ष दिल नाही. तर केवळ मराठा समाजाच्या काही आक्रमक संघटनांची मागणी म्हणूनच या मागणीकडे पाहिले. परंतू आता मात्र मराठा आरक्षणाची ही मागणी राजकारणाच्या मध्यवर्ती स्थानावर आली आहे. २०१४ च्या निवडणूकांच्यावेळी त्यावेळच्या आघाडी सरकारनं घाईघाईने ही मागणी मान्य करून टाकली. अपेक्षेप्रमाणे मुंबई उच्च न्यायालयाने या निर्णयाला स्थगिती दिली आणि त्याच्या विविध बाजू पुन्हा तपासण्याचे आदेश दिले. परंतू तोपर्यंत आघाडीचं सरकार पराभूत होवून भाजपा–शिवसेनेचं सरकार राज्यात सत्तेवर आलं होतं आणि त्याबरोबर मराठा आरक्षणाचं हे लोढणं नव्याने निवडून आलेल्या सरकारच्या गळयात आलं. त्यानंतर पुन्हा एकदा महाविकास आघाडीचं सरकार आलं पण मराठा आरक्षणाचा प्रश्न जसा आहे तसाच कायम राहिला. न्यायालय, केंद्र व राज्य सरकार यांच्यात या प्रश्नांवरून आजही टोलवाटोलवी सुरू आहे. वास्तविकत: ही आहे की, मराठा आरक्षणाला कोणत्याच राजकीय पक्षाचा किंवा संघटनेचा तत्वत: विरोध नाही पण काही तांत्रिक न्यायालयीन तरतूदीमूळे सरकार मराठा समाजाला सध्या तरी आरक्षण देवू शकत नाही हे सत्य आहे.*

मुख्य शब्द: *मराठा आरक्षण, ओबीसी आरक्षण.*

प्रस्तावना: भारतीय समाज व्यवस्था विषमतेवर आधारीत आहे. चार्तुवर्ण व्यवस्थेच्या नावाखाली ब्राम्हण वर्गाने स्वत:ला श्रेष्ठ आणि बाकी वर्गाला कायमचे कनिष्ठ घोषीत केले ते केवळ जन्माच्या आधारावर. वर्णव्यवस्थेचे स्थित्यंतर होऊन जाती व्यवस्था निर्माण झाली. त्यात सुध्दा ब्राम्हणांनी स्वत:चा दर्जा इतरापेक्षा श्रेष्ठ ठेवला. स्वत:कडे अनेक विशेषाधिकार ठेवून शुद्र, अतिशुद्र व अस्पृश्यांवर अनेक अपात्रता लादल्या गेल्या. शेकडो वर्षापासूनची ही चौकट मोडून शुद्र, अतिशुद्राना प्रगती करणे शक्यच नव्हते. त्यांचा विकास होण्यासाठी शिक्षण, विशेष सोयी सवलती देण्याची आवश्यकता होती. शिक्षणाचे महत्व ओळखून महात्मा ज्योतीराव फुल्यांनी शुद्रातीशुद्रांना शिक्षण देण्याचे कार्य केले. अशाच प्रकारचे कार्य रत्तमलाई श्रीनिवास पेरियार आणि नारायण गुरू यांनी दक्षिण भारतात केले आणि शुद्रातीशुद्रांना गुलामगिरीतून मूक्त करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. १८८२ मध्ये शिक्षणाबाबत निर्णय घेण्यासाठी हंटर आयोग नेमण्यात आला. हंटर आयोगापुढे साक्ष देतांना ज्योतीराव फुले यांनी सर्व शुद्रातिशुद्रांना शिक्षण आणि प्रशासकीय सेवेत ब्राम्हणोत्तरांना स्थान देण्याची मागणी केली ही आरक्षणाची पहिली मागणी होय. मागासलेल्या जातींमध्ये शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार व्हावा असे कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराजांना वाटत होते. त्याकरीता त्यांनी मागासवर्गाच्या मुलांसाठी मोफत शाळा व वस्तीगृहाची सोय केलेली होती. मागासलेल्या समाजात शुद्र, अस्पृश्य, आदिवासी, भटक्या जाती या सर्वांचाच समावेश होता. २६ जुलै १९०२ ला छत्रपती शाहू महाराजांनी एक क्रांतीकारी जाहीरनामा प्रसिध्द केला. 'अलिकडे कोल्हापूर संस्थानातील सर्व प्रजाजनांच्या शिक्षणाला उत्तेजन देण्याचे प्रयत्न अपेक्षेप्रमाणे फलद्रुप झाले नाहीत. या गोष्टींचा उल्लेख करतांना महाराजांना मोठा विषाद वाटत आहे. या गोष्टींचा पूर्णपणे विचार करून महाराजांचे असे मत झाले आहे की, या निराशेचे कारण उच्च शिक्षणाची पारितोषीके विस्तृत रीतीने विभागली जात नाहीत. ही परिस्थिती काहीअंशी दूर करण्यासाठी व संस्थानामध्ये महाराजांच्या प्रजाजनांना उच्च शिक्षण संपादण्यास उत्तेजन देण्यासाठी या वर्गाकरिता आजपर्यंतच्या प्रमाणापेक्षा विस्तृत प्रमाणात संस्थानाच्या नोकरीत जागा राखून ठेवण्याचा महाराजांचा दृढनिश्चय आहे.' या धोरणाला अनुसरून या हुकुमाच्या तारखेपासून ज्या जागा मोकळया पडतील त्यापैकी शेकडा ५० जागा मागासलेल्या वर्गातील उमेदवारांना देण्यात येतील, अशी महाराजांची अनुज्ञा झाली आहे. ज्या ज्या ऑफिसात मागासलेल्या लोकांचे प्रमाण हल्ली शेकडा पेक्षा कमी आहे, त्या–त्या ऑफिसातील मोकळी पडणारी जागा मागासलेल्या वर्गातील इसमाला देण्यात येईल. प्रत्येक खात्याच्या मुख्यांनी या हुकुमानंतर भरलेल्या जागांचा तिमाही अहवाल सादर केला पाहीजे. (डॉ. प्रदिप आगलावे – २००९, पेज २३६) अशा प्रकारे १९०२ पासून आरक्षणाचा आरंभ झाला आणि छत्रपती शाहू महाराज आरक्षणाचे जनक ठरले. मॉन्टेग्यू चेम्सफोर्ड अहवाल २० ऑगष्ट १९१७ ला सादर केला गेला त्यात स्पष्टपणे नमूद केले होते की, 'सामान्य प्रजेला दाबून ठेवणे चूकीचे आहे. दक्षिण भारतात पेरियार रामास्वामी यांनी 'स्वंसन्मान चळवळ' उभी केली तर महाडच्या अस्पृश्य परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आम्हाला माणसांसारखे राहु द्या, असे आवाहन ब्रिटीशांना केले. १९२०, १९२१, १९२२ मध्ये लंडन मधील गोलमेज परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या विकासासाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात राजकीय प्रतिनिधित्व आणि स्वतंत्र मतदार संघ मंजूर करवून घेतला. परंतू गांधी येरवडयाच्या तुरूंगात आमरण उपोषणावर बसले आणि पुणे करार घडून आला. या करारानुसार अस्पृश्यांसाठी असलेला स्वतंत्र मतदार संघ मागे घेवून तडजोड म्हणून राखीव संघाची निर्मिती करण्यात आली. पूणे करारानुसार विविध राज्यातील कायदे मंडळात अस्पृश्यांसाठी एकुण ७७७ जागापैकी १८४ जागा राखीव ठेवण्यात आल्या.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आरक्षण: ब्रिटीशांनी १९२५ पासूनच राखीव जागांचे धोरण स्विकारण्यात आले होते, मात्र अल्पसंख्यांकाना नोकऱ्यामध्ये आरक्षण देण्यात आले होते. १९३५ च्या भारत सरकार कायद्यात अस्पृश्यांना उद्देशून 'डिस्प्रेस्ड क्लास' शब्दा ऐवजी 'शेडयूल कास्ट' म्हणजेच अनूसूचित जाती या नविन शब्दाचा समावेश करण्यात आला. १९४२ मध्ये व्हाईस ऑफ जनरल च्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सील मध्ये डॉ. आंबेडकरांना मजूर मंत्री म्हणून घेण्यात आले. त्यांनी अस्पृश्यांसाठी सरकारी खात्यात राखीव जागा ठेवण्याचे मान्य करवून घेतले. त्यामुळे संपूण देशात ८.३३ जागा अनूसूचित जातीसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या तर १९४५ मध्ये यात वाढ करून प्रमाण १२.३३ ऐवढे करण्यात आले. (डॉ. प्रदिप आगलावे–२००९–२४१) 'अनुसुचित जाती' हा शब्द प्रयोग सर्वात प्रथम 'साइमन कमीशन' यांनी १९२७ मध्ये केला. १९३५ च्या भारत सुधार कायद्यानुसार औपचारिक पध्दतीने अनूसूचित जाती हे नाव देण्यात आले. यांनाच अस्पृश्य, अत्यंज, अवर्ण असेही म्हटले जाते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात एकुण लोकसंख्येंच्या १६.३ टक्के एवढी लोकसंख्या अनुसूचित जातींची आहे. सर्वात जास्त टक्केवारी पंजाब (२९.१) आणि सर्वात कमी मिझोरम

(०१) मध्ये आहे. राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोगाने २००८ मध्ये एका केस मध्ये 'दलित' हा शब्द असवैंधानिक घोषित केला आणि छत्तिसगड सरकारने तर कायदा पास करून 'दलित' शब्द प्रतिबंधित केलेला आहे. त्याऐवजी 'अनूसूचित जाती' हा शब्द वापरण्यात यावा असे बजावले आहे. (जी. एल. शर्मा – २०१५, २०४)

भारतीय राज्यघटनेतील आरक्षण: भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मुल्यांवर आधारीत लोकशाही शासन प्रणाली स्विकारण्यात आली. संपूर्ण देशाचा विकास व्हावा या हेतूने मागासलेल्या व वंचित समाजासाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३३० नुसार लोकसभेत अनूसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती करिता त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा आरक्षित ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. ७३ व्या घटनादूरूस्ती अन्वये २४३ घ व २४३ न या अनूच्छेदानुसार पंचायत आणि नगरपालिकांमध्ये अनूसूचित जाती, जमाती, इतर मागास वर्ग आणि महिलांकरिता सुध्दा जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्यात. अनुच्छेद ३३२ नूसार राज्यांच्या विधानसभांमध्ये अनूसूचित जाती आणि अनूसूचित जमाती करिता राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. अनुच्छेद ३३९ नुसार प्रशासनाची कार्यक्षमता सुरक्षित राखून केंद्र आणि राज्य सरकारच्या सेवा व पदे यावर अनूसूचित जाती व अनूसूचित जमाती यांचे हक्क मान्य करण्यात आले. अशाप्रकारे भारतीय राज्यघटनेने सर्वांच्या हिताचा विचार करून अनूसूचित जाती, जमाती, इतर मागास वर्ग, भटके विमूक्त यांना मुक्त प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांना राजकीय आरक्षण, नोकरीमध्ये आरक्षण देवून त्यांच्या प्रगतीची दारे उघडून दिली आहेत. आरक्षणाला सक्षम अशी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. आरक्षणाचा उद्देश सुध्दा स्पष्ट आहे म्हणून आरक्षणाची व्याख्या करतांना असे म्हणता येईल की, ''विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित असणाऱ्या घटकांना इतर सशक्त समाजाच्या बरोबरीने आणण्यासाठी त्यांना कायद्याने दिलेली विशेष संधी म्हणजे आरक्षण होय.'' आरक्षण हे तत्व भारताप्रमाणे अमेरिकेसारख्या प्रगत देशामध्येही लागू करण्यात आलेले आढळते. तेथील काही देशांमध्ये वांशिक आणि धार्मीक अप्लसंख्यांकांना विशेष सोयी सवलती देवून आरक्षणाचे तत्व अंगिकारले आहे.

इतर मागासवर्गाचे आरक्षण: चार्तुवर्ण व्यवस्थेतील सर्वात शेवटचा वर्ण म्हणजे शुद्रवर्ण होय. शुद्र जातीमध्ये तेली, कुणबी, माळी, लोहार, सुतार, सोनार, शिंपी इत्यादी असंख्या जातीचा समावेश होतो. शुद्रांना देखील सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक अधिकार नाकारण्यात आले होते. परंतू त्यांना अस्पृश्य मानण्यात आले नव्हते, त्यांचा समावेश चार्तुवर्ण व्यवस्थेअतंर्गत होत असल्यामुळे त्यांना सवर्ण संबोधण्यात येते. हे शुद्र वर्णातील लोक म्हणजेच आजचे इतर मागासवर्गीय लोक (ओबीसी) होत. भारतातील अनुसूचित जाती, जमातीप्रमाणेच इतर मागासवर्ग सुध्दा सामाजिक, धार्मिक, राजकियदृष्टया मागासलेला आहे, ही गोष्ट बाबासाहेबांना माहित होती. त्यामुळे त्यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या ३४० व्या कलमामध्ये इतर मागासवर्गीय जातींसाठी आरक्षणाची तरतूद करून ठेवली आहे. जाती व्यवस्थेमध्ये इतर मागासवर्गीय जाती शुद्र म्हणून मोडल्या जातात. त्यामुळे हजारो वर्षापासून त्यांच्यावर अन्याय होत आलेला आहे. त्याची लोकसंख्या भारताच्या एकुण लोकसंख्येपैकी ५२ टक्के आहे. तरीही त्यांना उच्च वर्गाच्या गुलामगीरीत राहावे लागले. त्यांची ही व्यवस्था बदलण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओबीसी आरक्षणाला महत्व दिले.

काका कालेलकर आयोग: भारतीय राज्य घटनेच्या अनुच्छेद ३४० अंतर्गत २९ जानेवारी १९५३ ला मा. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर (काका कालेलकर) यांच्या अध्यक्षतेखाली 'पहिला मागासवर्गीय आयोग' रसकारने स्थापन केला होता. देशातील एकुण २३९९ जातींचा समावेश कालेलकर आयोगाने मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची शिफारस तर केली परंतू आरक्षणासोबत राष्ट्रपतींना दिलेल्या अहवालाला स्वत: कालेलकर यांनी विरोध दर्शविला. त्यात त्यांनी म्हटले की जातीच्या आधारावर केलेला भेदभाव समाजाला घातक आहे. त्यामूळे त्यांनी स्वत: जाती, धर्म, जन्म यावर आधारित आरक्षणाला विरोध केला आणि हे गांधीवादी विचारांच्या विरोधी आणि भारतीय संविधानाच्या विरोधी असल्याचे मत नोंदविले (जी.एल. शर्मा–२०१५, २०८). त्यामुळे इतर मागासवर्गीयांना आरक्षण देण्याबाबत कोणतीच कार्यवाही करण्यात आली नव्हती.

मंडल आयोग: १ जानेवारी १९८९ मध्ये भारत सरकारने कलम ३४० अतंर्गत दुसऱ्या मागासवर्गीय आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाचे अध्यक्ष लिंकेश्वर प्रसाद मंडल हे होते. त्यामुळे या आयोगाला मंडल आयोग या नावाने ओळखले जाते. या आयोगाने २१ मार्च १९७९ पासून काम सुरू केले ते १२ डिसेंबर १९८० ला संपले आणि १९ डिसेंबर १९८० ला अहवाल राष्ट्रपतींना सादर केला. मंडल आयोग हा ओबीसी आरक्षणातील एक ऐतिहासीक आणि बहुचर्चित आयोग आहे. मंडल आयोगाने सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक हे महत्वाचे निकष वापरून देशातील ३७४३ जातींचा समावेश मागासवर्गात केला. महाराष्ट्रातील तेली, कुणबी, माळी, भोई, कुंभार, धोबी, कासार, शिंपी, साळी, इत्यादी २७२ जातींचा समावेश मागासवर्गात करण्यात आला. जातींच्या उतरंडीमध्ये मागासवर्गीय जाती शुद्र असल्या तरी त्या अतिशुद्र वा अस्पृश्य नाहीत त्यामुळे आम्ही मागासवर्गीय किंवा शुद्र आहोत, ही जाणिव त्यांना नव्हती. उलट आपण अस्पृश्यांपेक्षा उच्च आहोत, ब्राम्हणाच्या जवळचे आहोत, हीच बाब त्यांना सुखावत होती. आजही या विचारसरणीत फारसा फरक पडलेला दिसत नाही. १९८० मध्ये मंडल आयोगाने अहवाल सादर केला परंतू दहा वर्षे झाली तरी त्यावर कोणतीच अंमलबजावणी झाली नव्हती. त्यासाठी आंबेडकरी संघटना व अनुयायी रस्त्यावर उतरले इतर मागासवर्गाच्या हक्कासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला. बामसेफ व बहुजन समाज पक्षाने मंडल आयोग लागू व्हावा म्हणून आंदोलने उभारली. आंबेडकरी जनता मोर्चे, धरणे आंदोलनात ओबीसी बरोबर खांद्याला खांदा लावून लढली. मंडल आयोग लागू होवू नये म्हणून उच्च जातींनी प्रखर विरोध केला. १९८९ मध्ये केंद्रात जनता दलाचे सरकार आले. प्रधानमंत्री मा. व्ही.पी. सिंग यांनी ७ ऑगष्ट १९९० मध्ये मंडल आयोग लागू केला. उच्च जातींच्या लोकांनी देशात राण माजवले, आंदोलने केली परंतू मंडल आयोग लागू करणाऱ्या निर्णयावर मा. व्ही.पी. सिंग ठाम राहिले. या निर्णयाचा फटका बसून व्ही.पी. सिंग सरकार अल्पमतात आले आणि त्यांना प्रधानमंत्री पदाचा राजीनामा द्यावा लागला. त्यांच्या राजीनाम्यानंतरही मंडल आयोगाची अंमलबजावणी होण्यास हेतूपुरस्कर विलंब करण्यात आला (डॉ. प्रदिप आगलावे – २०००, २४३).

आरक्षणाच्या नियमाप्रमाणे एकुण आरक्षण ५० टक्के पेक्षा जास्त असू शकत नाही. भारतात अनुसुचित जातींना १५ टक्के आणि अनूसूचित जमातींना ७.५ टक्के आरक्षण आधिच देण्यात आले आहे. हे एकुण २२.५ टक्के एवढे होते. लोकसंख्येच्या तुलनेत विचार करता इतर मागासवर्गीयांची लोकसंख्या एकुण लोकसंख्येच्या ५२ टक्के आहे. तरी त्यांना उर्वरित २७ टक्के आरक्षण देण्यात आले. त्यातही क्रिमीलीयर ची अट लावण्यात आलेली आहे. हे आरक्षण नोकरी आणि शैक्षणिक संस्थामधील प्रवेशासंदर्भात लागू करण्यात आलेले आहे. मंडल आयोग लागू होण्यासाठी कित्येक आंदोलने करावी लागली. रस्त्यावर उतरून लाठीमार आणि गोळीबार झेलावा लागला. उच्च जातींनी इतर मागासवर्गावर बहिष्कार टाकून त्यांची घरे, दुकाने जाळपोळ केली. या भयंकर संघर्षातही आंबेडकर अनुयायी आणि आंबेडकरी संघटनांनी इतर

मागासवर्गीय बांधवांची साथ सोडली नाही. परंतू जातीच्या पारंपरिक विचारसरणीने ग्रासुन आजही कित्येक उच्च विद्या विभुषित ओबीसी बांधव व आंबेडकर अनुयायांना तिरस्काराने पाहतात. हे किती अयोग्य व अमानविय वाटते.

ओबीसी आरक्षण आणि मराठा आरक्षण: मराठा समाजाला आरक्षण मिळावे म्हणून दि. ९ ऑगष्ट २०१६ रोजी पहिला मोर्चा निघाला होता. त्यानंतर मराठा समाजाकडून मोठया संख्येने मोर्चे व आंदोलने करण्यात आली. परंतू मराठा आरक्षणाची मागणी मात्र पूर्ण झालेली नाही. याउलट मराठा आरक्षणाच्या मार्गात अनेक कायदेशिर अडथळे मात्र कायम आहेत. आता कायदेतज्ञ हा प्रश्न सोडविण्यासाठी एकच पर्याय पुढे करतात. हा पर्याय कायदेशिर असला तरी राजकीय दृष्टया अत्यंत संवेदनशील असल्याचे सांगितले जाते. हा पर्याय म्हणजे मराठा आरक्षणाचा ओबीसी आरक्षणात समावेश करून घेणे. या पर्यायाने मराठा आरक्षणाचा पेच सुटेल काय? कि त्यामुळे ओबीसी समाज नाराज होईल आणि नवीन समस्या निर्माण होतील? एका बाजूला कायदेशीर लढाई आहे तर दुसऱ्या बाजूला जातीय गणीत बिघडण्याचा धोका आहे. राज्यघटनेनुसार ५० टक्के पेक्षा अधिक आरक्षण देता येत नाही असे सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले आहे. मराठा आरक्षणासाठी ५० टक्के मर्यादा भंग करण्यासाठी वैद्य आधार नाही, असे निरीक्षणही सुप्रीम कोर्टाने आपल्या निकालात नोंदविले आहे. ५० टक्के आरक्षणाची मर्यादा वाढवणे हा अत्यंत कठीण आणि कायदेशीरदृष्टया आव्हानात्मक आहे असे घटनातज्ञांचे मत आहे. महाराष्ट्राचे माजी महाधिवक्ते आणि जेष्ठ कायदेतज्ञ श्रीहरी अणे सांगतात ''केंद्र आणि राज्य सरकार ज्या मार्गाने मराठा आरक्षणासाठी पुढे चालल आहे ते म्हणजे बोलाचीच कढी आणि बोलाचाच भात आहे कारण हे पर्याय अत्यंत कठीण, क्लिष्ट आणि कायदेशीर आव्हाने निर्माण करणारे आहेत. केंद्रातील भाजप सरकारने राज्यांना समाजाला मागास निश्चित करण्याचे अधिकार दिले असले तरी आरक्षण ५० टक्क्याहून अधिक देता येत नाही. त्यासाठी केंद्र सरकारला विधेयक आणून घटनादुरूस्ती करावी लागेल. ते एवढे सोपे नाही कारण त्याचे परिणाम संपूर्ण देशावर होतील. याच मताशी साधर्म्य साधून घटनातज्ञ उल्हास बापट म्हणतात, जरी केंद्र सरकारने घटना दुरूस्ती केली तरी सर्वोच्च न्यायालय हे मान्य करणे कठीण आहे. कारण यापूर्वीही अनेक प्रकरणामध्ये केंद्र सरकारने केलेल्या घटनादुरूस्त्या सर्वोच्च न्यायालयाने रद्द केलेल्या आहेत.

या सर्वात सोपा पर्याय म्हणजे मराठयांना ओबीसी आरक्षणामध्ये आरक्षण देणे होय. परंतू ओबीसीचे आरक्षण मराठयांना देणे म्हणजे ओबीसींचा रोष ओढवून घेणे होय. राजकारणी आपल्या फायदयासाठी घाषणा करून देतात. परंतू त्यांचे वाईट परिणाम त्यांनाही चांगले माहित असतात. त्यामुळे ओबीसी आरक्षणात हस्तक्षेप करून मराठा समाजाला त्या ठिकाणी स्थान मिळवून देण्याचे आव्हान कोणता मुख्यमंत्री वा सरकार देवू शकेल का? असा प्रश्न उपस्थित होतो. हा प्रश्न कायदेशिर आहे तशाच राजकीय दृष्टया सुध्दा कठीण आहे. ओबीसी आरक्षणात मराठयांना आरक्षण का देता येणार नाही. कोणत्याही जातीला मागास ठरविण्याचा अधिकार राज्यांना नसून राज्यघटनेनुसार तो मागासवर्ग आयोगाला आहे. ही एक स्वायत्त संस्था आहे. राज्य मागासवर्गीय आयोगाने मागास ठरविल्यानंतर राज्य सरकार केंद्र सरकारकडे आरक्षणासाठी शिफारस करतं. केंद्र सरकार त्याला मान्यता देतं. आणि मग ते राष्ट्रपतींकडे स्वाक्षरीसाठी पाठवलं जातं. ही एक कायदेशीर प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया जरी पूर्ण झाली पण आरक्षण ५० टक्क्याहून अधिक झाले तर त्याला न्यायालयात आव्हान दिलं जाणार हे सुध्दा वास्तव आहे. ओबीसी आरक्षणात मराठयांना आरक्षण देता येत नाही. कारण मराठयांचा ओबीसी मध्ये समावेश करता येत नाही हे मंडल आयोगाने स्पष्ट केलेले आहे. मराठयांनी सुध्दा आपण कुणबी आहोत हे कायम नाकारले आहे. त्यामुळे पहिले कारण अंतर्गत नकार हेच आहे. जेष्ठ पत्रकार पदभुषण देशपांडे म्हणतात. 'मराठे हे सामाजिक दृष्टया मागास आहेत हे सिध्द होणे कठीण आहे. हे सिध्द झालं असतं तर आरक्षण रद्द झालं नसतं. कोणत्याही समाजाला आरक्षण हे निकषांनुसारच दिलं आहे. एकीकडे ओबीसी म्हणतात की आम्हाला आधिच आमच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण नाही, त्यात आम्ही आमचे आरक्षण कां वाटून घ्यायचे? त्यातही मराठा समाज ओबीसी समाजाच्या तुलनेत आरक्षणाच्या निकषांमध्ये बसत नाही. त्यामुळे हा प्रश्न राजकीय आणि कायदेशीर दोन्ही मार्गाने सोडविण्यास अत्यंत कठीण आहे असे सध्या तरी चित्र निर्माण झालेले आहे. (मराठा आरक्षणाची अत्यंत किचकट राजकीय कोडी कशी सोडवायची?, सुहास पळशीकर, ज्येष्ठ राजकीय विश्लेषक, २८ जुलै, २०१८, https://www.bbc.com/marathi/india-44956865)

मराठा आरक्षणाची अंमलबजावणी स्थगित करून सर्वोच्च न्यायालयाने हे प्रकरण घटनापीठाकडे सोपविले आहे. परंतु मराठा आरक्षणाचा हा पेच निर्माणच का झाला आणि तो सोडवणे केंद्र सरकारच्या हाती कसे आहे, हे सांगतांना माजी खासदार व कायदेतज्ञ मा. हरिभाऊ राठोड म्हणतात, '२०१८ साली 'संविधान दुरुस्ती कायदा–१०२' मंजूर होण्यापूर्वी त्यासाठीचे 'संविधान संशोधन विधेयक–१२३ मध्ये झालेली चूक मराठा आरक्षणास भोवली.' हे संशोधन विधेयक सिलेक्ट कमिटीकडे (विशिष्ट विधेयकाचा विचार करण्यासाठी राज्यसभेच्या सर्वपक्षीय हंगामी समितीकडे) पुनर्विचारार्थ पाठवले गेले. त्या वेळेस, या विधेयकावर सूचना व हरकतीही मागविण्यात आल्या. या विधेयकाचा मसुदा वाचल्यानंतर त्यातील ब–याच चुका निदर्शनास आल्या. आपल्या देशाच्या संविधानामध्ये इतर मागासवर्ग अर्थात 'ओबीसी' प्रवर्ग एका नावाने ओळखला जात नाहीय तर एसईबीसी, ईएसबीसी अशा पद्धतीने वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या नावांनी त्यास संबोधले जाते. म्हणून सर्वप्रथम मा. हरिभाऊ राठोड यांनी दुरुस्ती सुचविली की, ओबीसीला सर्वत्र एका नावाने ओळखले जावे. आणि ज्या ज्या ठिकाणी एसईबीसी किंवा मागासवर्ग असा उल्लेख संविधानामध्ये आहे त्या अनुच्छेद १५ (४) आणि अनुच्छेद १६ (४) मध्ये त्यांनी दुरुस्ती सुचवली. दुसरे असे की, आपल्या देशात ओबीसीअंतर्गत अनेक राज्यांमध्ये भटके, विमुक्त, अतिमागास असे ओबीसी प्रवर्गाचे विभाजन करून वेगवेगळ्या नावांनी आरक्षण दिलेले आहे. त्याचासुद्धा उल्लेख विधेयकात व्हावा आणि त्याचीसुद्धा तरतूद व्हावी हेही त्यांनी सुचविले होते. मराठा, जाट, गुर्जर, धनगर यांसारख्या जातींना भविष्यात आरक्षण द्यावे लागेल. त्यामुळे त्यादृष्टीनेही त्यांनी दुरुस्ती सुचवली. येत्या काळात न्या. रोहिणी आयोगाच्या माध्यमातून ओबीसीचे उप–वर्गीकरण होणार आहे, त्याचाही विचार विधेयकात व्हायला हवा होता. (मराठा आरक्षणाचा पेच केंद्राने सोडवावा!, लोकसत्ता टीम, नोव्हेंबर २२, २०२०)

तिसरे म्हणजे, एका बाबीमुळे सर्वोच्च न्यायालयाच्या तीन न्यायमूर्तीना अर्थबोध झाला नाही व तेसुद्धा संभ्रमित (कन्फ्युज) झाले आणि त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने मराठा आरक्षणाचे प्रकरण घटनापीठाकडे (लार्जर बेंच) पाठवले आहे. ती बाब अशी की, जेंव्हा संविधानात दुरुस्ती होते किंवा एखादा नवीन कायदा येतो. मग तो लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा किंवा विधान परिषदेत असो तो मांडताना त्याच्या विधेयकाबरोबर त्याचे 'उद्देश आणि कारण' या दोन गोष्टी नमूद करणे आवश्यक असते. अन्यथा ते विधेयक पारित करण्यात अडचणी येतात. परंतु १०२ व्या घटनादुरुस्तीसाठीचे 'संविधान संशोधन विधेयक–१०३ मध्ये राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोगाची निर्मिती आणि त्यास

दिल्या जात असलेल्या अधिकारांची कारणे आणि उद्देश दिले गेले होते. मात्र सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्टया मागास वर्गाची अर्थात 'एसईबीसी'ची व्याख्या करतांना, त्याचे उद्देश व कारणे दिली गेली नाहीत. म्हणजे 'पोटात एक नि ओठात दुसरेच' असा प्रकार घडला. म्हणजेच सरकारला राज्याचे अधिकार काढायचे होते की तसेच ठेवायचे होते, हे कळायला मार्ग नाही. त्यामुळे याबाबत अर्थबोध (इंटरप्रिटेशन) होत नाही. वास्तविक विधेयकात उद्देश आणि कारणांशिवाय एसईबीसीची व्याख्या करण्याची गरज नव्हती. कारण ती केली नसती तर कदाचित एखाद्या मागास समाजाला ओबीसी प्रवर्गात समाविष्ट करण्याचा जो अधिकार राज्याला आहे तो अबाधित राहिला असता. आता प्रश्न असा की, जर सर्वोच्च न्यायालयाच्या विद्वान तीन न्यायमूर्तींना अर्थबोध झाला नाही, तर असे ११ न्यायमूर्ती बसवले तरी त्यांना तो होईल काय? त्यामुळे मराठा आरक्षणासाठी लवकरात लवकर घटनादुरुस्ती करण्याची गरज आहे. दुसरे म्हणजे, या विधेयकाचा मसुदा लिहिणा—यांनी अनुसूचित जाती—जमातींसाठी असलेल्या तरतुदींची नक्कल करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु हे करतांना ते विसरले की, ओबीसी प्रवर्गाच्या दोन याद्या असतात. म्हणजे एक यादी राज्याच्या आधिपत्याखाली राज्याच्या सवलती देण्यासाठी व एक यादी केंद्राच्या सवलती देण्यासाठी असते. म्हणजे राज्याची आणि केंद्राची ओबीसी यादी वेगवेगळी असते. मात्र अनुसूचित जाती किंवा जमातींच्या अशा भिन्न याद्या नसतात. म्हणजे तरतुदींची नक्कल करताना चूक झाली आहे, हे अधोरेखित होते. (मराठा आरक्षणाचा पेच केंद्राने सोडवावा!, लोकसत्ता टीम, नोव्हेंबर २२, २०२०) याचा अर्थ, मराठा आरक्षणाचा पेच हा घटनादुरुस्तीचा आहे. तूर्त हे वटहुकूम काढूनही साध्य होऊ शकते किंवा त्यासाठी विशेष अधिवेशनही बोलावता येईल, असे त्यांचे मत होते. परंतू या सर्व बाबी घडून आल्या नाहीत. त्यामूळे मराठा आरक्षणाचा पेच अजूनही तसाच आहे.

संदर्भः

१. *मराठा आरक्षणः दीपाली जगताप, बीबीसी मराठी, ९ ऑगष्ट, २०२१.*
२. *भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, प्रदीप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.*
३. *सामाजिक मुद्दे, जी. एल. शर्मा, रावत पब्लीकेशन, नई दिल्ली.*
४. *सामाजीक समस्याऐं, राम आहूजा, रावत पब्लीकेशन, नई दिल्ली.*
५. *भारतीय समाज आणि वर्तमान समस्या, प्रमोद पाटील, अंशुल पब्लीकेशन, नागपूर*
६. *मराठा आरक्षणाचा पेच केंद्राने सोडवावा!, लोकसत्ता टीम, नोव्हेंबर २२, २०२०. https://www.loksatta.com/vishesh/center-should-solve-the-problem-of-maratha-reservation-abn-97-2334409/*
७. *मराठा आरक्षणाची अत्यंत किचकट राजकीय कोंडी कशी सोडवायची?, सुहास पळशीकर, २८ जुलै, २०१८, https://www.bbc.com/marathi/india.*

मराठा आरक्षणः प्रश्न आणि आव्हाने

डॉ. दीपक कृष्णराव पवार, प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट अॅन्ड कॉमर्स, ३१०—ब, नविन नंदनवन, नागपूर

संक्षेपः सा*माजिक व आर्थिक समाज निर्माण व्हावी यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आरक्षणाचे जोरदार समर्थन केले. घटना समितीत व मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब असल्याने व त्यांनी अनुसुचित जाती, अनुसुचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय जातींना विविध कलमान्वये आरक्षणाची तरतुद केली. महाराष्ट्रात गेल्या काही वर्षात मराठा आरक्षणाचा प्रश्न तीव्र झाला असुन महाराष्ट्रातील राजकारण व सामाजिक वातावरण तापलेले आहे. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी दलितांसोबत शैक्षणिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या जातींना घटनेच्या माध्यमातुन सवलती द्याव्यात, ही सुचना लक्षात घेऊन इतर मागासवर्गीकरीता घटनेत ३४० कलम जोडण्यात आली. त्यानंतर इतर जातींची गणणा करतांना डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी मराठा समाज हा बहुसंख्येने शेती करतो. मुळात कुणबी आहे त्यामुळे त्यांनी कुणबी जात लावावी याकरीता खुप प्रयत्न केला, पण त्यावेळी मराठा समाजातील नेत्यांनी विशेषतः मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी आम्ही क्षत्रिय जमिनदार आहोत या अहंकाराने मराठे आरक्षापासुन वंचित राहिले. घटनेच्या ३४० कलमातील मागासवर्गीय घटकात समावेश नाही. १९९३ पासुन मराठा आरक्षणाची मागणी पुढे आली. ऑगस्ट २०१६ पासुन क्रांती मोर्चे व मुक मोर्चे लाखोच्या संख्येत काढलेत. परंतु प्रकरण न्यायालयात प्रलंबित असतांना रस्त्यावर येऊन प्रश्न सुटणारा नाही आणि नव्हता. आरक्षणासाठी कायदेशीर लढाई लढणे महत्वाचे आहे. परंतु मराठा आरक्षणाचे राजकीयकरण झाले आहे. त्यामुळे मुळ कायदेशिर व मागसलेपण सिध्द करण्याची लढाई सोडुन मराठा समाजाला केवळ आंदोलनात अडकवून ठेवण्याचा व आपली राजकीय पोळी शेकण्याचा उद्योग मराठा नेत्यांनीच चालविला आहे. एकुणच केंद्र सरकारची भुमिका पुर्णतः नकारात्मक आहे. केंद्र सरकार उच्चवर्णियांनी कोणतीही मागनी न करता ते आर्थिक आधारावर १० टक्के आरक्षण उच्चवर्णियांना देऊ शकतात. पण प्रचंड जोर लावून मराठ्यांना आरक्षण देत नाही. तर ज्या महाराष्ट्र सरकारने घटनेच्या १०५ कलमान्वये आरक्षण दिले होते पण आरक्षणाची कमाल मर्यादा ५० टक्के असल्याने ते कायद्याच्या कचाट्यात टिकू शकले नाही.* ***मुख्य शब्द****ः मराठा आरक्षण, मराठा समाजाचे प्रश्न.*

प्रस्तावनाः भारतातील आरक्षणाची निर्मिती ही मुळातच चातुर्वण्य व्यवस्था आणि जातियव्यवस्थेवर आधारीत आहे. वेदामध्ये चातुर्वण्य व्यवस्थेची उत्पत्ती सांगीतलेली आहे. यामध्ये ब्राह्मण हा सर्वश्रेष्ठ, त्यानंतर क्षत्रिय, नंतर वैश्य व शेवटी शुद्र अशी उतरंड लावण्यात आली व चातुर्वर्ण्यामधील ढोबळ श्रमविभाजन सुध्दा जन्मावर आधारीत झाले. चार वर्गातुन विभिन्न जाती निर्माण झाल्या किंवा श्रम विभाजनात जसजशी विविधता यायला लागली तसतशी जातींच्या संख्येत भर पडु लागली व जातींची संख्या वाढत गेली. सुक्ष्म दृष्टीने विचार केला तर आरक्षणाच्या निर्मितीचे श्रेय निःसंशयपणे ब्राह्मणांना जाते. अध्यापन, यज्ञ करणे व दान घेणे या गोष्टी ब्राह्मणांनी कायमस्वरुपी स्वतःकरीता आरक्षित ठेवल्या. ब्राह्मणांच्या या आरक्षित धोरणांमुळे वर्णव्यवस्था निर्माण झाली. लोकांना काम वाटुन दिले गेले व त्यातुन हजारो जाती निर्माण झाल्या. भेद विषमता आणि उच्च—नीच असा भाव प्रस्थापित होत गेला. बौध्दीक ब्राह्मणांच्या आरक्षणामुळे ज्ञान मिळविणे स्वतःचा वेगळा विचार करुन इतरांना वंचित ठेवणे, अशी निती असल्यामुळे भारतात हजारो वर्षे 'ब्राह्मण सांगतील ते ज्ञान ब्राह्मण सांगतील ते सत्य' अशी परिस्थिती निर्माण झाली व त्यातुन पराभुत मानसिकता जोपासलेल्या, बुध्दीचा विकास खुंटलेल्या व स्वातंत्र्य गमावलेल्या गुलाम बहुजन समाजाची निर्मिती झाली आणि या बहुजन समाजावर देशातील ५.५२ टक्के असलेल्या ब्राह्मणांनी उर्वरीत सर्व समाजावर राज्य केले[१].

तथागत गौतम बुध्दांचा अपवाद वगळता कोणत्याही भारतीय राजाने जातीसंस्थेला विरोध केला नाही. वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था या दोन्ही बाबी मुलतः परस्पर विरोधी आहेत. वर्णव्यवस्था ही गुणकर्मावर आधारीत तर जातीव्यवस्था ही धर्मावर आधारीत आहे. याच वर्णव्यवस्थेतुन पुढे

जाऊन जातीव्यवस्था निर्माण झाली. भारतात अस्तित्वात आलेल्या जातीव्यवस्थेमुळे भारतीय समाज हजारो वर्षापासुन भिन्न–भिन्न स्तरामध्ये विभागलेला राहीला. जातीव्यवस्थेचा उगम केव्हा व कसा झाला? याबाबत कोणत्याही इतिहास तज्ञांला किंवा समाजशास्त्रज्ञाला ठोसपणे अजूनही सांगता आले नाही. असे म्हणतात, प्राचीन काळी कार्यानुसार जात बदलत होती. मात्र नंतरच्या सर्वच काळात जात जन्मावरुन ठरविली जात होती. त्यामुळे व्यक्तीचा जन्म ज्या जातीत झाला ती जात कदापीही बदलता येत नव्हती व त्यातुणच अघोषितपणे उच्च वर्णियांचे आरक्षण सुरु होते. भारतीय समाजात अनेक स्थित्यंतरे आलीत. जाती भेदाच्या अन्यायाला आव्हान देण्याकरीता हिंदु धर्मामध्ये निरनिराळे संप्रदाय, पंथ उदयास आले. जाती व्यवस्थेच्या विरोधात झालेल्या बंडखोरीतुन बौध्द, जैन, लिंगायत, शीख असे धर्म, पंथ निर्माण झाले. याच अन्यायी पध्दतीमुळे भारतात मुस्लीम व इंग्रजांच्या राजवटीनंतर अनेकांनी मुस्लीम आणि ख्रिश्चन धर्माला जवळ केले. परंतु या धर्मातरणामुळे जातीभेदाचे निर्मूलन झाले नाही. शीख, मुस्लीम आणि ख्रिश्चन धर्मियांमध्ये व त्यांच्या धार्मिक प्रवाहात सुध्दा कमी–अधिक प्रमाणात जातीभेद आढळून येतो.

सुधारणा: आरक्षणाचा बदललेला प्रवाह: भारतात इंग्रजांची सत्ता सुरु झाल्यानंतर परिवर्तनाची नवी बीजे रुजली. तसेच इंग्रजी भाषेतुन आलेल्या ज्ञानाच्या प्रभावातुन अनेक व्यापक परिणाम झाले. राजा राममोहन रॉय, दागोबा पांडुरंग, ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या सारख्या समाज सुधारकांनी समजात उच्च–निच असा जातींमध्ये विभक्त होणे, योग्य नव्हे, असा विचार मांडला. ब्रिटीशांनी केलेल्या सर्व स्तरातील शिक्षण प्रसारामुळे, समता व न्यायाच्या आधुनिक धोरणामुळे आणि औद्योगीकरणातुन ब्राम्हणेत्तर जातीवर प्रभाव पडुन त्यांच्यात परिवर्तन घडुन आले. तसेच ब्रिटीश राजवटीच्या प्रभावातुन एकाधिकारी बनलेल्या हिंदू धर्माधिकारी वर्गाला जबरदस्त धक्का बसला. महात्मा जोतीराव फुल्यांनी जातीव्यवस्थेला व समाजातील विषमतेला मुठमाती देण्याचे काम सुरु केले. शाळा, स्त्री शिक्षण, अस्पृश्यांचे शिक्षण आणि सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातुन आधुनिक भारतामध्ये सामाजिक पुर्नरचनेची चळवळ सुरु केली. समाजात सामाजिक विषमता अत्यंत पराकोटीला गेली होती. आणि त्या सामाजिक विषमतेतुन आर्थिक असमानता व आर्थिक असमानतेतुन राजकीय विषमता निर्माण झाली होती. विषमतेने ग्रासलेल्या समाजात संधीची विषमता निर्माण करणे आवश्यक असते व ही विषमता विशेष संधीमुळे वैधानिक ठरते, यावर महात्मा जोतीराव फुलेंचा विश्वास होता[२]. म्हणूनच हजारो वर्षापासुन सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या मागास राहीलेल्या बहूजन समाजाला व त्यांच्या जातींना न्याय मिळेल या हेतुने महात्मा फुले यांनी जगात सर्वप्रथम १८६९ मध्ये आरक्षण मागीतले तेच मुळात जातीच्या निकषावर[३]. आधुनिक काळात बहुजनांच्या कल्याणाचा मार्ग दाखविला तो महात्मा फुल्यांनी. फुल्यांनी प्रस्थापितांची बलस्थाने ओळखली व बहुजनांच्या अधोगतीची कारणे शोधली व शिक्षणाचे महत्व ओळखले. १९९२ ला हंटर कमिशन समोर साक्ष देतांना महात्मा फुलेंनी ब्राम्हणेत्तर जातीतील उमेदवारांना प्रशासकीय नोकरीत स्थान देण्याची मागणी केली. तसेच दलित व मागास विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देण्याची यावी, अशी मागणी केली. महात्मा जोतीराव फुले यांच्यामुळेच या देशात समाजसुधारणेचे युग अवतले. महात्मा फुलेंनी सुचविलेल्या विशेष संधी म्हणजे आरक्षण धोरणाची संकल्पना छत्रपती शाहू महाराजांनी प्रत्यक्षात राबविली. राजर्षी शाहूंनी २६ जुलै १९०२ रोजी ५० टक्के जागांवर आरक्षणाचा अध्यादेश काढून आरक्षण दिले ते जातीच्या निकषावर. परिणामस्वरुप १९१८ साली म्हैसुर राज्यामध्ये, १९२१ साली मद्रास राज्यात व १९२५ साली मुंबई राज्यामध्ये आरक्षण जाहीर करण्यात आले व सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या पर्वाला सुरवात झाली[४].

१९२० साली भारतीय समाजकारणात व राजकारणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रवेश झाला. बाबासाहेबांनी जाती व्यवस्थेचे चटके स्वत: सोसलेले होते. त्यांच्यावर महात्मा जोतीराव फुले व राजर्षी शाहु महाराजांचा खुप मोठा प्रभाव होता. भारतीय समाजव्यवस्थेत श्रेष्ठ–कनिष्ठत्वाची भावना असुन, मागसलेल्या लोकांची अवस्था अत्यंत वाईट आहे, त्यांना या दुष्टचक्रातुन बाहेर काढण्याचा एकच मार्ग आहे तो म्हणजे 'आरक्षण'. आरक्षणामुळे आर्थिक विकास, सामाजिक समता, व्यावसायिक गतिशिलता, राजकीय प्रगल्भता व सांस्कृतिक सहिष्णुता प्रस्थापित होते. म्हणुनच ते म्हणतात, "राखीव जागा हे क्रांतीकारक हत्यार असुन ते केवळ खासदार, आमदार व सरपंच देत नाही तर जातीव्यवस्थेचा पिरॅमिड चढण्याकरीता शिडीचे कार्य करते."[५] सामाजिक व आर्थिक समाज निर्माण व्हावी यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आरक्षणाचे जोरदार समर्थन केले. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले व स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करण्यात आली. या घटना समितीत व मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब असल्याने व त्यांनी अनुसुचित जाती, अनुसुचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय जातींना विविध कलमान्वये आरक्षणाची तरतुद केली. अनुसुचित जाती व जमातीतील जाती व जमातीत कोणाचा समावेश करावा याबाबत स्पष्टता असल्याने अनुसुचित जाती–जमातिच्या आरक्षणाच्या अंमलबजावणीचे काही प्रश्न उपस्थित झाले नाही. परंतु इतर मागासवर्गामध्ये कोणत्या जातींचा समावेश असावा याबाबत प्रश्न असल्याने १९५३ साली मा. काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. या आयोगाचा १९५५ साली सादर झालेला अहवाल व केलेल्या शिफारशी यामुळे व तत्कालीन राज्यकर्त्यांची ओबीसी आरक्षण विरोधी व उदासिन भुमिका यामुळे ओबीसींना आरक्षण लागू झाले नाही. नंतर उत्तर मागासवर्गीयांचा अभ्यास करण्याकरिता २० डिसेंबर १९७८ साली मा. बिंदेश्वरप्रसाद मंडल आयोग नेमला. या आयोगाने आपले काम योग्य करुन अहवाल १९८० ला सरकारला दिला. पण त्यांची अंमलबजावणी राजकीय सोय म्हणुन मा. पंतप्रधान व्ही.पी. सिंग यांनी १९९० ला केली. मंडल आयोगाची अंमलबजावणी केल्यामुळे व्ही.पी. सिंग यांचे सरकार कोसळले. त्यानंतर मंडल आयोगानुसार ओबीसींची संख्या ५२.०० टक्के असतांना ५० टक्के पेक्षा जास्त आरक्षण देता येत नसल्याने ५२.०० टक्के समाजाला २७.०० टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे. पण अलिकडे भारतात राजस्थानात गुजर, आंध्रप्रदेशात रेड्डी, हरियाणात जाट आणि महाराष्ट्रात मराठा समाज आरक्षणाची मागणी करीत आहे. महाराष्ट्रात गेल्या काही वर्षात मराठा आरक्षणाचा प्रश्न तीव्र झाला असुन महाराष्ट्रातील राजकारण व सामाजिक वातावरण तापलेले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात 'मराठा आरक्षण: प्रश्न आणि आव्हाने' यावर समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातुन अभ्यास करायचा आहे.

आरक्षणाचा अर्थ व दृष्टीकोन: आरक्षण हा शब्द आधुनिक काळात सर्वपरिचित आहे. आरक्षण हे आधुनिक जीवनाचा एक भाग बनले आहे. उदा. रेल्वे, बस, हॉटेल इत्यादींचे आरक्षण. या आरक्षणाला कुणाचा आक्षेप नाही, विरोध नाही पण आक्षेप, विरोध व चर्चा होते ती समाज जीवनातील मागासवर्गीयांच्या उत्थानासाठी ठेवलेल्या आरक्षणाची. 'आरक्षण' हा मराठी शब्द Reservation या इंग्रजी शब्दाचे भाषांतर आहे. आरक्षण हा शब्द 'संरक्षणात्मक विभेदीकरण' 'संरक्षणात्मक रक्षात्मक', 'रक्षात्मक भेदभाव' या अर्थानी वापरला जातो. अमेरिकेत निग्रोंसाठी असलेले आरक्षण Reverse Discrimination या नावाने ओळखले जाते. आरक्षण हा शब्द 'समान वाटप' किंवा सर्वांना 'सर्वांना

समान' हा चुकीचा अर्थ घेऊन वापरला जात आहे. म्हणुन आज इतरांप्रमाणे आम्हालाही आरक्षण मिळावे अशी मागणी केली जाऊ लागली आहे. आरक्षणाचा खरा अर्थ 'सर्वांना समान वाटप' असा नाही तर समाजातील दुर्बल घटकांना समान पातळीवर आणण्याची संधी, असा त्याचा अर्थ आहे. भारतीय समाजाच्या संदर्भात सांगायचे झाल्यास सामाजिक दृष्टीकोनातुन मागास, शोषित व दुर्लक्षित लोकांना दिली गेलेली विशेष सवलत होय. भारतीय समाजात देण्यात येणाऱ्या आरक्षणाचा आधार आर्थिक नाही तर तो जातीगत आहे.

मराठा: मराठा ही एकेकाळी जात नव्हती ती ओळख होती, लढवैय्या मर्दाची आणि धरतीपुत्राची. पण शुर मर्द मराठा जातीच्या विळख्यात येऊन त्यात अडकत गेला. मराठा ही महाराष्ट्रातील एक उच्चवर्णीय क्षत्रिय जात समजल्या जाते. या जातीच्या कुणबी मराठा, मराठा कुणबी, ९६ कुळी मराठा इत्यादी पोटजाती सुध्दा पडल्या आहेत. मराठ्यांची सर्वात जास्त लोकसंख्या महाराष्ट्रात असुन मध्यप्रदेश, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, गोवा इत्यादी राज्यातही लक्षणीय आहे. मराठा या शब्दाचे संस्कृत रुप महाराष्ट्र आहे, ज्याचा अर्थ मोठे राष्ट्र किंवा राज्य असा आहे. राज्य मोठे आहे तर मराठे, मरहट्ट, महारट्ठ, महारथ, महारथी म्हणजे मराठा. या सर्व संज्ञाचा अर्थ प्राचिनकाळी अत्यंत शौर्यशाली, धुरंदर, लढवैय्ये असा होता[७].

मराठा कुणबी आहेत का?: ब्रिटीश प्रशासकीय अधिकारी रॉबर्ट व्हेन रसेलं यांनी त्यांच्या 'द ट्राइब्स ॲन्ड कास्ट्स ऑफ द सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस ऑफ इंडिया' या पुस्तकात 'कुणबी' समाजच मराठा असल्याच म्हटले आहे. नेमके कोणत्या काळात मराठा आणि कुणबी हे दोन समाज वेगळे समजायला सुरुवात झाली हे अद्याप निश्चित समजले नाही असं या पुस्तकात म्हटलं आहे[८]. मराठा व कुणबी समाज एकत्र आहे. असा दावा नारायण राणे समितीने केला आहे. ते असे — १. महाराष्ट्रातील मराठा समाज हा शांततेच्या काळात नांगर घेऊन काम करीत असे पण युध्दाच्या काळात हा तलवार घेऊन लढ्यात पटाईत होता. याच वर्गातुन छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य उभं केले होते. २. महात्मा फुले यांच्या साहित्याचा संदर्भ देऊन म्हटले आहे की, ज्या शेतकऱ्याचे वर्तन महात्मा फुले यांनी केले आहे, तो शेतकरी कुळवाडी म्हणजेच कुणबी आहे. महात्मा फुलेंनी 'शेतकऱ्यांचा आसुड', 'इशारा' अशा पुस्तकांमधून ज्या शेतकऱ्यांच्या हलाखीचे वर्णन केलेले आहे, तो मुख्यत्वे मराठा कुणबी शेतकरी आहे. ३. संत तुकाराम महाराजांच्या 'बरे देवा कुणबी केलो, नाही तरी दंभे असतो मेलो' या अभंगाचा अर्थ तुकोबा हे शेतकी कुणबी होते. ४. छत्रपती शाहु महाराज यांनी असे म्हटले होते, "मराठ्यांचे धंदे दोन, शेतकी व शिपाईगिरी, कुणब्याचा शेतकी एकच, असे आम्ही वर म्हणालो. यावरुन मराठे हे कसब्यांत राहणारे आणि कुणबी गावखेड्यात राहणारे हे सिध्द होते. पण या दोघांचा इतका एकजीव झाला की, धंद्याच्या दृष्टीने त्यांच्यात भिन्न कल्पिणे अशक्य झाले आहे. शंभर वर्षात म्हणजे तिसऱ्या पिढीत मराठ्याचा कुणबी आणि कुणब्याचा मराठा, म्हणजे शेतकऱ्याचा राजा आणि राजाचा शेतकी अशी उलटापालट निदान महाराष्ट्रात तरी सुरु आहे. ५. तत्कालीन ब्रिटीश सरकार व हैदराबाद संस्थानाने १९३१ मध्ये जातिनिहाय जनगणना होती तेव्हा मराठा व कुणबी समाजाची लोकसंख्या अनुक्रमे १६.२९ व ७.३४ टक्के होती. १९३१ ते १९४५ या कालावधीत बहुतांश कुणबी समाजाने स्वत:ला कुणबी म्हणने बंद करुन मराठा संबोधायला सुरुवात केली. अशा अनेक संदर्भातुन मराठा हे कुणबी होते हे स्पष्ट होते. शिवाजी महाराजांचा राज्यभिषेक करायला महाराष्ट्रातील ब्राह्मणांनी शुद्र असल्यामुळे नाकारले. हे देखील मराठे कुणबी असल्याचे उदाहरण आहे. तरीपण काही अभ्यासक मराठा कुणबी नसल्याचे सहउदाहरण स्पष्ट करतात.

अध्ययनाचे महत्व: मराठा समाजाच्या आरक्षणाच्या मागणीची सद्य:स्थिती या अभ्यासामुळे लक्षात येण्यास मदत होईल. तसेच मराठा समाज आरक्षणापासुन वंचित राहण्याची कारणे लक्षात येण्याकरीता हा संशोधनात्मक अभ्यास महत्वाचा आहे.

अध्ययनाची उदिष्ट्ये: प्रस्तुत अध्ययनाकरीता संशोधकाने पुढील उद्दिष्ट्ये लक्षात घेऊन अभ्यास केला आहे. — १. मराठा समाज आरक्षणापासुन वंचित राहण्याच्या भुतकालीन कारणांचा अभ्यास करणे. २. मराठा समाजाच्या आरक्षण चळवळीचा अभ्यास करणे. ३. मराठा समाजाच्या आरक्षणाबाबत केंद्र व राज्य सरकारच्या भुमिका अभ्यासने.

अभ्यासाची गृहितके: गृहितके अभ्यासास दिशा देण्याचे काम करतात त्यामुळे संशोधकाने पुढील गृहीतकांचा आधार घेऊन प्रस्तुत अभ्यास केला आहे. — १. महाराष्ट्रातील बहुसंख्य मराठा समाज मागास प्रवर्गात मोडणारा आहे. २. मराठा समाजाला आरक्षण देण्याची शासनकर्त्यांची इच्छा शक्ती नाही. ३. मराठा आरक्षणाच्या चळवळीचे राजकियकरण झाले आहे.

संशाधेन पध्दती: मराठा आरक्षण: प्रश्न आणि आव्हाने, हा विषय अभ्यासण्याकरीता दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला असुन प्रस्तुत अध्ययनात मराठा समाज व मराठा आरक्षणाबाबत विविध विचारवंतांनी केलेले अध्ययन, लेख, प्रलेख, जनसंवाद माध्यमातुन मिळालेल्या माहितीचा वापर करुन निष्कर्ष मांडले आहेत.

मराठा समाज आरक्षणापासुन वंचित का?: 'जे पुरुष आपल्या कालखंडातील सुधारणांच्या संबंधीच्या समस्या मांडुन त्या सोडविण्याचा प्रयत्न करतात, तेच इतिहास घडवितात' असे रशियन विचारवंत प्लेकनॉव्ह यांनी आपल्या 'The Role of Individual in History' या प्रबंधात म्हटले आहे. हे विधान राजर्षी शाहू महाराजांना तंतोतंत लागू पडते. आपल्या संस्थानात ५० टक्के जागा राखीव करणाऱ्या हिंदूस्थानातील ७५० संस्थानिकांपैकी, शाहू महाराज एकमेव संस्थानिक होते. राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापुर संस्थानाचा कारभार स्विकारला तेव्हा त्यांना असे दिसुन आले की, संस्थानांच्या कारभाराच्या संस्थेत असलेल्या सर्व स्तरातील कर्मचाऱ्यांमध्ये ब्राह्मणांची संख्या जास्त असून ब्राह्मणेत्तरांची विशेषत: बहुजन व मागासवर्गीय संख्या फारच कमी होती. त्यामुळेच शाहु महाराजांनी संस्थानात ५० टक्के आरक्षण लागू केले, त्यामुळे संस्थानातील कर्मचाऱ्यांमध्ये व शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये बहूजन व मागासवर्गीयांची संख्या वाढली. तेव्हा राजर्षी शाहु महाराजांवर प्रस्तापित वर्गाकडुन खुप टीका झाली. तेव्हा लोकमान्य टिळकांनी असा आरोप लावला की, 'मागासवर्गीयांचे हित साधण्याच्या बुरख्याखाली छत्रपती हे केवळ मराठ्यांचे हित साधत आहेत' असे असले तरी त्यांच्या आरोपाकडे दुर्लक्ष करीत त्यांनी आपले धोरण पुढे नेले. अस्पृश्य व मागासवर्गीयांना जातवार मतदार संघ मिळावेत याकरीता लॉर्ड विलग्टिन व मॉटेग्यू यांचेकडे वारंवार आग्रह केला[९].

इ.स. १९१८ साली साऊथब्युरो कमिटीच्या वेळी राजर्षी शाहू महाराज यांनी मराठ्यांसाठी आरक्षणाची मागणी केली. या मागणीचे शाहू महाराजांच्या दुरदृष्टीची जाणीव बाबासाहेबांना असल्यामुळे त्यांनी या मागणीचे समर्थन केले. मराठा जातीला विशेष सवलत द्यावी, असे मत डॉ. आंबेडकरांनी साऊथब्युरो कमिटीला दिले. मराठा व इतर मागासवर्गीयांसाठी सुध्दा आरक्षण असावे व त्यांच्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघ असावे हे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संविधान बनविण्याचे काम सुरु होते व घटनेचा मुख्य मसुदा लिहण्याची जबाबदारी डॉ. आंबेडकर यांचेकडे होती. तत्कालीन कृषी मंत्री डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चांगली मैत्री होती. तेव्हा डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी दलितांसोबत शैक्षणिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या जातींना घटनेच्या माध्यमातुन सवलती

द्याव्यात, ही सुचना लक्षात घेऊन इतर मागासवर्गीकरीता घटनेत ३४० कलम जोडण्यात आली. त्यानंतर इतर जातींची गणणा करतांना डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी मराठा समाज हा बहुसंख्येने शेती करतो. मुळात कुणबी आहे त्यामुळे त्यांनी कुणबी जात लावावी याकरीता खुप प्रयत्न केला, पण त्यावेळी मराठा समाजातील नेत्यांनी विशेषत: मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी आम्ही क्षत्रिय जमिनदार आहोत. कुणबी–मागासवर्गीय होणार नाही, असे म्हणून विरोध केला. पण डॉ. पंजाबराव देशमुखांचा प्रभाव विदर्भातील मराठा समाजाने मात्र कागदोपत्री 'कुणबी' अशी नोंद केली व त्यांना ओबीसी प्रवर्गात आरक्षण आहे.

मराठा समाजाच्या आरक्षणाची चळवळ: १९९३ पासुन मराठा आरक्षणाची मागणी पुढे आली. विविध मराठा संघटना व मराठा सेवा संघ यांनी सुरुवातीला अर्ज, विनंत्या, चर्चा, बैठका अशा सनदशीर मार्गाचा सतत अवलंब करुन आरक्षणाची मागणी रेटण्याचा व चळवळ जीवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तसेच या काळात न्या. खत्री, न्या. सराफ, न्या. बापट, न्या. गायकवाड या चार आयोगाचे व राणे समितीचे गठन करुन अहवाल आलेत. पण गेल्या २५ वर्षात मराठा आरक्षणाचा प्रश्न सुटला नाही. २०१६ पर्यंत मराठा समाजाने आपल्या नेतृत्वावर विश्वास ठेवत कळ काढली. परंतु मराठ्यांना आरक्षण मिळाले नाही. त्यामुळे ऑगस्ट २०१६ पासुन क्रांती मोर्चे व मुक मोर्चे लाखोच्या संख्येत काढलेत. मराठा आरक्षण सर्वोच्च न्यायालयात प्रलंबीत झाल्यानंतर स्थगिती उठविण्याकरीता ठोक मोर्चे, आक्रोश मोर्चे, मशाल आंदोलन केले तर काहींनी एल्गार परिषदा घेतल्या व आरक्षणाची स्थगिती उठविली जात नाही तोपर्यंत आंदोलनाचा संकल्प केला होता, परंतु प्रकरण न्यायालयात प्रलंबित असतांना रस्त्यावर येऊन प्रश्न सुटणारा नाही आणि नव्हता. आरक्षणासाठी कायदेशीर लढाई लढणे महत्वाचे आहे. परंतु मराठा आरक्षणाचे राजकीयकरण झाले आहे. त्यामुळे मुळ कायदेशिर व मागसलेपण सिध्द करण्याची लढाई सोडुन मराठा समाजाला केवळ आंदोलनात अडकवून ठेवण्याचा व आपली राजकीय पोळी शेकण्याचा उद्योग मराठा नेत्यांनीच चालविला आहे.

केंद्र व राज्य सरकारची भुमिका: मराठा आंदोलनाच्या प्रभावाने नोव्हेंबर २०१८ ला महाराष्ट्र सरकारने राज्यात एकूण लोकसंख्येत १५ टक्के असलेल्या मराठा समाजाला १३ टक्के आरक्षण दिले होते. तत्पुर्वी राज्यात ५२ टक्के आरक्षण होते. तेव्हा महाराष्ट्र सरकारने दिलेल्या मराठा आरक्षणाविरुध्द याचिका ॲड. जयश्री पाटील यांनी दाखल केली. त्याचा निकाल ५ मे २०२१ रोजी आला आणि मराठा आरक्षण हे असंवैधानिक असल्याचे सांगितले. तसेच १) गायकवाड समितीचा अहवाल फेटाळला २) मराठा समाजास मागास असल्याचे नाकारले व त्यामुळे मराठा आरक्षण गरजेची नाही ३) आरक्षणाची सिमा ५० टक्के पेक्षा अधिक असु नये ४) मराठा समाजाचा एस.ई.बी.सी. प्रवर्ग चुकीचा ठरविला ५) संविधानाची १०२ वी घटना दुरुस्ती वैद्य ठरविली आणि महत्वाचे ६) मराठा समाजाला सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासवर्गीय समजणे हे समानेतच्या सिध्दांताचे उल्लंघन आहे. तर मराठा समाजातील २ टक्के प्रस्तापित मराठा वगळता उर्वरीत मराठा मागासलेला आहे. शासनाच्या आकडेवारीनुसार उच्च शिक्षणात १० टक्के, शासकीय नोकरीत १२ टक्के आहे. तसेच ७० ते ७५ टक्के शेतकरी असलेला मराठा समाज शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे व शेती क्षेत्राची दुरावस्था पाहाता देशोधडीला लागला आहे. तेव्हा मराठा समाजाचे मुल्यमापन करुन मागसलेपणा सिध्द करणारे जे आयोग बसविलेत त्यांनी मराठा समाजाला योग्य अभ्यास केला नाही. त्यांना योग्य आकडेवारी दिली गेली नाही. दुसरे राजकीय दृष्ट्या सर्व पक्षात सक्षम असणारा समाज तामिळनाडू, हरियाणा, तेलंगाना, गुजरात, केरळ व राजस्थान मध्ये ५० टक्के पेक्षा अधिक आरक्षण देण्यात आले आहे. पण महाराष्ट्रातील मराठा समाज केंद्रातील राज्यकर्त्यांवर दबाव आणून ५० टक्के पेक्षा अधिक आरक्षण राज्याला मिळून देण्यासाठी नवी घटना दुरुस्ती करून आणि मग संविधानाच्या चौकटीत बसवून आरक्षण घेण्यास अक्षम आहे. किंवा मराठा आणि उच्चवर्णिय राज्यकर्त्यांची मराठ्यांना आरक्षण देण्याची इच्छा नाही. छत्रपती शिवाजी आणि राजर्षी शाहु महाराजांचे वंशज असणारे व मराठा समाजाचे स्वत:ला नेते मानणारे असे केंद्रातील भाजप सरकारमध्ये वजनदार असे तीन खासदार व केंद्रातील भाजप पक्षासहित इतरही राष्ट्रवादी, कॉंग्रेस व शिवसेनेचे मराठा खासदार मोठया प्रमाणत आहे. पण संसदेच्या अधिवेशनात मराठा आरक्षण व ते मिळण्याकरीता घटना दुरुस्ती यावर ते काहीही बोलत नाही. मात्र राज्यात मराठा समाजाला भडकावुन मतपेटी पक्की करण्याकरीता राज्य सरकारच्या विरोधात मोर्चे काढतात. एकुणच केंद्र सरकारची भुमिका पुर्णत: नकारात्मक आहे. केंद्र सरकार उच्चवर्णियांनी कोणतीही मागनी न करता ते आर्थिक आधारावर १० टक्के आरक्षण उच्चवर्णियांना देऊ शकतात. पण प्रचंड जोर लावून मराठ्यांना आरक्षण देत नाही. तर ज्या महाराष्ट्र सरकारने घटनेच्या १०५ कलमान्वये आरक्षण दिले होते पण आरक्षणाची कमाल मर्यादा ५० टक्के असल्याने ते कायद्याच्या कचाट्यात टिकू शकले नाही.

निष्कर्ष: १) मराठा समाजाने संविधान रचनेच्या वेळी मराठा–कुणबी होऊन आरक्षण घेण्याची संधी 'क्षत्रिय' आहोत या अहंकाराने नाकारली आणि आज मराठा समाज सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक पातळीवर मागे आल्याने, मागसलेला राहिल्याने आरक्षण मागत आहे. पण तो आपले मागासले पण सिध्द करु शकत नाही. २) मराठा समाजातील अभिजन वर्ग मराठा आरक्षणाबाबत गंभिर नाही, व तो मराठा आरक्षणाच्या चळवळीचे राजकीयकरण करतो आहे. ३) देश पातळीवर उच्च वर्गिय समाज अनुसुचित जाती, अनुसुचित जमाती व इत्तर मागासवर्गीयांच्या आरक्षणालाच विरोध करतो आहे. तो पुन्हा नव्या मराठा आरक्षणाला छुप्या पण बौध्दीक कसोटी वापरुन कायद्याच्या कचाट्यात घेऊन आरक्षण लागु होऊ देत नाही तर पध्दतशीर विरोध करतो आहे.

संदर्भ :

१. गभणे डॉ. रविंद्र, आरक्षणाची वाटचाल आणि ओबीसी आरक्षण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २०१६, पृष्ठ ०२.
२. उपरोक्त, पृ. ०४
३. कांबळे नारायण, बलांडे व्यंकट, शिंदे संजय (संपा), आरक्षण : सत्य व विपर्यास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २००८, पृ. १२३
४. गभणे डॉ. रविंद्र, आरक्षणाची वाटचाल आणि ओबीसी आरक्षण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २०१६, पृ. ०४
५. कांबळे नारायण, बलांडे व्यंकट, शिंदे संजय (संपा), आरक्षण : सत्य व विपर्यास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २००८, पृ. १४७
६. गुप्ता राजेशकुमार, भारत मे आरक्षण निती, मानक पब्लिकेशन प्रा.लि., दिल्ली, पृ. ३०
७. M.dailyhunt.in/news/india/m
८. google.com/amp/s/www.bb
९. करंडे व्ही.एल., राजर्षी शाहू महाराजांचे आरक्षण विषयक धोरण, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००८, पृ. १६५

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. गभणे डॉ. रविंद्र, आरक्षणाची वाटचाल आणि ओबीसी आरक्षण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २०१६
२. कांबळे नारायण, बलांडे व्यंकट, शिंदे संजय (संपा), आरक्षण : सत्य व विपर्यास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती २००८.
३. कांबळे नारायण (संपा), मराठा आरक्षण : वास्तव आणि विपर्यास, शब्द शिवार प्रकाशन, मंगळवेढा, जि. सोलापूर, प्रथम आवृत्ती २०२१.

अफगाणिस्तान संकट व वैश्विक प्रभाव

डॉ. सचिन एस. वेरुळकर, *सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा*

सारांश: *संपूर्ण जगाचा विश्वास होता की अफगाणिस्तान १९९६ प्रमाणे राहिला नाही. त्यामुळे तालिबानी सहजपणे अफगाणिस्तानच्या सत्तेवर येणार नाही. ७० हजाराच्या जवळपास असणाऱ्या अफगाण राष्ट्रीय सेनेद्वारे तालिबान्यांचा मुकाबला केला जाईल. परंतु अफगाणिस्तानी सैन्याने कुठलाही संघर्ष न करता अगदी सहजपणे शरण जाऊन तालिबान्यांना सत्ता मोकळी करून दिली. हे जगासाठी जरी आज आश्चर्यचकित करणारे असले तरी हे सर्व पूर्वनियोजित होते. यामागे दोहा करार व त्यामागचे गुप्त करार आहे हे मान्य करावे लागेल. अमेरिकेला या क्षेत्रातून बाहेर पडण्याची घाई व त्यासाठी अमेरिकेने आतंकवादी संघटनेस दिलेली मान्यता हे जगाला आश्चर्यचकित करणारे होतेच पण त्याहीपेक्षा अमेरिकेच्या सहकारी राष्ट्रांना सुद्धा अमेरिकेबाबत अविश्वास वाटावा अशी घटना होती. यातून अमेरिकेला साध्य करायचे काय होते हे येणारा काय सांगेल परंतु वर्तमानात तरी अमेरिकेने या क्षेत्रात निर्माण केलेली मोठी राजकीय पोकळी ही जगाला संकटात पाडेल हेच लक्षात येते. अफगाणिस्तान मध्ये तालिबान्यांच्या २.० शासनाच्या येणाऱ्या काळात जगभरात होणारे परिणाम याचा अंदाज घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन पत्रात प्रयत्न केला आहे.*

बीज शब्द: *आतंकवाद, तालिबान, अफगाणिस्थान, मूलतत्ववाद, अल कायदा.*

पार्श्वभूमी: अफगाणिस्तानमध्ये तालिबानचा सत्ता पुनर्प्रस्थापित झाल्याने संपूर्ण विश्व हतप्रभ झाल्यासारखे दिसते. अफगाणिस्तानात १९७३ मध्ये मो. जहीरशहा यांची राजवट समाप्त झाली. त्याजागी दाऊदखान याची सत्ता आली. १९७८ मध्ये कम्युनिस्ट पक्ष पीपल डेमोक्रसी पार्टी ऑफ अफगानिस्तानने सत्ता प्राप्त केली. परंतु त्याविरुद्ध विद्रोह होतांना पाहून रशियाने अफगाणिस्तानच्या क्षेत्रात सैन्य हस्तक्षेप केला. शीतयुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर हे सर्व घडत असल्याने मध्य आशियामध्ये रशियाचे निर्विवाद प्रभुत्व अमेरिका स्वीकारायला तयार नव्हता. पाकिस्तानच्या मदतीने या क्षेत्रात सोवियत नेतृत्वात असणाऱ्या साम्यवादी सरकारला त्रस्त करण्यासाठी धार्मिक मूलतत्त्ववादी विचारांना प्रेरित केल्या जाऊ लागले, यासाठी अमेरिकेने पाकिस्तानच्या माध्यमाने जिहादी संघटना उभारल्या ज्यांचा सामना सोवियत सेना व साम्यवादी सरकारला करणे कठीण झाले. शेवटी १९८८–८९ मध्ये सोवियत रशियाला अफगाणिस्तान सोडावे लागले.[१] ताकतवर झालेल्या मूलतत्त्ववादी धार्मिक संघटना आतंकवादी बनवण्याचे प्रशिक्षण देण्यात येऊ लागले. हाच तालिबानचा उद्याचा काळ होता. या सर्वांचे ट्रेनिंग हे प्रामुख्याने मौलवींच्याकडून व पाकिस्थानी लष्कराकडून केले जाऊ लागणे. हे त्या मदरशांचे विद्यार्थी असल्याने यांना पश्तू भाषेत 'तालिब' असे म्हटले जाऊ लागले, यासाठी सौदी अरेबियाकडूनही मोठ्या प्रमाणात पैसा प्राप्त होऊ लागला. तालिबान्यांनी कुख्यात आतंकवादी ओसामा बिन लादेन आणि त्याची अल कायदा या संघटनेला अधिक जवळ केले. अफगाणीस्थानात तालिबानी सत्ता स्थापन झाली. या सरकारला पाकीस्थान, सौदी अरेबिया, कतर अश्या काही मोजक्या देश्यांची मान्यता होती.[२] ११ सप्टेंबर २००१ मध्ये अमेरीकेच्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवर भीषण आत्मघाती हल्ला झाला, ज्यामुळे जग स्तब्ध झाले. मोठ्या संख्येने अमेरिकेचे नागरिक मारले गेले. अमेरिकेने अलकायदा संघटनेस दोषी ठरवून अफगानिस्थानला त्याचे आश्रय स्थान मानून त्यावर सैन्य कारवाही मोहीम Operation Enduring Freedom (OEF) ऑक्टोंबर २००१ ला सुरु केले. अफगाणीस्थानातील तालिबानी सरकार बरखास्त करून त्याजागी हामिद करजाई यांच्या नेतृत्वात (अंतरिम सरकार) संक्रमणकालीन सरकारची स्थापना करण्यात गठीत केली.[३] २००२ मध्ये अमेरिकन राष्ट्रपती जॉर्ज बुश यांनी मार्शल योजने प्रमाणे एक पुनर्निर्माण योजना लागू केली. तसेच उत्तर अटलांटिक संधी संघटन (नाटो) देशाच्या अंतर्गत ऑगस्ट २००३ मध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा सहायता बल (NSAF) यांची नियुक्ती करण्यात आली. २००५ मध्ये सामान्य निवडणुका घेण्यात आल्या. ओबामा यांच्या कार्यकाळात २००९ अफगाणिस्तानमध्ये अतिरिक्त ३०००० सैनिक पाठवण्यात आले. मे २०११ मध्ये ओसामा बिन लादेन हा पाकिस्तानात मारला गेला.[४]

अफगाण संकट व अमेरिका: अमेरीकन सैन्याची वाढती हताहत संख्या पाहता अमेरिकन सैन्य माघारी बोलाविण्याबाबत मागणी होऊ लागली. २०१४ पर्यंत हे सैन्य वापस बोलण्यासंबंधी विचार करण्यात आला. परंतु कुठलेही निश्चित धोरण जाहीर करता येऊ शकले नाही.[५] २०२० मध्ये राष्ट्रपती डोनाल्ड ट्रम्प यांनी सैन्य वापस बोलण्या संबंधी धोरण जाहीर केले. त्याच बरोबर अफगाणिस्तानमध्ये अमेरिकन सैन्य वापसी नंतर शांतता प्रस्थापित व्हावी यासाठी तालिबानी नेत्यांसोबत बोलणी करण्यात आली त्यांच्यासोबत वाटाघाटी करण्यात आल्या. फलस्वरूप दोहा येथे तालिबान व अमेरिका यांच्यात शांतता करार झाला. अमेरिका व तालिबान मधील दोहा करारानुसार ६००० तालिबानी कैदी सोडण्यात आले, शांती प्रक्रियेसाठी संघर्ष विरामाची घोषणा झाली. परंतु लवकरच तालिबान कडून या कराराचा भंग करून हिंसाचार सुरु झाला. यातून स्पष्ट झाले कि तालिबान मध्ये एकवाक्यता नाही त्यांच्या कुठल्याही आश्वासनावर विश्वास ठेवता येत नाही.[६]

ब्राऊन युनिव्हर्सिटीच्या एका रिपोर्टनुसार 'कॉस्ट ऑफ वॉर प्रोजेक्ट २०१९' नुसार अफगाणिस्तानात अमेरिकन नेतृत्वात झालेल्या युद्धामध्ये जवळपास १.५७ लाख लोकांनी आपले प्राण गमावले. ५३ लाख लोक आपल्या देशातून विस्थापित झाले. मार्च २०२१ मध्ये अमेरिकन रक्षा बजेट नुसार युद्ध आणि पुनर्निर्माणासाठी जवळपास ८३७.३ डॉलर खर्च करण्यात आले.[७] नॉन स्टेट एक्टर असणा–या तालिबानबाबत अमेरिकन सरकारचे स्पष्ट असे धोरण नव्हते. मोठ्या प्रमाणात आर्थिक दृष्ट्या खर्चीक मोहीम, अमेरिकन हताहत सैन्याची वाढती संख्या व निश्चित उद्दिष्ट न राहिल्याने ही मोहीम लवकरात लवकर कुठल्या मुद्द्यांना पुढे करून गुंडाळावी याबाबत अमेरिकन प्रशासनामध्ये निश्चितता नसली तरी ओबामा, ट्रम्प आणि बायडेन या तिन्ही प्रशासनाला अफगाणिस्तान मोहीम आटोपऱ्याबाबत समान भूमिका होती. डोनाल्ड ट्रम्प प्रशासनाने मोहीम आटोपून यासाठी प्रयत्न म्हणून तालिबान यांसोबत वाटाघाटीचा प्रयत्न केला. तर बायडेन प्रशासनाने त्याचे पुढचे पाऊल म्हणून जरी तालिबानी कराराच्या बाबत एकनिष्ठ नसले तरीही सैन्य वापस घेण्याची प्रक्रिया ३० ऑगस्ट २०२१ ला पूर्ण केली.[८] ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय तज्ञांचे मत हे अमेरिकेची अफगाणिस्तानची स्थिती व्हियतनाम प्रमाणे झाली असे मानले, तर काहींच्या मते सैन्य वापस घेण्याची गडबड गेल्या विस वर्षाच्या अमेरिकन सैन्याच्या मेहनतीवर पाणी फिरणारे होते. ज्यामुळे अमेरिकेच्या अस्तित्वामुळे अफगाणिस्तानमध्ये काही प्रमाणात सुव्यवस्था व शांतता नांदत होती. आज जगातील ९० पेक्षा अधिक राष्ट्रे आतंकवादाने पिडीत आहे. या घटनाक्रमानंतर ते सर्व प्रभावित होतील. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी दबलेल्या भूमिकेत होते. अफगानिस्थानातून अमेरिकेच्या पलायनानंतर हे सर्व बदलून पूर्णपणे

उलटे झाल्याचे दिसते. यातून केवळ अफगाणिस्थान किंवा अमेरिकेलाच मार्ग काढायचा नसून संपूर्ण जगासमोर मोठी समस्या उभी झाली आहे. प्रत्येक देशातील फुटीरवादी, आतंकवादी तालिबानप्रमाणे स्वप्ने पाहू लागली आहे. जर तालिबानला आंतरराष्ट्रीय समुदायाची मान्यता मिळाली तर अन्य आतंकवादी संघटना हिंसेच्या मार्फत सत्तेत येण्याचा प्रयत्न करतील. म्हणजेच या घटनेचे परिणाम सर्व स्तरावर सर्वच राष्ट्रांवर होतील हे निश्चित.

अफगाण संकट व भारत: भारत अफगानिस्थानचे संबंध अत्यंत प्राचीन काळापासून असून त्यात पूर्वीचा तालिबान शासन काल वगळता मित्रत्वाचे संबंध आहे. विशेषत: लोकराजनायाच्या स्थरावरील हे संबंध असल्याने ते अत्यंत घनिष्ट मानल्या जातात. २०११ मध्ये स्वाक्षरी केलेल्या धोरणात्मक भागीदारी करार (SPA) ने दोन्ही देशांमधील संबंधांना आणखी दृढ केले होते. जे १९७९ मध्ये सोव्हिएत आक्रमणानंतर अफगाणिस्तानचा असा पहिला करार होता. भारत–अफगाणिस्तान सीमेची लांबी सुमारे १०६ कि.मी. असली तरी प्रत्यक्षात पाकच्या ताब्यातील काश्मीर क्षेत्रामुळे वर्तमानात भारताशी प्रत्यक्षात त्याचा संबंध येत नाही. भारताने अफगाणिस्थानसोबत व्यापार वाढविण्याच्या दृष्टीने समुद्र मार्गे इराण चहाबार बंदरा मार्गे होत होता. यासाठी भारताने डेराराम महामार्ग निर्माण केला व भारताचा भविष्यात रेल्वे मार्गाच्या निर्मितीचा विचार आहे.[९] तालिबान बाबत भारताची अधिकृत प्रतिक्रिया १५ सप्टेंबर २०२१ रोजी एका ऑनलाईन कार्यक्रमांमध्ये विदेश सचिव हर्ष शुंगला यांनी दिली. त्यात त्यांनी म्हटले की 'यु.एन.एस.सी. प्रस्ताव २५९३ सुरक्षा परिषदेत द्वारा प्रतिबंधित आतंकवादी संघटनाचा विशेष उल्लेखित केल्या गेले आहे. यामध्ये जैश ए मोहम्मद, लष्कर–ए–तय्यबा यांचा समावेश आहे. त्यांचे म्हणणे होते की सर्व मान्य करतात की अफगाणिस्तानमध्ये महिला, अल्पसंख्याक यांच्या अधिकारासोबतच मानवाधिकार यांना कायम ठेवणे आवश्यक आहे. भारताला अफगाणिस्तानच्या संकटाचा सामना करताना आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे उत्तरदायित्व निर्धारित करणे अपेक्षित आहे.' त्यांच्या म्हणण्यानुसार 'दीर्घकाळापासून अफगाणिस्तान व भारताने दोन्ही संस्कृतींमध्ये असणारे संबंध अधिक मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताने अफगाणिस्तानच्या नागरिकांच्या विकासाच्या दृष्टीने नेहमीच क्षमता निर्माणासाठी प्रयत्न केले आहे. विकास सहायता कार्यक्रम अंतर्गत प्राथमिक, माध्यमिक शाळा, कॉलेज, विद्यापीठ, ग्रंथालय निर्माण करण्यात आले. ६५ हजारापेक्षा अधिक अफगाणी विद्यार्थ्यांना भारतात शिक्षणाची व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यात आली. पुढेही अफगाणिस्तानच्या बाबत आमचे धोरण मैत्री पूर्व असेल व ती कायम राहिली.'[१०] सध्याची परिस्थिती अत्यंत चिंताजनक असून शेजारी राष्ट्रांना याबाबत उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

अफगाणिस्थान परीस्थितीचा लाभ घेत पाकिस्तान आपल्या प्रायोजित आतंकवादाचा प्रभावी वापर करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आतापर्यंत भारताने ज्या प्रकारे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाकिस्तानला हतबल केले होते. भारताला खलिस्तान संबंधित आतंकवादी गट पुन्हा सक्रिय होण्याची संभावना चिंतीत करीत आहे. मध्य आशियामध्ये इराण, अफगाणिस्तान, कजाकिस्तान या भारत मित्र राष्ट्रामुळे या क्षेत्रात भारताचा दबदबा निर्माण झाला होता. यामुळे पाकिस्तान आणि चीन वर दबाव निर्माण झाला होता. परंतु अफगाणिस्तान मध्ये निर्माण झालेल्या सत्ता पोकळीमुळे भारतासमोर मध्य आशियामध्ये प्रभावी राहण्याचे माध्यम कमी झाल्यामुळे अनिश्चिततेची स्थिती निर्माण झाली आहे. भारताने ३ बिलियन अमेरिकी डॉलरची गुंतवणूक अफगाणिस्तानमध्ये केली आहे.[११] त्यामुळे त्याचे संरक्षण करणे, तसेच अफगाणिस्तानमध्ये मित्रत्वाचे संबंध कायम ठेवणे, अफगाणिस्तान मध्ये चीन व पाकिस्तानला सक्रिय होऊ न देणे असे महत्त्वपूर्ण आव्हान उभे झाले आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी भारत आपल्या संयमाची पराकाष्ठा करीत आहे. भारतापुढे सामरिक व भू–राजकीय दृष्टीने फार मोठे संकट उभे झाले आहे. यामुळे पाकिस्तानचा या क्षेत्रात प्रभाव वाढला असून आंतरराष्ट्रीय समुदाय सातत्याने अफगाणिस्तान संबंधित समस्येवर भारताला डावलून ज्या प्रकारचे संमेलने व करार घडविले आज ते भारताच्या भूमिकेकडे अधिक चौकसपणे व आशेने पहात आहे. हे सर्व भविष्यात भारताचे महत्व वाढवणारे ठरेल. भारत अफगाणिस्तानमध्ये तालीबानी राजवट फार काळ टिकू देणार नाही. अफगाणिस्तानमध्ये आलेली तालिबानी राजवट कुठल्याही राष्ट्रांकडून सहजासहजी मान्यता मिळू नये यासाठी भारताने वैश्विक पातळीवर फार मोठे प्रयत्न केले आहे. ज्यामुळे पाकिस्तान व चीनला सुद्धा प्रत्यक्षपणे या सरकारांना मान्यता देण्याबाबत अडचणी निर्माण होत आहे. तसेच रशिया, ब्रिटन किंवा अन्य राष्ट्रांनी तालिबान बद्दल आपले मत बदलले असून सावध भूमिका घेताना दिसतात. तालिबान बद्दलची वास्तविक स्थिती पाहता भारत जेवढा चिंतीत नाही त्यापेक्षा अधिक अफगाणिस्तानात सर्वत्र तालिबान नियंत्रण ठेवू शकणार नाही व त्यामुळे वैश्विक आतंकवादी संघटना सक्रिय होतील. यामध्ये आय.एस.आय.एस., अलकायदा व त्यासारख्या अन्य संघटना देखील भारताच्या वेशीवर येऊन ठेपतील त्यामुळे मोठी समस्या निर्माण होईल म्हणून भारत अधिक चिंतित आहे.

अफगाणिस्तान संकटाचे मध्य आशियावर परिणाम: मध्य आशियामध्ये पूर्वीच इराक, सीरिया, पॅलेस्टाईन या क्षेत्रात आतंकवाद यांचा मोठा प्रभाव आहे. या वादामुळे जागतिक स्तरावर विविध स्थानिक आतंकवाद्यांना प्रेरणा मिळतील तसेच यांचे संघटित स्वरूपाचा सामना जगाला करावा लागू शकतो. हे लक्षात घेता अफगाणिस्तानमध्ये अनियंत्रित सत्ता असणे हे फार मोठे धोक्याचे ठरू शकते. याचा प्रभाव रशिया, चीन, भारत, इराण, ताजीकीस्थान या सर्वांनाच भोगावे लागू शकतात. यामुळे अफगाणिस्तानात स्थिर व संपूर्ण अफगाणिस्तान वर नियंत्रण करू शकणारी शासन व्यवस्था असणे हे मध्य आशियासाठी अधिक हितकारक ठरेल त्यामुळे अधिक सक्रियपणे विश्व समुदायाला येथे लोकनियुक्त सरकार आणणे आवश्यक ठरते.

अफगाणिस्तान संकटाचे आफ्रिके वरील परिणाम: अफगाणिस्तान मध्ये मोठ्या प्रमाणात आलेल्या तालिबानी वर्चस्वामुळे पूर्वीच अनिश्चिततेत असणारा आफ्रिका वांशिक हिंसाचार व गृह युद्धाने अधिक तीव्र संघर्षामध्ये फसू शकतो. इस्लामिक मूलतत्त्ववादी दहशतवादी, मादक पदार्थांचा व्यापार, अनियंत्रित शस्त्र व्यापार या सर्वांना अधिक चालना मिळण्याची संभावना वाढली आहे. आफ्रिकेतील अनेक राष्ट्रे आतंकवादाने प्रभावित झाली आहे. नायजेरियातील बोको हराम, सोमालियाच्या साहिल भागातील अल शबाब, मोझांबिक मधील इस्लामी दहशतवाद, सुदानमधील मूलतत्त्ववादी दहशतवाद ह्या सर्वांमुळे आफ्रिकेत तालिबानच्या राजवटीनंतर अधिक हिंसाचार घडवण्याची संभावना वाढली आहे. अमेरिकेचे वर्चस्व असतांना देखील तालिबान द्वारे अफगाणिस्थान ताब्यात घेतल्याचे घटनेमुळे जगातील आतंकवादी संघटनांचे मनोधैर्य वाढले आहे. अफगाणिस्तानात तालिबान्यांनी सत्ता नियंत्रीत केल्याने आफ्रिकेतील इस्लामिक कट्टरवादी गटांना आनंद झाला. सोमालियातील बोको हराम, माली मधील जमात नस्ल इस्लामवाल मुस्लिमीन (जे एल आय एम) या संघटनेने विजयोत्सव साजरा केला. तालिबान्यांचा सत्ता प्राप्ती ही जागतिक आतंकवादी यशस्वी धोरण म्हणून पाहत आहे.[१२] त्यामुळे जगाने याबाबत अधिक गंभीरपणे विचार केला पाहिजे. आफ्रिकेतील प्रस्थापित सत्तांना, राष्ट्रीय सरकारांना, लोकनियुक्त सरकारांना अस्थिर करण्यासाठी अल कायदा व अन्य सहकारी संघटना द्वारे अधिक सक्रियपणे प्रयत्न सुरू झाले आहे. ज्यामुळे आतंकवादी

घटनात वाढ होऊ लागली आहे. या क्षेत्रातील अवैध हि—यांचा (ब्लड डायमंड), शस्त्रास्त्रांचा व्यापार तेजीत होत आहे. तेथील सरकारे ही अत्यंत कमजोर असून ते याचा सामना करण्यास सक्षम नाही. संयुक्त राष्ट्र व संयुक्त राष्ट्र शांतीसेनेद्वारे केल्या जाणारे मानवतावादी दृष्टिकोनातून चालणारे कार्ये स्थगित करावी लागू शकतात. ज्यामुळे पूर्वीच अनेक प्रकारच्या गृहयुद्धाने प्रभावित आफ्रिकन देशातील नागरिक हे किमान मानवी गरजांपासून देखील वंचित होऊ शकतात. त्यांचे जीवन अधिक कष्टप्रद होऊ शकते. यात संयुक्त राष्ट्र, आफ्रिकन युनियन यांना अधिक सक्रियपणे लक्ष घालावे लागेल. आफ्रिकेतील अनेक राष्ट्रांमध्ये गृहयुद्धे थांबून राष्ट्रीय निर्वाचित सरकारांची स्थापना संयुक्त राष्ट्राच्या प्रयत्नातून झाली आहे. हे सर्व विस्कटून टाकण्याची क्षमता आतंकवादी संघटनांमध्ये असल्याने जागतिक समुदायाला याकडे अधिक सक्रियपणे लक्ष द्यावे लागेल.

अफगाणिस्तान संकटाचे युरोपावर परिणाम:

निर्वासितांची समस्या: अफगाणिस्तानातून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करणाऱ्या निर्वासितांमुळे युरोपापुढे गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. युरोपातील राष्ट्रे भयग्रस्त झाले असून यापूर्वी २०१५ मध्ये सीरियातील युद्ध परिस्थिती यामुळे मोठ्या प्रमाणात नागरिक स्थलांतरीत झाले. याची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी युरोपियन नेत्यांनी प्रयत्न सुरू केले. अफगान नागरिकांना स्थलांतर करावे लागले तर त्यांनी शेजारी राष्ट्रांमध्ये जावे मात्र युरोपात येऊ नये असा काहीसा सूर युरोपमध्ये आहे. 'स्थलांतर करणाऱ्या बहुतांश नागरिकांनी त्यांच्या स्वदेशातच राहावे. यासाठी प्रयत्न करावे हेच युरोपियन राष्ट्रांचे उद्दिष्ट असायला हवे.' असे ऑस्ट्रियाचे गृहमंत्री कार्ल नेहमर यांनी स्पष्ट केले. युरोपातील अनेक नेत्यांनी हीच भूमिका व्यक्त केली आहे.[१३] युरोपीय देशांच्या गृहमंत्र्याच्या झालेल्या बैठकीत २०१५ मध्ये स्थलांतर प्रश्नांचा धडा घेऊन ही पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी सहमती झाली. ऑस्ट्रियाने स्थलांतरितांना परत पाठविण्यासाठी अफगाणिस्तान शेजारच्या देशांमध्ये डीपोर्टेशन सेंटर सुरू करण्याचे सुचविले. जर्मनीने २०१५ मध्ये अन्य युरोपियन देशांपेक्षा अधिक संख्येने नागरिक सामावून घेतली. मात्र आता जर्मनीतील अनेक नेत्यांनी ही २०१५ च्या स्थलांतराची पुनरावृत्ती होऊ नये यासाठी भूमिका घेतली. इराक, अफगाणिस्तान, सिरीया या देशातून सहा वर्षांपूर्वी मोठ्या संख्येत नागरिक युरोपात स्थलांतरित झाले. यामुळे युरोपातील सामाजिक आर्थिक परिस्थितीमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्थित्यंतर झाले. त्याचे परिणाम होऊ लागले आहे. गेल्या दहा वर्षात युरोपातील देशांमध्ये आश्रयासाठी सहा लाख ३० हजार नागरिकांनी अर्ज केला आहे. जर्मनी, हंगेरी, ग्रीस आणि स्वीडनमध्ये सर्वाधिक अर्ज केले असून ४४००० अफगाण नागरिकांनी युरोपीय महासंघात आश्रयासाठी अर्ज केला आहे. अफगाणिस्तानात तेथील नागरिकांना पाकिस्तान, जर्मनी, सौदी अरेबिया यासारख्या देशांनी काही प्रमाणात तात्पुरत्या स्वरूपात आश्रय देण्याचे ठरविले परंतु ही संख्या अत्यंत नगण्य आहे. अमेरिकेच्या संरक्षण गुप्तचर यंत्रणेच्या तिमाही अहवालामध्ये स्पष्ट म्हटले आहे की, विस्थापितांच्या घुसखोरीचा अफगाणिस्तानातील नागरिकांच्या युद्धाचे इतर विपरीत परिणामही पाकिस्तानवर होतील ज्यामुळे अफगाणिस्तानातील सत्तांतर हे पाकिस्तानी सरकारसाठी पुढच्या काळात चिंतेचे कारण ठरतील.[१४]

अफगाणिस्तान संकटाचे जागतिक आतंकवादाचा विरुद्धच्या लढ्यावर परिणाम: आज जगातील अनेक राष्ट्रे आतंकवादाचा सामना करीत आहेत. यामध्ये भारत, अमेरिका, रशिया, चीन, फ्रान्स, ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, श्रीलंका असे सर्वच राष्ट्रीय आतंकवादाला बळी पडले आहे. यामुळे हे सर्वच आतंकवादाविरोधात भूमिका घेतात परंतु यात एकवाक्यतेचा अभाव प्रकर्षाने दिसतो. अनेक प्रकारच्या आतंकवाद्यांची पायामुळे ही पाकव्याप्त काश्मिरातील पाक पुरस्कृत आतंकवादी संघटनांमध्ये आढळतात. अनेक आंतकवादी संघटनांना अरब राष्ट्रांकडून मोठ्या प्रमाणात पैशाचा पुरवठा केला जातो. यामागे वेगवेगळी कारणे असतात. ज्यात शिया—सुन्नी वाद तसेच इस्लामिक जगतामध्ये आपले प्रभाव स्थान कायम ठेवणे, धार्मिक मूलतत्त्ववादाचा माध्यमातून जगावर प्रभाव निर्माण करणे अशी विविध कारणांच्या माध्यमातून या आतंकवादाला अनेक राष्ट्रे सहयोग करीत असतात. अमेरिकेने देखील रशियन प्रभाव कमी करण्यासाठी पाकिस्तानच्या मदतीने तालिबानी संघटनांची निर्मिती केली. याचा परिणाम आज अमेरिकेसह संपूर्ण जगाला अनुभवायला मिळत आहे. यामुळे आज पुन्हा २००१ नंतर पुन्हा आतंकवादाबाबत जागतिक समुदायाची गंभीरता व स्पष्ट भूमिका मांडणे आवश्यक आहे. प्रत्येक राष्ट्र सोयीस्करपणे आतंकवादाची व्याख्या करतांना दिसतो. याचाच परिणाम जागतिक आतंकवादावर होत आहे. अंमलीपदार्थ स्मगलिंग, अवैध वसुली, मानवी व्यापार, खंडणी, अपहरण, हिंसाचार या सर्वच गोष्टींचा प्रभाव प्रत्येक राष्ट्रावर पडतांना दिसत आहे. मोठ्या प्रमाणात विकसित राष्ट्रात देखील इंटरनेट या माध्यमाने मोठ्या प्रमाणात युवकांना आतंकवादासाठी प्रेरित केल्या जात असल्याच्या घटना मोठ्या प्रमाणात समोर येत आहे. त्यांचा ब्रेन वॉश करून मानसिक दृष्ट्या आतंकवादाचा प्रचार अधिक मोठ्या प्रमाणात युरोपियन राष्ट्रात पाहायला मिळतो. भारत, श्रीलंका, बांगलादेश यातून मोठ्या प्रमाणात युवक या आतंकवादी संघटनांकडे आकर्षित होतांना दिसत आहे. यामुळे याला जागतिक स्तरावर पायबंद घातले नाही तर याप्रमाणे मूलतत्त्ववादी जिहादी संघटना या प्रत्येक देशांमध्ये आपल्या शाखा उघडतील व अफगानिस्तान प्रमाणेच लोकनियुक्त सरकारांना आव्हाने देतील.

निष्कर्ष: जागतिक दहशतवादाविरोधात एक निश्चित धोरण ठरविण्याची वेळ आली असून आज अमेरिकेसारखे राष्ट्र वारंवार दुटप्पी भूमिका घेत आतंकवादाला सोयीस्कर बगल देण्याचे कार्य करीत होते. परंतु ते सुद्धा वीस वर्षाच्या संघर्षानंतर आतंकवादी संघटना पुढे नतमस्तक झाल्याचे चित्र जगाने पाहिले. यामुळे आज सामुहिक प्रयत्नांनी यावर मात करता येईल हाच अंतिम उपाय दिसतो. जागतिक संघटनांचे याकडे स्पष्टपणे दुर्लक्ष, महत्त्वपूर्ण मोठ्या राष्ट्रांचे यात आपले हितसंबंध शोधण्याचे प्रयत्न यामुळे राष्ट्रे उघड भूमिका घेण्यास हिम्मत करीत नाही. म्हणूनच अशा सरकारांना जर मान्यता मिळाली तर पुढे आतंकवादाच्या माध्यमातून निर्वाचीत सरकारांना बरखास्त करून त्याजागी आतंकवादी संघटना सत्तेतील व नागरी समाजासमोर आव्हाने उभे करतील. अशा प्रकारच्या सरकारांना जागतिक स्तरावर मान्यता मिळू नये यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

संदर्भः

1. *https://chanakyaforum-com/hi/afghanistan*
2. *https://www-brookings-edu/blog/pakistans&problem*
3. *https://en-wikipedia-org/wiki/Operation_Enduring_Freedom*
4. *https://www-nato-int/cps/en/natohq/topics_69366*
5. *https://www-factcheck-org/2021/08/timeline*
6. *https://www-state-gov/wp&content/uploads/2020/02/Agreement*
7. *https://watson-brown-edu/costsofwar/*
8. *https://www-cnbc-com/2021/08/30/afghanistan&update*
9. *https://www-thehindu-com/news/international/afghanistan*
10. *https://www-amarujala-com/india&news/foreign&secret*
11. *https://chanakyaforum-com/hi/turmoil&in&afghanistan*
12. *https://www-orfonline-org/marathi/somalia*
13. *युरोपला निर्वासितांची भीती,महाराष्ट्र टाईम २२ ऑगस्ट २०२१*
14. *युरोपला निर्वासितांची भीती,महाराष्ट्र टाईम २२ ऑगस्ट २०२१*

ऑनलाईन शिक्षण पध्दती: भारतीय शिक्षणासमोरील आव्हान

डॉ. नलीनी बोरकर, *सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान पदवी महाविद्यालय, पेटोलपंप, जवाहरनगर जि. भंडारा*

***सारांश**: जगातील अनेक देशांप्रमाणेच भारतातही कोरोना या आजाराने थैमान घातले. कोविड–१९ च्या या भयंकर महामारीमध्ये जीवनावश्यक वस्तुंची आणि आवश्यक सेवांची फार निकड जाणवली. त्यातही शिक्षण ही एक समाजाला समृध्द करणारी, समाजाचे आधारस्तंभ, सुजान नागरीक घडवणारी सामाजिक संस्था पार कोलमडून गेली. मार्च २०२० ला शाळा बंद झाल्या आणि ऑनलाईन शिक्षणाची धडपड सुरू झाली. अनेक शाळा महाविद्यालयांनी ताबडतोब विविध एपद्वारे शिक्षण विद्यार्थ्यापर्यंत पोहचविण्याचा भरघोस प्रयत्न केला. कोविड ची भयंकर परिस्थिती पाहता कोविडचा जास्तीतजास्त धोका जसा वृध्दांना आहे तसेच तो लहान मुलांना सुध्दा आहे. त्यामुळे शाळा सुरू करणे आणि चिमुरडयांना शाळेमध्ये बोलावणे अत्यंत कठीण होवून बसले. मुले करोना च्या सर्व अटी पूर्ण करून शाळेमध्ये जातील तरीही स्कुलबस मध्ये, स्कुलव्हॅन मध्ये किंवा रिक्शा ला लटकलेली चिमुरडी मुले त्यांची गर्दी पाहता हे शक्य होणार नाही हे शासनालाही लवकरच कळले. क्रिडा मैदानावर एकत्र येणाऱ्या कोण–कोणत्या मुलाला थांबविले जावू शकेल, म्हणून शाळा बंद राहू देणे हाच त्यावरील उपाय असल्याचे मत पुढे आले. बाकांवर एक विद्यार्थी बसवावा, शाळा दोन शिफ्ट मध्ये चालवाव्या अशा सुचना होत होत्या परंतू भारतातील लोकसंख्या आणि त्या मानाने असलेल्या पायाभूत सुविधांचा अभाव ही आता जगजाहिर बाब झालेली आहे. लहान, लहान मुलांकडून त्यांच्याच सुरक्षेची हमी मिळविणे अशक्यप्राय गोष्ट असल्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय पुढे आला आणि जोमाणे प्रसार पावला. तथापी या ऑनलाईन शिक्षणामुळे भारतीय समाजासमोर एक नवेच आव्हान उभे केले आहे. ही ऑनलाईन शिक्षण पद्धती काहींच्या फायद्याची असली तरी अनेकांच्या तोटयाची आहे हे निदर्शनास आले आहे. या संदर्भातच वर्तमानकाळातील ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.*

***मुख्य शब्द:** ऑनलाईन शिक्षण, लॉकडाऊन, शिक्षणाचे आव्हान.*

प्रस्तावना: महाराष्ट्रातील अनेक शाळांनी ऑनलाईन शिक्षण पध्दती स्विकारली आहे. डिजिटल शाळा म्हणून त्यांनी ख्याती प्राप्त केली आहे. काही राज्यात आठवी पर्यंतच्या मुलांना ऑनलाईन क्लासेसचा सक्ती करू नये असे शासनाचे सक्त आदेश आहेत. पण महाराष्ट्रात तसे कोणतेही आदेश नाहीत. त्यामुळे चार वर्षापासून ते उच्चशिक्षणापर्यंत सर्वच विद्यार्थ्यांना मोबाईल किंवा लॅपटॉप च्या स्क्रीन ला सतत डोळे फाडून बघणे ओघाने आलेच. लहान मुलांना पूर्वी मोबाईल देत नसत, एक तर डोळे खराब होतात आणि दुसरे म्हणजे मोबाईल वर गेम खेळण्यामध्ये गुंग होतात हे त्यांचे आक्षेप होते. आता परिस्थिती त्यापेक्षा पूर्णपणे उलट आहे. पालक स्वत: मुलांना मोबाईल देतात आणि तासंतास मोबाईल वर क्लास करण्यास बाध्य करतात. स्मार्ट फोन चालविण्यासाठी इंटरनेट डेटा घेणे गरजेचे आहे. त्यामुळे नकळत पण मोबाईल, इंटरनेटचा रोजचा खर्च, लॅपटॉप अशी साधने आणि या सर्वासाठी विज असणे सुध्दा आवश्यक झाले. त्यासाठी इन्व्हर्टर सुध्दा पालकांना विकत घ्यावे लागते. हा भूर्दंड ऑफलाईन शिक्षणापेक्षा जास्त झालेला आहे. काही शाळांनी तर त्यांचे ऍप तयार केले आहेत. शिक्षकांना ऑनलाईन क्लास घेण्यास साधने पुरविली मात्र आमची शाळा किती हायटेक आहे आणि आमच्या शाळेत सगळे क्लासेस कसे ऑनलाईन चालतात या नावाखाली शाळांची फिस वाढविली. ऑनलाईन क्लासेसचा त्रास फक्त मुलांनाच होतो असेही नाही तर जेवढा वेळ क्लास असेल तेवढा वेळ पालकांला मुलासोबत बसून राहावे लागते. त्याचे होमवर्क काय आहे ते पालकांनाच लिहून ठेवावे लागते. आणि पूर्वी पासून विद्यार्थ्यांच्या तक्रारी होत्या शाळा व शिक्षकाबद्दल परंतू आता पालकांच्या तक्रारी आणि डोकेदूखी वाढली आहे. दोन्ही पालक नोकरी करणारे असतील तर त्यांनी आपले work from home करावे की मुलांचे क्लास अटेंड करावे हाही मोठा पेचप्रसंग पालकांपूढे उभा राहीला आहे.

सध्याचे ऑनलाईन शिक्षण आधुनिक शिक्षण प्रणाली समोरील एक मोठे आव्हान आहे. या आव्हानामूळे शिक्षणासंदर्भातील एक मोठी समस्या जगासमोर निर्माण झाली आहे. शिक्षणासारखी मूलभूत सोय सुध्दा प्रत्येक विद्यार्थ्याला उपलब्ध करून देता येवू नये या पेक्षा दुसरे दुर्दैव कोणते असेल? २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात ५७.६० टक्के जनता ही खेडयात राहते ते तर केवळ ४२.४० टक्के जनता ही शहरात वास्तव्य करते यावरून लक्षात येते की, अर्ध्यापेक्षा जास्त मुले ग्रामीण भागातील प्राथमिक शाळांमधून शिक्षण घेतात या विद्यार्थ्यांची आर्थिक, सामाजिक, कौटूंबींक पार्श्वभूमी शहरी विद्यार्थ्यापेक्षा अत्यंत भिन्न स्वरूपाचे आहे. परंतू शहरी विद्यार्थ्यासाठी असलेल्या ऑनलाईन शिक्षणाच्या सूचना सरसकट या विद्यार्थ्यांना लागू केल्या जातात. मार्च मध्ये शाळा बंद झाल्या आणि लगेच सूचना मिळाल्या की पालकांचे व्हॉटसअॅप ग्रुप तयार करून शिक्षकांनी अध्यापन करावे. या निर्णयाची परिणामकारकता ग्रामीण भागातील शाळांसाठी निरूपयोगी ठरलेली आहे. कारण असेही पालक आहेत ज्यांच्याकडे स्मार्टफोन नाहीत ज्याच्यावर व्हॉटसएप चालू शकेल हे असे चित्र ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीने उभे केलेले आहे.

अध्ययनाचे महत्व: ऑनलाईन शिक्षण: भारतीय समाजासमोरील एक आव्हान, या अभ्यासामुळे वर्तमानकाळात नव्याने सुरू झालेल्या ऑनलाईन शिक्षणातील फायदे– तोटे लक्षात येतील. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धीक विकास खरेच होतो आहे काय? हे तपासता येईल. ऑनलाईन शिक्षण खरेच सर्वांच्या फायद्याचे आहे काय? हे समजून घेण्यासाठी हा संशोधनात्मक अभ्यास महत्वाचा आहे.

अध्ययनाची उदिष्ट्ये: १. ऑनलाईन शिक्षणाची सार्वत्रिकता काय आहे? ते जाणून घेणे. २. ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे–तोटे काय आहेत? ते जाणून घेणे. व ऑनलाईन शिक्षणाच्या संदर्भात काही निश्चित उपाय सुचविणे.

अध्ययनाची गृहितके: १. कोविड–१९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळेच ऑनलाईन शिक्षणाची संकल्पना निर्माण झाली. २. कोविड–१९ च्या काळात ऑनलाईन शिक्षणाची संकल्पना चांगली असली तरी ती सर्वांनाच परवडणारी नाही. ३. ऑनलाईन शिक्षणाचे ज्याप्रमाणात फायदे आहेत तसेच त्याचे काही तोटेही आहेत.

संशाधेन पध्दती: या विषयाच्या अभ्यासासाठी मुख्यत: दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला असुन प्रस्तुत अध्ययनात ऑनलाईन शिक्षणाच्या संदर्भात विचारवंतांनी केलेले अध्ययन, लेख, प्रलेख, जनसंवाद, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादींच्या माध्यमातुन मिळालेल्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

ऑनलाईन शिक्षण आणि त्यासाठी लागणारी साधने: ऑनलाईन शिक्षण हे इंटरनेट, मोबाईल, टी.व्ही, रेडिओ चैनल, लॅपटॉप, विविध

एपच्या माध्यमातून दिले जाणारे शिक्षण होय. पुस्तके, वही, पेन, स्कुलबॅग, शाळा या सोबतच आता मोबाईल व त्या सबंधीत साधने उदा. इंटरनेट डेटा, पेन ड्राइव्ह, विविध प्रकारचे ऍपस इत्यादींची आवश्यकता असते. बायजुस अकादमी सारखे प्रसिध्द ऑनलाईन क्लासेस विद्यार्थ्यापर्यंत शिक्षण पोहचवतात. ते याच माध्यमातून. अनेक ऍप हे मोबाईल मध्ये ओपन होत नाहीत. त्यासाठी लॅपटॉप ची गरज असते. विद्यार्थी कानाला इअरफोन लावून झुम, गुगल मीट, वेबेक्स सारख्या ऍपवर क्लासेस करतात. तसेच टेलीग्राम, व्हाटस्ऍप सारख्या सोशल मिडीया ऍपचे ग्रुपस बनवून विद्यार्थ्यांना होमवर्क किंवा अभ्यासक्रमासंबंधीत नोट्स दिले जातात. परिक्षा घेतांना गुगल या सर्च इंजीन द्वारे गुगल फार्म मध्ये एक्साम घेतली जाते. यामुळे संपूर्ण डेटा जमा करून तो एक्सेल शिट मध्ये स्टोअर करता येईल. याशिवाय अनेक शाळांनी परिक्षा घेण्यासाठी स्वतःचे ऍप निर्माण केलेले आहेत. ऑनलाईन शिक्षणासाठी स्मार्ट फोन, लॅपटॉप आणि त्या साठी लागणारे इंटरनेट या महत्वाच्या साधनांची गरज पडते. तसेच ही उपकरणे चार्ज करण्यासाठी विज उपलब्ध असणे सुध्दा आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील अनेक गावे अशी आहेत जिथे बारा बारा तास विज नसते. इथे विशेषत्वाने नमुद करावेसे वाटते. ऑनलाईन शिक्षणासाठी वापरण्यात येणारे ऍप आणि साफ्टवेअर काही दिवसापुरते फ्री असतात. ट्रायल म्हणून परंतू नंतर मात्र त्यांची घसघशीत सबक्रीप्शन फीस भरूनच ती विकत घ्यावी लागतात. प्रिंट पुस्तकातील डेटा वाचणे कठीण जात असल्यामुळे ई–बुक्स किंवा ई–लायब्ररी ही संकल्पना पुढे झाली आहे. परंतू ऑडीओ बुक किंवा इ–बुक या सुध्दा मोफत उपलब्ध नसतात.

ऑनलाईन शिक्षणामध्ये येणाऱ्या समस्या: २०२० च्या एका अहवालानुसार भारतात इंटरनेट युजर्सची एकुण संख्या ६८.२४ कोटी आहे. मोबाईल फोन वापरणाऱ्या युजर्सची एकुण संख्या ४८.८२ कोटी आहे तर स्मार्ट फोन वापरणाऱ्या युजर्स ची संख्या ४०.७२ कोटी आहे. ही आकडेवारी वर वर पाहता आशादायक वाटत असली आणि यावरून भारत हा तंत्रज्ञान वापराबाबत खूप प्रगत देश वाटत असला तरी वास्तविकता काही वेगळीच आहे. भारतातील एकुण लोकसंख्येच्या ५२ टक्के लोक अजूनही इंटरनेटच्या सुवेधिपासून शहरी भागात ६४ टक्के आणि ग्रामिण भागात ३६ टक्के एवढीच जनता इंटरनेट वापरत आहे. ग्रामीण भागातील या ३६ टक्के लोकांपैकी ज्यांची मुले शाळेत आहेत त्यातील २० ते २२ टक्के पालक फक्त मुलांच्या शिक्षणासाठी मोबाईल किंवा स्मार्टफोन उपलब्ध करून देतात. ही वास्तविकता पाहता ऑनलाईन शिक्षणाचा रस्ता किती खाचखळग्यांनी भरलेला आहे. आणि विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अंतिम धेयापर्यंत पोहचण्यास किती अवघड आहे याची कल्पना येते. ऑनलाईन शिक्षणासाठी ज्या समस्या भेडसावतात त्यातील काहींचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) आर्थिक समस्या : असे म्हटले जाते की, ‘कशाचेही सोंग आणणे सोपे आहे परंतू पैशाचे सोंग आणता येत नाही’. ऑनलाईन शिक्षणासाठी ज्या सुविधा, जी साधने आवश्यक आहेत ती सर्वच स्तरातील विद्यार्थी व पालकांना परवडतील अशी नाहीत. स्मार्टफोन, इेटरनेट डेटा, लॅपटॉप, विविध ऍप आणि त्यांचा वापर विकत घेवून करायचा असल्यास, त्यांचे महागडे सबस्क्रीप्शन हे सर्व विकत घेणे मजूर, शेतमजूर वर्गातील लोकांना शक्य नाही. परंतू त्यांच्या मुलांना शिक्षण तर घ्यायचे आहे. त्यामुळे त्यांच्यासमोर आर्थिक अडचणींचा मोठा डोंगर उभा राहीलेला आहे. यातच मृतांच्या टाळूवरचे लोणी खाण्याचा प्रकार इंटरनेट डेटा पुरविणाऱ्या कंपन्यांनी आणि स्मार्टफोन व लॅपटॉप विकणाऱ्या कंपान्यानी सुरू केलेला आहे. लॉकडाऊन नंतर या साधनांच्या किंमतीमध्ये मोठी वाढ झालेली आहे.

२) आरोग्याच्या समस्या : आर्थिक परिस्थितीमुळे घरे लहान, झोपडपट्टीत वास्तव्य असेल, घरात योग्य व आरामदायी फर्निचर नसेल तर मूलाने एका जागेवर बसून, अपूऱ्या उजेडात ऑनलाईन क्लास कसा करावयाचा हाही प्रश्न उद्‌भवतो. वर्गामध्ये बांकावर बसल्यामुळे त्याच्या शरीराला ताठपणा असतो. पण घरात अनकम्फरटेबल असल्यामुळे त्याला शारिरीक त्रास होतात. स्क्रीन टाईम किंवा लॅपटॉप मोबाईल फोनकडे सतत कानाला इअरपीस लावल्यामुळे कानासंबंधीत त्रास वाढले आहेत. अणि मुख्य म्हणजे शाळा आणि खेळ बंद असल्यामुळे शारिरीक हालचाल होत नाही म्हणून लहान लहान मुलांमध्ये लठ्ठपणा आणि आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

३) इंटरनेट सेवा खंडीत होणे : मुळात ग्रामीण भागातील अनेक गावात इंटरनेट कनेक्टीव्हिटी ची खूप समस्या आहे. आणि ग्रामीणच काय तर शहरी भागात सुध्दा वादळ, वारा, पाऊस असेल किंवा कोणतेतरी केबल चे काम सुरू असेल तर वायफाय बंद असतो. इंटरनेट सेवा मधेच खंडीत होते. मुलांचे क्लासेस मध्येच बंद पडतात. अनेकदा ऑनलाईन क्लासमध्ये आवाज येत नाही, शिक्षक काय शिकवित आहेत ते दिसत नाही. क्लासमध्ये सर्वांना माईक ऑफ करून ठेवले जाते कारण मुले खुप प्रश्न विचारतात आणि विषय शिकविणे कठीण होते. अशा अनेक समस्या निर्माण होतात.

४) विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण : नियमित ऑफलाईन शाळा सुरू होत्या तरीही अनेक विद्यार्थी वर्गात हजर राहत नसत किंवा वर्गात असूनही त्यांचे अभ्यासाकडे लक्ष रात नसे. मागील बांकावर बसून टवाळक्या करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या तेंव्हाही कमी नव्हती परंतू ऑनलाईन शिक्षणामुळे तर ही समस्या आधिकच वाढली. ऐंशी विद्यार्थ्याचा वर्ग असेल तर ४० विद्यार्थी ऑनलाईन अभ्यास करतात. शिक्षकाने जाग विचारला तर उत्तरे तयार असतात. फोन नव्हता, इंटरनेट नव्हते, इत्यादी शिक्षकांना अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचे बंधन असल्याने त्यांना शिकविणे भाग पडते. परंतू त्यांनी शिकविलेले किती विद्यार्थ्यापर्यंत पोहचले हे मात्र गुपीतच आहे. काही शाळांनी त्यावर तोडगा म्हणून पहिला क्लास सुरू होताच कॅमेरा ऑन करून स्कूल युनिफार्म मध्ये बसण्याची सक्ती केली, त्यातही गमंत अशी की, मुलाला झोपेतून उठवून, पटकन रेडी करून कॅमेरा समोर बसवून देतो, हजेरी लागताच कॅमेरा ऑफ, मग मूल एकीकडे आणि टीचर एकीकडे अशी मजेशीर उदाहरणे एकीकडे पाहावयास मिळतात.

५) शाळांच्या इमारती कोरोना सेंटर्स : कोरोना ची पहिली लाट आली आणि अनेक वस्तीगृहे, शाळा, महाविद्यालयाच्या इमारती कोरोना सेंटर्स म्हणून वापरण्यात आलीत. आताही काही सेंटर्स कार्यरत आहेत. मूलांच्या शाळा परत सुरू करण्यासाठी या इमारतींना पूर्णपणे निर्जतूक करणे, त्याची आतून, बाहेरून नीट साफ सफाई करणे तसेच मुलांना शाळेव्दारे हात धुण्यास भरपूर पाणी, सॅनिटायझर, मास्क आणि एका बाकावर एक विद्यार्थी असा नियम पाळूनच शाळा सुरू करता येतील. याशिवाय शाळांना दोन शिफ्टमध्ये विभागले जावून गर्दी कमी करता येते. त्यामुळे शाळा सुरू झाल्यास ऑनलाईन शिक्षणाच्या समस्येवरील उपाययोजना अमंलात आणली जावू शकते.

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे आणि तोटे: प्रत्येक नाण्यांच्या दोन बाजू असतात. त्याच प्रमाणे ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचेही काही फायदे तर काही तोटे आहेत.

फायदे: १) ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीमुळे विद्यार्थ्यांची इनफॉरमेशन टेक्नालॉजीशी अगदी लहान वयात ओळख झाली. मोठया माणसापेक्षाही ही लहान मुले इंटरनेट, मोबाईल, लॅपटॉप वापरण्यात पारंगत झालेली आहेत. २) भविष्यात येणाऱ्या work from home या

संकल्पनेशी त्यांची ओळख झाली. घरी राहून सुध्दा काम करता येते याचे ज्ञान त्यांना अगदी लहान वयातच झाले. ३) मूलांना मोबाईलचे वेड असते परंतू अभ्यासासाठी ते पूर्वी मोबाईल वापरत नव्हते, इतर गेम खेळणे, चित्रपट पाहणे, क्रिकेट पाहणे यासाठीच वापरायचे परंतू आता मात्र त्यांना मोबाईल ने अभ्यास पण करता येतो. गुगल वर अनेक नवीन गोष्टी शोधुन शिकता येतात याचे ज्ञान झाले. ४) स्कुल बस, स्कूल व्हॅन, तसेच स्कुल ची मुले घेवून जाणाऱ्या रिक्षा रस्त्याने धावत होत्या, काही मुले सायकल ने अत्यंत वर्दळीच्या रस्त्याने घाईघाईने जायची, शाळेची घंटा होवू नये म्हणून, आता हे दृश्य दिसत नाही, रस्त्यावरची रहदारी कमी झालेली आढळते. ५) घरूनच शिकायचे आहे त्यामुळे शाळेत जाणे, युनिफार्म घालणे, रस्त्याने प्रवास करणे या क्रिया बंद झाल्याने मुलांचा भरपूर वेळ वाचतो आणि अभ्यासाव्यतिरिक्त आवडीनिवडी जोपासायला त्यांना वाव मिळालेला आहे.

तोटे: १) ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे खर्चीक बाब आहे त्यामुळे पालकांचे आर्थिक बजेट कोलमडले आहे. अचानक स्मार्ट फोन, लॅपटॉप खरेदी करावे लागले आणि दोन मुले असतील दोघांचेही क्लास एकाच वेळी असतील तर दोन वेगवेगळे मोबाईल घेवून देणे भाग पडले आहे. २) विद्यार्थी घरी बसून शिक्षण घेत आहेत. शारिरीक हालचाल शुन्य आहे. उलट डोळे, हातपाय सतत एकाच अवस्थेत असल्याने त्यांच्या आरोग्याच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. ३) इंटरनेटची सेवा मध्येच खंडीत झाल्यास क्लास अर्धवट राहतो. दुसऱ्या दिवशीपर्यंत काल काय शिकविले ते विसरलेले असते त्यामुळे अभ्यासक्रम पूर्ण होत असला तरी तो पूर्णपणे ग्रहण करण्याची क्षमता मात्र कमी झाली आहे. ४) शाळामधील गंमतीजमती, खेळ, मैदान, सांस्कृतिक कार्यक्रम यांनी विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिन विकास होतो. असा विकास ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली घडवून आणू शकत नाही. ५) शिक्षणाचा एक हेतू म्हणजे सुंदर हस्ताक्षर, परंतू ऑनलाईन शिक्षणामध्ये नोट्स रेडीमेड स्वरूपात मिळत असतात त्यामुळे त्यांचे हस्ताक्षर सुधारण्याचा कोणताच मार्ग नाही.

सूचना: आधुनिक काळात ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली यापुढेही राहणार आहे. आता उलट या पध्दतीने शिक्षण घेण्याकडे कल वाढणार आहे. त्यामुळे शाळा सूरू जरी झाल्यात तरी ही प्रणाली अधिक सोयीस्कर आणि विकसीत स्वरूपात कशी वापरता येईल यासाठी काही उपाययोजना किंवा सूचना अंमलात आणता येतील त्या खालील प्रमाणे आहेत. ऑनलाईन शिक्षण नेमके कसे द्यायचे, कोणत्या साधनांचा वापर करावयाचा, मुलांना एका जागेवर बसून शिक्षण घेणे सोयीचे व्हावे यासाठी केंद्र शासनाने काही मार्गदर्शक सूचना, राज्य सरकार, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक आणि विद्यार्थी यांना केलेल्या आहेत. या सुचना पुढीलप्रमाणे आहेत. — १) राज्य शासनाने सर्व स्तरातील विद्यार्थ्यापर्यंत शिक्षण पोहचविण्यासाठी ओपन सोर्स चा वापर करावा. २) राज्याअंतर्गत येणाऱ्या स्थानिक टी.व्ही. चॅनल, रेडीओ चेनल्सचा वापर करावा. ३) शिक्षकांनी खऱ्या शैक्षणिक वेळेचा अनुभव विद्यार्थ्यांना यावा यासाठी व्हाटसएप, गुगल क्लासरूम, झूम, मीट ॲप यासारख्या सुविधा वापरून शिक्षण द्यावे. ४) शिक्षकांनी टी.व्ही., रेडीओ, रेकार्ड केलेले क्लास यांच्या माध्यमातून केव्हांही व कोठेही शिक्षण घेता येते यावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावे. ५) शिक्षकांनी काही अभ्यासक्रम ऑफलाईन उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता आहे. ६) मुख्याध्यापकांनी ऑनलाईन शिक्षणासाठी शाळेत आवश्यकता सोयीसुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. ७) पूर्व प्राथमिक वर्गांना ३० मिनिटापेक्षा जास्त वेळ व्हिडीओ दाखवू नये. ८) बालवाडी/आंगणवाडी साठी ३० ते ४० मिनिटांची दोन सत्रे असावीत. ९) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक साठी ३० ते ४० मीनिटाची चार सत्रे असावीत. १०) ऑनलाईन ग्रुप विद्यार्थ्यांना सूचना देण्यासाठी तयार करावा परंतू त्यावर विद्यार्थ्यांचे फोटो, व्हिडीओ शेअर करू नये. ११) शैक्षणिक केन्टेट तयार करतांना एका पानावर पाच ओळी आणि फॉन्ट साईज २४ असावा. १२) पालकांनी मुलांना अधिक वेळ लॅपटॉप, मोबाईल, टी व्ही समोर बसवू नये. १३) लॅपटॉप, टी व्ही मोकळया जागेत ठेवा आणि मूलाच्या त्या बघण्याच्या वेळा निश्चित करून द्या. १४) मुलांना सायबर गुन्हेगारीबद्दल माहिती द्या. मोबाईल त्यांच्या हाती देतांना सायबर सुरक्षतेची काळजी घ्या. १५) मुलांची बसण्याची व्यवस्था योग्य पध्दतीने करून द्या. १६) विद्यार्थ्यांनी ऑनलाईन शिक्षणाबरोबरच पाठयपुस्तकाचे रोज नियमितपणे वाचन करावे. १७) ऑनलाईन शिक्षणाबरोबरच इतर कलात्मक, प्रयोगात्मक वर्गाचे शिक्षण घ्यावे. १८) स्क्रीन टाईम २ तासापेक्षा जास्त राहणार नाही याची काळजी घ्यावी. १९) इंटरनेटवर कोणतीही माहिती भरतांना पालकांची परवानगी घ्यावी. २०) सायबर सुरक्षेची माहिती समजून घ्यावी व तशी काळजी घ्यावी.

शिक्षण म्हणजे सर्वांगिण विकास घडवून आणणारी कृतिशील, सृजनशील, प्रक्रिया होय. शाळेत जातांना मुले कोऱ्या पाटीसारखी असतात परंतू शाळा संपवून निघतांना ती खरेच 'यावे ज्ञानासाठी, निघावे सेवेसाठी' ही म्हण सार्थक करतात. त्यांच्यात समता, बंधुता, सर्वांना समान न्याय ही तत्वे विकसित झालेली असतात. देशाचे सुदृढ, सजग नागरीक होण्याची तयारी शाळेतच होते. सुप्त गुणांना वाव मिळतो, खरे मित्र, गुरू—शिष्य परंपरा शाळेतच निर्माण होते. शिस्त, आदर, नेतृत्वगुण, आज्ञापालन यांचे धडे शाळेतच गिरविले जातात. ऑनलाईन शिक्षण यातील अर्धे शिस्तही देवू शकत नाही. परंतू काळाची पावले कोणत्या दिशेला पडतील हे कोणालाच माहित नसते. त्यामुळे येणारा काळ ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीला पोषक असेल तरी मूल्य शिक्षण आणि शैक्षणिक पावित्र्य, विद्यार्थ्यांच्या मनाची निर्मलता जपायची की त्याचे निर्माल्य होवू द्यायचे, हेही आज शिक्षक म्हणून आपल्याच हातात आहे. मुलांचे व्यक्तीमत्व घडविण्यासाठी त्यांच्या शिक्षणाबरोबर संवाद होणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यांना त्यांच्या न्यूनगंडावर मात करणे आवश्यक आहे. परंतू ऑनलाईन शिक्षणात विद्यार्थी व्यस्त होवू शकत नाही. याशिवाय या पध्दतीने गरीब, मागासवर्ग, अशिक्षित पालक, दरिद्रेरेषेखालील पालक आपल्या मुलांना दर्जेदार शिक्षण देवू शकत नाही कारण त्यासाठी लागणारा खर्च त्यांना परवडणारा नाही. मग समाजातील एका मोठया वर्गाने शिक्षणापासून वंचीत राहायचे काय? असाही प्रश्न पडतो. त्यामुळे समाजाचा फायदा होण्याऐवजी हानीच मोठया प्रमाणात होईल.

संदर्भसूची :

1. *महाराष्ट्र टाइम्स, ऑनलाईन सत्र कमाल ४५ मिनिटे, केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचना मुंबई, १२ जून २०२०.*
2. *लोकमत, गरीब मुलांच्या शिक्षणाचे काय? गणेश हुड, ३० जून २०२०.*
3. *https://marathi.momspresso.com/parenting/tiche-apurna-svapna/article/onnalaina-shikshana-phayade-ani-tote*
4. *https://www.saamana.com/article-on-online-education-3/*
5. *https://www.orfonline.org/marathi/bended-learning-is-future-*
6. *https://www.orfonline.org/marathi/sustained-shift-to-virtual-classrooms-may-not-be-a-good-idea-for-india-65701/*
7. *https://www.esakal.com/marathwada/aurangabad/coronavirus-updates-what-next-school-year-will-be-aurangabad-296187*
8. *https://www.bbc.com/marathi/india-52580482*
9. *https://www.tv9marathi.com/maharashtra/mumbai/vivek-pandit-comment-on-online-education-program-amid-230537.html*
10. *https://maharashtratimes.com/editorial/ravivar-mata/corona-education-and-collective-effort-needed/articleshow/770389*
11. *https://www.loksatta.com/chaturang/teacher-article.*

कोरोना आणि वर्तमान समस्या: एक आकलन

डॉ. संजय जीवनलाल सिंगनजुडे, *विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स अॅण्ड कॉमर्स, ३१०–ब, नवीन नंदनवन, नागपूर. मो. ९७६६९६२७२३*

प्रस्तावना: कोरोना नावाच्या एका अदृश्य व्हायरसने संपूर्ण जगात संकट निर्माण केले आहे. चीनमधून आलेल्या ह्या व्हायरसने थोड्याच कालावधीत संपूर्ण जग व्यापून टाकले. एवढेच नव्हे, तर त्याच्या कमी अधिक प्रभावाने आजअखेर लाखो लोक मृत्युमुखी पडत आहेत. ह्याही पूर्वी भारतावर आणि इतर देशावर संकटे आली. महामारी, दुष्काळ, पहिले आणि दुसरे महायुद्ध भूखंडावर लढले गेले तेव्हाही जेवढी मनुष्य हानी झाली नसेल तेवढी हानी या महामारीत झाली. तुकारामाच्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास 'आपुले मरण पाहिला म्या डोळा' असा अनुभव या काळात लोकांनी अनुभवला. छोटी–मोठी राष्ट्रे कोरोनाच्या कचाट्यातून सुटले नाहीत. या महामारीत अर्थव्यवस्था, आरोग्य व्यवस्था, सामाजिक समस्या, बेरोजगारी, शैक्षणिक समस्या, उद्योग व्यावस्था, कृषिव्यवसाय या सर्वांवर वाईट परिणाम झाले. या महामारीशी दोन हात करण्यास संपूर्ण राज्यसरकार, केंद्रसरकार कोरोनाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी युद्ध पातळीवर नियम आणि धोरणांची अंमलबजावणी करीत आहेत. या महामारीतून जनसामान्याचा कसा बचाव होईल यावर शासकीय आणि गैरशासकीय यंत्रणा नजर ठेवून आहेत. जगात काही बदल झाले तर त्याचा प्रभाव भाषेवर होतो. नवनवीन आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात जग जवळ आल्यामुळे परभाषिक नव्या शब्दांचा आपल्या भाषेत शिरकाव होत असतो. तेव्हा त्या बदलाची दखल वेळीच भाषाप्रेमींना आणि जबाबदार सजग नागरिकांना घेणे आवश्यक आहे. अन्यथा चुकीचा अर्थाचे शब्द भाषेत वापरल्या जाण्याची शक्यता असते. तसेच आजपर्यंत जगावर, देशावर जी संकटे आली. ते–ते अनुभव लेखकांनी आपल्या कथा, कादंबरी, कवितेतून शब्दबद्ध केले. प्रस्तुत लेखातून कोरोनामुळे भाषिक, आर्थिक, सामाजिक घटकांवर झालेल्या परिणामांचा आढावा घेण्याच्या पर्यंत केला आहे.

कोरोना आणि भाषिक बदलाची दखल: प्रत्येक विशिष्ट कालखंडातील घडामोडीमुळे, स्थलांतर, जागतिक महामारी आदि कारणामुळे अनेक नवनव्या शब्दांची भर भाषिक शब्दभांडारात होत असते. अरबांनी भारतावर स्वारी केली. त्यांच्या बरोबर अनेक अरबी शब्दांचा शिरकाव मराठीत आणि इतर भारतीय भाषांमध्ये झाला. तसेच इंग्रज, पोर्तुगिजांनी भारतावर राज्य केले. तेव्हा अनेक इंग्रजी शब्दांचे देशीकरण झाले. लोक बोलताना अस्सल मराठी शब्द न वापरता परभाषेतील शब्द जसाच्या तसा वापरतात. त्याचे कारण त्या शब्दांना मराठी पर्याय शोधल्या गेले नाही. किंवा ते उच्चार सुलभतेमुळे त्यात बदल केलेला नाही. ते शब्द सर्वमान्य झाले, असे म्हणता येते. त्याचप्रमाणे कोरोना हा शब्द समकालीन परिस्थितीत सर्वाधिक उच्चारला गेला आणि वाचला गेलेला शब्द ठरला आहे असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. अशा कोरोना महामारीच्या कचाट्यातून मानव वाचले पाहिजेच, तसेच आपले भाषेचे सौष्ठवही राखले गेले पाहिजे!

कोरोनाच्या परिस्थितीत आणखी बरेच शब्द प्रचलित झाले. त्यात 'सोशल डिस्टन्सिंग' हा नवा शब्द मराठीत आला. या शब्दाचा वापर भारतीय भाषांमध्ये आणि सामाजिक माध्यमांतून आपल्या सोयीनुसार करण्याची धडपड सुरू झाली. बऱ्याच जणांनी तो शब्दप्रयोग जसाच्या तसा केला. त्यात पंतप्रधानपासून तर अगदी गल्लीबोळ्यातल्या लोकांचा समावेश आहे. हा शब्दप्रयोग थोड्याच दिवसात भारताच नव्हे तर संपूर्ण जगात प्रचलित झाला. तो सर्वत्र स्वीकारला गेला. ह्या शब्दाला आपल्या स्व–भाषेतील पर्याय देण्याचा प्रयत्न झाला नाही किंवा तो अपुरा पडला. तर 'सोशल डिस्टन्सिंग'ला मराठीत काय म्हणायचे असा प्रश्न मनात येतो. 'सोशल डिस्टन्सिंग' मधील 'डिस्टन्स' या शब्दाचा अर्थ 'अंतर' असा आहे. तर 'डिस्टन्सिंग' म्हणजे 'अंतराचे भान' हा फरक लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. तरी या शब्दाकरिता मुद्रित माध्यमांनी आपल्यापरीने वेगवेगळे शब्दप्रयोग केले. त्यात कोणी 'सामाजिक अलिप्तता', तर कोणी 'साथसोवळं', कोणी 'सामाजिक अंतर सूचना' असे शब्दप्रयोग केले गेले. महत्त्वाचे म्हणजे या सर्व प्रयत्नाचे आपण स्वागत केले पाहिजे. परंतु मराठी भाषेत 'सोशल डिस्टन्सिंग' या शब्दाला अचूक असा पर्यायी शब्द सापडला नाही ही नवलाचीच गोष्ट म्हणावी लागेल.

'सोशल डिस्टन्सिंग' या शब्दाऐवजी 'फिजिकल डिस्टन्सिंग' असा शब्दप्रयोग सुचविला गेला. असे असले तरी 'फिजिकल डिस्टन्सिंग' या शब्दालाही मराठीत प्रतिशब्द काय असावा असा प्रश्न शिल्लक उरतोच! 'सुरक्षित अंतर' हा शब्द योग्य वाटतो. ट्रकच्या–इतर वाहनांच्या मागच्या पाटीवर 'सुरक्षित अंतर ठेवा' अशी पाटी लिहिलेली असते. त्यातून समजणाऱ्याला त्याचा अर्थ बोध होतो. 'सोशल डिस्टन्सिंग' किंवा 'फिजिकल डिस्टन्सिंग' या शब्दांकरिता आपल्याकडील तथाकथित शिक्षित समाजाने ह्या शब्दाला नाकारले. हे आपले दुर्भाग्य म्हणावे लागेल. येथे मुद्दा अचूक पर्यायी देण्याचा नाहीतर मराठीत त्या शब्दाच्या अर्थबोधापर्यंत जाणाऱ्या शब्दाचा आहे आणि तसे प्रयत्न करायला काही हरकत नाही. यात करोना, कोव्हिड, लॉकडाऊन, सॅनिटायझर, एपिडेमिक, मास्क, होम क्वारंटाइन, आयसोलेशन, अनलॉक, पीपीई किट, बफरझोन, रेड झोन, ऑरेंज झोन, ग्रीन झोन, पॉझिटिव्ह, निगेटिव्ह, पेन्डॅमिक, वर्क फ्रॉम होम, लर्न फ्रॉम होम या सारख्या असंख्य शब्दांची भर कोरोना काळात पडली. हे नवे शब्द इलेक्ट्रानिक माध्यम आणि वृत्तपत्रात प्रचंड प्रमाणात वापरल्या गेले, की त्यांच्याकरिता पर्यायी प्रतिशब्द तयार करायला पुरेसा वेळच मिळाला नाही. तसेही या स्पर्धेच्या युगात या माध्यमांना काळाबरोबर स्पर्धा करायची असते. त्यामुळे शब्दाच्या अर्थाची काळजी करत बसायला त्यांना वेळ नसतो. शिवाय धावपळीत ते शब्दप्रयोग जसाच्या तसे वापरले गेले. या धावपळीत कोणता कोठे वापरत आहोत याचे भान न ठेवल्यामुळे समाजात चुकीचे शब्द प्रचलित होण्याचा धोका नाकारता येत नाही. जसे 'लॉकडाऊन'करिता 'टाळेबंदी' हा शब्द वापरला गेला. पण 'टाळेबंदी' या शब्द 'लॉकआऊट'करिता वापरला जातो. यावर आजपर्यंत कोणीही आक्षेप नोंदवलले दिसत नाही. महत्त्वाचे म्हणजे भाषेविषयी आस्था बाळगणाऱ्यांनी तरी ही दक्षता घेणे गरजेचे आहे. जर याप्रमाणेच असे नवनवे शब्द चुकीच्या अर्थाने भाषेत रूढ झाल्यास आपली भाषा धोक्यात येण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. तेव्हा वेळीच नव्या शब्दांची आपल्या भाषेत प्रतिशब्द निर्माण करणे आव्हानात्मक आहे.

कोरोना आणि शैक्षणिक बदल: कोरोनाने सकल मानवावर त्यांच्या दिनचर्येवर, व्यवहारावर खोलवर परिणाम झालेला आहे. त्यात शिक्षण क्षेत्रावरही दुरगामी परिणाम झालेला आहे आणि होत आहे. कोरोनानंतर सर्वांची जीवनपद्धती बदलणार आहे. तसाच त्याचा प्रभाव भाषाव्यवहारावरही स्वाभाविकपणे होणार आहे. तेव्हा भाषा ही मानवाच्या दैनंदिन वापराची, व्यवहाराची प्रमुख गरज आहे. आजच्या ऑनलाईन आणि आंतरजालाच्या चक्रव्युहात आपली भाषा टिकवणे आणि इतर भाषांशी नवनव्या शब्दांशी जुळवून घेणे गरजेचे आहे. कारण जेव्हा पासून लॉकडाऊन सुरू झाले. तेव्हा पासून शिक्षणसंस्थांमध्ये प्रत्यक्ष शिकवण बंद झाले. शिक्षणाचा पर्याय म्हणून ऑनलाईन शिक्षणप्रणाली पुढे आली. हा बदल केवळ शैक्षणिक क्षेत्रात झाला असे नाही. तर

जगातील बहुतांश कंपन्या आणि राष्ट्रीय–आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी स्वीकारला. 'वर्क फ्रॉम होम' च्या नव्या संकल्पनेने जोर धरला आणि संपूर्ण जगात ही कार्यप्रणाली अस्तित्वात आली. हा कोरोनामुळे दिसलेला दृश्य बदल होय. आजवर ऐवढे संकटे आली तरी अशा पद्धतीचा स्वीकार कधीही झाला नाही. आज हा बदल तात्पुरता आहे असे म्हणता येणार नाही. कारण हीच कार्यप्रणाली कायमची करता येईल का, असा विचार जागतिक पातळीवर केला जात आहे. टिसीएस (टाटा कन्सलटन्सी सर्विस) सारख्या कंपन्यांनी २०२५ पर्यंत आपली ७५ टक्के कर्मचारी घरून कशाप्रकारे काम करू शकतील या दिशेने काम सुरू केलेले आहे. तर अनेक शाळा–महाविद्यालयांनी 'लर्न फ्रॉम होम'ची घोषणा करीत ऑनलाईन शिक्षणाला सुरुवात केली आहे.

'वर्क फ्रॉम होम', 'लर्न फ्रॉम होम' ह्या कार्यपद्धतचा स्वीकार केला असता माणसे अधिकाधिक वेळ घरी राहणार. घरी असलेली माणसे आपल्या कुटुंबियांशी प्रत्यक्ष तर बाहेरच्या जगाशी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून अप्रत्यक्षरित्या संवाद साधतील. अर्थातच कुटुंबाशी आणि बाहेरच्या जगाशी साधला जाणारा संवाद एक किंवा वेगवेगळ्या भाषांमधून असणार आहे. तेव्हा करोनाच्या काळात आणि नंतरही माणसाच्या आयुष्यात खूप मोठे बदल घडणार आहेत. असाच बदल भाषेवर पडून भाषाव्यवहार बदलणार आहे. आज बदलत्या व्यवहारानुसार आपल्याला काही बदल स्वीकारावे लागतील. त्या दिशेने तयारी करणे आवश्यक आहे. ज्या भाषा ही तयारी करतील त्याच भाषा टिकतील. कारण बदल ही आजच्या काळाची गरज म्हणता येईल. समजा आजप्रमाणे भविष्यात शाळा–महाविद्यालयांनी ऑनलाईन शिक्षणप्रणाली स्वीकारली तर त्याकरिता ऑनलाईन साहित्याची गरज भासणार. ती निर्माण करावी लागेल. याकरिता पाठ्यपुस्तकांचे पीडीएफ करावे लागणार. ऐवढेच नाहीतर डिजिटल माध्यमांसाठी मातृभाषेतील मजकूर तयार करावा लागेल. तो केवळ शब्दस्वरूपात न ठेवता मल्टिमिडिया, गेम्स, ऑडियो–व्हिडियो स्वरुपात करावा लागेल. हा मजकूर जी भाषा तयार करेल, तीच भाषा ऑनलाईन माध्यमात लोकप्रिय ठरेल. विद्यार्थ्यांमध्ये त्या भाषेची विशेष गोडी निर्माण होईल व त्यांचा कल ती भाषा निवडीकडे राहिल. तेव्हा मराठीसह भारतातील इतर भाषांनाही याकरिता आज कार्य करण्याची गरज आहे. आज देशातील अनेक भाषा नामशेष झाल्या कारण त्या भाषेत संवाद साधने बंद झाले. तसेच इतर भाषांच्या वापराच्या दबावाखाली त्या भाषा नष्ट झाल्या. भारतीय भाषांविषयी अशाच प्रकारचे विचार केले गेले, त्याच्या चितंणाकरिता अनेक मोठमोठी सभासमेंलने भरवली गेली. परंतु बदलत्या काळानुसार आपल्यालाही भाषेत बदल करून जगाशी व्यवहाराकरिता त्यांच्या शब्दभांडारातून नवीन शब्दांचा स्वीकार करावा लागेल. जो काळानुसार स्वत:त बदल करतो तोच टिकतो. हा आजपर्यंतचा मानवी इतिहास आहे. तोच बदल भाषेबाबतही स्वीकारावा लागेल. येणाऱ्या काळात तंत्रज्ञानाचा वेगाच्या बदलाशी जुळवून घ्यावे लागेल. आपली भाषेला आजच्या तंत्रज्ञानाशी जुळवून घ्यावे लागेल व आवश्यक ते बदल करावे लागतील तेव्हाच ती भाषा टिकेल.

कोरोना आणि बेरोजगारी: आज जग अतिशय वेगाने जागतिक मंदीच्या लाटेच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. जगभरात कोव्हिड–१९ महामारीच्या प्रभावाने भारतातील अर्थव्यवस्था कोलमडली आहे. ह्या महामारीमुळे बेरोजगारीत कमालीची वाढ झालेली आहे. यात कित्येकांचे कुटुंब रसातळाला गेले. कित्येकांचे उद्योग ठप्प झाल्यामुळे हाती असलेला रोजगार गमवला आहे. ही स्थिती उद्योगापुरतीच मर्यादित नाही तर पर्यटन व्यवसाय, धार्मिक स्थळाच्या अवतिभोवती असलेले रोजगार, हॉटेल व्यवसाय, मंगल कार्यालय, लग्न–समारंभ आदींवर अवलंबून असलेले मंडप, बिछायत, बॅन्डवाले, डोकोरेशन, कॅटरिंग व्यवसाय आदी लहान मोठ्या व्यवसायानां सर्वांत मोठा फटका बसलेला आहे. जे हातावरचे पोट असणारे मजूर त्यांच्यावर उपासमारीची पाळी आलेली आहे. आज रोजगार गमाल्याने लोक अर्धपोटी उपासी राहून चांगल्या दिवसाकडे डोळे लावून बसलेला आहे. यात कोणत्या व्यवसायाचा फायदा झाला असेल तर तो वैद्यकीय, औषधी व्यवसाय भरभराटीला आलेला आहे.

२३ मार्च २०२० रोजी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या व्यवस्थापकीय संचालिका क्रिस्टलिना जॉर्जियावा यांनी केलेल्या विधानानुसार जागतिक वाढीच्या दराचा २०२० चा आढावा नकारात्मक दिसून येत आहे. आणि त्यात २०२१ शिवाय सुधारणेची शक्यता नाही. कामगार संघटनेच्या व्यक्तव्यानुसार, कोरोनामुळे जागतिक बेरोजगारीत कमालीची वाढ होऊन ती २५ दशलक्षांपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता आहे. आज बेरोजगारी भारतापुढील सर्वांत मोठे आव्हान आहे. जगात सर्वाधिक बेरोजगारांचे प्रमाण भारतात आहे. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकोनोमीच्या नोंदीनुसार ऑक्टोबर २०१९ च्या भारतातील बेरोजगारीचा दर ६.९ टक्के इतका होता. सन २०१४ मध्ये बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी होती. ती २०१९ मध्ये ३० कोटी झाली. करोनाच्या पहिल्या लाटेत लॉकडाऊनचा मोठा फटका रोजगाराला बसला. त्यात ७५ लाख रोजगार बुडाले. तर बेरोजगारीचा दर एप्रिल मध्ये जवळपास ८ टक्के असा नोंदवला गेला. याचा अर्थ असा की २०१९ मधील आकडेवारी आणि २०२१ च्या आकडेवारीची तुलना पाहता हा बेरोजगारीचा दर वाढत चाललेला दिसतो. बेरोजगाराची संख्या कमी व्हायची तर तिचा क्रम उलट दिशेने जाताना दिसत आहे. शासन रोजगार निर्मितीत अपयशी ठरत आहे, असे म्हणता येईल. रोजगार उपलब्ध झाला नाहीतर आजचा बेरोजगार तरुण कुकृत्य करायला मागेपुढे पाहणार नाही. शासकीय आणि निमशासकीय क्षेत्रात बऱ्याच जागा रिकाम्या असूनही शासन पदभरतीला मान्यता देत नाही. तर स्पर्धापरीक्षेत पास होऊनही हाती नोकरी नाही. नोकरीच्या प्रतिक्षेत तरुणांवर आत्महत्या करण्याची पाळी येत आहे. हे चित्र भयावह आहे, यातून सरकारने योग्य तो मार्ग काढायला हवा. उच्च शिक्षित नेट–सेट, पी.एचडी. होऊन तासिका तत्त्वावर काम करणाऱ्या तरुणांचाही प्रश्न ऐरणीवर आहे. त्यांचे मानधन त्यांना वेळेवर मिळत नाही. वारंवार शासन दरबारी वारी करूनही शिक्षक भरतीच्या मागण्या मान्य होत नाही. अल्पशिक्षित आणि उच्चशिक्षित बेरोजगार तरुणांचे प्रश्न दिवसेंदिवस जटिल होत चालले आहेत.

बेरोजगारांची संख्या करोनाकाळात अधिक वाढलेली दिसते. त्याचे कारण म्हणजे कोरोनाच्या दुसऱ्या लाटेत कोरोना रूग्णांची संख्या वाढल्यामुळे लॉकडाऊन घोषित करण्यात आले. त्यामुळे आर्थिक, औद्योगिक हालचालीचा वेग मंदावला. त्याचे परिणाम स्वरूप रोजगार संधी कमी झाली. केंद्रात नवीन सरकार अस्तित्वात आल्यानंतरही रोजगारप्राप्तीचे स्वप्न पूर्ण झाले नाही. रोजगार निर्मितीत सातत्याने अपयश येताना दिसते. आज भारतात दर महिन्याला दहा लाख नोकऱ्यांची मागणी असताना त्यापैकी १० ते २० टक्केदेखील नोकऱ्या निर्माण होताना दिसत नाहीत. सरकारद्वारे नव्या उद्योगांना चालना देण्याचे कार्यक्रम जोरशोरात सुरू आहेत. मात्र याच्याविपरित परिणाम म्हणजे रोजगार उपलब्ध होताना दिसत नाही. शहरी भागात बेरोजगारीचे प्रमाण अधिक आहे. ग्रामीण भागात करोना प्रादुर्भाव, दुष्काळ आणि अतिवृष्टी, पुरामुळे शेतीव्यवसाय बुडाला आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातही रोजगार संधी उपलब्ध नाही. खरीप पिकांचे अतोनात नुकसान होऊन शेतकरी हवालदिल झाला आहे. 'बुडत्याचे पाय डोहाकडे' या म्हणीप्रमाणे आजही बळीराजाचे आत्महत्येचे सत्र अजूनही संपले नाही. आज देशातील बेरोजगारांची संख्या तीन कोटींचा पल्ला गाठायला आली

आहे. सरकारसमोर लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा प्रश्न बिकट होत चालला आहे.

कोरोना आणि कुपोषण: भारतापुढे आजघडिला अनेक प्रश्न आहेत. त्यातला बेरोजगारीप्रमाणे भूकेचा आणि पोषण आहाराचा प्रश्नही दत्त म्हणून पुढे उभा आहेच. 'जागतिक भूक निर्देशांक' 'हंगर वॉच' व 'नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे' या तिन्ही संस्थेद्वारे प्रसिद्ध झालेल्या अहवालातील निष्कर्षानुसार भारतात सर्वात मोठा प्रश्न भूकेचा आहे. तरी भूक निर्देशांकात मात्र भारत १०७ देशांमध्ये ९४ व्या क्रमांकावर असल्यामुळे हा संकल्प पूर्णत्वास जाणे खूप अवघड वाटते. पोषण आहार मिळालातरच व्यक्ती तंदरूस्त राहू शकतो. कोरोनाच्या काळात रोगप्रतिकार क्षमता पोषक आहारातून वाढविली जाऊ शकते. हे तेवढेच सत्य आहे. १ ते ७ सप्टेंबर हा पहिला आठवडा पोषण सप्ताह म्हणून साजरा करण्यात येतो. यातून भारतीय लोकांमध्ये पोषणतत्त्वाची बद्दल आणि आरोग्य विषयी जनजागृती केली जाते, पण सर्वांना पोषण आहार मिळत नाही. याकडे सरकारचे दुर्लक्ष आहे.

संयुक्त राष्ट्रानी २०२० मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणानुसार भारतात १८९ दशलक्ष लोक कुपोषित आहेत. तर त्यातील २० टक्के बालके कमी वजनाची आहे. त्याप्रमाणे ३४ टक्के बालके जी ५ वर्षापेक्षा लहान आहे त्यांची उंची खुटलेली आहे. याचा अर्थ असा की, भारतातील लोकांच्या आहारातील पोषक तत्त्वाचा स्तर घटक चाललेला आहे. १९९४ पासून केंद्र सरकारने भारतातील कुपोषित बालकांचे प्रमाण कमी करण्याकरिता शालेय पोषण आहार योजना सक्षमपणे राबविली जात आहे. परंतु कोरोना महामारीत शाळा बंद असल्यामुळे मुलांपर्यंत शालेय पोषण आहार पोहचवणे कठीण झाले. सरकारच्या नवीन नीतीनुसार पोषण आहारातील लाभार्थी विद्यार्थ्यांना धान्य देण्याऐवजी थेट त्यांच्या बँक खात्यात रक्कम जमा केली जाणार आहे. त्यानुसार विद्यार्थ्यांचे बँक खाते काढण्याच्या सुचना दिल्या आहेत. परंतु महिन्याकाठी मिळणाऱ्या अडीच ते पावणेचार किलो पोषण आहाराच्या रकमेकरिता हजार रूपये खर्च करून खाते काढणे बहुतांश पालकांना शक्य नाही. आधिच करोनामुळे रोजगार न मिळाल्यामुळे पोटाचा प्रश्नामुळे हतबल झालेल्या नागरिकांपुढे मुलांकरिता आधार लिंक बँक खाते १ जुलै २०२१ पर्यंत उघडण्याचे सरकारने सांगितले असले तरी हे आधार लिंक खाते उघडण्याकरिता पैसे कोठून आणावे हा प्रश्नच आहे. त्यामुळे जरी हे खाते उघडल्या गेले तरी जी रक्कम खात्यात जमा होईल, त्यातून विद्यार्थ्यांना पोषण आहार दिला जाईल का? हा प्रश्नच आहे. यातून विद्यार्थ्यामधील कुपोषण कमी करण्याचा शासनाचा उद्देश पूर्ण होणार नाही. कारण पालक त्या खात्यातील पैसे पोषण आहारावरच वापरतील की अन्य कारणासाठी खर्च करतील याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे शासनाने हा निर्णय मागे घेऊन शालेय पोषण आहार द्यावा. किंवा विद्याार्थ्यांच्या पालकाकडून बँक खाते न उघडता शाळेकडे ती रक्कम हस्तांतरीत करून शाळेतून ती रक्कम विद्यार्थ्यांना वाटप करावी. आज पालकांकडून 'आहार द्या, पैसा नको' असा एक सुर निघताना दिसतो, तो याच कारणामुळे.

आज देशातील दर चौथे मूल कुपोषित आहे. ही समस्या दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारने एक लाख कोटी रूपयांची पोषण आहार योजना जाहीर केली असून या प्रश्नाकडे लक्ष दिले. याकरिता केंद्र सरकारचे आभारच मानावे लागेल. परंतु ही योजना कागदावर न राहता तिची योग्य अमंलबजावणी काटेकोरपणे केली गेली तरच कुपोषणाचे प्रश्न मिटू शकेल. पोषण आहार योजनेतील गुणवत्तेवर मागील वर्षी सर्वोच्च न्यायालयाने प्रश्न उपस्थित करून सर्व सरकारांना नोटिसा बजावल्या होत्या. परंतु नोटिसांवर भूलावन पडून कोरोनाच्या महामारीत ते गुडूप झाले. भारतात आणखी एक प्रश्न उद्‌भवतो तो भ्रष्ट व्यवस्थेचा १९९५ पासूनच देशभरात 'माधान्ह भोजन योजना' राभवली जात आहे. तरी देखील कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्याचे नाव घेत नाही, याला कारण भ्रष्ट व्यवस्था. गेल्या २६ वर्षापासून ही योजना राबविली जात आहे. ती विद्यार्थ्यांना पुरक पोषक आहार मिळावा म्हणून. करोना सुरू होण्याअगोदरपर्यंत शाळेत दूध, बिस्किटे, खिचडी पोषण आहार म्हणून देण्यात आले. त्यात गैरव्यवहारामुळे योजना चर्चेत राहिली. त्यानंतर धान्य दिले जाऊ लागले. पण त्यातही भ्रष्टाचार आणि निकृष्ठ दर्जाचे धान्य वाटप होत असल्याच्या बाबी समोर आल्याने ही व्यवस्थाच कुपोषित असल्याचे समजते. जर असेच चालेल तर भारत कुपोषण मुक्त होण्याचे स्वप्न स्वप्नच राहिल. आजचे बालक उद्याच्या भारताचे बलस्थान आहे, आधार आहेत. जर हा आधारच कुमकुवत असेल तर भविष्यातील भारत सक्षम कसा होणार. त्याकरिता सकस आहार विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवून कुपोषणचा प्रश्न निकाली लावला पाहिजे. याकडे सर्वांनी भ्रष्ट व्यवहाराला आळा घालण्यासाठी पुढाकार घ्यायला हवा. एकट्या सरकारची ही जबाबदारी नाही.

कोरोना काळातील अविवेकशीलता: कोरोना महामारीला दोन बर्षे होत आली. या काळात बऱ्याच समस्यांना सामोरे जावे लागले. कोरोनाच्या थैमानामुळे आज भीतीदायक आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण झाली. लॉकडाऊनच्या काळात मानवी जीवन गतिशून्य झाल्याचा अनुभव आला. भारतात कोरोनाशी आजही संघर्ष सुरू आहे. कोरोनाबरोबर इतर आजारांशीही झुंज द्यावी लागत आहे. प्रत्येक मनुष्य आज वेदनादायी परिस्थितीचा सामाना करताना दिसतो आहे. केव्हा एकदा हा दर्दमयी काळ संपतो, ही अपेक्षा एक दोघांची नाहीतर सर्व देशवाशीयांची आहे. देशात याहीपूर्वी अनेक दुष्काळ, संकट, युद्ध, महापूर, महामारी आल्या, परंतु ऐवढा दीर्घकाळ चालणारी महामारी सर्वांनी पहिल्यांदाच अनुभवी. सप्टेंबर २०२१ च्या शेवटी Our World in Data आणि JHU CSSE COVID-19 Data कडून ऑनलाईन माहितीनुसार भारतात कोरोग्रस्तांची संख्या ३.३८ कोटीवर गेली आहे. त्यात मृत्यूचा आकडा ४.४९ लाख एवढा आहे. कोरोनाशी दोन हात करण्याकरिता केंद्र तसेच राज्यशासन आपआपल्या पातळीवर उपाययोजना करीत आहेत. कोरोनामुळे सुरुवातीच्या काळात मानवाच्या मनात दुफळी निर्माण झाली. आपल्या देशात भूतदयेला महत्त्व आहे. तेव्हा संवेदनशीलवृत्तीतून कोरोनाग्रस्त रूग्णांकडे दया भावनेने पाहणे अपेक्षित होते, पण त्या ऐवजी अशा रूग्णांकडे लोक तिटकाऱ्याने पाहत होते. त्यामुळे भारतीय मानवी समाज भीती पोटी विवेकशुन्यतेच्या दिशेने वाटचाल करताना दिसला. आज व्यक्ती–व्यक्तीत दुरावा निर्माण होताना दिसतो आहे. मानवी नात्यांची चौकट खिळखिळी झालेली दिसते. कोरोना काळात सुरुवातीला एकीकडे कोरोना रूग्णांची संख्या झपाट्याने वाढत होती. तर दुसरीकडे त्यांच्याच शेजारी राहणाऱ्या लोकांची, नातेवाईकांची असंवेदनशीलता प्रत्ययाला येत होती. कोरोनाची लागन झालेल्या व्यक्तीकडे कुत्सित दृष्टिने पाहिले जात आहे. तर दुसरीकडे अशा रूग्णांना वाळीत टाकण्याचा घटनाही घडल्या. मनुष्य समाजशील प्राणी आहे. समाजात राहुनच आपल्या सर्व गरजा पूर्ण करतो. परंतु कोरोना काळात माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या बऱ्याच घटना घडल्या. काही व्यक्तींना वेळवर उपचार भेटले नाही. स्वत:लाही करोनाची लागन होईल या भीतीमुळे करोना किंवा इतर रूग्णांना वेळेवर मदतीस कोणी धावले नसल्याने त्यांना मरण पत्करावे लागले. जिवंतपणी तर माणसाला वेदना सोसाव्या लागतात; परंतु मृत शरीराची विटंबना या काळात झाली. मृत शरीरांना अंत्यसंस्काराकरिता नेताना कचऱ्याच्या ढिगाऱ्याप्रमाणे एकावर एक लाशा मिळेल त्या गाडीतून नेतानाचे चित्र ह्याच काळात बघायला मिळाले. हे माणुसकीचे अध:पतन ह्या काळात घडले. यातून भारतातील सामाजिक मूल्यविवेक धोक्यात आले असे म्हटले तर चुकीचे

ठरणार नाही. भारतात अनेक धर्म, पंथ, जाती, वंशाचे, विविध भाषा बोलणाऱ्या गटांचा समावेश आहे. त्याचप्रमाणे श्रीमंत—गरीब अशी एक दरीही येथे दिसून येते. धर्म, पंथ, जात, वंश यावर अनेक बाबतीत विषमता भारतात अस्तित्वात आहे. शेजारी—पाजारी जर काही घटना घडली तर मदतीसाठी लोक तात्काळ धावतात. तसेच परकीय संकटे आलीच तर विविधतेही एकता भारतात दिसून येते. सार्वजनिक हिताच्या दृष्टिने भारतात एकजूट होऊन परकीय संकटाना सामोरे जाण्याची वृत्ती येथल्या रक्तात भिनलेली आहे. परंतु कोरोनाच्या काळात मात्र या एकसंघतेला तडा गेलेला दिसतो. जेव्हा कोरोना रूग्णांची मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली, तेव्हा सार्वजनिक विवेक पंगू झाला. कोरोनाच्या संकट काळात एकमेकांविषयी संशय व अनादराची भावना बळावली. ती शहरी तसेच ग्रामीण भागात प्रकर्षाने दिसली. शहरातून गावाकडे जाणाऱ्यांना त्यांच्या गावातील लोकांनी गाववेशीवर त्यांना थांबवून संशयीत आणि बचावाच्या भावनेने क्वारंटाईन केले. तर कोरोना रूग्णांची काळजी घेणाऱ्या डॉक्टर्स आणि परिचारिकांना घरा शेजारील लोक संशयीत नजरेने पाहू लागले. तर काहींना त्यांच्या सदनिकेत येण्यास मज्जाव केल्या गेला. अशा परिस्थितीत डॉक्टर्स आणि परिचारिकांना हॉस्पिटलच्या स्टोअररूममध्ये राहावे लागले. बऱ्याच कोरोना योद्धांच्या आणि सामान्य लोकांच्या भावना दुखावल्या गेल्या. यातून सामाजिक बांधिलकीला तडा जाऊन मानवी नाते, माणुसकी लोप पावत चालल्याचे चित्र समाजात कोरोना काळात निर्माण झाले. कोरोनाच्या काळात सामाजिक स्थैर्य धोक्यात येऊन कोरोनापासून बचावासाठी अस्तित्वात आलेली 'सोशल डिस्टन्सिंग' पाळायची दूर राहून जातीजातीमध्ये व वर्गावर्गामध्ये दुरावा निर्माण होणार अशी भीती काही अभ्यासक व्यक्त करत आहेत. तात्पर्य या महामारीच्या काळात कोरोनाला संपवायचे असेल तर कोरोनाच्या भीतीला आपल्या सामाजिक नात्यांवर स्वार न होऊ देता काही कोरोनाच्या बचावासाठी शासनाने सांगितलेल्या उपाययोजना लक्षपूर्वक अंगीकारल्या तर कोरोनाचा सामना करणे सोपे होईल. तेव्हाच करोनाची भीती आपल्यातून जाणार हे निश्चित.

कोरोना आणि मराठी साहित्य: साहित्य समाजजीवनाचा आरसा समजल्या जातो. कारण समाजात घडणाऱ्या विविध घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यातून दिसून येतात. आजवर महाराष्ट्रावर अनेक संकटे आली. त्यातून आलेल्या अनुभवांना लेखकांनी शब्दरूप दिले. समाजाच्या व्यथा—वेदना काव्यातून, कथा, कांदबरीतून मांडले जाते. तत्कालीन समाजापुढील वास्तव समस्यांचे चित्रण लेखकाच्या कलात्मक मांडणीतून पुढच्या पिढीला वाचनातून कळते. तुकारामांनी आपले अनुभव अभंगातून मांडले. महाराष्ट्राने अनेक लढाया पचविल्या त्याचेही पडसाद लावण्या—पोवाड्यातून शाहिरांनी मांडल्या. १८९७ मध्ये पडलेल्या दुष्काळाच्या अहवालावरून 'काळतर मोठा कठीण आला' ही कथा हरिभाऊ आपटे यांनी लिहिली. यासर्व लेखनामागे मानवी संवेदना, करुणा दिसून येते. त्याचप्रमाणे कोरोना महामारीचे चित्रण समकालीन साहित्यातून पडणार. या काळात घडलेल्या घडमोडी मराठी साहित्याला साहित्य निर्मितीकरिता पोषक ठरणारी आहे. त्याचे प्रतिबिंब समकालीन साहित्यातून पडलेले आहे. गौरी कानेटकर यांचे 'जग थांबतं तेव्हा... लॉकडाऊन काळातल्या नोंदी' या शीर्षकाचे एक पुस्तक प्रकाशित झाले. 'लॉकडाऊन' या एकाच शीर्षकाच्या दोन कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. या कादंबऱ्यातून कोरोना काळातील भयावह परिस्थितीचे दर्शन घडते. 'लॉकडाऊन' ह्या शीर्षकाची एक कादंबरी बार्शी परिसरातल्या ज्ञानेश्वर जाधवर या तरुणानी लिहिली आहे. तर दुसरी कादंबरी डॉ. श्रीकांत पाटील यांनी लिहिली. यात लॉकडाऊन काळातील काही घटनांचे उत्कट चित्रण या कादंबरीतून येते. या कादंबरीचा केंद्रबिंदू शेतकरी आहे. स्मिता देशपांडे यांची 'अँण्टिडोट' ही कादंबरी 'कोरोना, चीन आणि आणखी बरंच काही...' या उपशीर्षकातील बऱ्याच घटना या कादंबरीत येते. नागपूरचे अंकुश शिंगाडे यांची 'कोरोना' ही कादंबरी ई साहित्य प्रतिष्ठान प्रकाशनाद्वारे मे २०२१ मध्ये प्रकाशित झाली. मराठीतील सुप्रसिद्ध साहित्यिक रा. र. बोराडे यांची 'माझं गाव माझी माणसं' ही कथा शब्दशिवारच्या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाली.याशिवाय कोरोना काळात बालसाहित्याचीही निर्मिती झाली. 'कोरोना राक्षस' ही प्रभाकर शेवळे यांची बालसाहित्याची पुस्तक गोदा प्रकाशनाने प्रकाशित केली.

यप्रकारे कारोना काळ आणि त्यावर आधारित घटनांचे प्रतिबिंब मराठी साहित्यातून उमटलेले आहे. तसेच करोना काळात बरेच असे विषय सुटलेले आहेत. येणाऱ्या आगामी काळात येणाऱ्या साहित्यातून प्रतिबिंबित होईल. कारण करोना काळात अस्वस्थ करणाऱ्या अनेक मानवी वास्तवपूर्ण गोष्टींचे बीजे दडलेली आहेत.

समारोप: जवळजवळ मागील दोन वर्षापासून करोना महामारीचे कटु आणि अनिश्चितता असे अनुभव अवघ्या विश्वाने अनुभवले. भारतासमोर आधीच बेरोजगारी, गरिबी, कुपोषण असे बऱ्याच समस्या होत्या. त्या समस्यांमध्ये करोना महामारीने अधिक भर टाकली. त्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळात उद्योग बंद पडल्यामुळे उद्योगांना आर्थिक संकटाला समोरे जावे लागले. आर्थिक संकटातून उभारण्याकरिता काही लोकांना नोकरीवरून काढणे भाग पडले. त्यामुळे हातची नोकरी गेल्यामुळे बेरोजगारीत अधिक भर पडली. देशाला कुपोषण मुक्त करण्याचे ध्येय करोना महामारीमुळे अडचणीत आले. कारण शाळा बंद असल्यामुळे पोषण आहार विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवणे ही अडचण निर्माण झाली. त्याबरोबर आहार वाटपाचे भ्रष्ट व्यवहार समोर आले. भारताच्या भावी पीढीला सक्षम बनवायचे असेल तर शासन बरोबर या यंत्रणेतील प्रत्येकाला जबाबदारीने कार्य करण्याची गरज आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात किंवा कोणत्याही क्षेत्रात मराठी भाषेला टिकवायचे असेल तर बदलत्या काळाची पाऊले ओळखून त्यानुसार बदल करणे आज गरजेचे आहे. तेव्हाच या स्पर्धेच्या युगात मराठी टिकाव धरू शकेल. करोना काळात बऱ्याच नवीन शब्दांची भर पडलेली आहे. तेव्हा त्या शब्दांना मराठीत प्रतिशब्दांच्या निर्मितीचे आव्हान वाढलेले आहे. ह्या नवीन शब्दांचा निश्चित अर्थ देणे ही जबाबदारी वाढलेली आहे. जर त्या शब्दांचा भाषा वापरात चुकीच्या अर्थाने उपयोगात आणले जात असेल तर त्वरीत ती चुक दुरूस्त करणे गरजे आहे. सर्व भाषा अभ्यासक आणि जाणकार व्यक्ती ही जबाबदारी आहे. कोरोना महामारीत मराठी साहित्याला नवे विषय, नवी साहित्य बीजे मिळाली. त्यातून मराठीत लॉकडाऊनच्या काळातही कोरोना काळातील अनुभवांवर आधारित साहित्य निर्मिती झाली. येणाऱ्या काळातही वर्तमान काळात घडलेल्या विषयावरील गोष्टींना संवेदनशील लेखक आपल्या साहित्यातून आकारास आणतील. तसेच कोरोना काळात माणसामाणसात जी अविवेकामुळे अनादराची पोकळी निर्माण झाली ती भरून निघेल हीच अपेक्षा.

संदर्भ:

१. *पोषण आहार द्या : पैसे नको!* *https://tarunbharat.com/dailynews/*
२. *देशात ७५ लाख बेरोजगार* *https://www.loksatta.com/arthasatta/*
३. *ऑनलाईन+ऑफलाईन=उद्याचेशिक्षण।* *https://www.orfonline.org//*
४. *कोरोना व जगाचे बदलते अर्थकारण: भाग १* *https://m.marathi.thewire.in/*
५. *करोनाकाळात साहित्य व्यवहार* *https://maharashtratimes.com/article/*

भारतीय समाजावर कोविड–१९ चा परिणाम

डॉ. विजया जि. राऊत, *मराठी विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स अॅन्ड कॉमर्स, नंदनवन, नागपूर. मो. ९८५००५३४१४*

प्रस्तावना: भारतासह जगभरातील अनेक भागांत माणसांच्या हालचाली, साधन सामुग्री आणि वाहतूक आदी सर्वच क्षेत्रांना कोविड–१९ व त्यामूळे कराव्या लागलेल्या लॉकडावूनमुळे सर्व व्यवहार ठप्प झाले आहेत. सेवा क्षेत्रातील लहान उद्योग वर्क फार्म होम च्या माध्यमातून हे नुकसान भरून काढण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या साऱ्या उद्रेकाचे भारतासह जागतिक अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होऊ शकतो हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. आतापर्यत बरेच मृत्यु झालेले आहे. या साथीमुळे जगातील बलशाली सत्ता देखील हतबल झालेल्या दिसत आहेत. अगदी सुक्ष्म स्वरूपातील या विषाणूने परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या साथीच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समूहाला 'जिवंत राहणे' हीच प्राथमिकता आहे हे अधोरेखित करायला भाग पाडले आहे. साथीच्या प्रकारातील या विषाणूचा प्रादुर्भाव जगभरातील अनेक श्रीमंतापासून ते गरीबापर्यत झालेला आहे. जोपर्यंत या विषाणूचे स्वरूप, त्याचा प्रसार आणि व्याप्ती याचा ताळेबंद घालायच्या आतच या विषाणूने व्यस्त प्रमाणात पसरायला सुरूवात केलेली आहे. गेल्या २४ मार्चला रात्री ८ च्या सुमारास देशाला संबोधित करताना २१ दिवसांच्या (१४ एप्रिल पर्यंतची) संचारबंदीची घोषणा पंतप्रधानांनी केली. त्या आधी त्यांनी २२ मार्च रोजी एक दिवसाचा 'जनता कर्फ्यू' पाळण्याचे आवाहन नागरिकांना केले होते. कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्याठी बरेच कर्तव्यदक्ष लोक अहोरात्र आपल्या जीवाची परवा न करता सेवा देत आहेत. या लोकांप्रती सामाजिक कृतज्ञता म्हणून टाळया/थाळया/शंख इत्यादी आपल्या गॅलरीमधून किंवा घरातून वाजवून या सर्व लोकांचे आभार पंतप्रधानांनी प्रदर्शित करायला सांगितले होते. देशातील काही भागातील लोकांनी कर्फ्युचे गांभीर्याने पालन केले नाही. उलट कर्फ्युला थोडं कंटाळतच पाच वाजवले आणि आपली सामाजिक कृतज्ञता व्यक्त करायला सुरूवात केली. यामध्ये काही जण ढोल–ताशा, फटाके घेऊन रस्त्यावर/चौकात पोहोचले. या सर्व गोष्टींचा अनुक्रम आपल्या सर्वांना माहीत आहे. अशा अवघड परिस्थितीमध्ये सर्वांनी एकत्र येऊन कोरोनाच्या विरूद्ध लढायला पाहिजे. या लॉकडाऊनच्या काळात प्रत्येकाने घरी बसून आपले सहकार्य शासकीय यंत्रणांना दिले पाहिजे.

भारतीय समाजात अस्तित्वात असणारी विषमता कोरोनामुळे अजुन गडद होताना दिसेल. असे होतांना रूग्णांना मिळणाऱ्या सोयींपासून ते किराणा माल आणि जीवनाश्यक गोष्टीसाठी येणाऱ्या काळात विविध पातळयांवरील प्राधान्यक्रम नाकारता येणार नाही. काही ठिकाणी हा आजार पसरत होता. तिथे एका विशिष्ट धर्माला कारणीभूत मानले जात होते. त्यामुळे धार्मिक तेढ वाढण्याची देखील शक्यता होती. देशातील बऱ्याच भागासोबत आदिवासी भागात देखील शहरातून येणाऱ्या लोकांना गावात प्रवेश दिला जात नाही. प्रवेश रोखण्यासाठी गावाच्या वेशीवर झाडे/काटे/दगड टाकण्यात आलेले होते. आदिवासी भागात अंधश्रद्धा या पूर्वीपासून आहेत. त्यामध्ये भगता (गावचा पुजारी) तर्फे असेल किंवा इतर कोणी बाबाच्या सांगण्यावरून एखाद्या संकटातून वाचण्यासाठी बळी देणे, एखाद्या व्यक्तीला संशयावरून गावाबाहेर काढण्याचा प्रकार होता. या आजाराच्या बाबतीत देखील उलट सुलट चर्चामुळे काही भागात असे प्रकार आढळून आले आहेत. यावर उपाय म्हणून स्वयंसेवी संस्थाकडून आणि शासनाकडून या भागामध्ये जनजागृती करणे गरजेचे आहेत. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची असणारी स्थिती आणि कोरोनाचं संकट अत्यंत बिकट परिस्थितीला जन्म घालेल. लोकांना काही दिवसानंतर जर रोजगार भेटला नाही तर कोरोनापेक्षा उपासमारीने जीव गेल्याच्या घटना समोर येत आहेत. आपल्याला पुतळयांपेक्षा, कुठल्याही नेत्यासाठी केलेल्या इव्हेंटपेक्षा हॉस्पिटल, सर्वांना घर, शिक्षण आणि अन्न अशा प्राथमिक गरजेच्या गोष्टीकडे शासनाने लक्ष दिले पाहिजे. खेळत्या पैशाच्या अभावाने बाजारात आलेला स्थूलपणा आणि त्यातून वाढलेली बेरोजगारी, बॅकेनी दिलेली कर्जाऊ रक्कम परत न आल्यामुळ बॅकांचे निघालेले दिवाळे, शेअर मार्केटमधील उतार तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील रूपयाची घसरणारी किंमत, जीडीपीची सातत्याने होणारी घसरण या सर्व गोष्टी नोटाबंदीनंतर सातत्याने आपण पाहतोय. सध्याची भारतीय अर्थव्यवस्था दृष्टचक्रामध्ये सापडली आहे. ज्यामुळे लोकांच्या हातात कामधंदा नाही, पैसे नाहीत, बॅक बचत/ठेवी नाहीत. नेमक्या या परिस्थितीत कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे हतबलता वाढत चालली आहे. या सगळयाचा सारासार विचार केंद्र शासनाने करणे गरजेचे होते.

सरकारने लॉकडाऊनचा निर्णय घेतांना या वर्गाला देखील तेवढेच प्राधान्य द्यायला हवे होते आणि त्यानुसार अंमलबजावणी करायला हवी होती. पण झाले मात्र याच्या विरूद्ध, २१ दिवसाच्या लॉकडाऊनच्या घोषणेत आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये फक्त ४ तासांचा कालावधीमुळे या बहुसंख्य असणाऱ्या वर्गातील लोकांना जीवनावश्यक वस्तू/किराणा माल/पैसे इत्यादींची जमवाजमव करण्यास पुरेसा वेळ मिळाला नाही. तर बरेच स्थलांतरीत लोक आपल्या गावी पायी जातांना दिसत होते. किंबहुना यांच्यासह बरेच लोक हे अशा लॉकडाऊनसाठी तयार देखील नव्हते. आपल्या देशातील एकूणच वैज्ञानिक दृष्टीकोनादद्‌ल अनास्था आहे. लोकांना नेहमी वाटत राहते की काहीतरी जादू होईल किंवा चमत्कार होईल आणि सर्व ठीक होईल. यावर ते विश्वास ठेवतात. याचा प्रत्यय २२ मार्चच्या जनता कर्फ्युच्या दिवशी आलाच. काही लोकांचा तर समज देखील झाला की, सर्वांनी थाळी/घंटा/टाळया वाजवल्या आहेत तर कोरोना आता संपुष्टात आला किंवा २१ दिवसाच्या बंदनंतर अगदी २२ व्या दिवसापासून आपल्याकडे सर्व सुरू होईल. यामुळे देखील बरेच जण सध्या परिस्थितीपासून गाफील आहेत. सुक्ष्म अर्थशास्त्रातील (Micro Econoics) मागणी आणि पुरवठयाचा (Demand & Supply) आणि ग्राहकाच्या वर्तणुकी संदर्भातील सिद्धांतानुसार (consumer behaviour) आपल्याला सध्याची परिस्थिती पाहता येईल. सध्या जीवनावश्यक गोष्टीची मागणी वाढत आहे. त्यामुळे ठराविक काळाने या वस्तूंचा तुटवडा बाजारात निर्माण होईल आणि यामुळे या वस्तुंच्या किंमतीमध्ये वाढ होईल. तसेच जास्त नफा कमवण्यासाठी वस्तुंवरील नफेखोरी आणि मक्तेदारी देखील वाढेल. हे सध्या फक्त अत्यंत आवश्यक गोष्टीसाठी लागू आहे. उदा. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबतीत असे होऊ शकते. सध्या सॅनिटायझर, साबण, मास्क, औषधे आणि अन्नधान्य यांना जास्त मागणी आहे. त्यामुळे त्यांच्या किंमतीमध्ये वाढ होईल आणि साठे बाजार करून माल विकला जाईल. जर समजा असे झाले तर जे वर उल्लेख केलेल्या वर्गातील लोकांचे काय होईल? त्यांच्याकडे पैसे नसतील तर ते या बाजाराचे ग्राहक होऊ शकणार नाहीत. पैशासाठी त्यांना कामाची आवश्यकता लागेल. जर संपूर्ण देश पुढील २१ दिवस लॉकडाऊन राहिला तर सरळ आहे की, या वर्गातील लोकांचा रोजगाराचा प्रश्न उद्भवणार. अशा परिस्थितीचा विचार करता केंद्र सरकारकडून गांभीर्याने निर्णय घ्यायला पाहिजे होता. सध्या भारतामध्ये एकूण उपलब्ध

असणाऱ्या डॉक्टरांची संख्या, बेडची संख्या, तसेच व्हेंटिलेटर, मास्क आणि इतर अत्याधुनिक उपकरणे ही भारताच्या एकूण लोकसंख्येपेक्षा तुटवडा असल्याने डॉक्टर्स, नर्स, पोलीस आणि इतर जे लोक पायाभुत प्राथमिक जबाबदारीने काम करत आहेत त्यांना थेटपणे संसर्ग होण्याचा धोका आहे. कोरोनाशी लढण्यासाठी आतापर्यंत पंतप्रधानांनी १५ हजार कोटी ची घोषणा केली आहे. भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या विकसनशील देशासाठी ही रक्कम म्हणजे खुपच कमी आहे. याउलट देशातील विविध राज्यातील आणि केंद्रशासित प्रदेशातील शासन जसे महाराष्ट्रातील उध्दव ठाकरेंच्या नेतृत्वातील सरकार, दिल्लीमधील अरविंद केजरीवाल यांचे सरकार आणि केरळमधील पिनाराई विजयन यांचे सरकार या अतिशय संवेदनशिल परिस्थितीत उत्तम काम करत आहेत. केरळ सरकारने तर केरळसाठी २० हजार कोटी रूपयांची घोषणा काही दिवसांपूर्वी केली होती. इथपर्यंत आपण शहरे, उपशहरे आणि तालुक्यांच्या ठिकाणाचा विचार करत बोललो आहे. परंतु बहुसंख्य वस्ती असणाऱ्या खेडयांचा, दुर्गम—डोंगराळ भाग आणि झाडेपट्टी विभागाचा तर विचार करवत नाही. जर कोरोनाची साथ महाराष्ट्रातील या भागात पोहचल्यास तेथील परिस्थिती खूपच गंभीर होईल. अजूनही आदिवासी बहुल दुर्गम भागात मनुष्यबळ आणि संसाधनांची कमतरता आहे. या भागाच्या भौगोलिक स्थानामुळे आजपर्यंत जेमतेम सोयी पोहचल्या आहेत. महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्हा पायाभूत सुविधापासून दुर्लक्षित आहे. या जिल्हयामध्ये धडगाव आणि अक्कलकुआ हे दोन तालुके सातपुड्याच्या डोंगर रांगेत वसलेले आहेत. सातपुड्याच्या पर्वतरांगामध्ये जास्त जंगल नाही. या विभागात पर्जन्याचे प्रमाण आहे. पाणी साठा होत नाही. परिणामी पावसाच्या हंगामातच फक्त नदी—नाल्यांना पाणी उपलब्ध असते यानंतर मार्च महिन्यापासून पाण्यासाठी या भागातील लोकांना दूरवरून पाणी आणावे लागते. कोरोनापासून सुरक्षित राहण्यासाठीचा महत्वाचा उपाय म्हणजे साबण अणि पाण्याने वारंवार हात धुणे, पाण्याच्या कमतरतेमुळे कदाचित या भागातील लोकांना हात धुणे शक्य होणार नाही. यावर उपाय म्हणून शासनाने सॅनिटायझरचे वाटप केले पाहिजे. तसेच पाण्याची व्यवस्था करायला पाहिजे. पाण्याची कमतरता आणि जंगलाचे कमी प्रमाण यामुळे येथे मिळणारी वनउपज कमी प्रमाणात आहे. या अशा भौगोलिक परिस्थितीमुळे येथील समस्यांची यादी वाढत राहते. आदिवासी समाजाचे आरोग्य आणि पोषण त्यामध्ये गरोदर अणि स्तनदा मातांचे पोषण, बालकांचे कुपोषण आणि महिलांचे आरोग्य हा महत्वाचा कामाचा घटक आहे. या सगळया कामात स्वयंसेवी संस्थासोबत अंगणवाडी सेविका आणि आशा ताई या देखील खूप महत्वाचे काम शासनातर्फे पोषणासाठी करतात. ही अखंड चालणारी साखळी आहे. सध्या चालू असणाऱ्या लॉकडाऊनमुळे शाळा आणि अंगणवाडी बंद आहेत. शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांना मध्यान्ह भोजन मिळते आणि गरोदर माता, कुपोषित बालके आणि तीन ते सहा वयोगटातील मुलांना अंगणवाडीमध्ये पोषण आहार मिळतो. या लॉकडाऊनच्या स्थितीत मिळणारा हा पोषण आहार सध्या बंद आहे. महाराष्ट्र शासनाने काढलेल्या परिपत्रकानुसार अंगणवाडी सेविका ३१ मार्च पर्यत त्याचं दैनंदिन काम करणार नाहीत कारण या आजाराच्या प्रादुर्भाव त्यांना होऊ शकतो किंवा त्या या आजाराच्या वाहक होऊ शकतात. परिपत्रकात म्हटले आहे की, कुपोषित बालके, संवेदनशील गरोदर माता आणि स्तनदा माता यांच्यासाठी शासनातर्फे पोषण आहार आल्यानंतर तो त्याच्या घरी पोहचवायचा. तोपर्यतच्या काळात यांचे पोषण कसे होणार? धडगावचा आठवडी बाजार सोमवारी असतो. या दिवशी आजूबाजूचे आदिवासी बांधव जे काही शेतातून, डोगरातून मिळाले आहे ते विकतात आणि आलेल्या पैशातून आवश्यक वस्तूंचा बाजार करतात.

शहराकडे गेलेले गाव—खेड्यांवरचे स्थंलातरित मजूर आपल्या गावी येत आहेत. ते जिथे कामासाठी गेले होत तिथे त्यांना दिवसाला काहीतरी काम मिळून त्याचा मोबदला मिळायचा आणि त्यावर उदरनिर्वाह व्हायचा. परंतु ते गावी आल्यानंतर गावात जास्त रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाहीत. या लोकांच्या जास्त बॅक बचत/ठेवी नाहीत. घरी अन्नधान्य म्हणून शेतात पिकलेली ज्वारी, तूर, मका आणि हरभरा हा साठवणुकीत थोडाफार आहे. हा साठादेखील ज्याच्या शेतीला पाण्याची व्यवस्था आहे. त्याच्याकडेच असेल जे आदिवासी शेतकरी शेतीसाठी पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहेत. त्यांच्याकडे साठा असणे अवघड आहे. भारतामध्ये विरोधाभास असा आहे की गोदामात धान्य शिल्लक असते आणि त्याचवेळी कितीतरी लोकं उपाशी पोटी झोपत असतात. केरळ सरकार शाळा बंद असल्याने पोषण आहारासाठी लागणारा किराणा माल संबंधित बालकाच्या घरी पोहचवत आहेत. यासारख्या पर्यायाचा विचार इतर राज्यानी करायला पाहिजे. या साथीच्या आजाराचा आणि लॉकडाऊनचा फटका भारतीय अर्थव्यवस्थेला येणाऱ्या काळात बसणार आहे. लोकांचे जीवन सुरळीत होण्यासाठी खूप मोठ्या काळाची गरज लागेल. लघुउद्योग, शेतकरी, मजूर वर्ग, लघुव्यावसायिक यांच्यासाठी येणारा काळ आव्हानाचा राहील. खास करून ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था बेरोजगारीमुळे जास्त प्रभावित होईल. कोरोना विषाणू विरोधात लढणे सर्व मानव जातीसाठीच निर्णायक ठरेल. लॉकडाऊनच्या काळात सुरवातीला जास्तीत जास्त संशयित रूग्णाच्या तपासण्या होणे गरजेचे आहे. कारण टप्प्याटप्प्यात घेतल्या गेलेल्या निर्णयांमुळे लोकाच्या मध्ये संभ्रम आणि गोंधळ निर्माण झाला आहे. गावखेड्यातील लोकांपर्यंत रेशन आणि जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा ग्रामीण/आदिवासी भागासाठी सातत्याने केला गेला पाहिजे. शासनाने देशातील सर्व नागरिकांना विश्वासात घेऊन काम केले तर नक्कीच आपण कोरोना विषाणूचा प्रसार होण्याला प्रतिबंध करू शकतो. असे म्हणण्यास हरकत नाही.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम: पुढील दोन तिमाही आणि त्यानंतर भारतीय आर्थिक विकास दरावर काय परिणाम होतील, याचा अंदाज लावणे सध्याच्या घडीला तरी कठीण आहे. अशा प्रकारच्या कोणत्याही अभ्यासाकरिता देशांतर्गत, त्याचबरोबर आंतरदेशीय क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्यांच्या डेटाची आवश्यकता असेल. आजचे संकट यापुढील काळात मर्यादित राहणार नाही. आज या महासंकटाने जगातील एक मोठा भाग व्यापला आहे आणि व्यापाराचा मार्ग पूर्णपणे थोपवून धरला आहे. याशिवाय, कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेल्या लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत क्षेत्रावर अवलंबून असलेले उद्योग ठप्प झाले आहेत. अशा परस्परावलंबनाची आकडेवारी आज तरी उपलब्ध नाही. लॉकडाऊनच्या अल्पकालीन आणि मध्यम कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणाऱ्या किंवा अडथळा ठरणाऱ्या संभाव्य घटकांचा विचार केला तरी जगभरातील अर्थक्षेत्रातील अनर्थ स्पष्ट दिसतो.

आत्मविश्वासाचे संकट: आर्थिक अंदाज अचूक ठरवण्यासाठी प्रमुख डेटा म्हणजे मूलभूत मागणी आणि पुरवठ्याची स्थिती तसेच सुक्ष्म तरलता हवी असते. अज्ञात किंवा अनिश्चित कालावधीत अर्थव्यवस्थाच 'लॉकडाऊन' किंवा पूर्णपणे ठप्प करणारे हे वर्तमानकाळातील संकट 'आत्मविश्वासाचे संकट' ठरले आहे. हेच याचे प्रमुख कारण आहे. वर्तमानकाळातील संकट हे खूपच वेगळे आहे. कारण त्यात भीती, चिंता, अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. पूर्वीच्या सर्व परिस्थितीच्या उलट जिथे मागणी किवा पुरवठा हे मूळ कारण होते आणि आत्मविश्वास हे संकट होते. मालाचे उत्पादन आणि पुरवठा किंवा वितरणाची साखळीच पूर्णपणे विस्कळीत झाली आहे. कारण

अत्यावश्यक सेवा वगळता, सर्वच कामे ठप्प झाली आहेत आणि लॉजिस्टिक सुविधा बंद झाली आहे. जोपर्यंत या विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होत नाही. तोपर्यत वाट पाहावी लागणार आहे. अशीच परिस्थिती दीर्घकाळ राहिली तर याचे गंभीर परिणाम होऊन अर्थव्यवस्थेला पुन्हा उभारी घेण्यासाठी अधिक काळ लागू शकतो.

आजच्या मोठया संकटामुळे अनेक क्षेत्र प्रभावित झालेले आहेत. ही यादी खूप मोठी आहे. त्यात तयार माल आणि उपकरणांच्या किंवा वाहनांच्या सुटया भागांची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगांचा समावेश आहे. एका विकेंद्रीकृत उत्पादन प्रक्रियेंबरोबरच जिथे अनेक बाबतीत उपकरणांच्या सुटया भागांचे उत्पादन मूळ प्रकल्पांमध्ये घेता येत नाही. तसेच सुटया भागांचा पुरवठा ठप्प होणे या बाबी संपूर्ण साखळी मोडून टाकू शकतात. अशा प्रकारच्या अडथळयामुळे आंतरराष्ट्रीय कराराचा भंग होत आहे. कोरोनाच्या या संकटामुळे मोठया प्रमाणात नोकऱ्या जात आहेत. सुरूवातीच्या टप्प्यातच वास्तविक आणि संभाव्य नोकऱ्या गमावण्याची आकडेवारी भीतीदायक आहे. विशेषत: त्याचा तात्काळ परिणाम उत्पादन निर्मिती क्षेत्रावर नव्हे तर हॉटेल उद्योगासह वाहतूक, पर्यटन उद्योगावर झाला आहे. लॉकडाऊनचा कालावधी वाढल्याने भारतातील सर्वात मोठया सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आणि मागणी घटली तर उत्पादन निर्मिती क्षेत्राला मोठा फटका बसेल. मूलभूत पुरवठा आणि मागणीत कोणतेही बदल झालेले नाहीत. पण आलेले संकट आणि त्यांच्या संभाव्य वाढीच्या शक्यतेमुळे गुंतवणुकीच्या निर्णयातील आत्मविश्वासच नाही. तसेच दैनंदिन कामकाजामधील आत्मविश्वासही कमी झाला आहे. जोपर्यंत स्वीकाहार्य तोडगा किंवा आत्मविश्वास पुन्हा निर्माण करण्यासाठीचे उपाय शोधले जात नाहीत तोपर्यंत मंदीचा काळ सुरूच राहील.

भारतीय अर्थव्यवस्था: या संकटाने अर्थव्यवस्थेचे असलेले मूळच अस्ताव्यस्त करून टाकले आहे. म्हणून त्याची बांधणी किंवा पुनर्बांधणी करण्यासाठी अधिक कालावधी लागण्याची शक्यता आहे आणि केवळ ते दीर्घकालानंतरच शक्य आहे. हे चित्र चीनमध्ये पाहायला मिळत आहे. तेथे कामगारांची संख्या रोडावली आहे. हा आजार पुन्हा बळावू नये किंवा पुनरावृत्ती होऊ नये यासाठी सर्वतोपरी खबरदारी घेतली जात आहे. परत येणाऱ्या कामगारांची कसून वैद्यकीय तपासणी केली जात आहे. ज्या प्रमाणे अमेरिकेत अर्थतज्ज्ञ किंवा गुंतवणुकदारांना अपेक्षित आहे. त्याप्रमाणे भारताकडून तेजीने नुकसान भरून निघण्याची अपेक्षा न ठेवता हे नुकसान भरून निघण्यासाठी थोडी वाट पाहणे अपेक्षित आहे. देशाच्या मागील २.९ ट्रिलियन डॉलरच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या आधारे विचार केला तर (संपूर्ण लॉकडाऊन त्यात जीवनावश्यक वस्तूंच्या समावेशासह) दिवसाला अंदाजे सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ८ अब्ज डॉलरचे नुकसान होण्याची शक्यता आहे. हे महासंकट आणि लॉकडाऊन गृहीत धरला तर सकल राष्ट्रीय उत्पादनाचे अंदाजे २४० अब्ज डॉलरचे म्हणजेच जवळपास १.६ लाख कोटी रूपयांचे नुकसान होऊ शकते.

संकटाचे इतर परिणाम: प्रदीर्घ कालावधीतील लॉकडाऊन हे अर्थव्यवस्था आपल्या अनुषांगिक परिणामांसह कमतरतांचे कारण ठरू शकते. आर्थिक घडामोडींनी गाठलेला खालचा स्तर आणि लॉकडाऊनमुळे आर्थिक व्यवस्थाच ठप्प होऊ शकते. विशेषत: छोटे उद्योग आणि कमकुवत उद्योग हे बॅंकांच्या भविष्यातील संपत्तीच्या गुणवत्तेबद्दलचा अंदाज कमकुवत असल्याचे दर्शवते. कदाचित 'एनपीए'(अनुत्पादक कर्ज) आकडेवारीत पुन्हा वाढ होत असल्याचे दिसत असले तरी ती यावेळी आधीच्या तुलनेत अधिक आहे. यामुळे बॅंकिंग क्षेत्रातील तरलता आणि पतपुरवठ्यावर विपरित परिणाम होईल. सध्याचे संकट हे भारतासह जगभरातील दुय्यम भांडवली बाजारात देखील (कर्ज आणि इक्विटी) दिसून येते. हे मोठं नुकसान काही काळापुरते गुंतवणुकदारांच्या इच्छांना थोपवू शकते. अमेरिकी बाजारपेठेत कागदोपत्री भारताच्या क्रेडिट डिफॉल्ट स्वॅप (सीडीएस) मध्ये आधीपासूनच मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. ज्यामुळे बॅंकाच्या व्याजदरामध्ये वाढ होऊ शकते आणि दुय्यम भांडवली बाजारातील स्त्रोत कमी होऊ शकतात. सुरक्षिततेसाठी गुंतवणूकदारांचा अधिक कल आता अमेरिकी तिजोरी आणि चलनाकडे असल्याचे दिसत आहे. परिणामी उदयोन्मुख बाजारात डॉलर अधिक मजबूत होत आहे.

संकटावर मात कशी?: या संकटावर मात करण्यासाठी जगभरातील प्रमुख बॅंकानी आक्रमकपणे दर कपात आणि तरलता निर्माण केली आहे. या धोरणात्मक उपायांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन किंवा निष्कर्ष इतक्या लवकर काढण्याची घाई केली जात असली तरी प्राप्त परिस्थिती पाहता अधिक यश मिळेल असे वाटत नाही. जेव्हा अंतर्गत गतीशिलता ठप्प होते. तेव्हा रिझर्व्ह बॅंकेच्या हस्तक्षेपाप्रमाणे बाहय यंत्रणेद्वारे तरलता वाढवणे आवश्यक आहे. दर कपात केली असली तरी विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होईपर्यंत आत्मविश्वासाचं हे संकट आहे ते दूर होणे अशक्य आहे. बॅंकाकडून अवलंबलेल्या आर्थिक धोरणात्मक उपायांनी यावर तोडगा निघालेला दिसून येत नाही.

अदृश्य अशा व्हायरसमुळे हे संकट कोसळले आहे. हे लक्षात घेता एक प्रभावी धोरणात्मक उपाय म्हणजे आमच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर वैद्यकीय आणि आरोग्यविषयक कार्यक्रमांवर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करणे. जे केवळ नाविन्यपूर्ण उपचार (लसीचा शोध) नव्हे तर एक व्यापक अभियान देखील असेल. ज्यात चाचणी केंद्रे (क्षमता) आणि गुणवत्तेत वाढ होऊन बाधित व्यक्तींना शोधून त्यांच्यावर तातडीने उपचार करावेत. यामुळे खरोखरच आत्मविश्वास वाढू शकेल. याच दरम्यात पुरवठा साखळी पूर्वपदावर आणण्यासाठी मर्यादित स्वरूपात विचारपूर्वक कार्यक्रम आखण्याबाबत विचार केला जाऊ शकतो.

निष्कर्ष: १. भारतामध्ये विरोधाभास असा आहे की, गोदामात धान्य शिल्लक असते आणि त्याच वेळी कितीतरी लोक उपाशीपोटी झोपत असतात. २. या साथीच्या आजाराचा आणि लॉकडाऊनचा फटका भारतीय अर्थव्यवस्थेला येणाऱ्या काळात बसणार आहे. ३. लघुउद्योग, शेतकरी, मजूरवर्ग, लघुव्यवसायिक यांच्यासाठी येणारा काळ आव्हानाचा राहील. ४. कोरोना विषाणू विरोधात लढणे सर्व मानवजातीसाठीच निर्णायक ठरेल. ५. गावखेडयातील लोकांपर्यंत रेशन आणि जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा ग्रामीण/आदिवासी भागासाठी सातत्याने करणे गरजेचे आहे. ६. शासनाने देशातील सर्व नागरिकांना विश्वासात घेऊन काम केले तरच नक्कीच कोरोना विषाणूचा प्रसार होण्याला प्रतिबंध लागू शकतो. ७. वर्तमान काळातील संकट ''आत्मविश्वासाचे संकट'' ठरलेले आहे. ८. बाधीत व्यक्तींना शोधून त्यांच्यावर तातडीने उपचार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :–

1. *https://m.dailyhnt.in/news/india/marathi/kolaj - paper - koajnew/koroakalach + pratibimbt + marathi + sahityat +*
2. *umatalayy – newsid –*
3. *https ://mharashtra times.com/editorial/article/corona – crsis – and – literature – movemet / aticlshow/ 76470272.cms*

Volume – 10, Special Issue – 02, Oct. 15, 2021/ ISSN 2278-3199/ ***Impact Factor – 7.264***

अनुसुचित जातीचे प्रश्न, आव्हाने व उपाय

डॉ. रमेश एम. घोनमोडे, *समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नूतन आदर्श महाविद्यालय, उमरेड मो. न.९४२११८०३२२७*

सारांश : *डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय विद्यापीठात समाजशास्त्र, विभाग सुरू होण्यापूर्वीच, अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठात ९ मे १९१६ ला भरलेल्या डॉ. ए. डी. गोल्डनवायझर मानव विज्ञान परीषदेमध्ये 'भारतीय जातीची जडण–घडण आणि विकास' हा शोधनिबंध वाचला या संशोधनपर पेपरमध्ये भारतातील जाती कशा निर्माण झाल्या? त्या का टिकून राहिल्या? या संदर्भातील मानवशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून विश्लेषण केलेले आहे. आपल्या या संशोधनपर निबंधात ते म्हणतात, 'बहिर्विवाहावर आंतर्विवाहाचे वर्चस्व हेच खरे तत्व जातीच्या निर्मीतीस कारणीभूत होते'. या संशोधनपर निबंधामध्ये डॉ. आंबेडकर यांनी जात ही एक स्वयंमर्यादित वर्ग होय. अशी जातीची व्याख्या दिली आहे. डॉ. आंबेडकराच्या मते, भारतीय समाजात विवाहाच्या संदर्भात अत्यंत कठोर असे नियम आहेत. हिंदू समाजात तर हे नियम प्रत्यक्ष व्यवहारात आढळून येतात. विवाहाच्या बाबतीत परंपराचे पालन केले जाते. एक जात दुसऱ्या जातीबरोबर कोणतेही वैवाहिक संबंध ठेवत नाही. इतकेच नव्हे तर कोणतीही व्यक्ती जातीच्या या नियमांचे उल्लंघन करू शकत नाही. अंतर्विवाहाचे कठोर नियम हेच जातीव्यवस्थेचे कारण आहे.*

मुख्य शब्द– *जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता.*

प्रस्तावना: भारतीय समाज व्यवस्थेत जातीव्यवस्था प्रामुख्याने दिसुन येते. अगदी प्राचिन काळापासुन जातीव्यवस्थेचे अस्तित्व दिसुन येते. जातीव्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी बुद्धीनिष्ठ प्रयत्न केले. जाती ला इंग्रजी भाषेत caste असे म्हणतात. त्याची उत्पत्ती पोर्तुगीज शब्द casta हया पासून झाली आहे. त्या शब्दाचा अर्थ प्रजातीय किंवा जन्मावर आधारित असा होतो. परंतू त्यावरून जाती या शब्दाचा समाजशास्त्रीय अर्थाचा पूर्ण बोध होत नाही. इबेटसन यांचे मते, ब्राम्हणांनी समाजव्यवस्थेत स्वत:ला असलेल्या साधनांचा गैरफायदा घेतला व स्वत:चा आणी आश्रयदाते असलेल्या क्षत्रियांचा व्यवसाय वगळून इतर सर्व व्यावसायिकांना हिन लेखले. जाती व्यवस्थेत मुळातील जमात जीवनांचा अंश, व्यावसायिक संघ व पैरोहित्यावर आधारित धर्म हे कारणीभूत ठरते. समाजशास्त्रज्ञांची जाती या शब्दाच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. त्याचा परामर्श घेणे आवश्यक ठरते.

राबर्ट बिरस्ट्रीड यांनी जातीची व्याख्या करतांना असे म्हटले आहे की, 'जेव्हा वर्ग व्यवस्थेची रचना एक किंवा अनेक उद्देशाने पूर्णत: बंद असते त्याला जाती असे म्हणतात.' त्यांनी पुर्णत: बंद या शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे केला आहे. पुर्णपणे मुक्त वर्ग व्यवस्था आणी पुर्णपणे बंद जातीप्रथा हे दोन्ही परस्पर विरोधी टोक संशयास्पद असून हे उग्ररूप कोणत्याही समाजामध्ये आढळते. सर हरबर्ट रिजले यांच्या मतानूसार जात, कुटूंब किंवा कूटूंबाच्या समुहाचे समुच्चय असून त्यांना एक सामान्य नाव असते. त्याची उत्पत्ती एका सामान्य काल्पनिक मनुष्य किंवा देवतेपासुन झाली असावी, असे ते मानतात. तसेच एक परंपरागत व्यवसाय करणारा सामाजिक समुदाय होय. सी. एच. कुले यांचे मते, 'जेंव्हा एखादा वर्ग पैतृकश किंवा वंशानुक्रमानुसार आधारित असतो तेव्हा त्या वर्गाला जाती असे म्हणतात.'

डॉ. केतकर यांचे मते, जात एक सामाजिक समूह आहे आणी जातीची दोन वैशिष्टये आहेत. १) जातीची सदस्यता जन्मावर आधारित असते व जातीत जन्माच्या आधारावर उत्पन्न झालेल्या व्यक्तीचाच समावेश होतो आणि २) जातीतील सदस्यांनी जातीच्या बाहेर विवाह करू नये. असा कठोर नियम असतो. डॉ. इरावती कर्वे यांनी जाती अंतर्विवाहाला इतके महत्व दिले आहे की, त्या जातींना मुळात एक आंतरविवाह समूह मानतात. त्यांच्या मते जाती वस्तूत: एक विस्तृत नातेदारी समूह आहे. श्री. एन. के. दत्ता यांनी जातीची व्याख्या न करता फक्त त्यांच्या वैशिष्टयांचा उल्लेख केला आहे. ही वैशिष्टय अशी १) एका जातीचे सदस्य जातीच्या बाहेर विवाह करू शकत नाही. २) दुसऱ्या जातीच्या सदस्यांच्या बाबतीत खाण–पाणाचे प्रतिबंध असतात. ३) काही जातीचे ठरावीक व्यवसाय असतात. ४) जातीव्यवस्थेत उच्च–निच प्रणाली असते. उदा. ब्राम्हण जात सर्वोच्च मानली जाते. ५) जाती जन्मावर आधारित असतात. जात ही आयुष्यभर चिकटली असते. एका जातीतून दुसऱ्या जातीत जाता येत नाही. ६) जाती प्रणालीत ब्राम्हण जात सर्वोच्च असून ब्राम्हणांची प्रतिष्ठा मानली जाते. डॉ. आंबेडकराना जाणवत होते की, जाती व्यवस्थेमुळे सामाजिक व आर्थिक कारभार किंवा उत्पादन आणि वाटप संघटना हे काही ठरविलेल्या नियम किंवा कायद्यानुसार चालतात. ही पांदन एकमेव व कडक आहे. सामान्यपणे जातीवर आधारीत समाज आणि आर्थिक प्रकार हे सर्व मालमत्तेचे हक्क आनुवंशिक उद्योगधंदा आणि आपल्याच जातीत होणारे विवाह त्या गोष्टी आवश्यक ठरविल्या जातात. जातीव्यवस्थेची संघटनेनुसार केलेली रचना ही सर्व लोकांची सामाजिक गटात किंवा जातीत झालेली विभागणी यावर अवलंबुन आहे. त्यात प्रत्येकाने नागरी, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक हक्क त्यांच्या जातीनुसार ठरविले जातात किंवा जन्मावर अवलंबुन असतात व त्यालाच आनुवांशिक म्हणतात. हिंदू समाज व्यवस्था एकमेकांत गुंतलेल्या तत्वावर आधारीत आहे. १) प्रत्येकाच्या जन्मावर जात ठरली आहे. त्यामुळे सामाजिक आर्थिक, हक्कांचेही नियम त्याप्रमाणे तयार झाले आहेत. २) या हक्काची विभागणी असमान आणि उच्चनिचतेच्या असण्यावर म्हणजेच जातीवर झाली आहे. ३) हिंदु समाजाची रचना कायम राखण्यासाठी सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक बहीष्कृतता मोठया प्रमाणात होती. आपल्या वागण्याला योग्य ठरविण्याकरीता सामाजिक व धार्मिक मतप्रणालीचीही मदत घेतली जाई. आंबेडकरांच्या दृष्टीने असमानतेचे तत्व हेच मुळी हिंदु समाज रचनेचा गाभा होता.

यावरून हे स्पष्ट होते की इतर मानवी समाजासारखे हिंदु समाजरचनेत कोणत्याही व्यक्तीची आणि त्याच्या विशेषतत्वाची ओळख, कोणत्याही सामाजिक कारणाकरीता प्रामुख्याने केली जात नाही. व्यक्ती ही हिंदु समाजाची घटक धरली जात नाही. फक्त लग्नाच्या वेळी व वारसाहक्काकरीता तो धरला जातो. जातीव्यवस्थासुद्धा श्रेणी व वर्गवारीच्या तत्वावर चालते. हक्कांची सुद्धा वाढ खालच्या अस्पृश्यांपासुन वरच्या ब्राम्हणापर्यंत होते. म्हणजेच ब्राम्हणांना जास्त फायदे मिळतात. ही सुद्धा उच्चनिचतेच्या स्तरावर आखलेली पद्धत आहे. हया चौकटीत जातींना इतक्या खुबीने बसविले आहे की सर्व हक्क व फायदे फक्त वरच्या जातींना मिळतील व तेच खालच्या जातीकरीता विशेषत: अस्पृश्यांना प्रचंड त्रासदायक होतील.

जातीव्यवस्थेची मुलभुत वैशिष्टय म्हणजे नागरी, सांस्कृतिक आणि आर्थिक हक्क प्रत्येक जातीकरीता निश्चीत केलेले आहेत. नागरी, सांस्कृतिक आणि विशेषत्वाने आर्थिक क्षेत्रात असणारे फरक खालच्या जातींना त्यातून गाळणे हा त्या जातीव्यस्थेचा एक भाग आहे. त्यातच आर्थिक क्षेत्रात असलेला व्यवसाय किंवा मजुर म्हणून कामावर ठेवणे

याही गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. यातुन प्रत्येक जातीचे हक्क जसे निश्चीत आणि आवश्यक आहेत तसेच एका जातीतुन दुसरीला वगळणे किंवा त्यांचे हक्क हिरावुन घेणे ह्याही गोष्टी जातीव्यवस्थेत वैध धरल्या गेल्यात. समाजातील असमानता आणि उच्चनिचतेवर अवलंबुन असणारे आर्थिक हक्क त्यांना जरी एका सिमेत ठेवले होते तरी व्यवसाय, धंदा निवडण्याची स्वतंत्रता व त्यात होणारी वाढ ह्या गोष्टी सुद्धा जाती–जातीत असमानता आणत होत्या. ह्या चक्रात त्यांच्या आयुष्यालाच मर्यादा घालण्यात आल्यात. त्यांना इतर लोकांच्या समजातुन दुर ठेवणे, राजकारणात भाग घेवु न देणे आणि सामाजिक व आर्थिक संधीपासुन सतत वंचित ठेवणे. या दूर ठेवण्याच्या वृत्तीतुन पुढिल गोष्टी घडु शकतात. समान संधीपासुन वंचित ठेवणे व त्या नाकारणे ह्या गोष्टी आर्थिक क्षेत्रातील बाजार व बाजाराशिवाय होणारी देवघेव ह्यात दिसुन येते. शेती व जमीनीच्या बाजारात त्यांनी जमीनीची खरेदी विक्री भाडेतत्वावर घेणे या गोष्टी नाकारल्या. आदान प्रदान करणाऱ्या बाजारात त्यांना खरेदी–विक्री पूर्णपणे नाकारली! ग्राहक पेठेत सुद्धा वस्तुची खरेदी–विक्री करता येत नव्हती. नागरी व सांस्कृतिक क्षेत्रातही अस्पृश्यांना निराळी व वाईट वागणुकच मिळत होती. त्यांनी इतर जनतेसारखे सर्वसामान्याकरीता असलेल्या सोयीसुद्धा वापरता येत नव्हत्या. राजकारणात अस्पृश्यांना आपले हक्क कोणाच्यासमोरही उघड करून दाखविता येत नव्हते. त्यांना कोणत्याही निर्णयाबाबतच्या प्रक्रियेत भाग घेता येत नव्हता याप्रमाणे त्यांना सतत दूर ठेवुन फरक दाखविला जात होता. अस्पृश्यतेच्या संकल्पनेतून त्यांना शारिरीक दृष्ट्या वेगळे केलेले होते. समाजापासून सतत दूर ठेवून व वंचित करून त्यांना एकप्रकारच्या भितीखालीच राहावे लागत होते.

डॉ. आंबेडकरांनी बुद्धीनिष्ठ प्रयत्न करून या लोकांकरिता काय उपाय योजना करता येईल यावर बराच वेळ दिला. १९१९ पासुन त्यांनी या परिस्थितीचा सखोल अभ्यास करायला सुरूवात केली. त्यांनी १९३०, १९४०, १९५० च्या दशकात पद्धतशीर प्रयत्नाने आपले उपाय व त्यावर खोल अभ्यास समाजासमोर आणले. जानेवारी १९१९ मध्ये आंबेडकरांनी आपल्या पहिल्या वक्तव्यांवर पद्धतशीर चर्चा केली की त्या भारत सरकारच्या अधिनियम १९१९ च्या खाली साऊथबरो कमिटीने केलेल्या सुधारणांवर होती. त्यानंतर सुमारे दहा वर्षांनी मे १९२८ मध्ये त्यांनी एक अहवाल सायमन आयोगापुढे ठेवला व दूसरा १९३० च्या पहिल्या गोलमेज परिषदेच्यावेळी आणि शेवटचा अहवाल १९४७ मध्ये भारताची घटना लिहितांना दिला. ''राज्य आणि अल्पसंख्याक, त्याचे हक्क काय' आणि ते कसे मिळवावेत? या अहवालावरून त्या काळचे भारतीय समाजात असलेल्या प्रश्नांचा आंबेडकरांनी किती बारकाईने अभ्यास केला व त्यावर उपाय शोधण्याकरिता जी उत्क्रांती घडली त्यास तोड नाही. अस्पृश्यांना तसेच इतर समाजाच्या समस्या सोडविण्यात त्यांची दूरदृष्टी व कळकळ दिसते. या सर्व बाबींवरून हिंदू समाजाला काय रोग झाला आहे हे समजून त्यावर उपाय, इलाज काय हे त्यांनी मिळायला हवेत म्हणून हा केलेला प्रयत्न आहे.

आंबेडकराच्या १९२० ते १९४० या सर्व लिखाणातून स्पष्ट होते की, अस्पृशांबाबत झालेला फरक, मग तो मानवी हक्काबाबत असो की त्यांच्या प्रगतीचा हक्क असो त्यावर उपाय सुचविलेत १९१९ मध्ये त्यांनी पद्धतशीर लिहीलेल्या पहील्या अहवालात, ते म्हणतात अस्पृश्यता ही अस्पृश्यांना व्यक्तीगत वाढीला थांबविणारी नसून ती त्यांच्या आयुष्यातील धोंड बनली. त्यामुळे ते नागरी हक्कापासुन वंचित राहीले. अस्पृश्यांना देशात नागरीकही म्हणविले जात नाही. नागरीकत्व म्हणजे बऱ्याचशा हक्कांचे एकत्रिकरण असते, जसे व्यक्तीस्वातंत्र्य, व्यक्तीची सुरक्षा, खाजगी मालमत्तेची मालकी असण्याचा हक्क, कायद्यासमोर सर्व समान आहेत. मत व्यक्त करण्याचा अधिकार, भाषण स्वातंत्र्य, एकत्र येण्याचा अधिकार, देशाच्या कारभारात प्रतिनिधित्व करण्याचा हक्क आणि राज्यात कार्यालय चालविण्याचा अधिकार, अस्पृश्यांना मात्र अस्पृश्यतेमुळे या सर्व बाबी त्यांच्या आवाक्याच्या बाहेरच्या ठरतात. समाज सुधारणेचा भारत सरकाचा नियम १९२८ मध्ये सायमन आयोगासमोर आपला मुद्दा मांडतांना आंबेडकर म्हणाले, 'शोषित वर्गाला सैन्यदल, नाविक दल, आणि पोलिस खात्यात नोकरीची संधी नाही. कारण बहुसंख्येने निश्चीत केलेली धार्मिक संकल्पना जे शाळेत प्रवेश घेऊ शकत नाही. परत तेच ते स्वत:ला सरकारी दवाखान्यात दाखवू शकत नाही, कारण त्यांच्यामुळे होणारे प्रदुषण ते तेथिल डॉक्टरांना नको आहे. ते चांगले स्वच्छ व वरच्या जातीसारखे राहू शकत नाही कारण धर्माच्या नावाखाली त्यांच्याकरिता आखून दिलेल्या चौकटीतच त्यांनी जगावे, अशी उच्चवर्णियांची अपेक्षा आहे. डॉ. आंबेडकर पुढे म्हणतात. या शोषितांवर समाजाने घातलेली बंधने इतकी कडक व कठोर आहेत की, त्यातून सुटण्याचा प्रयत्न करू शकत नाही. नोव्हेंबर १९३० च्या पहील्या गोलमेज परीषदेच्यावेळी हाच मुद्दा पुढे केला तेव्हा आंबेडकर म्हणाले अस्पृश्यांना गुलामासारखे वागविणे आणि त्यांच्यातील संभोगाला सुद्धा लगाम लावणे या बाबींनी समाजातील आयुष्यात फरक केला जातो. एवढेच नव्हे तर त्यामुळे समानतेच्या संधीच तुम्ही नाकारत आहात. या मुलभूत नागरी हक्कानाच डावलणे म्हणजे शेवटी १९४७ मध्ये जेव्हा स्वातंत्र्य भारताची घटना लिहीली गेली तेव्हा अनुसूचित जातीमधील फरक दूर करण्याकरिता एका सुरक्षा कवचाची गरज होती आणि ती देतांना आंबेडकर म्हणाले भारतातील अस्पृश्यांना जी असमान वागणुक मिळाली तेथुन त्यांची सूटका नव्हती हा त्यांच्या नशीबाचा भाग होता. ते पुढे म्हणतात भारतासारख्या देशात जाती–जातीतील फरक सतत दाखविल्या जातो आणि तोही इतक्या मोठ्या प्रमाणात. अशा परिस्थितीत अस्पृश्यांना मुलभूत हक्क मिळवून दिले तरी त्यांला काही अर्थ उरणार नाही.

आंबेडकरांनी तयार केलेल्या आणि प्रस्तुत केलेल्या चार निवेदनाकडे निट निरखुन पाहीले तर आपल्या लक्षात येईल की, अस्पृशांच्या समस्येचे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या दृष्टीकोनातून पाहतांना अस्पृशांच्या समस्येचे जे मुळ कारण आहे ते म्हणजे मानवाजातीच्या वाढीकरिता लागणारे मानवी हक्क तेच त्यांना नाकारण्यात आले म्हणून आंबेडकरांनी सुचविलेल्या उपयाबद्दल सांगतात. मानवाचे मुलभूत हक्क, नागरिकांचे हक्क आणि इतर हक्कावरच ते जोर देतात. त्यांनी सूचविलेले उपाय कसे बरोबर आहेत याचे विवेचन करतात. १९१९ मध्ये आंबेडकरांनी तयार केलेल्या आराखड्यात आणखी भर पडत गेली व ते विस्तृत होतांना जाणवत होते. १९४६ पर्यंत त्यांना एक निश्चीत आकार प्राप्त झाला. अस्पृशांची समाजातील प्रतिष्ठेची वाढ व्हायची असेल तर सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रक्रिया सुरू व्हायला हवी आणि ती विविध उपयांनी व उपायांच्या एकत्रित प्रकाराने व्हावी मगच अस्पृशांना समान संधी आणि प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश मिळेल, त्यांचे प्रतिनिधीत्वही राहील असे आंबेडकरांनी सुचविले. त्याकरिता समान हक्क, कुठलाही कायदा आणि समान हक्क मिळणे याच्या अगोदर समानतेची निश्चीती असली पाहीजे. भारतीय नागरीकांना, सर्वच क्षेत्रात ती मिळायला हवी आणि ही त्यांनी सुचविलेली पहीली अट होती. नुसत्या समान हक्काची निश्चिती असून चालणार नाही. हक्कभंग करणाऱ्यांच्या विरूद्ध कायदेशिर इलाज व्हायला हवा तसेच त्यांच्यापासून संरक्षण अपेक्षीत आहे. प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी किंवा खाजगी कारखाने आणि व्यापारी क्षेत्रात काम करणाऱ्या नागरीकांना जेव्हा वंश, जात, किंवा सामाजिक प्रतिष्ठा या निकषांवर त्यांनी दिलेल्या वागणूकीत फरक केला जाते तेव्हा तो गुन्हाच समजायला हवा. कायद्यापुढे सर्व समान आहेत. समाजातील लोकांनी

परिस्थितीचा फायदा घेऊन अल्पसंख्याकांना त्रास होईल अशा बाबी निरनिराळ्या बाजारात किंवा इतर क्षेत्रात केल्यात तर त्या थांबविण्याकरिता कायदा वापरता येतो. कायद्याने मिळणाऱ्या संरक्षणाशिवाय फरक विरोधात काही योजना आखण्याची गरज आहे. स्वराज्याच्या राज्यघटनेत अस्पृशांसाठी कोणत्या प्रकारची राजकीय संरक्षणे असावीत याबाबत जी योजना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व रावबहादूर श्रीनिवास यांनी अस्पृश्य समाजाचे प्रतिनिधी म्हणून राऊंड टेबल कॉन्फरन्स मध्ये मांडली ती ऐतीहासीकच म्हटले पाहीले. एवढेच नव्हे तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दिव्य दृष्टीचे ते एक द्योतक म्हणून इतिहासात तिची नोंद होईल यात शंका नाही. राज्यकर्त्यांच्या अतुच्य पातळीवर मांडलेली ती पहिलीच योजना आहे. सदर योजना सामान्य भाषेत मांडण्यात आली नसून अस्पृश्यांच्या खास संरक्षणाबद्दल कायदेशिररित्या अनिश्चितपणास अगर मोघमपणास कसलिही संधी राहु नये म्हणून आंबेडकरांनी योजना कायदेशिर भाषेत सादर केलेली आहे. ती योजना त्यांनी निराधार पद्धतीने मांडलेली नसून त्या योजनेतील राजकीय संरक्षणांना ऐतिहासिक आधार दिलेले आहेत. भावी काळातील बहुमताची राजवट ही सनातनी स्पृश्य लोकांची राजवट बनणार असल्याकारणाने आणि अस्पृशांची स्थिती ही परंपरेच्या गुलामांप्रमाणे असल्याचे खाली नमूद केलेल्या शर्ती व अटी मंजूर केल्याशिवाय अस्पृश्य समाज भावी स्वराज्यातील बहुमताच्या राजवटीत संमती देणार नाही. सार्वजनिक ठिकाणाचा उपभोग अस्पृश्य लोकांना समानतेने करता यावा म्हणून आम्ही अनेक उपाय सुचविले असले तरी त्या हक्काचा उपयोग घेतांना त्यांना अजून कित्येक वर्ष अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागेल. पहीली भिती सनातनी लोकांच्या उघड हिसंक हल्याची! प्रत्येक खेड्यात अस्पृश्य लोकांची संख्या कमी असते, त्यांच्या विरूद्ध गावातील सनातनी लोक अस्पृश्यांविरूद्ध अत्याचार झाल्यास पोलीस लोक सरकारी फौजदारी खटला भरतील. या भितीमुळे उघड हिंसेची उदाहरण आता कमी आढळतात. अस्पृश्य लोकांना ज्या आर्थिक परिस्थितीत रोजचे जीवन काढावे लागते त्यातुन दुसरी अडचण अस्पृश्य लोकांपुढे निर्माण होते. काही अस्पृश्य लोक सनातनी हिंदूची शेती बटाईने करतात. काहीजन शेतमजूर असतात. अस्पृश्यांवरील बहिष्काराचे नियोजन इतक्या व्यापक, प्रमाणात होत असे की, त्यामध्ये त्यांची सार्वजनिक रस्त्याची नाकेबंदी व वाण्याच्या दूकानातून दैनंदिन गरजेच्या वस्तु सुद्धा विकल्या जाणार नाही अशा बाबींचा समावेश असे. अस्पृश्य लोकांच्या हक्काला व स्वातंत्र्याला असलेल्या या धोक्यात तोंड द्यायचे असेल तर बहिष्कार टाकणे हा कायद्यानेच दंडनिय असा गुन्हा ठरविला गेला पाहीजे. डॉ. आंबेडकरांनी जाती व्यवस्थेचे सविस्तर चिंतन करून तिची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समीक्षा मांडली आणि या व्यवस्थेमुळे भारतीय समाजाचे किती नुकसान झाले. यांचे चित्रण केले. तसेच यामूळे समाजात निर्माण झालेल्या प्रश्नांची त्यांनी चर्चा केली. येथील सर्वसामान्य लोकांचा विकास हा जातीव्यवस्था संपल्याशिवाय शक्य नाही. असा विचार मांडून जातीव्यवस्था संपविणे हे एक राष्ट्रीय कार्य आहे. असे विचार मांडले आणि हिच जातीव्यवस्था संपविण्यासाठी किंवा तिच्या निमूर्लनासाठी उपाय सुचविले आहेत.

संदर्भग्रंथ :

१. *मायकेल एस.एम., (संपा), 'आधूनिक भारतातील दलित', डायमंड प्रकाशन, १६११, सदाशिव पेठ, टिळक रोड, पुणे ४११०३०*
२. *कांबळे बी. सी., 'समग्र आंबेडकर चरित्र', खंड सातवा, प्रकाशक व मुद्रक, उषा वाघ, सुगावा प्रकाशन ५६२, सदाशिव पेठ, पुणे–३०*
३. *कांबळे बी. सी., 'समग्र आंबेडकर चरित्र', खंड आठवा, प्रकाशक व मुद्रक, उषा वाघ, सुगावा प्रकाशन ५६२, सदाशिव पेठ, पुणे–३०*
४. *शर्मा, 'भारतीय समाज व्यवस्था', पंचशिल प्रकाशन, नागपुर.*
५. *गारे, लिमये, 'महाराष्ट्रातील दलित: शोध आणी बोध', सहाध्ययन प्रकाशन.*
६. *आंबेडकर बी. आर. (अनुवाद– खैरमोडे) 'शुद्र पूर्वी कोण होते', सुगत प्रकाशन, नागपूर.*

राज्यपाल पदाच्या विशेष संदर्भात केंद्र व राज्य संबंध

डॉ. दिपाली डी. भावे, *इतिहास विभागप्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स ॲण्ड कॉमर्स, नंदनवन, नागपूर.*

सारांश: *राज्यपाल हा राज्यातील नामधारी प्रमुख असतो. त्याची नियुक्ती राष्ट्रपतीद्वारे होते. तो राज्यात केंद्राचा किंवा राष्ट्रपतीचा प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतो. राज्याचा कारभार त्याच्या नावानेच चालतो. राज्यपालाला अनेक अधिकार असतात हे अधिकार वापरतांना राज्यपालांवर मुख्यमंत्री किंवा त्याच्या मंत्रिमंडळाचा सल्ला घेणे बंधनकारक नसते. पण अनेक राज्यपालांनी आणिबाणीचे अधिकार आणि स्वविवेकाधीन अधिकारांचा गैरवापर केलेला आहे. यातुन पुढील काळात राज्य–केंद्र संबंधात कटूता निर्माण झाली आहे. आणि संघर्षाचे वातावरण निर्माण झाल्याचे दिसून येते. वर्तमानकाळाच्या पार्श्वभूमीवर हे सबंध अधिक क्लिष्ट होत असेलेले दिसून येते. त्याचाच आढावा या शोधनिबंधात घेतला आहे.*

बीजशब्द — *अनुशासकीय, स्वविवेकाधिन अधिकार.*

प्रस्तावना: भारताचा मोठा भौगोलिक आकार, प्रचंड लोकसंख्या, भाषिक–प्रादेशिक, जाती, धर्म, पंथ इत्यादी व अन्य विविधता इत्यादींना जोडणारे एकात्मतेचे सुत्र या सर्व वरील कारणांमुळे संघराज्य रचना हाच भारताकरीता उत्तम पर्याय होता. भारतीय राज्यघटनेची सुरुवात 'भारत हा राज्यांचा एक संघ होईल' या कलमाने होते. जगातील इतर संघराज्यापेक्षा सर्वाधिक केंद्रीकरण भारतीय संघराज्यात आढळते. घटक राज्याच्या घटनात्मक प्रमुखाची म्हणजे राज्यपालाची नियुक्ती राष्ट्रपतीद्वारे केली जाते. त्यामुळे तो केंद्राचा घटक राज्याच्या राजकारणावर देखरेख करणे ही त्याची जबाबदारी आहे.[१] संघराज्य पद्धतीमध्ये केंद्र आणि घटकराज्ये या दोन्ही पातळ्यांवर समांतर सरकारे असणे आवश्यक आहे तेथिल घटक राज्याची शासन रचना केंद्राप्रमाणचे सांसदीय स्वरुपाची आहे. या शासनप्रणालीच्या कार्यकारी प्रमुखपदी राज्यपाल हा संविधानिक प्रमुख असतो. त्याने एकूणच राज्याच्या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने कारभार करावा असा घटनेचा संकेत आहे. त्यांच्याच नावाने राज्याचा कारभार चालत असतो. भारतीय संविधानाने प्रत्येक घटकराज्यासाठी राज्यपालाची योजना केली आहे. त्याचा कार्यकाळ पाच वर्षाचा असतो.[२]

उद्देश्य: १) राज्यपालाच्या संदर्भात केंद्र–राज्य संबंधाचे अध्ययन करणे. २) राज्यपालाच्या स्वविवेकाधिन अधिकारामुळे उद्‌भवलेले संघर्षाचे चित्र प्रकाशात आणणे.

केंद्र–राज्य संबंधाचे अध्ययन: भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्रीय व्यवस्थेनुसार केंद्र–राज्य संबंधाचे विस्तृत विवेचन केले आहे आणि अंतिमत: भारताच्या एकता आणि अखंडतेकरीता केंद्रास अधिक शक्तीशाली केले आहे. केंद्र आणि राज्यातील संबंधाचे अध्ययन तीन दृष्टीकोणातून केले जाते. अ) विधायी संबंध (अनुच्छेद २४५–२५५). ब) प्रशासकीय संबंध (अनुच्छेद २५६–२६३). क) वित्तीय संबंध (अनुच्छेद ३०१–३०७)ण अशाप्रकारे भारतीय संविधानामध्ये केंद्र–राज्य संबंधावर स्पष्ट व विस्तृत विवेचन केले आहे. आणि त्याकरीता त्रिस्तरीय व्यवस्था केली आहे. **अ) संघ सूची:** संघ सूचीच्या अंतर्गत राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय महत्वाच्या ९७–१०० विषय सामिल आहेत. ज्यावर कायदा करण्याचा अधिकार केवळ केंद्रीय संसदेला आहे. **ब) राज्य सूची:** राज्य सूची अंतर्गत क्षेत्रीय व स्थानीय महत्वाच्या ६१–६६ विषय सामिल आहेत. या विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार राज्यांना आहे. **क) समवर्ती सूची:** समवर्ती सूचीच्या अंतर्गत क्षेत्रीय व राष्ट्रीय महत्वाचे ४७–५२ विषय समाविष्ट आहेत. या विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्र आणि राज्य दोघांनाही आहे.[४] थोडक्यात, संघ सूची ही इतर दोन सूचींपेक्षा प्रदीर्घ व सर्वसमावेशक आहे पण केंद्र व राज्ये या दोघांना कायदा करण्याचा अधिकार असलेल्या यादीतील (समवर्ती सूची) अधिकार बाबीविषयी केंद्राचे श्रेष्ठत्व घटनेने प्रस्तापित केलेल आहे. त्याचप्रमाणे घटकराज्यांना देण्यात आलेल्या अधिकाराच्या यादीतील (राज्य सूची) कोणत्याही बाबीसंबंधी, राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने आवश्यक वाटल्यास व राज्यसभेच्या २/३ बहुमताने तसा ठराव पास केल्यास संसदेला कायदा करण्याचा अधिकार घटनेच्या २४९ व्या कलमाने दिलेला आहे. तर कलम १५५ च्या नुसार घटक राज्यासाठी राज्यपालाची नियुक्ती राष्ट्रपतीद्वारे केली जाते.[५]

राज्यपालाचे अधिकार व कार्य: संविधानानुसार राज्यपालास पुढीलप्रकारचे अधिकार प्राप्त झालेले आहेत.

१) अनुशासकीय अधिकार: राज्याचा सर्व अनुशासकीय कामकाज राज्यपालाच्या नावाने चालतो. राज्य सूची आणि समवर्ती सूचीत ज्या अधिकार विषयाचा समावेश करण्यात आलेला आहे त्यासंबंधिची अनुशासकीय सत्ता राज्यपालास आहे. राज्यात मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्याने मंत्रीमंळाची, राज्याच्या महाधिवक्त्याची, राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष व सदस्य, जिल्हाधिकारी व राज्यातील अन्य पदाधिकार यांची नेमणूक इत्यादीची नियुक्ती राज्यपाल करतो.

२) विधी विषयक अधिकार: राज्यपाल विधिमंडळाच्या बैठकीसमयी प्रास्ताविक अभिभाषण करु शकतो. राज्य विधिमंडळाने पारीत केलेल्या विधेयकांवर राज्यपालाच्या स्वाक्षरीनंतर त्याचे कायद्यात रुपांतर होते. राज्य विधिमंडळाच्या दोन अधिवेशनाच्या मध्यल्या काळात एखाद्या कायद्याची परीस्थितीवश निकड निर्माण झाल्यास राज्यपाल वटहुकूम काढू शकतो. विधान परीषदेवर कला क्षेत्रातील सदस्य नियुक्त करतो.

३) आर्थिक अधिकार: राज्यपालाच्या अनुमतीशिवाय कोणतेही अर्थविधेयक विधान सभेसमोर मांडले जाऊ शकत नाही. तसेच प्रत्येक अर्थवर्षाच्या प्रारंभी सभागृहासमोर अंदाजपत्रक सादर करण्याचा आदेश राज्यपालच देत असतो.

४) न्यायविषयक अधिकार: राज्याच्या अनुशासकीय सत्तेच्या कक्षेत येणाऱ्या बाबीसंबंधी झालेल्या शिक्षा कमी, स्थगित किंवा क्षमा करण्याचा अधिकार राज्यपालास आहे.

५) आणिबाणीचे अधिकार: राज्यपालाच्या सल्ल्याने राष्ट्रपती त्या संबंधित राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करु शकतो. अशा आणीबाणीच्या काळात राज्यपाल खरा सत्ताधारी प्रशासक बनतो व केंद्र शासनाचा व राष्ट्रपतीचा त्या राज्यातील प्रतिनिधी ठरतो.

६) राज्यपालाचे स्वविवेकाधीन अधिकार: भारतीय संविधानाने राज्यपालास स्वविवेकाधीन अधिकार बहाल केले आहेत हे स्वविवेकाधिन अधिकार वापरतांना राज्यपालांवर मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्यानुसार वागणे किंवा सल्ला घेणे बंधनकारक नसते. संविधानानुसार केंद्रातील राष्ट्रपतीप्रमाणे राज्यात राज्यपाल हे पद नामधारी आहे. काही क्रियाशील राज्यपालांनी राज्य सरकारला प्रभावित केले आणि राज्यासाठी महत्वाची कामगिरी बजावली आहे. पण अनेक राज्यपालानी आणिबाणीचे अधिकार आणि स्वविवेकाधीन अधिकारांचा गैरवापर करुन केंद्र–राज्य संबंधामध्ये संघर्षाचे वातावरण निर्माण केल्याची अनेकदा दिसून येते.

राज्यपालांच्या निर्णयांमुळे उद्‌भवलेले संघर्ष: चौथ्या सार्वत्रिक निवडणूकां पूर्वी (१९६७) साधारणत: केंद्रात व बहुसंख्य राज्यांमध्ये

काँग्रेस पक्षाचीच सरकारे असल्यामुळे केंद्र–राज्य संबंध सामजस्यांचे होते. पण १९६७ च्या निवडणूकानंतर काही राज्यात काँग्रेसेत्तर पक्षांची सरकारे सत्तेवर आली. तेथे नियुक्त राज्यपालांनी आपल्या स्वविवेकाधीकाराच्या वापरामुळे केंद्र–राज्य संबंधामध्ये कटुता आली.[६]

अ) राजस्थानमधील संघर्ष: १९६७ च्या निवडणुकांनंतर राजस्थानमध्ये राज्यपालाच्या कार्यपद्धतीवर टीका झाली. या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये कोणत्याच एका पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. मात्र विरोधी पक्षानी परस्परांशी सहकार्य केल्यास त्यांना असे बहुमत मिळू शकत होते. विरोधी पक्षांनी तशी तयारी सुरु करुन संयुक्त सरकार निर्मिण्याची आपली इच्छा राज्यपालास कळविली. पण विरोधी पक्षाच्या या मागणीकडे दुर्लक्ष करुन राज्यपालाने काँग्रेस पक्षाचे नेते श्री. सुखाडीया यांना स्पष्ट बहुमत नसतांनाही सरकार बनविण्यास आमंत्रित केले. राज्यपालाच्या या आदेशाविरुद्ध राजधानी जयपूरमध्ये उग्र निदर्शने झाली. शेवटी श्री. सुखाडीया यांनी सरकार बनविण्यास नकार दिला. तेव्हा राज्यपालांनी राष्ट्रपती राजवट लागू केली. राज्यपालाच्या या कृतीवर लोकसभेत विरोधी पक्षांनी तीव्र स्वरुपाची टीका केली.

ब) पश्चिम बंगालमधील संघर्ष: पश्चिम बंगालमध्ये राज्यपाल डॉ. धर्मवीर यांनी युनायटेड फ्रंट मंत्रिमंडळ बरखास्त करुन पी. सी. घोष यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसचे मंत्रिमंडळ २१ नोव्हेंबर १९६७ रोजी नियुक्त केले. अशा प्रकारे मंत्रिमंडळ बरखास्त करण्याच्या राज्यपालाच्या अधिकारावर घटनातज्ञानी तीव्र टीका केली.

क) बिहारमधील संघर्ष: बिहार राज्यात १९६९ मध्ये झालेल्या मध्यावधी निवडणुकीमध्ये कोणत्याही पक्षाला निर्विवाद किंवा स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. त्यात काँग्रेस पक्षाला सर्वाधिक मते मिळाली पण स्पष्ट बहुमत काँग्रेस पक्षालाही नव्हते. पण तरीही राज्यपालांनी काँग्रेसचे नेते हरिहर सिंग यांना सरकार बनविण्यासाठी आमंत्रित करण्यात आले. अशीच परीस्थिती इतर राज्यामध्ये असतांना विरोधी पक्षांबाबत हाच निकष राज्यपालाद्वारे लावला गेला नाही. बंगालमध्ये राज्यपाल धवन यांनी असा अवसर साम्यवादी नेतृत्वाखालिल 'युनायटेड लेफ्टिस्ट फ्रंटला' नाकारला.

ड) उत्तर प्रदेशातील विवाद: उत्तर प्रदेशमध्ये बी. गोपाल रेड्डी राज्यपाल असतांना २४ सप्टेंबर १९७० सत्तारुढ काँग्रेसने भारतीय क्रांती दलाला असलेला पाठींबा काढून घेतला आणि मुख्यमंत्री चरणसिंग यांना विधानसभेत बहुमताचा पाठींबा मिळेल की नाही याबद्दल संघर्ष निर्माण झाल्यास राज्यपालाने मुख्यमंत्र्याचा राजीनामा मागितला. मुख्यमंत्र्यानी यास नकार देताच राज्यपालाने राष्ट्रपती राजवट लागू केली. राज्यपालाच्या या कृतीवर कठोर टीका झाली.[७]

महाराष्ट्रातील मुख्यमंत्री–राज्यपाल संघर्ष: सन २०१९ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये महाराष्ट्रातील भाजपा–शिवसेना युतीला बहुमत मिळाले. पण निवडणुकीनंतर या युतीमध्ये फुट पडल्याने शिवसेना, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस या तीन पक्षांनी महाराष्ट्र विकास आघाडी सरकारची स्थापना करण्याची तयारी दाखवून राज्यपाल भगतसिंह कोश्यारींना कळविले होते. पण महाराष्ट्रात राष्ट्पती शासन लागू असतांना मध्यरात्री राज्यपालांनी हे राष्ट्रपती शासन रद्द केले. भारतीय जनता पक्षाच्या श्री. देवेंद्र फडणवीस यांना सरकार स्थापन करण्यास अनुमती दिली. पहाटेच्या सुमारास राज्यपालांनी तडकाफडकी श्री. फडणवीसांना मुख्यमंत्री पदाची शपथ दिली. राज्यपाल महोदयाच्या या निर्णयास शिवसेना, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसने सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान केले. सुप्रिम कोर्टाच्या निर्णयानंतर फडणवीस सरकारला आपल्या पदाचा राजीनामा द्यावा लागला होता. राज्यपालाच्या या निर्णयावर अखिल भारतातुन तीव्र टीकेची लाट उठली. राज्यपालपदी असतांनाही मा. भगतसिंग कोश्यारी निष्पक्ष न वागता भाजपा पक्षाच्या बाजूने झुकतांना दिसतात. मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांच्या विधानमंडळ सदस्यनिवडीसमयी सुद्धा राज्यपाल कोश्यारींनी विरोध केला होता. यामुळे महाराष्ट्र सरकार व राज्यपाल तसेच केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या संबंधामध्ये कटुता वाढू लागली आहे. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री आणि राज्यपाल यांच्या संबंधातील कटुतेचे प्रसंग दिवसेंदिवस सामाजिक प्रसार माध्यमांनी उचलुन धरले आहेत. अशा प्रकारे राज्यपालांनी अनेक विवादित निर्णय घेतले असल्याने केंद्र–राज्य संबंधामध्ये कटुता आली आहे.[८] १९६७ नंतर काही राज्यपालांनी केलेल्या आपल्या विवेकाधिकाराच्या वापरामुळे अनेक ठिकाणी केंद्र–राज्य संबंधामध्ये संघर्षाचे वातावरण निर्माण झाले. पण काही राज्यांमध्ये राज्यपालाची भूमिका क्रियाशीलही होती हे देखिल येथे मान्य केले पाहीजे. आंध्रप्रदेशचे राज्यपाल सी. एम. त्रिवेदी यांनी नागार्जून सागर धरण राज्यास मिळवून देण्यात मोलाचा वाटा उचलला त्याचप्रमाणे विरोधी पक्षांची सरकारे असलेल्या केरळ, आंध्रप्रदेश आणि वर्तमान काळात महाराष्ट्र राज्यामध्ये राज्यपाल पदे विवाद्य ठरली होती. राज्यपालाच्या निर्णयाची वैधता अनेक राज्यांमधून आव्हानित होऊ लागली. राज्यपालाची नियुक्ती जरी संविधानानुसार राष्ट्रपती करीत असला तरी प्रत्यक्षात प्रधानमंत्री आणि त्याचे मंत्रिमंडळ ही नियुक्ती करीत असतात हे उघड आहे. आणि अशा प्रकारे नियुक्त झालेली ही व्यक्ती आपले पक्षहीत जोपासते अशी टीका केली जाते.

उपाय: राज्यपाल पदाच्या अनुषंगाने केंद्र आणि राज्यामध्ये जो तणाव निर्माण होतो, तो तणाव निर्माण होऊ नये आणि केंद्र–राज्य संबंध सुदृढ असावे याकरीता काही उपाय पुढील प्रमाणे सुचविता येतील. १) सरकारीया आयोग, पुंछी आयोग इ. आयोगांनी केंद्र–राज्य संबंध सुधारण्यासाठी ज्या शिफारशी व उपाय सुचविले आहेत ते लागू करावे. २) राज्यपाल नियुक्ती समयी त्या राज्यातील मुख्यमंत्र्यास विश्वासात घेतले जावे. ३) एका राज्याच्या नागरीकास दुसऱ्या राज्यात राज्यपाल म्हणून नियुक्ती करणे. ४) राष्ट्रपतीने निष्पक्ष राहून क्रियाशील, निष्पक्षपाती व्यक्तीची राज्यपाल पदी नियुक्ती करावी. ५) राज्यपाल हा कोणत्याही पक्षाच्या बाजूने पक्षपाती असू नये. किंवा राजकारणातही तो क्रियाशील असु नये. ६) आंतरराज्यीय संबंधाबाबत संघ सरकारद्वारे अधिक हस्तक्षेप करण्याऐवजी आंतरराज्यीय परीषद, क्षेत्रीय परीषद इ. चे आयोजन करण्यात यावे. ७) राज्याच्या मुख्यमंत्र्यास विश्वास प्रस्ताव सिद्ध करण्याकरिता विशिष्ट कालावधी देण्यासंबंधी किमान आणि अधिकतम कालावधिचे दिशानिर्देश असावे. ८) राज्य निधानसभाद्वारे पारीत विधेयकांवर राज्यपालाच्या मंजुरीची एक निश्चित समयसीमा असावी. ९) राज्य सरकारशी मतभेद व्यक्त करण्यास रोकण्यासाठी विशिष्ट नियम असावे.[९]

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. *त्रिवेदी, आर.एन., एम.पी. राय., कॉलेज बुक डिपो, जयपूर, पान नं. २२७.*
२. *पाटील, वा.भा. महाराष्ट्र प्रशासन, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, पान नं. ९३.*
३. ***https : // himwikipedia. org***
४. *पूर्वोक्त*
५. *पूर्वोक्त*
६. ***https : // www.dristilas.com***
७. *भोळे, डॉ. भास्कर लक्ष्मण, भारतीय गणराज्याचे ासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे अँन्ड कं पब्लिशर्स, नागपूर, पान नं. ३२७, ३२८.*
८. *लोकमत, लोकसत्ता.*
९. ***You.tube https : // www.youtube.com /user /nirmania***

मराठा आरक्षण: वास्तव आणि विपर्यास: एक अभ्यासनीय संपादन

***डॉ. गोविंद काळे**, सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद, ता. अहमदपूर जि. लातूर*

आज भारताला स्वतंत्र होऊन ७५ वर्ष झाली आहेत. ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून अहिंसात्मक मार्गाने स्वतंत्र झालेला भारत जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या निर्णायक परिश्रमातून संविधाननिर्मिती झाली. यातून बहुभाषिक, बहुधर्मीय तसेच विविधतेने नटलेल्या समाजास समानतेच्या पातळीवर आणण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला गेला. या ७५ वर्षात देशात शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार झाला. अर्थकारण, राजकारण, तंत्रज्ञान, कृषी आदि बाबतीत देशाने दैदीप्यमान प्रगती केली. विश्वातील तिसरी शक्ती म्हणून भारताने जगातील प्रगतिशील देशांचे नेतृत्व स्वीकारले. अर्थात हा विकास विनासायास झालेला नाही. स्वातंत्र्याच्या प्रारंभी भारतातील असंख्य संस्थानांचे विलीनीकरण, चीन आणि पाकिस्तान सोबत झालेले तीन युद्ध, १९७२ चा दुष्काळ, १९९१ चे मुक्त अर्थ धोरण, १९९३ चा भूकंप, उत्तराखंड मधील ढगफुटी, देशात नव्याने निर्माण झालेले राज्य, या ना त्या कारणाने सतत होत राहणारी आंदोलने, देशात घडलेली राजकीय स्थित्यंतरे, सतत होणा–या शेतकरी आत्महत्या, सद्याचे कोरोनाचे सावट अशा कितीतरी निर्णायक घटना या दरम्यान घडल्या. सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही बदल स्वीकारून याकाळात देशाची प्रगती झाली आहे, हे यातून सिद्ध होते.

दरम्यानच्या कालखंडात घडलेली, जगाने दखल घ्यावी अशी घटना म्हणजे मराठा आरक्षणासाठी निघालेला मूक मोर्चा होय. वाढते शहरीकरण, कमाल जमीनधारण कायदा, कमी होत जाणारे जमिनीचे क्षेत्र, शेतीचे कमी होत जाणारे उत्पन्न, वाढत्या आणि विभक्त कुटुंब संख्येमुळे जमिनीची होत गेलेली विभागणी अशा कितीतरी कारणामुळे कधीकाळी मोठा जमीनदार असलेला मराठावर्ग आर्थिकदृष्ट्या डबघाईस आला. मराठावर्गातील मुले शिकली तरी नोकरी लागण्याची शाश्वती नाही. व्यापारामध्ये गती नाही. राजकारणात सरसकट सगळ्यांना संधी नाही. शेतीत उत्पन्न नाही. अशा चक्रव्यूहात अडकलेला येथील मराठा समाज गेल्या दोन ते तीन दशकांपासून मराठा आरक्षणासाठी आग्रही आहे. सरकार कोणत्याही पक्षाचे असो त्यात जातीने मराठा असलेले अनेक छोटे मोठे नेते आहेत. तरीही मराठा आरक्षणाचा मुद्दा इतके दिवस निकाली निघत नाही, याचे शल्य अधिक आहे. मराठा आरक्षणाच्या कृ ती समितीने अहिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करून हा प्रश्न सनदशीर मार्गाने सोडविण्याचे धोरण अवलंबले. या महाक्रांतीला राजकीय स्वरूप येऊ नये म्हणून जाणीवपूर्वक सामान्य जनतेच्या हाती नेतृत्व दिले शिवाय या क्रांतीला मोठा जनाधारही प्राप्त झाला. असे असले तरी वेगवेगळ्या कायदेशीर बाजू पुढे करून राज्य व केंद्र सरकारने मराठा आरक्षणाचा प्रश्न कायम भिजत ठेवला. यादृष्टीने न्याय हक्कासाठी चालू असलेल्या लढाईची वास्तव बाजू वाचकांसमोर आणणारे महत्त्वाचे संपादन म्हणून डॉ. नारायण कांबळे यांनी संपादित केलेल्या 'मराठा आरक्षण: वास्तव आणि विपर्यास' या संपादित पुस्तकाचा विचार करावा लागतो. मुळात हे संपादन प्राचार्य डॉ. व्ही. एल. एरंडे यांच्या चिंतनप्रक्रियेचा शब्दाविष्कार आहे. डॉ. एरंडे राज्यशास्त्राचे अभ्यासू प्राध्यापक आहेत तद्वतच विविध चळवळींशी त्यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. संपादकीयमध्ये संपादकाने याचा उल्लेख केल्याप्रमाणे, ''या कालखंडात राजेंद्र व्होरा, भा. ल. भोळे, यशवंत सुमंत, सुहास पळशीकर, सदानंद मोरे, फक्रुद्दीन बेन्नूर, राजा दीक्षित आदी अभ्यासकांची नवी पिढी पुढे आली. यांनी आणि त्यांच्यासारख्या इतरांमध्ये डॉ. व्ही. एल. एरंडे सारख्यांनी आपापल्या पातळीवर विविध चळवळी, संघटनांशी स्वत:ला जोडून घेतले. समकालीन व्यवस्थेत तर डॉ. एरंडे आजदेखील विविध पातळ्यांवर सक्रिय आहेत.'' (संपादकीय, पृ., ११) १९८० च्या दशकात वरील अभ्यासक, विचारवंतांचे नेतृत्व उदयास आले.

संपादक डॉ. नारायण कांबळे नांदेड विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष आहेत. समकालीन समाजस्थितीची आणि समाजशास्त्राची उत्तम जाण असलेले, महाराष्ट्रातील महत्त्वाचे विचारवंत डॉ. नारायण कांबळे यांचा चिंतनपर लेखनात सकारात्मक वावर आहे. प्रस्तुत संपादित पुस्तकाच्या निमित्ताने आपापल्या विषयात उंची प्राप्त केलेल्या तसेच एकमेकांच्या कार्यपद्धतीचा प्रत्यक्ष जवळून अनुभव असलेल्या या दोन अभ्यासू व्यक्तिमत्त्वांना एकत्रित समजून घेण्याचा सुरेख योग जुळून आला आहे, ही बाब अत्यंत समाधानाची आहे.

मराठा आरक्षणाच्या बाबतीत विविध मत मतांतरे आहेत. राजकीय पटलावर अग्रेसर असलेले मराठा, कित्येक पिढ्यांपासून गावपातळीवर अनभिषिक्त राजे असलेले मराठा यांना आरक्षण हवेच कशाला? असा सूर नेहमीच निघतो. मात्र आजची स्थिती वरील मताशी अनुकूल नाही, हे वास्तव नाकारता येत नाही. राजकारणात मराठा नेते आहेत हे खरे असले तरी ते सबंध मराठावर्गाचे प्रातिनिधिक चित्र होऊ शकत नाही. शिवाय कधीकाळी स्वयंभू असलेला गावगाडा आता मोडला आहे. दारिद्रय कुणाची जात बघून मुक्कामाला राहत नाही. आज असंख्य मराठे दारिद्रयरेषेखाली आहेत. आजवर समाजव्यवस्थेत सतत स्थितंतरे होत आली आहेत, ती पुढेही होत राहतील. परिणामी आजची स्थिती मराठावर्गास अनुकूल नाही म्हणून मराठा आरक्षणाने ती सुधारली जाईल, त्यांच्यासाठी प्रगतीचे मार्ग खुले होतील. ही भूमिका आरक्षण मागणीच्या मुळाशी आहे. 'मराठ्यांचे 'आहे रे' आणि 'नाही रे' अशा दोन वर्गात विभाजन' या लेखात मराठावर्गातील अर्थस्थितीचे डॉ. एरंडे यांनी वस्तुनिष्ठ विश्लेषण केले आहे. केवळ मूठभर सत्ताकारणी समोर ठेवून सबंध मराठावर्गाचे विश्लेषण करता येत नाही. मराठा वर्गास आरक्षण का हवे, याचे मूळ त्याच्या अर्थस्थितीत आहे असे ठामपणे प्रतिपादन डॉ. एरंडे यांनी केले आहे.

आज शेती हे मराठावर्गाच्या उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन आहे. शेती देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. मात्र आजवरच्या कोणत्याही सरकारने शेतक–यांच्या मूळ प्रश्नांकडे दुर्लक्षच केल्याचे खेदाने मान्य करावे लागते. पर्यायाने मराठावर्गाची स्थिती वरील कारणामुळेही गंभीर बनत गेली आहे. याबाबत डॉ. एरंडे उद्विग्नपणे प्रश्न उपस्थित करतात. 'एवढेच नाही तर शेती हा उद्योग आहे हे कधीही कोणत्याही शासनकर्त्याने मान्य केले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे शेतक–यांकडे कांदा आल्यानंतर ५० पैसे कि. ग्रा. होतो व व्यापा–यांच्या हाती गेल्यानंतर २५ रुपये होतो. याचा अर्थ काय? याचा अर्थ एकच व्यापा–यांचा उद्योग आहे व शेतक–यांचे उत्पादन म्हणजे फुटपाथवर होणारी विक्री आहे. ही विसंगती जोपर्यंत दूर होणार नाही तोपर्यंत या महाराष्ट्रातील तमाम मराठा बांधव शेतकरी कदापिही सुखी होणार नाही. हे सांगण्यासाठी कोणाचीही आम्हाला गरज वाटत नाही.' (पृ. , २४) वरील चिंतन जितके मूलभूत तितकेच अनुभवजन्य आहे. आश्चर्य म्हणजे सरकार स्थापन करणारी मंडळी खुद्द शेतक–यांची मुले असूनही ते याकडे अर्थपूर्ण डोळेझाक करतात, याचा त्यांना खूप खेद वाटतो. डॉ. एरंडे यांच्या विचार आणि लेखनात आवश्यक आक्रमकता जाणवते. याचे कारण त्यांचा प्रत्यक्ष संघटनात्मक कार्याशी असलेला

थेट संबंध होय. विविध चळवळीत सक्रिय असल्यामुळे आणि राजकीय विचारांचे गाढे अभ्यासक असल्यामुळे येथील मराठा नेतृत्वाची उदासीनता त्यांना खटकते. शिवाय शासनाचा वेळकाढूपणा, आरक्षणावरून होणारे टोकाचे राजकारण खूपच उबग आणणारे आहे, असेही मत ते निर्भिडपणे नोंदवतात.

डॉ. एरंडे यांनी मराठा आरक्षणासंदर्भात मा. खा. छत्रपती संभाजीराजे आणि मा. खा. शरदचंद्रजी पवार यांना लिहिलेली पत्रे मुळातून अभ्यासायला हवीत. एका कार्यकर्त्याच्या पोटतिडकीने त्यांनी आपली प्रांजळ भावना वरील राष्ट्रीय नेतृत्वापर्यंत प्रामाणिकपणे पोहचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. इथल्या मातीशी एकरूप असलेल्या सर्वसामान्य मराठावर्गाचे वास्तव जिणे त्यांनी वरील पत्रातून उभे केले आहे. काही मूलभूत प्रश्न उभे करून त्याबाबत थेट जाब विचारण्याचे धारिष्ट्य त्यांनी दाखवले आहे. खा. छत्रपती संभाजीराजे हे छत्रपती शिवरायांचे वंशज आणि सद्य स्थितीतील मराठावर्गाचे महत्त्वाचे नेते आहेत. देशभरातील सबंध मराठा जनतेस त्यांच्या बद्दल आदर आहे. असे असले तरी मराठा आरक्षणाचा प्रश्न मार्गी लावण्यात त्यांना फारसे यश आले नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. केवळ अर्ज, विनंत्या, पत्रकार परिषद, घोषणा, अभ्यास दौरे यात छत्रपतींचा खूप सारा वेळ वाया गेला आहे. वास्तवात वरील क्लृप्त्या सवंग लोकप्रियतेच्या निदर्शक आहेत. गेल्या दशभरापासून हेच चालू असल्यामुळे डॉ. एरंडे व्यथित झाले आहेत. हे असेच चालू राहिले तर मराठावर्गाच्या मनातून छत्रपतींच्या नेतृत्वाबद्दल विश्वास कमी होण्याची भीतीही ते व्यक्त करतात. ‘आपण मराठा समाजाचे खासदार म्हणून मा. पंतप्रधानांना भेटीसाठी चार–पाच पत्र लिहिली परंतु त्याची पंतप्रधान कार्यालयाने दखल घेतली नाही असे तुम्हीच प्रसारमाध्यमांसमोर सांगितले. याचे दोन अर्थ निघतात. एक, चंद्रकांत पाटील म्हणतात त्याप्रमाणे मा. पंतप्रधानांना हा प्रश्न घटकराज्यापुरता मर्यादित ठेवावा वाटत असावा किंवा आपल्या पत्राला पंतप्रधानाच्या लेखी किंमत नसावी. छत्रपतीचे वंशज असलेल्या व संसदेचे सदस्य असलेल्या व्यक्तीला पक्षात केंद्रशासनात काहीच महत्त्व नाही असा संदेश यामुळे तमाम मराठा समाजात गेला असेल तर आपली विश्वासार्हता समाजासमोर प्रश्नांकित झाली आहे, असा अर्थ काढला जाऊ शकतो. अशा स्थितीत आपण मराठा आरक्षणाच्या आंदोलनाचे नेतृत्व कसे करणार व केले तरी जनता आपल्यामागे फरफटत येईल काय? या प्रश्नावर देखील समाजाला उत्तर मिळाले पाहिजे.’ (पृ., ६५) राजकीय दृष्टिक्षेपातून मराठा आरक्षणाकडे पाहिल्यास कोणत्याही राजकीय पक्षास वा कोणत्याही राजकीय नेत्यास मार्ग सापडणार नाही, असे दोन दशकांच्या अनुभवातून डॉ. एरंडे यांना वाटते.

खा. शरदचंद्रजी पवार यांच्या कार्यपद्धतीचा, दांडग्या राजकीय अनुभवाचा आदर करून डॉ. एरंडे यांनी त्यांनाही पत्र लिहिले आहे. महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून आणि केंद्रीय मंत्री म्हणून पवारसाहेबांचे कार्य उल्लेखनीय आहे यात शंका नाही. मात्र मराठा आरक्षणाच्या बाबतीत त्यांचे मौन डॉ. एरंडे यांच्यासारख्या असंख्य कार्यकर्त्यांना खटकते. ‘जिथे पवार साहेबांनी हात घातला तिथे प्रश्न मार्गी लागतात हे खरे असले तरी मराठा आरक्षणात आपण हातच घातला नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. आज सर्वसामान्य मराठा समाज आपल्याकडे अत्यंत विश्वासाने व आशाळभूत नजरेने पाहतो आहे. तेव्हा आपल्या दुर्लक्षित भूमिकेमुळे त्यांच्यात निराशा येऊ नये एवढी सार्थ अपेक्षा आपल्याकडून आहे, सर्वच राजकीय पक्षातील नेत्यांना तसेच सर्व समाज घटकांना सोबत घेऊन या प्रश्नावर आपण निश्चितच तोडगा काढू शकता असे असतांनाही आपण पुढाकार का घेत नाहीत हा प्रश्न समाजाला पडला आहे. आज ना उद्या पवार साहेब जातीनं लक्ष घालतील व आरक्षणाचा तिढा सुटेल असा भाबडा विश्वास समाज बाळगून आहे. तेव्हा आपणास समाजाच्या वतीने विनंती आहे की, सहनशीलता संपत आलेल्या समाजाला आपण उभारी देऊ शकता.’ (पृ., ७१.) वरील प्रतिक्रिया प्रातिनिधिक आहे. आज सर्वच मराठा समाजाची गत शिड नसलेल्या जहाजासारखी झाली आहे. नेते मोठे आहेत पण त्यांना मराठा आरक्षणासाठी नेतृत्व करण्यात स्वारस्य नाही. मराठा आरक्षणास सर्वसामान्यांची खरच सहनशीलता संपून जावी इतका वेळ नक्कीच लागतोय, हे डॉ. एरंडे यांना पटतही नाही आणि रुचत नाही. मुळात येथील समाजजीवनास व्यक्तिपूजेचा रोग जडला असल्याचे डॉ. एरंडे खेदाने मान्य करतात. यामुळेही गेल्या तीन दशकांपासून मराठा आरक्षणाचा प्रश्न निकाली निघत नाही. कर्तबगार आणि अभ्यासू व्यक्तिमत्वाचा नक्कीच सन्मान केला जावा. त्यांच्या विचार व कार्याचे प्रसंगी अनुकरणही करावे पण त्यांची आंधळेपणाने पूजा करणे केव्हाही समाजासाठी घातक ठरू शकते, हेही त्यांना इथे सुचवायचे आहे. वरील दोन बड्या नेत्यांना थेट जाब विचारतांना महाराष्ट्रातील आपल्या नेत्यावर जीव टाकणा–या, प्रसंगी मरणे आणि मारण्यासही तयार असलेल्या कार्यकर्त्यांच्या विरोधास डॉ. एरंडे जुमानत नसल्याचे दिसते. त्यातून त्यांच्या हेतूची प्रामाणिकता स्पष्ट होते. केवळ नेत्यांचा उदोउदो करण्यापेक्षा प्रश्नाच्या मुळाशी जाणे खूप गरजेचे असते, हेच त्यांनी इथे दाखवून दिले आहे.

प्रस्तुत संपादित पुस्तकात डॉ. एरंडे यांचे निर्भिड विचार वाचकांसमोर येतात. मराठा आरक्षण हा विषय खूप संवेदनशील आहे. त्याचे कारण असे की, आरक्षणाचा लाभ घेणा–या मराठेत्तर जाती मराठा आरक्षणास सहज अनुकूल असतीलच असे म्हणता येत नाही. तर आरक्षण न मिळाल्यास येथील मराठा नेतृत्वाचे अपयश, त्यांची उदासीनता आपोआपच प्रकाशात येईल, हेही नाकारता येत नाही. अशा वातावरणात आरक्षणाबाबत काहीही बोलताना वा विचार करताना खूप सावध असणे आवश्यक असते. भारतीय राजकारणात लोकप्रतिनिधींना असलेले अवास्तव महत्त्व विचारात घेता त्यांच्याकडे बोट दाखवणे फारच धोक्याचे ठरू शकते. अनुकूल वा प्रतिकूल प्रतिक्रियेचे नेमके कसे पडसाद उमटतील हेही सांगता येत नाही. असे असूनही डॉ. एरंडे यांनी कोणत्याही दुष्परिणामाची तमा न बाळगता आपली सद्सदविवेकी मते निर्भिडपणे नोंदवली आहेत तर डॉ. नारायण कांबळे यांनी ती संपादित करून त्यांच्याइतकेच धैर्य दाखवले आहे, हे नाकारता येत नाही. एकूण आज मराठा आरक्षणाचा प्रश्न ऐरणीवर आहे. विविध स्पर्धात्मक परीक्षेत उत्तीर्ण होऊनही पद न मिळू शकलेली मुले आत्महत्या करत आहेत. शाळा, कॉलेजात शिकणारी मुले यश–अपयशाचा ताण सहन न होऊन जीवन संपवत आहेत. मराठावर्गातील बहुसंख्य लोक गरिबीत जीवन जगत असल्याने मुला मुलींच्या विवाहाचा प्रश्न गंभीर बनत चालला आहे. वरील सर्व अडचणीवर केवळ मराठा आरक्षण हेच एकमेव उत्तर नसले तरी खचलेली मने पुन्हा उभारी घेणे यातून नक्कीच साध्य होईल. हे दुष्टचक्र वेळेत थांबण्यासाठी मराठा आरक्षणाचा तिढा लवकर सुटणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संपादन मराठा आरक्षणाच्या पुढील वाटचालीस नक्की मार्गदर्शक ठरेल, यात शंका नाही.

डॉ. नारायण कांबळे यांनी आरक्षण दिनाचे औचित्य साधून वरील संपादन प्रकाशित करून मराठा आरक्षणाची गरज अधोरेखित केली आहे. शिवाय प्रस्तुत पुस्तकाच्या संपादकीयमधून सम्यक परिवर्तनाचा मूलभूत विचार अभिव्यक्त करून त्यांनी सुधारणावादी विचारांशी आपले नाते अधिक घट्ट केले आहे. महाराष्ट्राला सामाजिक चळवळीची एक प्रदीर्घ परंपरा असून तिच्या मुळाशी संतांच्या शिकवणीपासून ते आंबेडकरवादी, गांधीवादी, मार्क्सवादी, फुलेवादी ह्या राजकीय तात्विक विचारसरणी असल्याचे डॉ. नारायण कांबळे कबूल करतात. त्यांनी अगदी थोडक्यात महाराष्ट्रातील वैचारिक परंपरेचा धांडोळा घेतला आहे. आपण स्वत: या

परिवर्तनवादी परंपरेचे पाईक आहोत असे ते अभिमानाने मान्य करतात. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक जीवनात समता प्रस्थापित होणे सुदृढ समाजाच्या निर्मितीसाठी नितांत आवश्यक आहे ही डॉ. नारायण कांबळे यांची भूमिका त्यांचे वेगळेपण अधोरेखित करते. एक उत्तम विचारवंत नेहमीच गुणग्राहक असतो. डॉ. एरंडे यांच्या लेखाचे संपादन करून डॉ. नारायण कांबळे यांनी हे सिद्ध केले आहे. आज त्यांची गणना महाराष्ट्रातील मोजक्या वैचारिक लेखकांमध्ये होते. आजवर अनेक महत्त्वाच्या विषयावर त्यांनी समतोल लेखन केले आहे. लिहिते हात, वाहते पाणी आणि गाता गळा याचे महत्त्व कालातीत आहे. समकालीन समाजाच्या बौद्धिक मशागतीस त्यांचे लेखन नक्कीच बळ देणारे आहे.

संदर्भ: मराठा आरक्षण: वास्तव आणि विपर्यास, (संपा) डॉ. नारायण कांबळे, शब्दशिवार प्रकाशन, मंगळवेढा, प्र. आ. २६ जुलै २०२१.

एक दिवशीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषदेचा अहवाल

भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने

(सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय)

दिनांक २७ सप्टेंबर २०२१

गोंदिया शिक्षण संस्था व्दारा संचालित सेठ नरसिंगदास मोर कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स ॲन्ड श्रीमती. जी.डी. सराफ सायन्स कॉलेज तुमसर जि. भंडारा, वुमेंन्स कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स, न्यु नंदनवन, नागपुर व नगर परिषद शिवाजी कॉलेज मोवाड जि. नागपुर याच्या सयुक्त विद्यमाने भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने (सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय) या विषयावर एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद आभासी पध्दतीने दिनांक २७ सप्टेंबर २०२१ ला सकाळी १०.३० ते दुपारी ३. ३० या कालावधीत घेण्यात आली. ही एकदिवशीय राष्ट्रीय परीषद झूम या ॲपवर ऑनलाईन घेण्यात आली. झूम वर १०० प्रतिनिधी व यूटयूबर ११० प्रतिनिधी या परिषदेला उपस्थित होते.

या एक दिवशीय राष्ट्रीय परिषदेचे अध्यक्षीय मार्गदर्शन डॉ. जगन कराडे (प्राध्यापक व विभागप्रमुख समाजशास्त्र विभाग शिवाजी विद्यापिठ कोल्हापुर, सचीव अखील भारतीय समाजशास्त्र परिषद न्यु दिल्ली) यांनी केले. या राष्ट्रीय परिषदेचे बीजभाषण डॉ. एम. एच. मकवाना (डॉ. बी. आर. आंबेडकर युनिर्वसिटी ऑफ सोशिअल सायन्सेस, महु, एम. पी.) यांनी केले तर या परिषदेच्या संदर्भात एस. एन. मोर महाविद्यालय तुमसर चे प्राचार्य डॉ. चेतनकुमार मसराम यांनी प्रास्ताविकातून मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमाचे संचालन व परीचय डॉ. राहुल भगत प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख यांनी केले तर आभार डॉ. एम. एफ. जाधव सहाय्यक प्राध्यापक, प्राणिशास्त्र विभाग एस. एन. मोर महाविद्यालय तुमसर यांनी मानले.

बीजभाषण: डॉ. एम. एच. मकवाना यांनी 'भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने' या विषयी मार्गदर्शन करतांना म्हणतात, आमचा समाज हा पाच हजार वर्षापुर्वीचा आहे. विकासाची व परिवर्तनाची निरंतर प्रक्रिया थांबत नाही. गाव, पहाड, जंगला नंतर समाजाचा विकास होवुन २१ व्या शताब्दीपर्यंत पोहचले, समाजामधुन विविध आव्हाने निर्माण झालीत. परीवर्तनाला समाजामधुन रोखण्यात वा थांबविण्यात येत होते. बाहेरचे लोक जेंव्हा भारतात आले तेव्हा ते स्वत:ची संस्कृती घेवुन आलेत. समाजासमोर १. पारंपारीक आव्हाने २. नवीन आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. २१ व्या शतकात भारतीय समाज, माहीती तंत्रज्ञानासोबत जुडलेला आहे. ऑनलाईन, चर्चासत्र, परिसंवाद केले जाते. वैज्ञानिक आव्हानासोबत योग्य जुळवुन घेतले नाही. परंतु ग्रामीण लोकांना जुळवुन घ्यावे लागेल. त्यांच्याकडे संशोधने नाही. सर्व समाजाला शिक्षण मिळत नाही. आधुनिकता, जनरेशन गॅप, नवीन सामाजिक विचारवंत समोर येत आहेत. सुविधेचा पुर्ण उपयोग होत नाही.

वर्णव्यवस्था सामाजिक, मानसिक दृष्टया समानता निर्माण झालेली नाही, असमानता, भेदभाव, उच्च–निच, उत्पादनाचे वितरण, साहीत्य, पुर्णत: विकास झालेला समाज निर्माण करण्याची गरज आहे. ग्रामीण भारतामध्ये अस्पृश्यतेविरूद्ध आज समाज लढत आहे. वर्तमानकाळात शारिरिक अस्पृश्यता नष्ट होत असुन मानसिक भेदभाव निर्माण होत आहे. उदा. अमर्त्य सेन यांना भारतीय संधी देणार का? सर्व बुध्दीमान लोकांना संधी दिली जाणार का? दिल्यास देशाचा विकास होणार का? आपण आजही मुलभुत सुविधा निर्माण करू शकलो नाही. समाजाला फायदा मिळाला नाही तर लाखो विद्यार्थी वंचीत राहणार. मोबाईल मुळे मानसिकरित्या विचलीत होवुन वाईट परिणाम होत आहे. समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

कोवीडला आपण समजु शकलो नाही. लॉकडावुनमुळे औद्योगिकरण, उदयोगधेदे, शाळा सर्व बंद झाल्यात आरोग्याच्या सुविधांचा पुर्णत: अभाव आहे. त्यामुळे ऑक्सीजन अभावी अनेक लोकांचा मृत्यू झाला. आरोग्य सुविधांचा अभाव, आर्थिकतेचा अभाव, शैक्षणिक व्यवस्था खंडीत होवुन मानसिक व सामाजिक आव्हाने निर्माण झाली. सामाजिक व मानसीक समस्या संपुर्ण जगात निर्माण झाल्या आहेत. नवनवीन शोध लागलेत, सामाजिक पर्यावरण, नैसर्गिक पर्यावरण दुषीत होत आहे. पाण्याची समस्या भविष्यात निर्माण होवु शकते. ऑक्सीजन ची समस्या निर्माण होवु शकते.

नवीन संस्कृती निर्माण होत असुन ते सुध्दा एक आव्हान आहे. एकीकडे पाश्चिमात्य संस्कृती स्विकारत आहोत तर दुसरीकडे एक समाज पारंपारीक आहे, तर मध्यमवर्गीय पाश्चिमात्य संस्कृतीचा स्विकार करत असुन एकीकडे परंपरागत संस्कुती सुध्दा अंगिकारत आहे. त्यामुळे भारतीय समाजासमोर सामाजिक मानसिक, सांस्कृतिक, व्यावहारीक, आर्थिक शैक्षणिक समस्या वर्तमानकाळात निर्माण झाल्याचे आढळुन येत आहे. असे स्पष्ट मत डॉ. मकवाना यांनी व्यक्त केले.

अध्यक्षीय भाषण: अध्यक्षीय भाषणातून डॉ. जगन कराडे यांनी महाराष्ट्रात आधुनिक काळात मोठया प्रमाणात आव्हाने निर्माण झाली आहे. लोकांना जोडणे, त्यांना समजुन घेणे महत्वाचे आहे. समाजात मोठया प्रमाणात स्थित्यंतरे होत आहेत. प्रारंभिक युग ते आजपर्यंत समाजामध्ये जी परीवर्तने झाली आहेत. त्यांना भेडसावणारे विविध प्रश्न, बहुतांश प्रश्न सुटलेले नाही, काही नवीन प्रश्न निर्माण होत आहेत. कोरोनापुर्वीचा समाज, कोरोना कालावधीमधील समाज आणि कोरोना

नंतरचा समाज कसा असु शकेल? याचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. या सगळया समस्यांचा विचार करतांना जगातील विविध विकसीत, विकसनशिल व अविकसीत अशा राष्ट्रांचा विचार करतांना असे निदर्शनास येते की, भारतात खुप मोठया समस्या आहेत. भारताकडे अनेक विचारवंत बघतांना म्हणतात, भारत ही एक लॅब आहे. विचाराला परिसीमा नसतात. शिक्षण हे अनिवार्य आहे. शिक्षण हे विद्यार्थी केंद्रित आहे का? हे सुद्धा एक आव्हान आहे. शिक्षणामधुन समस्या निर्माण होतात उदा. भ्रष्टाचार काळा व गोरा पैसा सुशिक्षीत लोकांकडुन निर्माण होतो. नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी विद्यार्थी केंद्रित असावी म्हणुन ही पद्धती अस्तीत्वात आणने आवश्यक आहे. महाराष्ट्र विद्यापीठ कायदा २०१६ यात खाजगीकरणाचा विचार केला आहे.

कुटुंब पध्दती ही पुरूष केंद्रित आहे. स्त्रीयांना दृय्यम स्थान आहे. महीलांना सक्षमीकरण करण्यासाठी कित्येक वर्ष जातील हे सांगता येत नाही. कोणताही धर्म स्त्रियांना प्रथम स्थान देत नाही. दुय्यम स्थान देत आहे. सरकारच्या स्त्रियांना सक्षमीकरणाऐवजी असक्षमीकरणाकडे जात असुन आर्थिकतेच्या नाडया पुरूषांकडे आहेत. याचा विचार बेसीक सक्षमीकरणातून करायला पाहीजे.

विकासावर मोठया प्रमाणात चर्चासत्र सुरू आहेत. स्वातंत्र्यानंतर ७० वर्षात पिण्याच्या पाण्यासाठी संघर्ष करत असतील तर विकास कसा करता येईल. १९९१ पासुन खाजगीकरण सुरू झाले, विविध कामगार कायदे कामाचे १२ तास करीत आहेत. मानवाला माणुस म्हणुन काम करण्याची कुवत असणे गरजेचे आहे. कामगाराला मानव म्हणुन विचारात घ्यावे, गुलाम म्हणुन नव्हे. आज गुलामापेक्षा आणखी दोन प्रकार दिसतात संघटीत व असंघटीत. १९८०–९० च्या काळात कामगारांना विविध कायद्याच्या चौकटीत आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आले आहे. कामगारांना कामावरून काढणे इ. बेलापुर ठाणे परीसरातील ८०० कंपन्या बंद आहेत त्यामुळे कामगारांच्या समस्या निर्माण झाल्या. कामगारांच्या संधी घुडकावुन लावली जात आहेत म्हणुन मानव केंद्रित विकास करणे गरजेचे आहे.

आपत्ती व्यवस्थापन आपण करू शकलो नाही. महापुरांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. पुरातील बाधीतांना खिचडी प्राथमिक गरजा म्हणुन देणे गरजेचं आहे. कोर्टातील केसेस या ८५ टक्के पेंडींग आहे. या काळात न्याय मिळत नसतो. जेव्हा न्याय मिळायला पाहीजे तेव्हा मिळत नाही. न्याय जिवंतपणी देणे गरजेचे आहे. २६ टक्के लोक आजही अशिक्षीत आहेत. दारीद्रय, असमानता ऐवजी असमानतेवर दारीद्रय अवलंबुन आहे. त्यांच्यात सहसंबेंध आधारलेला आहे. जात, धर्म, लिग यावर आधारीत भारतीय घटनेनी दिलेली समानता मिळाली असली तरी विषमता आढळुन येत आहे. अलीकडे ज्ञानाकेंद्रीत मानवी समाज असायला पाहीजे जे जे लोक ज्ञानाचा वापर करत असतांना त्यांना विषमता असल्याचे दिसुन येते. ज्यांना साधनं मिळाली नाही त्यांना कोण जबाबदार असेल? असा प्रश्न निर्माण होतो. मानवी मुल्यांचा जर अभाव असेल तर ते शिक्षण कोणत्याही कामाचा नाही म्हणुन शिक्षणात मुल्य असावे तो त्यांचा अधिकार आहे असे असंख्य प्रश्न निर्माण होणार आहेत त्या प्रश्नांवर उपाय शोधुण काढणे आवश्यक आहे असे स्पष्ट प्रतिपादन डॉ. जगन कराडे यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून केले.

उद्घाटकीय कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक डॉ. चेतनकुमार मसराम प्राचार्य एस. एन. मोर कॉलेज तुमसर यांनी केले. त्यांनी आपल्या प्रास्ताविकातून भारतीय समाजाची वास्तविकता, वर्तमानकाळात समाजावर होणारे विपरीत परीणाम त्यांची कारणे आणि उपाय लोकशाही चौकटीतच सोडविण्यावर भर द्यावा असे म्हटले. भारतीय संविधानाचा स्विकार केल्यानंतर मुलभुत अधिकार प्राप्त झालेत. आज मुलभुत अधिकाराचे मोठया प्रमाणात उल्लंघन होत आहे. अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत या कशाप्रकारे सोडविता येईल याचा विस्तृत विचारविनीमय करण्यासाठी भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने या विषयांवर आभासी पध्दतीने राष्ट्रीय चर्चा सत्र आयोजन करण्यामागची विस्तृत भुमिका मांडली. या तिन्ही कॉलेजच्या समाजशास्त्र विभागाच्या वतीने ही परीषद आयोजित केल्याचे स्पष्ट केले. कार्यक्रमाचे संचालन व परिचय प्राध्यापक डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभागप्रमुख यांनी केले तर आभार डॉ. एम. एफ जाधव यांनी मानले प्रसंगी अनेक प्राध्यापक, विचारवंत संशोधक उपस्थित होते.

प्रथम सत्र : विषय : नवीन कामगार व कृषी कायदे: प्रश्न आणि आव्हाने.

भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने या एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परीषदेच्या पहील्या सत्राचे प्रमुख वक्ते डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले ज्येष्ठ कृषी अर्थतज्ञ व सामाजिक कार्यकर्ता, यांनी मार्गदर्शन केले तर या चर्चासत्राचे अध्यक्ष डॉ. प्रदीप आगलावे माजी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख डॉ. आंबेडकर अध्यासन व सदस्य सचीव डॉ. आंबेडकर चरीत्र व साधने समीती महाराष्ट्र राज्य हे होते. तर मुख्य उपस्थिती डॉ. एन. आर. दीक्षीत, प्राचार्य विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट अॅन्ड कॉमर्स न्यु नंदनवन नागपुर हे होते. या कार्यक्रमाचे संचालन प्रा. डॉ. दिपक पवार विभागप्रमुख समाजशास्त्र विभाग विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट अॅन्ड कॉमर्स न्यु नंदनवन नागपुर तर आभार प्रदर्शन डॉ. समृध्दी टापरे, समाजशास्त्र विभाग एस. के. पोरवाल कॉलेज कामठी यांनी मानले.

या विषयाची प्रस्तावना प्राचार्य डॉ. एन. आर दिक्षीत यांनी आभासी राष्ट्रीय चर्चायत्रातील विषयांबाबत बोलतांना इंग्रजांच्या काळापासुन कृषी कामगार कायदे, विपणन कायदे यामुळे परीवर्तन झाले. वर्तमानात मा. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी कृषी व कामगार कायदे निर्माण केले असुन त्याचा कृषीवर, शेतकऱ्यावर, कामगारांवर कोणता प्रभाव पडणार याचा विचार करण्यासाठी हा विषय चर्चासत्रासाठी ठेवण्यात आल्याचा मुख्य उद्देश असल्याचे प्रास्ताविकातून स्पष्ट केले.

प्रमुख वक्त डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले यांनी आपल्या मार्गदर्शनात करतांना म्हणतात, नवीन कृषी व कामगार कायद्याने देशातला श्रमीक व शेतकरी वर्ग ढवळून निघालेला आहे. या सर्व घटनांचा कायदेशीर अर्थ काढला गेला तर आर्थिक, सामाजिक व राजकीय परीणाम काय होतील याचा विचार करणे गरजेचं आहे. संविधानाशी जोडलेला समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण या सर्वाना धोका उदभवतो का? औद्योगिक कायदे संविधानाप्रमाणे उद्योगांकरीता राज्य व केंद्र सरकारने कायदे करावे केंद्र सरकार अनेक कायदे करू पाहत आहे त्यामुळे राज्यांच्या अधिकारावर आक्रमण होणार का? २९ कामगार कायदयाचे चार कायदयात संहितीकरण केले आहे. १. ओद्योगिक सबंध कायदा. २. सुरक्षागट कायदा. ३. वेतन विषयक कायदा व ४. सामाजिक सुरक्षा कायदा.

असंघटीत कामगारांची सुरक्षा सुलभीकरणाच्या नावाखाली कामगारांचे अधिकार संपुष्टात येत आहेत का? कायम मजुरांच्याऐवजी कंत्राटी मजुरांची परवानगी उद्योगपतींना दिली आहे. भविष्यात कंत्राटी कामगार निर्माण करण्याचे प्रयत्न या कायद्यद्वारे केले जात आहे. कामगार कल्याण, औद्योगिक संबंध राज्यांच्या गरजाप्रमाणे झाल्यास त्यावर आधारीत अनेक राज्यांनी कामगार कायदे निर्माण केलेत. या कायद्यात भिन्नता आहे. या नवीन कामगार कायद्यांचा परीणाम कामगारांवर होणार आहे. स्थायी कामगार नष्ट करून अस्थाई कंत्राटी कामगार निर्माण करण्यात येत आहेत. सर्व कायदे उद्योगपतींच्या हिताचे निर्माण करण्यात आलेले आहे. कामगारांच्या वेतन निश्चितीचा, त्यांना किती

कालावधीसाठी ठेवायचे, हे सर्व अधिकार उद्योगपतींना बहाल करण्यात आले आहे. यामुळे सार्वजानिक क्षेत्रातील लोकांचा कायमचा रोजगार जाणार असुन तात्पुरता रोजगार निर्माण करीत आहे. कृषी कायदे भारत सरकारने २०२० मध्ये तीन कृषी कायदे मंजुर केले. यामध्ये १. करारावर आधारत शेती २. कृषी मंडी ३. अत्यावश्यक वस्तु साठवणुक कायदा या तिन्ही कायद्यांचा शेतकऱ्यांवर मोठा परीणाम होणार असल्याचे स्पष्ट केले. व्यापाऱ्यांना अन्नधान्य अमर्यादीतपणे साठवुन ठेवण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. हे तीन्ही कृषी कायदे शेतकऱ्यांच्या व देशातील जनतेच्या विरोधात आहेत म्हणुन शेतकरी आज मोठया प्रमाणात आंदोलन करीत असल्याचे आपल्या व्यक्तव्यातून त्यांनी स्पष्ट केले.

डॉ. प्रदीप आगलावे यांनी आपल्या अध्यक्षीय मार्गदर्शनातून नवीन कामगार व कृषी कायद्यांवर मिमांसा केली. अनेक कायदे कामगारांच्या बाजुने होत आहे. १९३८ मध्ये कामगारांचा मोर्चा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात निघाला होता. १९४२ ते १९४६ या कालावधीत कामगारांच्या समर्थनात कायदे निर्माण करण्यात आले. संविधानात तरतुद करण्यात आली १९९० नंतर जागतीकीकरणाच्या धोरणात कामगारांच्या धोरणावर प्रभाव दिसुन आलेला आहे. हे सर्व कायदे कामगार विरोधी आहे. या देशात लोकशाही आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, सामाजिक व आर्थिक लोकशाही महत्वाची आहे. वर्तमान राजकीय पक्ष व सरकार भांडवलशाही निर्माण करीत आहे. हे सर्व कायदे मुठभर लोकांच्या समर्थनार्थ बनविले आहे. २९ कायद्याला एकत्रिकरण करून ४ संहिता निर्माण करून त्यात बदल करण्यात आला आहे. भांडवलदार वर्ग राजकीय लोकांना आर्थिक मदत करीत असतात. लोकांच्या हिताचे कायदे कले जात नाही. याचा महत्वाचा बदल कामगार व शेतकरी कायद्यावरून दिसुन येतो. शेतकऱ्यांना गुलाम बनविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. कामगारांचे शोषण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. हे सर्व प्रश्न देशातील जनतेचे आहेत. लोकशाही भांडवलदाराची बटीक होणार आहे म्हणुन सर्व जनतेने या कायद्याचा विरोध करणे गरजेचं आहे. नवीन स्वरूपात जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न या देशात केला जात असल्याचे डॉ. आगलावे सरांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून स्पष्ट केले. या पहील्या सत्राचे संचालन प्रा. डॉ. दिपक पवार यांनी तर आभार डॉ. समृध्दी टापरे यांनी केले.

सत्र दुसरेः विषय : मराठा व ओबीसी आरक्षण प्रश्न आणि आव्हाने.

भारतीय समाजासमोरील वर्तमान आव्हाने एक दिवशीय आंतरविद्याशाखिय राष्ट्रीय परिषदेच्या दुसऱ्या सत्राचे प्रमुख वक्ते डॉ. व्हि. एल. येरण्डे सेवानिवृत्त प्राचार्य महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि. लातुर यांनी मार्गदर्शन केले तर या चर्चासत्राचे अध्यक्ष डॉ. नारायण कांबळे प्राध्यापक स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद ता. अहमदपुर जि. लातुर, अध्यक्ष मराठी समाजशास्त्र परिषद, महाराष्ट्र राज्य तर प्रमुख उपस्थिती डॉ. के. आर. झिलपे, प्राचार्य नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड जि. नागपुर हे होते. या कार्यक्रमाचे संचालन डॉ. वर्षा भुजबळ, समाजशास्त्र विभागप्रमुख एल.ए. डी. कॉलेज नागपुर तर आभार प्रदर्शन प्रा. डॉ. प्रदीप एच. गजभिये समाजशास्त्र विभाग प्रमुख नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मावोड जि. नागपुर यांनी मानले.

या विषयाची प्रस्तावना डॉ. के. आर. झीलपे यांनी केली. त्यांनी ओबीसी व मराठा आरक्षण हा अत्यंत जिव्हाळयाचा, किचकट व गुंतागुतींचा विषय आहे. स्वातंत्र्याच्या पुर्वी महात्मा फुले यांनी हंटर कमीशन पुढे आरक्षणाची सवलत मागीतली होती. छत्रपती शाहु महाराज यांनी १९०२ मध्ये प्रथमतः आरक्षण दिले. त्यानंतर १९३५ मध्ये अनुसुचित जातीला आरक्षण देण्यात आले. मंडल आयोगाने ओबिसींना आरक्षण दिले. ओबीसी व मराठयांना आरक्षण का व कशासाठी देण्याची गरज आहे. हा विषय चर्चासत्रात ठेवण्यामागची पार्श्वभुमी व उद्देश आपल्या प्रास्ताविकातून सांगितले.

प्रमुख वक्ते डॉ. व्ही. एल. एरण्डे, माजी प्राचार्य महाराष्ट्र महाविद्यालय निलंगा, जि. लातुर यांनी आपल्या मागदर्शनातून, ब्रिटीश काळातील आरक्षण, भारतीय संविधानातील आरक्षणासंबंधीच्या तरतुदी, स्वांतंत्र्योत्तर काळात प्रथम कालेलकर आयोग, दुसरे मंडल आयोग ते निरगुळकर आयोग यावर सविस्तर भाष्य केले. सवौच्च न्यायालयाने इंदिरा साहनी खटल्यापासुन शासनकर्त्याचे धोरण कशाप्रकारचे आहे, राजकीय पक्ष करीत असलेले राजकारण, लोकशाही देशात लोकांचे साक्षरीकरण करणे गरजेचं आहे. भारतात लोकशाही निवडणुका, निकाल एवढयापुरती मर्यादीत आहे. कोणताही पक्ष लोकांचे प्रश्न सोडविण्याच्या प्रयत्न करीत नाही तर ते प्रश्न कसे निर्माण होतील याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यातून स्वतःचा स्वार्थ साधला जातो. १९३१ ला शेवटची जातीनिहाय जणगणना करण्यात आली. जातीनिहाय जनगणना केल्याशिवाय ओबीसी, मराठा, पटेल, जाट, गुर्जर, रेड्डी यांना आरक्षण देता येवु शकत नाही. या सर्व जाती समुहांना आरक्षण देण्यासाठी जातीनिहाय जनगणना करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सर्व जातीसमुहाची वास्तविक लोकसंख्या माहीत होईल. मराठा समाजाचे ओबीसीकरण करणे आवश्यक आहे. मराठा कुणबी हे एकच आहेत. राज्यघटनेत ५० टक्क्यांची लिखीत तरतुद नाही. जातीनिहाय जनगणनेमुळे कोणत्या समाजाने किती प्रमाणात अधिकार प्राप्त केले याची संपुर्ण माहीती उपलब्ध होईल. मराठा सुध्दा मागासवर्ग आहे. मराठयांच्या २७० कुटूंबातील लोक श्रीमंत आहेत म्हणुन तो संपुर्ण समाज श्रीमंत होत नाही. लोकांना संधी दिल्या शिवाय लोकांचा विकास होणार नाही. आरक्षणाचे विरोधक कोण आहेत याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जातीनिहाय जनगणना लोकसंख्येच्या प्रमाणात मराठा व ओबिसींना आरक्षण अर्थात प्रतिनिधीत्व दिले पाहीजे. असे स्पष्ट मत डॉ. व्ही.एल. एरण्डे यांनी व्यक्त केले.

या सत्राचे अध्यक्ष डॉ. नारायण कांबळे (अध्यक्ष मराठी समाजशास्त्र परिषद) यांनी आपल्या अध्यक्षीय मार्गदर्शनातून आरक्षण ही संवेदनशिल बाब आहे. कोसो दुर असणाऱ्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आरक्षण देण्यात आले आहे. छत्रपती शाहुजी महाराज यांनी आपल्या संस्थानात १९०२ मध्ये अस्पृश्य व मागास जातींना ५० टक्के पहिल्यांदा आरक्षण दिले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नातून तीसऱ्या गोलमेज परीषदेत अस्पृश्यांना अधिकार प्राप्त झाले. याचा परिणाम होवुन महात्मा गांधी यांनी ऐरवडा तुरूंगात आमरण उपोषण केले. त्यामधुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी यांच्यात पुणे करार १९३२ मध्ये करण्यात आला. यामधुन अनुसुचित जातीच्या लोकांना राखीव जागा देण्यात आल्या. पुणे कराराने अनुसुचित जातीकरीता लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीत्व देण्यात आले. या कराराअंतर्गत शैक्षणिक व नोकरीच्या क्षेत्रात आरक्षण अर्थात प्रतिनिधीत्व देण्यात आले तसेच राजकीय आरक्षण सुध्दा लागु करण्यात आले.

भारतीय संविधान लागु झाल्यानंतर अनुसुचित जाती व जमातींना लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण देण्यात आले आहे. ते शिक्षणात व प्रशासकीय म्हणजे नोकरीच्या क्षेत्रात दुसरे राजकीय आरक्षण ते दर १० वर्षानी भारत सरकार संसदेची मंजुरी घेवुन वाढविली जाते. ज्या लोकांना संविधानाची कोणत्याही प्रकारची माहीती नसते असे लोक आरक्षणाला विरोध करीत असतात. कालेलकर आयोगांनी आपल्या अहवालात ओबीसींना कोणत्याही आरक्षणाची गरज नाही असे पत्र राष्ट्रपतींना दिलेले होते. २७ सप्टेंबर १९५१ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या कायदे मंत्री पदाचा राजीनामा दिला होता. त्याचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे, कांग्रेसनी ओबीसींना आरक्षण देण्यासाठी आयोगाची

स्थापना केलेली नव्हती. याचा निषेध म्हणुन मंत्रीपदाचा राजीनामा देणारे पहिले मंत्री होते. त्यानतर पंडीत नेहरूंनी कालेलकर आयोगाची स्थापना केली होती. १९८० मध्ये खासदार बी. पी. मंडल यांनी आपल्या अहवालात ओबीसी साठी २७ टक्के आरक्षणाची शिफारस मंजुर केली. ओबीसी या क्रिमेलेअर ची अट लावुन सवौच्च न्यायालयाने आरक्षण लागु करण्याची परवानगी दिली. मंडल आयोग वा इतर आयोगाने १९३१ च्या जनगणनेचा आधार घेतला होता. वर्तमानमध्ये ओबीसींना पंचायत राज मधील राजकीय आरक्षण देण्यासाठी जातीनिहाय जणगणना करणे आवश्यक आहे त्यामुळे योग्य प्रकारचा डेटा उपलब्ध होइल.

मराठा, जाट, पाटीदार, गुर्जर, रेड्डी या जातींनी आरक्षणाकरीता मोठया प्रमाणात आंदोलने केलेली आहेत. या जातींचा एक समुह बनवुन त्यांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात शिक्षण व नोकऱ्यात योग्य प्रतीनिधित्व देण्यासाठी सरकारने घटना दुरूस्ती करून त्यांना आरक्षण देण्यात यावे. याकरीता जाती निहाय जनगणना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. एकीकडे मोठया प्रमाणात सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण केल्या जात आहे. त्यामुळे आरक्षण समाप्त होणार म्हणुन खाजगीकरणात सुध्दा आरक्षण देणे आवश्यक आहे. ७५ वर्षात आजही मोठया प्रमाणात बॅकलाग निर्माण झालेला आहे. तो का निर्माण करण्यात आला? कोणी निर्माण केला? याचे वैज्ञानिक पध्दताने संशोधन करण्याची आवश्यकता प्रतीपादन केली. यासाठी समाजशास्त्रीय विचारवंतांनी अध्ययन करायला पाहीजे, असे विचार व्यक्त केले. ओबीसी, मराठा इतर तत्सम जाती समुहांना आरक्षण देण्यासाठी संसंदेने पुढाकार घेवुन त्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण देण्यात यावे, यासाठी सामाजिक चळवळीनी सुद्धा पुढाकार घ्यायला पाहीजे, तेव्हाच सर्वांना समान न्याय मिळु शकेल. सर्वात जास्त आरक्षणाविरूद्ध उच्च व सर्वोच्च न्यायालयात अनेक शासक वर्गाच्या लोकांनी याचीका दाखल केल्यात त्यावरून आपल्या देशातील बांधवांना अधिकार देवु इच्छीत नाही असे दिसुन येते. छत्रपती शाहु महाराजांच्या कल्पनेतले आरक्षणाचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरविणे आवश्यक आहे. या प्रकारचे विचार आपल्या मार्गदर्शनातून डॉ. नारायण कांबळे यांनी मांडले.

कार्यक्रमाचे संचालन व परीचय प्रा. डॉ. वर्षा भुजबळ यांनी केले तर प्रास्ताविक प्राचार्य डॉ. झिलपे यांनी केले तर आभार व धन्यवाद प्रा. डॉ. प्रदीप गजभिये यांनी मानले. या प्रसंगी संपुर्ण देशातील विचारवंतांनी संशोधकांनी, प्राध्यापकांनी आभासी पदधतीने या राष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग नोंदविला त्यांचे सुद्धा आभार मानण्यात आले.

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657